PODPIS ZAUFANY
RADOSŁAW
ZDANIEWICZ
13.10.2025 12:11:18 GMT+0200
Dokument podpisany elektronicznie
podpisem zaufanym

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Łódzkiego

ROZPRAWA DOKTORSKA

mgr Radosław Zdaniewicz

„Dwór rycerski jako element struktury osadniczej w dawnym księstwie bytomskim. Studium interdyscyplinarne”

Rozprawa doktorska
napisana pod kierunkiem naukowym
prof. dr hab. Anny Marciniak-Kajzer

Gliwice-Łódź 2025

Spis treści:

1. Wstęp
1.1. Koncepcja i metoda pracy
1.2. Charakterystyka terenu badań
1.2.1. Zakres terytorialny
1.2.2. Środowisko naturalne
1.2.2.1. Rzeźba terenu i bogactwa mineralne
1.2.2.2. Hydrografia
1.2.2.3. Gleby
1.2.2.4. Flora i fauna
1.2.2.5. Uwarunkowania klimatyczne
1.3. Dzieje księstwa bytomskiego na tle historii regionu
2. Krajobraz osadniczy i gospodarczy dawnego księstwa bytomskiego
2.1.Wprowadzenie
2.2. Miasta i miasteczka
2.3. Osady wiejskie
2.4. Osady produkcyjne
2.5. Sieć drożna i szlaki handlowe
2.6. Inne
3. Właściciele kluczy ziemskich. Potencjalni właściciele dworów.
3.1. Wprowadzenie
3.2. Dwory ziemi bytomskiej
3.3. Dwory ziemi gliwickiej
3.4. Dwory ziemi toszeckiej
3.5. Dwory ziemi kozielskiej
3.6. Inne
4. Rekonstrukcja wyglądu siedlisk dworskich na podstawie badań multidyscyplinarnych
5. Kultura materialna dworów
5.1. Wprowadzenie
5.2. W kuchni i na stole
5.3. Rolnictwo i hodowla zwierząt
5.4. Osprzęt budowlany i wyposażenie wnętrz
5.5. Rzemiosło i przedmioty codziennego użytku
5.6. Wymiana handlowa
5.7. Uzbrojenie indywidualne
5.8. Rząd koński i oporządzenie jeździeckie
5.9. Elementy stroju
6. Dwór na kopcu jako element struktury osadniczej
7. Katalog obiektów
8. Bibliografia
9. Spis ilustracji

1.1. Koncepcja i metoda pracy

Tematem studium jest dwór rycerski jako element struktury osadniczej w dawnym księstwie bytomskim. Z pewnością jest to problematyka niełatwa, wymagająca ujęcia kompleksowego, opartego na analizie i zestawieniu ze sobą licznych źródeł, w tym przede wszystkim historycznych oraz archeologicznych. Współczesne badania humanistyczne wymagają bowiem często podejścia interdyscyplinarnego, otwartego na możliwości jakie dają inne dziedziny, w tym również te z zakresu nauk technicznych. W pracy wykorzystano zatem zarówno aktualny stan wiedzy na polu nauk historycznych, ale też osiągnięcia nowoczesnej techniki, m.in. wyniki specjalistyczne uzyskane podczas badań obiektów archeologicznych czy zabytków. Podkreślona w tytule „multidyscyplinarność" ma w intencji autora być narzędziem do uzyskania bardziej prawdopodobnego obrazu przeszłości.

Przystępując do omówienia koncepcji pracy należy rozpocząć od kwestii najważniejszych dla jej meritum, a mianowicie od pojęć podstawowych. Wczytując się w istotę tytułu nie sposób nie zauważyć, iż kluczowymi wyrazami są tu: *dwór* oraz *struktura osadnicza*. Niewątpliwie jednak to słowo *dwór* stanowić będzie merytoryczną oś wszystkich innych dociekań zawartych w treści. Encyklopedia PWN dostarcza takiego rozwiązania tegoż hasła : *arch. siedziba ziemiańska wraz z zabudowaniami gospodarczymi; w Polsce od średniowiecza; od ok. połowy XVI w. szlachecki dom mieszkalny na wsi lub niekiedy w mieście, skromny w skali i wystroju; do końca XVII w. głównie drewniany; dwory murowane pojawiły się w okresie renesansu, początkowo obronne; w ciągu XVII w. dwory przekształciły się w wygodne budynki mieszkalne, głównie parterowe, z gankami i alkierzami; w końcu XVIII w. i w 1. połowie XIX w. wznoszono dwory klasycystyczne z portykiem kolumnowym pośrodku*[1]. W ujęciu ogólnym pozostałościom tego typu obiektów poświęcona została niniejsza rozprawa, oczywiście w określonym zakresie terytorialnym i czasowym. Niezwykle ważnym jednak elementem składowym narracji jest określenie „na kopcu*"*. Jak pokazują badania terenowe centralnym punktem przeważającej liczby założeń dworskich w średniowieczu był właśnie kopiec ziemny, na którym wznoszono obiekt mieszkalny i ewentualnie towarzyszące mu zabudowania gospodarcze. O ile relikty samych budynków zazwyczaj są zachowane szczątkowo lub wcale, o tyle pozostałości ziemnych nasypów czy też otaczających je elementów obronnych, tj. np. wałów, fos są często jedynym świadectwem istnienia w danym miejscu w przeszłości siedziby rycerskiej[2]. Nie znaczy to jednak, że nie

[1] Encyklopedia PWN, hasło: dwór; źr.: https://encyklopedia.pwn.pl/, dostęp online 18.11.2022.
[2] Patrz: Rozdział 4.

mogły istnieć siedliska pozbawione tych elementów terenowych, np. w postaci chałup z zapleczem gospodarczym, wzniesionych w ciągu zabudowy wsi. Tego typu obiekty są jednak trudne do lokalizacji w terenie.

Kopiec nie zawsze musiał być sztucznie usypany, a do budowy dworu wykorzystywano również naturalne cyple i inne formy geologiczne, które przysposabiano na potrzeby wzniesienia siedziby. Nie mniej jednak to podwyższenie terenu nadające zwykle funkcji obronnych było i jest swoistą cechą rozpoznawczą tego typu obiektów rezydencjonalnych. Takim było również w średniowieczu, co potwierdza zapis powstałego w latach 20-tych XIII w. tzw. Zwierciadła Saskiego, spisu praw, który obowiązywał dla rozległych terenów Niemiec, Czech i Węgier, a od w końca XIII w. również na Śląsku[3]. Opisano tu ograniczenia i wytyczne dotyczące wyglądu prywatnych, obronnych siedlisk dworskich. W świetle prawa obiektem obronnym była wieża, kopiec, wyspa otoczona wodą, mury posiadające blanki, a także budowle z drewna i kamienia, które mają więcej niż dwa piętra ponad zagłębionym poziom, z wejściem znajdującym się na wysokości powyżej kolan, a także każdy rów o głębokości powyżej tego, ile jest w stanie wykopać bez dodatkowych konstrukcji budowlanych jeden człowiek.

Na gruncie górnośląskim kopiec był podstawową cechą wyróżniającą relikty dawnych siedzib rycerskich dla badaczy niemieckich, którzy jako pierwsi zainteresowali się naukowo tego typu obiektami, określając je często mianem *burghugel* (tłum. aut. zamek na wzgórzu). W przypadku omówionych w pracy obiektów praktycznie wszystkie z nich posiadają do dzisiaj zachowaną mniej lub bardziej czytelną formę terenową, świadczącą o istnieniu kopca. Nie znaczy to jednak, iż tylko one, jako nośniki informacji o budynkach dworów będą przedmiotem niniejszej pracy. Na podstawie dostępnych źródeł podjęta zostanie również próba analizy otoczenia, potencjalnej przestrzeni użytkowej stanowiącej najbliższe zaplecze gospodarcze. Dwór na kopcu nie był jednak tylko obiektem mieszkalnym posiadacza lokalnych dóbr ziemskich. Był także elementem składowym większej struktury osadniczej – wsi. Nie ulega wątpliwości, że dwór obok kościoła stanowił często najbardziej rozpoznawalną czy nawet reprezentacyjną budowlę osady. U podstaw takiego postrzegania leżały zarówno uwarunkowania gospodarcze, polityczne, społeczne, ale także obyczajowe. Prezentacja dworu w oderwaniu od jego bezpośredniego otoczenia, związanego z nim zarówno topograficznie, jak też gospodarczo byłaby z pewnością niepełna. W dalszym kontekście dwór był także częścią lokalnej sieci osadniczej, na którą składały się również m.in. rezydencje książęce,

[3] SoSL, s. 284, patrz: Nowakowski 2017, s. 249-250. Tu dalsza literatura.

miasta czy sieć drożna. Intencją autora było więc stworzenie bardziej szczegółowego obrazu dworów dawnego księstwa bytomskiego, nie będącego jedynie charakterystyką grupy stanowisk archeologicznych, ale próbą rekonstrukcji modelu krajobrazu kulturowego, w którym funkcjonowały badane obiekty rezydencjonalno-obronne na wspomnianym terenie w średniowieczu. W tym celu wzięto pod uwagę wiele kategorii źródeł oraz metody badawcze, które zastosowano do stworzenia swoistego warsztatu wiedzy empirycznej dla każdej z rozważanych kwestii. W pracy wykorzystano metody badawcze, które pozwoliły na pełniejsze odtworzenie wyglądu samych dworów na kopcu, ich funkcjonowania, ale również próbę rekonstrukcji ich zaplecza. Koncepcja zawarta w tytule pracy zakłada bowiem stworzenie swoistego obrazu tych obiektów na tle krajobrazu osadniczego dawnego księstwa bytomskiego.

Wracając jednak do istoty pojęcia „dworu". Praca ta stanowi działo humanistyczne, a podstawą jej będzie analiza wyników badań archeologicznych. Istotą opisu, wręcz nieodzowną częścią nomenklatury używanej przez archeologów jest pojęcie stanowiska archeologicznego, którym określany jest każdy możliwy do zaobserwowania w terenie ślad działalności ludzkiej w przeszłości[4]. Stanowiska będące reliktami dworów na kopcu określane są najczęściej mianem grodzisk stożkowatych lub grodzisk późnośredniowiecznych. Określenia te nie są do końca fortunne, ze względu na pradziejowe i wczesnośredniowieczne konotacje samego pojęcia "grodzisko", stosowane zazwyczaj do opisu większego założenia osadniczego[5]. Innym częstym określeniem jest obiekt typu *motte czy rezydencja* rycerska typu *motte*, które to zaczerpnięte zostało z literatury anglojęzycznej, gdzie używane jest do określania wznoszonych od XI w. obiektów rezydencjonalno-obronnych typu *motte and bailey (motte castles)*[6]. Jednak również to określenie nie jest idealne. Pomijając już kwestię hipotez dotyczących genezy tych obiektów na terenie Europy Zachodniej w dalszym ciągu otwarte zostaje pytanie, które z nich w kontekście Górnego Śląska można na postawie rozplanowania i rozmiarów przestrzeni użytkowej nazwać gródkami stożkowatymi, a które zamkami typu *motte*[7]. W kwestii chronologii natomiast otwartym pozostaje również pytanie czy na gruncie śląskim można przyjąć nomenklaturę obiektów zaproponowaną przez L. Kajzera., wg którego, najwcześniejsze założenia dworskie należałoby określać mianem *wieże*

[4] Oficjalna definicja stanowiska archeologicznego wg Narodowego Instytutu Dziedzictwa brzmi: miejsce, gdzie w ziemi, na jej powierzchni lub pod wodą znajdują się ślady obecności człowieka w przeszłości, które mają charakter zabytkowy. W przepisach prawa stanowisko archeologiczne nazwane jest nieruchomym zabytkiem archeologicznym; źr.: https://samorzad.nid.pl/baza_wiedzy/podstawowe-pojecia-archeologiczne/, dostęp z dn. 15.11.2022.
[5] Zwracała na to uwagę m. in. A. Marciniak-Kajzer, patrz: Marciniak-Kajzer 2011, s. 10-11.
[6] Nowakowski 2017, s. 15-50.
[7] Marciniak-Kajzer 2018, s. 66-67.

na kopcu, a te które powstawały u schyłku średniowiecza już mianem *dwory na kopcu*[8]. W poniższej pracy zdecydowano się używać wszystkich omówionych określeń wymiennie, co z pewnością nie wpłynęło na jej walor merytoryczny, a stanowiło element ułatwiający konstruowanie poprawnej językowo treści.

Problematyka siedzib rycerskich na terenie księstwa bytomskiego nie była nigdy dotąd tematem osobnej pracy naukowej. Nie znaczy to jednak, że obiekty te nie były motywem przewodnim zainteresowań badawczych archeologów i historyków. Wręcz przeciwnie, można powiedzieć, że mają one tradycję, przynajmniej tą udokumentowaną, sięgającą niemalże stu lat[9]. Już pierwsze wycieczki archeologiczne i rozpoznania powierzchniowe, jakie prowadzili na terenie Górnego Śląska zainteresowani przeszłością miejscowi nauczyciele czy też profesjonalni archeolodzy, objęły także tajemnicze kopce ziemne zlokalizowane zarówno na terenie mniejszych jak i większych miejscowości regionu (*burghugel*). Pobudzały one z pewnością wyobraźnię badaczy, o czym świadczą chociażby artykuły prasowe w górnośląskiej prasie przedwojennej. Tak o kopcu w podgliwickim Pniowie pisał na łamach Oberschelische Wanderera w 1931 r. P. Scheitza[10]: (…) *Także w gęstym zagajniku, w którym się znajdujemy, wychodzi nam napominająco na spotkanie przeszłość. Między pniami wynurzają się cieniste zarysy. Teraz jesteśmy całkiem blisko. Niezwykły widok ukazuje się naszym oczom. Pośrodku lasu wznosi się stromy kopiec o regularnej, okrągłej formie, gęsto porośnięty świerkami, brzozami i innymi drzewami liściastymi. Nie rośnie tu ani poszycie ani jedno źdźbło trawy, tak gęsto zamyka się dach liści nad nim i przylegającym doń terenie. Z tego powodu ukazuje kopiec całkowicie ciemny kolor ziemi i sprawia prawie widmowe wrażenie…*(…). Pracom przedwojennych badaczy nie brakowało jednak również metodycznego i naukowego podejścia. Dokonywano bowiem zarówno pierwszych pomiarów kopców, wykonywano dokumentację fotograficzną, inwentaryzowano i podejmowano próby chronologicznego określenia zebranych materiałów powierzchniowych czy też charakteru samych kopców. Do końca II Wojny Światowej prace te przyniosły wiele ciekawych znalezisk oraz ustaleń stanowiących podwaliny dla procesu poznania dawnych dworów rycerskich na kopcu w tej części Śląska. Co ważne wyniki tych prac powierzchniowych, sondażowych i wykopaliskowych publikowane były zarówno w formie listów czy notatek kierowanych do lokalnych urzędów konserwatorskich czy też prostych sprawozdań z

[8] Kajzer 1997, s. 23–43.
[9] W zbiorach Działów Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu oraz Muzeum Opolskiego w Opolu zachowały się liczne materiały archiwalne dotyczące odkryć, badań powierzchniowych oraz wykopaliskowych prowadzonych przez badaczy niemieckich od lat 20-tych XX w. na terenie Górnego Śląska. Dokumentacja ta wykorzystana została w niniejszej pracy.
[10] OW, z dn. 3-4.10. 1931 r. (nr 232), tłum. z oryg. G. Żabiński.

przeprowadzonych prac archeologicznych, z których znaczna ilość zachowała się do dnia dzisiejszego.

Intensyfikacja badań nad reliktami dawnych siedzib rycerskich nastąpiła dopiero w okresie powojennym. W latach 70-tych XX w. pierwszymi badaniami sondażowymi objęto znane już z okresu przedwojennego kopce ziemne. Większa akcja weryfikacji stanowisk określanych już wówczas mianem grodzisk stożkowatych miała miejsce na obszarze Górnego Śląska w 1970 r.[11]. Objęła ona swym zasięgiem tereny ówczesnego powiatu gliwickiego i jej celem było stwierdzenie obecności nawarstwień kulturowych na kulminacjach domniemanych kopców grodowych. Publikacja, która opisywała wyniki tychże prac miała również charakter sprawozdawczy. Dalsze prace rozpoznawcze prowadzono w ramach uruchomionego od 1978 r. programu Archeologicznego Zdjęcia Polski, a także akcji badawczych, którymi objęto pojedyncze obiekty. Dopiero jednak w 2017 r. wydana została praca dr hab. Dominika Nowakowskiego, w której po raz pierwszy ujęto całościowo problematykę siedzib rycerskich na terenie Śląska, w tym również Górnego[12] Zawarta w niej wiedza o omawianych obiektach jest wynikiem niewątpliwie rzetelnej kwerendy autora, jednak z pewnością nie wyczerpała tematyki tutejszych średniowiecznych dworów na kopcu.

Różnorodne prace badawcze prowadzone w ostatnich latach, m.in. przez autora oraz innych górnośląskich badaczy przyniosły wiele nowych materiałów do poznania siedzib rycerskich tego regionu. Przyczyniły się one niewątpliwie do poszerzenia wiedzy o ich wyglądzie, funkcjonowaniu czy pozwoliły na uściślenie chronologii ich użytkowania. Z pewnością stanowiły one kanwę do napisania niniejszej pracy naukowej.

Należy jednak podkreślić, iż o ile w pracy wykorzystane zostały wszelkie dostępne autorowi źródła i metody dla jak najpełniejszego omówienia problematyki dworów rycerskich nie rości sobie ona prawa do bycia dziełem kompletnym, wyczerpującym badaną tematykę. Istotą tej rozprawy nie była także wyłącznie prezentacja wyników nowszych badań prowadzonych w obrębie reliktów dworów, ale jak już wspomniano próba osadzenia ich i prezentacja w kontekście szerszego tła kulturowego regionu. Wiele elementów tego dawnego krajobrazu pozostaje w dalszym ciągu nieznanych i wymaga kontynuowania badań, z pewnością nie tylko archeologicznych, ale multidyscyplinarnych.

Najważniejszą dla przeprowadzonych studiów kategorią źródeł były wyniki badań archeologicznych, którymi objęto omawiane założenia rezydencjonalno-obronne. Korzystano przy tym z wyników wspomnianych uprzednio badań archiwalnych, ale przede wszystkim z

[11] Bagniewski, Tomczak 1972, s. 201-217.
[12] Nowakowski 2017.

rezultatów wykopalisk archeologicznych prowadzonych przez autora poniższej pracy. Odkryte relikty zabudowy siedlisk dworskich pozwoliły na podjęcie próby rekonstrukcji ich wyglądu i w miarę możliwości, jakie dają wyniki badań archeologicznych zmienności w czasie. Rozważane przy tym były kwestie dotyczące konstrukcji samych budynków mieszkalnych, ale również dodatkowej infrastruktury towarzyszącej budynkom. W okresie powojennym badania dawnych siedzib rycerskich na terenie Polski, w tym również na Górnym Śląsku często ograniczały się jedynie do rozpoznania kulminacji samych kopców. Praktycznie nie podejmowano prób rozpoznania terenów w bezpośredniej ich bliskości, które stanowiły zapewne w wielu przypadkach ich najbliższe zaplecze. W ostatnich latach obserwowana jest jednak gruntowna zmiana w filozofii prowadzenia prac rozpoznawczych reliktów dawnych siedlisk rycerskich. Zastosowanie nowoczesnych technik geofizycznych w badaniach archeologicznych pozwala obecnie na rozpoznanie nie tylko samych kopców, ale również ich szerszego otoczenia, często bez konieczności ponoszenia ogromnych nakładów finansowych na prace *stricte* wykopaliskowe[13]. Z racji tego, iż prace ziemne mają charakter niszczący, wykorzystanie technik nieinwazyjnych ma również często swoje uzasadnienie konserwatorskie. Wydaje się, iż umożliwiają one wypracowanie strategii swoistego balansu pomiędzy potrzebami badawczymi, a utrzymaniem stanu zachowania danego obiektu zabytkowego.

Nie sposób jednak przecenić wartości przeprowadzenia badań wykopaliskowych. Dostarczają one bowiem cennych materiałów do poznania dawnych siedzib rycerskich, a zwłaszcza kultury materialnej ich mieszkańców. Za takie uznać należy liczne zabytki wydobyte w trakcie wykopaliskowej eksploracji. Stanowią one cenne źródło do poznania życia codziennego użytkowników omawianych obiektów, ale również są materialnym świadectwem ich statusu majątkowego czy społecznego. Przedmioty odkryte w trakcie badań archeologicznych reliktów dworów zaprezentowano w sposób uporządkowany, z zastosowaniem kryterium ich funkcjonalności czy „użyteczności". Taki układ pozwoli na bardziej czytelne i dokładne omówienie poszczególnych kategorii przedmiotów. Należy przy tym zauważyć, iż w trakcie omawiania elementów kultury materialnej zwrócono również uwagę na analizy technologiczne i surowcowe zabytków. W dostępnych publikacjach dotyczących badań archeologicznych grodzisk na Górnym Śląsku studia nad technologią zabytków były często ograniczone do okazów wydzielonych czy bardziej charakterystycznych. Skutkiem tego ogromna masa materiałów, przede wszystkim

[13] W ostatnim czasie zwracali na to uwagę w swoich pracach J. Sikora i P. Kittel, a także. A. Marciniak –Kajzer, patrz: Sikora, Kittel 2017, s. 561–590; Marciniak-Kajzer 2018, s. 65.

masowych, nigdy nie została właściwie opracowana, a wiedza dostępna w literaturze przedmiotu jest nierzadko zupełnie zdawkowa. Próba omówienia, porównania, a także zaobserwowania zmian w technologii produkcji różnych kategorii przedmiotów odkrywanych podczas badań górnośląskich dworów w założeniu stanowiła czynnik zwiększający komplementarność pracy.

W kontekście rozplanowania i rozpoznania reliktów dworów na kopcu ważnym elementem pracy jest analiza wyników badań geofizycznych i ich korelacja z badaniami archeologicznymi. Badania nieinwazyjne na obiektach typu *motte* prowadzone były przez autora w ramach rożnych projektów badawczych od kilku lat. Istotny jest fakt, iż w przeszłości nie prowadzono tego typu badań na tzw. grodziskach stożkowatych na terenie Górnego Śląska. Zaprezentowanie w pracy wyników tychże prac ma zatem charakter nowatorski dla badań tego typu stanowisk archeologicznych.

Powracając, do kwestii haseł podstawowych dla treści pracy, obok słowa *dwór* drugim najistotniejszym będzie *struktura osadnicza*. Trudno bowiem rozpatrywać kwestie związanie ze społeczno - gospodarczymi uwarunkowaniami powstawania siedzib rycerskich czy prowadzić studium ich funkcjonowania bez zaprezentowania struktury sieci osadniczej, której elementem niewątpliwie były. Wieś, miasto, pole orne czy droga to tylko podstawowe części kolonizacyjnej układanki, bez których, można wręcz stwierdzić, siedlisko dworskie nie miałoby racji bytu. W założeniu ogólnym praca poniższa ma zatem realizować cele badawcze bliskie założeniom archeologii osadnictwa. Trafnie nakreślił je już niespełna pięćdziesiąt lat temu H. Jankuhn, który uważał, że nadrzędnym celem archeologa powinno być całościowe badanie zasiedlonych krajobrazów[14]. Na taki krajobraz składają się także różne kategorie obiektów, odkrywanych w trakcie badań archeologicznych**:** osiedli, grodów, cmentarzysk, miejsc produkcji rolniczej, wydobycia i przerobu surowców, miejsca kultu i składania ofiar, a nawet skarby[15]. Archeologia osadnictwa, alby zwiększać swoje spektrum poznawcze korzystać powinna jednak z osiągnięć innych pokrewnych kierunków, tj. przede wszystkim geografii osadnictwa i historii osadnictwa, które razem tworzą „naukę o osadnictwie" lub „historyczno-genetyczne badania osadnictwa"[16]. Jest to uzasadnione przede wszystkim ze względu na fakt, iż dobór miejsca do życia przez społeczności ludzkich na przestrzeni wieków był kwestią niezwykle istotną. Zależał od wielu czynników, w pierwszej kolejności zarówno przyrodniczych i fizjograficznych (m.in. gleby, hydrografia, zalesienie, dostępność

[14] Jankuhn 2004, s. 183.
[15] Tamże, s. 18-26.
[16] Tamże, s. 19-20.

surowców mineralnych), ale jak dowodzą źródła historyczne również uwarunkowań politycznych i społecznych. Nowy, upowszechniony w średniowieczu porządek feudalny miał ogromy wpływ na podział własności ziemskiej[17].

Badania osadnicze mają w Polsce kilkudziesięcioletnią i bogatą tradycję. Studia takie podejmowali także badacze nauk społeczno-historycznych, w tym co ważne także archeolodzy[18]. L. Kajzer wyodrębniał dwa podstawowe nurty w badaniach osadniczo-archeologicznych dominujące w realiach krajowych skupiające się w obrębie badań zespołów wiejskich i miejskich (protomiejskich)[19]. Warto jednak podkreślić, na co zawracała uwagę ostatnio A. Marciniak-Kajzer, iż o ile badania ośrodków miejskich funkcjonujących od późnego średniowiecza prowadzone były w ostatnich latach dosyć intensywnie, to te poświęcone rozpoznaniu osadnictwa wiejskiego były zdecydowanie rzadsze[20]. Badania średniowiecznych krajobrazów kulturowych, zachowanych do dziś ich elementów w postaci układów wsi, ale także miast, klasztorów, systemów pól czy wreszcie grodzisk znajdują się w obszarze zainteresowań również innych dziedzin nauki, w tym m.in. konserwatorów, urbanistów czy architektów[21]. Nie jest intencją tej pracy analiza całości literatury dotyczącej średniowiecznych badań osadniczych na Górnym Śląsku. Nadmienić należy, iż w ostatnim czasie ukazały się drukiem niezwykle istotne z punktu widzenia poniższej pracy rozprawy humanistyczne dotyczące tego typu badań prowadzonych w regionie[22]. Stanowią one niewątpliwie pewnego rodzaju drogowskazy merytoryczne dla autora.

Badania dawnych sieci osadniczych nie należą do łatwych zadań badawczych. Przede wszystkim są to bowiem studia wielopłaszczyznowe, w których, jak wspomniano, należy korzystać z osiągnięć różnych dziedziny nauki. Z racji tego, iż praca ta stanowi w swym założeniu przede wszystkim studium archeologiczne, to źródła tego typu wykorzystano w pierwszej kolejności. Już od 1970 r. na terenie Polski systematycznie wdrażano program tzw. AZP – Archeologicznego Zdjęcia Polski. Podstawą jego funkcjonowania była instrukcja, zawierająca wytyczne do przygotowania dokumentacji z badań powierzchniowych wyznaczonych obszarów, które stanowią do dziś podstawę do prawnego działania Urzędów Ochrony Zabytków[23]. Funkcjonowanie programu AZP oczywiście posiadało od początku

[17] Bloch 1981, s. 345-394; Kajzer 1993, s. 71-112.
[18] Warto zwrócić uwagę na teksty S. Kurnatowskiego czy S. Tabaczyńskiego, poruszające w szerszym kontekście kwestię istoty prowadzenia badań osadniczych, por. m.in. Kurnatowski 1965, s. 67-69; Kurnatowski 1978, s. 147-187; Tabaczyński 1987.
[19] Kajzer 1996, s. 161.
[20] Marciniak-Kajzer 2020, s. 62-67.
[21] m.in. Solisz 2009, s. 78-87; Mitkowska 2018, s. 673-690.
[22] Fokt 2012; ŚWŚ 2014; Noparlik 2021.
[23] patrz: ZAP 1984; Konopka 1984.

swoje mankamenty[24]. Dla badań osadniczych najważniejszym była dosyć niejasna konstrukcja samych formularzy stanowisk, które wymagały od archeologów obserwacji i opisu danych dotyczących m.in. ukształtowania terenu czy rodzaju gleb. Większość badaczy nie posiadała odpowiedniego poziomu wiedzy geologicznej, skutkiem często niejednoznacznie lub błędnie klasyfikowano formy terenowe, na których znajdowano stanowiska. Kontrowersyjną była też kwestia sposobu określania chronologii stanowisk na podstawie odkrytego materiału zabytkowego. Wpisy w formularzach o treści. „średniowiecze" trudno uznać za wyjątkowo pomocne dla badań osadniczych. Swoista niedoskonałość wynikała również z nieuniknionego „czynnika ludzkiego". Dotyczyło to zarówno prowadzących same prace terenowe, jak też członków gremiów oceniających już uzyskane wyniki[25]. Ogółem program AZP uznać jednak należy za cenny dla badań osadniczych, z racji tego, że pozwala chociażby na wstępną analizę śladów działalności człowieka w obrębie danego terenu w określonym okresie czasu[26].

Dla potrzeb tej pracy analizom poddano w głównej mierze arkusze AZP, na których znalazły się badane obiekty dworskie i ich najbliższa okolica. Poziom rozpoznania obszarów jest jednak bardzo różny. Wpływ na to miało wiele czynników. Obok wspomnianego „czynnika ludzkiego" ważnym problemem archeologii terenów Górnego Śląska jest stopień przekształcenia miejscowego krajobrazu naturalnego przez silnie rozwijający się od przełomu XVIII i XIX w. przemysł[27]. Wydobycie i przetwórstwo złóż węgla i innych minerałów, powstanie zakładów przetwórstwa surowców, m.in. hut, odlewni czy fabryk produkujących masowo gotowe wyroby metalowe spowodowało znaczne przeobrażenie krajobrazu kulturowego, który istniał tu w czasach formowania i istnienia księstwa bytomskiego. Obok przemysłu powstały tu ogromne osiedla dla pracowników, sieci dróg dla transportu samochodowego i kolejowego, powstało szereg zbiorników wodnych o znaczeniu przemysłowym, rezerwuarowym i retencyjnym, uregulowano koryta niemal wszystkich większych lokalnych cieków wodnych oraz wybudowano liczne kanały do transportu

[24] Kajzer 1996, s. 156-161.

[25] Należy podkreślić, iż prace terenowe w ramach realizacji programu AZP w ciągu ostatnich dziesięcioleci, również na terenie Górnego Śląska prowadziła ogromna liczba archeologów, o różnych specjalizacjach, poziomie merytorycznym czy etyce zawodowej, co w znacznym stopniu przekłada się na stopień rozpoznania poszczególnych obszarów objętych badaniami. Bardzo zróżnicowany jest również poziom opracowania formularzy, tzw. kart odkrytych stanowisk archeologicznych, co niestety również wpływa na możliwości poznawcze i wnioski, które daje ich analiza.

[26] Ostatnio na ten temat szerzej Siemaszko 2018, s. 7-14.

[27] Problematyka zniszczenia i przekształcenia obszaru Górnego Śląska przez rozwój przemysłu i szeroko pojętą urbanizację, szczególnie w XIX i XX w. posiada bardzo dużą literaturę przedmiotu., por. m.in. Żmuda 1973; Ćmiel 1996, s. 129–147; Dulias 1999, s. 5-12.

wodnego[28]. Dużym przekształceniom uległa też lokalnie rzeźba terenu na skutek pokopalnianych zapadlisk czy też ogromnych zwałowisk i hałd skał oraz odrzutów poprodukcyjnych. Zmiany antropogeniczne dotknęły również gleby, za sprawą mechanicznej degradacji profilu glebowego, zanieczyszczenia lub skażenia, a także wyjałowienia i erozji samej pokrywy glebowej. Część górnośląskich dworów na kopcu lub też ich bezpośredniego otoczenia została przez to silnie przekształcona lub bezpowrotnie zniszczona. Trudno oszacować skalę, jednak przynajmniej, jeśli chodzi o teren Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego skala ta może być znaczna[29]. Co ważne jednak, stopień zniszczenia środowiska naturalnego na Górnym Śląsku nie sprawił, że nie podejmowano tu prób badań, których celem była rekonstrukcja dawnego środowiska naturalnego m.in. paleografii dolin rzecznych zasiedlanych już od pradziejów[30]. Związek procesów osadniczych z rzekami jest kwestią niewątpliwą i istotną także w kontekście badań powierzchniowych AZP.

Obok przekształceń krajobrazu wynikających z procesów urbanizacyjnych dużym problemem powierzchniowego rozpoznania archeologicznego na Górnym Śląsku jest stosunkowo duże zalesienie tego obszaru[31]. Można wręcz rzecz, iż tereny leśne stanowią w dalszym ciągu „białe plamy" na wielu arkuszach AZP regionu. Nadzieją na poprawę tej sytuacji być może stanowią założenia projektu AZP+, w które już teraz wpisują się badania prowadzone m.in. przez geografów[32], ale również archeologów i historyków[33].

W pracy poniższej wykorzystano pokaźną ilość źródeł historycznych i innych archiwaliów reprezentujących szeroki wachlarz nauk pomocniczych historii. Mają one różnoraki charakter. Podstawowym przekazem historycznym był *Codex Diplomaticus Silesiae*, kilkutomowy zbiór różnorodnych dokumentów do historii Śląska wydawanych we Wrocławiu od 2 poł. XIX do lat 30-tych XX w. przez C. Grünhagena, K.Wutke i A. Meitzena[34] Na licznych dokumentach średniowiecznych i wczesnonowożytnych wystawianych przez kancelarie książąt śląskich jako świadkowie pojawiają się bardzo często osoby wywodzące się z konkretnych wsi, rozlokowanych na terenie niemal całego księstwa bytomskiego. Z dużą dozą prawdopodobieństwa byli oni właścicielami lokalnych dóbr

[28] Mazurek 2015, s. 11-19.
[29] Noparlik 2021, s. 33-35. Kwestia ta będzie tematem szerszych rozważań w trakcie analiz struktury osadnictwa w kontekście dworów rycerskich na badanym terenie.
[30] Abłamowicz, Śnieszko 2001, s. 35-83; Abłamowicz, Śnieszko 2007, s. 167-176.
[31] Oficjalne dane wykazują, iż na obszarze podlegającym Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Katowicach średnie zalesienie oscyluje w okolicach 30,5 %; źr.:https://katowice.katowice.lasy.gov.pl/lasy-regionu#.Y5qqknbMKUk, dostęp z dn. 12.12.2022.
[32] Waga et alli 2022, s. 107–138.
[33] Zdaniewicz, Postawka 2021a, s. 39–48.
[34] patrz: CDS.

ziemskich, a nierzadko stanowili także osoby blisko związane z dworami poszczególnych władców. Informacje te pozwalają niekiedy na korelację osób z konkretnymi obiektami, których relikty były badane metodami archeologicznymi. Takie powiązanie osoby czy rodziny z obiektem historycznym jest niejako kwintesencją poszukiwań i dociekań badawczych humanistów, odtwarzających dawne procesy kulturowe czy dziejowe. Innym źródłem pomocnym w tej kwestii były *Schlesische Regesten*, opracowane dla lat 1343-1360 i upublicznione w wersji internetowej przez zespół pod kierunkiem Wacława Korty, będące kontynuacją prac C. Grünhagena[35]. Jako studia pomocnicze wykorzystano tu prace historyków zajmujących się genealogią, tj. przede wszystkim J. Pilnačka[36] oraz R. Sękowskiego, twórcy ukazujących się od 2002 r. tomów syntetycznego herbarza szlachty śląskiej[37].

Innym źródłem, które dostarczało informacji szczególnie dotyczących momentu powstania czy wielkości wsi z terenu Górnego Śląska było dzieło *Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis*, czyli Księga Uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego z około 1303-1306 r.[38]. Obok takich źródeł bezpośrednich dotyczących epoki średniowiecza czy czasów wczesnonowożytnych korzystano również z niezwykle cennego dorobku piśmienniczego śląskich dokumentalistów i krajoznawców. Wymienić tu należy chociażby prace J.G. Knie, J. Heyna czy F. Triesta[39]. W pracach tych zawartych zostało wiele informacji dotyczących gospodarki, struktury społecznej czy nawet wyglądu i funkcjonowania miejscowości górnośląskich w czasach po wprowadzeniu reform uwłaszczeniowych w Prusach w początkach XIX w.[40]. Wprawdzie dotyczą już czasów w pełni nowożytnych, wykraczających poza ramy chronologiczne tej pracy, jednak stanowią źródło uzupełniające dla metody retrogresywnej, zastosowanej w trakcie analizy archiwalnych materiałów kartograficznych[41]. Metoda ta z powodzeniem zastosowana została ostatnio podczas tworzenia pierwszego tomu Słownika Wsi Śląskich[42]. Wykorzystując źródła kartograficzne, w poniższej pracy podjęto próbę rekonstrukcji relacji topograficznych pomiędzy dworami na kopcu, a ich otoczeniem, np. relacje przestrzenne: dwór – kościół – wieś. Celem nadrzędnym było przy tym odtworzenie ewentualnych charakterystycznych dla całego badanego terenu schematów przestrzennych w obrębie wsi, w których zlokalizowane były dwory na kopcu.

[35] patrz: SR.
[36] Pilnaček 1991.
[37] patrz m.in. Sękowski 2002.
[38] Za takim datowaniem opowiada się J. Bakala, patrz . Bakala1989, s. 217 – 224; źr.: CDS 14.
[39] Knie 1830; Heyne 1864; Triest 1865.
[40] Orzechowski 1952, s. 178-235; Wachowiak 1998.
[41] Topolski 1984, s. 397-399.
[42] ŚWŚ 2014.

Wykorzystano przy tym w głównej mierze karty z XVIII-wiecznych atlasów, powstałych przed wspomnianymi reformami agrarnymi w Prusach, których potencjał dla tego typu badań jest nadal nie w pełni wykorzystywany przez archeologów zajmujących się tematyką czasów historycznych[43]. Wymienić tu należy mapy z *Krieges-Carte von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wrede z lat ok. 1747-1753, które mimo swoich niedoskonałości stanowią świetne źródło do rekonstrukcji dawnego krajobrazu geograficzno-kulturowego[44]. Należy jednak podkreślić, iż nie posiadają one ani siatki współrzędnych geograficznych, ani innych elementów osnowy[45]. Zabudowa przedstawiona została w sposób schematyczny, ograniczony często do zarysów konturów osad i ośrodków miejskich, a wyróżniono jedynie kościoły, dwory czy folwarki, a w obrębie cieków zaznaczono młyny oraz inną infrastrukturę rzeczną, np. jazy. W uproszczony sposób, za pomocą szrafury potraktowano często również rzeźbę terenu. Z punktu widzenia badań osadniczych ważnym elementem map Wredego jest barwne wydzielenie terenów zalesionych od terenów uprawnych i łąk, co daje możliwość przeglądu terenu pod kątem wykorzystywania gospodarczego. Pomimo wspomnianych niedoskonałości omawiane plany mogą stanowić nieocenioną pomoc przy próbach rekonstrukcji krajobrazu kulturowego średniowiecznych wsi na omawianym terenie.

Jako źródło porównawcze, umożliwiające zarówno śledzenie zmian osadniczych, jak tez gospodarczych na terenach objętych badaniami wykorzystano również mapy wojskowego atlasu *Oberschlesien rechts der Oder* opracowane na podstawie starszych podkładów przez Juliusa Augusta Reinholda von Grawert oraz Christiana Karla Augusta Ludwiga von Massenbacha w latach 1800-1806[46]. Arkusze te, podobnie jak mapy Wredego, nie są doskonałe pod względem opracowania, jednak pozwalają na wgląd w rozplanowanie osadnictwa na Górnym Śląsku w początkach lat 80-tych XVIII w.

Zdecydowanie lepszym źródłem porównawczym do badań osadniczych są podkłady mapowe *Urmesstischblätter*, tworzone od 1816 r.[47] Walorem ich jest to, iż wykonywano je w konkretnej w skali, tj. 1:25 000 na podstawie zdjęcia stolikowego wykonanego w oparciu o pionierski system triangulacji. Karty *Urmesstischblätter* stanowiły w miarę dokładną mapę topograficzną, gdzie rzeźba terenu oznaczana była metodą kreskową, a barwy i symbole wyróżniały różne kategorie obiektów opisanych w legendzie. Co istotne, mapy te są świetnym

[43] Łuczak 2015, s. 271-272.
[44] Atlas znajduje się w zbiorach Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, patrz: Janczak 1976, s. 79-86; Bosy 2015, s. 39-52;
[45] Konias 2009, s. 79.
[46] Faktycznymi autorami tychże map wojskowych map byli oficerowie armii pruskiej i austriackiej, tj. Hammer, który opracował teren Górnego Śląska oraz kapitan von Bornstaedt, autor części północnej, tj. Dolnego Śląska, patrz: Konias 2009, s. 88-89.
[47] Konias 2010, s. 173-190.

zobrazowaniem terenów Górnego Śląska sprzed okresu wielkiej industrializacji, która w znaczący sposób przekształciła te tereny, przez co stanowią również interesujące źródło dla podjętych w pracy badań[48].

Podsumowując zatem prezentację metod badawczych, które zastosowano w trakcie tworzenia pracy, należy podkreślić, iż mają one stanowić podstawę do powstania jak najbardziej pełnej rekonstrukcji obrazu późnośredniowiecznych siedlisk dworskich na terytorium dawnego księstwa bytomskiego. Celem jest ukazanie zarówno rozplanowania obiektów, a także kultury materialnej ich mieszkańców. W kontekście tym podjęta została również próba wytypowania potencjalnych właścicieli uwzględnionych w pracy kluczy majątkowych, ich statusu materialnego i społecznego. Ważnym aspektem będzie również kwestia położenia dawnych dworów, zarówno w kontekście środowiska geograficznego, ale przede wszystkim osadniczego. Były one bowiem nie tylko ważnymi elementami lokalnej struktury osadniczej, ale przede wszystkim centralnymi ośrodkami całych kluczy majątkowych, które stymulowały rozwój gospodarczy całego księstwa

.

[48] Mazurek 2015, s. 11-19.

1.2. Charakterystyka terenu badań

1.2.1 Zakres terytorialny

Zakres terytorialny pracy obejmuje ziemie dawnego księstwa bytomskiego, wydzielonego z księstwa opolsko-raciborskiego w końcu XIII w.[49]. W tym czasie miało ono największe terytorium w historii swojego istnienia jako osobnej dzielnicy. Był to też okres dynamicznego rozwoju struktur osadniczych na terenie Śląska, zarówno ośrodków miejskich, jak osadnictwa wiejskiego [50]. W 2 poł. XIII i 1 poł. XIV w. powstawały tu również pierwsze siedliska rycerskie[51]. Wspomnianą cezurę czasową potwierdzają również wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przez autora, którym poświęcona jest niniejsza praca. Dwory na kopcu wznoszono już zatem w granicach ówczesnego księstwa bytomskiego, lecz kwestia ta będzie rozpatrywana w trakcie analizy poszczególnych obiektów i ich chronologii. Należy jednak podkreślić, iż w kolejnych wiekach, aż do zaniku księstwa w latach 30-tych XVI w. jego granice ulegały przeobrażeniom, a teren podziałom i rozbiciom, głównie politycznym.

Przyjęty w pracy zakres terytorialny obejmuje znaczny obszar historycznego Górnego Śląska[52], a początkowo również terenu będącego we wczesnym średniowieczu częścią zachodniej Małopolski[53]. Trudno jednoznacznie określić dokładnie, kiedy pojawiła się po raz pierwszy ta nazwa na określenie krainy historycznej w dorzeczu górnego odcinka rzeki Odry. Część historyków uważa, iż u podstaw odrębności Górnego Śląska leży akt polityczny dokonany przez księcia Mieszka Plątonogiego, który ok. 1202 roku po śmierci księcia opolskiego Jarosława opolskiego, a zaraz po nim księcia raciborskiego Bolesława Wysokiego zajął ich władztwa i zjednoczył je pod swoim panowaniem. Sytuacja ta utrzymała się do 1282 r., kiedy utworzone przez Plątonogiego księstwo opolsko-raciborskie, zostało podzielone po śmieci jego następcy Władysława opolskiego[54]. Wydzielone wówczas księstwo bytomskie obejmowało swym zasięgiem grody kasztelańskie w Bytomiu, Siewierzu, Toszku i Koźlu. Ziemie tych kasztelani tworzyły zrąb nowego tworu polityczno-administracyjnego.

[49] Kwestia wydzielenia oraz późniejszych podziałów politycznych księstwa bytomskiego omówiona zostanie w Rozdziale 1.3.
[50] Rajman 1998a, s. 84-93.
[51] Nowakowski 2017, s. 9.
[52] Czapliński et alli 2007, s. 52-53.
[53] Terytorium siewierskie zostało oderwane od Małopolski i włączone do księstwa opolskiego przez Mieszka Plątonogiego w 1179 r. Rejon ten był gospodarczo związany jednak silnie z Małopolską. W 1443 r. książę cieszyński Wacław I sprzedał tzw. terytorium siewierskie biskupowi i kapitule krakowskiej, patrz: Noga 1987, s. 97-98.
[54] Jasiński 1977, s. 29.

Rekonstrukcja przebiegu granic księstwa jest możliwa dzięki studiom historycznym nad treścią dokumentów wydawanych przez książąt piastowskich linii śląskiej i małopolskiej od 2 połowy XIII w.[55] To na ich podstawie wnioskować można bezpośrednio lub pośrednio o tym, która osada czy skupisko osadnicze, a szerzej ziemia znajdowały się w danej dzielnicy czy też, gdzie biegły granice władztwa poszczególnych książąt.

Księstwo bytomskie nie było dzielnicą złożoną jedynie pod względem terytorialnym.

Był to obszar skupiający ziemie o zróżnicowanej rzeźbie terenu, warunkach hydrograficznych, glebowych czy wreszcie dostępności surowców mineralnych. Zanim jednak omówione zostaną kwestie związane ze specyfiką warunków środowiska przyrodniczego warto z pewnością rozpocząć od próby odtworzenia zasięgu granic księstwa bytomskiego. Pozwoli to na bardziej precyzyjne oznaczenie obszaru, który jest przedmiotem analitycznej części pracy.

il. 1. Mapa Śląska autorstwa Martina Halwiga z 1561 r.

[55] Szerzej na ten temat: Horwat 1993, s. 13-33.

Przy próbie odtwarzania dawnych granic ważnym elementem są archiwalne źródła kartograficzne. Najstarsza pochodząca z 1561 r. mapa autorstwa Martina Helwiga cechuje się niestety zbyt dużym schematyzmem, a obszar Górnego Śląska przedstawiono tu w sposób szczególnie niedokładny (**il. 1**). Błędy dotyczą przede wszystkim położenia większych ośrodków miejskich, a także po części układu sieci rzecznej[56]. Zdecydowanie bardziej pomocne źródło stanowi mapa przeglądowa Górnego Śląska 1746 r. autorstwa Jana Matusza Hasego[57]. Mapa ta ukazuje Górny Śląsk i część południową Dolnego Śląska, północne partie Czech i Moraw oraz pogranicze Królestw Polskiego i Węgierskiego. Granice państw, księstw i innych tworów polityczno-terytorialnych zostały wrysowane przez autora kreską przerywaną, a granice posiadłości Biskupstwa Wrocławskiego i obwodów miejskich w księstwach linią kropkową (**il. 2**). Mapa Hasego powstała, podobnie jak mapa Helwiga, w momencie dziejów, kiedy księstwo bytomskie już nie istniało. Na niektórych odcinkach w dalszym ciągu odzwierciedla ona jednak przebieg granic, sięgający tradycją czasów średniowiecza, stanowiąc tym samym użyteczne źródło do poznania dawnych podziałów administracyjnych i politycznych na Górnym Śląsku. Dla odtworzenia granic księstwa siewierskiego niezwykle pomocna jest „Mappa Szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego" autorstwa Karola de Perthéesa z 1787 r., z racji tego, że praktycznie odtwarza ona granice księstwa po zakupie księstwa w 1443 r. przez biskupów krakowskich[58].

W przypadku księstwa bytomskiego jego wschodnia granica ustalona została po śmierci księcia Władysława Opolskiego ok. 1281/1282 r.[59]. Jak słusznie zauważył J. Horwat granica ta pokrywa się mniej więcej z tą, opisaną w dokumencie sprzedaży księstwa siewierskiego w 1443 r., które zajmowało rozległe terytorium ograniczone na zachodzie korytem rzeki Brynicy, a na wschód sięgające aż po górny przebieg Warty[60]. Można zatem wyznaczyć przebieg granicy północno-wschodniej, wschodniej i południowo zachodniej księstwa bytomskiego, obejmującego w końcu XIII w. jeszcze ziemię siewierską. W części północno-wschodniej pokrywała się ona z korytem rzeki Warty, w kierunku jej źródeł. Następnie w okolicach Gołuchowa oddzielała się od koryta rzeki i prowadziła na południe, by między Chruszczobrodem a Wiesiółką przeciąć koryto rzeki Mitręgi. Dalej granica biegła na zachód od miejscowości Tucznawa, zlokalizowanej na zachód od Olkusza, gdzie łączyła się z korytem rzeczki Trzebyczki. Na południowym wschodzie linię graniczną stanowiło koryto

[56] Konias 1998, s. 185.
[57] *Tamże*, s. 186-192.
[58] Rymut 1994, s. 48-49.
[59] Horwat 1993, s. 16-17.
[60] Noga 1987, s. 99.

rzeki Czarna Przemsza, aż do ujścia do niej rzeki Brynicy. Po stronie księstwa bytomskiego w końcu XIII w. znalazły się zatem takie miasta jak Koziegłowy, Siewierz czy Czeladź, choć jak pokazują źródła pisane, że związek z władztwem Piastów górnośląskich bywał różny i

il. 2. Mapa Śląska autorstwa Johann Matthiasa Haasa z 1746 r.

zmieniał się na przestrzeni średniowiecza[61]. Analizując północno-zachodnią część terytorium księstwa warto zwrócić uwagę na osadę, a od 1310 r. już z pewnością miasto Woźniki[62]. Historycy wskazują, iż terytorium to, pomimo iż odizolowane w średniowieczu zwartymi kompleksami leśnymi nad rzeką Małą Panwią, w XIII w. formalnie należało do kasztelani bytomskiej[63]. Potwierdza to pośrednio wzmianka o Woźnikach (*villa Uoznici*) z dokumentu wydanego w 1206 r., mówiąca o zamianie wsi między biskupem krakowskim Pełką (*Fulco*), a Gerardem, opatem klasztoru św. Wincentego pod Wrocławiem[64]. Wynika z niej, że osada podległa była w tym czasie biskupstwu krakowskiemu, podobnie jak cała kasztelania bytomska. W trakcie podziałów księstwa opolsko-raciborskiego po śmierci ks. Władysława ok. 1281/1282 r. rejon Woźnik i pobliskiej Lubszy został prawdopodobnie włączony do

[61] m.in. w 1 poł. XIV w. miasto Koziegłowy wraz z dużą częścią przylegających do niego ziem stało się własnością Mściwoja z Chrzelowa, wojewody sandomierskiego lub jego syna Mściwoja z Kwiliny, łowczego krakowskiego, patrz: Laberschek 1994, s. 119.
[62] Szczech 2012, s. 14
[63] Rajman 1998a, s. 67-68, 105-106.
[64] Szczech 2016, s. 11-16.

księstwa opolskiego[65]. Wprawdzie nie zachowały się żadne dokumenty poświadczające ten fakt, lecz należy podkreślić, że w 1310 r. to książę opolski Bolesław I sprzedał mieszczanom wrocławskim cła pobierane od pieszych przechodzących przez jego miasta, w tym przez Woźniki[66]. Kilka lat później miasto znajdowało się już jednak w domenie opata mogilskiego Stefana, który urzędował w latach 1319-1329[67]. Kolejny przekaz pochodzi dopiero z 1386 r. Władysław Opolczyk nadał wówczas za służbę Markowi zwanemu Jochs (*Marchuschus dictus Jochs*) zamek (*castrum sive fortalicium*) pod Woźnikami wraz z wójtostwem w miasteczku, oraz część z opłat ław piekarniczych, krawieckich, szewskich i rzeźniczych i dochodów z kar, a także lasami Jaczów i Olszyna[68]. W tym czasie ziemia woźnicka była już z pewnością we władaniu Piastów opolskich. Przytoczone powyżej wzmianki nie rozstrzygają ostatecznie czy ten przygraniczny obszar nie przechodził, w szczególności w XIV stuleciu, pomiędzy sąsiadującymi księstwami, dlatego ostatecznie zdecydowano się go włączyć do zakresu terytorialnego pracy.

Od strony południowej księstwo bytomskie graniczyło w przeważającej części z księstwem raciborskim. Wydaje się, iż na odcinku tym podział pomiędzy księstwami utrwalał dodatkowo podział kościelny ustanowiony jeszcze 1282 r.[69]. Granica ta utrzymywała się jeszcze około połowy XVIII w. i stanowiła linię podziału pomiędzy terytorium Wolnego Bytomskiego Państwa Stanowego, Wolnego Pszczyńskiego Państwa Stanowego[70] oraz Księstwa opolsko-raciborskiego do jego likwidacji po zajęciu tej części Śląska przez Prusy w 1742 r.[71]. Jej przebieg jest zobrazowany jest zarówno na wspomnianej mapie Haasego, ale również na mapach Wredego z połowy XVIII w. (**il. 2**). Wynika z nich, że granica południowa księstwa bytomskiego od strony południowo-wschodniej biegła od rzeki Brynicy, pozostawiając po stronie bytomskiej osadę Milowice, a po stronie raciborskiej kasztelani w

[65] Woźny 2022, s. 24-25.
[66] Dokument z dn. 1 września 1310 r., za: CDS 16, s. 178.
[67] Drabina et alli 1985, s. 80-81.
[68] Dokument z dn. 17 marca 1386 r., za: CDS 6, s. 15-16. Wg J. Sperki rycerz Marek mógłby pochodzić z Markowa koło Gniewkowa na Kujawach, zaś jego zasługą mogło być wierne trwanie w gronie popleczników księcia Władysława w latach 1383–1385, gdy większa część elity kujawsko-dobrzyńskiej poparła Siemowita Płockiego w jego staraniach o tron polski. Tę tezę potwierdzałaby obecność wojewody kujawskiego Włodka z Danaborza, lojalnego księciu opolskiemu, wśród świadków na dokumencie nadania zamku w Woźnikach , por. Sperka 2006, s. 283–284, 349.
[69] Zdania takiego jest J. Horwat, patrz: Horwat 1993, s. 17. Wydaje się, iż jest to słuszne twierdzenie, czego dowodem są zapisy wizytacji diecezji wrocławskiej przeprowadzonej w 1679 r., gdzie wymieniono wsie leżące w dekanacie gliwickim patrz: Jungnitz 1904, s. 39-172, 184-211.
[70] Przebieg granicy na tym odcinku opisał J. A. Weigel, patrz: Weigel 1804, s. 211-213.
[71] Kwak 1978, s. 498.

Mikołowie osadę Rozdzień[72]. Następnie granica biegła w kierunku osady Dąb i Kochłowice, wzdłuż biegu rzeki Kłodnicy, dochodząc do miejsca zwanego w źródłach *Kochlowa Lanka*[73]. W dalszym przebiegu nieco meandrowała ku zachodowi, na zmianę w kierunkach południowym i północnym, pozostawiając w granicach księstwa osady Bujaków, Chudów i Gierałtowice, a następnie Wilczę i Pilchowice (**il. 3**).

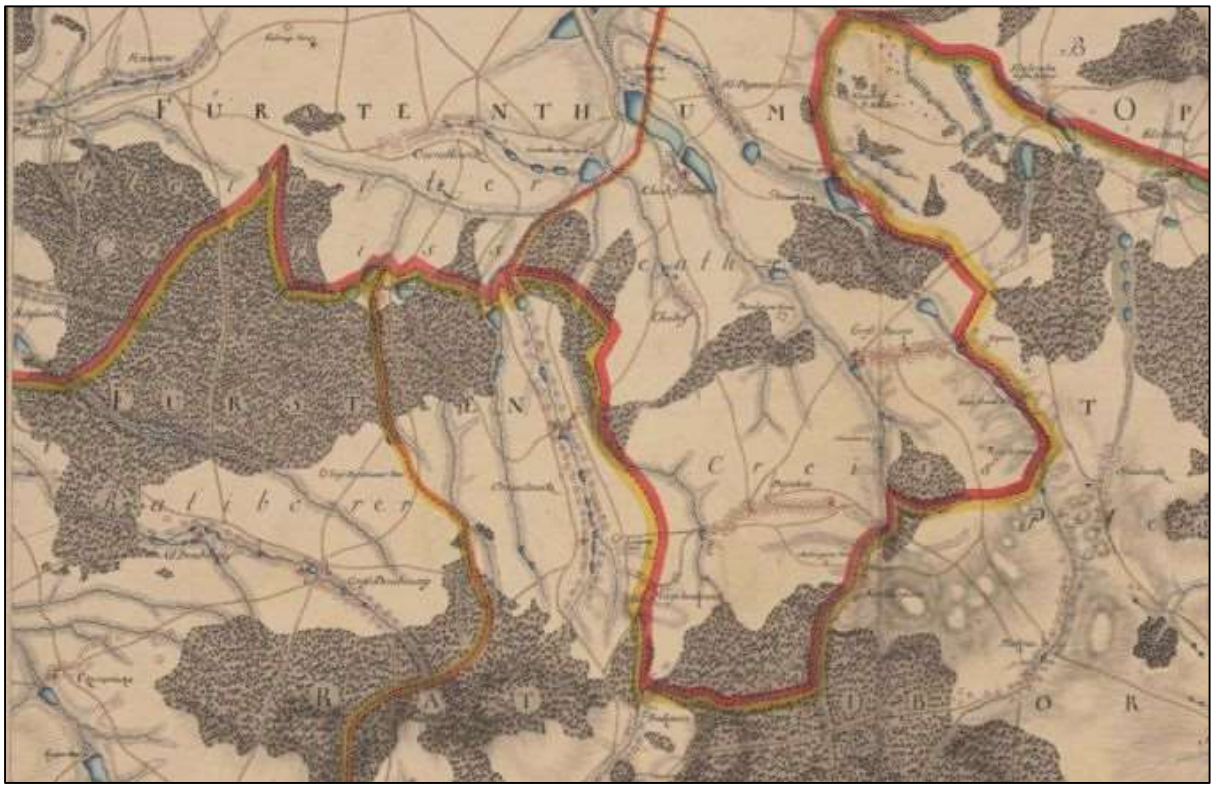

il. 3. Fragment mapy Wredego z ok. poł. XVIII w.

Dalej, na północny-zachód od osady w Pilchowicach granica biegła przez mocno zalesione tereny wzdłuż rzeki Rudy, w kierunku wsi Dziergowice. Na wysokości Dziergowic odbijała w kierunku południowym, częściowo wzdłuż biegu Odry ku osadzie w Sławikowie. Następnie zmieniała kierunek na południowo-zachodnim i wg J. Horwata w granicach księstwa bytomskiego zostawiając osady w Dziećmarowach, Ucieszkowie i Grudyni i być może w Lisięcicach[74]. Na wysokości tych ostatnich zaczynała się granica zachodnia księstwa. Miała ona tu przebieg oparty o koryto rzeki Straduni, aż do jej ujścia do Odry. Po stronie bytomskiej, na wschodnim brzegu rzeki znajdowały się wsie Grodzisko, Naczęsławice,

[72] Do przebiegu granicy na tym odcinku odnieść można dokument wydany w Pszczynie 15 grudnia 1360 r., w którym to jako własność Ottona z Pilicy wymienia się leżące w kasztelani mikołowskiej wsie Załęże, Bogucice i Rozdzień, patrz: Musioł 1936, s. 34-36.
[73] Tamże, s. 48-50.
[74] Horwat 1993, s. 17. Warto jednak zaznaczyć, że przebieg granicy na tym odcinku zobrazowany na mapach Wredego nie pokrywa się z ustaleniami J. Horwata. Być może jest to wynikiem nowożytnych zmian w przebiegu granicy.

Twardawa, Dobieszowice[75]. Od ujścia Straduni do Odry, granica biegała początkowo Odrą, w kierunku południowym a następnie odbijała na północny-wschód w kierunku wsi Rokicie i Zalesie. Następnie pokrywała się z granicą dekanatu, na wschód od Strzelec Opolskich, ku południu, ku wsiom Cetnawa i Barut, pozostawiając po stronie bytomskiej Kotulin Wielki i Płużnicę Wielką. Na wysokości Barutu zaczynał się jej odcinek północny.

Północna granica księstwa oparta była w na długim odcinku na rzece Mała Panew. Po stronie księstwa bytomskiego znajdowały się wsie Świbie oraz najprawdopodobniej Kielcza. J. Horwat uznaje Kielczę za wieś leżącą w granicach księstwa bytomskiego, o tyle M. Woźny zalicza ją do okręgu strzeleckiego księstwa opolskiego[76]. Trudno jednak rozstrzygnąć tą kwestię ostatecznie. Przyjmując, że na odcinku tym granicę między księstwami wyznaczała Mała Panew, co wydaje się wielce prawdopodobne, to główna część osady znajdować się musiała po stronie bytomskiej. W początkach 1350 roku książę strzelecki miał nadać rycerzowi Tomaszowi prawo książęce, obejmujące sądownictwo i prawo łowieckie we wsi Kielcza, z czego wynikałoby, że w tym czasie osada należała do księstwa opolskiego[77]. Z drugiej jednak strony, kolejni właściciele Kielczy świadczyli na licznych dokumentach książąt toszeckich od pocz. XIV po schyłek XV w., co wskazuje, że byli silnie związani z tutejszym dworem[78]. Jako że kwestię tą trudno rozstrzygnąć, zdecydowano na ujęcie osady i tutejszego dworu rycerskiego w niniejszej pracy.

Następnie, gdzieś u źródeł rzeki Małej Panwi granica odbijała na północ, pozostawiając prawdopodobnie po stronie bytomskiej Woźniki, i dalej biegła na północny-wschód ku korytu rzeki Warty, domykając obszar księstwa.

Terytorialnie ziemie utworzonego w XIII w. księstwa bytomskiego obejmowały obszar ówczesnej kasztelani siewierskiej i bytomskiej, a od zachodu toszeckiej i kozielskiej. Jak twierdzi J. Horwat jeszcze w końcu XIII w. z kasztelani kozielskiej wydzielono kasztelanią gliwicką, jednak w tej kwestii nie ma zgodności wśród historyków[79]. Problematyczne jest również dokładne określenie przebiegu granic pomiędzy poszczególnymi kasztelaniami górnośląskimi[80]. Od 1 poł. XIV w. teren księstwa bytomskiego ulegał dalszym podziałom na pomniejsze dzielnice i obszary dziedziczone przez przedstawicieli różnych linii genealogicznych Piastów śląskich[81]. W tym czasie system zarządzania państwem oparty na

[75] Woźny 2020, s. 40.
[76] Horwat 1993, s. 17, 94.; Woźny 2020, s. 41, 180, 184.
[77] Woźny 2020, s. 184.
[78] Horwat 1993, s. 17, 94.;
[79] Tu dyskusja na ten temat: Horwat 1993, s. 48-50.
[80] Woźny 2022, s. 26-27.
[81] Kwestia to zostanie omówiona w Rozdziale 1.3.

kasztelanii ustąpił ostatecznie miejsca administracji, której jednostką było starostwo. Porządek feudalny doprowadził bowiem do upadku reguł państwa prawa książęcego, w tym i kasztelańskiej jurysdykcji[82]. Przemiany te sprawiły, że dla późnego średniowiecza pojęcie „ziemia" przyjęto jako najbardziej adekwatną formę językową dla precyzowania części omawianego terytorium. Obszar, który jest tematem poniżej pracy, obejmował zatem historyczne ziemie: bytomską, toszecką, gliwicką, kozielską oraz siewierską (**il. 4**).

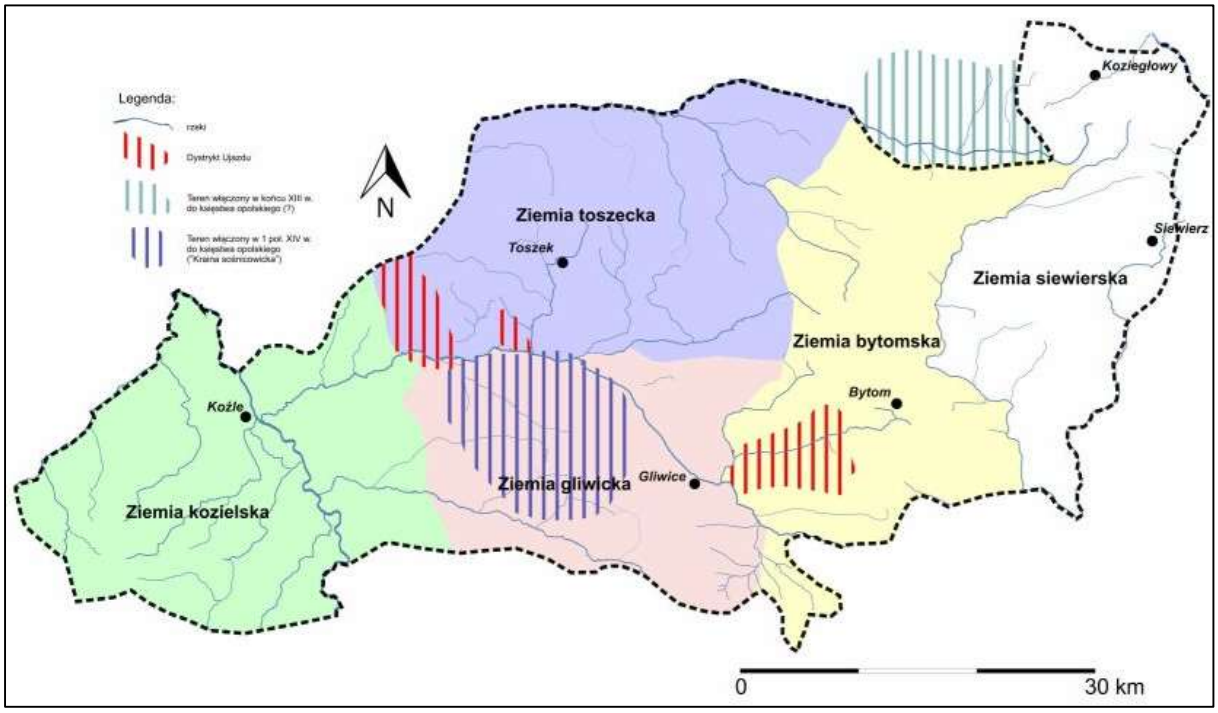

il. 4. Zarys granic księstwa bytomskiego w początkach XIV w.

Warto jeszcze nadmienić, że teren powstałego w XIII w. księstwa bytomskiego należał terytorialnie do dwóch różnych diecezji kościelnych. O ile część wschodnia z Siewierzem i Bytomiem podlegała władzy biskupstwa krakowskiego, o tyle część kozielska i toszecka była pod jurysdykcją diecezji wrocławskiej[83]. Powyższy podział administracji kościelnej utrzymał się w praktycznie niezmienionej formie aż do czasów nowożytnych.

Podsumowując uwagi na temat obszaru księstwa bytomskiego w momencie jego największego zasięgu, stwierdzić należy, że obejmowało ono rozległe tereny Górnego Śląska, ograniczone znacznej części korytami dużych rzek regionu. Od północy znaczna część granicy oparta była o rzekę Małą Panew, od wschodu wyznaczała ją Czarna Przemsza, od

[82] Modzelewski 2000, s. 226-227.
[83] Dola 1996, s. 17-18;

południa rzeka Kłodnica, a od wschodu rzeka Stradunia. Obszar ten obejmował orientacyjnie ok. 2,5 tysiąca km kwadratowych[84].

1.2.2. Środowisko naturalne

Obszar, który stanowił terytorium dawnego księstwa bytomskiego był niewątpliwie silnie zróżnicowany geograficznie. Był on również zróżnicowany przyrodniczo, zarówno pod względem warunków glebowych, dostępności kluczowych dla rozwoju gospodarczego surowców mineralnych, hydrologii, jak też fauny, a w mniejszym stopniu nawet flory. Trudno jednak w sposób szczegółowy i wyczerpujący scharakteryzować wszystkie te aspekty środowiskowe. Istotnym jest również fakt, iż w średniowieczu teren ten był znacznie mniej przekształcony przez człowieka i przemysł, o czym wspomniano już w poprzednim rozdziale. Działalność człowieka, szczególnie w ostatnich dwóch stuleciach odbiła się w wielu rejonach Górnego Śląska na pierwotnej rzeźbie terenu, układzie cieków wodnych i zbiorników, zalesieniu i wielu innych aspektach przyrodniczych[85]. Na podstawie źródeł archiwalnych, a także nowszych badań poświęconych wynikom wielowiekowych przeobrażeń górnośląskiej przyrody w rozdziale tym podjęta zostanie próba rekonstrukcji wyglądu środowiska naturalnego dawnego księstwa bytomskiego. Niewątpliwie bowiem rozwój struktur osadniczych sprawiał, iż ludzie modelowali i eksploatowali swoje otoczenie w sposób możliwie jak najbardziej efektywny. Dostosowanie środowiska do swoich bieżących potrzeb było nieuniknionym elementem rozwoju. Badania nad przekształceniami górnośląskiego krajobrazu naturalnego doby późnego średniowiecza wpisują się zatem w koncepcję badań nad archeologią krajobrazu[86].

1.2.2.1. Rzeźba terenu i bogactwa mineralne

Pod względem geograficznym terytorium średniowiecznego księstwa bytomskiego położone było w zdecydowanej części na obszarze Wyżyny Śląsko-Krakowskiej, w jej zachodniej części tj. w obrębie makroregionów Wyżyny Śląskiej i częściowo Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej[87] **(il. 5).** Zachodnia część księstwa znalazła się już we wschodniej części Niziny Śląskiej. W ujęciu europejskim tereny te stanowią część wschodnią szerokiego

[84] Wyliczenia powierzchni orientacyjnej dokonano przy użyciu narzędzi pomiarowych dostępnych na portalu internetowym: www.geoportal.pl dostęp z dn. 20.01.2023.
[85] Mazurek 2015, s. 11-19.
[86] Iwaniszewski 2012, s. 284-291.
[87] Kondracki 2022, s. 35, ryc. 7.

pasma Niżu Środkowoeuropejskiego, ciągnącego się na zachodzie od Flandrii, przez Półwysep Jutlandzki i południowe Niemcy po Polskę[88].

Jak wspomniano, zasadniczą część obszaru położona była w obrębie makroregionu Wyżyny Śląskiej. Pod względem geologicznym stanowi ona część platformy zachodnioeuropejskiej, nazywanej blokiem górnośląskim. Fundament geologiczny tego regionu oparty jest na zalegających na głębokości kilku kilometrów w skorupie ziemskiej prekambryjskich gnejsach i łupkach[89]. Na skałach tych, odłożonych jest kilka młodszych jednostek tektonicznych, w których najmłodsze utwory to aluwia z epoki holocenu, obserwowane głównie w dolinach rzek, a także utwory antropogeniczne, związane z gospodarczą działalnością człowieka, przede wszystkim ostatnich stuleci.

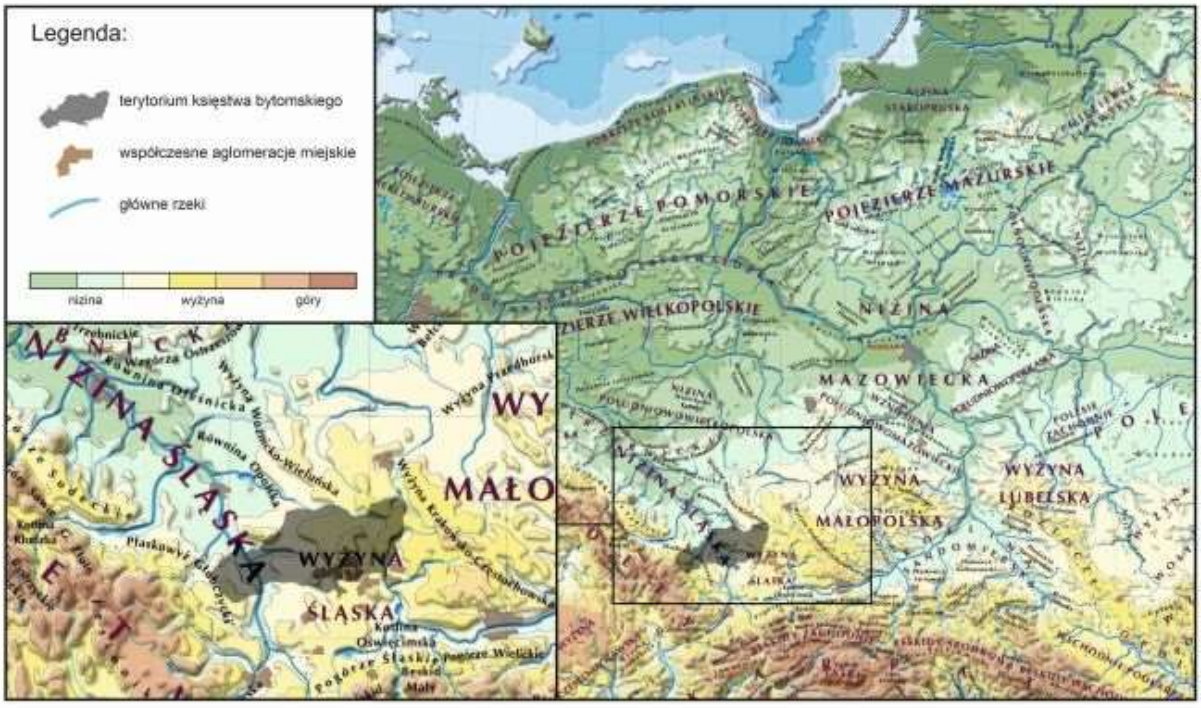

il. 5. Zarys terytorium księstwa bytomskiego na mapie fizycznej Polski

W obrębie Wyżyny Śląskiej wydzielonych zostało pięć mniejszych mezoregionów.[90] Obszar zainteresowań z punktu widzenia tematyki pracy ogranicza się jednak to jej centralnej części, obejmującej Wyżynę Katowicką, przylegający do niej od północy od Garb Tarnogórski oraz najbardziej wysunięty na zachód mezoregion zwany Chełmem. Są to obszary o znacznej różnorodności geologicznej i urozmaiconej powierzchni terenu. Średnia wysokość Wyżyny Katowickiej waha się pomiędzy 250 a 300 m n.p.m., choć maksymalne wysokości dochodzą do 350 m n.p.m. np. Wzgórze Wandy w Katowicach - 357 m n.p.m. W

[88] Augustowski 1965, s. 47.
[89] Dulias 2018, s. 19.
[90] Tamże, s. 168.

ukształtowaniu rzeźby Wyżyny można obserwować płaskowyże, garby i wzgórza, oddzielone od siebie kotlinami zapadliskowymi, które wypełniają osady zarówno osady mioceńskie, jak i o wiele grubsze czwartorzędowe[91]. Krajobraz Wyżyny Katowickiej jest obecnie silnie przeobrażony, głównie za sprawą rozwijającego się od końca XVIII w. górnictwa węgla kamiennego, rud cynku i ołowiu oraz związane z tym silne uprzemysłowienie i zurbanizowanie tego obszaru. Do przemian terenu przyczyniło się w znacznej mierze górnictwo węgla kamiennego, którego eksploatacja doprowadziła do znacznego obniżenia powierzchni, dochodzącego lokalnie nawet do 30 m. Górnictwo i przemysł metali generując do dziś powstawanie licznych zwałowisk odpadów, zwanych hałdami, porywających znaczne tereny w centralnej części Wyżyny. Na terenie tym znajdują się również główne miasta regionu, m.in. Katowice, Bytom, Ruda Śląska, Zabrze, Gliwice, tworzące wielką aglomerację górnośląską.

Znacznie mniej przeobrażone są mezoregiony Garbu Tarnogórskiego oraz Chełmu. Pierwszy, zbudowany jest z płyt wapienia muszlowego, o średnich wysokościach ok. 340-380 m n.p.m., przy najwyższym wyniesieniu w okolicach Twardowic dochodzącym do 398 m n.p.m.[92]. Składa się z kilku wyniesień, stanowiących pomniejsze jednostki geograficzne. Oddzielają je doliny miejscowych, mniejszych i większych cieków wodnych. Od strony zachodniej to Garb Laryszowski, Płaskowyż Tarnowicki, Kotlina Józefki, Płaskowyż Twardowicki i Garb Ząbkowicki. Krajobraz Garbu Tarnogórskiego jest przez to urozmaicony. Ważniejsze miasta położone na terenie mezoregionu to Tarnowskie Góry, Siewierz oraz północne dzielnice Bytomia.

Zdecydowanie najciekawszym, lecz najmniejszym mezoregionem Wyżyny Śląskiej jest Chełm. Znajduje się on w zachodniej części makroregionu wchodzącej już w obszar Niziny Śląskiej. Geologicznie jest on uznawany za kontynuację Garbu Tarnogórskiego, zbudowanego z dolomitów i triasów. Stanowi on pasmo niższych wyniesień o wysokościach dochodzących jedynie do 250 m n.p.m., rozczłonkowanych licznymi dolinami[93]. Najwyższym wzniesieniem jest Góra Św. Anny 404 m n.p.m., bazaltowe wyniesienie dominujące nad krajobrazem całego mezoregionu. Pod względem geomorfologicznym wydziela się w jego obrębie mniejsze jednostki, tj. Pagóry Sarnowskie, Działy Strzeleckie, Garb Chełmski i Płaskowzgórze Olszowskie. Na obszarze tym nie ma większych miast, przez co krajobraz nie jest tak silnie przeobrażony jak na Wyżynie Katowickiej.

[91] Tamże, s. 172.
[92] Tamże, s. 171; Kondracki 2022, s. 245.
[93] Dulias 2018, s. 169.

Północno-wschodnia część dawnego księstwa bytomskiego geograficznie położona była w obrębie Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej, w mezoregionie Progu Woźnickiego. Jest to pasmo wyniesień utworzonych z piaskowców i zlepieńców, o wysokościach dochodzących do 360-380 m. n.p.m., położonych na północ od rzeki Małej Panwi[94]. Czoło progu znajduje się w okolicach dzisiejszego miasta Woźniki.

Część zachodnia dawnego księstwa bytomskiego położona była na terenie Niziny Śląskiej, równiny rozciągającej się po obu stronach Odry. Z racji tego, iż cała Nizina znajdowała się w obrębie zasięgu zlodowacenia środkowopolskiego, to zbudowana jest z pokryw skał osadowych[95]. Zasięg księstwa sięgał częściowo trzech mezoregionów, tj. Kotliny Raciborskiej, Płaskowyżu Głubczyckiego i od północy niewielkim fragmentem Równiny Opolskiej. Kotlina Raciborska oddzielona jest zrębami tektonicznymi od północnego wschodu z omówionymi uprzednio wyniesieniami mezoregionu Chełmu i Garbu Tarnogórskiego, od wschodu z Wyżyną Katowicką i częściowo Płaskowyżem Rybnickim[96]. Dno Kotliny wypełniają piaski i żwiry polodowcowe, a średnie wysokości nie przekraczają 200 m n.p.m.[97]. W części północnej Kotliny położone jest miasto Kędzierzyn – Koźle. Drugi z mezoregionów, tj. Płaskowyż Głubczycki o to najwyżej położony i urozmaicony terenowo obszar Niziny Śląskiej graniczący bezpośrednio z Górami Opawskimi, będącymi częścią Sudetów Wschodnich. Średnie wysokości wahają się tutaj od 235-260 m. n.p.m.[98]. Jest to teren zróżnicowany pod względem podłoża tektonicznego, jednak jednolity pod względem pagórkowatej rzeźby oraz osadów powierzchniowych [99]. O wiele mniej urozmaicona rzeźba terenu występuje na obszarze Równiny Opolskiej, której powierzchnię budują w głównej mierze zwydmione piaski[100]. Wschodnia część Równiny jest stosunkowo płaska, o wysokościach nie przekraczających 200 m n.p.m. Zasięg mezoregionu od południa sięga Garbu Tarnogórskiego, czyli północnych dzielnic dzisiejszych Tarnowskich Gór.

Sumując, pod względem geograficznym i geologicznym księstwo bytomskie obejmowało terytorium zróżnicowane pod względem rzeźby terenu, obejmujące w dużej mierze tereny wyżynne (część wschodnia), a w mniejszym stopniu również nizinne (część zachodnia). Wynikało to przede wszystkim z różnic budowy tektonicznej. Wydaje się, iż

[94] Nita, Myga-Piątek 2018, s. 199-201; Kondracki J., 2022, s. 250-251.
[95] Kondracki 2022, s. 169.
[96] Badora, Nita 2018, s. 98.
[97] Kondracki 2022, s. 175.
[98] Tamże, s. 175.
[99] Badora, Nita 2018, s. 100.
[100] Kondracki 2022, s. 169.

ukształtowanie terenu nie było najważniejszym aspektem dla rozwoju osadnictwa na tym terenie w średniowieczu.

il. 6. Fragment mapa Górnego Śląska Johannesa Harnischa z lat 1794-1795 (uzupełniana do lat 40-tych XIX w.) z zaznaczonymi miejscami wydobycia surowców mineralnych w okolicach Bytomia.

Niepomiernie ważniejszym aspektem budowy geologicznej były naturalne bogactwa mineralne, które obfitowały głównie w skałach tworzących Wyżynę Śląską. Nie wszystkie jednak, ze względu na poziom technologiczny i głębokość zalegania były eksploatowane w średniowieczu. Najważniejszą rolę gospodarczą, która przyczyniła się w znacznym stopniu do rozwoju gospodarczego ziem księstwa bytomskiego było górnictwo minerałów kruszcowych. Najważniejsze z nich, złoża rud cynku, ołowiu i srebra występowały głównie w dolomitach Garbu Tarnogórskiego, na północ od Bytomia[101]. Okręg bytomski sięgający na południe doliny Małej Panwi był w XIII-XV w. jednym z największych ośrodków górniczych i hutniczych na terenie Śląska i sąsiadującej Małopolski[102]. Tutejszy ołów pozyskiwano zwykle

[101] Dulias 2018, s. 58-59.
[102] Dobrowolska 1961, s. 113.

w postaci zawierającej niewielkie ilości srebra galeny[103]. Skalę tego wydobycia jeszcze w 1 poł. XIX ukazuje mapa opracowana przez Johannesa Harnischa z lat 1794-1795 (**il. 6**)[104]. Górnictwo ołowiu i srebra rozwijało się od XI w. również w zachodniej części księstwa bytomskiego, w okolicach Siewierza[105].

W obrębie młodszych nawarstwień czwartorzędowych zalegających w obrębie den dolin górnośląskich rzek występują miejscowo pokłady rudy darniowej żelaza. Płytko zalegające złoża były łatwe do wydobycia, bez organizacji większych nakładów w infrastrukturę wydobywczą, często przy pomocy prostych narzędzi[106]. Ich eksploatację prowadzono w średniowieczu wzdłuż koryt wielu rzek księstwa bytomskiego, gdzie po rozdrobnieniu były przetapiane w piecach dymarskich aż po czasy wielkiej industrializacji Śląska, kiedy zmieniła się zasadniczo technologia wytopu stali[107].

Bogactwami surowcowymi, istotnymi z punktu widzenia rozwoju gospodarczego były również surowce skalne. Na obszarze objętym zasięgiem księstwa istniały bogate złoża różnych surowców skalnych: wapieni, dolomitów czy też glin. Intensywna ich eksploatacja, tworzenie szerokopłaszczyznowych wybierzysk i kamieniołomów na terenie Górnego Śląska przypada jednak dopiero czasy późno nowożytne i współczesne (**il. 6**)[108].

Zapotrzebowanie na glinę w obrębie siedlisk osadniczych realizowano zazwyczaj w bezpośredniej ich bliskości, eksplorując czwartorzędowe, płytko zalegające pokłady glin polodowcowych często bogatych w dużą ilość rozdrobnionych skał narzutowych[109]. Korzystano przy tym zarówno z glin żelazistych, jak też wapiennych, przede wszystkim na potrzeby garncarstwa, ale też do celów budowlanych, m.in. wypał cegieł, wypełnianie ścian konstrukcji szkieletowych czy budowa urządzeń grzewczych[110].

W okresie XIII-XV w. surowce skalne wykorzystywano szeroko w celach budowlanych. Murowane z kamienia i cegły były budynki użyteczności publicznej, kościoły, bogate kamienice i fortyfikacje w ośrodkach miejskich czy rezydencje książąt i możniejszego rycerstwa[111]. Kamień wydobywano z kamieniołomów lub też wykorzystywano surowiec

[103] Melczyński 1953, s. 176-177. Tematyka hutnictwa rozwinięta zostanie w dalszej części pracy w Rozdziale 2.
[104] Mapa ta uzupełniana była m.in. o kolejne miejsca wydobycia ołowiu czerwonym atramentem do początków lat czterdziestych XIX wieku, patrz: Mapy i plany… 2005.
[105] Molenda 1963, s. 63-64.
[106] Szwagrzyk et alli 1976, s. 8.
[107] Kwaśny 1968, s. 52-53.
[108] Dulias 2018, s. 61.
[109] Gabzdyl, Gorol 2008, s. 112-113.
[110] Świadczą o tym znaleziska ułamków naczyń późnośredniowiecznych czy grud polepy konstrukcyjnej z badań górnośląskich miast por. np. Zdaniewicz 2012, s. 82-100 czy dworów omawianych na kopcu, patrz. Rozdział 4.
[111] Borusiewicz 1985, s. 55-117.

narzutowy zbierany z powierzchni. Ważnym surowcem były skały wapienie, tradycyjnie wykorzystywane do produkcji wapna, podstawowego spoiwa konstrukcyjnego budynków murowanych średniowiecza i nowożytności[112]. Kamienia używano również do produkcji narzędzi gospodarskich, tj. żaren czy osełek. W przypadku Górnego Śląska wykorzystywano w tym celu kamień polny, choć zapewne również świetnie nadające się do tego skały sudeckie, przede wszystkim piaskowce, choć także inne, np. bazalty.

1.2.2.2. Hydrografia

Dostępność wody była niewątpliwie jednym z najważniejszych, o ile nie najważniejszym czynnikiem rozwoju osadniczego. Naturalne rezerwuary stanowiły cieki wodne, jeziora czy sztucznie tworzone stawy. Sieć hydrograficzna Górnego Śląska obfitowała w liczne cieki wodne, co sprawiało, że dostępność wody nie była czynnikiem ograniczającym rozwój osadnictwa i gospodarki, a wręcz ich stymulatorem (**il. 7**).

Najbardziej bliski pierwotnemu obraz sieci hydrograficznej dawnego księstwa bytomskiego odzwierciedlają materiały kartograficzne pochodzące sprzed okresu wielkiej industrializacji Górnego Śląska, głównie w XIX i XX w. Dobrym źródłem są tu wspomniane we wstępie mapy *Krieges-Carte von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wrede czy mapy z atlasu *Oberschlesien rechts der Oder* opracowane przez Juliusa Augusta Reinholda von Grawert oraz Christiana Karla Augusta Ludwiga von Massenbacha w latach 1800-1806[113]. Porównując archiwalne karty mapowe ze współczesnymi podkładami kartograficznymi stwardzić należy, że większość najważniejszych cieków wodnych regionu istnieje do dziś. Transformacje związane z rozwojem przemysłu, polegające m.in. regulacji i prostowaniu koryt, a w przypadku mniejszych cieków nawet ich kanalizacja w dużym stopniu przekształciły wygląd pierwotnej siatki hydrologicznej. Powstały również nowe kanały transportowe, np. Kanał gliwicki czy też sztuczne zbiorniki, stanowiące rezerwuary wody dla dużych skupisk ludzkich. Jest to szczególnie widoczne w części wschodniej dawnego księstwa bytomskiego, w obrębie ziemi bytomskiej i gliwickiej, szczególnie silnie przekształconych w ciągu ostatnich dwóch stuleci ze względu na rozwój górnictwa węgla kamiennego i rud metali (**il. 7.1**)[114]. Co ważne jednak, w wielu rejonach omawianego terenu, w części zachodniej i północnej zachowały się do dziś również cieki wodne o

[112] Osiecka 2006, s. 11.
[113] Obydwa atlasy znajdują się w zbiorach Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, por. Janczak 1976, s. 79-86; Konias 2009, s. 88-89; Bosy 2015, s. 39-52;
[114] Mazurek 2015, s. 11-19.

nieuregulowanym sztucznie przebiegu, meandrujące do dziś pośród kompleksów leśnych i rolnych (**il. 7.2**).

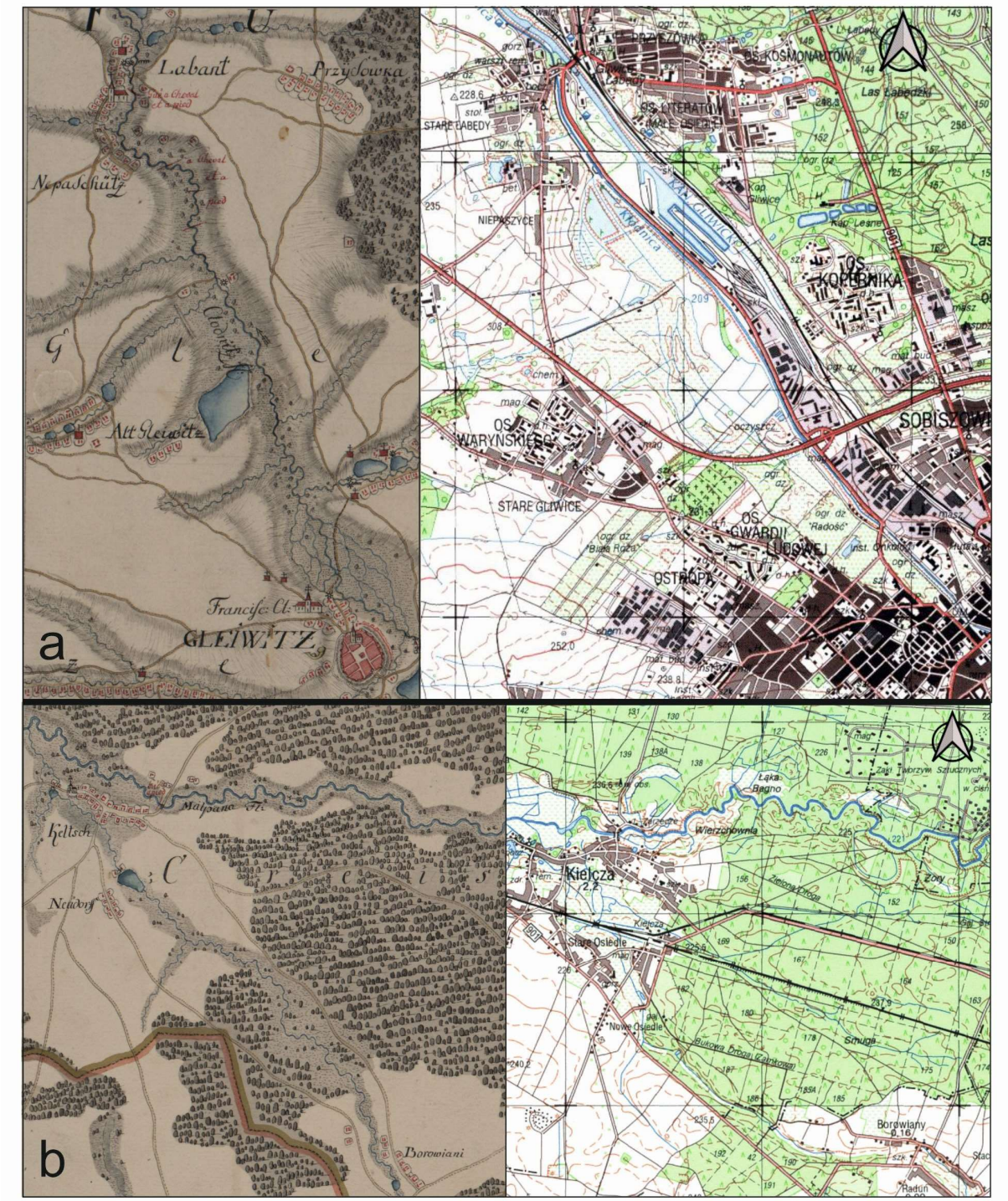

il. 7. Porównanie przebiegu koryt rzecznych na mapie archiwalnej (poł. XVIII w.) i współczesnej: 1. Koryto rzeki Kłodnicy na odcinku pomiędzy Starym Miastem a dzielnicą Łabędy. Przykład przekształcenia i uregulowania koryta rzecznego; 2. Koryto rzeki Małej Panwi na odcinku w okolicach Kielczy. Przykład naturalnego, nigdy nieuregulowanego koryta rzecznego.

Nieco bardziej skomplikowana jest kwestia naturalnych jezior. Teren Górnego Śląska zapewne nie obfitował w średniowieczu w bardzo dużą ilość tego typu zbiorników

naturalnych. Analizując mapy archiwalne można stwierdzić, iż jeszcze w połowie XVIII w. wiele z nich znajdowało się w naturalnym otoczeniu rzek, w zakolach i starorzeczach. Naturalne oczka wodne tworzyły się również na terenach zabagnionych, w obrębie większych kompleksów leśnych. Za sprawą procesów urbanizacyjnych oraz na potrzeby rolnictwa wiele z nich zostało osuszonych i zlikwidowanych, m.in. w trakcie wspomnianego prostowania koryt rzecznych. Nie bez znaczenia były tu również naturalne zmiany poziomu wód gruntowych czy zmiany klimatu. Co ważne, w wielu rejonach Górnego Śląska znaleźć można zbiorniki wodne, powstałe w starych wyrobiskach górniczych. Są one jednak dowodem ogromnego przekształcenia pierwotnego środowiska naturalnego, w głównej mierze w czasach nowożytnych i współczesnych.

il. 8. Rzeki i potoki Górnego Śląska. 1. Ujście Stoły do Małej Panwi w okolicach Krupskiego Młyna; 2. Nieuregulowany potok w okolicach Wójtowej Wsi (dzielnica Gliwic); 3. Nieuregulowane koryto rzeki Bierawki w okolicach Trachów; 4. Leśny potok w okolicach Pniowa.

Jak pisał niemal 90-lat temu Wiktor Nechay, geograf, dyrektor przedwojennego Gimnazjum Polskiego w Bytomiu: „Cały Śląsk pomiędzy Karpatami, Sudetami i Jurą krakowską należy do dorzecza Wisły i dorzecza Odry”[115]. Pod względem hydrograficznym od tamtego czasu nic się nie zmieniło, gdyż współczesna sieć rzeczna na Górnym Śląsku

[115] Nechay 1935, s. 30.

znajduje się w zlewniach tych dwóch rzek[116]. Z punktu widzenia poniższej rozprawy ma to jednak znaczenie poboczne. Bardziej istotną kwestią, mogą być m.in. szerokość przepływu czy też wartości spadku nurtu na poszczególnych odcinkach, które to czynniki pozostawały w związku z potencjałem gospodarczym cieków wodnych.

il.9. Fragment mapy archiwalnej z poł. XVIII w. ukazujący rozmieszczenie osadnictwa w dorzeczu rzeki Dramy z zaznaczonymi osadami wymienionymi w Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis.

Najważniejszymi dopływami Wisły są rzeki płynące w zachodniej części dawnego księstwa bytomskiego, a więc Przemsza, powstała z połączenia koryt Białej Przemszy i Czarnej Przemszy. Prawym dopływem Czarnej Przemszy jest też Brynica (**il. 7**). W zlewni Odry ważniejszymi ciekami lewobrzeżnie Stradunia, Olcha, Cisek czy Potok Dzielniczka, a prawobrzeżnie: Kłodnica, Bierawka, Mała Panew ze Stołą (**il. 11**). Jedynie Kłodnica obfituje w większe dopływy, tj.: Bytomkę (z Potokiem Żernickim/Rokitnickim), Bielszowicki Potok

[116] Dulias 2018, s. 105; Barszczyńska et alli 2013, s. 27, rys. 4.

(Kochłówkę), Dramę i Potok Toszecki[117]. W północno-wschodniej części księstwa na niewielkim odcinku swoje koryto miała również rzeka Warta.

Poza Odrą, są to rzeki o długości nie przekraczające stu kilometrów, z licznymi pomniejszymi dopływami, często strugami. W zlewni Wisły najdłuższymi na tym terenie rzekami są: Przemsza (ok. 87 km) i Brynica (ok. 57 km), a Odry: Kłodnica (ok. 80 km), Bierawka (ok. 58 km), Stradunia (ok. 38 km) i Bytomka (21 km)[118].

Znaczenie hydrografii dla rozwoju struktury osadniczej na terenie księstwa bytomskiego było bardzo duże. Wskazuje na to analiza rozkładu siedlisk osadniczych, których istnienie już w 2 połowie XIII – początkach XIV w. potwierdzają źródła historyczne[119] (**il. 9**). Wynika z niej, że praktycznie wszystkie większe ośrodki miejskie dawnego księstwa bytomskiego, a w przeważającej ilości również osady wiejskie lokowane były w bezpośredniej bliskości mniejszych lub większych dolin rzecznych. Bezpośrednich powodów takiego stanu rzeczy jest przynajmniej kilka. Rzeki stanowiły dla ludności ważne źródło wody użytkowej. Obok potrzeb życiowych jej dostępność odgrywała również często kluczową rolę w gospodarce, a niekiedy, jak w przypadku większych cieków wodnych nawet podstawę egzystencji. Potrzeby zwierząt hodowlanych czy rzemiosła to tylko ważniejsze z nich (**il. 10**).

il. 10. Rzeka Kłodnica na wysokości Halemby (dziś Ruda Śląska - Halemba), karta pocztowa, k. XIX – pocz. XX w.

Rzeki były też miejscem odłowu ryb i skorupiaków, stanowiły arterię komunikacyjną umożliwiającą szybkie, jak na owe czasy przemieszanie[120]. Mniejsze cieki spiętrzano, budując

[117] Leś-Rogoż 1962, b.s.; Dulias 2018, s. 105.
[118] Należy jednak pamiętać, iż koryta tych rzek na wielu odcinkach zostały sztucznie zmodyfikowane w XIX i XX w.
[119] CDS14, s. 91-98.
[120] Trawkowski 1985, s. 114.

napędzane siłą nurtu koła młyńskie. Przy rzekach wznoszono również kuźnice wyposażone w koła wodne, związane z przetwórstwem rudy żelaza. Nurty cieków również regulowano, wznosząc spiętrzenia, groble i stawy użytkowe, dostarczające na stoły zwierząt wodnych. Nie dziwi zatem fakt, że tak liczna ilość osad ludzkich na terenie księstwa wznoszona była w bliskości naturalnych źródeł wody. W średniowieczu rzeki były ponadto ważnym elementem krajobrazu naturalnego wyznaczającym granice administracyjne[121]. Doliny rzeczne wybierane były również jako miejsca dogodne do wznoszenia siedzib rycerskich. Dostępność wody byłą tu z pewnością czynnikiem pierwszoplanowym. Nie bez znaczenia było także to, że często zabagnione, trudno dostępne fragmenty dolin stanowiły świetną, naturalnie obronną lokalizację.

1.2.2.3. Gleby

Ważnym czynnikiem dla organizacji osad i pól były lokalne warunki glebowe. Żyzność gleb na Górnym Śląsku jest bardzo zróżnicowana, zależna często od warunków geologicznych, ukształtowania terenu czy hydrografii[122]. Na Wyżynie Śląskiej występują gleby wytworzone na bazie czwartorzędowych piasków, glin i lessów, występujących w dolinach rzecznych czy na stokach wyniesień. Obecne użytki rolne Wyżyny Śląskiej obejmują w głównej mierze gleby brunatne i płowe oraz bielicowe i rdzawe[123]. Trudno jednak bezpośrednio odnosić ten stan do czasów średniowiecza. Areał użytkowanych gruntów był z pewnością mniejszy i w pierwszej kolejności adaptowano rolniczo najżyźniejsze gleby.
Lokalizacja większości ośrodków osadniczych na terenie księstwa bytomskiego na przełomie XIII i XIV w. pobliżu cieków wodnych wskazuje, iż najbardziej eksploatowanymi rolniczo terenami były doliny rzeczne i ich bezpośrednie sąsiedztwo. Żyzne osady akumulowane przez rzeki były z pewnością najchętniej wykorzystywane, zważywszy na dosyć niski poziom gospodarki agrarnej, oparty na upowszechnionej od XII w. trójpolówce[124]. W miarę rozwoju osadnictwa kolejne tereny były odlesiane, wypalane i przygotowywane pod zasiewy, co musiało być procesem niełatwym i wymagającym systematycznego działania[125]. Najlepsze pod tym względem przydatności rolniczej gleby występują niewątpliwie w obrębie mezoregionu Płaskowyżu Głubczyckiego na Nizinie Śląskiej, którego część znajdowała się w

[121] Przebieg granic księstwa bytomskiego oparty był o większe rzeki regionu, co opisano w Rozdziale 1.2.
[122] Lazar 1962, s. 250, patrz: *Mapa glebowo-rolnicza* 1991.
[123] Należy przy tym zaznaczyć, iż wiele terenów, szczególnie na obszarze Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego posiada gleby silnie przekształcone za sprawą oddziaływania przemysłu i gospodarki rolnej czasów współczesnych, patrz: Dulias 2018, s. 112-120.
[124] Powińska 1962, s. 172-178.
[125] Trawkowski 1985, s. 33-34.

granicach księstwa bytomskiego w momencie jego powstania. Tutejsze, wytworzone na lessach czarnoziemy do dziś uważane są za najlepsze gleby Górnego Śląska[126]. Obfitość stanowisk archeologicznych na tym obszarze, datowanych na czasy od epoki kamienia po nowożytność świadczy o tym, iż wartość gleb znana była już od czasów przedhistorycznych[127].

1.2.2.4. Flora i fauna

Elementem środowiska naturalnego Górnego Śląska, również eksploatowanym przez człowieka były tereny leśne. Niestety na terenie tym nie zachowały się obszary lasów pierwotnych, a obecnie większość stanowią użytkowe lasy iglaste z regulowanym drzewostanem. Oczywiście na rozmieszczenie zbiorowisk drzewnych wpływają zarówno warunki klimatyczne, jak też stosunki wodne czy specyfika rodzaju podłoża skalnego i ukształtowanie powierzchni. Obecnie średni wiek drzewostanu na terenie województwa śląskiego to niespełna pięćdziesiąt dziewięć lat, dlatego w świetle tych danych trudno wnioskować o strukturze miejscowych lasów w odleglejszych okresach czasu [128] Praktycznie do pierwszej połowy XIX w. podstawowym materiałem opałowym używanym w lokalnym hutnictwie regionu było drewno lub produkowany z niego węgiel drzewny[129]. Wpłynęło to na trzebież ogromnych połaci leśnych w czasach nowożytnych. Dopiero przejście na węgiel kamienny ograniczyło nadmierną wycinkę[130].

Brak niestety informacji dotyczących drzewostanu lasów górnośląskich w średniowieczu, lecz wydaje się, iż podstawową jego cechą mógł być większy udział drzew liściastych, min. buków, dębów, klonów czy lip[131]. Potwierdzają to również zachowane źródła pisane epoki średniowiecza, dotyczące m.in. zamówień na drzewo[132]. Zapewne większy udział stanowiły również podmokłe lasy łęgowe w dolinach rzecznych. Relikty bardziej pierwotnych lasów zachowały się do dziś w obrębie wydzielonych na Górnym Śląsku rezerwatów przyrody, utrzymujących drzewostan borowy bądź też w postaci pomników przyrody, zwykle wielowiekowych dębów czy cisów[133].

---

[126] Michalak 1977, s. 10.
[127] Gedl 1977, s. 12-17.
[128] Źródło danych: https://katowice.katowice.lasy.gov.pl/lasy-regionu, dostęp 10.03.2023.
[129] Kwaśny 1968, s. 26.
[130] Tamże, s. 27-29.
[131] Nyrek 1975, s. 36-48.
[132] Noparlik 2021, s. 62-64.
[133] m.in. Las Dąbrowa w Gliwicach czy Segiet w Bytomiu, patrz: https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/index.jsf dostęp z dn. 10.03.2021.

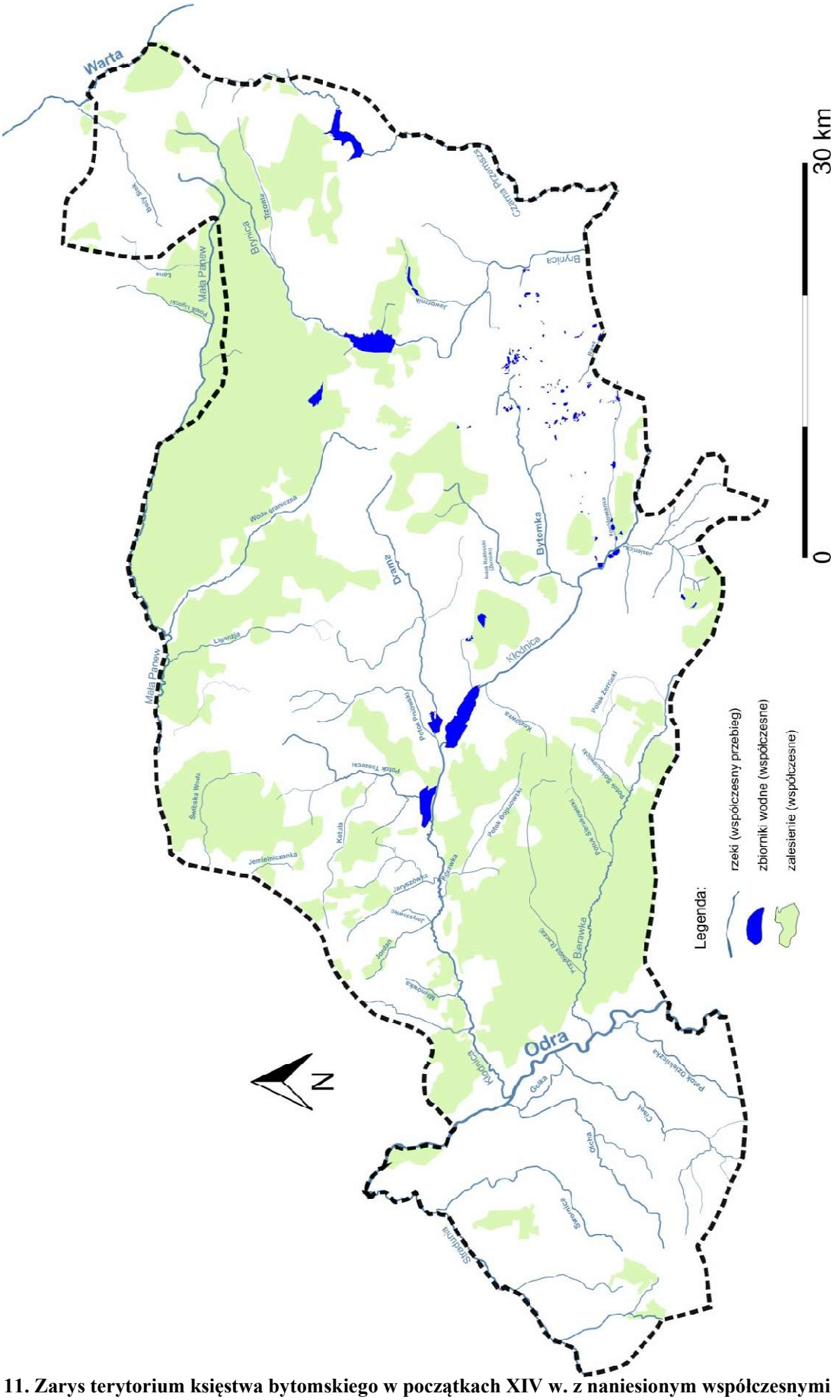

il. 11. Zarys terytorium księstwa bytomskiego w początkach XIV w. z naniesionym współczesnymi obrazem hydrologicznym

Obecnie większe terytoria leśne, stanowiące relikty kompleksu pierwotnej Puszczy Śląskiej znajdują się w obrębie mezoregionów Garbu Tarnogórskiego i Chełmu, w dorzeczu Małej Panwi (Lasy Lublinieckie) oraz w zachodniej części Wyżyny Katowickiej i Kotliny Raciborskiej(Lasy Raciborskie), w dorzeczu rzeki Bierawki[134] (**il. 11**). Potwierdzają to przytaczane już źródła kartograficzne sprzed okresu industrializacji. Okazy drzew, stanowiące relikty pierwotnego drzewostanu są tu jednak nieliczne, np. cis Donnersmarca rosnący na terenach dzisiejszego Nadleśnictwa Świerklaniec liczący sobie około 500-600 lat[135]. Obecnie właściwie odlesione są tereny na zachód od Odry, w obrębie Płaskowyżu Głubczyckiego, co wynika zapewne z dobrej jakości tutejszych gleb i silnie rozwiniętego rolnictwa. O pierwotnym zalesieniu świadczyć mogą toponimy zachowane w nazwach niektórych lokalnych siedlisk osadniczych, m.in. Brzezinka, Dąbrówka czy Świerklaniec. Niektóre wskazują wręcz na właścicieli dóbr, np. Księzy Las czy też wskazują na eksploatację drzewostanów, np. Pniów.

Drewno było podstawowym surowcem budowlanym w średniowieczu[136]. Na Górnym Śląsku aż do XIX w. większość zabudowy wiejskiej była drewniana[137]. Jak wspomniano, drewno wykorzystywano na dużą skalę w procesach metalurgicznych, jako materiał opałowy, a także do produkcji przedmiotów użytkowych. Gospodarcze wykorzystanie lasu obejmowało także polowania na dziką zwierzynę, choć w przypadku wyższych elit dworskich traktowano to również jako formę rozrywki[138]. Las w średniowieczu był również wykorzystywany jako miejsce pozyskiwania roślin jadalnych, tj. jagód, grzybów, a także miodu[139]. Przyjmuje się, iż szerokie pasy borów, szczególnie obfitujących w łęgi stanowiły w średniowieczu naturalne granice czy nawet linie umocnień[140]. W kontekście księstwa bytomskiego taką przeszkodę mogły stanowić zarówno lasy wzdłuż Małej Panwi, a także Bierawki. Na koniec warto też wspomnieć o niematerialnej roli drzew. W kulturze duchowej Słowian m.in. dęby, lipy, klony czy jawory traktowane były jako przedmioty kultu, a ich zagajniki jako święte gaje[141].

Zbiorowiska roślinności nieleśnej na terenie dzisiejszego Górnego Śląska to w głównej mierze łąki, utworzone za sprawą oddziaływania człowieka. W obrębie Wyżyny Śląskiej na skutek regulacji rzek, melioracji i poszerzania terenów rolniczych ich areał z

[134] Zaręba 1981, s. 128-131.
[135] Żukowski 2006, s. 36-39.
[136] Trawkowski 1985, s. 96-100.
[137] Dubiel 1971, s. 7-16.
[138] Trawkowski 1985, s. 30-31.
[139] Żabko- Potopowicz 1953, s. 9-10.
[140] Zaglewski 2000, s. 41-42.
[141] Dzieduszycki 2009, s. 22-23.

pewnością został w sporej mierze ograniczony w czasach nowożytnych[142]. Tereny łąkowe ogrywały znaczącą rolę w gospodarce hodowlanej, a także stanowiły spory rezerwuar roślinności używanej m.in. w medycynie naturalnej[143].

Dokładne odtworzenie populacji gatunków dzikiej zwierzyny zamieszkującej lasy i łąki dawnego księstwa bytomskiego jest obecnie trudne. Często możliwe jest jedynie stwierdzenie obecności danego gatunku, np. w diecie ludzkiej na podstawie obecności zwierzęcych materiałów kostnych odkrytych w trakcie badań archeologicznych w obrębie stanowisk datowanych na średniowiecze. Poświadczają one konsumpcję mięsa, a także gospodarcze wykorzystanie np. skór czy poroży. W przeważającej ilości to kości zwierząt udomowionych, tj. bydła, świń, owiec, kóz czy też konia czy psa[144].

Na koniec warto dokonać prezentacji najważniejszych gatunków zwierząt, występujących w lasach górnośląskich. Najbardziej pospolite ssaki dzikie występujące w tutejszej przyrodzie dobry średniowiecza to począwszy od przeżuwaczy: jelenie, sarny, tury, żubry, przez wszystkożerne dziki, po drapieżniki: lisy, kuny, łasice, wilki, niedźwiedzie, żbiki i rysie[145]. Pospolitym ssakiem łąkowym był zając, a zwierzętami lubiącymi okolice rzek były bobry, borsuki, sobole, wydry czy łosie. Z ptactwa bażanty, kuropatwy, jastrzębie i sokoły. Lista ta z pewnością nie jest kompletna, ale pozwala na stwierdzenie, że dawna Puszcza Śląska obfitowała w bardzo urozmaicony gatunkowo ekosystem.

1.2.2.5. Uwarunkowania klimatyczne

Charakter lokalnej szaty roślinnej oraz bytowanie gatunków zwierząt związane były ściśle z klimatem. Zależność pomiędzy warunkami meteorologicznymi a zjawiskami w przyrodzie jest ogromna. Widać to chociażby na przykładzie zmienności pór roku, które stanowią do dziś kluczowy aspekt dla profilu rolnictwa na danym terenie[146].

Na klimat Wyżyny i Niziny Śląskiej, podobnie jaki innych rejonów Polski wpływały takie czynniki jak ukształtowanie powierzchni, wysokość nad poziomem morza, odległość od akwenów wodnych czy pokrywa roślinna. To one bowiem warunkują roczne amplitudy temperatur i opadów[147]. Ogólnie klimat określa się jako umiarkowany, pozostający pod wpływem klimatu morskiego oraz kontynentalnego. Jeśli chodzi o okres średniowiecza, to uznaje się, iż przedział czasu pomiędzy XI a XIII w. był najcieplejszy w dziejach

[142] Dulias 2018, s. 128-131.
[143] Moszyński 1929, s. 10-23.
[144] Wyrost, Chrzanowska 1985, s. 80-84.
[145] Tyszkiewicz 2009, s. 39-41.
[146] Sękowski 2014, s. 4-8.
[147] Woś 1999, s. 16-31.

historycznych Polski, a w połowie XIV w. nastąpił spadek średnich rocznych temperatur powietrza i rozpoczął się okres klimatu wyraźnie chłodniejszego[148]. Największy spadek odczuwalny był pomiędzy 1370 a 1440 rokiem, jednak cały chłodny cykl trwał do około połowy XV w., kiedy nastąpiło krótkie, jak na zmiany klimatyczne, około stuletnie ocieplenie. Pomiędzy 1 połową XVI w. a 1 poł. XVII w. ponownie był odczuwalny wyraźnie spadek temperatur powietrza, a amplitudy miesięczne kształtowały się znacznie poniżej średniej wielowiekowej[149]. Wydaje się, iż powyższe wahania nie miały znaczącego wpływu na uprawę podstawowych roślin użytkowych, czyli zbóż, jak też ogólnie flory i fauny Górnego Śląska. Znane są jednak gatunki roślin uprawianych na Śląsku jeszcze w XIII i XIV w., od których sadzenia ze względu na zmiany klimatyczne już od poł. XV w. odchodzono, tj. winorośl[150].

[148] Tamże, s. 289-290.
[149] Stachlewski 1978, s. 119-125.
[150] Nowiński 1977, s. 99-100.

1.3. Dzieje księstwa bytomskiego na tle historii regionu

Historia księstwa bytomskiego jako odrębnej jednostki terytorialnej rozpoczyna się około roku 1281 r. po śmieci Władysława władcy księstwo opolsko-raciborskiego[151]. Władysław zostawił po sobie czterech synów, którzy podzielili między sobą księstwo stworzone przez ojca. Od 1284 r. wydzielona dzielnica bytomska była samodzielnie zarządzana przez Kazimierza bytomskiego. Ważnym wydarzeniem politycznym jego panowania był hołd złożony w 1289 r. królowi Czech Wacławowi II[152]. W 1303 r. Kazimierz zdecydował się wydzielić swoim wchodzącym w dorosłe życie potomkom własne, pomniejsze dzielnice, w skutek czego, starszy Bolesław został władcą Toszka, młodszy, Władysław dostał we władanie część kozielską, a najmłodszy Siemowit miał odziedziczyć część bytomską[153]. Po śmierci Kazimierza bytomskiego w 1312 r. podział ten wszedł ostatecznie w życie[154].

W początkach XIV w. teren pierwotnego księstwa bytomskiego ulegał jednak dalszym zmianom politycznym. W 1315 r. Bolesław toszecki zyskał tytuł arcybiskupa ostrzychomskiego i kanclerza na dworze Karola Roberta Andegaweńskiego, a przed wyjazdem oddał swoją dzielnicę bratu Władysławowi, zwanemu bytomskim[155]. Wskutek tego przynajmniej zachodnia część domeny ojca ponownie została zjednoczona w rękach jednego władcy.

Dalszy podział dzielnicowy ziem księstwa bytomskiego nastąpił już w latach 30-tych XIV w. W 1337 r. księstwo kozielskie otrzymał najstarszy syn Władysława Kaźko, a zapewne wkrótce potem młodszy Siemowit otrzymał wydzielone księstwo gliwickie[156]. W tym samym roku książę sprzedał księstwo siewierskie z miastami Siewierz i Czeladź księciu cieszyńskiemu Kazimierzowi I[157]. Przypomnieć warto, że związek ziemi siewierskiej z włościami Piastów bytomskich rozpoczął się jeszcze w XII w. W 1179 r. książę krakowski Kazimierz II Sprawiedliwy przekazał Mieszkowi Plątonogiemu, księciu raciborskiemu obok kasztelani oświęcimskiej również bytomską[158]. W ten sposób z Górnym Śląskiem związany

[151] Książę zmarł zapewne w drugiej połowie 1281 r. lecz nieznana jest dokładna data śmierci, patrz: Dominiak 2009, s. 279-280.
[152] Žaček 2011, s.113.
[153] Jasiński 1977, s. 45.
[154] Horwat 1993, s. 17.
[155] Drabina et alli 1985, s. 118-119.
[156] Wydzielenie księstwa gliwickiego jest tematem dyskusji historyków górnośląskich, patrz: Horwat 1993, s. 48-50.
[157] Panic 2015, s. 86.
[158] Żerelik 2002, s. 48.

został również zlokalizowany na jej terenie Siewierz[159]. Związek ten zakończył się ostatecznie w 1443 r., kiedy to Wacław I cieszyński odsprzedał księstwo siewierskie kapitule i biskupowi krakowskiemu[160]. Warto jednak zaznaczyć, że własność prywatną w już latach 30-tych XIV w. stanowiły Koziegłowy i duża część przylegających do nich ziem. Stały się własnością Mściwoja z Krzelowa, następnie wojewody sandomierskiego lub jego syna Mściwoja z Kwiliny, łowczego krakowskiego, a potem jego kolejnych następców[161].

Wracając jednak do księstwa bytomskiego, około połowy XIV w. sytuacja polityczna księstwa uległa dalszym komplikacjom. Pomiędzy rokiem 1342 a 1347 umiera książę kozielski Kazimierz, a około 1352 r. władca Bytomia książę Władysław[162]. Władzę w księstwie bytomsko-kozielskim po bracie i ojcu przejmuje książę Bolesław, zwany bytomskim[163]. Książę umiera niedługo po objęciu władzy, bo w końcu 1355 r. w trakcie wyprawy do Włoch z królem czeskim Karolem IV[164]. Był on ostatnim Piastem z linii bytomskiej, przez co po jego śmierci wybuchł konflikt o spadek, w którym główną rolę odegrali książęta opolscy i cieszyńscy[165]. Tłem był tu układ lenny zawarty w 1327 roku pomiędzy królem Czech Janem Luksemburskim a Piastami górnośląskimi, w tym księciem bytomsko-kozielskim Władysławem[166]. Istotne, że książęta śląscy zachowali prawo dla swoich synów do dziedziczenia. W przypadku Władysława bytomsko-kozielskiego, książę zastrzegł sobie, żeby gdyby nie posiadał syna, a tylko córki, to wówczas te odziedziczyłyby prawo do schedy po nim[167]. Jak się okazało prawo do dziedziczenia po księciu rozciągało się faktycznie nie tylko na jego córki, ale również na bratanice, wnuków, a nawet prawnuków Władysława opolskiego, po którego śmieci wydzielono dzielnicę bytomską w 1281 r. Spadkobiercami czuli się m.in. książęta Bolko II opolski, Bolko I niemodliński, Albert strzelecki, Jan I Oświęcimski, a także książęta niemodlińscy, tj. Konrad I z Oleśnicy i cieszyńscy, tj. Kazimierz I cieszyński i jego syn Przemysław Noszak[168]. Rozstrzygnięcie tej sytuacji leżało w gestii króla Czech, Karola IV, któremu zhołdowane było księstwo zmarłego księcia Władysława. W dniu 4 października 1355 r. cesarz zdecydował ostatecznie, że księstwo kozielsko-bytomskie wcielone zostanie do Korony Czeskiej i podzielone jedynie

[159] Laberschek 1994, s. 119.
[160] Noga 1987, s. 93-104.
[161] Śliwiński 1994, s. 275-276.
[162] Jasiński 2007, s. 543, 558-559; Snoch 1995, s. 123–124;
[163] Horwat 1993, s. 21.
[164] Włodarski 1934, b.s.
[165] Panic 2015, s. 86.
[166] Hołd królowi Czech złożyli Bolko niemodliński, Kazimierz I cieszyński, Leszek raciborski oraz Władysław bytomsko-kozielski, patrz: Wyrozumski 1993, s. 83.
[167] Panic 2015, s. 91.
[168] Panic 2024, s. 65-92.

pomiędzy książąt oleśnickich i cieszyńskich[169]. Część kozielska stała się dziedziczną domeną Konrada I oleśnickiego, a część bytomska stanowiła odtąd tzw. *dobro wspólnej ręki* książąt oleśnickich i książąt cieszyńskich. Spory pomiędzy książętami o ustalenie granic ziem otrzymanych w spadku trwały jednak nadal. W 1357 r., w wydanym 2 grudnia dokumencie cesarz przyznał księciu cieszyńskiemu Przemysławowi Noszakowi prawa do Bytomia, Toszka i Pyskowic, a Koźle i Gliwice znalazły się w rękach Konrada I oleśnickiego i jego potomków. Ostatecznie jednak dopiero w 1369 r. książęta doszli do finalnego porozumienia[170]. Bytom i ziemia bytomska również zostały podzielone pomiędzy książąt cieszyńskich i oleśnickich. Otworzyło to nowy rozdział w historii ziem dawnego księstwa bytomskiego.

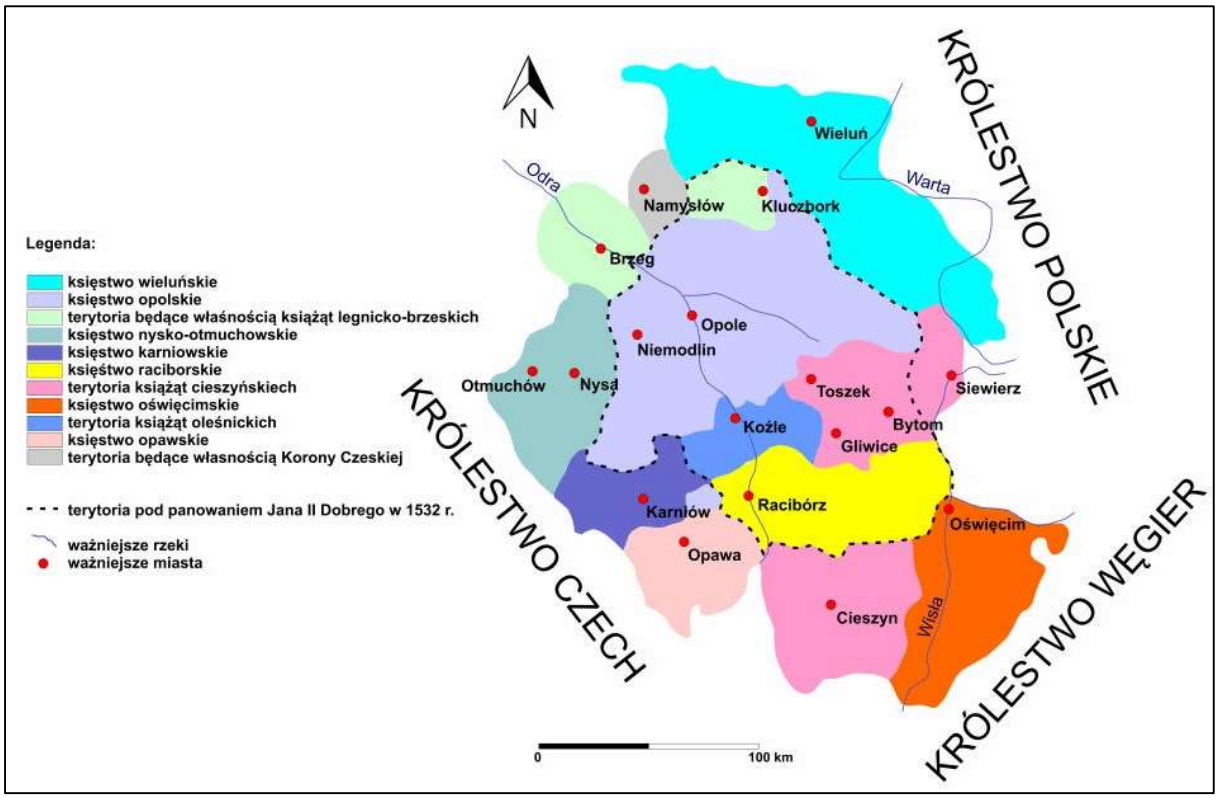

il. 12. Podział polityczny Górnego Śląska ok. 1390 r.

Niewątpliwie istotnym faktem był podział całej ziemi bytomskiej i dawnej stolicy księstwa, tj. miasta Bytomia. Część północna przypadła książętom oleśnickim, a południowa cieszyńskim[171]. Ważne jednak, że zarówno jednak Przemysław I Noszak, jak też Konrad II oleśnicki nie przebywali często w Bytomiu, przez co ranga dawnej stolicy księstwa znacząco spadła.

[169] Panic 2015, s. 93-94.
[170] Drabina et alli 1985, s. 142-148.
[171] Horwat 1993, s. 41-45.

Wiek XV przyniósł dalsze podziały i zmiany własnościowe na terenie całego dawnego księstwa bytomskiego. Część ziem na prawach dziedziczenia znajdowała się dalszym ciągu w posiadaniu kolejnych pokoleń książąt piastowskich, w głównej mierze linii oleśnickiej i cieszyńskiej. Zastawy, przekazy i nadania książęce zwiększyły jednak rolę prywatnych posiadaczy ziemskich.

Przemysław I Noszak zmarł w 1410 r., a władzę po nim przejął jego syn Bolesław I. Sytuacja sukcesyjna skomplikowała się po śmierci tego ostatniego w 1431 r., gdyż nie pozostawił on po sobie pełnoletnich spadkobierców, a do 1442 r. rządy sprawowała jego żona, księżna Eufemia[172]. Dopiero w 1442 r. władzę w ziemi bytomskiej i księstwie siewierskim przejął najstarszy syn księcia Bolesława, Wacław I cieszyński[173]. Jak wspomniano już w 1443 r. sprzedał on księstwo siewierskie kapitule i biskupowi krakowskiemu. W ziemi bytomskiej książę Wacław zastawił i przekazywał część swoich dóbr prywatnym właścicielom, m.in. w 1449 r. połowę Piekar i Bobrownik czy w 1451 r. wieś Kochłowice, a w 1452 r. pozostałą część domeny bytomskiej przekazał swojemu bratu, Bolesławowi II w zamian za posiadłości w księstwie cieszyńskim[174]. Z racji tego, iż Bolesław II zmarł niedługo później, to opiekę nad ziemią bytomską w imieniu jego spadkobierców objął ponownie Wacław I. Ostatecznie w 1459 r. odsprzedał on połowę Bytomia i pozostałą w jego władztwie część księstwa bytomskiego księciu oleśnickiemu Konradowi IX Czarnemu, wnukowi Konrada II oleśnickiego[175]. W ten sposób książęta oleśniccy Konrad IX Czarny i jego brat Konrad X Biały władali od końca lat 50-tych XV w. Koźlem, Bytomiem i połową Gliwic[176], czyli znaczną częścią dawnego księstwa bytomskiego (**il. 12**).

il. 13. Halerz bytomski przypisywany księżnej Eufemii lub jej synom, 1 poł. XV w.

[172] Horwat 1993, s. 46.
[173] Drabina et alli 1985, s. 202.
[174] Tamże, s. 205-210.
[175] Tamże, 1985, s. 220-222.
[176] Kwestia podziału Gliwic i księstwa gliwickiego omówiona zostanie w dalszej części rozdziału.

W 1471 r. po śmierci Konrada IX całe księstwo przejął w spadku książę Konrad X, który jednak już w 1475 r. przekazał ostatecznie królowi Węgier Maciejowi Korwinowi prawa do ziemi bytomskiej w zamian za uposażenia finansowe[177]. Należy zaznaczyć, iż już w 1477 r. Maciej Korwin przekazał w zamian za pożyczkę miasto Bytom i przylegające do niego wsie swojemu poddanemu Janowi z Żerotonina, który w 1482 r. dodatkowo nabył kolejne dobra w ziemi bytomskiej z rąk prywatnych wspomnianą połowę Piekar, Bobrownik i wieś Kochłowice, jak również Chorzów[178]. W kwietniu 1490 r. po śmierci Macieja Korwina królem Węgier został Władysław II Jagiellończyk, który również rozciągnął swą władzę także na Górny Śląsk[179]. Kres znaczenia politycznego Jana z Żerotonina przynosi jednak dopiero1492 r., kiedy to Władysław II Jagiellończyk przekazał prawa do ziemi bytomskiej z Bytomiem swemu bratu Janowi Olbrachtowi w zamian za zrzeczenie się pretensji do tronu węgierskiego[180]. Jan z Żerotonina utrzymał jednak realnie swoją własność terytorialną, gdyż dopiero w 1498 r. sprzedał Bytom i swoje posiadłości w ziemi bytomskiej księciu opolskiemu Janowi II Dobremu[181].

Powyższe rozważania dotyczyły przede wszystkim historii politycznej ziemi bytomskiej w XIV i XV w. W tym miejscu warto pokrótce omówić także losy ziemi gliwickiej, toszeckiej i kozielskiej, stanowiących części integralne księstwa bytomskiego powstałego w końcu XIII w. ponownie domeną książąt piastowskich, zakupione przez Jana II Dobrego[182].

Około 1340 r. wydzielone księstwo gliwickie otrzymał młodszy syn księcia Kazimierza bytomskiego Siemowit[183]. Po jego śmierci Gliwice pozostały w domenie książąt bytomskich na pewno do ok. 1355 r., kiedy to zmarł ostatni książę linii bytomsko-kozielskiej Bolesław. Po okresie sporów o spadek po Piastach bytomskich pomiędzy mocą porozumienia z 1369 r. Gliwice zostały podzielone pomiędzy książąt oleśnickich, cieszyńskich i oświęcimskich [184]. Większą część zachodnią otrzymał wówczas książę oświęcimski Jan I Scholastyk, a po nim do 1405 r. jego następcy Jan II i Jan III. Po śmierci Jana III, część Gliwic należąca do Piastów oświęcimskich przeszła na kilka lat we władanie książąt cieszyńskich, do 1410 r. Przemysława Noszaka, następnie do 1414 r. jego synów[185]. Na mocy

[177] Drabina et alli 1985, s. 256-258.
[178] Horwat 1993, s. 47.
[179] Baczkowski 2015, s. 15, 81-107.
[180] Drabina et alli 1985, s. 267-268.
[181] Drabina 2000, s. 67.
[182] Rajman 1998, s. 42.
[183] Horwat 1989, s. 201-202.
[184] Tamże, s. 203-205.
[185] Panic 2024, s. 117-118.

porozumień z roku 1414 Gliwice i Toszek przypadły jednak znowu bratankowi Bolesława cieszyńskiego, Kazimierzowi I oświęcimskiemu, a następnie od 1445 do 1482 r. jego synowi Janowi IV[186].

Druga, mniejsza część miasta na podstawie porozumień pomiędzy książętami piastowskim trafiła do księcia oleśnickiego Konrada II, następnie do jego syna Konrada III Starego, a po jego śmierci ok. 1412-13 r. w ręce jednego z jego synów, Konrada VII Białego[187]. W 1459 r. była już we władaniu jego potomków Konrada IX Czarnego i Konrada X Białego Młodszego. Bracia zostali tu wymienieni bezpośredni jako właściciele połowy Gliwic [188]. W 1482 r. starosta górnośląski Jan Bielik uzyskał ją jako zastaw od króla Macieja Korwina, który wykupił ją uprzednio od Henryka I z Podiebradów, księcia ziębickiego[189]. W 1482 r. również książę Jan IV z nieznanych powodów sprzedał swoją część Gliwic Janowi Bielikowi[190]. Już jednak w 1490 roku Gliwice i ziemia gliwicka były własnością Wilhelma z Pernsteina, który wkrótce potem, w 1498 r. sprzedał je księciu opolskiemu Janowi II Dobremu[191].

Od 1357 r. księstwo toszeckie stanowiło domenę księcia cieszyńskiego Przemysława I Noszaka, a od 1404 r. jego syna Bolesława I cieszyńskiego[192]. W 1414 r. Toszek, podobnie jak połowa Gliwic stały się domeną Kazimierza I oświęcimskiego[193]. W1445 r. po śmierci tego ostatniego ziemię toszecką otrzymał we władanie jego drugi syn, Przemysław, zwany toszeckim. W 1484 r. umiera on bezpotomnie, a zgodnie z zasadami sukcesji panem na Toszku miał zostać ponownie książę oświęcimsko-gliwicki Jan IV, który od 1482 r. nie posiadał swojej odrębnej dzielnicy. Po śmierci Jana IV w 1496 r. wdowa po nim sprzedała księstwo toszeckie książętom opolskim[194].

Ziemia kozielska wraz z okolicą należała natomiast do książąt oleśnickich do 1472 r., kiedy to Konrad X Biały odsprzedał ją wraz z Gliwicami Henrykowi I z Podiebradów. W kolejnych latach Koźlem zarządzali Jan Bielik, a następnie Puta ze Švihova i jego syn

[186] Jasiński 2007, s. 634-635.
[187] Horwat 1989, s. 204.
[188] Dokument z dnia 6 września 1459 r., patrz: LuB2, s. 60.
[189] Około 1472 r. na mocy układów rodzinnych Henryk I z Podiebradów uzyskał od księcia oleśnickiego Konrada X Białego jego dobra górnośląskie, patrz: Horwat 1989, s. 210.
[190] Żerelik 1995, s. 55.
[191] Rajman 1998a, s. 42.
[192] Panic 2015, s. 21, 147-148.
[193] Potwierdza to dokument z dn. 18 grudnia 1414 r., patrz: Drabina et alli 1985, s. 179.
[194] Jasiński 2007, s. 649.

Wilhelm[195]. W 1509 r. Wilhelm ze Švihova 1509 r. sprzedał Koźle i całe przyległe mu księstwo Janowi II Dobremu[196].

Jak wynika z powyższych rozważań u schyłku XV i w początkach XVI w. duża część ziem dawnego księstwa bytomskiego znalazła się pod panowaniem księcia opolskiego Jana II Dobrego[197] (**il. 12**). Po bezpotomnej śmierci księcia w 1532 r. terytorium, które zjednoczył przeszło we władanie Jerzego Hohenzollerna, co zakończyło wielowiekowe panowanie Piastów górnośląskich tymi terenami[198].

Dzieje polityczne dawnego księstwa bytomskiego są procesem skomplikowanym i wieloaspektowym, zarówno pod względem przebiegu granic, jak też własności ziemskiej. Dokumenty archiwalne pozwalają obecnie na odtwarzanie części z nich, ale z pewnością istnieje jeszcze wiele luk i niewiadomych w komplementarnym obrazie tej części Śląska w przedziale czasowym od XIII po XVI stulecie. Przedstawiony powyżej zarys tych dziejów nie pretenduje do miana całościowego, a bardziej stanowi próbę nakreślenia tła historycznego do rozważań na temat rozwoju osadnictwa w tej części Górnego Śląska w średniowieczu. Stosunki polityczne i własnościowe z pewnością odgrywały niemała rolę dla kształtowania się sieci osadniczej czy tworzenia prywatnej własności ziemskiej, szczególnie ważnego aspektu z punktu widzenia tematyki pracy. Świadomość polityczna i gospodarcza książąt piastowskich wpłynęła na krajobraz kulturowy, którego próba odtworzenia podjęta zostanie w kolejnym rozdziale.

[195] Rajman 2001, s. 34-39.
[196] Rajman 2000, s. 45-46.
[197] Łojek 2021, s. 96-110.
[198] Kamieński 2009, s. 64-65.

2. Krajobraz osadniczy i gospodarczy dawnego księstwa bytomskiego

2.1. Wprowadzenie

Badania dawnych sieci osadniczych, a także towarzyszących im struktur gospodarczych nie należą do łatwych zadań badawczych. Na kształtowanie się krajobrazu kulturowego Górnego Śląska w średniowieczu wpływało bowiem wiele mniej lub bardziej ważnych czynników. Najistotniejszym z nich były zasoby środowiska naturalnego, których eksploracja była kluczowym elementem inicjującym kolonizację na tym terenie. Próby rekonstrukcji krajobrazu osadniczego nie można przy tym przeprowadzić bez omówienia zagadnienia podstaw gospodarczych jego istnienia. Ewolucję rozwoju ekonomicznego regionu trudno natomiast charakteryzować bez nawiązania do procesów osadniczych. Kwestie stanowiące *meritum* tego rozdziału można zatem porównać do naczyń połączonych i trudno analizować je w oderwaniu od siebie.

Prawdopodobnie najważniejszymi gałęziami gospodarki, towarzyszącymi cywilizacji człowieka były rolnictwo i hodowla zwierząt. Miały one ogromny wpływ na przekształcenia krajobrazu naturalnego, także omawianej części Górnego Śląska w począwszy już od XII w.[199]. Szybki wzrost areału przeznaczonego pod uprawy i zakładanie pastwisk ograniczał w znaczny sposób powierzchnie nieużytków i obszarów zalesionych. Przekształcenia i dostosowywanie warunków środowiska naturalnego do potrzeb gospodarki uprawno-hodowlanej były jednak procesem rozłożonym w czasie i pracochłonnym, szczególnie w obliczu słabszych gatunkowo gleb[200]. W kontekście tego modelu gospodarczego niezwykle istotna była dostępność źródeł wody, którą jednak zapewniała stosunkowo gęsta sieć hydrograficzna regionu górnośląskiego[201].

Rozwojowi gospodarki rolniczo-hodowlanej towarzyszyła budowa nowej siatki osadniczej, tj. powstawania zarówno niewielkich przysiółków jak też większych osad wiejskich. Konsekwencją powstania zaplecza w postaci systemu wsi był rozwój większych ośrodków miejskich, gdzie dochodziło do sprzedaży nadwyżek produktów rolnych.

Czynnikami stymulującymi procesy osadnicze na terenie księstwa bytomskiego w średniowieczu były także dobra naturalne regionu w postaci surowców mineralnych. W głównej mierze to złoża żelaza i metali kolorowych. Ich pozyskiwanie i przetwórstwo stało się w średniowieczu istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego księstwa bytomskiego,

[199] Zientara 1965, s. 53-54.
[200] Patrz: Rozdział 1.2.2.4.
[201] Patrz: Rozdział 1.2.2.2.

źródłem dobrej koniunktury dla rozwoju miast i miasteczek, będących centrami lokalnego rzemiosła i handlu. Kontynuacja tradycji hutniczych oraz rozpoczęcie wydobycia pokładów węgla kamiennego w czasach nowożytnych i współczesnych przyczyniło się jednocześnie do dalszych, ogromnych przekształceń i zniszczeń środowiska naturalnego w wielu częściach Górnego Śląska. Dotknęły one rozległych terenów znajdujących w głównej mierze południowo-wschodniej części dawnego księstwa bytomskiego. Towarzyszący temu przypływ ludności i urbanizacja silnie przekształciły lokalnie również utworzoną w późnym średniowieczu siatkę osadniczą regionu. Jej rekonstrukcja możliwa jest obecnie w wielu przypadkach jedynie dzięki zachowanym podkładom mapowym z okresu przed wielką industrializacją. Dostępność naturalnych surowców w pewnym sensie można uznać za wielowiekowe „koło napędowe" gospodarki górnośląskiej, jednak też przyczynę znacznego zniszczenia tutejszego krajobrazu osadniczego i kulturowego o źródłach sięgających średniowiecza.

Rozwój sieci osadniczej i gospodarki regionu trudno oderwać od sytuacji społeczno-politycznej Górnego Śląska w średniowieczu. Inicjatorami akcji kolonizacyjnych oraz budowy elementów infrastruktury wytwórczej czy wydobywczej byli zarówno książęta, ale również instytucje kościelne czy wreszcie posiadacze prywatnych majątków ziemskich. Postępujące od XII w. rozbicie państwa Piastów wpłynęło na pobudzenie gospodarcze poszczególnych dzielnic. Książęta byli zainteresowani ekonomiczną aktywizacją podległych im ziem, nie mniej niż funkcjonujące u ich boku rody możnowładcze czy instytucje kościelne, posiadające często duże nadania ziemskie[202]. Podobny proces nastąpił na obszarze Górnego Śląska.

Jako dolną granicę chronologiczną w pracy przyjęto moment powstania księstwa bytomskiego, utworzonego po śmierci księcia opolsko-raciborskiego Władysława I w drugiej połowie wieku XIII[203]. Już w czasach panowania poprzedników księcia skolonizowano, a tym samym nadawano gospodarczego impetu wielu rejonom Śląska. Wybitne osiągnięcia na tym polu przypisywane są księciu wrocławskiemu Henrykowi I Brodatemu panującemu w latach 1201-1238[204]. W początkach XIII w. podobne akcje, choć z słabszą intensywnością prowadzili w księstwie opolsko-raciborskim Kazimierz I panujący w latach 1211-1230 i jego następca Mieszko II Otyły, sprawujący faktyczną władzę w latach 1239-1246[205]. Za panowania tego pierwszego z pewnością doszło do lokacji głównych miast regionu, tj. Opola i

[202] Zientara 1965, s. 44-47.
[203] Žacek 2011, s. 106-107.
[204] Zientara 1997, s. 189-207.
[205] Mika 2017, s. 120-123.

Raciborza oraz trzech pojedynczych wsi, a drugiego z książąt jedno miasto i sześciu osad wiejskich[206]. Obydwaj książęta byli jednak także szczególnie przychylni nadawaniu ziemi instytucjom kościelnym i zagospodarowywaniu jej przez klasztory, m.in. Cystersów[207]. Ogromna aktywizacja osadnicza i gospodarcza księstwa opolsko-raciborskiego dokonała się w trakcie ponad trzydziestoletniego panowania ich następcy, Władysława I, władającego nim w latach ok. 1246-1281. Zwiększanie liczby ludności poprzez ściąganie osadników, odlesianie i przystosowanie rolnicze ziemi, lokacja osad i miast na nowych zasadach prawnych i nadawanie ich tym istniejącym czy organizacja podstaw gospodarki towarowo - pieniężnej to tylko ważniejsze elementy polityki wewnętrznej Władysława I, które wpłynęły na dynamiczny rozwój podległego mu księstwa[208]. Lista lokacji pewnych, a nawet tych domniemanych, przypisywanych Władysławowi jest imponująca. O ile w połowie XIII w. było na Górnym Śląsku sześć lub siedem miast, to około 1300 r. było ich już trzydzieści[209]. Ogromny przyrost widoczny jest jednocześnie w lokacjach wsi. Analiza źródeł pisanych ujawnia, że w latach 1230-1250 powstało około trzydziestu ośmiu wsi, to w latach 60-tych XIII w. aż czterdzieści jeden[210]. Ugruntowany w środowisku wrocławskich archeologów i historyków termin „rewolucji wieku XIII" z całą pewnością dotyczy także do zmian jakie zaszły w krajobrazie osadniczym i gospodarczym Górnego Śląska oraz omawianego księstwa bytomskiego[211].

Postęp kolonizacji, zwiększanie areału wykorzystywanego rolniczo oraz rozwój górnictwa oraz różnych gałęzi wytwórczości kontynuowany był także przez książąt bytomskich u schyłku XIII i 1 poł. XIV w., a następnie ich spadkobierców w kolejnych dziesięcioleciach[212]. Krajobraz osadniczy ziem księstwa bytomskiego ulegał ciągłej ewolucji aż do schyłku średniowiecza. W terenie tworzyły go różne jednostki, posiadające przeważnie odmienne spektrum gospodarcze, jednak często współzależne od siebie, tj. miasta, miasteczka, wsie o charakterze rolniczym czy osady produkcyjne i górnicze. Spajała je siatka połączeń komunikacyjnych, umożliwiających przepływ ludzi czy towarów, kwestii niezwykle ważnej z punktu widzenia rozwoju ekonomicznego. Siatkę osadniczą uzupełniały też dobra kościelne, jednak dla lokalizacji i podstaw gospodarczego funkcjonowania dworów rycerskich miało to już znaczenie drugorzędne. Szacuje się, że w XIV w. średnie

[206] Pobóg-Lenartowicz, Dominiak 2003, s. 155.
[207] Rajman 1993, s. 19-24; Rajman 1998a, s. 84-91.
[208] Dominiak 2009, s. 125-130.
[209] Tamże, s. 129.
[210] Tamże, s. 129-130.
[211] m.in. Wójcik 2006, s. 79-80; Kajzer 2014, s. 7-36.
[212] Sperka 2011, s. 296-297.

zagęszczenie ludności na Górnym Śląsku wynosiło ok. 6 osób na km2, co przewyższało ilościowo sąsiednią Małopolskę[213]. Zapewne na rozwój osadnictwa wpływały przede wszystkim rozkwit górnictwa i towarzyszącego mu hutnictwa. Dane statystyczne pokazują przy tym, że procesy osadnicze najsilniej przebiegały jednak w obrębie żyznych ziem Płaskowyżu Głubczyckiego, gdzie w 2 ćw. XIV w. gęstość zaludnienia dochodziła do ok. 14-16 osób na km2, co stanowiło niewątpliwie bardzo wysoki współczynnik w skali całego Górnego Śląska[214].

Na koniec warto dodać, że wokół mniejszych i większych siedlisk osadniczych księstwa powstawała także infrastruktura, która stanowiła niewątpliwie ważną część lokalnego krajobrazu gospodarczego, m.in. stawy hodowlane, ale także konkretne obiekty związane z różnymi gałęziami przetwórstwa, np. młyny czy folusze. Omówione one zostaną jednak już w kontekście konkretnych siedlisk rycerskich, jako potencjalnych elementów ich zaplecza gospodarczego.

2.2. Miasta i miasteczka

Większe i mniejsze miasta księstwa bytomskiego nie były jedynie ośrodkami władzy książęcej, lecz także przeze wszystkim centrami życia gospodarczego poszczególnych jego części. Źródła historyczne dotaczają wielu cennych informacji na temat ich funkcjonowania, lecz trudno uznać je za materiały komplementarne, umożliwiające odtworzenie wszystkich aspektów życia miast tej części Górnego Śląska na przestrzeni XIII-XV w. Uzupełnieniem są z pewnością wyniki badań archeologicznych, które przez ostatnich przynajmniej sto lat podejmowane były z różną intensywnością i zakresem w obrębie przestrzeni staromiejskich miast.

Miasta z pewnością były niezwykle ważnym elementem krajobrazu kulturowego księstwa bytomskiego w późnym średniowieczu. Ich masowe powstawanie przypada na XIII stulecie, kiedy na obszarze Europy Środkowej lokowanych zostało przynajmniej kilkaset nowych ośrodków miejskich[215]. Nowe miasta samorządowe powstają też licznie na terenie Górnego Śląska. Rozwojem gospodarczym swoich posiadłości i poborem opłat składanych przez nowych osadników z tytułu nadanej ziemi byli zainteresowani zarówno książę bytomski Mieszko Plątonogi, jak też jego syn Kazimierz I opolski[216]. Dalszą kolonizacją, w tym

[213] Ładogórski 1958, s. 135.
[214] Ładogórski 1958, s. 189.
[215] Samsonowicz 2004, s. 53-57.
[216] Mika 2017, s. 132-133.

zakładaniem nowych ośrodków miejskich zainteresowani byli ich następcy, książę opolsko-raciborski Władysław i jego potomkowie[217].

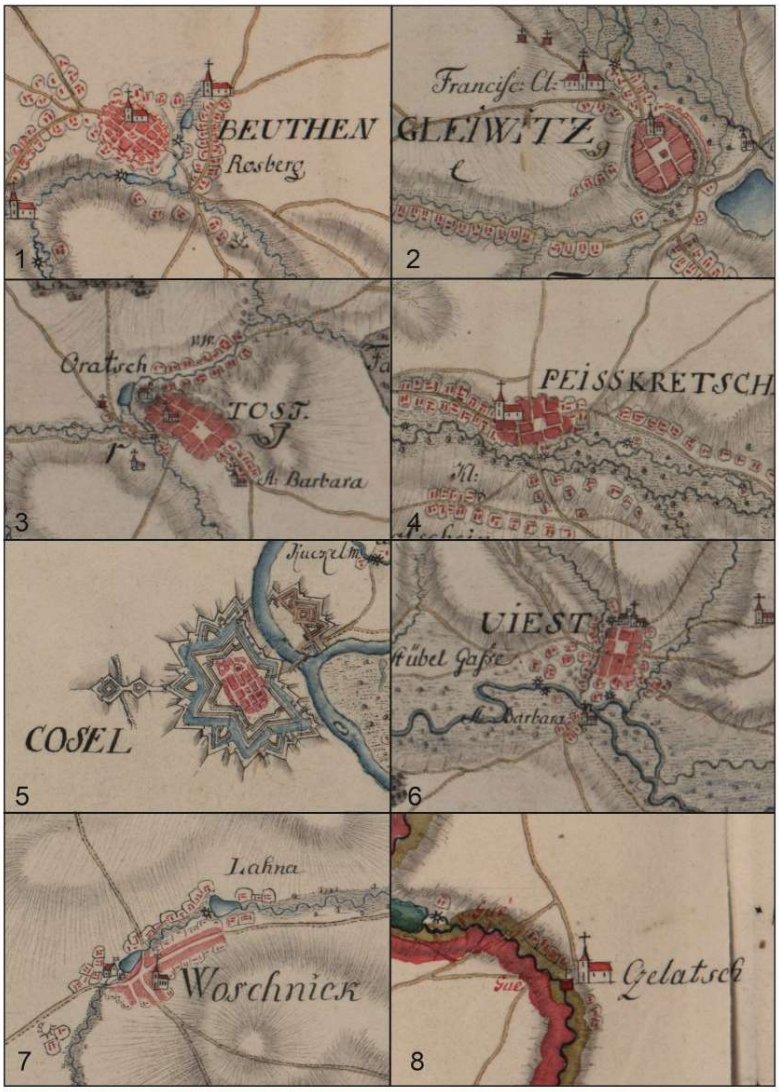

il. 14. Niektóre miasta dawnego księstwa bytomskiego na kartach map autorstwa Christiana Friedricha von Wrede z ok. poł. XVIII w.

Głównymi czynnikami miastotwórczymi były z pewnością bliskość dawnych, wczesnośredniowiecznych ośrodków władzy i administracji, tj. grodów kasztelańskich, rozwinięta sieć osad wiejskich, zasoby mineralne czy także położenie w pobliżu ważnych szlaków handlowych, umożliwiających łatwą dystrybucję towarów i przepływ ludności.

Ze względu na stan badań, a niekiedy bardzo ubogą bazę źródłową niezwykle trudno odtworzyć pełen obraz życia społeczno-gospodarczego miast księstwa bytomskiego.
Zdecydowano się jednak zwrócić uwagę na te aspekty ich funkcjonowania, rozpoznane na podstawie wspominanych powyżej kategorii źródeł, które mogą stanowić istotne tło dla procesu powstawania i funkcjonowania dworów, jako elementów szerszej struktury

[217] Dominiak 2009, s. 151-187.

osadniczej. W tym kontekście aspektem ciekawym może być również próba prezentacji specyfiki gospodarczej poszczególnych miast, która potencjalnie mogła również wpływać na model produkcyjny kluczy ziemskich lokalnego rycerstwa. Analizowana będzie również rola bliskości miast, jako ośrodków handlu i dystrybucji dóbr na kulturę materialną lokalnych siedlisk dworskich. Pozwoli to być może na wykazanie ewentualnych wzajemnych kontaktów i relacji, szczególnie na polu dystrybucji dóbr. W trakcie charakterystyki ośrodków miejskich poruszono również problematykę lokacji poszczególnych ośrodków miejskich. Szczególnie istotnym będzie tu próba ustalenia, czy XIII-wieczna kolonizacja terenów tej części Śląska, zakładanie nowych osad miejskich i wiejskich koresponduje z momentem powstawania pierwszych siedzib lokalnego rycerstwa.

Stworzenie obrazu społeczno-gospodarczego miast wymaga prezentacji, przynajmniej zarysu dotychczasowego stanu badań archeologicznych, jakie prowadzono w poszczególnych ośrodkach. Pominięto czy tym kwestię badań elementów ich infrastruktury obronnej, gdyż ten rozległy temat został niedawno szczegółowo omówiony w pracy A. Przybyłoka i jest drugorzędny względem tematyki niniejszej pracy[218].

Miastem centralnym dla omawianego regionu był z pewnością Bytom. Ośrodek władzy książęcej powstał tu już we wczesnym średniowieczu, czego świadectwem są relikty grodu kasztelańskiego na wzgórzu Św. Małgorzaty, powstałego już zapewne około połowy XI w., choć intensyfikacja jego użytkowania nastąpiła dopiero w XII-XIII w.[219]. Położony na szlaku handlowym z Małopolski do Wrocławia i miast czeskich był już wówczas ważnym ośrodkiem handlowym, ale również górnictwa srebra i ołowiu, o czym świadczą chociażby odkrycia placków glejty ołowianej czy liczne odważniki i ciężarki ołowiane odkryte w trakcie badań archeologicznych grodziska w 2014 r.[220]. Pośrednio świadectwem tego jest również liczna ceramika odkryta w trakcie kilku akcji badawczych na grodzisku w XX w.[221].

Początki miasta sięgają połowy XIII w., czego dowodem jest akt lokacji miasta na prawie niemieckim wydany przez księcia opolsko-raciborskiego Władysława w 1254 r.[222]. Centralnym placem miasta założonego na planie owalnicy był Rynek (**il. 14.1**). Badania archeologiczne i odkryte w ich trakcie m.in. datowane dendrochronologicznie relikty drewnianych nawierzchni potwierdziły funkcjonowanie tego głównego placu miasta od 3 ćw.

[218] Przybyłok 2014.
[219] Szydłowski 1966, s. 60-61; Badura 2019, s. 4-10.
[220] Kierownikiem prac archeologicznych był p. mgr M. Paternoga, patrz: Boroń 2016, s. 50-51.
[221] Zdaniewicz 2018.
[222] Drabina et alli 1985, s. 44-46.

XIII w.[223]. Natrafiono na relikty średniowiecznych kramów oraz warsztatów związanych m.in. z obróbką skór i drewna[224]. Na funkcje handlowe placu wskazują znaleziska odważników czy elementów wagi szalkowej, a zapewne także np. relikty XIV-wiecznej beczki dębowej, która trafiła do Bytomia, być może razem ze śledziami z wybrzeża Bałtyku[225].

Ważnego odkrycia z punktu widzenia rozwoju gospodarczego Bytomia dokonano w końcu lat 2000 w zachodniej części układu staromiejskiego miasta, w obrębie dzisiejszego Placu Kościuszki. Natrafiono tu na relikty cembrowin studni średniowiecznych, które istniały w tej części miasta już od 2 poł. XIII w[226]. Daty dendrochronologiczne wykazały, iż drewno dębowe użyte do ich budowy pochodziło z drzew ścinanych już w latach 1262-1263, a więc tuż po lokacji miasta, aż po 2 poł. XIV w.[227]. Odkryte studnie potwierdzają, że zapotrzebowanie na wodę w średniowiecznym Bytomiu było bardzo duże, co wynikało zapewne zarówno z realizacją potrzeb życiowych mieszczan i ich gospodarstw domowych, potrzeb zwierząt hodowlanych czy wreszcie rzemiosła[228]. Wodę czerpano ze studni, a następnie przy pomocy dzbanów, których kilkadziesiąt odkryto w wypełnisku studni dystrybuowana była w obrębie miasta[229]. Na podstawie analizy rozliczeń kolektorów stolicy apostolskiej z lat ok. 1325-1355 szacuje się, że w Bytomiu w tym czasie mogło żyć ok. 1500 mieszkańców, co czyniło z miasta największe centrum osadnicze w tej części Śląska[230]. Same gospodarstwa domowe wymagały do bieżącego wykorzystania bardzo dużych ilości wody. Źródła pisane wskazują, że w XIV w. w Bytomiu działały warsztaty piekarzy, garncarzy, rzeźników, słodowników, warzelników (piwowarów), tkaczy oraz krawców[231]. Rzemiosło generowało dodatkowo ogromne zapotrzebowanie na wodę. Odkrycie zespołu studni obok przesłanek historycznych i statystycznych potwierdza, że średniowieczny Bytom był dużym, prawdopodobnie największym ośrodkiem miejskim księstwa.

Dużo lepiej rozpoznanym pod względem archeologicznym miastem górnośląskim są Gliwice. Nie zachował się wprawdzie dokument lokacyjny, lecz gmina miejska istniała już w

[223] Andrzejewska 2000, s. 279-285.
[224] Wójcik-Kuehnel 2004, s. 225-228.
[225] Andrzejewska 2000, s. 282.
[226] Pawliński 2012, s. 60-65.
[227] Podyma 2021, s. 83-98.
[228] Źródłem wody dla Bytomia były również lokalne rzeki, strumienie, stawy i jeziora. Woda z nich czerpana nie zawsze spełniała odpowiednie standardy czystości. Studnia była przy tym elementem infrastruktury przestrzeni miejskiej zapewniającym stosunkowo dobrą jakość wody, czerpaną z źródeł podpowierzchniowych.
[229] Niemczyk, Zdaniewicz 2022, s. 265–294.
[230] Drabina et alli 1985, s. 15.
[231] Tamże, s. 44-46.

1276 r. (**il. 14.2**)[232]. Z końca XIII w. i początków XIV w. znanych jest dwóch dziedzicznych wójtów miasta, czerpiących obok dochodów z miasta również z terenów położonych na południe od miasta lokacyjnego w obrębie tzw. Wójtowej Wsi[233]. Osada przedkolacyjna położona była z pewnością na terenie dzisiejszych Starych Gliwic, oddalonych dziś ok. 3,5 km na północny-zachód od gliwickiego Rynku (**il. 7.1**). Niestety jak dotąd nie prowadzono na terenie tej dzisiejszej dzielnicy miasta regularnych badań archeologicznych, dzięki którym można by wyciągnąć wnioski dotyczące momentu jej powstania czy też rozwoju w czasie[234].

Szerokopłaszczyznowe badania archeologiczne przeprowadzone w ostatnich latach w obrębie niemal wszystkich ciągów komunikacyjnych, placów oraz Rynku w Gliwicach przyniosły bardzo dużą ilość informacji dotyczących miasta lokacyjnego w Gliwicach. W ich trakcie na kilku ulicach odkryto relikty bruków kamiennych oraz najstarszych, drewnianych nawierzchni oraz drewnianych rynsztoków, sięgające czasów 2 poł. XIII w.[235]. Relikty bruków o większej powierzchni odkryto również w trakcie badań nawierzchni Rynku[236]. W trakcie badań związanych z renowacją gliwickiej Starówki natrafiono także na szereg obiektów archeologicznych związanych z życiem codziennym i gospodarką miasta w średniowieczu, m.in. relikty kramów w obrębie Rynku, studni na Placu Wszystkich Świętych, Mlecznym, i Rynku, budynku plecionkowego na ul. Bednarskiej, budynku szachulcowego na ul. Średniej czy pozostałości kloaki czy pieca garncarskiego na Placu Mlecznym[237]. Obiektom i warstwom kulturowym towarzyszyły setki zabytków, związanych z życiem miasta w średniowieczu[238]. Na uwagę zasługuje odkryta w najstarszych nawarstwieniach rynkowych seria monet czeskich z przedziału czasowego XIV-1 poł. XV w., dokumentująca być może brak emisji lokalnych monet przez właścicieli miasta, ale także po części to, że Gliwice znajdowały się w orbicie wymiany handlowej Wrocławia[239].

W kontekście badań średniowiecznych Gliwic w dalszym ciągu niedostatkiem pozostają badania nad rozplanowaniem i zagospodarowaniem działek mieszczańskich, gdyż

[232] Horwat 1993, s. 112-113.
[233] W 1286 r. był nim Berthold Kleyczer, a 1316 r. Jan, patrz: Boroń 2019, s. 29.
[234] W trakcie prac AZP natrafiono wprawdzie na pojedyncze ułamki naczyń o metryce średniowiecznej, lecz ich chronologia jest trudna do ustalenia. W obrębie stanowiska AZP 97-44/6 – osad późnośredniowieczna – przeprowadzono w 2021 r. sondażowe badania archeologiczne wyprzedzające budowę nowego osiedla mieszkaniowego. W ich trakcie nie stwierdzono obiektów osadniczych, patrz: Zdaniewicz 2020f.
[235] Paternoga 2019, s. 35-38.
[236] Michnik et alli 2011, s. 28-31.
[237] Tamże, s. 26-27, 31; Paternoga 2019, s. 31-34.
[238] m.in. Wachowski 2012, s. 51-60; Zdaniewicz 2012, s. 82-100.
[239] Paszkiewicz 2012, s. 61-65.

w trakcie dotychczasowych badań odkryto w ich obrębie jedynie niewielkie pozostałości budynków mieszkalnych czy gospodarczych[240].

W pobliżu Gliwic w średniowieczu rozwijał się również ośrodek miejski w Pyskowicach (**il. 14.4**). Jego lokacji dokonał prawdopodobnie Bolesław, książę toszecki, lecz dokument ten nie zachował się. Pyskowice wymienione zostały jako miasto razem z Koźlem i Bytomiem na dyplomie wystawionym w Opawie w lutym 1327 r., w którym książę bytomski Władysław uznał się wasalem króla Czech Zygmunta Luksemburczyka (…*cum fuis civitatibus koslensis Kosla, Peutum, Peylenchrefchin…*)[241]. Wskazuje to, że lokacja musiała nastąpić w początkach XIV stulecia. Pyskowice położone na styku szlaków biegnących z Nysy do Opola i Krakowa do Wrocławia z pewnością były beneficjentem ekonomicznym swojego położenia, lecz nie zachowały się na ten temat żadne informacje źródłowe[242].Niestety niewiele informacji o średniowiecznych Pyskowicach przyniosły badania archeologiczne. Na pozostałości warstw kulturowych, obiektów archeologicznych w postaci jam gospodarczych czy też przypuszczalnie reliktów umocnień ziemnych natrafiono dotychczas jedynie w północnej i północno-zachodniej części miasta w obrębie działek w rejonie dzisiejszej ul. Armii Krajowej i Kościelnej[243]. Towarzyszyły im materiały zabytkowe związane z horyzontem XIV w., m.in. ułamki naczyń ceramicznych czy głowica miecza[244]. Niestety nie wiadomo nic o zagospodarowaniu i funkcjonowaniu głównego placu miasta. Jak pokazały wyprzedzające badania związane z remontem nawierzchni prowadzone w północnej części Rynku, pod zachowaną miejscami brukowaną nawierzchnią z XIX/XX w. rejestrowano calec, co świadczy o tym, że starsze nawarstwienia zostały w całości usunięte[245].

Prawa miejskie w średniowieczu posiadał również Toszek, położony na jednym ze szlaków handlowych z Krakowa do Wrocławia (**il. 14.3**)[246]. Pierwsze wzmianki o osadzie pochodzą ze schyłku XII w., choć gród kasztelański powstał tu już zapewne w połowie tego stulecia[247]. Potwierdzają to również odkrycia poczynione na dzisiejszym wzgórzu zamkowym[248]. Akt lokacji miasta nie zachował się, a najstarsza wzmianka o wójcie toszeckim pochodzi z 1309 r. z dokumentu księcia toszeckiego Bolesława[249]. Badania

[240] Furmanek 2004, s. 366.
[241] Dokument z dn. 19.02.1327 r., za: LuB2, s. 417; Somm1, s. 883.
[242] Nowakowa 1951, s. 66, 96.
[243] Zdaniewicz 2012b, s. 60-65; Zdaniewicz 2016, s. 112-116; Bąk-Pryc 2023, s. 45-47.
[244] Zdaniewicz 2011c, s. 496-498.
[245] Zdaniewicz 2023.
[246] Rajman 1999, s. 9-12.
[247] Lipowicz 1966, s. 19-28.
[248] Bąk-Pryc, Zdaniewicz 2019, s. 5-21, tu dalsza literatura.
[249] Pojawia się tu wójt toszecki o imieniu Fryderyk. Dokument z dnia 6 marca 1309 r., za: CDS 16, s. 139.

archeologiczne Rynku w Toszku nie przyniosły jednak żadnych informacji dotyczących użytkowania tego głównego placu miasta[250]. O tym, że miasto rozwijało się od XIV w. świadczą jednak zabytki i obiekty archeologiczne odkrywane jeszcze w okresie przedwojennym, m.in. relikty budynków, nawierzchni drewnianej czy fosy[251]. W średniowieczu miasto otoczone było również murami miejskimi (**il. 15**).

il. 15. Panorama miasta i zamku w Toszku z 1537 r.

Miastem o relatywnie niewielkich rozmiarach, zlokalizowanym na innym szlaku wiodącym z Krakowa, przez Gliwice w kierunku Raciborza i dalej Ołomuńca były Sośnicowice[252]. Osada istniała w początkach XIV w., o czym świadczy zapis w Księdze Uposażeń biskupstwa wrocławskiego[253]. Sośnicowice wraz okolicznymi terenami (tzw. „kraina sośnicowicka") już w 1317 r. dostały się pod panowanie książąt opolskich, którzy dokonali lokacji miasta dokonali, z racji tego, że byli zainteresowani stworzeniem konkurencji dla pobliskich Gliwic[254]. Niestety jak dotąd na terenie sośnicowickiej Starówki nie natrafiono na żadne archeologiczne ślady funkcjonowania tej średniowiecznej osady miejskiej.

W zachodniej części księstwa bytomskiego miastem o dużym znaczeniu ekonomiczno-administracyjnym było Koźle (**il. 14.5**). Gród kasztelański istniał tu już we wczesnym średniowieczu, o czym wskazuje wzmianka w Kronice Galla zw. Anonimem[255], lecz jego lokalizacja nie został do dziś ustalona[256].

[250] Kitliński, Mruczek 2004.
[251] Kawka 2022, s. 29-45.
[252] Nowakowa 1951, s. 112.
[253] CDS 14, s. 97.
[254] Horwat 2002, s. 302-303.
[255] GA, s. 100.
[256] m.in. we fragmencie dotyczącym walk Bolesława Krzywoustego z Czechami w 1104 r. wymieniony został gród w Koźlu: …*castrum Kozli circa confinium Moravorum*…, za: CDS 7/1, .s. 18.

Prawa miejskie nadane zostały mu być może dopiero za panowania księcia opolsko-raciborskiego Władysława, lecz sam akt lokacyjny nie zachował się[257]. Mogło to nastąpić już około lat 50-tych XIII w., na co wskazują chociażby wzmianki o istnieniu kościoła parafialnego w 1295 r. Najstarszy przekaz źródłowy, który wskazuje na fakt, że Koźle miało status miasta, ze swoją radą miejską i wójtem pochodzi dopiero z 1329 r.[258].

Główny placem miasta lokacyjnego zaprojektowanego na planie owalnicy był z pewnością Rynek, od którego odchodziła sieć uliczek. Od czasów powojennych w obrębie Starówki prowadzono liczne prace archeologiczne, w głównej mierze w formie nadzorów przy inwestycjach liniowych[259]. Co istotne, nie prowadzono żadnych prac szerokopłaszczynowych, które pozwoliłyby na dokładniejsze rozpoznanie przynajmniej części przyrynkowych miasta. Na uwagę zasługuje jednak fakt odkrycia w trakcie badań archeologicznych związanych z budową sieci gazowniczej w obrębie części wschodniej, zachodniej i południowej Rynku kozielskiego nawarstwień kulturowych, związanych z użytkowaniem powierzchni rynku w średniowieczu[260]. W trakcie prac badawczych, natrafiono na warstwę wilgotnej mierzwy, z dużą ilością szczątków organicznych, w której stropie miejscami w partii zachowały się relikty konstrukcji drewnianej, która stanowiła relikt danej drewnianej nawierzchni. Dzięki Analiza dendrochronologiczna potwierdziła, że wykonano z drewna sosnowego, a uzyskane w trakcie badań daty C14 pozwoliły na wyznaczenie horyzontów wiekowych jej powstania, z których najbardziej prawdopodobny obejmował lata 1310-1360. Wynik ten potwierdziła analiza krzywych dendrochronologicznych, która wskazała na przedział czasowy lat 1298-1369[261]. Odkryty w południowej części Rynku relikt dawnej nawierzchni placu powstał zapewne w 1 poł. XIV w. Datowanie takie potwierdza również odkryty w opisanych poziomach osadniczych zestaw zabytków archeologicznych[262]. Podsumowując jednak dzięki wynikom badań archeologicznych nadal niewiele wiadomo o funkcjonowaniu lokacyjnego miasta średniowiecznego w Koźlu w późnym średniowieczu.

W niewielkiej odległości, na zachód od Koźla położone były dwa ważne ośrodki dawnego księstwa bytomskiego, które lokowano na prawie niemieckim, a mianowicie Sławęcice i Ujazd. Informacja źródłowa odnosząca się do uzyskania statusu miasta przez Sławęcice jest dosyć nietypowa, gdyż zawarta jest w dokumencie z 1260 r., w którym książę opolsko-

[257] Horwat 1993, s..115.
[258] Weltzel 1866, s. 60.
[259] m.in. Krawczyk, Spychała 1994, s. 271-274; Matusiak 1994, s. 111-113; Targaczewski 2020, s. 61-66.
[260] Targaczewski, Zdaniewicz 2022, s. 123–144.
[261] Krąpiec 2018.
[262] Targaczewski, Zdaniewicz 2022, s. 127-137.

raciborski Władysław odebrał prawa miejskie osadzie[263]. W początkach XIV w. wieś leżała w granicach księstwa bytomskiego, lecz już około poł. XIV stulecia trafiły pod władztwo książąt opolskich[264].

Pozostając w okolicach Koźla należy wspomnieć o pobliskim Sławęcicom Ujeździe (**il. 14.6**). Osada wzmiankowana była już w 1155, lecz w 1222 r. książę opolski Kazimierz zezwolił biskupowi wrocławskiemu na lokację wsi, która wraz z okolicznym terenem stała się domeną biskupów wrocławskich (tzw. Dystrykt Ujazdu)[265]. W 1222 r. Ujazd zyskał prawa targowe, a w 1260 r. prawa miejskie, co z pewnością było gestem przychylności księcia względem biskupstwa, gdyż zwiększyło znaczenie i przyspieszyło rozwój ekonomiczny osady i okolicznych terenów[266]. Zapewne stało się to kosztem pobliskich Sławęcic, które jak wspomniano utraciły wówczas status miasta. Na jego rozwój Ujazdu wpłynęło również położenie na szlaku handlowym z Nysy do Opola[267]. Dopiero w 1443 r. miasto wróciło do władztwa książąt opolskich, będących spadkobiercami części dawnego księstwa bytomskiego[268]. Niestety dotychczas nie prowadzono regularnych badań archeologicznych w obrębie Rynku w Ujeździe dlatego niewiele wiadomo o jego użytkowaniu w średniowieczu.

We wschodniej części księstwa bytomskiego głównym ośrodkiem miejskim był Siewierz. Pozostawał on w jego granicach do 1337 r., kiedy to Władysław książę bytomsko-kozielski sprzedał je wraz z okolicą Kazimierzowi I, księciu cieszyńskiemu, tym samym znalazło się ono we władaniu cieszyńskiej linii Piastów i pozostawało w ich domenie aż do 1443 r.[269]. Niewiele wiadomo o początkach miasta lokacyjnego w Siewierzu. Osada istniała już być może w XI w., a z pewnością już w XII w.[270]. W kolejnym stuleciu stała się siedzibą kasztelani, o czym świadczą znani z imienia kolejni kasztelanowie siewierscy pojawiający się w źródłach historycznych[271]. W końcu lat 20-tych XIII w. z pewnością istniała tu osada targowa i komora celna[272]. Miasto lokowane zostało zapewne już u schyłku XIII w., choć dokument wzmiankujący prawdopodobnego wójta siewierskiego Jana i jego synów pochodzi dopiero z 1304 r.[273].

[263] Dominiak 2009, s. 155-156.
[264] Horwat 2002, s. 292.
[265] Drabina et alli 1985, s. 37; Barciak 2000, s. 66-74.
[266] Dokument z 1222 r. za: CDS 7/1, s. 134.
[267] Nowakowa 1951, s. 96.
[268]Drabina et alli 1985, s. 203-204.
[269] Klemenski 2022, s. 33.
[270] Kiryk, Rajman 1994, s. 299.
[271] Pojawiają się oni w źródłach z lat 1232- 1260, patrz: Horwat 1993, s 30.
[272] Rajman 1998a, s. 43-44.
[273] Drabina et alli 1985, s. 71-72; Rajman 1998a, s. 43–46, 57, 69.

Większe badania przeprowadzone w obrębie Rynku w Siewierzu nie przyniosły jednak odkryć nawarstwień i zabytków związanych z najstarszą fazą funkcjonowania miasta lokacyjnego w XIII-XIV w. Natrafiono jedynie na elementy zabudowy i materiały ruchome związane z zagospodarowaniem i użytkowaniem w XV stuleciu i czasach nowożytnych[274].
Ważnymi ośrodkami miejskimi ziemi siewierskiej były Koziegłowy[275]. Początki osadnictwa na terenie Koziegłów sięgają wczesnego średniowiecza i grodziska z podgrodziem odkrytego na zachód od dzisiejszego miasta, wyprzedzającego budowę tutejszego murowanego zamku[276]. Lokacja ośrodka miejskiego przypadła dopiero na XIV lub początek XV w.[277]. Według B. Śliwińskiego miasto musiało już istnieć przed 1384 r., a jego powstanie wiązać można z działalnością Mściwoja z Kwiliny[278].

Dotychczasowe badania w obrębie przestrzeni staromiejskiej Koziegłów nie przyniosły jednak wielu informacji dotyczących średniowiecznych dziejów tego ośrodka. Relikty najstarszych odkrytych na placu rynkowym obiektów, m.in. relikty ratusza z austerią, kuźni i innych trudnych do interpretacji o funkcjach gospodarczych datowane są dopiero na XV-XVI w.[279].

Podobnie niewystarczający jest obecny stan wiedzy dotyczący początków miasta w Woźnikach (**il. 14.8**). Osada założona została zapewne jeszcze w XII w. na terenie dzisiejszego Staromieścia we wschodniej części miasteczka[280]. W 2 poł. XIII w. powstało tu grodzisko, stanowiące ośrodek administracyjny książąt bytomskich, a następnie komora celna, wzmiankowana w początkach XIV w.[281]. Być może w tym czasie, na zachód od grodziska rozwijało się także miasto lokacyjne. Zapewne już w końcu XIII w. Woźniki przeszły pod panowanie książąt opolskich[282]. Dotychczas w jego obrębie nie prowadzono większych prac archeologicznych, które dostarczyłby informacji na temat wyglądu i funkcjonowania miasta.

Miastem księstwa siewierskiego o lokacji poświadczonej dopiero w końcu XIV w. jest Czeladź, choć osada istniała już w 1228 r., a w momencie przejęcia księstwa przez Piastów

[274] Ginter 2012, s. 177-179.
[275] Woźniki w 1 poł. XIV w. leżały już z pewnością w granicach księstwa opolskiego, patrz: Rozdział. 1.2.
[276] Błaszczyk 1994, s. 95-98; Badaniami prowadzonymi od 2022 r. kieruje dr inż. A. Ginter z IA UŁ, informacja za: https://archeologia.com.pl/grodzisko-z-xii-w-odkryte-pod-xv-wiecznym-zamkiem-w-kozieglowach/, dostęp z dn. 03.03.2023.
[277] Kiryk, Rajman, 1994, s. 309-310.
[278] Śliwiński 1994, s. 275.
[279]Małek, Król 2012, s. 184-194.
[280] patrz: Rozdział 1.2; Szczech 2016, s. 11-16.
[281] Nowakowa 1951. s. 56-57
[282] Horwat 2002, s. 300-301.

cieszyńskich w 1337 r. była już jedną z ważniejszych w regionie (il. 14.7)[283]. Trudno jednak stwierdzić, czy status gminy miejskiej zyskała jeszcze w XIII stuleciu, gdyż stosowanie reguł prawa niemieckiego w Czeladzi potwierdza dopiero dokument wystawiony w 1411 przez księcia cieszyńskiego Bolesława I, w którym rozsądził on konflikt pomiędzy plebanem a miejscowym wójtem[284]. Dopiero jednak XV i XVI-wieczne źródła historyczne wskazują, że tutejsze miasto było ośrodkiem wytwórczym i produkcyjnym[285]. W 1 poł. XIV w. liczyło ono ok. 330 mieszkańców, co czyniło z niego raczej mały ośrodek miejski[286].

Prace archeologiczne przeprowadzone w ostatnich latach w obrębie Starówki nie przyniosły wielu informacji o rozplanowaniu i funkcjonowaniu miasta lokacyjnego w Czeladzi[287]. W głównej mierze pozyskano jednak materialne dowody istnienia średniowiecznych murów[288]. Ważne jednak, że odkryte przy tej okazji zabytki archeologiczne potwierdzają XIII-w. metrykę osady m.in. w postaci ułamków naczyń czy srebrnego brakteata króla Czech Wacława II z końca XIII stulecia[289].

2.3. Osady wiejskie i produkcyjne

Procesem tworzenia osad ludzkich był w średniowieczu nierozłącznie związany przede wszystkim z upowszechnieniem gospodarki rolno-hodowlanej. Z pewnością to układ zabudowy siedlisk oraz rozplanowanie przyległych pól był najbardziej wyróżniającym się elementem przestrzennym krajobrazu wiejskiego. Dla omawianego terenu księstwa bytomskiego niezwykle istotna była wprowadzona od XIII w. reforma agrarna zwana kolonizacją na prawie niemieckim[290]. W jej ramach zakładano nowe wsie, na tzw. surowym korzeniu lub przekształcono dawne, wczesnośredniowieczne siedliska, np. przez łączenie niewielkich przysiółków w jedną, większą osadę. Tereny wokół wsi również intensywnie zagospodarowywano, przekształcając je w głównej mierze na pola pod zasiewy. Na Górnym Śląsku inicjatorami, o czym wspomniano we wstępie rozdziału, byli książęta oraz instytucje kościelne. Zapewne korzystano tu jednak w dużej mierze z lokalnego potencjału ludzkiego. Kolonistami nie byli tu w takiej skali jak np. na terenie Dolnego Śląska osadnicy ściągani z

[283] Noga 1994, s. 175.
[284] Rajman 2012, s. 75-200.
[285] Kiryk, Rajman 1994, s. 316-317.
[286] Ładogórski 1958, s. 194.
[287] Pierzak 2012, s. 19-38.
[288] Rogaczewska 2010, s. 198-207.
[289] Rogaczewska 2009, s. 260-261.
[290] Szulc 1995, s. 41-42

Niemiec, Flandrii czy innych regionów Europy Zachodniej[291]. J. Sperka szacuje, że udział napływowych nie przekraczał kilkunastu procent wszystkich osadników[292].

il. 16. Fragment ilustracji z tzw. Zwierciadła saskiego ukazujący zasadźcę, pocz. XIV w.

Istotą lokacji było wytyczenie i przydział osadnikom terenu pod budowę gospodarstwa i pola. Akcja kolonizacji na zasadach prawa niemieckiego zwykle odbywała się na warunkach preferencyjnych m.in. nowi koloniści zwalniani byli częściowo z podatków czy mieli inne przywileje osobiste[293]. Nad organizacją i poprawnym przebiegiem tego procesu czuwał, jako przedstawiciel właściciela terenu zasadźca, który często potem stawał się sołtysem (**il. 16**). Zwykle otrzymywał on też nadanie we wsi w postaci kilku łanów zwolnionej od podatków ziemi, czasem do jego działu należeć mogły stawy czy młyn[294]. Stał on na czele wiejskiego organu sądowniczego oraz miał m.in. prawo do części czynszów płaconych przez chłopów (osadników). W zamian zobowiązany był do służby wojskowej na rzecz organizatora lokacji, zwykle księcia[295]. Taki model organizacji sprawiał, że status społeczny i materialny sołtysów był wyższy, przez co mogli być oni również potencjalnymi właścicielami dworów na kopcu. Kwestia ta omówiona zostanie w kontekście niektórych tego typu obiektów, których relikty

[291] np. Zientara 1975, s. 349-368.
[292] Sperka 2011, s. 297.
[293] Tamże, s. 295-297.
[294] Samsonowicz 1954, s. 34-35.
[295] Zajączkowski S.M. 1973, s. 23-59.

odkryte zostały w obrębie terytorium księstwa bytomskiego[296]. Na Dolnym Śląsku dwory, stanowiące fundacje sołtysie stanowiły nieznaczny, aczkolwiek zauważalny odsetek[297].

Analiza podkładów mapowych powstałych przed XIX-wiecznymi regulacjami pozwala na stwierdzenie, że w krajobrazie Górnego Śląska dominowały wsie regularne, o niwowym lub łanowo-niwowym układzie pól[298]. Ich cechą charakterystyczną było zwykle prostokątne siedlisko, którego oś centralną stanowiła droga, niekiedy z rozszerzeniem w postaci wykorzystywanego przez wspólnotę nawsia (**il. 17.1**)[299]. Osią często było również koryto cieku wodnego, ciągnącego się wzdłuż drogi. Zagrody w tych wsiach zwykle posiadały podobne rozmiary, oparte o proporcje łanu. Takie niwowo-łanowe siedliska, w typie tzw. ulicówki (lub rzędówki) były otoczone przez regularne układy pól (**il. 17.1-2**). Można zatem stwierdzić, że krajobraz kulturowy średniowiecznego księstwa bytomskiego usłany był wsiami o dosyć monotonnym rozplanowaniu. Należy jednak pamiętać, że na kształt wsi wpływały zazwyczaj także warunki geograficzne, m.in. ukształtowanie terenu czy przebieg koryt rzecznych. Wsie i otaczające je rozłogi wkomponowane były bowiem w urozmaicony, poprzecinany dolinami rzek krajobraz Wyżyny i Niziny Śląskiej.

Na Górnym Śląsku rzadsze są wsie o nieregularnych siedliskach, które posiadają przeważnie również nieregularne rozplanowanie rozłogów. Układ pól lokalizowanych zwyczajowo w bezpośredniej bliskości osad pozostawał bowiem w związku z kształtem i rozplanowaniem siedlisk[300]. Zazwyczaj były to siedliska powstałe jeszcze w czasach wczesnofeudalnych, które nie przeszły regulacji w późnym średniowieczu i nowożytności, a ich wyróżnikiem jest brak czytelnego konturu obszaru zabudowy i regularności rozmieszczenia poszczególnych zagród[301].

O istnieniu lokowanych wsi już w 1 poł. XIII w. mówią dokumenty książąt opolsko-raciborskich oraz dostojników kościelnych. W 1222 r. książę opolski Kazimierz I pozwala lokować wieś Ujazd biskupowi wrocławskiemu Wawrzyńcowi[302]. W dokumencie wystawionym we wrześniu 1223 r. przez tegoż biskupa wymienionych jest kilka osad istniejących już nad rzeką Stradunią, tj. Grudynia, Karchów, Borzysławice, Kózki, Trawniki, Zwiastowice, Twardawa, Naczęsławice oraz Urbanowice (**il. 18**)[303]. Natomiast w lutym 1239

[296] Patrz również: Rozdział 3.
[297] Nowakowski 2017, s. 216-220.
[298] Szulc 1968, s. 38-41;
[299] Zaborski 1926, s. 43-48.
[300] Szulc 1968, s. 40-41.
[301] Tamże, s. 47-55.
[302] Drabina et alli 1985, s. 37.
[303] Dokument z dn. 8 września 1223 r, za: CDS 7/1, s. 123.

r. książę Mieszko II Otyły wystawił dokument, w którym zezwolił na lokację na prawie niemieckim wsi Klucze pod Ujazdem (**il. 18**)[304]. Z innych dokumentów książęcych, w głównej mierze nadań na rzecz biskupstwa wrocławskiego oraz innych instytucji kościelnych wiadomo, że w czasie jego panowania istniały już także z pewnością wsie Cisek, Sławęcice, Zalesie, Brzezie czy Machnica[305]. Funkcjonowała również osada Sławików, z której to wywodzili się kasztelanowie kozielscy z lat 20 i 30-tch XIII w.[306]

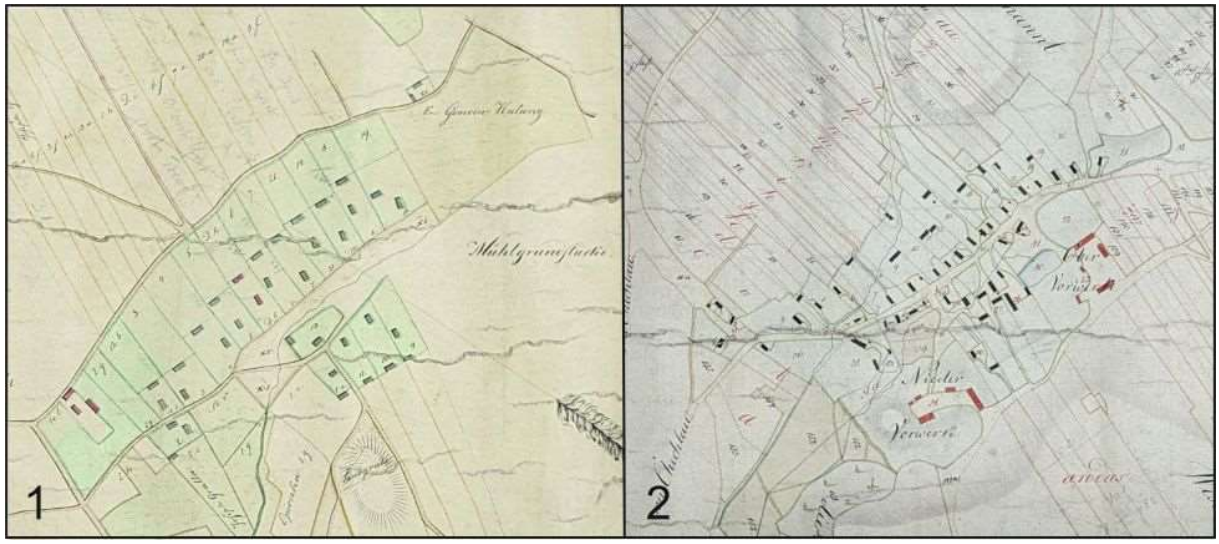

il. 17. Plany katastralne wsi z pocz. XVIII w.: 1: Kotulinek; 2: Widów

Wykaz wsi istniejących w początkach XIV w., z których pobierano dziesięciny na rzecz parafii i biskupstwa wrocławskiego zawiera *Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis*, czyli Księga Uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego z około 1303-1306[307]. Jest to niezwykłe źródło do badań nad dawnych osadnictwem księstwa bytomskiego (**il. 9**). Zawiera ona jednak dane dotyczące jedynie ziemi kozielskiej, toszeckiej i gliwickiej, które znajdowały się w granicach jurysdykcji kościoła wrocławskiego (*Registrum Vyasdense)*, gdyż ziemia bytomska należała praktycznie w całości do diecezji krakowskiej[308]. Nie wszystkie jednak wsie wymienione w tym dokumencie przetrwały do dnia dzisiejszego lub tez trudno powiązać te nazwy z konkretnymi przysiółkami, np. osady o nazwie *Wlostonitz, Stristirno, Beleonem czy Vitanum*[309]. Nazwy niektórych miejscowości zawierały w nazwie pewne informacje dotyczące zasad lokacji, np. *Syracowitz polonieo* (Sierakowice polskie) czy *Syracowitz teutonico* (Sierakowice niemieckie)[310]. Dobrym przykładem jest tu także

[304] Maleczyński 1965, s. 218—220.
[305] Rajman 1993, s. 21-24.
[306] Cetwiński 1982, s. 35,37.
[307] Bakala 1989, s. 217 – 224; patrz też: CDS 14, s. 91-107
[308] LB, s. 2; Noparlik 2021, s. 289.
[309] CDS 14, s. 94, 96-98.
[310] CDS 14, s. 96-97.

chociażby wieś Proboszczowice, która jak wynika z zapisu w *Liber Fundationis* (*Probostenitz solvitur decima more polonico*) lokowana była na prawie polskim.

W Księdze Uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego z pewnością nie wymieniono jednak wszystkich osad powstałych w tej części księstwa bytomskiego do początków XIV w. W 2 połowie XIII w. istniała już wieś Bojków w ziemi gliwickiej[311], a także Grzędzin w ziemi kozielskiej, jako że na jednym z dokumentów kościelnych z marca 1264 r. podpisał się pleban tutejszego kościoła *Nassagnevus*[312]. Inna osada to Łany pod Koźlem. Na dokumencie wystawionym w grudniu 1295 r. przez księcia Kazimierza bytomskiego w Sławęcicach podpisał się jako świadek *Swatonius Schultz von Lan* sołtys tejże wsi[313]. Wieś ta zapewne została lokowana na prawie niemieckim.

Niektóre osady natomiast powstały przynajmniej kilkadziesiąt lat przed tym zanim trafiły na karty *Liber Fundationis*. Z pewnością w 1243 r. istniała już wieś Biskupice, o czym świadczy dokument przekazania jej na rzecz biskupstwa wrocławskiego wystawiony po śmierci księcia opolsko-raciborskiego Kazimierza I przez wdowę po nim księżną Wiolę[314]. Około połowy XIII w. istniały już *Syrdnicza Semiani* (Żernica Siemiana) i *Syrdnicza villa monachorum de Ruda* (Żernica mnichów z Rud)[315]. Pierwsza z nich nadana została w 1246 r. kasztelanowi opolskiemu Zbrosławowi ze Śmicza oraz jego bratu Maciejowi[316], a druga od 1283. należała miała do Cystersów rudzkich[317]. W 1264 r. wzmiankowana jest natomiast już osada Poniszowice pod Toszkiem[318], a 1276 r. podgliwickie Sobiszowice, których właścicielem był Piotr ze Sławikowa, a w następnie od 1297 r. Paszko z Warmuntowic[319]. Dokument wystawiony w październiku 1286 r. w Gliwicach przez księcia Kazimierza bytomskiego dotyczy sprzedaży wsi Ostropa, przez jej sołtysa Jakuba, pod którym to jako świadkowie podpisali się m.in. pan *Nowogius* z Łabęd i Ziemięta z Ziemięcic[320]. Jest on świadectwem istnienia w ziemi gliwickiej w tym czasie wymienionych osad.

[311] Dokument bez daty dziennej z 1263 r., za: CDS 7/2, s. 117-118.
[312] Dokument z dn. 19 marca 1264 r., za: CDS 7/2, s. 127.
[313] Dokument z dn. 23 grudnia 1295 r., za: CDS7/3, s. 228.
[314] Dokument z dn. 25 marca 1243 r., za :SU2, s. 146-147; patrz: Noparlik 2021, s. 344.
[315] Siemko 2003, s. 24-25.
[316] Cetwiński 1982, s. 60.
[317] Siemko 2003, s. 25
[318] Dokument z dn. 20 czerwca 1264 r., za: CDS 7/2, s. 127-128.
[319] Cetwiński 1982, s. 36-37.
[320] Dokument z dn. 1 października 1286 r. patrz też: Drabina et alli 1985, s. 57.

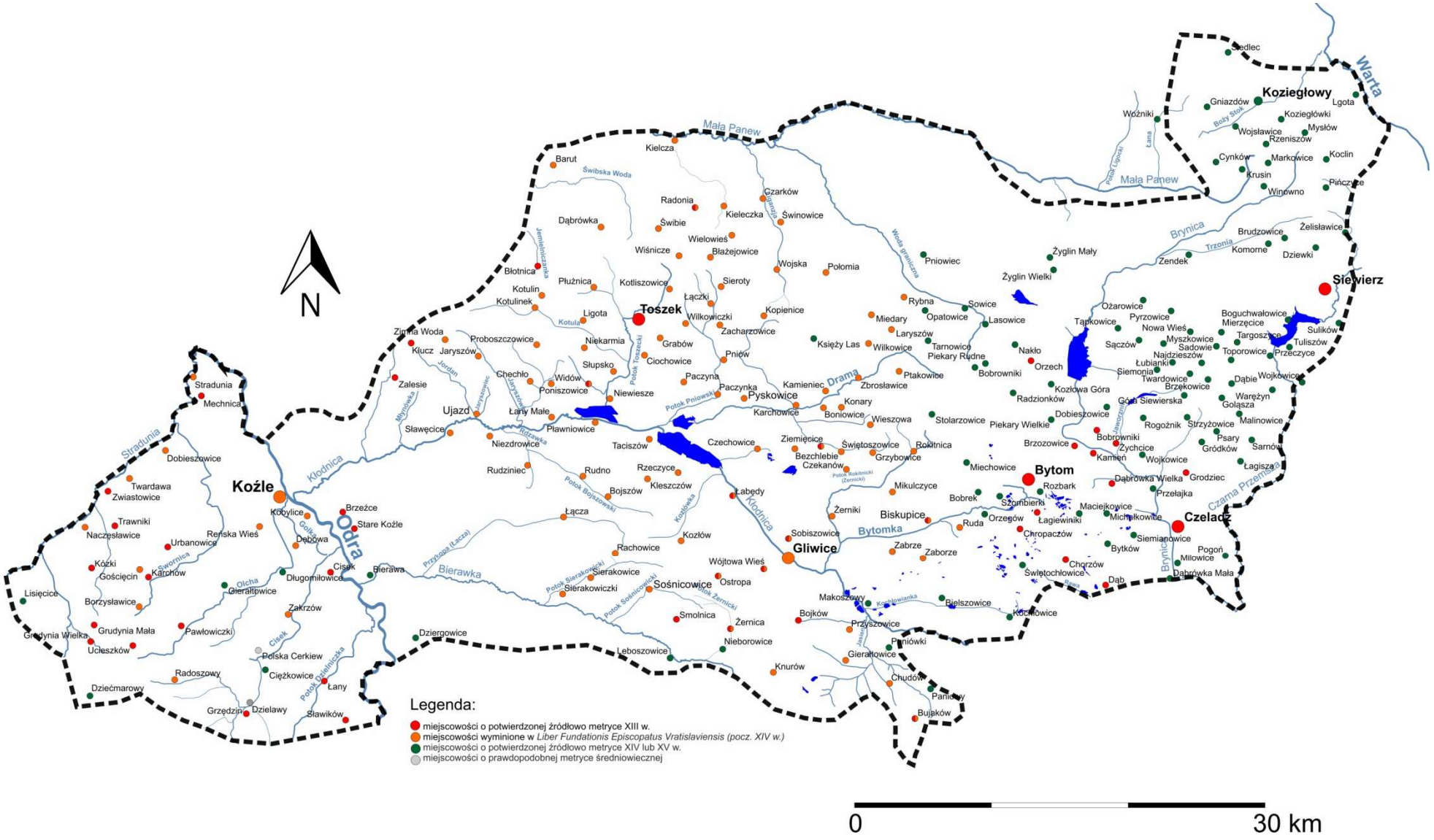

il. 18. Miasta i osady dawnego księstwa bytomskiego

Część wsi ziemi kozielskiej, toszeckiej i gliwickiej wzmiankowana była po raz pierwszy dopiero w przeciągu XIV, a niektóre dopiero w XV stuleciu. Przykładem mogą tu być wsie Nieborowice i Leboszowice w ziemi gliwickiej, o których prawdopodobnie najstarsze przekazy źródłowe pochodzą dopiero z dokumentu wystawionego przez króla Macieja Korwina z maja 1482 r.[321]. Przytoczone powyżej przykłady nie są z pewnością odosobnione.

Osady średniowieczne w ziemi bytomskiej zostały ostatnio zebrane i szczegółowo omówione w pracy P. Noparlika[322]. Najstarsze potwierdzone informacje źródłowe o istnieniu niektórych z nich pochodzą już z początków XIII w. W 1201 r. wzmiankowane są Repty, w 1251 r. Kamień, w 1253 r. Biskupice, w 1254 r. Łagiewniki, w 1257 r. Chorzów, a u schyłku XIII w. wsie Chropaczów oraz Dąb[323]. Bardzo duża liczba osad w ziemi bytomskiej była po raz pierwszy odnotowana jednak dopiero w XIV i XV stuleciu (**il. 18**). Nie oznacza to jednak, że przynajmniej część z nich nie mogła istnieć już wcześniej.

Ważnym dokumentem wymieniającym wsie dekanatu sławkowskiego, w tym m.in. wsie ziemi siewierskiej jest sprawozdanie z poboru świętopietrza z lat 1325-27 sporządzone przez Andrzeja de Verulis[324]. Są to oprócz miast Siewierza i Czeladzi wsie Wojkowice Kościelne, Będzin, Siemonia, Grodziec, Sączów oraz Koziegłowy. Z dokumentu wystawionego 1357 r., przez cieszyńskiego Kazimierz I cieszyńskiego wynika, że książę zrzekł się wszelkich danin z wsi Brudzowice, Przeczyce, Toporowice, Mierzęcice, Ożarowice, Najdzieszów, Brzynkowice (Brzękowice), Góra oraz Łubianki. Do analiz osadnictwa w tej części dawnego księstwa bytomskiego pomocna jest po części *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis, czyli* Księga uposażeń Diecezji Krakowskiej spisana przez J. Długosza w latach 1470-1480 r.[325].

O wiele więcej informacji o osadach w okolicach Siewierza, które istniały w ok. poł. XV w. zawiera dokument sprzedaży księstwa siewierskiego z 1443 r.[326]. Wymieniono tu wsie Gołuchowice, Łagiszę, Wojkowice Komorne, Psary, Dąbie, Sączów, Rogoźnik, Będusz, Bobrowniki, Ożarowice, Grodziec, Krusin, Cynków, Wojsławice oraz Koziegłowy.

Niestety niewiele wiadomo o późnośredniowiecznym osadnictwie wiejskim na ziemiach księstwa bytomskiego na podstawie badań archeologicznych. Ogromne znaczenie

[321] Dokument z dn. 14 maja 1482 r. za: CDS: 6, s. 112-113.
[322] Noparlik 2021, s. 341-418.
[323] Tamże. tab. 1, s. 89.
[324] MPV1, s. 141-143.
[325] O roli tego źródła dla badań archeologii historycznej pisała A. Marciniak-Kajzer, patrz: Marciniak 1991, s. 161-198.
[326] Noga 1987, s. 98.

ma tu fakt, że zdecydowana większość wsi, o metryce średniowiecznej w dalszym ciągu istnieje. Ta ciągłość osadnicza sprawia, że w wielu osadach przez wieki wznoszono nowe gospodarstwa, często w miejscu starych. Ciekawym przykładem jest tu podtoszecka wieś Płużnica Wielka. Granice i zasięg zabudowy wsi znany jeszcze z kartografii okresu preindrustrialnego praktycznie nie uległ zasadniczym zmianom (**il. 265**)[327].

Rozwój przemysłu i towarzyszące mu procesy urbanistyczne doprowadziły do tego, że wiele starych siedlisk wiejskich o metryce średniowiecznej w czasach nowożytnych i współczesnych uległo rozrostowi, a zabudowa wkroczyła na tereny dawnych rozłogów. Ogromne przestrzenie zagospodarowano na potrzeby hut czy kopalń, gdzie obok infrastruktury industrialnej powstawały wielohektarowe zwałowiska czy osadniki wodne. Przekształcenia te najbardziej dotknęły dzisiejszego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, obejmującego swym zasięgiem duże tereny przede wszystkim dawnej ziemi bytomskiej, a częściowo również gliwickiej.

Do okresu po 1989 r. niezwykle rzadko prowadzono jakiekolwiek archeologiczne prace wyprzedzające, a większość informacji o znaleziskach pochodzi jedynie z interwencji konserwatorskich podejmowanych w miejscach przypadkowych odkryć. Przykładem może tu być informacja pochodząca z 1937 r. W trakcie prac w Mikulczycach mistrz budowlany Alois Stawinoga odkrył wśród kamieni i kości zwierząt na terenie budowy zachowane w całości naczynie średniowiecze[328]. Niestety nie zachowały się żadne dane archiwalne o dokładnej lokalizacji tego znaleziska, ani jego kontekstu.

Potencjał do badań archeologicznych średniowiecznego osadnictwa wiejskiego na Górnym Śląsku stworzył projekt budowy autostrady A1, w kontekście niniejszej pracy szczególnie na jej fragmencie od Woźnik po Zabrze i Gliwice. Łącznie na tym odcinku do badań sondażowych wytypowano 28 stanowisk, w tym jedynie 3 datowane na późne średniowiecze rozpoznano sondażowo lub większymi badaniami. Były to relikty domniemanych osad zlokalizowane w okolicach Woźnik, Dobieszowic i Bytomia-Stolarzowic[329]. Badania te nie dostarczyły zbyt wielu informacji na temat lokalizacji czy funkcjonowania wsi późnośredniowiecznych na terenach objętych granicami księstwa bytomskiego. W trakcie badań w Woźnikach obok warstwy kulturowej, w której zalegało

[327] Zdaniewicz 2025a, s. 8-11.
[328] Dokumentacja przedwojenna z badań na terenie niemieckiej części Górnego Śląska znajduje się obecnie w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Muzeum w Raciborzu oraz Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Stanowi ona najważniejsze zachowane źródło informacji dotyczące przypadkowych odkryć archeologicznych, a także nieistniejących już stanowisk archeologicznych na obszarach obecnie silnie przekształconych przez procesy urbanistyczne z XX w. Informacja o odkryciu z Mikulczyc – archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka nr 86: Mikulczyce.
[329] Abłamowicz 2003, tab. 2., s. 69.

kilkadziesiąt ułamków naczyń odkryto również pojedyncze obiekty osadowe[330]. Były to pojedyncze nieckowate jamy, o trudnej do ustalenia funkcji, zapewne gospodarczej (**il. 19**).

il. 19. Obiekt osadowy odkryty w trakcie badań sondażowych osady późnośredniowiecznej w Woźnikach

Niewielka ilość potencjalnych stanowisk późnośredniowiecznych, głównie oznaczonych jako osady i punkty osadnicze odkryta została na trasie przebiegu autostrady A4w latach 1996-1999, szczególnie w rejonie Chechła, Pławniowic, Łanów Małych, Łanów Wielkich, Kozłowa i Pławniowic[331]. Stanowiska te wyznaczono na podstawie powierzchniowych znalezisk ułamków ceramiki, a wyniki badań archeologicznych sondażowych i nadzorów nie przyniosły tu jednak znaczących odkryć związanych z osadnictwem późnośredniowiecznym. Okrycia ułamków naczyń często są jednak jedynym materialnym źródłem wskazującym na średniowieczne korzenie osady[332].

Ze względu na skąpość źródeł archeologicznych trudno rekonstruować również wygląd zabudowy wiejskiej. Nawiązując do lepiej rozpoznanego pod kątem późnośredniowiecznej zabudowy wiejskiej Dolnego Śląska, zapewne również na omawianym terenie zabudowę wiejską wznoszono w zdecydowanej większości z drewna wykorzystując

[330] Stanowisko AZP 91-48/22, w m-c. 16; Wojtal, Zdaniewicz 2005.
[331] Abłamowicz 2001, tab.1, s. 304-305.
[332] Zdaniewicz 2021a, s. 8-11; Zdaniewicz 2022a, s. 15.

techniki słupowo-plecionkowe, zrębowe i ryglowe[333]. Niestety z omawianego terenu nie są obecnie znane żadne znaleziska budynków wiejskich, które pozwoliłby na wyciągnięcie szerszych wniosków w tym temacie. Pewnych informacji dostarczają źródła etnologiczne i zachowane zabytki architektury wiejskiej na Górnym Śląsku. Modeli rozplanowania chałup wiejskich istniało z pewnością wiele, na co wpływ miały chyba przede wszystkim różnorodne wymagania funkcjonalne ich mieszkańców. Różniły się także konstrukcjami, co uwarunkowane było zarówno dostępnością materiałów budowlanych, zasobnością właścicieli, a także regionalnymi uwarunkowaniami środowiskowymi. Zdając sobie jednak sprawę z wielu różnic sam wygląd zagrody chłopskiej na omawianym terenie nie zmienił się zapewne radykalnie od czasów późnego średniowiecza do przynajmniej czasów wielkiej industrializacji Śląska[334].

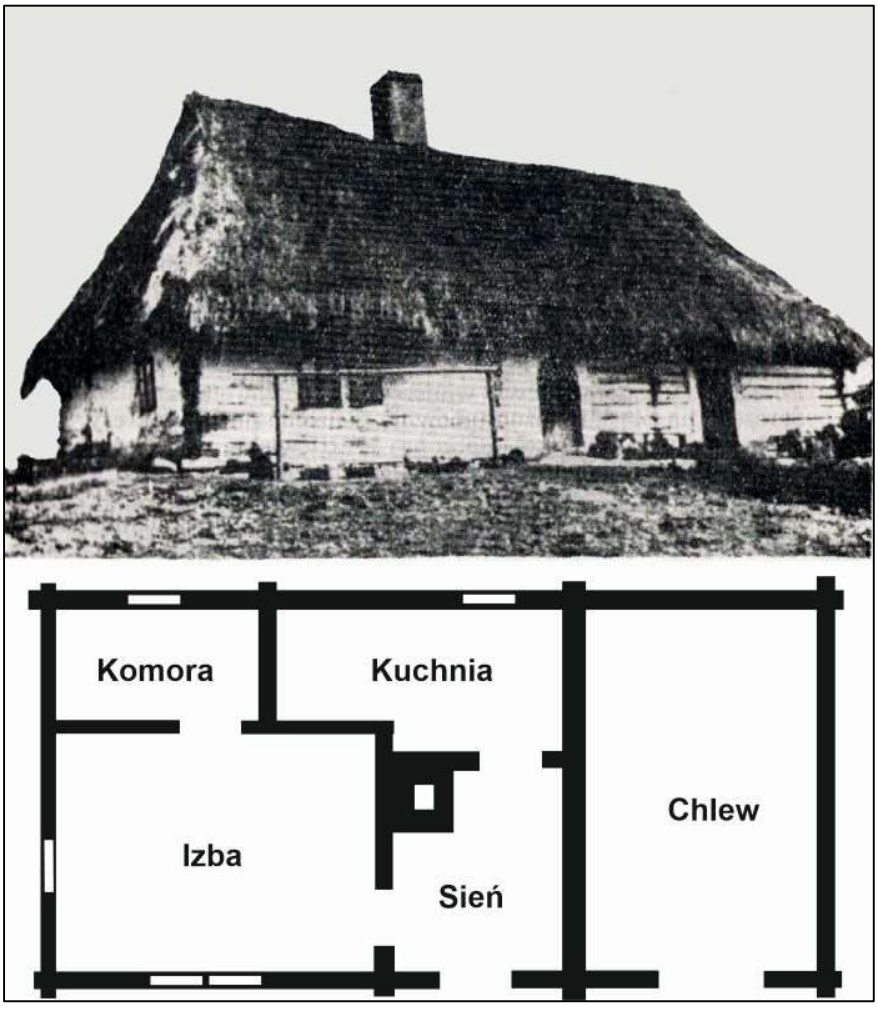

il. 20. Nieistniejąca chałupa farska z XVII w. we wsi Pniów

[333] Liczne przykłady późnośredniowiecznych domów wiejskich z terenu Dolnego Śląska zebrał K. Fokt, patrz: Fokt 2012, s. 127-167.
[334] Dubiel 1971, s. 7-9.

Jako jeden z licznych modeli przytoczyć tu można jako przykład zburzoną w 1941 r. chałupę farską, wzniesioną w XVII w. we wsi Pniów. Dzięki spisowi wizytacyjnemu tutejszej parafii z 1679 r. znane jest jej rozplanowanie, a dzięki przedwojennej fotografii nawet wygląd (**il. 20**)[335]. Łączyła ona w sobie funkcje mieszkalne z gospodarczymi, posiadała izbę, komorę i kuchnię, a ogrzewana była piecem z kominem zainstalowanym w sieni.

Za podstawę stabilizującą podwalinę budynków stosowano zwykle kamienie lub podmurówkę, choć powszechność tej ostatniej jest trudna do oszacowania. Badania archeologiczne nie przynoszą również wielu informacji dotyczących ewentualnego podpiwniczenia chałup późnośredniowiecznych. Warto tu jednak wspomnieć o przedwojennym znalezisku w pobliskiej Ujazdowi i Koźlu Księżej Wsi[336]. W trakcie prac budowlanych związanych z budową drogi odkryto tu relikty XIII-XIV-wiecznej, kamiennej, piwnicy, której konstrukcję wykonano na planie czworoboku[337]. Odkryte w jej wypełnisku duże ilości polepy świadczą, że nad nią wznosiła się w przeszłości szachulcowa konstrukcja budynku naziemnego. Zabytki, na które natrafiono świadczą, że budynek ten nie stanowił chałupy wiejskiej, a jej właścicielem mógł być miejscowy sołtys, czyli osoba o potencjalnie większych możliwościach finansowych[338]. Tego typu piwnice nie są częstymi znaleziskami na Śląsku, w przeciwieństwie do terenów Czech i Moraw, gdzie odnotowywano znacznie większą liczbę tego typu obiektów[339].

W kontekście osad wiejskich warto zwrócić uwagę na te, których mieszkańcy obok uprawy roli zajmowali się również szeroko pojętą wytwórczością. Na obszarze księstwa bytomskiego niezwykle ważną gałęzią produkcji było hutnictwo metali, w szczególności ołowiu, srebra i cynku. Najważniejsze złoża tych minerałów występowały głównie w dolomitach Garbu Tarnogórskiego, na północ od Bytomia (**il. 6**)[340]. Eksploatowano je już od wczesnego średniowiecza, początkowo metodami odkrywkowymi, potem szybowymi. Najcenniejszym kruszcem było oczywiście srebro, którego zawartość w galenie nie była duża i sięgała ok. 2,5%[341]. Z pewnością jednak już w 1 poł. XII w. w okolicach Bytomia istnieli wyspecjalizowani kopacze, trudniący się wydobyciem rudy srebra[342]. Mówi o tym zapis z dokumentu papieskiego wymaniającego posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego z 1136 r. wymieniający zamieszkałą przez nich podbytomską osadę *Zversov*. Pozyskiwanie srebra we

[335] Kloss et alli 1943, s. 123-126..
[336] Dziś wieś stanowi część miasta Leśnica w województwie opolskim.
[337] Kawka 2020, s. 188-193.
[338] Tamże, s. 197-207.
[339] Nekuda 1982, s. 51–55; Fokt 2012, s. 135.
[340] Dulias 2018, s. 58-59.
[341] Rozmus 2014, s. 17.
[342] Maleczyński 1953, s. 176-177; Wydra, Rzepka 2004, s. 17-22;

wczesnym średniowieczu w okolicach Bytomia potwierdzać może też XIX-wieczne znalezisko naczynia wypełnionego wytopkami i siekańcami kruszcu odkryte na terenie dzisiejszego Radzionkowa-Stroszka[343]. W trakcie badań w Kamieńcu, położonym w mezoregionie Garbu Tarnogórskiego odkryto natomiast szyb górniczy, o konstrukcji zrębowej, datowany ceramiką na 2 poł. XIII-XVI w., który wiązany jest również z górnictwem miejscowych rud srebra i ołowiu[344].

il. 21. Obiekt wczesnośredniowieczny związany z wytopem ołowiu odkryty nad rzeką Czarną Przemszą w okolicach Siewierza

Górnictwo ołowiu i srebra rozwijało się od XI w. również w zachodniej części księstwa bytomskiego, w okolicach Siewierza[345]. Potwierdzają to źródła pisane, m.in. dokument z 1226 r. zwalniający z uiszczania opłat celnych miejscowych mieszkańców, w tym duchownych i wymienionych urzędników[346]. Odkrycia wytopków ołowianych w obrębie osady wczesnośredniowiecznej w Starym Siewierzu są tego materialnym świadectwem[347]. Obiekty oraz kilkaset zabytków związanych z wytopem ołowiu odkryto również w trakcie badań osad datowanych na XI-XII w. położonych wzdłuż biegu rzeki Czarnej Przemszy w okolicach Siewierza (**il. 21-22**)[348]. Lokalne wydobycie i produkcja kontynuowana była tu aż po czasy nowożytne.

[343] Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 130
[344] Goiński 2016, s. 88-91.
[345] Molenda 1963, s. 63-64.
[346] Laberschek 1994, s. 134
[347] Badania te szerzej omawia D. Rozmus, patrz: Rozmus 2014, s. 109-112.
[348] m.in. Bartczak 2007, s. 95; Zdaniewicz 2024f.

il. 22. Wczesnośredniowieczne odważniki oraz placki ołowiu z osady wczesnośredniowiecznej w Przeczycach

Na terenie księstwa prawo do wydobycia kruszców należało do księcia, który jednak zrzekał się niekiedy praw do wydobycia na rzecz innych instytucji czy osób[349]. Zwykle zrzeczenia dotyczyły eksploatacji rud ołowiu. W 2 poł. XIV w. lub w początkach XV w. wydobycie kruszców w okolicach Bytomia przeżywa regres, co mogło być spowodowane przez problemy techniczne i zalewanie coraz głębszych szybów przez wody gruntowe. W tym okresie widoczne jest również przechodzenie wsi podbytomskich w ręce prywatne, gdyż nie przynosiły one zapewne władcom ziemi bytomskiej odpowiedniego poziomu zysków[350]. Prywatnych właścicieli w początkach XV w. miała huta ołowiu w Rudzie, o czym świadczy dokument z 1401 r.[351]. Od 2 poł. XV i w początkach XVI w. następuje ponowny wzrost zapotrzebowania na ten surowiec, związany z rozwojem działalności produkcyjnej, handlowej i budowlanej[352]. W trakcie badań prowadzonych w ostatnich latach w obrębie niektórych siedzib rycerskich regionu małopolsko-górnośląskiego natrafiono na ślady wytopu ołowiu[353]. Świadczyć to może, iż hutnictwo ołowiu lub jego przetapianie na konkretne potrzeby było rzemiosłem uprawianym również w siedliskach dworskich XIV i XV w.

[349] Przykłady takich zrzeczeń na rzecz kościoła czy przedstawicieli rycerstwa w okolicach Bytomia wymienia P. Noparlik, patrz: Noparlik 2021, s. 250-251.
[350] Zdania takiego jest J. Horwat, patrz: Horwat 1993, s. 128-129.
[351] Określona została ona tu jako *pleihitte zum Rawden*. Dokument bez daty dziennej z 1401 r., za: CDS20, s. 65-66.
[352] Molenda 2001, s. 15-19.
[353] Przykłady z terenu Górnego Śląska omówione zostaną w dalszej części pracy. Ślady produkcji ołowianej stwierdzono np. w obrębie grodziska w Woźnikach., patrz: Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 94.

Wzdłuż koryt wielu rzek księstwa bytomskiego eksploatowano w średniowieczu łatwo dostępne pokłady rudy darniowej, przetapianej następnie w piecach dymarskich[354]. Być może rudę pozyskiwano też metodą szybową, o czym świadczy dokument z 1449 r., w którym książę cieszyński i bytomski Wacław I zastawił połowę wsi Piekary i połowę wsi Bobrowniki wraz z kopalnią rudy żelaza (*Eisenberge*)[355].

Pozostałości osady produkcyjnej związanej z dymarskim wytopem żelaza od XI po XV w. odkryto w okolicach Kochłowic[356]. Wsi, których mieszkańcy zajmowali się tą gałęzią wytwórczości było z pewnością więcej, na co wskazują chociażby nazwy toponimiczne osad, np. Ruda czy Rudno. Pierwsza wzmianka o kuźnicy książęcej na terenie księstwa bytomskiego pochodzi dopiero z 1361 r. i dotyczy kuźnicy nad rzeką Jemielnicą w Błotnicy Strzeleckiej[357]. W 2 połowie XIV w. kuźnice napędzane kołami wodnymi istniały również m.in. nad rzeką Małą Panwią (m.in. kuźnica kuczowska i kuźnica Małego Janisza) czy też nad Kłodnicą w okolicach wspomnianych powyżej Kochłowic, o czym świadczy dokument z 1451 r.[358]. Z datowanego na rok 1443 r. dokumentu sprzedaży księstwa siewierskiego kapitule i biskupowi krakowskiemu, wymieniono również trzy kuźnice żelaza w Krusinie, Cynkowie i Wojsławicach, które miały przejść na własność kościelną *(...et in certis villis tribusque ferrifabricis ad illus spectantibus videlicet Crusschin, Czinkow, Woyslawicze...)* [359]. Nie były to przypadki odosobnione i tego typu obiekty produkcyjne wznoszono również nad rzekami w innych częściach księstwa[360].

2.4. Sieć drożna i szlaki handlowe

„Wszystkie drogi prowadzą do Bytomia" – ta parafraza powiedzenia starożytnych Rzymian wypowiadana oczywiście w kontekście ich miasta stołecznego ma pewne uzasadnienie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że najważniejsze szlaki handlowe w tej części średniowiecznego Śląska prowadziły przez Bytom. Nie znaczy to jednak, że Bytom był miastem o dużym znaczeniu paneuropejskim, ważnym ośrodkiem gospodarczym czy kulturowym. Był to raczej średniej wielkości ośrodek, który trudno uznać za dorównujące rangą Wrocławowi, Krakowowi czy miastom czeskim jak Brno czy Ołomuniec. Jego rola

[354] Patrz: Rozdział 1.
[355] Dokument z dnia 2 marca 1449 r. za: Drabina et alli 1985, s. 205.
[356] Hadamik 2010, s. 113-124.
[357] Musioł, Płuszczewski 1960, s. 40.
[358] Kalinowski 2015, s. 3; Musioł 1971, s. 22; Witkowski 2004, s. 28-29.
[359] LuB2, s. 630.
[360] Więcej przykładów z terenu ziemi bytomskiej przytacza P. Noparlik, patrz. Noparlik 2021, s. 259-267; Eksploatację i przetop rudy darniowej nad rzeką Bierawką kontynuowano aż po XIX w. patrz: Zdaniewicz, Postawka 2021.

wyraźnie osłabiła się po ostatecznym podziale miasta w 1369 r. pomiędzy książąt oleśnickich i cieszyńskich[361]. Z tego faktu z pewnością nie było zadowolone mieszczaństwo bytomskie, upatrujące w książętach oleśnickich opiekunów intratnego handlu wydobywanymi w okręgu bytomskim metalami czy pośrednictwem w dystrybucji na Dolnym Śląsku podkrakowskiej soli[362]. Leżące nieco na uboczu księstwo cieszyńskie, na terenie którego były jedynie niewielkie miasta, było o wiele mniej intratnym partnerem niż duże i bogate miasta dolnośląskie.

Niewątpliwie całe terytorium księstwa bytomskiego przecięte było siecią mniejszych i większych traktów umożliwiających przepływ ludzi i towarów. Sieć dróg widoczna na podkładach mapowych z okresu przedindustrialnego, z poł. XVIII i początków XIX w. powstała już wcześniej, zapewne we wczesnym średniowieczu, jako łącząca ważniejsze ośrodki grodowe. Niektóre kluczowe dla regionu szlaki biegły w bliskości do rozpoznanych archeologicznie, użytkowanych w późnym średniowieczu dworów rycerskich, co potencjalnie mogło mieć wpływ na ich rozwój ekonomiczny. Drogi lokalne łączyły ze sobą również sąsiadujące wsie, które obok przemieszczania umożliwiały również wymianę handlową czy np. dojazd do pól. Nierzadko łączyły również osady należące do jednego właściciela ziemskiego, a administrowanie nimi wymagało przemieszczania. Trakty miały też znaczenie bardziej społeczne, m.in. konsolidowały teren parafii, obejmującej niekiedy więcej niż jedną wieś.

Jak wspomniano powyżej, najwyższą rangę i znaczenia komunikacyjne miały dla terenów księstwa szlaki prowadzące przez „stołeczny" Bytom (**il. 23**).

Wydaje się, że najważniejszym szlakiem księstwa bytomskiego był prowadzący z Krakowa w kierunku Wrocławia. Był to zarazem najkrótszy ze szlaków pomiędzy tymi miastami. Od wschodu wkraczał na terytorium księstwa w okolicach Czeladzi, by następnie wieść w kierunku Bytomia[363]. Następnie kierował się dalej na zachód, przez mniejsze ośrodki miejskie księstwa, tj. Pyskowice i Toszek. Z Toszka szlak odbijał nieco na północny zachód w kierunku Strzelec Opolskich. Na tym ostatnim odcinku wychodził już poza granice księstwa. Zestawienie rozmieszczenia reliktów siedzib rycerskich z potencjalnym przebiegiem traktu krakowsko-wrocławskiego wskazuje, że na odcinku Pyskowice-Toszek przebiegał on w pobliżu siedlisk rycerskich w Pniowie i Ciochowicach, a dalej za Toszkiem w kierunku Strzelec tego, które w XIV-XV w. istniało w Płużnicy Wielkiej (il. 23). Niestety jak dotąd nie

[361] Horwat 1993, s. 41-45.
[362] Panic 2024, s. 99-100.
[363] Nowakowa 1951, s. 66.

zachowały się żadne informacje źródłowe dotyczące ewentualnych komór celnych na bytomskim odcinku omawianego szlaku[364].

W Bytomiu trakt odchodził również w kierunku w kierunku Gliwic, i dalej wiódł przez Sośnicowice, Racibórz w kierunku Opawy i Ołomuńca (**il. 23**)[365]. Na odcinku pomiędzy Bytomiem a Gliwicami droga przebiegała z pewnością w okolicach Rokitnicy i Mikulczyc, w których zlokalizowano relikty średniowiecznych dworów na kopcu.

Ze szlaku krakowsko-wrocławskiego w Pyskowicach odchodziła również droga w kierunku Nysy, wiodąca przez biskupi Ujazd, a następnie na zachód lewym brzegiem rzeki Kłodnicy do położonego nad Odrą Koźla. Szlak ten dalej wiódł do Głogówka, przecinając rzekę Stradunię, która stanowiła granicę księstwa bytomskiego w początkach XIV w. (**il. 23**)[366]. Na odcinku pomiędzy Pyskowicami a Ujazdem trakt biegł pomiędzy znajdującymi się na północ od biegu Kłodnicy miejscowościami Chechło i Widów, a Rudzińcem i Pławniowicami, które zlokalizowane były po południowej stronie rzeki[367]. W każdej z tych miejscowości odkryto relikty dworów na kopcu.

Pozostając w zachodniej części dawnego księstwa bytomskiego należy wskazać, że przez Koźle biegł również trakt o przebiegu na linii północ-południe pomiędzy Opolem i czeskim Ołomuńcem (**il. 23**). Droga prowadziła zachodnim brzegiem Odry, od północy wkraczała na teren księstwa od strony Krapkowic, po czym po minięciu Koźla kierowała się dalej na południe w kierunku Raciborza[368]. Zapewne w niedużej odległości od jej przebiegu znajdował się Sławików.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o historycznej drodze z Krakowa do Opola, która na odcinku za Sławkowem przebiegała przez tereny księstwa siewierskiego do samego Siewierza i dalej na północny-zachód w kierunku Woźnik i Lublińca (**il. 23**)[369]. Jak wynika z dokumentu z 1223 r. w tym czasie istniała już komora celna w Siewierzu, a dochody z niej książę opolski Kazimierz przekazał na rzecz klasztoru Norbertanek w Gliwicach[370]. Komora celna na tym szlaku handlowym istniała również w Woźnikach, a wzmiankowana była w 1310 r. we wspominanym już dokumencie księcia opolskiego Bolesława, który sprzedał wówczas prawa do poboru opłata mieszczanom wrocławskim[371]. Być może istniała ona w

[364] Tamże, s. 66.
[365] Tamże, s. 112-113.
[366] Tamże, s. 96.
[367] Na podstawie analizy map archiwalnych z XVIII w., m.in. Wredego odległość wymienionych miejscowości od szlaku pierwotnie nie przekraczała 4 km.
[368] Nowakowa 1951, s. 112-113.
[369] Tamże, s. 56-57.
[370] Dokument z dn. 25 maja 1223 r., za: CDS 7/1, s. 141.
[371] Dokument z dn. 1 września 1310 r., za: CDS 16, s. 178.

obrębie obiektu rezydencjonalnego w Woźnikach, wzniesionego przez książąt bytomskich jeszcze w XIII w.[372]. W trakcie badań natrafiono m.in. na niewielki depozyt monet czeskich króla Wacława II czeskiego.

Niestety zachowało się niewiele informacji źródłowych dotyczących konstrukcji dróg czy innych elementów infrastruktury, np. przepraw przez rzeki. Dokument z 1297 r., wskazuje, że jeden z mostów na szlaku pomiędzy Bytomiem a Gliwicach znajdować się mógł w okolicach wsi Żerniki na Potoku Mikulczyckim[373].

Jak dotąd na terenie dawnego księstwa bytomskiego nie natrafiono na ślady żadnych mostów średniowiecznych, a także nie prowadzono badań archeologicznych dotyczących konstrukcji traktów. W miastach regionu już w 2 poł. XIII w. nawierzchnie ciągów komunikacyjnych i placów stanowiły bruki oraz konstrukcje drewniane, co wykazano w przypadku Gliwic czy Koźla. Trakty pomiędzy miastami raczej nie były w późnym średniowieczu planowo utwardzane na dłuższych odcinkach, a komfort podróżowania zmieniał się zapewne wraz z warunkami pogodowymi. W XVI w. na terenie Małopolski istniał obowiązek dla właścicieli posiadłości ziemskich dbania o drogi publiczne, jednak nie był on rygorystycznie przestrzegany[374]. Nie zachowały się na ten temat przekazy historyczne, które dowodziłyby takiej powinności również na Śląsku. Patrząc na analogie z Dolnego Śląska można jednak przypuszczać, że przynajmniej niektóre istniejące w średniowieczu trakty były utwardzane kamieniami lub brukami[375].

Jeśli chodzi o rozmiary traktów w średniowieczu to można przypuszczać, że główne szlaki musiały mieć szerokość umożliwiającą swobodne wyminięcie się dwóch wozów, choć zwężania wynikające z uwarunkowań terenowych czy przepraw nie były pewnie rzadkością. W tym kontekście ciekawym znaleziskiem jest dłuższy odcinek drogi drewnianej odkryty we wsi Św. Anna w okolicach Częstochowy[376]. Wyłożono go w główniej mierze z pni sosnowych ściętych w 1729 r., o długościach ok 3,5-4,2 m, ograniczonych na bokach belkami ułożonymi prostopadle. Droga o szerokości ok. 4,5-5 m była z pewnością już wystarczająca do utrzymania względnie płynnego ruchu wozów i ludzi. Wprawdzie jest to znalezisko datowane już na czasy nowożytne, ale ilustruje sposób w jaki stosunkowo niskim nakładem pracy i wydatków utwardzono odcinek drogi lokalnej w okolicach miejscowego klasztoru.

[372] Kwestia ta omówiona zostanie w dalszej części pracy.
[373] Dokument z dn. 17 września 1297 r, za: CDS 7/3, s. 252-253.
[374] Wolski 2016, s. 722.
[375] Fokt 2012, s. 169-178.
[376] Młodkowska-Przepiórowska 2023, s. 65-74.

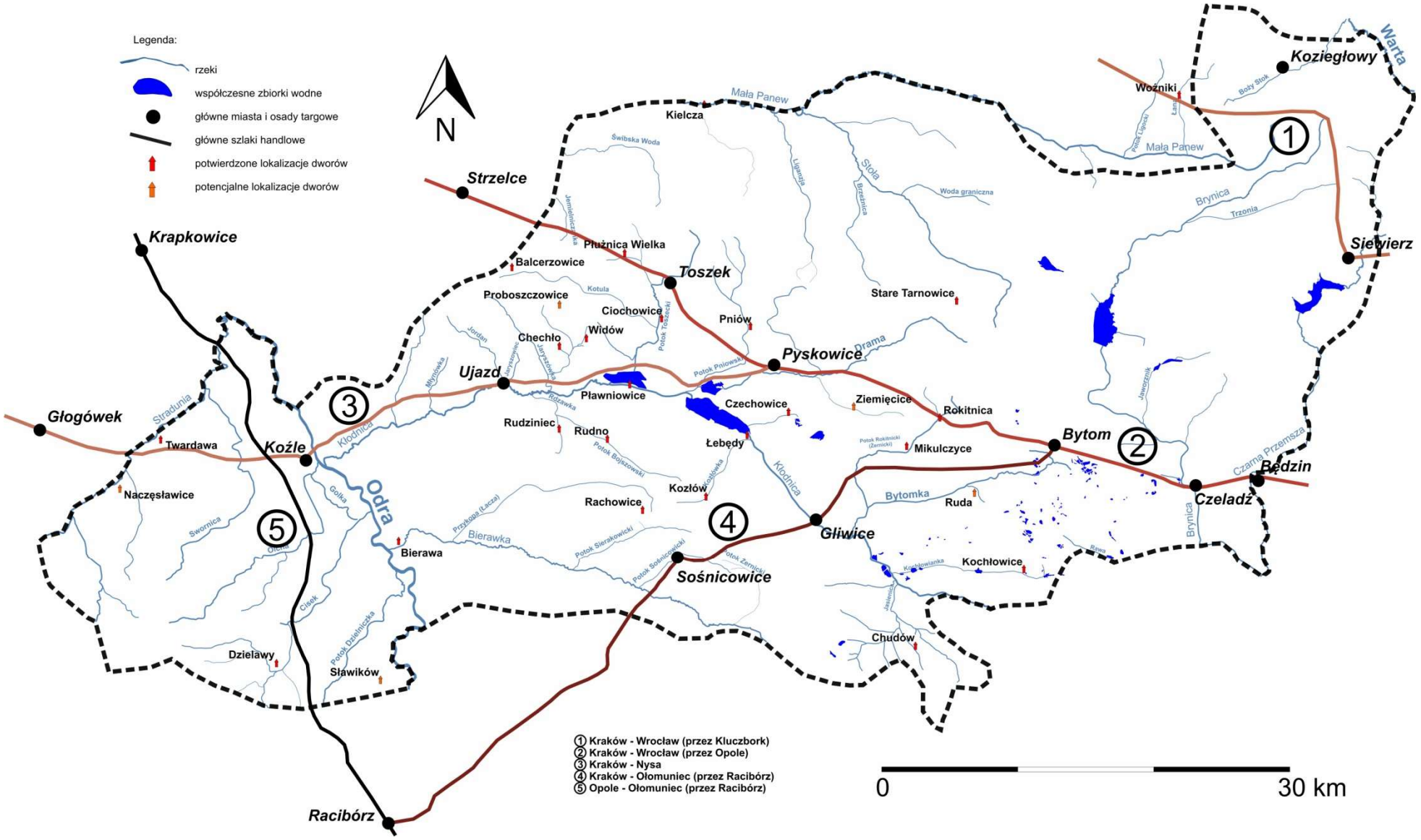

il. 23. Główne szlaki handlowe dawnego księstwa bytomskiego

Część dróg, których metryka sięga czasów średniowiecza, została przekształcona i jest nadal wykorzystywana. Część stanowi w dalszym ciągu polne drogi lokalne pomiędzy osadami wiejskimi. Świadectwem użytkowania mogą być zabytki odkrywane niekiedy w bliskości przebiegu dawnych traktów. Przedmiotów takich przybywa w ostatnim czasie, w związku z upowszechnieniem się mody na poszukiwania z użyciem detektorów metali. Jako przykład warto tu podać znalezisko tłoku pieczętnego z ok. XIII-XIV w. należącego do dostojnika kościelnego, pochodzącego z terenów dzisiejszych Włoch, odkrytego na polu przy drodze łączącej od średniowiecza podgliwickie wsie Smolnica i Żernica (**il. 24.1**)[377]. Niekiedy odkrywane przedmioty wiązać można z kulturą rycerską, jak np. późnogotycki fragment metalowego uchwytu na sakiewkę, odkryty przy drodze z Rachowic w kierunku Ujazdu (**il. 24.2**)[378] czy zakończenie pasa naddługiego odkryte w okolicach drogi w kierunku Kielczy i Żędowic (**il. 24.3**)[379].

il. 24. Zabytki odkryte w pobliżu dawnych traktów na terenie Górnego Śląska: 1. Tłok pieczętny z Żernicy; 2. Element pasa z Rachowic; 3. Element pasa ze Świbia

[377] Zdaniewicz, Żabiński 2023, s. 159-163.
[378] Zdaniewicz 2020e, s. 145-147.
[379] Michnik 2006, s. 112-113.

2.5. Zamki książęce i biskupie

Ważnym elementem krajobrazu osadniczego księstwa bytomskiego były murowane zamki, będące fundacjami książęcymi, lecz również możnowładczymi i biskupimi. Z racji tego, że były one ośrodkami lokalnej władzy i centrami administracyjnymi lokalnych kluczy ziemskich, tu wystawiano szereg istotnych dokumentów, istotnych także z punktu widzenia rozważań dotyczących m.in. funkcjonowania średniowiecznych dworów czy ich potencjalnych właścicieli. Krótka charakterystyka tych założeń rezydencjonalno-obronnych jest więc jak najbardziej celowa.

il. 25. Plan Bytomia z poł. XVIII w. z zaznaczonym potencjalnym miejscem lokalizacji zamku

Zamek w Bytomiu był jednym z najważniejszych ośrodków władzy w księstwie. Zlokalizowany na terenie miasta zamek był siedzibą władcy, pełnił funkcje administracyjne, ale także umożliwiał kontrolę nad mieszkańcami, a co równie istotne jego sferą gospodarczo-ekonomiczną centrum osadniczego. Wzniesiony został zapewne za czasów Kazimierza bytomskiego, w początkach XIV w.[380]. Dokładna lokalizacja zamku jest do dziś trudna do ustalenia, lecz źródła pisane wskazują, że zbudowano go w północno-wschodniej części miasta, w obrębie przestrzeni między fosą a murami (**il. 25**)[381]. Posiadał on wieżę obronną i dziedziniec ze studnią i drewnianymi zabudowaniami gospodarczymi. Śladem jego istnienia są być może pozostałości murów kamiennych oraz materiał ruchomy odkryty podczas prac

[380] Drabina 1985, s. 13.
[381] Opis zamku w dokumencie dotyczącym podziałowi Bytomia wydanym przez ks. Przemysława I cieszyńskiego z dn. 26.01.1369 r. w Bytomiu, za: Drabina et alli 1985, s. 146-148.

archeologicznych w tej części zachowanego układu staromiejskiego w okolicach Placu Grunwaldzkiego w Bytomiu[382]. Zamek stracił na znaczeniu po podziale Bytomia w 1369 r. Wiadomo, że nieczęsto korzystali z niego książęta cieszyńscy, np. Przemysław I Noszak, zaangażowany był bardziej w sprawy polityki środkowoeuropejskiej, niż górnośląskiej[383]. Historia zamku związana była nierozłącznie z losami politycznymi ziemi bytomskiej. W końcu XV w. zamek wszedł w posiadanie króla Węgier Macieja Korwina, który nabył prawa do ziemi bytomskiej[384]. Wkrótce potem zastawił on te tereny Janowi z Żerotonina, który pomimo przejęcia praw do ziemi bytomskiej przez króla Władysław Jagiellończyka, a następnie jego brata Jana Olbrachta utrzymał jednak realnie swoją własność ziemską i dopiero w 1498 r. odsprzedał on swoje dobra księciu opolskiemu Janowi II Dobremu[385].Ostatnia wzmianka historyczna o istnieniu zamku w Bytomiu pochodzi z 1530 r. z dokumentu wystawionego przez Jana II Dobrego[386].

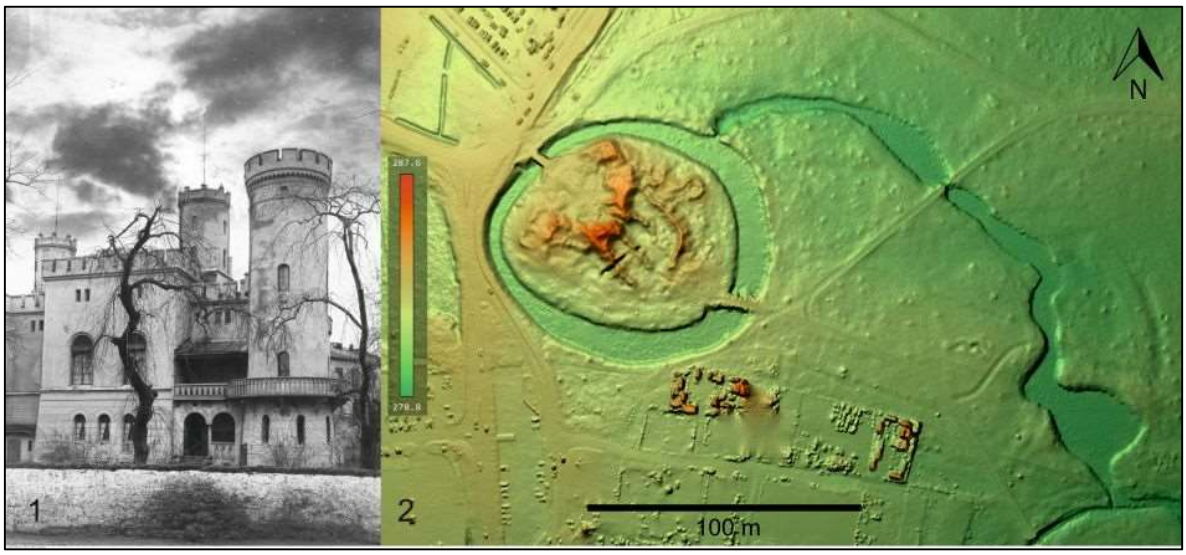

il. 26. 1: Fotografia zamku w Świerklańcu z lat 20-30-tych XX w.; 2:Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Świerklańcu

Przytaczany już podział księstwa bytomskiego w 1369 r. wpłynął być może na powstanie nowego założenia zamkowego w pobliskim Bytomiowi Świerklańcu. Wraz z Gliwicami i ziemią gliwicką Świerklaniec znalazł się w tym czasie we władaniu Piastów oleśnickich[387]. P. Noparlik uważa, że to książęta Ci wznieśli zamek pomiędzy rokiem 1369 a 1437, kiedy to po raz pierwszy pojawia się on w źródłach pisanych[388]. Kwestii tej nie

[382] Podyma 2006, s. 194.
[383] Panic 2024, s. 243-245.
[384] Drabina et alli 1985, s. 256-258.
[385] Drabina 2000, s. 67.
[386] Noparlik 2021, s. 200.
[387] Horwat 2003, s. 309-310.
[388] Noparlik 2021, s. 200-201.

wyjaśniły również prace archeologiczne, przeprowadzone w obrębie reliktów rezydencji w końcu XX i w początkach XXI w[389].

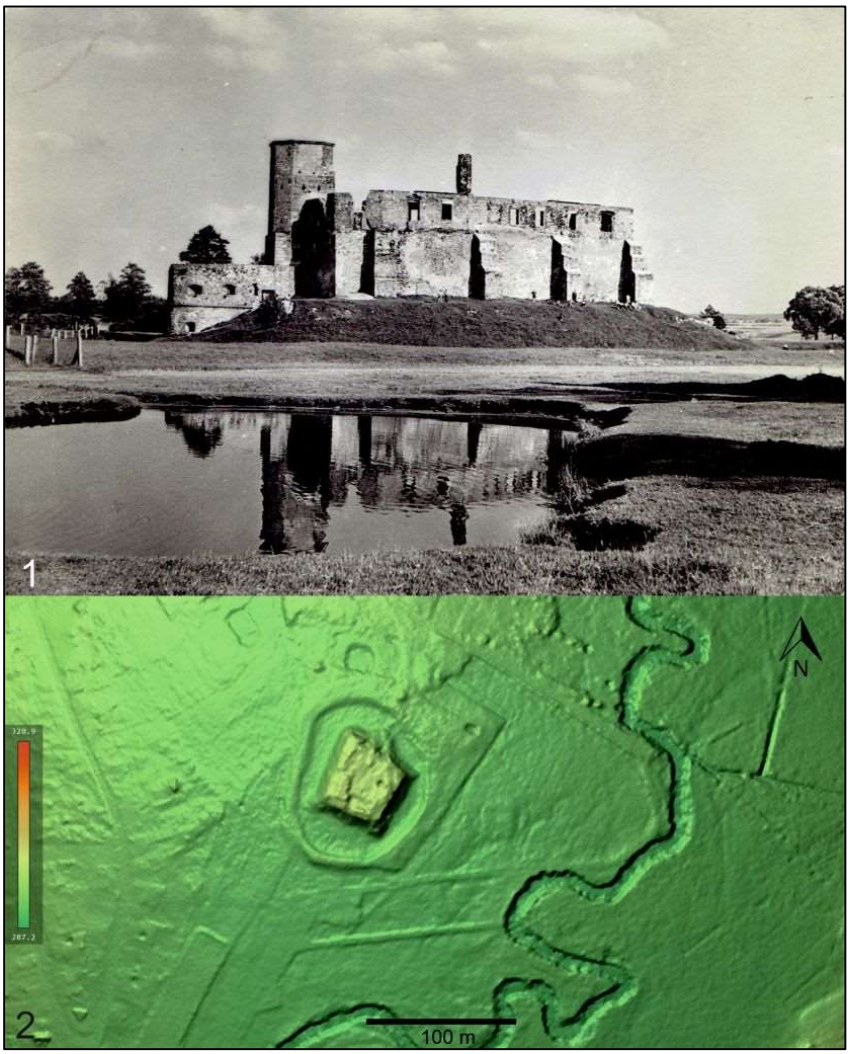

il. 27. 1. Fotografia zamku w Siewierzu z lat 60-tych XX w.; 2. Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Siewierzu

Zamek wzniesiono na fragmencie terenu na planie owalu wśród bagnistych łąk w dolinie rzeki Brynicy. Otoczono go fosą, zasilaną wodą z pobliskich cieków (**il. 26**). W trakcie badań udało się natrafić relikty średniowiecznej zabudowy, m.in. gotyckiego domu, przylegającego do muru obwodowego, fundamenty wieży w okolicach wjazdu[390]. Trudno stwierdzić, czy rezydencja była wykorzystywana przez książąt śląskich. Z pewnością jej losy, podobnie jak zamku w Bytomiu związane były w końcu XV stulecia z osobą Jana z Żerotonina. Zamek przebudowano gruntownie dopiero w XVII i XVIII w, zamieniając go na

[389] Pierzak 2001, s. 222.
[390] Kajzer et alli 2001, s. 497.

barokową rezydencję, a kres jego funkcjonowania przypadł dopiero na czasy późnonowożytne[391].

W ziemi siewierskiej najważniejszym zamkiem książęcym był oczywiście Siewierz. Niestety, nie wiadomo który z książąt bytomskich rozpoczął budowę rezydencji, choć prawdopodobnie mógł to być już Kazimierz bytomski lub jego synowie, zainteresowani rozwojem tej części swojego władztwa[392]. Na lokalizację wybrano teren w bagnistej dolinie rzeki Czarnej Przemszy, gdzie usypano ziemną platformę otoczoną wałem i fosą (**il. 27**)[393]. W 1337 r. wraz z całym księstwem siewierska rezydencja (*castrum Sevor)* została sprzedana przez Władysława bytomskiego księciu cieszyńskiemu Kazimierzowi, stąd wiadomo, że w tym czasie już istniał[394]. W 1443 r. Wacław I cieszyński odsprzedał księstwo siewierskie kapitule i biskupowi krakowskiemu, co władztwo Piastów śląskich na tych ziemiach[395]. Badania archeologiczne na zamku w Siewierzu prowadzono od lat 70-tych, jednak ich nasilenie nastąpiło dopiero w początkach XXI w., co związane było z planami rewitalizacji obiektu[396].

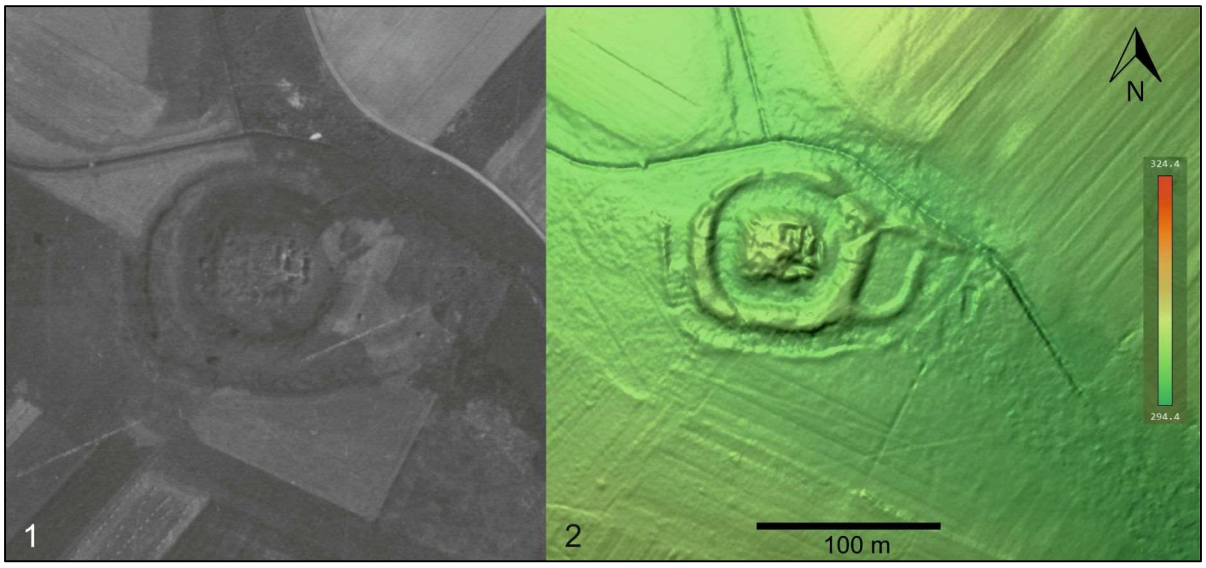

il. 28. 1. Fotografia lotnicza reliktów zamku w Koziegłowach z lat 70-tych XX w.; 2. Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Koziegłowach

Odkryty materiał zabytkowy wskazuje, że pierwsza rezydencja drewniana powstała już w końcu XIII lub początkach XIV w., choć murowana wieża, tzw. *bergfried* wzniesiona została dopiero w 1 poł. XIV stulecia[397]. Nie wykluczone, że fundatorem przebudowy zamku

[391] Tamże, s. 497.
[392] Antoniewicz 1994, s. 148-151.
[393] Pietrzak et alli 2010, s. 168-171.
[394] Lub2, s. 625-627; Drabina et alli, s. 103.
[395] Noga 1987, s. 93-104.
[396] Błaszczyk 1994, s. 98-105; Pietrzak et alli 2010, s. 162-177.
[397] Pietrzak et alli 2010, s. 167-168.

byli dopiero książęta cieszyńscy, np. Wacław I cieszyński, znany z licznych inwestycji murowanych przeprowadzonych za jego panowania[398]. Dużej przebudowy zamku i zamiany jej w nowożytną rezydencję dokonali już biskupi krakowscy w XVI w.[399].

W części północno-wschodniej ziemi siewierskiej w 1 poł. XIV stulecia powstał jeszcze jeden zamek – w Koziegłowach[400]. W tym czasie tutejsze miasto i okolica weszły w posiadanie wywodzącego się z rodu Lisów wojewody sandomierskiego Mściwoja z Krzelowa, a następnie jego syna Mściwoja z Kwiliny, łowczego krakowskiego[401]. Rezydencję murowaną wzniesiono w miejscu wczesnośredniowiecznego grodziska, położonego na naturalnym wyniesieniu wśród bagnistej, zalewowej doliny lokalnego potoku Sarni Stok (**il. 28**)[402].

Badania przeprowadzone w latach 60-tych XX w. ujawniły m.in. relikty murowanego budynku mieszkalnego, wieży bramnej wpisanej w relikty muru obwodowego[403]. Odkryto wówczas spory zestaw zabytków ruchomych związanych z funkcjonowaniem stanowiska od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne, w tym skarb ponad stu monet z czasów Jagiellońskich. Od schyłku wieku XIV rezydencja stałą się bowiem własnością młodszego syna Mściwoja z Kwiliny, tj. Krystyna, kasztelana sądeckiego, bliskiego współpracownika króla Polski Władysława Jagiełły, a następnie jego syna, również Krystyna[404]. Za czasów dwóch ostatnich w 1 poł. XV w. dobra koziegłowskie stały się częścią jednego z największych majątków możnowładczych w Małopolsce[405]. W 1519 r. zamek wraz z tzw. „*baronatem koziegłowskim*" zakupiony został przez biskupa krakowskiego Jana Konarskiego, co zakończyło panowanie rodu Lisów w na zamku w Koziegłowach[406]

Zachowało się niewiele informacji dotyczących zamku w Gliwicach. Przede wszystkim nie jest do końca jasne kiedy go wzniesiono. Najprawdopodobniej w 1337 r. wydzielone księstwo gliwickie znalazło się pod panowaniem księcia Siemowita, który być może rozpoczął budowę swojej rezydencji w mieście, wzorem innych książąt dzielnicowych tego czasu. J. Horwat uważa, że po jego śmierci Gliwice otrzymała córka jego brata,

[398] Panic 2002, s. 168–181.
[399] Błaszczyk 1994, s. 114-115.
[400] Kajzer et alli 2001, s. 232.
[401] Śliwiński 1994, s. 277.
[402] Błaszczyk 1994, s. 96.
[403] Od roku 2022 badania na zamku są kontynuowane pod kierownictwem dr inż. A. Ginter z IA UŁ, informacja za: https://archeologia.com.pl/grodzisko-z-xii-w-odkryte-pod-xv-wiecznym-zamkiem-w-kozieglowach/, dostęp z dn. 03.03.2023.
[404] Śliwiński 1994, s. 261-269.
[405] Gawęda 1966, s. 101.
[406] Śliwiński 1994, s. 269.

Bolesława bytomskiego Eufemia, która w 1364 r. poślubiła księcia niemodlińskiego Wacława i być może użytkowała rezydencję gliwicką[407].

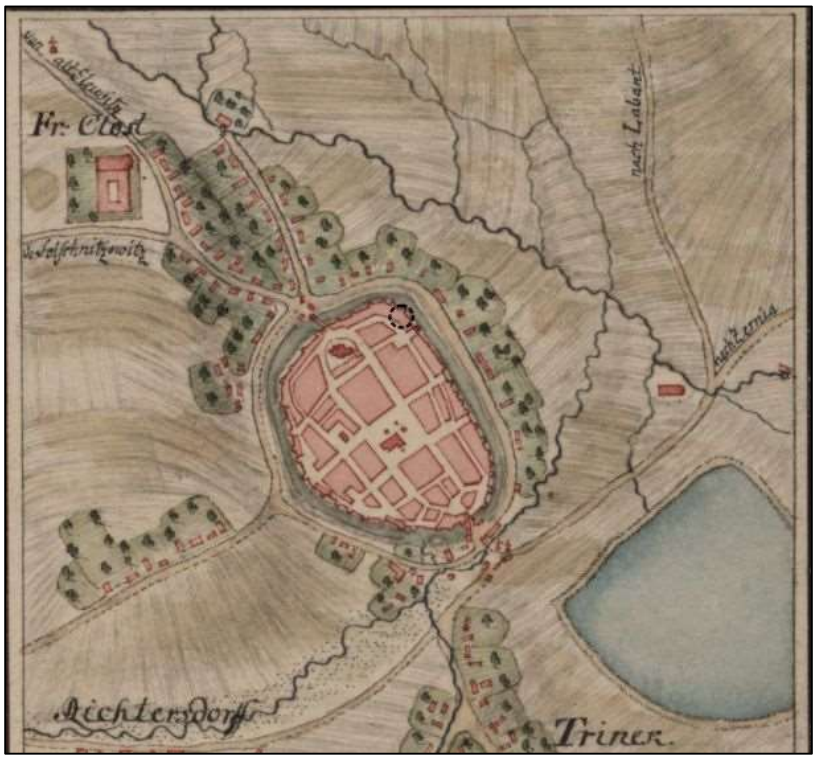

il. 29. Plan Gliwic z poł. XVIII w. z zaznaczonym potencjalnym miejscem lokalizacji zamku

Po 1369 r. Gliwice zostały podzielone pomiędzy książąt oleśnickich, cieszyńskich i oświęcimskich [408]. Część z zamkiem otrzymał wówczas książę oświęcimski Jan I Scholastyk. Trudno powiedzieć w jakim stopniu korzystali sam książę Jan, a następnie jego synowi Jan II i Jan III. Faktem jest, że księżna Katarzyna, siostra Jana III, która być może pełniła w jego imieniu rządy w Gliwicach wystawiła we wrześniu 1403 r. na tutejszym zamku dokument[409]. Po śmierci Jana III przez kilka lat ziemią gliwicką zarządzali Piastowie cieszyńscy - Przemysław Noszak, a następnie jego synowie. Nie zachowały się jednak przekazy źródłowe dotyczące ich rezydowania na zamku w Gliwicach. Pod władanie książąt oświęcimskich ziemia gliwicka powróciła znowu w 1414 r., kiedy to na mocy porozumień z Piastami cieszyńskimi objął ją Kazimierz I oświęcimski, a następnie od 1445 do 1482 r. jego syn Jan IV[410]. Zachowane dokumenty wskazują, że ten ostatni z pewnością rezydował w gliwickim zamku, z racji tego, że wydał tu większość swoich dokumentów[411].

[407] Horwat 1993, s. 49.
[408] Tamże, s. 48-50.
[409] Dokument z dn. 5 września 1403 r., patrz: Horwat 1990, s. 205.
[410] Horwat 1993, s. 52.
[411] Horwat 1990, s. 209.

Druga, mniejsza część miasta należała do Piastów oleśnickich, lecz w 1475 r. przeszła w ręce Jana Bielika z Kornic[412]. Nie było tu jednak drugiej rezydencji książęcej, gdyż książęta oleśniccy mieli swoją siedzibę w Koźlu, a przyjeżdżając do Gliwic zatrzymywali się w innym budynku, być może w Ratuszu[413]. W 1482 r. Jan Bielik nabył również część miasta należącą do Jana IV i tym samym ponownie je połączył [414]. Dopiero w 1492 r. ziemia gliwicka stała się ponownie domeną książąt piastowskich, kiedy to została zakupiona przez Jana II Dobrego[415]. Zamek książąt Piastowskich w Gliwicach obecnie nie istnieje, lecz historyczna lokalizacja zamku wydaje się być rozstrzygnięta[416]. Znajdował się on w północno zachodniej części Starego Miasta, w rejonie dzisiejszej ul. Kościelnej, przy murze miejskim (**il. 29**). Nie znany jest wygląd rezydencji z XIV-XV stulecia. Budynek opisany w gliwickim Urbarzu z 1580 r., należący do ówczesnego właściciela Friedricha vonn Zetricz, a opisany jako *schloss* nie był obiektem okazałym[417]. Miał to być drewniany dwór, z murowaną piwnicą, wzniesiony przy murze miejskim i otoczony płotem. Miał cztery pomieszczenia, jedno większe, dwa mniejsze i sypialnię, a na strychu znajdować miał się spichlerz na zboże. W osobnych budynkach znajdowała się kuchnia oraz stajnia. Dotychczas nie natrafiono jednak na żadne ślady archeologiczne tego założenia.

il. 30. Plan Koźla z 2 poł. XVIII w. z zaznaczonym miejscem lokalizacji zamku

Ważnym obiektem rezydencjonalno-obronnym był zamek w Koźlu. Istniał już zapewne w latach 40-tych XIII w i zapewne tu w październiku 1246 r. spisano testament

[412] Horwat 1990, s. 210.
[413] Żerelik 1995, s. 59
[414] Tamże, s. 55.
[415] Rajman 1998b, s. 42.
[416] Boroń 2020, s. 64-66.
[417] Błaszczyk et alli 1988, s. 72-73

księcia Mieszka II Otyłego (**il. 30**)[418]. Na tutejszym zamku w końcu lat 80-tych XIII stulecia wystawiał swoje dokumenty książę Kazimierz bytomski[419]. W 1355 r. decyzją króla Karola IV Luksemburskiego zamek trafił w ręce Piastów oleśnickich, od których na mocy układów rodzinnych z 1472 r. wraz z innymi górnośląskimi dobrami miał trafić w ręce księcia ziębickiego Henryka I Starszego z Podiebradów[420]. W 1477 r. zamek wraz z księstwem przeszedł w ręce Jana Bielika z Kornic[421]. Dalsze losy zamku i księstwa potwierdzają kolejne dokumenty z przełomu XV i XVI w., tj. z września 1490 r., kiedy trafiły one w ręce Putto von Reisenberga oraz z kwietnia 1509 r., kiedy to jego syn Wilhelm von Reisenberg odsprzedał je księciu opolskiemu Janowi II Dobremu[422].

il. 31. Relikty wieży murowanej z 3. ćwierci XIII w. odkryte na zamku w Koźlu, widok od N

Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w początkach XXI w. wykazały, że już w 1 ćwierci XIII w. powstała tu murowana, ceglana wieża, będąca zapewne siedzibą kasztelana, która na przełomie XIII i XIV w. otoczona została ceglanym obwodem murów (**il. 31**)[423]. W toku kolejnych badań wykazano, że ten najstarszy budynek mieszkalny zamku miał wymiary w przyziemiu ok. 9,5x10 m[424]. Za czasów władania zamkiem przez Piastów oleśnickich wieżę rozebrano, plateau rezydencji powiększono, a północnej jego

[418] Dokument z dn. 29 października 1246 r., za: Weltzel 1866, s. 26.
[419] Dokument z 1283 r., za: CDS2, s. 79; CDS 7/1, s. 24.
[420] Weltzel 1866, s. 72.
[421] Weltzel 1866, s. 108.
[422] Dokument z dn. 28 września 1490 r., za: CDS6; s. 130; Dokument z dn. 5 kwietnia 1509 r., patrz: CDS6; s. 157-158.
[423] Romanow 2006, s. 181-183.
[424] Legendziewicz 2019, s. 258-261.

części wzniesiono nowe, rozbudowane skrzydło mieszkalne zamku, otoczone nowym murem ceglanym na fundamencie z kamieni eratycznych[425]. Kolejne przebudowy obiektu w czasach nowożytnych w dużej mierze zatarły pierwotny, średniowieczny wygląd tego gotyckiego zamku[426]. Badaniom architektonicznym prowadzonym od lat 60-tych XX w. towarzyszyły prace archeologiczne, jednak materiały zabytkowe nie zostały jak dotąd publikowane.

Ważnym punktem na mapie osadnictwa księstwa bytomskiego był zamek w Toszku. Powstał on na górującym do dziś nad miastem wzgórzu, zapewne na przełomie XIV i XV w.[427]. Badania archeologiczne prowadzone tu od lat 50-tych XX w. wskazują, że wzniesiono go w miejscu starszego, wczesnośredniowiecznego grodu kasztelańskiego[428].Pierwotne założenie zamkowe, o którym niewiele wiadomo, zostało przebudowane w 2 poł. XV w. przez księcia cieszyńskiego Przemysława, za którego zamek przeżywał okres swojej świetności. Najstarsze fragmenty architektury gotyckiej odkryto w części środkowej barokowego budynku bramnego i miejscami partiach muru obwodowego (**il. 32**)[429]. W czasach nowożytnych zamek został znacznie przebudowany.

il. 32. Zamek w Toszku na zdjęciu lotniczym

[425] Tamże, s. 261-263.
[426] Tamże, s. 263-269.
[427] Kajzer et alli, s. 505.
[428] Bąk-Pryc, Zdaniewicz 2019, s. 5-8, tu starsza literarura.
[429] KZS 6a, s. 100-102.

Z terenu dawnego księstwa bytomskiego znany jest również murowana rezydencja, której fundatorami i właścicielami były przedstawiciele kościoła. Zamek w Ujeździe wzniesiono na skraju lokowanej w podobnym czasie tutejszej osady być może już w 1 poł. XIII w. Stało się to z inicjatywy biskupów wrocławskich, którzy otrzymali prawo do lokowania Ujazdu już w 1222 r. (tzw. Dystrykt Ujazdu)[430]. W XIII w. powstała tu murowana wieża mieszkalna na planie kwadratu o boku ok. 8,5 m, z przyporami wzmacniającymi narożniki, otoczona częściowo murem obwodowym, a częściowo być może palisadą[431]. W 1 połowie XIV w. rezydencję rozbudowano o kolejny budynek, zapewne dwukondygnacyjny, wzniesiony z kamieni i cegieł i dostawiony do jednej ze ścian istniejącej już wieży. Jeszcze w wieku XIV wzniesiono kolejne skrzydło użytkowe przy drugiej ze ścian wieży romańskiej. Zamek w tym czasie otoczony był obwodem murów.

il. 33. Panorama miasta i zamku w Ujeździe z 1537 r.

W 1370 r. po konflikcie księcia opolskiego Bolka III z biskupem wrocławskim Przecławem z Pogorzeli cesarz Karol IV nakazał rozbiórkę obwarowań zamku[432]. Nie wiadomo jednak jaka część zamku została wówczas zniszczona. W 1443 r. zamek kupił książę opolski Bolko V, jednak już w 1465 r. ponownie jest on własnością biskupów wrocławskich[433]. W końcu XV w. rezydencja jeszcze raz przechodzi z rąk biskupich do książęcych i na odwrót. Ostatecznie w 1524 r. dobra ujazdowskie wraz z zamkiem trafiają z rąk wrocławskich dostojników kościelnych w dzierżawę miejscowego wójta Mikołaja Dluhomila z Bierawy, który dokonuje kolejnej przebudowy zamku[434]. Jej efekt widoczny jest

[430] Drabina et alli 1985, s. 37; Barciak 2000, s. 66-74.
[431] Chorowska 2003, s. 242; Legendziewicz 2023, s. 74
[432] Horwat 2002, s. 126.
[433] Drabina et alli 1985, s. 203-204; Ciapa 2023, s. 10-11.
[434] Sękowski 2003a, s. 45.

na weducie Ujazdu z 1537 r. (**il. 33**). W późniejszym czasie rezydencja zostaje gruntownie przebudowana w stylu renesansowym, a następnie barokowym[435].

Ostatnią grupą założeń zamkowych są te wzniesione w średniowieczu przez prywatnych fundatorów. Ich powstawanie wiązać można już jednak ze schyłkową fazą późnego średniowiecza. Pojedyncze murowane rezydencje rycerskie omówione zostaną w części analitycznej poniższej pracy.

2.6. Kościoły i parafie

Dla tematyki pracy miejsce drugorzędne w krajobrazie osadniczym stanowił podział kościelny. Księstwo bytomskie w XIII i 1 poł. XIV w. należało do dwóch różnych diecezji. Część wschodnia z Siewierzem i Bytomiem podlegała diecezji krakowskiej, a kozielska i toszecka wrocławskiej[436].

Nie znaczy to jednak, że Kościół posiadał na terenie księstwa bardzo duże majątki ziemskie. W granicach księstwa od strony północno-zachodniej znajdował się wspomniany już tzw. Dystrykt ujazdowski, obejmujący miasto Ujazd i okoliczne wsie, m.in. Zimną Wodę, Jaryszów czy Chechło, należący od lat 20-tych XIII w do biskupów wrocławskich (**il. 4**)[437]. Własnością biskupstwa wrocławskiego była również wieś Biskupice (dzisiejsza dzielnica Zabrza), nadana mu jeszcze przez księżną opolską Wiolę w 1243 r.[438]. Nie był to obszar mały, gdyż obejmował aż 65 łanów, co po przeliczeniu dawało ok. 1100 ha[439]. Wydaje się jednak, iż Biskupice w końcu XIII w. mogły już być domeną prywatną, o czym świadczy dokument z 1297 r. wymieniający jako świadka Nikosza z Biskupic[440]. Własność klasztoru cystersów w Jemielnicy od XIV w. stanowiła położona w Ziemi toszeckiej osada Księży Las (*Chensilaes*), przekazana tymże zakonnikom przez papieża Bonifacego VIII w 1302 r.[441].

O stanie posiadania kościoła informują też dokumenty historyczne, m.in. związane ze sprzedażą czy przekazami na rzecz kościoła czynionymi przez książąt i przedstawicieli rycerstwa w XIV i XV w. W 1316 r. książę Władysław bytomski przekazał cystersom z Rud prawa do wsi Maciowakrze (*Macejowkiers*) i Dobrosławice (*Dobroslawitz*) w ziemi

[435] Legendziewicz 2023, s. 77-80.
[436] Dola 1996, s. 17-18;
[437] Drabina et alli 1985, s. 37; Barciak 2000, s. 66-74.
[438] Horwat 1993, s. 70.
[439] patrz: LF, s. 92-93; Witkowski 2004, s. 55.
[440] Cetwiński 1982, s. 35
[441] Dokument z dn. 16 lutego 1302, za: CDS 16, s. 24.

kozielskiej[442]. Ten sam w 1323 r. darował cystersom z podkrakowskiej Mogiły wieś Dąbrówkę[443]. Przykładem może tu także zakup w 1340 r. wsi Szczyty pod Koźlem przez dominikanki raciborskie za pośrednictwem księżnej Eufemii raciborskiej[444].
W 1340 r. Herman, prałat kościoła Św. Małgorzaty w Bytomiu uzyskał od księcia Władysława bytomskiego potwierdzanie darowania mu przez Piotra z Paniów wsi Milejowice i Dąbrówka Mała[445]. Natomiast w 1427 r. właściciel (części?) Kozłowa Mikołaj Niepasicz (*Nicolaus von Nepassicz*) sprzedał swoje tutejsze włości księżom z Niemodlina[446]. To tylko przykłady, które nie obrazują z pewnością całości stanu posiadania instytucji kościelnych na omawianym terenie, ale pokazują, że zmieniał on się w czasie.

Terytorium księstwa bytomskiego w początkach XIV w. posiadało sieć parafii, czego świadectwem jest m.in. wspominane już *Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis*, czyli Księga Uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego z około 1303-1306 r.[447]. Sieć parafialna z biegiem czasu zagęszczała się, czego świadectwem są np. spisy świętopietrza z ziemi gliwickiej z 1335 r. i 1447 r.[448]. O ile w XIII stuleciu początkach istniało tu tylko 6 parafii, to na przełomie XIII i XIV w. już 9, a do końca XIV w. powstało kolejnych 13, a 2 poł. XV erygowano jeszcze jedną[449].

Inicjatorami powstawania byli z pewnością książęta, lecz także lokalne rycerstwo. W przypadku niektórych wsi prawo patronatu przenoszone było bezpośrednio na właścicieli wsi już w akcie erekcyjnym parafii[450]. Przedstawiciele rycerstwa często byli fundatorami samych świątyni lub też ich kolatorami i patronami. Przykłady można tu mnożyć. W 1402 r. nowy kościół w miejsce starego wzniósł ówczesny właściciel Michałkowic Mateusz Wrochnik[451]. Parafia w Paniowach również znajdowała się w posiadaniu właścicieli wsi, czyli rodu Paniowskich[452]. Prawo patronatu erygowanej w 1415 r. parafii w Starych Tarnowicach również należało do właścicieli wsi[453].

[442] Dokument z dn. 26 kwietnia 1316 r., za: CDS 2, s. 27-28. Prawdopodobnie wieś już wcześniej należała do zakonników z Rud, na co wskazuje dokument lokacji wsi na prawie niemieckim z 1264 r. Tu wieś określona została jako *Dobroslauici*, patrz: dokument z dn. 25 lipca 1264 r, za: CDS2, s. 8.
[443] Drabina et alli 1985, s. 86-88.
[444] Dokument z dn. 22 siepania 1340, za: CDS 2, s. 143; patrz: Sperka 2022, s. 50.
[445] Dokument z dn. 13 października 1340 r. za: CDS 30, s. 136.
[446] Dokument z dn. 6 lipca 1427 r., za: SK, s. 139.
[447] Bakala 1989, s. 217-224.
[448] Panic 2000, s. 26-37; Kloch 2008, s. 105-125.
[449] Panic 2000, s. 26-37.
[450] Witkowski 2004, s. 65-66.
[451] Kumor 1998, s. 505.
[452] Musioł, Szymankiewicz 1993, s. 23
[453] Drabina 2000b, s. 35.

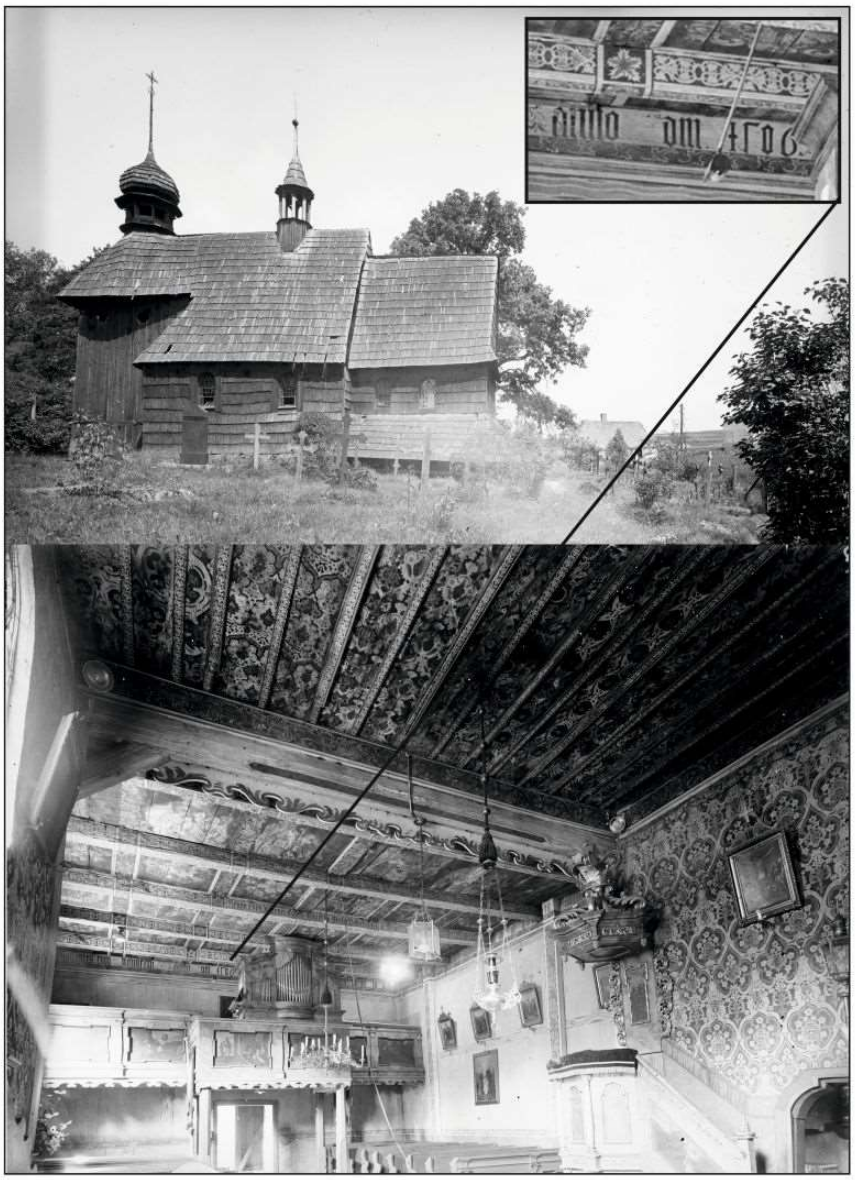

il. 34. Wygląd zewnętrzny i malowidła w nieistniejącym kościele Św. Wacława w Pniowie, ok. 1918-44.

Niekiedy o patronacie świadczą również inne źródła. Dobrym przykładem może tu być murowany, późnogotycki kościół w Kozłowie wzniesiony przez rodzinę Kozłowskich (*von Koslov*), do których należała wieś w XV w.[454]. Związek kościoła z rodem potwierdza płyta nagrobna jednego z jego przedstawicieli z początków XVII w., do dziś znajdująca się w ścianie prezbiterium[455]. W 1932 r. w otoczeniu kościoła natrafiono także na murowaną kryptę, w której obok szkieletów odkryto, m.in., sprzączkę do pasa czy fragment miecza[456]. Prawdopodobnie było to miejsce pochówku miejscowych rycerzy.

[454] Michnik, Zdaniewicz 2016b, s. 250. Tu dalsza literatura.
[455] Jedna z tarcz umieszczona nad postacią obrazuje herb dwie wieże należący do rodziny Kozłowskich, patrz: Pilnaček 1991, s.
[456] Informacja ukazał się w lokalnej, górnośląskiej prasie w 1932 r., patrz: „*Skelettfunde in Koslow bei Gleiwitz*", OB, nr 28, 07.07.1932.

W roku 1444 Adam Kiczka z Płużnicy sprzedał Janowi Nawojowi (*Jan Nowag von der Elgoth*) m.in. wieś Dolną, wraz z prawem do patronatu nad kościołem i sądownictwem[457]. O innym interesującym przykładzie patronatu można również wspomnieć w kontekście kościoła w Pniowie. Sufit świątyni zdobiło późnogotyckie malowidło wykonane, jak wskazywała inskrypcja na jednej z belek w 1506 r.[458]. Z dużą dozą prawdopodobieństwa wykonanie polichromii, być może również budowę (remont?) całej świątyni przypisać można rodzinie Šilheřovský, do której należała wieś w początkach XVI w. (**il. 34**)[459].

Należy podkreślić, że cechą charakterystyczną topografii wielu wsi rycerskich tego terenu było wznoszenie kościoła w bliskiej odległości siedziby właściciela ziemskiego. Kwestia ta zostanie szerzej omówiona w dalszej części pracy.

il. 35. Kościół Wszystkich Świętych w Gliwicach na zdjęciu lotniczym z lat 20-tych XX w.

Pozostając w tematyce obiektów sakralnych warto wspomnieć o badaniach prowadzonych w obrębie świątyń, oraz przede wszystkim w ich bezpośrednim otoczeniu - na terenie dawnych cmentarzy przykościelnych. Wiele budowli sakralnych, wzniesionych w średniowieczu w miastach dawnego księstwa bytomskiego istnieje do dziś, a gotyckie bryły są przedmiotem badań i opracowań przede wszystkim historyków oraz historyków architektury[460]. Architektura drewnianych kościołów tej części Górnego Śląska doczekała się monografii jeszcze w okresie przedwojennym, co jest o tyle istotne, że część budowli już nie

[457] Dokument z dn. 16 marca 1444 r. wystawiony w Strzelcach, patrz: CDS 6, s. 66.
[458] DB, s. 200.
[459] F. Triest podaje rok 1506 r. jako datę budowy kościoła, patrz: Triest 1865, s. 509.
[460] Rosenbaum, Tracz 2013.

istnieje, jak wspomniany kościół Św. Wacława w Pniowie (**il. 34**)[461]. Przeprowadzone w ostatnich latach na szerszą skalę datowania dendrochronologiczne dla wielu wzniesionych z drewna, a zachowanych do dnia dzisiejszego świątyń na terenie osad dawnego księstwa bytomskiego, dostarczyły nowych danych dotyczących czasu powstania poszczególnych obiektów, m.in. w Rachowicach czy Rudzińcu[462].

Jak wspomniano prace archeologiczne prowadzono w głównej mierze w otoczeniu kościołów, zwykle za sprawą różnego rodzaju współczesnych remontów nawierzchni, murów przykościelnych czy izolacji fundamentów czy doprowadzania nowych mediów. Największe tego typu badania przeprowadzono w związku z kompleksowym remontem terenu ulic przy kościele Wszystkich Świętych w Gliwicach (**il. 35**), gdzie odkryto m.in. relikty muru i bram cmentarnych z XV w. oraz średniowieczne pochówki[463].

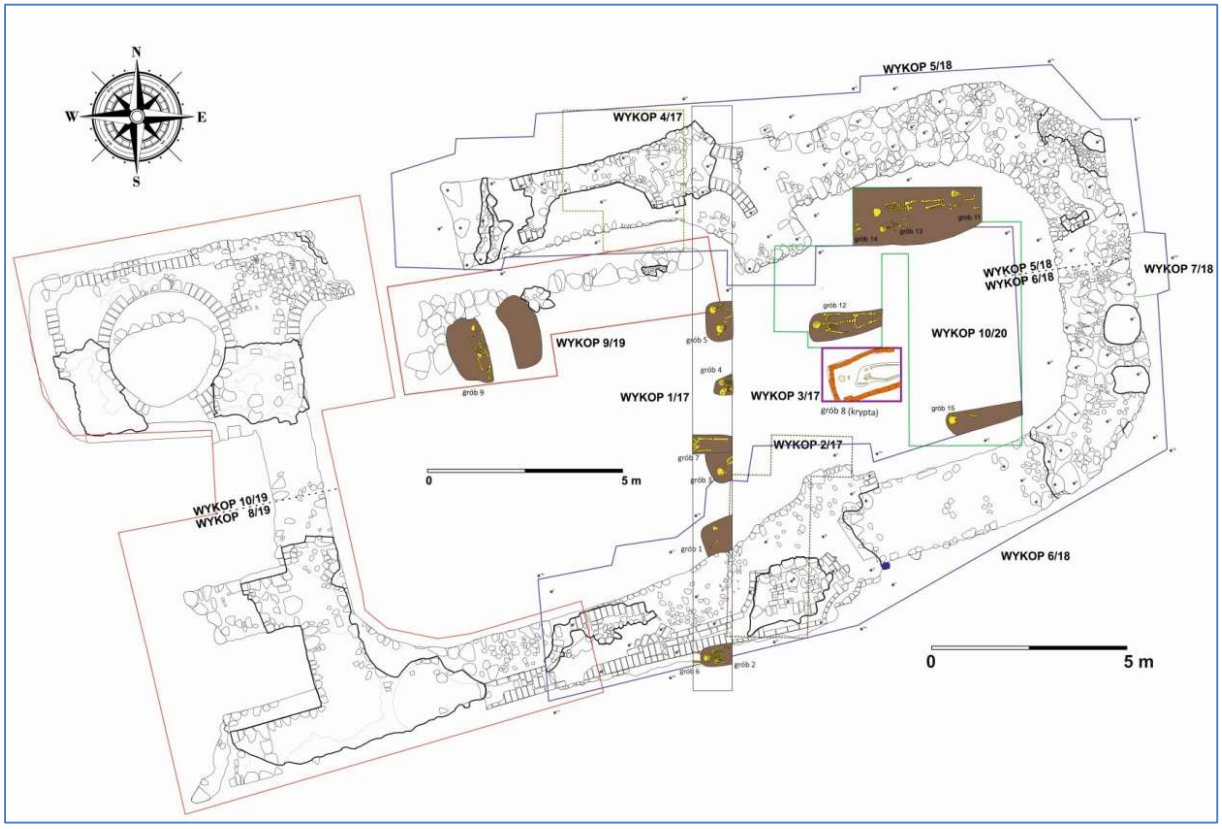

il. 36. Relikty konstrukcji brył kościoła Św. Jerzego w Czechowicach o oraz pochówki odkryte w trakcie badań archeologicznych

Niekiedy prace archeologiczne prowadzono także w celu odkrycia reliktów nieistniejących już obecnie kościołów. Dobrym przykładem może być tu zanikły kościół Św. Jerzego w Czechowicach. Przeprowadzone w miejscu jego istnienia badania ujawniły m.in.

[461] Patrz: DB.
[462] Dokumentacje z badań dendrochronologicznych wielu górnośląskich kościołów są dostępne są w Archiwum WUOZ w Katowicach.
[463] Furmanek 2004, s. 362-365; Paternoga 2019, s. 38-41.

relikty fundamentów drewnianego kościoła, poprzedzającego budowę nigdy nie ukończonej jednonawowej świątyni barokowej (**il. 36**)[464]. We wnętrzu i w otoczeniu pozostałości kościołów z różnych okresów czasu natrafiono na pojedyncze pochówki, a także liczne zabytki, świadczące o średniowiecznej metryce tutejszej parafii, m.in. monety, elementy stroju czy ułamki naczyń[465].

Inne prace prowadzono m.in. w otoczeniu kościoła Św. Bartłomieja w Gliwicach Szobiszowicach, kościoła Św. Mikołaja w Kozłowie czy reliktów przeniesionego do Wrocławia drewnianego kościoła Św. Jana Niepomucena, pierwotnie wzniesionego w Starym Koźlu[466]. Przykłady te pokazują, że obiekty sakralne i otaczające je nekropolie stanowiły ważny element krajobrazu kulturowego tej części Śląska w późnym średniowieczu. Należy przy tym podkreślić, że dotychczas nie prowadzono prac badawczych mających na celu rozpoznanie ewentualnych śladów świątyń innych wyznań, których kultywowanie poświadczone jest w źródłach historycznych, np. synagog[467].

[464] Zdaniewicz 2020a, s. 171-174.
[465] Wyniki badań C14 z kolagenu kości zmarłych z groby nr 2, wykazały, że został on pochowany po roku 1465, z największym prawdopodobieństwem w latach 1520–1595. Zmarli w grobie nr 5 pochowani zostali natomiast najprawdopodobniej pomiędzy 1450 a 1526 rokiem, Badania przeprowadzono w Laboratorium Datowań Radiowęglowych Politechnik Śląskiej w Gliwicach, za: Zdaniewicz 2020a, s. 176.
[466] Michnik, Zdaniewicz 2016, s. 249-254; Zdaniewicz 2020b, s. 87-92; Krawczyk 2006, b.s.
[467] Morawska 2003, s. 245-248.

3. Właściciele kluczy ziemskich. Potencjalni właściciele dworów.

3.1. Wprowadzenie

Odtworzenie listy właścicieli dworów zlokalizowanych na terenie księstwa bytomskiego w średniowieczu jest zdaniem niezwykle trudnym. Najbardziej przydatnym źródłem w tej kwestii są zachowane źródła historyczne epoki[468]. W pierwszej kolejności są to dokumenty wystawiane w kancelariach książąt, na których jako świadkowie wymienieni zostali przedstawiciele lokalnego rycerstwa. Listy podpisanych pod nimi feudałów uznawane są jednocześnie za wyraz ich zgody na wydawane przez monarchów akty prawne, a poniekąd świadczą także o statusie i pozycji społecznej jakie posiadali podpisani rycerze [469].

Z racji tego, iż zwykle zapisy obok imienia ujmowały również pochodzenie świadka, to na ich podstawie wnioskować można kto był właścicielem danego majątku w określonym datą wydania dokumentu czasie. Niekiedy odnotowano również urząd jaki sprawowały dane osoby wymienione w dokumencie. Pojedyncze zachowane akty prawne dotyczą określonych książęcych nadań ziemskich czy też spraw gospodarczych dotyczących konkretnych terenów, jednak są one zdecydowanie rzadsze. Zakładając, że wszystkie dokumenty są autentyczne, to baza do rozważań nad kwestiami własnościowymi i tak jest raczej skąpa.

Źródła archeologiczne nie dostarczają tu praktycznie żadnych przydatnych informacji. Pośrednio za cenne uznać można relikty kafli piecowych z przedstawieniami heraldycznymi, które wskazywać mogą na koligacje rodzinne właścicieli. Jak zostanie wykazane w dalszej części pracy, znaleziska takie są niezwykle rzadkie i pozostawiające często duże pole do interpretacji. W materiale archeologicznym pochodzącym z badań siedlisk rycerskich omówionym w pracy nie odnotowano znalezisk tłoków pieczętnych, które mogłyby być wykorzystane jako źródło do ustaleń własnościowych.

Geneza najstarszych rodów górnośląskiego rycerstwa nie jest oczywista i w dalszym ciągu jest kwestią sporną wśród historyków[470]. Najbardziej prawdopodobna wydaje się teza, iż proces ten był wielopłaszczyznowy, a w elicie późnośredniowiecznego społeczeństwa na Śląsku, znaleźli się zarówno potomkowie piastowskich drużynników, jak też osoby, które otrzymały nadania ziemskie od książąt dzielnicowych w zamian za służbę wojskową[471]. Rody zapoczątkowane przez możnowładców czy palatynów stanowić mogły, jak wspomniano, w

[468] Najważniejsze źródła i pozycje literaturowe przytoczono już we wstępie pracy, m.in. CDS, LuB, SR czy literatura pomocnicza, tj. Pilnaček 1991, Sękowski 2002-2008.
[469] Mularczyk 1977, s. 156.
[470] Ostatnio na ten temat: Woźny 2020, s. 47-52, tu dalsza literatura.
[471] Jurek 2007, s. 70—74.

wielu przypadkach swoisty „trzon ewolucyjny" dla mniejszych rodzin rycerskich zamieszkujących omawiany teren w średniowieczu. Trudno też rozpatrywać tę kwestię w kontekście pojedynczego księstwa, gdyż granice administracyjne nie wyznaczały marginesu koneksji i koligacji rodzinnych. Źródła historyczne potwierdzają, iż w okresie od ok. połowy XII w. do połowy XIII w. istniały silne więzi ponadregionalne pomiędzy możnymi z terenu Śląska i Małopolski, a w mniejszym stopniu również Śląska i Wielkopolski[472]. Wpływ na to miała zapewne polityka wewnętrzna Piastów, sprzyjająca związkom możnowładztwa śląskiego z tym pochodzącym z innych dzielnic. Dowodem tego były majątki ziemskie, które rycerze śląscy posiadali XII i XIII w. rozproszone po całej Polsce. Warto przy tym dodać, iż przynajmniej do k. XIII w. brak jednak na Śląsku większej ilości śladów ogólnopolskich wielkich rodów tj. Awdańców, Odrowążów, Gryfitów, Rawiczów czy Grzymałów, a lokalni feudałowie w zdecydowanej większości byli autochtonami[473]. Problematyka ta, mimo że ciekawa, w kontekście genezy najstarszych górnośląskich rodów wydaje się być jednak poza tematyką poniższej pracy i nie będzie szerzej rozważana.

Problemem podstawowym dotyczącym Śląska jest pochodzenie etniczne warstwy rycerskiej po 2 połowie XIII w., kiedy to nabierają siły akcje kolonizacyjne organizowane przez tutejszych książąt. Na Dolny Śląsk napływa w tym czasie przede wszystkim rycerstwo niemieckie, m.in. z terenu Łużyc, Miśni, Hesji czy Turyngii[474]. M. Cetwiński podaje, iż o ile na Dolnym Śląsku odsetek rycerzy pochodzenia obcego, w tym niemieckiego i czeskiego sięgał ok. 11%, to na około 245 znanych z imienia rycerzy opolskich jedynie 6 było z całą pewnością Niemcami, a 5 Czechami[475]. Statystyka ta pokazuje, że migracje rycerzy niemieckich w dużo mniejszym stopniu objęły teren Górnego Śląska[476]. W przypadku tego terenu zapewne większe znaczenie mogło mieć polityczne uzależnienie od Królestwa Czech i wspieranie przez rodzime rycerstwo dworu w Pradze[477]. Górny Śląsk zamieszkiwało zatem zapewne w większości rycerstwo kultywujące polskie tradycje i obyczaje[478]. Trudno jednak to potwierdzić na podstawie imion feudałów. Jako przykład przytoczyć tu można chociażby imiona przedstawicieli elity księstwa bytomskiego, które pojawiają się w kontekście hołdu złożonego w 1289 r. przez Kazimierza bytomskiego królowi Czech Wacławowi II[479]. Na dokumencie wystawionym przez księcia w Pradze w dniu 10.01.1289 jako świadkowie

[472] Cetwiński 1980, s. 11-15.
[473] Tamże, s. 21-22, 33.
[474] Nowsze opracowanie na ten temat, patrz: Jurek 1996, s. 28-35.
[475] Cetwiński 1980, s. 27-28.
[476] Cetwiński 1981; Jurek 1996, s. 67.
[477] Žaček 2011, s. 110-116.
[478] Semkowicz 1992, s. 24.
[479] Žaček 2011, s. 113.

podpisali się zaufani urzędnicy jego kancelarii i przedstawiciele, a także rycerze i dostojnicy: Andrzej zwany Bielikiem (*Andree dicti Belyk*), Wernhard i Teodoryk (*Wernhardi et Theodrici militum*), Leonard (*Leonardi*), Paweł (*Pauli*), Zeschon (*Zeschonis*), oraz Stefan i Stefan Budziwoj (*Stephani et Stephani Budiwoi*)[480]. Potwierdzenie pochodzenia wymienionych feudałów jest niezwykle trudne. Przypuszczać należy, iż wymienieni rycerze dysponowali dobrami ziemskimi w obrębie księstwa, jednak brak bezpośrednich informacji na ten temat. Informacje o nadaniach książęcych dla konkretnych osób pojawiają się niezwykle rzadko w kontekście terenów objętych ramami terytorialnymi pracy, w szczególności w odniesieniu do XIII wieku[481]. Wiadomo jednak, iż już poprzednicy przytoczonego powyżej Kazimierza bytomskiego nadawali tu ziemię na rzecz prywatnych właścicieli. Dobrym przykładem może być przytaczany przez A. Weltzela zaginiony dokument z 20.01.1257 r., w którym książę opolski Władysław nadał swojemu komesowi Januszowi (*Janussius*) część lasu należącą do wsi Kotulin (*Chotulin*)[482].

W kontekście tej pracy kluczowym aspektem jest jednak ustalenie konkretnych feudałów czy rodzin, które posiadały nadania ziemskie na terenach, gdzie zlokalizowano i weryfikowano metodami archeologicznymi relikty dworów. Istotne przy tym będzie ustalenie konkretnych osób, które mogły być właścicielami w określonym czasie. Do niektórych siedlisk odnosi się stosunkowo duża ilość wzmianek dotyczących ewentualnych właścicieli, inne nie posiadają ich wcale. Co istotnie, duża jest grupa takich, dla której odnaleźć można wielu potencjalnych dysponentów majątków na przestrzeni wieków XIV-XVI. Podkreślić należy również, że w trakcie kwerend w źródłach historycznych natrafiono na stosunkowo dużą ilość informacji o potencjalnych średniowiecznych posiadaczach ziemskich wywodzących się z miejscowości o średniowiecznej metryce, w których nie natrafiono jednak jak dotąd na ślady archeologiczne dawnych siedlisk rycerskich. Omówione one zostaną jako cenne w dla ewentualnych przyszłych badań i odkryć.

Dla identyfikacji domniemanych właścicieli dworów ważnym aspektem jest chronologia przekazów historycznych. Relikty siedzib rycerskich odkrywano dotychczas na terenie miejscowości, których dotyczą wzmianki historyczne o potencjalnych dysponentach nadań ziemskich odnoszące się do szerokiego spektrum czasowego od XIV do około połowy XVI stulecia. Część obiektów posiada potencjalnych właścicieli wymienionych w dokumentach XIV w., część tylko wieku XV.W takich przypadkach trudno jednoznacznie

[480] LuB II, s. 416; Drabina et alli 1985, s. 60.
[481] Cetwiński 1982, s. 19-46.
[482] Weltzel 1866, s. 34. Wieś Kotulin Mały i Kotulin Wielki znajdują się w okolicach Toszka.

ustalić, czy zaproponowane ramy można odnosić do realnej chronologii użytkowania poszczególnych dworów czy są one wynikiem stanu badań historycznych czy wreszcie luk w dostępnych obecnie materiałach archiwalnych. Próba globalnego usystematyzowania informacji źródłowych odnoszących się do wszystkich rozpoznanych archeologicznie dworów rycerskich księstwa bytomskiego jest jednak bardzo trudna. Jako kryterium pomocnicze w trakcie omówienia tej kwestii przyjęto położenie dworów w obrębie „ziem", które, jak wspomniano we wstępie, uznano za najbardziej adekwatną formę językową dla precyzowania części omawianego terytorium[483].

3.2. Dwory ziemi bytomskiej

Konkretne źródła historyczne, na podstawie których można identyfikować domniemanych właścicieli dworów ziemi bytomskiej pochodzą już z początków XIV wieku. Wyjątkowym obiektem jest tu grodzisko rycerskie w Zabrzu Mikulczycach, gdyż o ewentualnych właścicielach tutejszej siedziby wnioskować można dzięki źródłom odnoszącym się tylko i wyłącznie do wieku XIV. Dobiesław z Mikulczyc (*Dobeslaw de Naculchsicz*) pojawił się jako świadek na dokumentach Władysława, ks. kozielskiego z lutego 1304 r.[484] i września 1306 r.[485] oraz ks. bytomskiego Siemowita z marca 1311 r.[486] oraz grudnia 1312 r.[487]. Na dokumencie wydanym w Bytomiu w kwietniu 1338 r. przez Władysława bytomskiego widnieje natomiast Jaśko (*Aiskon*) z Mikulczyc[488]. W przypadku powyższych rycerzy należy uznać, iż odnotowani zostali tu właściciele wsi, związani z istniejącą siedzibą rodową. W 1371 r. wymieniony został natomiast Mikołaj Schultze, sołtys mikulczycki[489]. Trudno domniemywać czy dawna siedziba rycerska znajdować się mogła wówczas w rękach miejscowego sołtysa. Jak dowodzą źródła pisane epoki średniowiecza, byli oni niekiedy nawet fundatorami założeń typu *motte* na terenie Śląska[490]. Zupełnie jednak brak informacji o posiadaczach tutejszego majątku w XV w. Być może świadczy to o tym, że w tym czasie siedziba rycerska już nie istniała, a okoliczny majątek powrócił do domeny książęcej lub został włączony do posiadłości innego właściciela prywatnego.

[483] Kryterium podziału na „ziemie" zastosował także J. Horwat w pracy poświęconej podziałom terytorialnym księstwa bytomskiego w średniowieczu, patrz: Horwat 1993.
[484] Dokument z dn. 27 lutego 1304 r.; CDS 16, s. 54; za: Witkowski 2004, s. 36.
[485] Dokument z dn. 1 września 1306 r., za: CDS 16, s. 97.
[486] Dokument z dn. 11 marca 1311 r., za: CDS 16, s. 190.
[487] Dokument z dn. 8 grudnia 1312 r.; za: CDS 16, s. 226.
[488] Dokument z dn. 13 kwietnia 1338 r.; za: Drabina et alli 1985, s. 104-105.
[489] Gramer 1863, s. 57.
[490] Nowakowski 2017, s. 216-220.

W granicach administracyjnych dzisiejszego Zabrza istniał, zapewne już w średniowieczu, dwór rycerski na terenie Rokitnicy[491]. Zachowane źródła historyczne dotyczące stosunków własnościowych wsi odnoszą się już do czasów nowożytnych. W 1532 r. właścicielem połowy Rokitnicy był Jerzy z Krelic[492]. Wzmianka odnosząca się do roku 1402 interpretowana w dotychczasowej literaturze jako dowód sprzedaży wsi i majątku przez *Wiska Myleowic* (Milejowic) niejakiemu *Martinsowi Krätschambowi als Rokotnitze* odnosi się zapewne do istniejącej w osadzie karczmy (*Merteins kraczem*)[493]. Być może Rokitnica w średniowieczu nie stanowiła własności rycerskiej, a wzniesiony zapewne w XIV lub XV w. dwór na kopcu był inwestycją książęcą.

Dwór na kopcu, o którego ewentualnych właścicieli odnaleźć można w XIV-wiecznych źródłach istniał w Starych Tarnowicach. Adam z Tarnowic (*Adam de Tharnovicz*) pojawia się po raz pierwszy jako świadek na dokumencie księcia toszeckiego Bolesława ze stycznia 1304 r.[494]. Następnie odnaleźć go można na liście poświadczających na dyplomie wystawionym przez księcia bytomskiego Siemowita, w Bytomiu w maju 1316 r.[495], a następnie ponad dwie dekady później na dokumentach wydanych przez księcia bytomsko-kozielskiego Władysława wystawionych również w Bytomiu, w 1338[496] r. i 1346 r.[497] Następcą Adama był być może Święcisław z Tarnowic (*Schwentoslau de Taurnowicz*). Znalazł się wśród wymienionych na dokumentach z lat 1357-1369 r., tj. na dokumencie księcia Konrada IV wystawionym we Wrocławiu w grudniu 1357 r. następnie na dokumencie wydanym przez cesarza Karola IV w grudniu 1358 r. (*Swenczeslaus de Tarnowicz*), a także dyplomie Przemysława I Noszaka i Konrada II Oleśnickiego wydanym w Bytomiu w styczniu 1369 r.[498]. Z Tarnowic wywodzili się także zapewne Mikołaj i Teodoryk, znani z zachowanego jedynie z XVII-wiecznej kopii dokumentu wystawionego przez biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca ze stycznia 1415 r.[499].

Brak niestety zachowanych dokumentów dotyczących właścicieli Chudowa w XIV w. Być może budowniczym tutejszego dworu na kopcu był wzmiankowany w dokumencie wydanym

[491] Kwestia chronologii obiektu w Rokitnicy będzie omawiana szerzej w dalszej części pracy.
[492] Noparlik 2021, s. 214.
[493] Zdania tego jest P. Noparlik, patrz: Noparlik 2021; LuB 2, s. 440; Pierszalik 2008, s. 44-45.
[494] Dokument z dn. 29 stycznia 1304 r., za: CDS 16, s. 12-13.
[495] Dokument z dn. 27 maja 1316 r., za: CDS 18, s. 12.
[496] Dokument z dn. 13 kwietnia 1338 r., za: Drabina et ally 1985, s. 104-105.
[497] Dokument z dn. 15 lutego 1346 r., LuB 2, s. 419-420. Warto zaznaczyć, że przy dokumencie zachowała się okrągła pieczęć herbowa Adama z Tarnowic. Na jej tarczy w górnej partii znalazły się dwie pięciopłatkowe róże, a dolnym polu lilia. Na otoku napis + S ADAM D(e) TARNVVICZ, za: Wójcik 2018, s. 816.
[498] Dokument z dn. 14 grudnia 1357 r., za: CDS 6, s. 191; Dokument z dn. 14 grudnia 1358 r., za: RŚ, t. IV, nr dok. 317; dokument z dn. 26 stycznia 1369 r., za: LuB 2, s. 438; patrz: Drabina et alli 1985, s. 142-145;
[499] Dokument z dn. 16 stycznia 1415 r., patrz: Horwat 1993, s. 75; Witkowski 2004, s. 38.

pod Będzinem w październiku 1434 r. Jan z Chudowa (*Iohannes de Hodow*)[500]. W wystawionym w maju 1475 r. dokumencie Zofii i Barbary, sióstr Kazimierza II cieszyńskiego, odnotowano jako świadka Jakuba Chudowskiego[501]. Wywodzący się z również z Chudowa Mikołaj był w latach 1493-1496 starostą bytomskim lub tutejszym sędzią ziemskim[502].

Niewiele zachowanych źródeł historycznych odnosi się do właścicieli Kochłowic. Do początku 2 połowy XV w, znajdowały się one w domenie książąt cieszyńskich. W lipcu 1451 r. Wacław I cieszyński zastawił wieś z kuźnicą Stanisławowi Rudzkiemu za kwotę 220 marek[503]. Ponowny zastaw miał miejsce w czerwcu 1460 r.[504]. Najciekawsza wzmianka, bo odnosząca się bezpośrednio do samego dworu na kopcu w Kochłowicach pochodzi z 1467 r.[505]. Dotyczy ona nadania przez miejscowego dzierżawcę Stanisława Rudzkiego niejakiemu Pawłowi Lyatawie folwarku określonego jako *forbergezisko v kopcza Kochlowskeho wedle stawu Mlynského*, z którego ten zgodził się płacić roczny czynsz. Ostatecznie Stanisław Rudzki ponownie zastawił majątek kochłowicki Janowi z Żerotonina, o czym świadczy dokument z czerwca 1481[506]. Powyższe źródła informują o zmianach w dysponowaniu wsią Kochłowice, ale nie wskazują bezpośrednio na potencjalnych mieszkańców tutejszego dworu na kopcu. Być może tutejsza siedziba wzniesiona została przez książąt cieszyńskich jeszcze w 2 poł. XIV w. po podziale ziemi bytomskiej, co sugerować może fakt wystawienia tu dokumentu przez księcia cieszyńskiego Przemysława Noszaka w styczniu 1374 r.[507]. W kontekście dokumentów odnoszących się do potencjalnych właścicieli Kochłowic warto wspomnieć o rodzinie Rudzkich. Siedliskiem rodowym tej rodziny była pobliska Ruda. Wspominany Stanisław Rudzki oraz jego brat Jan pojawiają się jako świadkowie na wielu dokumentach wystawianych w XV w. (pomiędzy 1441 a 1485 r.) przez książąt cieszyńskich, oleśnickich, a nawet toszeckich[508]. Przedstawiciele rodziny działali przede wszystkim w bezpośrednim otoczeniu dworu Piastów cieszyńskich[509]. Zachowany do dziś w Rudzie dwór murowany wybudowano zapewne w miejscu dawnego siedliska, o czym świadczą

[500] Dokument z dn. 15 października 1434 r., za: ZDM 2, s. 198.
[501] Dokument z dn. 29 maja 1475 r., patrz: Siebmacher 1890, s. 18-19.
[502] Sękowski 2002a, s. 379; Pilnaček 1991, s. 242.
[503] Dokument z dn. 15 lipca 1451 r., za: CDS 6, s. 74.
[504] Dokument z dn. 20 czerwca 1460 r., za: CDS 6, s. 79.
[505] Dokument z dn. 29 czerwca 1467 r.., za: CDS 6, s. 91-92.
[506] Dokument z dn. 26 czerwca 1481 r., za: CDS 6, s. 110.
[507] Dokument z dn. 23 stycznia 1374 r., za: KDKK 2, s. 53-54; Taką interpretację, w opinii autora słuszną, zaproponował D. Nowakowski, patrz: Nowakowski 2017, s. 234.
[508] Drabina et alli 1985, s. 74-75; Noparlik 2014, s. 91-101.
[509] Panic 2005, s. 93-95.

przypadkowe odkrycia w otoczeniu dworu[510]. Jego pierwszymi właścicielami mogli być *Stasken Andres* i *Krysken Rudiski* wymieni na dokumencie z procesu dotyczącego własności huty ołowiu w Rudzie w 1401 r.[511]. Ten sam Staszko *(Staszkon)* podpisał się jako świadek na dokumentach księcia Bolesława I cieszyńskiego wydanych w Bytomiu w dniach 27 grudnia 1412 r. i 4 maja1418 r.[512].

Przytoczony powyżej przykład Rudy nie jest odosobniony w kontekście istnienia dworów rycerskich na terenie ziemi bytomskiej, a nawet całego księstwa. W zachowanych średniowiecznych dokumentach wymienionych zostało wielu potencjalnych właścicieli wsi, w których jak dotąd nie natrafiono na ślady istnienia dworów. Jest wśród nich rodzina Bytkowskich z Bytkowa, której przedstawiciel Disko (*Dirscone de Bitkow*) świadkował na wspominanym dokumencie wystawionym przez księcia Przemysława I Noszaka w Kochłowicach w 1374 r.[513]. Rycerze wywodzący się z Bytkowa w pojawiają się na wielu dokumentach Piastów, przede wszystkim cieszyńskich wystawionych od 2 poł. XIV po 2 poł. XV w.[514]. Bardzo dobrym przykładem są tu także Paniowy.

Już w dokumencie wystawionym w 1307 r. Kazimierz bytomski zatwierdził zobowiązanie kasztelana bytomskiego o zapisaniu wsi Milowice Piotrowi z Paniów (*Petro de Panow*) pod warunkiem, że ten przekaże zastawioną mu przez księcia w 1305 r. wieś Orzech[515]. Przypuszczać zatem można, że siedlisko rodowe wymienionego w powyższym źródle historycznym Piotra leżało we wsi Paniowy, w południowej części ówczesnego księstwa bytomskiego. Skoro pożyczał on pieniądze księciu, był zapewne majętnym rycerzem. Piotr z Paniów znajdował się wśród bezpośredniego otoczenia również kolejnego władcy księstwa bytomskiego, tj. księcia Władysława. W dokumencie wystawionym w dn. 24 lipca 1323 r., w którym przekazał on wieś Dąbrówka cystersom z Mogiły jako świadkowie wystąpili obok duchownych i urzędników dworskich rycerze: wspomniany Piotr z Paniów (*Petro de Panow*), Albert, dziedzic Zychticz i Luczmana (*Alberto Hærede de Zychticz et Laczmiaiio*), Hermann z Kotulina (*Hermano Hærede de Chotulin*) oraz notariusz książęcy Proschon, określony jako dziedzic z Paczyny (*Preschonis nostri Notary hæredis de Paczina*)[516]. Źródło to jest niezwykle cenne, z racji tego, iż dowodzi, że w początkach XIV w.

[510] Kwestia dworu na kopcu w Rudzie omówiona zostanie w dalszej części pracy.
[511] Dokument bez daty dziennej z 1401 r., za: CDS20, s. 65-66.
[512] Drabina et alli 1985, s. 177, 181
[513] Dokument z dn. 23 stycznia 1374 r., za: KDKK 2, s. 53-54.
[514] Horwat 1993, s. 71-72.
[515] Dokument z 1307 r. bez daty dziennej, za: CDS 16, s. 101; patrz: Drabina et alli 1985, s. 76. Wieś Milowice pierwotnie znajdowała się w granicach księstwa bytomskiego, później od 1442 r. w granicach księstwa siewierskiego znajdującego się w domenie biskupów krakowskich, patrz: Podlejski 2005, s. 9-17.
[516] Gramer 1863, s. 343-344; Drabina et alli1985, s. 87.

w rękach prywatnych znajdowały się inne wsie położone na terenie księstwa, tj. Kotulin i Paczyna, a także Zychticz i Luczman[517]. Niestety na terenie tych osad nie odkryto dotychczas pozostałości dworów rycerskich, choć w przypadku wspomnianego już Kotulina, można przypuszczać, iż znajdować się on mógł w pobliżu dawnego kościoła na terenie dzisiejszego Kotulinka[518]. Piotr z Paniów wymieniony został ponownie wśród innych rycerzy w dokumencie wystawionym przez księcia Władysława bytomskiego w kwietniu 1338 r., w którym książę potwierdził jego darowiznę ziemską na rzecz szpitala Św. Ducha w Bytomiu[519]. Dokument ten obok urzędników i duchownych podpisali wymienieniu już rycerze ziemi bytomskiej, tj. Adam z Tarnowic, Jaśko z Mikulczyc, a także Marcin z Orzegowa (*Martin de Ozegaw*). Omówione powyżej dokumenty z lat 1307, 1323 i 1338 stanowią ciekawy, przykładowy materiał źródłowy do rozważań dotyczących istnienia w średniowieczu siedlisk rycerskich w wielu innych osadach dawnego księstwa bytomskiego. Przypuszczać można bowiem, iż o ile właściciele Tarnowic, jak też Mikulczyc dysponowali własnymi dworami, to zapewne podobne posiadali rycerze wywodzący się m.in. z położonych w ziemi bytomskiej Paniów, Orzegowa czy Żychcic[520].

3.3. Dwory ziemi gliwickiej

W przypadku ziemi gliwickiej najstarsze przekazy źródłowe dotyczące potencjalnych posiadaczy dworów odnoszą się dopiero do początków XV w., choć nadania książęce odnotowują już źródła schyłku wieku XIII[521]. W XIV i XV w. struktura własności (książęcej, jak też prywatnej) w tej części dawnego księstwa była skomplikowana, a jej rekonstrukcję utrudnia stosunkowo niewielka ilość zachowanych źródeł. Warto odnotować, iż zdecydowana większość informacji źródłowych dotyczy obiektów, które zlokalizowane były na terenie tzw. Krainy Sośnicowickiej, leżącej wprawdzie w księstwie gliwickim, lecz stanowiącej własność książąt strzeleckich, a następnie opolskich[522]. Wydaje się, że same Sośnicowice stanowiły własność książęcą aż do 2 połowy XV w, kiedy to przeszły być może w ręce prywatne[523]. Dotychczas na terenie miejscowości nie odkryto śladów dworu rycerskiego, choć są pewne

[517] Wsie Kotulin Mały, Kotulin Wielki i Paczyna położone są w okolicach Toszka. Osadę *Zychticz* wiązać można zapewne z wsią Żychcie zlokalizowaną na północny-wschód od Bytomia. Problematyczna jest lokalizacja wsi Luczman.
[518] Zdaniewicz 2022a, s. 22.
[519] Dokument z dn. 13 kwietnia 1338 r., patrz: Drabina 1985, s. 87.
[520] W ziemi bytomskiej szczególnie duża ilość źródeł pisanych wymienia także właścicieli ziemskich wywodzących z terenu ziemi bytomskiej, patrz: Horwat 1993, s. 70-75; Witkowski 2004, s. 13-52.
[521] W 1276 r. właścicielem wsi Sobiszowice był Piotr ze Sławikowa, a w 1297 r. Paszko z Warmuntowic, patrz: Cetwiński 1982, s. 36-37.
[522] Horwat 1993, s. 53-54; Woźny 2020, s. 43-44.
[523] Horwat 1996, s. 112.

przesłanki archeologiczne oraz historyczne, że takowy tu istniał[524]. Na dokumencie księcia Przemysława toszeckiego wydanym w Toszku w marcu 1463 r. jako świadek pojawia się *Sambor z Sossnissowicz*[525]. Jego następcą był być może *Vriduss Herbort z Fulsteyna na Ssossniessowiczech*, wymieniony w dokumencie księcia opolskiego Jana II Dobrego z lipca1501 r.[526].

Prawdopodobnie jedno z najstarszych siedlisk rycerskich w tej części ziem księstwa znajdowało się w Łabędach. Na zaginionym dokumencie z 1286 r. jako świadek podpisał się *Nawogio de Labant*[527]. W początku XV w. odnotowani zostali kolejni domniemani właściciele Łabęd, Dytrych, świadczący na dokumencie księcia strzeleckiego Bernarda wydanym w sierpniu 1401 r. (*Ditrich von Laband*) oraz Ulbrech, podpisany na dokumentach wydanych przez tegoż w sierpniu 1417 r. (*Albrecht Kiczka*) i maju 1429 r. (*Vlbrech Kicze von Labut*)[528]. Ostatni raz pojawia się on jako *Albrecht Kiczka von Labenth* na dokumencie księcia Bernarda z marca 1431 r.[529]. Kolejni rycerze wywodzący się z tej miejscowości pojawiają się na listach świadczących dyplomy wystawiane przez kancelarie książęce, a nawet królewskie w 2 połowie XV w. Są to Fryderyk *Labut* na dokumencie księcia Konrada IX Czarnego z 1453 r. [530], Sambor (*Ssambor von Labanth*), znany z dokumentu księcia gliwickiego Jana IV ze stycznia 1456 r. czy *Jan Nasimbor vor der Crampa von Labanti* z dokumentu króla Kazimierza Jagiellończyka z listopada 1456 r. [531]. Warto zwrócić tu uwagę na dokument wystawiony w dniu z 19 kwietnia 1472 r. w Sławięcicach. Wymienione w liście świadków rycerstwo tzw. Krainy Sośnicowickiej (*Zemane Ssossniessowske kraginie*) poświadczyło, że w wieś Łabędy i tutejsza twierdza (*Veste Labuhti)* należą do księcia opolskiego[532]. O przynależności Łabęd z okolicznymi dobrami do Krainy Sośnicowickiej mówi też dokument wystawiony w Strzelcach w dniu 22 czerwca 1472 r., poświadczony przez rycerstwo ziemi strzeleckiej[533]. Co ciekawe z racji tego, że po śmierci córki Mikołaja II opolskiego Machny, której mężem był książę toszecki Przemysław II wybuchł konflikt o jej ojcowiznę, którą były

[524] Kwestia istnienia rezydencji rycerskiej w Sośnicowicach będzie omówiona w dalszej części pracy.
[525] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86.
[526] Dokument z dn. 12 lipca 1501 r., za: CDS 2, s. 75.
[527] Dokument z dn. 1 października 1286 r., za: DBU1, s. 51-52.
[528] Dokument z dn. 1 sierpnia 1401 r., za: CDS 2, s. 93; Dokument z dn. 13 sierpnia 1417 r., za: CDS 6, s. 40; Dokument z dn. 16 maja 1429 r., za: CDS 6, s. 52.
[529] CDS 33, s. 33.
[530] Dokument ten znajduje się w zbiorze dokumentów byłego Archiwum Miejskiego miasta Bytomia, obecnie Archiwum Państwowe w Katowicach, patrz: Horwat 1993, s. 80.
[531] Dokument z dn. 12 stycznia 1456 r., za: CDS 1, s. 129-130; Dokument z dn. 11 listopada 1456 r., za: LuB II, s. 606;
[532] za: CDS 6, s. 93; Dokument ten potwierdzony został w dniu 22 czerwca 1472 r. w Strzelcach przez rycerstwo ziemi strzeleckiej, za: CDS 6, s. 95;
[533] Dokument z dn. 5 października 1472 r., za: CDS 6, s. 95.

Łabędy. W dokumencie wydanym w Nysie w październiku 1472 r. spór rozstrzygnął dopiero biskup wrocławski Rudolf, który potwierdził, że wieś i „zamek" (*Schlos Labut*) są własnością księcia opolskiego i jemu i jego następcom należy się służba z tej ziemi[534]. Wynika z tego, że wieś i prawdopodobnie murowany zamek należały w tym czasie bezpośrednio do władcy i nie były w rękach prywatnych. Zamek ten został zniszczony w trakcie budowy Kanału Gliwickiego w latach 30-tych XX w.[535] W kontekście Łabęd interesujący jest fakt, że na terenie objętym granicami dzisiejszej dzielnicy Gliwic zlokalizowano w przeszłości relikty dwóch potencjalnych dworów na kopcu nad rzeką Kłodnicą[536]. Lokalizacja jednego z nich zaproponowana po badaniach sondażowych w 1970 r. jest moim zdaniem bardzo wątpliwa[537]. Drugi, w świetle przytoczonych źródeł historycznych wzniesiony został zapewne przez rycerstwo.

Interesujące, że również wśród sygnatariuszy dokumentu z dnia 19.04.1472 r. znalazł się *Ondrzeg Nepasky*[538]. Wynika z tego, iż znajdował się on wśród najważniejszych rycerzy tzw. Krainy Sośnicowickiej i na tym terenie zapewne posiadał swój dwór. Należał on do przedstawicieli rodziny Niepaskich, wywodzących się z pobliskiej Łabędom wsi Niepaszyce. W otoczeniu księcia cieszyńskiego Bolesława na dworze w Toszku już w początkach XV w. pojawia się bowiem *Marek z Niepasicsz,* znany z dokumentów z kwietnia 1404 r. oraz sierpnia 1407 r.[539]. W dokumencie wydanym przez księcia Bernarda strzeleckiego z 1425 r. jako dziedzic wystąpił Mikołaj Niepaski, Pan na Kozłowie (*Nicolaus Nepasky heres in Kozlow*)[540]. Odnaleźć go można również na innym dyplomie, z lipca 1427 r., gdzie pojawia się jako *Nicolaus von Niepassicz*[541]. W 2 połowie XV w. na dokumencie wystawionym w Toszku w marcu 1463 r. podpisał się wspomniany już *Ondrey z Nepossic,* a na innych dwóch spisanych w Cieszynie w styczniu 1492 r. *Jan Nepastky z Nepasicz*[542]. W XVI w. Niepszyce oraz Łabędy weszły w posiadanie rodziny Prokopów. W 1524 r. nabył je Jan Prokop z żoną

[534] Dokument z dn. 22 czerwca 1472 r., za: CDS 6, s. 95.
[535] Nowożytny, zapewne XVIII w. budynek zburzony został w 1936 r. Miał on posiadać starsze cechy architektoniczne, por. DB, s. 145; Siemko 2022, s. 92-93.
[536] Patrz: Rozdział 7: Łabędy.
[537] Zdaniewicz 2021c, s. 380-381.
[538] Dokument z dn. 19 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 93.
[539] Dokument z dn. 1 kwietnia 1404 r., za: List 1, nr 117; Dokument z dn. 5 sierpnia 1407 r., za: List 1, nr 122.
[540] Mógł on być zatem potencjalnym właścicielem dworu w Kozłowie; Dokument z dn. 5 grudnia 1425 r., patrz: Woźny 2024, s. 336-337.
[541] Dokument z dn. 6 lipca 1427 r., za: SK, s. 139.
[542] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86; Dokumenty z dn. 13 stycznia 1492 r., za: CDS 6, s. 131-132.

Marią Kempczowską, a od 1547 do przynajmniej 1573 r. rodzina Prokopów była też właścicielem Łabęd[543].

Sygnatariuszami wspomnianego dokumentu z kwietnia 1472 r. byli także inni rycerze wywodzący się ze wsi ziemi gliwickiej, w których, co ciekawe, natrafiono na relikty dworów na kopcu. Wśród wymienionych znalazł się *Petr Bocziesky z Kocznie z welikeho Rudna*, czyli pogliwickiego Rudna[544]. Być może zamieszkiwał on tutejszy dwór, a jego poprzednikiem był Zbigniew Strzała z Rudna (*Sbigneus Strzala de Rudno*) znany z listy rozjemców sporu pomiędzy książętami śląskimi a biskupem krakowskim Zbigniewem Oleśnickim i Krystynem z Koziegłów z dokumentu wydanego w okolicach Będzina w październiku 1434 r.[545]. Odnotowany on został również jako świadek (*Sbigneo de Rudno*) na dokumencie księcia Bernarda, wystawionym w Strzelcach w styczniu 1435 r.[546]. Wieś Rudno być może już w XIII w. przeszła w ręce prywatne. Na dokumencie wystawionym przez księcia opolskiego Kazimierza w 1228 r. podpisał się jako świadek *Johannes de Rudno*[547]. Zapisy z *Liber Fundationis* z początku XIV w. wskazują, że wieś (*Rudno Janconis)* miała dwóch właścicieli – *Dobrogosta i Novicona*[548].

Na liście świadków dokumentu wydanego w Toszku w kwietniu 1472 r. znalazł się również *Przedbor Zpaniew z maleho Rudna*, przypuszczalny właściciel Małego Rudna (dzisiejszy Rudziniec) i tutejszego dworu[549]. Prawdopodobnie już pod koniec XIV wieku w posiadanie tej osady wszedł ród Strzałów z Rokicia[550]. Z dokumentu wystawionego 18.05 1407 r. wynika, że bracia Henryk i Andrzej Nawojowie z Wielkiego Rudna, którzy byli duchownymi, oskarżyli Mikołaja Strzałę z Rokicia (*Nicolaus Schepotlun Strala de Rokicz*) o bezprawną okupację folwarku w Małym Rudnie. Mikołaj Strzała zmarł jeszcze przed ogłoszeniem wyroku, gdyż w dokumencie tym jest też mowa o wdowie po nim, o imieniu Fymma oraz ich czterech synach: Zbigniewie, Piotrze, Mikołaju i Szczepanie. Z dokumentu wynikać ma, że zakonnicy z Tyńca przyznali wówczas rację Nawojom. Brak niestety informacji o innych ewentualnych posiadaczach majątku i dworu w średniowieczu. Wiadomo, że właścicielem Małego Rudna w 1556 r. był Łukasz Pełka (*Lucas Pelka von Urbanowitz*)[551].

[543] Siemko 2022, s. 92.
[544] Dokument z dn. 19 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 93.
[545] Dokument z dn. 15 października 1434 r., za: ZDM, s. 198.
[546] Dokument z dn. 16 stycznia 1435 r. za: Woźny 2024, s. 338-339.
[547] Dokument bez daty dziennej z 1228 r., za: CDS 1, s. 3-4.
[548] LF, s. 95.
[549] Dokument z dn. 19 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 93.
[550] Woźny 2020, s. 305-306;
[551] Sękowski 2008, s. 187.

W północnej części Krainy Sośnicowickiej od XIII w. położona była wieś Pławniowice[552]. Pierwsza wzmianka historyczna dotycząca potencjalnych właścicieli wsi pochodzi dopiero z 2 poł XIV w. Na dokumencie wystawionym przez księcia Alberta strzeleckiego w październiku 1364 r. jako świadek pojawia się *Marco de Plawnouicz*[553]. Zapewne był to rycerz wywodzący się z tej miejscowości. W kontekście istnienia w tym czasie dworu we wsi najistotniejsze są jednak wzmianki pochodzące z lat 1393-94 r.[554] Wynika z nich, iż w miejscowości znajdowało się bliżej nie opisane *fortalicium*, obsadzone przez polską załogę króla Władysława Jagiełły, dowodzoną przez rycerza Piotra Szafrańca. Zapisy poświadczają dostarczenie tu dwunastu kusz na jesieni 1393 r. (*…Pettrassio Schaffranecz super XII balistas ad fortalicium in Plawnowicze...)*[555]. Broń ta stanowiła wsparcie dla załogi tego obiektu w poświadczonych źródłowo wojnach Władysława Jagiełły z Władysławem Opolczykiem prowadzonych w końcu XIV wieku[556]. Według źródeł pisanych miało ono być zaatakowane w styczniu 1394 r. i skutecznie oparło się najeźdźcom, gdyż w końcu lutego tego roku wspomniany Piotr Szafraniec zakupił kolejne dwadzieścia kusz dla jego obrońców (*...pro XX balistis Schaffranczoni ad Plawniowicze…*)[557]. Na podstawie tych wzmianek trudno jednak odtworzyć, jak wyglądało wspomniane *fortalicium*. Być może był to umocniony dwór lub już murowany zamek[558]. Zaopatrzenie w broń potwierdza niewątpliwie, że załoga jego liczyła przynajmniej kilkadziesiąt osób. Można zatem domniemywać, iż była to raczej dobrze umocniona warownia. W 1409 r. dobra pławniowickie były we władaniu *Stephan Střela von Chechel*, które odkupił od syna wspomnianego *Marco de Plawnouicz.* Wiemy o tym z dokumentu wydanego we wrześniu 1409 r., w którym zapisał on 4 grzywny groszy miary polskiej czynszu z wsi Pławniowice franciszkanom z Opola[559]. W 1519 r. majątek ten nabył Wawrzyniec *Seidlitz von Tepliwoda*, a po nim władali nim również jego potomkowie Jerzy i Mikołaj von Seidlicowie[560]. Następnie w 1560 r. Pławniowice kupił czeski szlachcic Jan Dluhomil (starszy) z Bierawy[561].

Nie wykluczone, że w zasięgu wschodniej części Krainy Sośnicowickiej położone były Czechowice. Analiza dokumentów historycznych pozwala jednak tylko w niewielkim

[552] Horwat 2002, s. 292, s. 438.
[553] Dokument z dn. 23 października 1364 r., za: CDS 2, s. 91.
[554] RD, s. 168, 179.
[555] RD, s. 168.
[556] Sperka 2003, s. 43-53.
[557] Tamże, s. 52-53.
[558] Wyniki badań archeologicznych z lat 70-tych oraz nowszych badań nieinwazyjnych omówione zostały przez R. Zdaniewicza, patrz: Zdaniewicz 2021b, s. 293-307.
[559] Dokument z dn. 5 września 1409 r., patrz: Heyne 1864, s. 886-887; Woźny 2020, s. 299.
[560] Marek 1994, s. 26-27.
[561] Sękowski 2003b, s. 45.

stopniu na wskazanie potencjalnych właścicieli odkrytego tu siedliska rycerskiego. Ustalenie właścicieli majątku utrudnia dodatkowo fakt, iż na terenie Górnego Śląska istniało od XIV wieku przynajmniej trzy osady o zbliżonej nazwie (m.in. Ciochowice k. Toszka czy Ciężkowice k. Kędzierzyna-Koźla). Najbardziej prawdopodobne jest, że z Czechowic wywodzili się Mikołaj i Zbrosław bracia z Czechowic (*Niclico i Zbroszke*), którzy wystąpili jako świadkowie na wspomnianym dokumencie księcia Bolesława I cieszyńskiego, wystawionym na zamku w Toszku w początkach kwietnia 1404 r.[562] oraz z sierpnia 1407 r. (*Mekil vnd Sbroschke von Czechowicz*)[563]. Być może z tej wsi pochodził również *Steffan Latosek von Tiesskowicz*, pisarz księcia opolskiego Mikołaja I opolskiego podpisany na dokumencie wystawionym w Opolu w czerwcu 1461 r.[564]. Dyplom wystawiony przez Przemysława toszeckiego w Toszku w marcu 1463 r. obok wielu innych rycerzy wywodzących się ze wsi dawnego księstwa bytomskiego (m.in. wspomniany już *Ondrey z Nepossicz*) sygnował *Mikulay z Czechowicz* [565]. Sygnatariuszem dokumentu wystawionego w Toszku w kwietniu 1488 r. był natomiast *Johann Czelo von Czechowitz*[566]. Większość przytoczonych powyżej źródeł historycznych wskazuje, iż potencjalni właściciele dworu w Czechowicach związani byli w XV w. zarówno z dworem książąt cieszyńskich i toszeckich, a także opolskich. Kolejne wzmianki dotyczące ewentualnych posiadaczy wsi odnoszą się już do czasów w pełni nowożytnych.

W Krainie Sośnicowickiej leżała z pewnością również osada Kozłów. W XV w. wieś należała już prawdopodobnie do rodziny Kozłowskich, ale nie znana jest data przejścia tych ziem z rąk książęcych do rąk prywatnych. W tym czasie istniała już z pewnością parafia, co potwierdza dokument sprzedaży posiadłości kozłowskich na rzecz księży w Niemodlinie z 1427 r., w którym jako właściciel części Kozłowa wymieniony jest *Nikolaus von Niepassicz*[567]. Dokument ten świadczy również o tym, że w tym czasie wieś była już podzielona. J. Schmidt podaje, że jako świadkowie tej sprzedaży wystąpili m.in. ks. *Bartholomäus von Coslaw* oraz dziedziczny właściciel części wsi *Simon von Coslaw*[568].
Z Kozłowa wywodzili się być może również *Sieghard* i *Konrad z Koslow* wymienieni w dokumencie księcia oświęcimskiego Kazimierza z listopada 1422 r.[569]. Przedstawicielem rodu

[562] Dokument z dn. 1 kwietnia 1404 r., za: List 1, nr 117
[563] Dokument z dn. 5 sierpnia 1407 r. za: CDS 2, s. 95-96.
[564] Dokument z dn. 5 czerwca 1461 r., za: CDS 6, s. 83.
[565] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86.
[566] Dokument z dn. 8 kwietnia 1488 r., za: CDS 6, s. 86; patrz: Weltzel 1866, s. 112.
[567] SK, s. 139,
[568] Schmidt 2007, s. 131. Należy podkreślić, że autor nie powołuje się na konkretne dokumenty, przez co informację tą należy traktować ostrożnie.
[569] Dokument z dn. 15 listopada 1422 r., patrz: Drabina et alli 1985, s. 189-190.

byli również zapewne *Konrad Koslovsky* z rodu Raszyców, pisarz księcia Bernarda w latach 1449-1451 oraz *Casper von Koslow* wzmiankowany w 1456 r.[570]. W otoczeniu księcia Konrada IX znajdował się natomiast Mikołaj Kozłowski (*Mikulass Kozlowsky*), który wystąpił jako poręczyciel długu książęcego na dokumencie wydanym w Bytomiu w lipcu 1466 r.[571].

W XV-wiecznych źródłach nie są jak dotąd znane żadne przekazy o istnieniu w tym okresie dworu rycerskiego w Kozłowie, ale badania archeologiczne potwierdziły jego istnienie. W tym okresie przedstawiciele rodu Kozłowskich musieli zamieszkiwać wieś, gdyż byli głównymi fundatorami powstałego we wsi ok. 1500 r. murowanego kościoła. W połowie XVI wieku właścicielem większości wsi, a być może nawet całej był *Johannes Kozlovski,* który odkupił w 1548 r. część wsi od swojego brata Piotra (*Peter*), a w 1554 r. kolejną część od swojego siostrzeńca *Girzika*[572]. O Janie Kozłowskim wiadomo również, iż wypłacił on w 1559 r. część majątku swojej siostrze Barbarze, a w 1560 r. poślubił Barbarę ze wspominanego już rodu Pełków, będących właścicielami Małego Rudna (Rudzińca)[573]. To tylko jeden z przykładów na koligacje rodzinne pomiędzy właścicielami lokalnych majątków. W tej części Kraju Sośnicowickiego dwór rycerski istniał również w pobliskich Kozłowowi Rachowicach. Podczas badań archeologicznych natrafiono na relikty XIV w. założenia. Pomimo braku materialnych śladów istnieją jednak przesłanki historyczne wskazujące na funkcjonowania siedliska w kolejnych stuleciach. Wskazywać może na to dokument przytaczany przez J. Chrząszcza, o sprzedaży w 1475 r. wsi i dworu (*dorf und gut Rachowitz*) przez rycerza Mikołaja Bierawe (*Nicolaus Birawa*) rycerzowi Krzysztofowi Dziecko (*Christoph Dziecko*) za 300 złotych guldenów węgierskich[574].

3.4. Dwory ziemi toszeckiej

Na terenie historycznej ziemi toszeckiej odkryta została największa liczba stanowisk archeologicznych, stanowiących relikty średniowiecznych dworów rycerskich. Kwerenda źródłowa pod kątem wskazania potencjalnych właścicieli nie dostarczyła oczekiwanych rezultatów w przypadku każdego z tychże siedlisk. Podobnie jak w przypadku omówionych już innych części danego księstwa bytomskiego w trakcie przeglądu dostępnych źródeł historycznych natrafiono na informacje o dużej ilości potencjalnych posiadaczy ziemskich

[570] Pilnaček 1991, s. 53; Horwat 1993, s. 82.
[571] Dokument z dn. 25 lipca 1463 r., za: CDS 6, s. 90-91.
[572] Schmidt 2007, s. 132. Podobnie jak uprzednio, należy podkreślić, że autor nie powołuje się na konkretne dokumenty, przez co informację tą należy traktować ostrożnie.
[573] Pilnaček 1991, s. 54.
[574] Chrząszcz 1904, s. 5.

wywodzących się ze wsi podtoszeckich, w których, jak dotąd, nie natrafiono na pozostałości dworów.

Zdecydowanie najbardziej zagadkową kwestią jest ustalenie domniemanych średniowiecznych właścicieli siedziby rycerskiej w Pniowie. Pierwsza wzmianka historyczna o Pniowie zawarta jest w dokumencie sporządzonym w 1256 roku, z którego wynika, że kilka wsi, znajdujących się w okolicach dzisiejszych Pyskowic, należało do tutejszej parafii Św. Pawła. Dokument ten uważany jest wprawdzie za falsyfikat z przełomu XIII/XIV w., ale z pewnością wymienione w nim osady musiały już istnieć wcześniej, gdyż zostały przez pisarza uznane za tak stare, że ich wymienienie nie budziło wg. fałszerza podejrzeń[575]. Pniów ma zatem metrykę sięgającą przynajmniej początków XIV wieku, na co wskazuje również zapis w *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis* z gdzie osada wymieniona została po nazwą *Pnow*[576]. Niestety nie zachowały się żadne średniowieczne wzmianki dotyczące przejścia Pniowa z rąk książęcych w ręce prywatne. Niewątpliwie jednak w XIV wieku wieś znajdować się już mogła w rękach rycerstwa[577]. Z Pniowa wywodzić się mogli się Mikołaj Panewski, znany z dokumentu Piasta strzeleckiego Bernarda z grudnia 1407 r. oraz Dzierżsław Pniewski, który w 1414 r. wsparł tegoż księcia w wyprawie na tw. wojnę głodową[578]. Kolejne przekazy dotyczą już czasów wczesnonowożytnych. Część Pniowa była przed rokiem 1524 własnością Martina Szylerowskiego (*Martin Šilheřovský*), gdyż w tym roku jego spadkobierczynie dokonały podziału spadku, a grunty przy Pniowie przypadły wraz z Pławniowicami jego starszej siostrze Nezie (*Anezka*)[579]. Rodzina Šilheřovský po raz pierwszy pojawiła się w źródłach pisanych w 1459 r. jako właściciele wsi Šilheřovice na Śląsku opawskim[580]. *Mikulass Sselerzovsky von Czechel* w 1477 r. pisał się już jednak jako właściciel Chechła[581], podobnie jak w *Melichar Šilheřovský* w 1515 r.[582]. Zapewne rodzina ta była już w tym czasie właścicielem lub współwłaścicielem Pniowa, a być może również fundatorem kościoła, który zbudowano tu w 1506 r.[583]. W roku 1560 roku Pniów wraz z pobliskimi Pławniowicami zakupił Jan Dluhomil (starszy) z Bierawy[584].

[575] Chrząszcz1900, s. 16; Siemko 2003, s. 18-19.
[576] CDS 14, s. 95. Badania J. Bakali wskazują, że Księga uposażeń biskupstwa wrocławskiego powstała ok. 1303-1306 r., patrz: Bakala 1989, s. 217-224.
[577] Zdaniewicz 2020c, s. 5-23.
[578] Dokument z dn. 24 grudnia 1407 r. Informację tą podaje M. Woźny, patrz: Woźny 2020, s. 258, tu dalsza literatura.
[579] Chrząszcz 1914, s. 127.
[580] Pilnaček 1991, s. 1086.
[581] Dokument z dn. 2 marca 1477 r., za: CDS 6, s. 100.
[582] Triest 1865, s. 532.
[583] Tamże, s. 509.
[584] Sękowski 2003b, s. 45.

W kontekście potencjalnych właścicieli dworu w Pniowie wymienieni zostali rycerze, do których należała również podtoszecka osada Chechło. Wieś znajdowała się już w rękach prywatnych w początkach XIV w. Dokument wystawiony w grudniu 1307 r. w Ujeździe potwierdził, że połowę tutejszego wójtostwa należącego do biskupów wrocławskich odkupił rycerz *Wolf von Kechel*[585]. Zapewne osobę tą utożsamiać można z Wilczkiem z Chechła (oryg. *Lupus von Chechel)*, który w 1320 r. pojawia się w otoczeniu Władysława, księcia bytomsko-kozielskiego[586]. Niewiadomym pozostaje czy wymieniony rycerz podpisał się również na dyplomach księcia Władysława I, wystawionych w Koźlu w maju i wrześniu 1311 r jako *Michael der Wolf (lupus)*[587]. Z dokumentów z końca XIV i XV w. wynika, że Chechło należało do rodu *Střela*, choć w źródłach istnieją pewne rozbieżności. W dokumencie wystawionym w dn. 6.03.1380 r. książę Bolko III opolski potwierdził zakup przez rycerza Szczepana Strzelę wsi dziedzicznej Chechło od Wichny z Chechła, za wiedzą i pozwoleniem Miczka Strzały za kwotę 140 grzywien[588]. W 1393 r. pojawia się jednak w źródłach *Stephan Střela von Chechel*[589]. Zapewne to on też świadczył na dokumentach Bernarda, księcia strzeleckiego wydanych w marcu 1408 i w grudniu 1409 r.[590]. W związku z tym nie wiadomo czy wieś rzeczywiście zmieniła właściciela czy może jedynie uległa podziałowi. Nie ulega wątpliwości, że z rodu *Střela* wywodził się inny, późniejszy właściciel Chechła tj. Mikołaj Strzelowski(?) z Chechła (*Mikulass Sselerzovsky von Czechel*), znany też jako świadek na dokumentach z końca XV w., tj. 1477, 1491 i 1496 r.[591]. *Stephan Strzela von Chechel und Trzebowitz* wystąpiła na dokumencie ze stycznia 1507 r.[592] Jak podaje Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich w 1512 r. ówczesny dziedzic Chechła *Melchior Szyberowski* wzniósł we wsi nowy kościół w miejscu starego, który uległ zniszczeniu[593]. Wspominany *Melichar Šilheřovský* znany jest też z przekazu z 1515 r.[594]. Wydaje się, że należał on do potomków rodu *Sselerzovsky*. W początkach XVI w.

[585] Dokument z dn. 6 grudnia 1307 r., za: CDS 16, s. 117.
[586] Weltzel 1866, s. 61; Horwat 1993, s. 94.
[587] Dokument z dn. 23 maja 1311 r., za: CDS 16, s. 194 oraz dokument z dn. 18.09.1311, za: CDS 16, s. 201.
[588] Informację tą podaje A. Woźny, patrz: Woźny 2020, s. 298, tu dalsza literatura.
[589] Pilnaček 1991, s. 1201.
[590] Dokument z dn. 30 marca 1408 r., patrz: Woźny 2024, s. 328-329; Dokument z dn. 5 grudnia 1409 r. przytacza J. Horwat, patrz: Horwat 2002, s. 442.
[591] Dokument z dn. 2 marca 1477 r., za: CDS 6, s. 100, dokument z dn. 11 listopada 1491 r., za: CDS 6, s. 131 oraz dokument z dn. 18 czerwca 1496 r., za : CDS 6, s. 141.
[592] Dokument z dn. 30 stycznia 1507 r. za: LuB 2, s. 536.
[593] SG, s. 551; OiB 1932.
[594] Triest 1865, s. 532.

właścicielem części Chechła był burgrabia opolski *Jan von Oderwolff*, a w 1689 r. prawdopodobnie jego syn *Kasper Fryderyk von Oderwolff*[595].

W na południe i zachód od niegdyś książęcego Toszka położonych kilka wsi, w których zachowały się relikty dworów na kopcu. Pierwsza z nich to Widów. Niewiele informacji o potencjalnych właścicielach pochodzi dopiero z XVI stulecia. W 1 połowie XVI w. w księgach opolsko-raciborskich pojawia się Jan Widowski (*Jan Wydowsky*)[596]. Miał on być już właścicielem wsi już w 1518 r., jednak nie zachowały się oryginalne dokumenty poświadczające tę informację[597]. Świadkował on z pewnością na dokumencie wystawionym w 1538 r.[598] W tym samym roku na jednym z dokumentów podpisał się Marek Widowski (*Marek Widawsky*)[599]. Widów pozostawał w rękach rodu Widowskich aż do 1592 r., kiedy majątek przeszedł w ręce Laryszów, a jako właściciel wymieniony został *Sebastian Laris*[600].
Siedziba rycerska istniała z pewnością również w Ciochowicach. Jej właściciele był zapewne rycerz *Nikel de Cochowicz,* odnotowany na krakowskim dokumencie książąt oświęcimskich Wacława, Przemysława i Jana z 1437 r.[601]. Ten sam Mikołaj z Ciochowic (*Nickel von Chiechowicz*) wystąpiła jako świadek na dokumencie Przemysława, księcia toszeckiego wystawionym w marcu 1440 r. oraz na dokumencie Bernarda, księcia strzeleckiego, wydanym w Strzelcach w sierpniu 1444 r.[602]. Źródła wymieniają również Krzysztofa Tiachowicz (*Kristoff z Tiachowicz*), który prawdopodobnie od lat 80-tych XV w. był pisarzem, a następnie kanclerzem księstwa opolsko-raciborskiego do 1499 r.[603]. Pojawia się on na dokumentach książąt śląskich, po raz pierwszy w 1480 r.[604]. Jako świadek widnieje na dyplomie wystawionym w czerwcu 1502 przez Jana i Mikołaja, książąt raciborskich[605], a następnie na dokumencie Jana II Dobrego, księcia opolskiego z czerwca 1503 r. (*Kristoff Tiachowsky*)[606]. Niewykluczone, że sprzedał on Ciochowice, bowiem od 1501 miał się pisać z Brzeźnicy. Przypuszczalnie miał dwóch synów Joachima i Scholastyka, ale nie wiadomo nic

[595] Sękowski 2008, s. 18-19.
[596] Księgi ziemskie Księstwa opolsko-raciborskiego (*Fürstenthum Oppeln-Ratibor*) pochodzą z lat 1532-1543 i 1557-1604. Znajdują się w nich informacje dotyczące m.in. sprzedaży majątków, testamentów i innych zapisów prawnych. Zostały one przetłumaczone na łamach kolejnych zeszytów czasopisma „Oberschlesische Heimat" przez Johannessa Chrząszcza w latach 1914-1916, patrz: Chrząszcz 1914, Chrząszcz 1915. Tu informacja o Janie Widowskim w w/w księgach:Patrz też: Pilnáček 1991, s. 1329.
[597] DB, s. 245.
[598] Chrząszcz 1915, s. 79; Pilnáček 1991, s. 1329.
[599] Chrząszcz 1914, s. 182; Pilnáček 1991, s. 1329.
[600] DB, s. 245.
[601] Dokument z dn. 16 października 1437 r., za: ZDM 2, s. 256-261.
[602] Dokument z dn. 26 marca 1440 r., za: CDS 6, s. 63 oraz dokument z dn. 10 sierpnia 1444, za: CDS 6, s. 66.
[603] Łojek 2021, s. 362-363.
[604] Dokument z dn. 9 stycznia 1480 r. za: CDS 6, s. 108.
[605] Dokument z dn. 10 czerwca 1502 r., za: CDS 6, s. 150.
[606] Dokument z dn. 25 czerwca 1503 r., za: CDS 6, s. 152.

o ich majątkach[607]. Z 1 połowy XVI stulecia znany jest natomiast szlachcic Jan Stařinsky z Ťachovic (*Čochovic*), co potwierdzałoby tezę, iż nie odziedziczyli oni majątku po ojcu, a przeszły one w ręce innego właściciela[608].

Z dużą dozą prawdopodobieństwa średniowieczny dwór rycerski istniał w Proboszczowicach[609]. Właścicielem wsi i dworu mógł być *Miculay z Propostowicz* wymieniony na dokumencie księcia Przemysława w Toszku w marcu 1463 r.[610].

Tuż obok Proboszczowic położony jest Kotulin, z którego wywodził się Hermann z Kotulina (*Hermano Hærede de Chotulin*) znany z wspominanego już dokumentu wystawionego w lipcu 1323 r. przez księcia Władysława bytomskiego[611]. Najwięcej informacji dotyczących rycerzy wywodzących się z Kotulina pochodzi z okresu od ok. 2 poł. XIV po koniec XV stulecia, kiedy pojawiają się oni na kilkunastu dokumentach wydawanych w kancelariach książąt górnośląskich[612]. Niejednokrotnie nie sposób jednak określić czy chodzi o Kotulin Mały czy Duży. Ze źródeł znany jest m.in. rycerz Henryk (*Heinrich von Kothelin)*, świadczący na dokumencie księcia niemodlińskiego Bolka, wydanym w Niemodlinie w listopadzie 1361 r. czy *Jenke von Kotulen/Janke von Cottulin*, znany z dokumentów Bernarda, księcia strzeleckiego, wydanych w Lublińcu w kwietniu i maju 1412 r.[613]. Na różnych dokumentach z 2 połowy XV w. wydawanych w Toszku w podobnej roli wystąpili *Hyncze Kozub von Kotulein*, w kwietniu 1472 r. czy *Mikulass Mokrzsky z Kotulyna* w październiku 1495 r.[614]. Rycerze wywodzący się z Kotulina sprawowali w średniowieczu również ważne urzędy na dworach książęcych. Dobrym przykładem jest *Dietrich von Kottulin*, który pełnił funkcję sędziego dworskiego księcia Konrada III oleśnicko-kozielskiego[615]. Co ciekawe rycerz ten wsparł Zakon Krzyżacki w Wielkiej Wojnie z Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim w latach 1409-1411, jednak oddziały, którymi dowodził wzięły udział w bitwie pod Koronowem w dniu 11.10.1410, a nie jak się często uważa w starciu pod Grunwaldem[616]. Jak podaje R. Sękowski przedstawiciele tej najstarszej linii górnośląskiej rodu Kotulińskich w początkach XVI stulecia nie posiadali już

[607] Gerlic 1997, s. 398.
[608] Pilnáček 1991, s. 1173.
[609] Badania geofizyczne i powierzchniowe nie dały ostatecznej odpowiedzi w tej kwestii, Lewicki et alli 2020, s. 151-153.
[610] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86.
[611] Dokument z dn. 24 lipca 1323 r., patrz: Gramer 1863, s. 343-344; Drabina et ally1985, s. 87.
[612] Horwat 1993, s. 90-91; Sękowski 2005, s. 67-70. Woźny 2020, s. 191-193.
[613] Dokument z dn. 23 listopada 1361 r., za: CDS 6, s. 7 oraz dokument z dn. 15 kwietnia 1412 r., za CDS 6, s. 32; Dokument z dn. 3 maja 1412 r., patrz: Woźny 2024, s. 331.
[614] Dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 94 oraz dokument z dn. 28 października 1495 r., za CDS 6, s. 141.
[615] Sękowski 2005, s. 67.
[616] Ekhdal 2010, s. 146.

żadnych majątków we wsi gdyż znajdowały się one w rękach innych rodzin, m.in. Mokrskich[617]. W przypadku Kotulina warto wskazać, że wsi mógł znajdować się dwór. Niestety jak dotąd nie udało natrafić na jego ślady, lecz są pewne przesłanki dotyczące możliwej lokalizacji[618].

Pozostałości siedziby rycerskiej odkryto pomiędzy dzisiejszymi wsiami Sieronowice oraz Balcarzowice. Formalnie stanowisko znajduje się dziś bliżej pierwszej z osad, lecz pod względem administracyjnym, przynajmniej w XIX w. las był częścią tej drugiej[619]. Obydwie wsie posiadają niewątpliwie średniowieczną metrykę, dlatego potencjalnych właścicieli dworu należy szukać wśród rycerstwa wywodzącego się zarówno z Sieronowic, jak też Balcarzowic. J. Horwat uznaje, że obydwie leżały w średniowieczu w granicach księstwa strzeleckiego, tuż przy granicy z księstwem toszeckim[620]. Co ciekawe na dokumencie wystawionym we wrześniu 1342 r. wymienieni zostali obok siebie Bogusz z Sieronowic i Jasiek z Balcarzowic (*Bogussij de Sironowicz et laezeonis de Walczerzowicz)*[621]. Rycerze Ci z pewnością znajdowali się w orbicie dworu książąt strzeleckich. Z Sieronowic wywodził się być może *Zerzeg, syn Abrahama de Sironowicz*, odnotowany w dokumencie z 1362 r.[622]. Potencjalnym właścicielem dworu mógł być *Hans Bogusch von Syronowicz* odnotowywany na dokumencie wystawionym w Strzelcach przez księcia Bernarda z kwietnia 1453 r.[623], Bolko V Husyty z czerwca 1455 r. (tu jako *Bogusch von Syronyowicz*)[624] czy Jana I oświęcimskiego ze stycznia 1456 r. (tu jako: *Jan Bogusch von Syronowitcz*)[625].

Właścicielem dworu wywodzącym się z Balcarzowic mógł być Dziersław z Walcerzowic (*Derslaus de Walterzowitz*), znany z dokumentu Bernarda strzeleckiego z 1435 r. wspomnianego przez J. Pilnačka[626]. Nie wiadomo w jakich okolicznościach, ale jego następcy, Andrzej i Mikołaj z Walcerzowic związani byli już z dworem księcia Przemysława toszeckiego. *Mikosch von Walczerzowicz* i *Ondrzey von Walczerzowicz*, gdyż widnieją jako świadkowie dokumentu wystawionego na dworze w Toszku w styczniu 1457 r., a *Niklas von*

[617] Sękowski 2005, s. 67.
[618] Zdaniewicz 2022a, Toszek, s. 22-23.
[619] Zgodnie z zapisem archiwalnym grodzisko wizytowane przez hrabiego Posadowskiego w 1886 r. położone było na terenie Balzarowitzer Forst/Balzarowitzer Wald. Balcarzowice od roku 1705 stanowiły własność rodziny Posadowskich, którzy swoją siedzibę mieli w pobliskiej Błotnicy Strzeleckiej za: Archiwum Działu Archeologii MŚO w Opolu, teczka: Balzarowitz.
[620] Horwat 2002, s. 421, 434.
[621] Dokument z dn. 20 września 1342 r., za: CDS 2, s. 88.
[622] Dokument z dn. 1 sierpnia 1362 r., za: KDŚ 5, s. 130.
[623] Dokument z dn. 18 kwietnia 1453 r., patrz: Woźny 2024, s. 346.
[624] Dokument z dn. 21 czerwca 1455, za: CDS 1, s. 129.
[625] Dokument z dn. 12 stycznia 1456, za: CDS 1, s. 129-130.
[626] Pilnaček 1991, s. 157.

Walczesdorf na dokumencie z kwietnia 1472 r.[627]. Ciekawy jest fakt, iż podobnie rycerze wywodzący się z pobliskiego Balcarzowicom Kotulina, w 2 poł. XV w. przeszli na służbę książąt toszeckich. W tym kontekście istotne może być, że w XVI stuleciu Walcerzowice znalazły się już w poszerzonych graniach okręgu toszeckiego[628].

W źródłach zachowały się także informacje dotyczące ewentualnych właścicieli dworu na kopcu w Płużnicy Wielkiej, również znajdującego się na pograniczu z księstwem strzeleckim. Był nim zapewne Albrecht Kiczka z Płużnicy (*Alberto Kyczca de Plusnycze*) wymieniony na dokumencie poręczenia pożyczki dla Nawoja z Tęczyna i Morawicy z 1417 r.[629]. Rycerz wymieniony został następnie na dyplomach księcia Bernarda strzeleckiego z 1418 r. i 1421[630].

Nie wykluczone, że utożsamiać można go z *Olbrechtem Kiczke*, który świadczył już kilka lat wcześniej na dyplomie księcia Bolesława cieszyńskiego, wystawionym w Toszku w dniu 5 sierpnia 1407 r., a którego głównym zainteresowanym, jak wynika z treści był Andrzej Kiczka, przypuszczalnie jego brat[631].

Potencjalnym właścicielem dworu w Płużnicy mógł być także *Adam Kiczka z Plawsincz lub Adam Kyczka de Plusznycza* znany z kilku dokumentów książąt oświęcimskich wystawianych przeważnie w Oświęcimiu od lat 20-tych do końca lat 40-tych XV w.[632]. Po raz pierwszy pojawia się jako świadek szlachectwa innego rycerza na dokumencie z listopada 1422 r., wystawionym na zamku w Toszku w przez księcia oświęcimskiego Kazimierza[633]. Ten sam rycerz Adam znajdował się również w bliskim otoczeniu księcia Przemysława toszeckiego, o czym świadczą chociażby dokumenty z lipca 1438 r. (*Adam Kyrczka von der Plausnicz*), marca 1440 r. (*Adam Kyczka von Plausnicz*) czy października 1442 r. (*Adam Kitczka z Plawsincz*)[634]. Rycerza *Adama Kyczka von Plausnicz* odnaleźć można w treści oraz spisach świadków dyplomów wydawanych przez księcia strzeleckiego Bernarda z marca 1442 r. czy marca 1444 i sierpnia 1444 r.[635]. Liczba dokumentów, na których świadczył Adam Kiczka jest imponująca, co świadczy o tym, że był on znaczącym przedstawicielem

[627] Dokument z dn. 2 stycznia 1457 r., za: CDS 6, s. 77 oraz dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 94.
[628] Woźny 2020, s. 329.
[629] SPPP 2, s. 220;
[630] Rycerz ten jest zapewne tożsamy z *Vlbrechtem Kicze von Labut* z Łabęd, patrz: Sękowski 2003b, s. 334; Woźny 2020, s. 183; Dokument z dn. 14 listopada 1421 r., patrz: Woźny 2024, s. 334-335.
[631] CDS 2, s. 95-96.
[632] ZDM 2, s. 191, 259; ZDM 5, s. 345-346;
[633] Drabina et alli 1985, s. 189.
[634] Dokument z dn. 4 lipca 1438 r., za: CDS 6, s. 61, dokument z dn. 26 marca 1440 r., za: CDS 6, s. 63 oraz dokument z dn. 15 października 1442 r., za : CDS 6, s. 66.
[635] Dokument z dn. 24 marca 1442 r., za: CDS 6, s. 65, dokument z dn. 13 marca 1444 r., za: CDS 6, s. 65 oraz dokument z dn. 10 sierpnia 1444 r., za: CDS 6, s. 66.

stanu rycerskiego ziemi toszeckiej. Jego następcą mógł być *Nicolai dem Jüngern von Plaudnicz*, wymieniony na dokumencie księcia cieszyńskigo Wacława, wydanym w Bytomiu w marcu 1449 r.[636]. W latach 60 i 70-tych XV w. na dokumentach wystawionych w toszeckiej kancelarii księcia Przemysława świadczył Adam (*Sedam*) z Płużnicy - w marcu 1463 r. (*Sedam z Pluznicze*) oraz w kwietniu 1472 r. (*Adam von der Plausnicz)*[637]. Nie wykluczone, że był on synem lub wnukiem Adama Kiczki.

Źródła historyczne przynoszą również sporo informacji dotyczących rycerzy wywodzących się z Błotnicy. Pierwsi dostojnicy wywodzący się z miejscowości pojawiają się w otoczeniu księcia opolsko - raciborskiego Władysława w 2 poł. XIII w. (Janko z Błotnicy)[638]. Na dokumencie księcia kozielskiego Kazimierza, wystawionym w Bytomiu w lutym 1340 r. podpisał się jako świadek *Schamborco von Blothnicza*[639]. Ten sam *Sambor de Blotnicz* wystąpił następnie na dyplomie księcia strzeleckiego Alberta z marca 1350 r.[640]. Z Błotnicy pisał się również Mikołaj Kiczka, odnotowany na dokumentach z grudnia 1412 r. wydanych w Bytomiu przez księcia cieszyńskiego Bolesława[641]. *Mikolaike von dir Blottenicz* świadczył następnie dokument wydany przez tegoż księcia w Siewierzu w czerwcu 1415 r.[642]. Pojawia się obok wymienionego uprzednio Adama Kiczki z Płużnicy jako świadek szlachectwa w dokumencie wystawionym na zamku w Toszku w przez księcia oświęcimskiego Kazimierza w listopadzie 1422 r.[643]. Paszko (*Paschken von der Plottnitz*) w 1406 r. stał się współwłaścicielem pobliskiej Błotnicy wsi Wamątowice, co potwierdza dokument zakupu wystawiony przez księcia strzeleckiego Bernarda[644]. Inny rycerz, zapewne również rodem z Błotnicy tj. *Tschamborio de Blotnycz* w latach 1416-1417 był marszałkiem na dworze księcia Kazimierza oświęcimskiego[645]. Razem z *Mikołajem z Błotnice, hetmanem na Tosce* (Toszku) wymieniony został jako świadek dokumentu z października 1424 r. wystawionego w Wadowicach przez księcia oświęcimskiego Kazimierza[646]. Obydwaj rycerze byli zresztą silnie związani z dworem książąt cieszyńskich i oświęcimskich przynajmniej do początku lat 30-tych XV w., co potwierdzają dosyć liczne dokumenty, w których

[636] Dokument z dn. 9 marca 1449 r., za: CDS 6, s. 69.
[637] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86 oraz dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za CDS 6, s. 94.
[638] Cetwiński 1982, s. 29.
[639] Dokument z dn. 23 lutego 1340 r., za: CDS 30, s. 111.
[640] Dokument z dn. 21 marca 1450 r., za: CDS 6, s. 4-5.
[641] Dokument z dn. 2 grudnia 1412 i 27 grudnia 1412, patrz: Drabina et alli, s. 174-178.
[642] Dokument z dn, 15 czerwca 1415 r., za: KDKK 2, s. 401-402.
[643] Drabina et alli 1985, s. 189.
[644] Dokument z dn. 26 maja 1406 r. patrz: Woźny 2024, s. 321-350, s. 327-328.
[645] ZDM 5, s. 176, 228.
[646] Dokument z dn. 19 października 1424 r., za: ZDM 5, s. 282-283

świadczyli[647]. Z pewnością młodszy z nich, Sambor był następnie związany z dworem Przemysława toszeckiego, co wnioskować można z dyplomu z wystawionego przez księcia w Oświęcimiu w styczniu 1445 r. (tu jako *Tschamber von Blotnicz*) [648]. W 1456 r. pojawił się na dokumencie innego Piasta cieszyńskiego, tj. Wacława w 1456 r. (*Schombor von der Blotnicz*)[649]. Być może synem Sambora był *Gindrzich z Plotnicze*, znany z dokumentów wystawionych w kancelarii toszeckiej księcia Przemysława w marcu 1463 i kwietniu 1472 r.[650].

Ważnym punktem na mapie rezydencji rycerskich ziemi toszeckiej był Kamieniec[651]. Badania archeologiczne ujawniły, że najstarsza część murowanej czworokątnej wieży (tzw. „Mysiej wieży"), stanowiącej obecnie część nowożytnego założenia pałacowego posiada późnośredniowieczną metrykę[652]. Właścicielami majątku obejmującego Kamieniec, ale także pobliskich mu wsi Łubie i Wojska była w XV i XVI w. rodzina *von Kokors[653]*. W 2 poł. XV w. właścicielem Kamieńca był zapewne Piotr, który pisał się jednak z Wojskiej (*Petr Kokors z Woyskey)*. Wystąpił on jako świadek na dokumencie Przemysława toszeckiego wydanym w Toszku w marcu 1463 r. oraz kwietniu 1472 r.[654]. Z tego drugiego dokumentu znany jest również *Paw Kokorz von Lupke*. *Jan Kamenecz* wymieniony został na dokumencie z maja 1481 r. wydanym przez książąt opolskich Janusza i Mikołaja w Opolu[655]. Z dworem opolskim związany był również *Petrus (Petr) Kokorz,* pisarz na dworze Jana II Dobrego, wymieniony na dokumentach z czerwca 1503 r., marca 1510 r. oraz września i października 1511 r.[656]. Na dyplomie tegoż księcia w początkach XVI w. pojawia się jako świadek również *Jan Kokorz*[657].

Znaczącym przedstawicielem rycerstwa górnośląskiego był Mikołaj Krzistek z Ziemięcic, domniemany właściciel tutejszego dworu i majątku[658]. Podobnie jak Adam Kiczka w latach 20-tych XV w. był on w bliskim otoczeniu książąt oświęcimskich, o czym świadczą liczne

[647] np. dokument z dn. 26 października 1427 r, za: ZDM 2, s. 77-78; Dokument z dn. 10 listopada 1430 r, za: ZDM 2, s. 135-137; Dokument z dn. 26 lipca 1434 r, za: ZDM 2, s. 189-191.
[648] CDS2, s. 58.
[649] Dokument z dn. 19 grudnia 1456 r., za: CDS 6, s. 77.
[650] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86 oraz dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za CDS 6, s. 94.
[651] Wieś ta w opracowaniach historycznych jest mylona z wsią Kamień w Ziemi bytomskiej, patrz: Horwat 1990, s. 94.
[652] Tarasiński, Nocuń 2003, s. 204-205, 212-213.
[653] Pilnaček 1991, s. 260; Sękowski 2005, s. 22-23.
[654] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86 oraz dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 94-95
[655] Dokument z dn. 1 maja 1481 r., za: CDS 6, s. 109.
[656] Dokument z dn. 26 czerwca 1503 r., za: CDS 6, s. 152, dokument z dn. 12 marca 1510 r., za: CDS 6, s. 158, dokument z dn. 16 września 1511 r., za: CDS 6, s. 160 oraz dokument z dn. 13 października 1503 r., za: CDS 6, s. 160.
[657] Dokument z dn. 14 maja 1504 r., za: CDS 6, s. 152.
[658] Być może pierwszym właścicielem wsi był *Zementa de Zemenczicz*, patrz: Boehme 1770, s. 52.

dokumenty wydane w kancelarii księcia oświęcimskiego Kazimierza, m.in. po raz pierwszy listopadzie 1422 r. (*Krzistko z Semantczicz*)[659]. Następnie odnaleźć go można na cytowanym już dokumencie wystawionym październiku 1434 r. pod Będzinem (*Cristinus de Ziemianice*)[660]. W kontekście ziemi toszeckiej na uwagę zasługują szczególnie dyplomy wydawane w kancelariach książęcych w Toszku i w pobliskich Strzelcach, na których w spisie świadków widnieje wspominany rycerz. *Crziske von Sementicz* sygnował dokument wystawiony przez księcia oświęcimskiego Wacława w Toszku w marcu 1440 r. a następnie podpisał się w sierpniu 1444 r. na dokumencie księcia Bernarda w Strzelcach[661]. Następcą Mikołaja Krzistka był *Jan Krzistek z Sementicz*, odnotowany na dokumentach wystawionych również w Toszku w marciu 1463 r. i kwietniu 1472 r. (tu jako *Kristke von Serneticz*) oraz Miechowicach w kwietniu 1485 r. (tu jako *Jan Krzistek z Zemezicz)*[662]. Po nim właścicielem Ziemięcic był Daniel Ziemięcki (*Daniel Zemeczki/ Daniel Zemietski*), który w latach 1524-1539 piastował urząd starosty toszeckiego[663]. Należy jednak podkreślić, że najstarszym odnotowanym właścicielem Ziemiecic mógł być *Zementa de Ziemiencicz* wymieniony jako świadek na dokumencie Kazimierza bytomskiego z 1286 r.[664]

Dwór rycerski prawdopodobnie istniał również w pobliskiej Ziemięcicom Szałszy. Na dokumencie wystawionym w Toszku w kwietniu 1472 r. przez księcia Przemysława II jako świadek podpisał się *Jan von Salsche*[665]. Potencjalna lokalizacja dworu rycerskiego uchwycona została w trakcie analizy LIDAR terenu wsi.

Kończąc rozważania dotyczące dworów ziemi toszeckiej omówić warto kwestię właścicieli siedziby rycerskiej w Kielczy. Najstarszy dokument dotyczący sprzedaży tutejszego majątku pochodzi z marca 1309 r.[666]. Wymieniony tu rycerz Skarbimir (*Ritter Scarbimir)* sprzedał wieś rycerzom Jackowi i Florianowi (*Ritter Jacczco und Florian*), co potwierdził formalnie książę Bolesław na dyplomie wystawionym w tym dniu na zamku w Toszku. W styczniu 1350 r. Albert Młodszy, książę strzelecki, nadał rycerzowi Tomaszowi z Kamienia wszystkie prawa książęce oraz sądownicze we wis *Kiełcze*[667]. W kolejnych latach właścicielami wsi, a być może i dworu byli być może Piotr i Kacper z Kielczy (*Passek z*

[659] Dokument z dn. 15 listopada 1422 r., patrz: Drabina 1985, s. 189.
[660] Dokument z dn. 15 października 1434 r., za: ZDM 2, s. 198.
[661] Dokument z dn. 26 marca 1440 r., za: CDS 6, s. 63 oraz dokument z dn. 10 sierpnia 1444, za: CDS 6, s. 66. Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86.
[662] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86, dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 94-95 oraz dokument z dn. 30 kwietnia 1485 r., za CDS 6, s.123.
[663] Chrząszcz 1914, s. 127.
[664] Dokument z dn. 1 października 1286 r., za: DBU1, s. 51-52.
[665] Dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 94-95.
[666] Dokument z dn. 6 marca 1309 r., za: CDS 16, s. 139.
[667] Dokument z dn. 6 stycznia 1350 r., za: RS, nr dok. 157.

Kelcze i *Caspar z Kelcze*), którzy świadczyli na dokumencie wystawionym przez księcia Przemysława w Toszku w marcu 1463 r.[668]. Sam *Paschke von Kelcze* wystąpił jeszcze jako sygnatariusz dokumentu wystawionego w kancelarii toszeckiej księcia Przemysława w kwietniu 1472 r.[669].

3.5. Dwory ziemi kozielskiej

Ziemia Kozielska należy do najsłabiej rozpoznanych pod kątem istnienia dawnych siedzib rycerskich części księstwa bytomskiego z przełomu XIII i XIV stulecia. Wydaje się, że jest to wynikiem przede wszystkim stanu dotychczasowego rozpoznania. Liczba wsi o metryce średniowiecznej na tym terenie oraz potencjalnych, znanych historycznych ich właścicieli jest bardzo duża, co nie znajduje odzwierciedlenia w badaniach archeologicznych, chociażby w wykazie stanowisk odkrytych w czasie badań powierzchniowych AZP[670].

Obiekty słabo rozpoznane lub zniszczone zlokalizowano na terenie miejscowości Dzielawy, Bierawa, Twardawa oraz Sławęcice, które stanowią obecnie część miasta Kędzierzyna-Koźla[671]. Nowsze badania, przede wszystkim analizy LIDAR oraz badania powierzchniowe wskazują, że nieujawnione dotąd relikty dawnych siedzib znajdują się prawdopodobnie również w Sławikowie oraz Naczęsławicach[672].

Najstarsze dokumenty, odnoszące się jeszcze do 1 poł. XIII w., czyli okresu sprzed formalnego powstania księstwa bytomskiego odnoszą się do Naczęsławic (Naczęsłowic) oraz Sławikowa. Właścicielem tej pierwszej w latach 20-tych i początku 30-tych XIII w. był zapewne komes Naczęsław (oryg. *Nachazlaus/Nazlaus*), drugiej, tj. Sławikowa komes w 1223 r. Werner Konradowic, a później w latach 1258-1280 jego syn Piotr Wernerowic ze Sławikowa (oryg. *Slawetaw/Slawicen*)[673]. W 2 połowie XIII w., na dokumentach księcia wrocławskiego Henryka II Białego z 1263 i 1265 r. pojawia się natomiast Wojciech („*Albertus*") Twardawa, zapewne właściciel wsi Twardawa[674]. Zachowane źródła pisane poświadczają licznych właścicieli wspomnianych wsi w kolejnych wiekach.

Wieś Naczęsławice (*Naczenslaiwcz*) zakupił w początkach XIV w. rycerz *Arnold von Glesin,* co wiadomo z dokumentu wystawionego w Koźlu w kancelarii księcia bytomsko-

[668] Dokument z dn. 12 marca 1463 r., za: CDS 6, s. 86.
[669] Dokument z dn. 26 kwietnia 1472 r., za: CDS 6, s. 123.
[670] Horwat 1990, s. 95-96
[671] Nowakowski 2017, s. 263, 293, 428, 450, tu dalsza literatura.
[672] Badania własne autora.
[673] Cetwiński 1982, s. 35,37, 42.
[674] Tamże, s. 145.

kozielskiego Władysława w lipcu 1321 r.[675]. Kolejnym właścicielem mógł być Jan z Naczęsławic (*Johann von Nimsdorf*), który świadczył na dyplomie księcia kozielsko-oleśnickiego Konrada II z listopada 1380 r.[676]. Inne dokumenty pozwalające na identyfikację potencjalnych właścicieli tutejszego dworu pochodzą już z końca XV w. *Peter Franckssteín z Neczeslawicz* znalazł się na liście świadków dokumentu wystawionego w Koźlu w styczniu 1479 r. oraz z lutego 1484 r.(tu jako: *Peter Fragstein von Naczeslawitz*)[677]. U schyłku XV w. wieś lub jej część była własnością rodu Larys, gdyż stąd pisał się rycerz Mikołaj (*Hanuss Laryss z Naczeslawicz)* wymieniony wśród świadków na dokumencie starosty górnośląskiego Jana Bielika z Kornic z kwietnia 1488 r.[678]. Ten sam *Nikolaus Laris von Naczeslawicz* był również wystawcą dokumentu z września 1511 r.[679]. Rodzina *Fragstein* posiadała także część wsi w początkach XVI wieku, o czym świadczą dokumenty sygnowane w Koźlu przez rycerza Wacława z Naczęsławic w dniu 26.01.1506 r. (tu jako: *Wencel Lupa (Fragstein) von Nimsdorf*) oraz 25.01.1513 r.(tu jako: *Waczlaw Franstz z Naczeslawicz*)[680].

Właścicielem Sławikowa w początkach XIV w. był zapewne *Nikolaus Erbherr von Slavicow (Slawikau)* wymieniony jako świadek na wspomnianym dokumencie zakupu wsi Naczęsławice z lipca 1321 r.[681]. Działał on w bezpośrednim otoczeniu księcia kozielsko-bytomskiego Władysława, gdyż na dyplomie wydanym w Koźlu w marcu 1328 r. wystąpił w roli książęcego adwokata (*Nicaolaus von Slawiskow herzoglicher Prokurator*)[682]. Kolejni potencjalni właściciele, tj. Zygrod i Werner(?) (*Sigrodij de Slauicow et Sigillum Verkonis de Slauicow*) wymienieni zostali po raz pierwszy jako świadkowie na dokumencie wydanym przez radę miejską Raciborza w grudniu 1368 r.[683]. Związani byli oni z dworem księcia oleśnickiego Konrada II, gdyż w kwietniu 1368 r. świadczyli na wystawionym przez niego w Oleśnicy dokumencie (*Werner und Sigrod, gebruder von Slawikow*)[684]. Na liście świadków pojawił się tu również *Niczke von Slawikau*, który był zapewne spokrewniony z rycerzami Zygrodem i Wernerem. W poł. XIV w. był również związany z dworem oleśnickim. Na dokumencie wydanym przez innego księcia oleśnickiego, tj. Konrada VII Białego w Koźlu w

[675] Dokument z dn. 24 lipca 1321 r., za: CDS 18, s. 188-189.
[676] Dokument z dn. 19 listopada 1380 r., za: Weltzel 1866, s. 86.
[677] Dokument z dn. 13 stycznia 1479 r., za: CDS 6, s. 105 oraz dokument z dn. 21 lutego 1484, patrz: Weltzel 1866, s. 119.
[678] Dokument z dn. 8 kwietnia 1488 r., za: CDS 2, s. 206-207.
[679] Dokument z dn. 7 września 1511 r., za: CDS 6, s. 160.
[680] Dokument z dn. 26 stycznia 1506 r., za: Weltzel 1866, s. 128 oraz dokument z dn. 25 stycznia 1513 r., patrz: CDS 6, s. 162-163.
[681] Dokument z dn. 24 lipca 1321 r., za: CDS 18, s. 188-189.
[682] Dokument z dn. 22 marca 1328 r., za: CDS 22, s. 37.
[683] Dokument z dn. 15 grudnia 1368 r., za: CDS 2, s. 153-154; Horwat 1990, s. 86.
[684] Dokument z dn. 18 kwietnia 1368 r., za: Weltzel 1866, s. 76.

grudniu 1408 r. świadkowali natomiast Mikołaj i Piotr ze Sławikowa (*Nielas Koschenbor vnd Peter von Slawikaw*)[685]. Wynika z tego, że u schyłku XIV i początkach XV stulecia w źródłach pojawia się przynajmniej kilku potencjalnych właścicieli majątku sławikowskiego. Z XV-wiecznych dyplomów wystawianych obok książąt oleśnickich również przez książąt strzeleckich i opawsko-raciborskich znanych jest jeszcze wielu innych rycerzy wywodzących się ze Sławikowa, tj. Mrazke (*Mrazke von Slawikaw*)[686], Zygrod ze Sławikowa (*Zygroden von Slawikau*) i Jan Sławikowski (*Jan Slawikowski*)[687], Stefan (*Steffke Slawikowsky*)[688], Henryk(?) (*Gindrzich z Slawykowa)*[689] czy Jakub (*Jakub Miloth z Slawikowa*) i Jan Miloth (*Jan Miloth Slawikow*)[690]. Trudno jednak określić, który z wymienionych był realnym właścicielem ziemi i tutejszego dworu.

Listy świadków na dokumentach ujawniają również bardzo dużą ilość potencjalnych właścicieli wsi i dworu w Twardawie. Po wspominanym już Wojciechu w początkach XIV w. dziedzicznym właścicielem był rycerz Szaweł(?) (*Saul Erbherr von. Tvardowa*), wymieniony na dokumencie księcia kozielskiego Władysława z kwietnia 1310 r.[691]. W otoczeniu książąt bytomsko-kozielskich Kaźka i Bolka około połowy XIV w. był Mancin z Twardawy (*Manczin von Tuadraua/Mancin von Twardaua*), który świadczył na ich dokumentach pomiędzy rokiem 1339 a 1353[692] oraz Dzierzko (*Dirsk(t)a von Twardawa*) znany z dokumentu Bolka kozielskiego z września 1352 r.[693]. U schyłku XIV wieku rycerze z Twardawy znaleźli się natomiast w bliskości dworu książąt niemodlińskich. *Janko von Twardawe* świadczył na dokumencie księcia Konrada II w listopadzie 1380 r.[694]. *Nikel* i *Czenke von Twardow* podpisali się na dyplomie księcia Konrada III wystawionym w Koźlu w listopadzie 1411 r.[695], a *Marcus Twardawe* na dokumencie Konrada VII Białego z kwietnia 1431 r.[696]. Blisko dworu tego ostatniego księcia był także rycerz Szaweł lub Paweł z Twardawy (*Saul Twardawe*) znany z dokumentów z lipca i grudnia 1446 r. oraz *Mantyna von*

[685] Dokument z dn. 27 grudnia 1408 r., za:.CDS 2, s. 53.
[686] m.in. świadek na dokumencie z dn. 19 listopada 1415 r., za: CDS 6, s. 206.
[687] m.in. świadkowie na dokumencie z dn. 14 czerwca 1439 r., z: CDS 1, s. 120-121.
[688] Świadek na dokumencie z dn. 6 września 1450 r., za: CDS 2, s. 61.
[689] Świadek na dokumencie z dn. 17.czerwca 1472 r., za: CDS 2, s. 195.
[690] m.in. świadkowie na dokumentach z dn. 20 czerwca 1480 r. oraz 4 maja 1495 r., za: CDS 2, s. 199-200, 213-1214.
[691] Dokument z dn. 27 kwietnia 1310 r., za: CDS 16, s. 172.
[692] mi.in. CDS 30, s. 95; SR, t. 2, nr dokumentu 947.
[693] Dokument z dn. 8 września 1352 r., patrz: Weltzel 1866, s. 71.
[694] Dokument z dn. 19 listopada 1380 r., patrz:Weltzel, s. 86.
[695] Dokument z dn. 16 listopada 1411 r., za: CDS 6, s. 31
[696] Dokument z dn. 8 kwietnia 1431 r., patrz:Weltzel 1866, s. 100.

Twardawa wymieniony na liście świadków dyplomu z września 1450 r.[697]. Potencjalni właściciele dworu w Twardawie widnieją również na listach świadków dokumentów wystawionych przez księcia strzeleckiego Bernarda – tu Jan Twardawa (*Hanuss Twardawa*) na dyplomie wydanym w Strzelcach w marcu 1439 r. oraz księcia cieszyńskiego Wacława – tu Szczepan (*Strzepan von Twarduow*) na dyplomie z Bytomia z marca 1449 r.[698]. Rycerz *Sebastian Twardawe* sygnował natomiast dokument księcia oleśnickiego Konrada X Białego z listopada 1472 r.[699]. Wśród świadków podpisanych na dokumentach Henryka I Starszego, księcia ziębickiego i kozielskiego, ze stycznia 1475 r., potwierdzających przywileje miasta Bytomia oraz ze stycznia 1475 r. odnawiającym prawa miejskie Gliwic znalazł się Paweł (Szaweł) z Twardawy[700]. Rycerz ten (*Jan Szawel von Twardawe*) odnotowany został również na dokumentach starosty górnośląskiego Jana Bielika z Kornic z lat 1478-1480[701]. Rycerze Wacław (*Waczław Twrdawa z Dluhomilicz*) oraz Marcin (*Martin z Twrdawa*) byli natomiast współwystawcami dokumentu wydanego w Koźlu w styczniu 1479 r.[702]. W początkach XVI w. właścicielem dóbr twardawskich był być może Krystek (*Christek Twardawe*) znany z dokumentu ze stycznia 1506 r. przytaczanego przez A. Weltzela[703].

We wschodniej części ziemi kozielskiej położone są natomiast wsie Bierawa, Dzielawy i Sławęcice. Najwięcej wiadomo o potencjalnych właścicielach Bierawy. Posiadaczem tutejszego dworu w początkach XIV w. był Bartłomiej z Bierawy (*Bartholomeus von Berawa*), któremu książę bytomski Kazimierz w październiku 1308 r. nadał dziedziczne prawa do wsi[704]. W końcu XIV w. ze źródeł historycznych znani są Piotr (*Peterus*) i Paweł (*Paszko*) wywodzący się z tej miejscowości[705]. W XV w. w otoczeniu księcia Bernarda strzeleckiego działał Gumpert z Bierawy (*Gumprecht von der Boraw*) znany jako świadek z dokumentów księcia ze stycznia 1423 i maja 1429 r.[706]. Kolejni rycerze wywodzący się z Bierawy działali już na dworze książąt opolskich. Długomil z Bierawy (*Dluhomil von der Boraw)* w latach 1431-1432 związany był z dworem Bolka IV

[697] Dokumenty z dn. 1 lipca 1446 r., z dn. 13 grudnia 1446 r. oraz dn. 6 września 1450 r., patrz: Weltzel 1866, s. 105.
[698] Dokument z dn. 16 marca 1439 r., za: CDS 6, s. 62 oraz dokument z dn. 2 marca 1439 r., za: CDS 6, s. 69.
[699] Dokument z dn. 13 listopada 1472 r., patrz: Weltzel 1866, s. 112.
[700] Dokumenty z dn. 19 stycznia 1475 r. oraz 22 stycznia 1475 r., patrz: Drabina et alli 1985, s. 249, 251.
[701] Weltzel 1866, s. 116-117.
[702] Dokument z dn. 13 stycznia 1479 r., za: CDS 6, s. 105.
[703] Dokument z dn. 26 stycznia 1506 r., patrz: Weltzel 1866, s. 128.
[704] Dokument z dn. 31 października 1308 r., za: CDS 16, s. 130.
[705] Horwat 2002, s. 442.
[706] Dokument z dn. 22 stycznia 1423 r., za: CDS 6, s. 50 oraz dokument z dn. 16 maja 1429, za: CDS 6, s. 52.

opolskiego[707], Jamke z Bierawy (*Jamke von der Boraw*) księcia Bernarda strzeleckiego[708], a Mikołaj z Bierawy (oryg. *Mikulass z Bierawy*) Jana II Dobrego i Mikołaja II[709].

Problematyczne są ustalenia dotyczące lokalizacji ewentualnego dworu w Sławęcicach. Źródła pisane świadczą, że właścicielami osady byli w okresie końca XIII – pocz. XIV wieku książęta bytomscy, a potem ich piastowscy spadkobiercy z linii niemodlińsko-opolskiej[710]. W XV osada przeszła w ręce prywatne. W źródłach schyłku stulecia pojawia się *Diwiss z Zblenic ze a na Slawenticzich* na dokumencie książąt opolskich Jana II Dobrego i Mikołaja II z marca 1494 r. oraz dokumencie księżnej opolskiej Magdaleny z czerwca 1496 r. (tu jako: *Uiwiss von Zelenicze und auf Slawentschütz*)[711]. Być może rycerz ten lub jego poprzednicy wznieśli w Sławęcicach swój dwór.

Jak dotąd nie zachowały się konkretne informacje źródłowe, które wskazują na potencjalnych właścicieli dworu w Dzielawach. Materiały zabytkowe, które odkryto w trakcie badań stanowiska, wskazują na jego funkcjonowanie zapewne w XIII i XIV w. Być może była to fundacja książęca, która nie przeszła nigdy w ręce prywatne. Majątki w Dziełowie (Dzielowie) posiadała jedna z gałęzi rodu Strzałów, lecz trudno stwierdzić czy mieli tu swój dwór, czy byli jedynie posiadaczami wsi[712].

Przypuszczalnym właścicielem potencjalnego dworu we wsi Dobrosławice, położnej w południowo-zachodniej części ziemi kozielskiej był w 2 poł. XV w. *Mische Dobrischaw*, który w 1457 r. przekazał swoje tutejsze dobra Dzierżkowi z Laskowic[713]. Jednocześnie *Machna Dobeschowska*, siostra *Mische* przebywająca w klasztorze w Raciborzu zachowała dożywotnie uposażenie z dóbr w Dobrosławicach[714]. Na dokumencie ze stycznia 1507 r. pojawia się natomiast *Georg von Dobroslawi* (Jerzy z Dobrosławic)[715]. Wcześniej, od lat 60-tych XIII w. przynajmniej po początek XIV właścicielem wsi byli cysterski z Rud[716].

[707] Świadek na dokumentach z dn. 3 kwietnia 1431 r., dn. 11 stycznia.1432 r. oraz dn. 23 kwietnia1432 r., za: CDS 6, s. 52-53.
[708] Świadek na dokumencie z dn. 01 lutego 1439 r., za: CDS 6, s. 49.
[709] Świadek na dokumencie z dn. 06 marca.1497 r., za: CDS 6, s. 143.
[710] Horwat 2002, s. 292, 318-319.
[711] Dokument z dn. 5 marca 1494 r., za: CDS 6, s. 138 oraz dokument z dn. 18 czerwca 1496 r. z: CDS 6, s. 141.
[712] Informację tą podaje M. Woźny, patrz: Woźny 2020, s. 297-298. Tu dalsza literatura.
[713] Dokument z dn 4 października 1457 r., za: CDS 2, s. 63-64.
[714] CDS 2, s. 191.
[715] Dokument z dn. 30 stycznia 1507 r., za: LuB 2, s. 536.
[716] Dokument z dnia 26 kwietnia 1316 r., za: CDS 2, s. 27-28. Prawdopodobnie wieś już wcześniej należała do zakonników z Rud, na co wskazuje dokument lokacji wsi na prawie niemieckim z 1264 r. Tu wieś określona została jako *Dobroslauici*; Dokument z dn. 25 lipca 1264 r, za: CDS2, s. 8.

3.6. Inne

W końcu XIII w. w granicach księstwa bytomskiego znalazła się również ziemia siewierska, choć jak wspominano już we wstępie, źródła pisane wskazują, że jej związek z Bytomiem nie był trwały[717]. Na tym terenie niestety nie odnotowano dotychczas odkryć średniowiecznych siedzib rycerskich.

Przypadkiem wyjątkowym jest obiekt, który rozpoznano w miejscowości Woźniki. Terytorium to było w średniowieczu dosyć mocno odizolowane zwartymi kompleksami leśnymi nad rzeką Małą Panwią. W XIII i na początku XIV w., formalnie należało do księstwa bytomskiego[718]. Woźniki znajdowały się prawdopodobnie w domenie książąt bytomskich jeszcze w początkach XIV w., o czym świadczy być może dokument sprzedaży osady opatowi mogileńskiemu Stefanowi, urzędującemu w latach 1319-1329[719]. W 1323 r., jak wynika z przytaczanego już uprzednio dokumentu, opat Stefan otrzymał od księcia Władysława podbytomską wieś Dąbrówka[720]. Być może jednak na rzecz cystersów przeszedł w tym czasie jedynie teren przedkolacyjnej osady w Woźnikach, lecz nie miasto założone zapewne w końcu XIII w. przez książąt bytomskich[721]. Co istotnie w 1310 r. znajdowało się ono już bowiem w domenie książąt opolskich, co wynika z dokumentu wydanego przez księcia opolskiego Bolesława I, który sprzedał wówczas mieszczanom wrocławskim cła pobierane od pieszych przechodzących przez jego miasta, m.in. Woźniki[722]. W tym czasie tutejsze grodzisko stanowiło również własność książąt opolskich, którzy dopiero u schyłku XIV w. przekazali go w ręce prywatne. Jak wynika z dokumentu z lutego 1386 r. Władysław Opolczyk nadał za służbę Markowi zwanemu Jochs (*Marchuschus dictus Jochs*) zamek (*castrum sive fortalicium*) pod Woźnikami wraz z wójtostwem w miasteczku, oraz część z opłat ław piekarniczych, krawieckich, szewskich i rzeźniczych i dochodów z kar, a także lasami Jaczów i Olszyna[723]. W zamian rycerz miał stawać na zawołanie księcia w sile jednej

[717] Już w 1 poł. XIV w. miasto Koziegłowy wraz z dużą częścią przylegających do niego ziem stało się własnością Mściwoja z Chrzelowa, wojewody sandomierskiego lub jego syna Mściwoja z Kwiliny, łowczego krakowskiego, patrz: Laberschek 1994, s. 119.
[718] Szczech 2012, s. 14; Rajman 1998a, s. 67-68, 105-106.
[719] Drabina eta alli 1985, s. 80-81.
[720] Tamże, s. 87; Gramer 1863, s. 343-344.
[721] Za lokacją miasta Woźniki przez książąt bytomskich opowiadają się L. Musioł i J. Horwat, patrz: Musioł 1971, s. 12-14; Horwat 2002, s. 300.
[722] Nowakowa 1951, s. 56-57; Szczech 2016, s. 53.
[723] Dokument z dn. 17 marca 1386 r., za: CDS 6, s. 15-16. Wg J. Sperki rycerz Marek mógłby pochodzić z Markowa koło Gniewkowa na Kujawach, zaś jego zasługą mogło być wierne trwanie w gronie popleczników księcia Władysława w latach 1383–1385, gdy większa część elity kujawsko-dobrzyńskiej poparła Siemowita Płockiego w jego staraniach o tron polski. Tę tezę potwierdzałaby obecność wojewody kujawskiego Włodka z Danaborza, lojalnego księciu opolskiemu, wśród świadków na dokumencie nadania zamku w Woźnikach , patrz. Sperka 2006, s. 283–284, 349.

kopii (*cum una hasta seu lancea*)[724]. D. Nowakowski uważa, że brak informacji o dziedziczności tego książęcego nadania może wskazywać na to, że lenno przekazane było rycerzowi jedynie dożywotnie[725]. Potwierdzał to kolejny dokument, wystawiony w kwietniu 1412 r., w którym książę opolski Bernard aprobował sprzedaż wójtostwa w Woźnikach wraz z zamkiem (*Walle oder Veste)* oraz innymi tożsamymi z dokumentu z 1386 r. przychodami przez Albrechta Cslucka na rzecz Schwecha Zwessowskyego za 240 grzywien. Zobowiązania wobec księcia pozostały niezmienione. Nowy właściciel miał stawać na wezwanie w sile jednej kopii (*mit einer Gleffen*)[726]. W niespełna sześć lat później, ten sam książę Bernard ponownie zatwierdził transakcję dotyczącą „zamku" w Woźnikach. Jak wynika z dokumentu wydanego w styczniu 1418 r. wójtostwo, zamek oraz inne dochody miejskie, ale także obowiązek służby w sile 1 kopii przeszły na własność Wlczka Cobelczicza za 250 grzywien[727]. Kolejnym właścicielem „zamku" w Woźnikach mógł być również Piotr z Lubszy (*Petro de Lubscha*), który, jak wynika z przywileju wydanego przez księcia Bernarda w kwietniu 1454 r., otrzymał miasto Woźniki, przyłączając je tym samym do swojego majątku w Lubszy[728]. Kolejnymi odnotowanym w 1490 r. właścicielem wójtostwa (*panem y dziedzicem woitostwa*), lecz już z prawem dziedziczenia był *Stanislaw Brzezina*[729]. Z dokumentu wystawionego w listopadzie 1493 r. przez Jana i Mikołaja, książąt opolskich wynika, że sprzedał on 20 grzywien dochodu z wójtostwa *Ssymonowi von Strzelicz* i jego żonie Annie[730]. U schyłku XV w. wójtem Woźnik był jeszcze *Jan Głambowski z Czantz*, o czym świadczy dokument z kwietnia 1497 r.[731]. Przekazał on w nim miejscowemu kościołowi św. Katarzyny w Woźnikach niwę i łąkę na miejscu zwanym Staromieście, „*za kaplicą*"[732].

Analiza źródeł historycznych pod kątem ustalenia potencjalnych właścicieli dworów na kopcu ujętych w pracy pozwala na wyciągnięcie kilku istotnych wniosków. Jednym z najważniejszych z nich jest fakt, iż już w końcu XII w. pojawili się pierwsi prywatni posiadacze ziemscy na terenie Górnego Śląska, wywodzący się z bezpośredniego otoczenia lokalnych książąt i często piastujący konkretne urzędy. Wydaje się, że prywatne założenia

[724] CDS 6, s. 15-16; Szczech 2016, s. 60.
[725] Nowakowski 2017, s. 226-227.
[726] Dokument z dn. 15 kwietnia 1412 r., za: CDS 6, s. 32.
[727] Dokument z dn. 20 stycznia 1418 r., za: CDS 6, s. 41.
[728] Szczech 2016, s. 19-23; Woźny 2020, s. 213-214.
[729] Szczech 2016, s. 61-62.
[730] Dokument z dn. 12 listopada 1493 r., za: CDS 6, s. 137.
[731] Dokument z dn. 23 kwietnia 1497 r., patrz: Szczech 2016, s. 62-63.
[732] Określenie „za kaplicą" wskazuje, że teren nadany parafii obejmował zapewne nie istniejące już w tym czasie siedlisko rycerskie w Woźnikach. Co ciekawe obecnie w dalszym ciągu jest własnością miejscowej parafii, informacja na podstwie wywiadu autora.

dworskie na szerszą skalę pojawiły się dopiero w XIV w. Należy przy tym wskazać, że niektóre obiekty rezydencjonalno-obronne mogły być wznoszone przez książąt i obsadzane przez ich urzędników, a z biegiem czasu przekazywane były we władanie rycerstwu na zasadach ustalanych w treści konkretnych aktów prawnych.

Zdecydowanie najbardziej powszechnym źródłem odnoszącym się do kwestii własności dóbr i dworów są spisy sygnatariuszy dokumentów wystawionych przede wszystkim w kancelariach książąt śląskich na przestrzeni XIII-XVI w. ~~P~~rzedstawiciele rycerstwa zwykle wymieniani tu są z imienia, a następnie miejsce pochodzenia. Zapewne w wielu przypadkach w osadach tych znajdowały się ich rodowe dwory, stanowiące centra zarządzania miejscowymi dobrami ziemskimi. Niezwykle rzadko zachowane, średniowieczne dokumenty odnoszą się do konkretnej sprzedaży (zakupu) dóbr lub też wymieniają dwór jako część majątku. Sprawia to, że ustalenie konkretnych właścicieli, w danym odcinku czasu jest w zdecydowanej większości niemożliwe. Wymieniani w dokumentach świadkowie zapewne w większości należeli do elity społecznej w danej okolicy, często związanej bezpośrednio z miejscowym dworem książęcym. Niektórzy z pewnością pełnili na dworach określoną służbę. Na uwagę zasługuje fakt, że niektórzy przedstawiciele rycerstwa sygnowali dokumenty wystawiane przez władców różnych, często nawet nie sąsiadujących ze sobą bezpośrednio księstw górnośląskich. Pozycja społeczna tych osób była z pewnością wyższa, czego wyrazem była nobilitująca możliwość przebywania w bezpośrednim otoczeniu nie tylko jednego, lokalnego księcia a nawet kliku.

Jeśli chodzi o przynależność rodową, to pomijając wykazane na początku tego rozdziału kwestie pochodzenia rycerstwa górnośląskiego często wyodrębnienie i następnie trwanie linii rodowych związane było z nadaniem ziemskim. Poszczególne dobra pozostawały przez wieki we władaniu jednej rodziny, dlatego kolejni przedstawiciele otrzymywali wprawdzie odmienne imiona, ale łączył ich wspólny, niezmienny, odtoponimowy określnik pochodzenia i koligacji. Logicznym jest, że ze względów praktycznych, wynikających np. z przyrostu naturalnego, przedstawiciele danej rodziny niekiedy przenosili się, wchodząc w różny sposób w posiadanie innych majątków ziemskich. Analizując ten aspekt warto wskazać, iż również na terenie ziem ujętych w granicach księstwa bytomskiego wykształciły się i istniały w średniowieczu większe gałęzie rodowe. Ich odtworzenie ze względu na relatywnie niewielką ilość przydatnych do tego źródeł historycznych jest jednak bardzo trudne. Badania *sctricte* genealogiczne wykraczają jednak znacznie poza tematykę tej pracy i nie będą szerzej rozpatrywane.

Na podstawie przytoczonych źródeł można jednak wskazać znaczniejsze rodziny rycerskie, które z pewnością posiadały w swoich dobrach dwory. Warto zauważyć, że majątki ziemskie pozostające w rękach niektórych rodów nie ograniczały się często do obszaru tylko jednej ziemi, a nierzadko leżały w obrębie różnych księstw górnośląskich. W tym miejscu można jedynie zaznaczyć kwestię nieporuszaną szerzej w trakcie analizy źródeł pod kątem ustalenia własności, a mianowicie mariaże. Przechodzenie dóbr rycerskich pomiędzy rodami wynikało z pewnością nierzadko także z kwestii spadkowych.

W ziemi bytomskiej jednym ze znaczniejszych rodów byli Przedborowie z Paniów, obecni od początków XIV w. w otoczeniu książąt bytomskich[733]. J. Horwat uważa, że ród ten mógł być gałęzią polskiego rodu Przedborów herbu Pobóg[734] W 2 połowie XV stulecia prawdopodobnie nie mieli już posiadłości w ziemi bytomskiej, gdyż jawią się jako właściciele wsi Rudziniec i Sierakowice położnej w Krainie Sośnicowickiej, stanowiącej własność książąt opolskich[735].

W XV w. stuleciu w ziemi bytomskiej duże znaczenie zyskali Ruddzcy. Korzenie rodu Rudzkich herbu Jelenioryba sięgały okolic Zatora, położonego najpierw księstwie oświęcimskim, później stolicy odrębnego księstwa[736]. Ich przybycie na teren ziemi bytomskiej wiąże się zapewne z faktem, że w XV w. byli blisko dworu książąt cieszyńskich i oświęcimskich[737]. W otoczeniu dworu cieszyńskiego od XIV w. znajdowali się również przedstawiciele rodu Bytkowskich herbu Kozieł, której korzenie sięgały być może okolic Raciborza[738]. Gałęzią rodu tego rodu byli Chudowscy, posiadacze majątku i dworu w Chudowie[739].

Zdecydowanie największa liczba informacji źródłowych dotyczących potencjalnych właścicieli dworów w ziemi gliwickiej pochodzi z XV w. Większość odkrytych tu reliktów siedlisk rycerskich znajdowała się na terytorium tzw. Krainy Sośnicowickiej, dlatego w wielu przypadkach domniemani dysponenci odnotowywani były w źródłach pisanych związanych z kancelariami książąt oleśnickich, a potem strzeleckich i opolskich.

---

[733] Drabina et alli 1985, s. 76.
[734] Horwat 1990, s. 77.
[735] Właściciel wsi Rudziniec to *Przedbor Zpaniew z maleho Rudna* (oryg.) wymieniony na dokumencie z dnia 19.04.1472 r., por. CDS 6, s. 93. O właścicielach Sierakowic świadczą dokumenty m.in. wystawiony w Pradze w dniu 15.08.1460 r., gdzie pojawia się *Peter Przedborz Syrakowicz* (oryg.), por. CDS 6, s. 79 czy w dniu 18.06.1495 r. w Raciborzu, gdzie na liście świadków widnieje *Mathäus Przedbor von Sirakowicz* (oryg.), por. CDS 6, s. 141.
[736] Pilnaček 1991, s. 1024-1025.
[737] Panic 2005, s. 93-95.
[738] Siebmacher 1890, s. 10.
[739] Sękowski 2002, s. 211.

Właścicielami Rudzińca w początkach XV w. byli przedstawiciele rodu Strzałów z Rokicia, a w 2 poł. XV w., jak wspomniano powyżej, Przedborów z Paniów[740].
Posiadłości w ziemi gliwickiej miał prawdopodobnie ród Czelo, wywodzący się z okolic Pszczyny[741]. Jego przedstawiciele w 2 po. XV w. byli właścicielami podbytomskich Miechowic oraz prawdopodobnie Czechowic[742]. Znaczącą rodziną byli Kozłowscy, posiadacze Kozłowa, wywodzący się z rodu Raszyców, herbu Dwie wieże[743]. W trakcie prac w 1994 r. w obrębie tutejszego grodziska natrafiono na fragmentarycznie zachowany kafel piecowy z takim właśnie przedstawieniem heraldycznym, który stanowi materialne świadectwo informacji źródłowych (**il. 37.4**)[744].

Właścicielami wsi, a zapewne też dworów w ziemi toszeckiej byli przedstawiciele rodu Střela, który J. Pilnaček uznaje za jeden z najstarszych na Śląsku[745]. Na Górnym Śląsku posiadali od 2 poł. XIV w. Chechło, a od początków XV w. Pławniowice[746]. Dwór w Płużnicy Wielkiej i potencjalny w Błotnicy należały w XV w. do przedstawicieli innego znanego górnośląskiego rodu tj. Kiczków. Pierwotna siedziba tej rodziny znajdowała się we wsi Dolna w okolicach Strzelec[747]. Kiczkowie w latach 20-tych XV w. byli zapewne również właścicielami Łabęd[748]. Jak wykazano, znaczące górnośląskie rody rycerskie miały swoje siedziby również w Balcarzowicach, Ziemięcicach oraz Kotulinie, jednak trudno ustalić ich dokładną genealogię.

W ziemi kozielskiej znaczącym rodem byli Dluhomilowie herbu Trzy radła, których pierwotne siedlisko rodowe znajdowało się zapewne w okolicach dolnośląskiego Wołowa, a w XIV w. przybyli i osiedlili się w Bierawie[749]. Inne ważne rodziny rycerskie miały też swoje siedliska dworskie w Sławikowie, Twardawie czy Naczęsławicach. Wymieniowe powyżej rody nie stanowią z pewnością skończonej i komplementarnej listy tych, które posiadały dwory na terytorium księstwa bytomskiego w średniowieczu.

Omówione źródła, przeważnie listy świadków na dokumentach wskazują na często wielopokoleniowe trwanie tych samych familii w danych siedliskach, przez dziesięciolecia, a

[740] Woźny 2020, s. 305-306.
[741] Sękowski 2002, s. 414.
[742] Weltzel 1866, s. 112.
[743] Pilnaček 1938, s. 22-23.
[744] Pierzak, Rozmus 1997, s. 36.
[745] Pilnaček 1991, s. 1099-1202.
[746] Woźny 2020, s. 299.
[747] Sękowski 2003b, s. 334.
[748] W źródłach pojawia się rycerz *Vlbrech Kicze von Labut* (oryg.), patrz: LuB2, s. 606.
[749] Sękowski 2003a, s. 44-45.

nawet stulecia. Jest to dowodem kultywowania tradycji i przywiązania i do rodzinnego siedliska.

il. 37. Kafle herbowe z badań dworów rycerskich księstwa bytomskiego. 1. Zabrze-Mikulczyce; 2. Ruda Śląska – Kochłowice; 3, 5 –. Kozłów; 4 – Chudów; 6 – Herb rycerza Adama z Płużnicy

4. Rekonstrukcja wyglądu siedlisk dworskich na podstawie badań multidyscyplinarnych

4.1. Wstęp

Rozplanowanie i wygląd późnośredniowiecznych siedlisk dworskich jest jednym z głównych problemów badawczych, jakie podjęto w tej pracy. Tematyka ta w aspekcie śląskim poruszona była szerzej dotychczas przede wszystkim w pracy D. Nowakowskiego[750]. W ostatnich latach większymi badaniami wykopaliskowymi, ale również geofizycznymi objęto niektóre górnośląskie dwory rycerskie, dotychczas rozpoznane w bardzo niewielkim stopniu. Prace te przyniosły wiele nowych informacji dotyczących zarówno architektury samych budynków dworów, ale również ich bezpośredniego otoczenia, tj. dodatkowych elementów obronnych czy infrastruktury gospodarczej. Badania te w wielu przypadkach miały charakter interdyscyplinarnych. W ich trakcie pobierane były próby glebowe z wypełnisk obiektów czy nawarstwień kulturowych związanych z funkcjonowaniem siedlisk, przekazane następnie do analiz archeobotanicznych. Metodami mikro i makroskopowymi analizowano również elementy konstrukcyjne zabudowy, m.in. drewno czy grudy polepy. Ważnym aspektem były również ustalenia chronologiczne, metodą 14C, dendrochronologii czy też termoluminescencji.

Cennym źródłem informacji o wyglądzie siedlisk były badania nieinwazyjne, wykonywane przede wszystkim przy pomocy magnetometru. Walorem tej metody badawczej, jest to, że można nią potencjalnie zweryfikować większą przestrzeń, przy użyciu niepomiernie mniejszej ilości nakładów pracy. Metoda ma oczywiście swoje ograniczenia, i nie zawsze specyfika magnetyczna (fizyczna) potencjalnych struktur czy obiektów zachowanych pod powierzchnią ziemi pozwala na ich rejestrację. Stwierdzone anomalie podpowierzchniowe można weryfikować lokalizując wykopy precyzyjnie w miejscach ich występowania, co ma też znacznie ze względów konserwatorskich.

Zastosowanie możliwie jak największej ilości dostępnych „narzędzi" badawczych w zamierzeniu miało pozwolić na zebranie większej ilości danych dotyczących wyglądu siedlisk, ale także codziennego życia ich mieszkańców.

W miejscu tym warto wspomnieć o źródłach historycznych, w których pojawiły się informacje dotyczące dworów istniejących w różnych częściach dawnego księstwa bytomskiego. Wzmianek tych niestety nie zachowało się zbyt wiele. W poprzednim rozdziale

[750] Nowakowski 2017, .s 101-105.

wspomniano już o obiekcie w Łabędach, określonym w dokumentach z 2 poł. XV w. jako *Veste Labuhti oraz Schlos Labut*[751]. D. Nowakowski uważa, że użyto ich w kontekście siedziby rycerskich typu motte, której bardzo zniszczone relikty zachowały się w Łabędach[752]. W mojej opinii w latach 70-tych XV w. w Łabędach istniała murowana rezydencja książęca, co wynika zresztą z zapisów w dokumentach źródłowych, świadczących bezpośrednio, że wieś i zamek (twierdza) są własnością księcia opolskiego i jemu i jego następcom należy się służba z tej ziemi[753]. Zamek został przebudowany w czasach nowożytnych (w końcu XVII w. lub XVIII w.) przez kolejnych właścicieli, tj. rodzinę Welczków z Łabęd i to jego tyczą się powyższe zapisy.

Innym określeniem jakie pada w kontekście rezydencji rycerskich jest słowo *fortalicium.* Wystąpiło ono w źródłach XIV-wiecznych w kontekście obiektu w Pławniowicach[754]. *Castrum sive fortalicium* pod Woźnikami w 1386 r. przekazane zostało w ręce prywatne przez księcia opolskiego[755]. Było to zapewne nadanie niedziedziczne, gdyż w 1412 r. ten sam obiekt, określony już jako *Walle oder Veste* przeszedł w ręce innego rycerza, a w 1418 r. kolejnego[756].

4.2. Budynki o funkcjach mieszkalno-gospodarczych

Swoistą osią każdego późnośredniowiecznego siedliska rycerskiego był budynek przede wszystkim o funkcjach mieszkalnych, a także w mniejszym czy większym stopniu również gospodarczych. I to właśnie od niego należy z pewnością zacząć rozważania tego rozdziału. Niestety do dnia dzisiejszego nie zachowały się w krajobrazie górnośląskim żadne tego typu obiekty. Materialnym dowodem ich istnienia są w głównej mierze relikty najniższych partii budynków. Obok elementów konstrukcyjnych samych dworów są to również np. pozostałości ich stabilizacji w miejscu wzniesienia. Wiele nowych informacji przyniosły w tej materii badania stanowisk m.in. w Ciochowicach, Kozłowie, Woźnikach i Kielczy. Wzbogacają one zasób wiedzy uzyskany dzięki rozpoznaniu, omawianych już szerzej w literaturze przedmiotu obiektów m.in. w Chudowie czy Rudzie Śląskiej-Kochłowicach.

Położone na terasie nadzalewowej Potoku Toszeckiego relikty siedliska rycerskiego w Ciochowicach, dzięki badaniom z lat 2019-21 są obecnie jednym z najlepiej rozpoznanych obiektów tego typu na Górnym Śląsku. Badania wykopaliskowe poprzedziło tu rozpoznanie

[751] CDS 6, s. 93, 95.
[752] Nowakowski 2021, s. 207.
[753] CDS 6, s. 93, 95.
[754] RD, s. 168; Sperka 2003, s. 43-53.
[755] CDS 6, s. 15-16.
[756] CDS 6, s. 32, 41.

geofizyczne, które sugerowało możliwość zachowania w obrębie jego *plateau* ewentualnych reliktów zabudowy (**il. 38**).

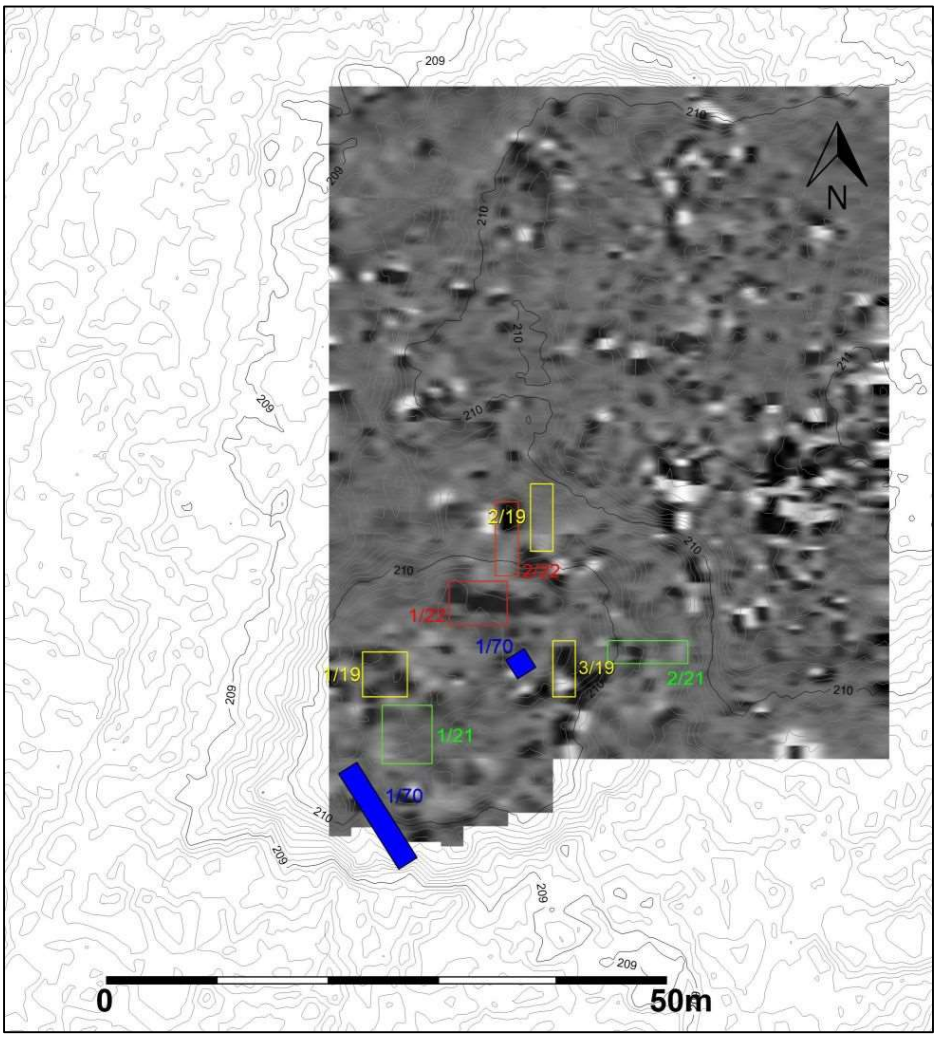

il. 38. Ciochowice, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi.

Wykopami sondażowymi objęto większą część odkrytych anomalii, które okazały się stanowić relikty obiektów związanych zarówno z funkcjonowaniem siedziby rycerskiej, jak też starszych faz użytkowania tego terenu (**il. 38**). Paradoksalnie relikty późnośredniowiecznego obiektu mieszkalnego nie zostały zobrazowane w wynikach badań geofizycznych. Ich odkrycia dokonano dopiero w trakcie eksploracji wykopów archeologicznych. Pozostałości konstrukcji zlokalizowano w trakcie eksploracji w południowo-zachodniej części *plateau*. Był to budynek wzniesiony na planie czworoboku, o przypuszczalnych wymiarach ok. 5,2x5,2m, przy czym w wykopach zarejestrowano jedynie przebieg całej ściany wschodniej (**il. 39**). Najniższy jego poziom był z wkopany w ziemię. Był to budynek drewniany, zapewne w formie wieży, wzniesiony w konstrukcji zrębowej.

Zarys ścian zaobserwowany w trakcie eksploracji świadczy o tym, że do budowy użyto belek drewnianych, o średnicy dochodzącej do 30 cm.

il. 39. Ciochowice, zarys budynku wieżowego odkryty w części SW plateau siedliska

Najniższa, wkopana w ziemię kondygnacja posiadała podłogę wykonaną z dranic wspartych o drewniane legary (**il.40**). Niestety te elementy konstrukcyjne zachowały się bardzo słabo, w postaci szczątków zbutwiałego drewna. W zachodniej części zarysu budynku odkryto dodatkowo zagłębioną w ziemię piwniczkę (**il. 39**). Nie stwierdzono śladów wzmacniania jej ścian np. elementami drewnianymi czy polepą. Analiza archeobotaniczna próbek ziemi pobranych w trakcie eksploracji obiektu wykazała obecność dużej ilości węgli przede wszystkim drzew liściastych, z przewagą dębu[757]. Można to uznać za wskazówkę dotyczącą rodzaju drewna, jakiego użyto do budowy wieży. Datowania bezwzględne 14C wykazały, że budynek był w użyciu w horyzoncie czasowym 2 poł. XIV- 1 poł. XV w.

[757] Sady-Bugajska 2022a.

il. 40. Ciochowice, relikt podłogi najniższej kondygnacji wieży widoczny na profilu

Omówiony powyżej budynek nie był być może pierwszym o charakterze mieszkalnym, wzniesionym w obrębie grodziska. We wschodniej części majdanu natrafiono bowiem na obiekt, który niestety nie miał czytelnego zarysu, a zachowany był jedynie w postaci rozwaliska. Zostało ono zarejestrowane także w trakcie badań geofizycznych (**il. 37**). W trakcie eksploracji wykopu sondażowego w tej części stwierdzono, że składało się ono z warstw gliny z dodatkiem próchnicy, zawierającej liczne grudy polepy (**il. 41**). Jedynie w spągowej części założonego tu wykopu, uchwycono dno potencjalnego obiektu, być może narożnika w formie litery „L”[758].

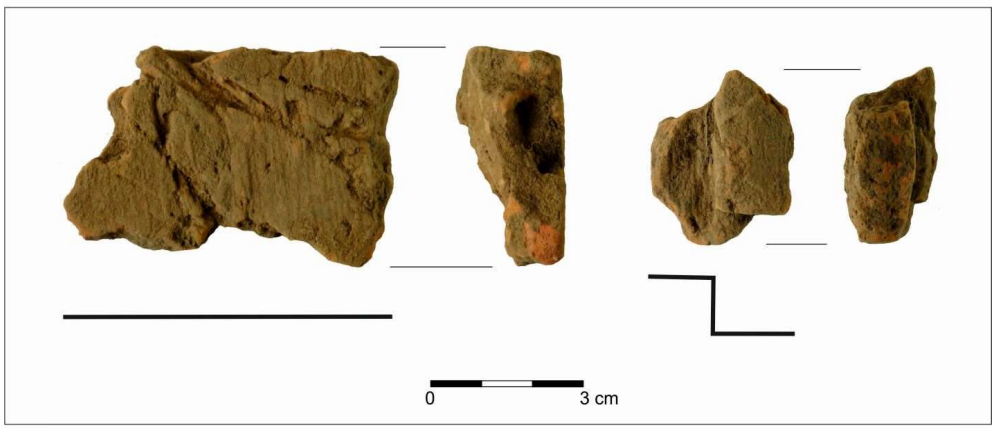

il. 41. Ciochowice, grudy polepy z odciskami drewnianych konstrukcji odkryte w części E *plateau* siedliska

[758] Zdaniewicz 2021c, s. 386.

Trudno dokładnie stwierdzić w jakiej konstrukcji wzniesiono ten budynek, lecz odciski elementów drewnianych na grudkach polepy świadczą, że mógł być zbudowany z drewna w konstrukcji zrębowej, którego ściany obrzucono warstwą izolacyjnej gliny (**il. 41**). Ułamki naczyń odkryte w trakcie badania obiektu wskazują najpewniej na jego XIV-wieczną chronologię. Pomimo, że trudno ostatecznie stwierdzić, czy odkryte pozostałości są świadectwem istnienia budynku o funkcjach mieszkalnych, to z pewnością potwierdzają istnienie starszej, poprzedzającej wzniesienie w 2 poł. XIV w. wieży mieszkalnej w części południowo -zachodniej grodziska.

Badania multidysypilinarne prowadzone w obrębie grodziska w Rudzie Śląskiej Kochłowicach również nie przyniosły ostatecznych odpowiedzi dotyczących rozmiarów i rozplanowania tutejszego budynku o funkcjach mieszkalnych. Stanowisko położone jest na rozległym cyplu, w rozwidleniu rzeki Kochłówki i bezimiennego strumienia. W trakcie badań w 1980 r. ustalono, że na *plateau* grodziska istniał dwór, wzniesiony zapewne w konstrukcji zrębowej, którego ściany dodatkowo oblepiono 8-15 cm warstwą gliny[759]. Jego rozwalisko, w postaci reliktów belek drewnianych i grud polepy odkryto w obrębie najwyższej części obiektu. Ustalono, że obiekt był zapewne podpiwniczony i pierwotnie miał prostokątny obrys[760].

il. 42. Ruda Śląska-Kochłowice, relikty ściany budynku odkrytego w obrębie plateau grodziska. 1: rzut, 2: profil

Pewnych informacji o budynku dostarczyły badania z lat 2013-15. Odkryto wówczas relikt dolnej, podwalinowej belki, zalegającej na kamieniach ułożonych w linii N-S, a także ustalono, że podłoga najniższej kondygnacji wyłożona była warstwą ubitej gliny (**il. 42**)[761]. Obiekt był zagłębiony w ziemię, posiadał zapewne dach wykonany z gontu, a jego wnętrze ogrzewał piec kaflowy. Badania archeologiczne nie przyniosły jednak rozstrzygnięcia dotyczącego rozmiarów czy rozplanowania domniemanego budynku wieżowego. Odpowiedzi

[759] Pierzak 1987, s. 392.
[760] Tamże, s. 392.
[761] Goiński 2016b, s. 94-95.

nie przyniosły również badania geofizyczne, wykonane metodami magnetyki oraz elektrooporową[762]. Zniszczenie plateau grodziska licznymi, współczesnymi wkopami uniemożliwiły wyciągnięcie szerszych wniosków dotyczących zasięgu zabudowy[763].

O ile w przypadku Ciochowic czy Kochłowic prospekcje geofizyczne nie okazały się decydującymi metodami, które pozwoliły na odkrycia reliktów budynków mieszkalnych, to w przypadku badań rozpoznawczych innych górnośląskich siedlisk rycerskich były one często dużo bardziej pomocne.

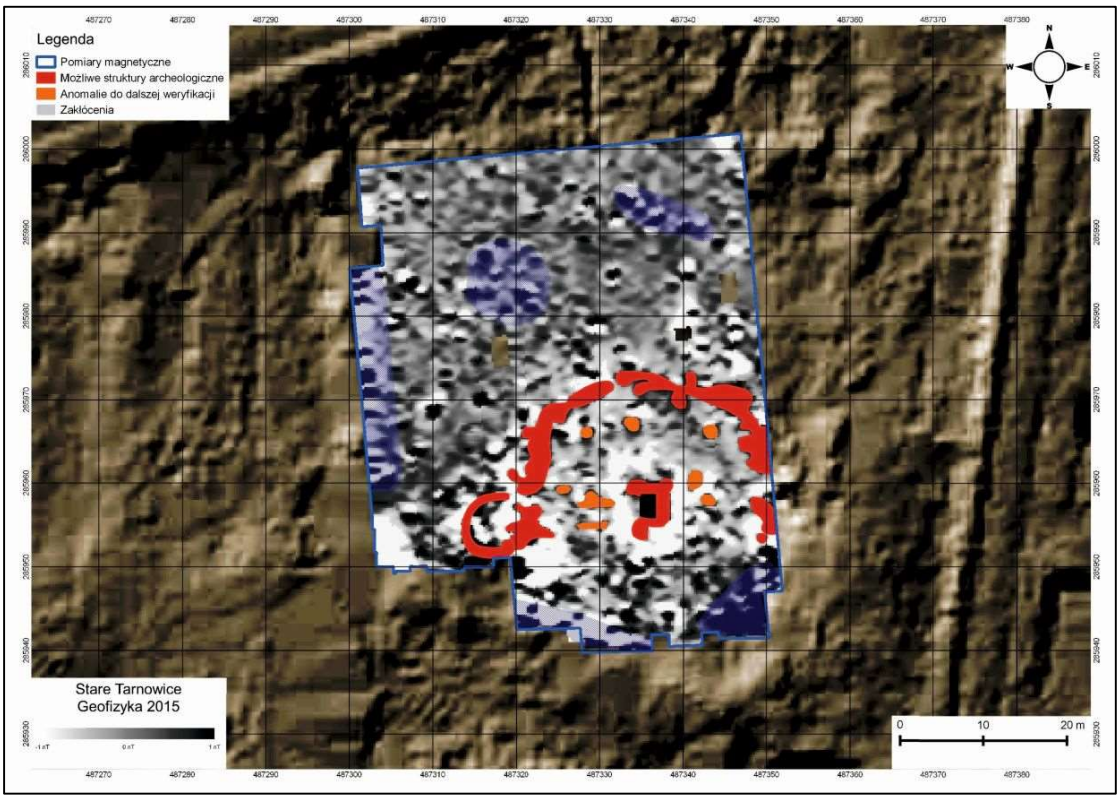

il. 43. Stare Tarnowice, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi potencjalnymi reliktami obiektów archeologicznych

Przeprowadzone w latach 80-tych XX w. badania potwierdziły istnienie reliktów zabudowy w obrębie kopca w Starych Tarnowicach[764]. Tutejszy kopiec usypano sztucznie w pradolinie rzeki Dramy, lecz przypuszczalnie nie w bezpośredniej bliskość żadnego cieku wodnego. Do podwyższenia nasypu wykorzystano materiał wybrany z najbliższego otoczenia kopca. W wykopie w obrębie *plateau* odkryto pozostałość spalonej, drewnianej belki i grudy polepy stanowiące w przeszłości elementy najniższej, wkopanej w nasyp kopca, kondygnacji wieży mieszkalnej. Konstrukcję jej ścian oparto o kamienny fundament. Wymiary wykopu założonego na *plateau* kopca były ograniczone i nie pozwoliły na odtworzenie rozmiarów

[762] Ordutowski, Ryndzewicz 2015.
[763] Goiński et alli 2020, s. 56.
[764] Kawka 2015, s. 97-98.

budynku. Dopiero badania geofizyczne przeprowadzone w 2015 r. rzuciły nowe światło na tę kwestię (**il. 43**)[765]. Na podstawie odkrytych anomalii z dużą dozą prawdopodobieństwa szacować można wymiary tutejszego dworu wieżowego na ok. 5x5,5 m. Podstawę do datowanie tego budynku dają jedynie odkryte w trakcie prac badawczych artefakty, wskazujące raczej na XIV w. metrykę.

Badaniami geofizycznymi objęto również kopiec w Pniowie (**il. 44**). Powstał on zapewne w wyniku odcięcia przekopem od krawędzi terasy nadzalewowej górującej nad doliną bezimiennego cieku, a następnie pogłębienia terenu u jego podstawy. W trakcie prac badawczych ujawniono pojedyncze anomalie w obrębie kulminacji kopca, które potencjalnie stanowić mogły pozostałości budynku wieżowego[766]. Niestety w założonych tu wykopach archeologicznych nie stwierdzono śladów budynku, co wiązać należy z niwelacją terenu w czasach współczesnych.

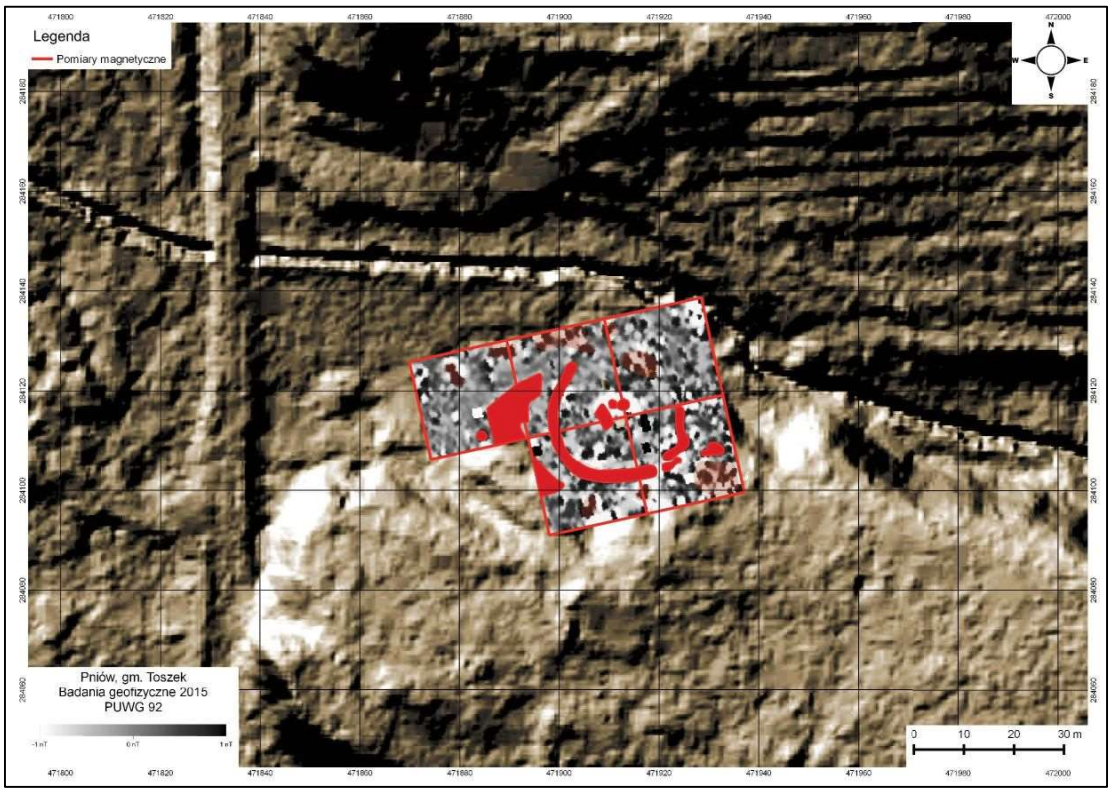

il. 44. Pniów, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi potencjalnymi reliktami obiektów archeologicznych

Na stokach kopca oraz w wypełnisku fosy u jego podstawy odkryto jednak liczne grudy polepy, świadczące o istnieniu zabudowy *plateau*. Nosiły one wyraźne ślady odcisków elementów drewnianych belek, które wskazywały przede wszystkim na to, że wieżę wzniesiono w konstrukcji zrębowej, a jej ściany następnie oblepiono warstwą gliny. Niektóre

[765] Michnik et alli 2016, s. 87.
[766] Tamże, s. 85-86.

grudy polepy nosiły ślady wygładzania, a nawet wyświecania powierzchni (**il.45. 1, 4**) . Grudy polepy poddano również specjalistycznym badaniom archeobotanicznym. Ujawniły one w przełomach i na powierzchniach odciski rozdrobnionych fragmentów liści i źdźbeł różnych gatunków zbóż, m.in. żyta, pszenicy, owsa, a także traw dzikich[767]. Jedną z grud polepy poddano również badaniom metodą termoluminescencji, jednak ze względu na potencjalne niewyzerowanie próby uzyskano mało miarodajną datę, tj. 920+/-57[768].

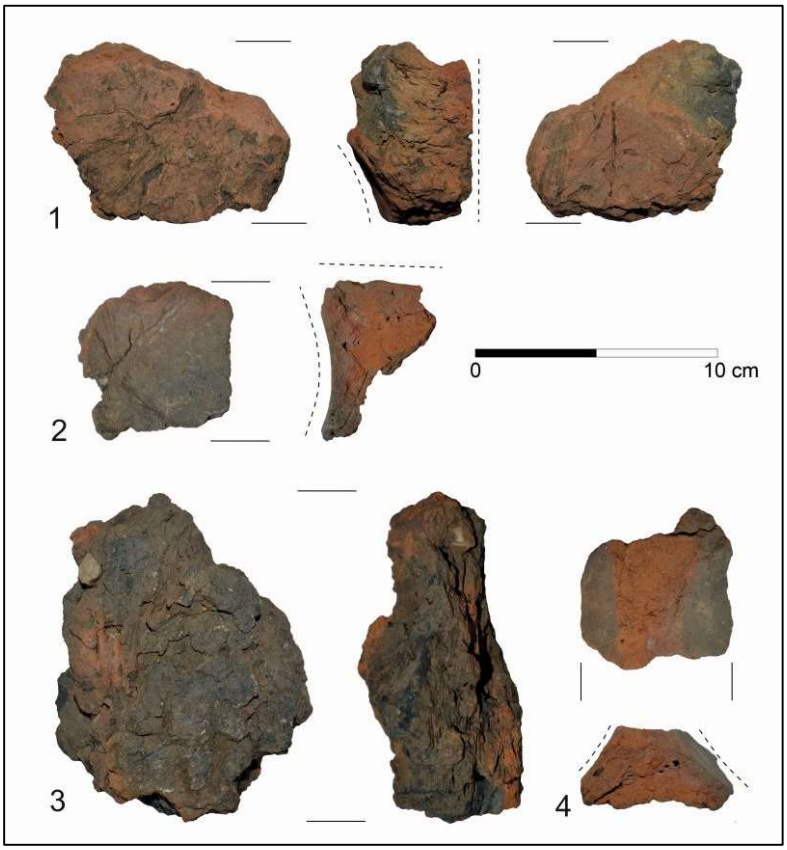

il. 45. Pniów, grudy polepy z odciskami drewnianych konstrukcji odkryte na stoku kopca i w fosie go otaczającej

Zastosowanie metod geofizycznych okazało się kluczowe dla rozpoznania reliktów grodziska w Woźnikach. Na miejsce wzniesienia tutejszego grodziska wykorzystano piaszczystą łachę w dolinie rzeki Łany, którą nadsypano i podwyższono materiałem wybranym u podstawy kopca. Stanowisko to było niszczone przed niwelacje od końca XIX w. W teorii posiadało dosyć ograniczony walor poznawczy[769]. Rozpoznanie przy użyciu megnetometru wypłaszczonej obecnie powierzchni *plateau* obiektu przyniosło jednak

[767] Kofel 2016.
[768] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. Artur Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
[769] Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 85-87.

niezwykle interesującego odkrycia[770]. Wykazały one istnienie dużej anomalii podpowierzchniowej w części NE grodziska (**il. 46**).

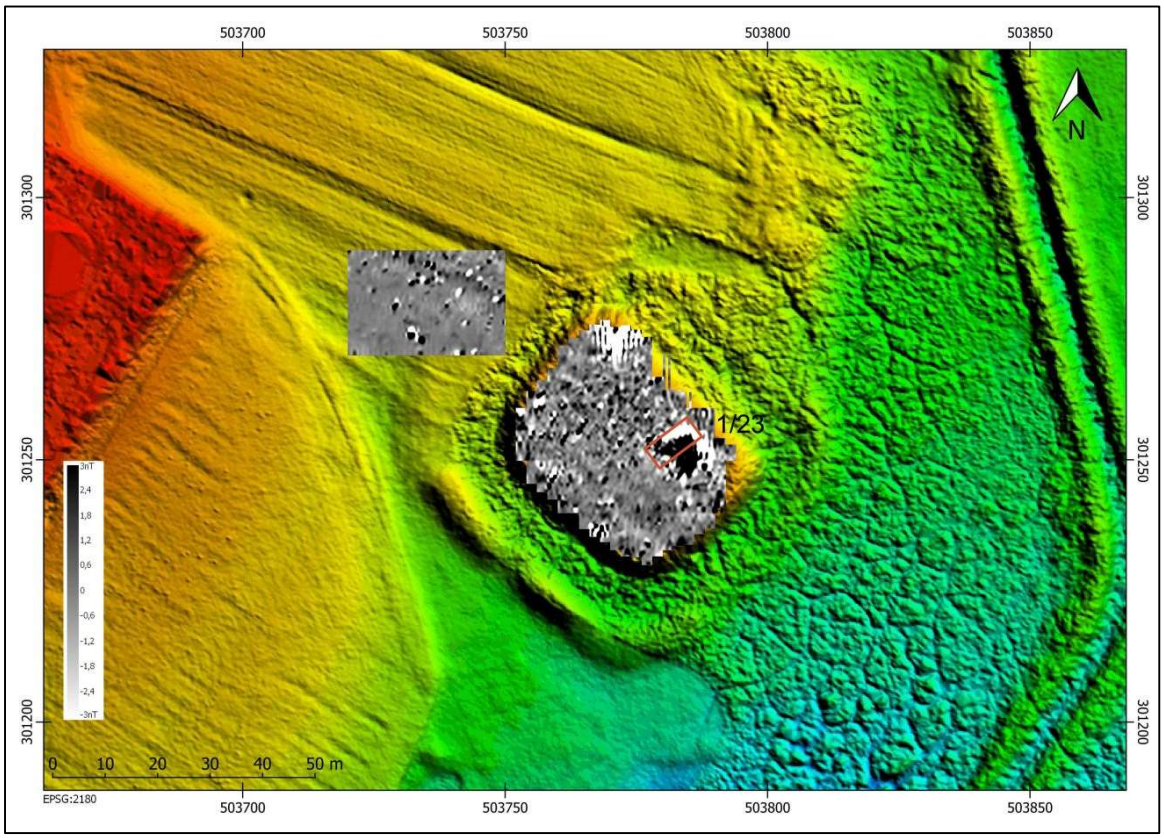

il. 46. Woźniki, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionym wykopem archeologicznym z 2023 r.

Badania wykopaliskowe w 2023 r. przyniosły potwierdzenie, że odkryta anomalia stanowi pozostałość rozwaliska budynku wieżowego, stanowiącego w średniowieczu główny budynek o funkcjach mieszkalnych. Był to budynek wzniesiony na planie kwadratu lub prostokąta o długości ścian dochodzącej do ok. 8 m (**il. 47.1-2**). Dwór wzniesiono przede wszystkim z drewna dębowego, zapewne w konstrukcji zrębowej. Wskazują na to wyniki badań archeobotanicznych, które ujawniły bardzo dużą zawartość węgli drzewnych dębiny oraz większych partii belek tego gatunku w próbach pobranych z licznych warstw wypełniska[771]. Belki podwalinowe w narożniku SW oparte były na większym kamieniu, stabilizującym konstrukcję (**il. 47.2**). Jak świadczą pozostałości rumowiska, od strony SW dworu znajdowała się pierwotnie konstrukcja schodów wejściowych, prowadzących zapewne na poziom piętra wieży. W części NW dwór posiadał piec kopułowy o konstrukcji glinianej, wzniesionej na drewnianym ruszcie wykonanym z drzewa świerkowego lub modrzewiowego (**il. 47.1**).

[770] Badania geofizyczne wykonał dr M. Furmanek z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
[771] Sady-Bugajska 2024d.

il. 47. Wożniki, relikty wieży rycerskiej odkryte w trakcie badań w 2023 r. 1: Zarys budynku wieżowego widoczny na jednym z poziomów eksploracji wykopu 1/23; 2: Zarys ścian budynku wieżowego widoczny na jednym z nadcalcowych poziomów eksploracji wykopu 1/23

Daty uzyskane ze spalonych belek pochodzących z zawaliska dworu oraz spalonych ziarniaków zbóż odkrytych w wypełniskach poziomów osadniczych świadczą, że odkryty budynek użytkowany był od 2 poł. XIV po 2 poł. XV w.[772] Zapewne został on wzniesiony na śladzie po starszym obiekcie, powstałym tu już w końcu XIII lub początkach XIV stulecia. Nie wykluczone również, że dębowa konstrukcja starszej wieży była jedynie sukcesywnie naprawiana.

[772] Badania metodą 14C LSC i AMS przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie..

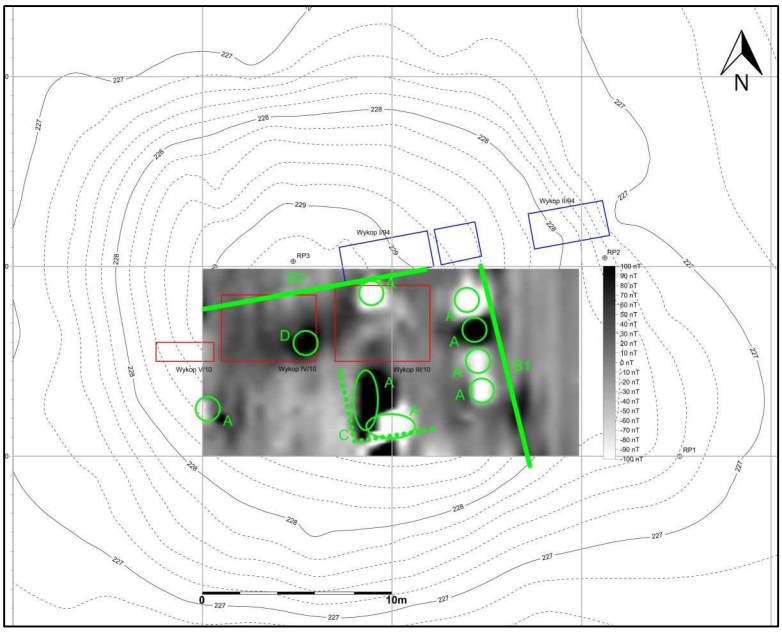

il. 48. Kozłów, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi

Badania geofizyczne poprzedziły prace wykopaliskowe przeprowadzone w 2010 roku w obrębie reliktów dworu w Kozłowie. Tutejszy kopiec usypano w rozwidleniu dwóch lokalnych potoków, w obrębie ich podmokłej doliny. Prospekcja geofizyczna dostarczyła przede wszystkim informacji o budynku dworu (lub dworów), powstałym na tutejszym kopcu najpewniej w końcu XV lub już w XVI w., a następnie użytkowanym w głąb czasów nowożytnych (**il. 48**)[773]. Odkryte anomalie podpowierzchniowe częściowo zostały następnie zweryfikowane wykopaliskowo.

il. 49. Kozłów, relikty konstrukcji ścian dworu, podłogi oraz kamieni podwalinowych

[773] Pierzak, Rozmus 1997, s. 21-37; Zdaniewicz, Michnik 2022, s. 71-91.

Tutejszy dwór został najprawdopodobniej wzniesiony w konstrukcji szkieletowej (ramowej), czego świadectwem było odkrycie gruzowiska polepy, których pojedyncze grudy miały grubość dochodzącą nawet do 18-20 cm. Stanowiły one zapewne relikty pierwotnego wypełnienia ścian szkieletowych[774]. Za zastosowaniem takiej konstrukcji przemawiała przede wszystkim też bardzo mała ilość zachowanych fragmentów spalonego drewna. Co istotne, na fragmentach przepalonej gliny, a nawet reliktach samych ścian odkrytych w gruzowisku dworu zachowały się pojedyncze odciski po belkach konstrukcyjnych, co świadczy o tym, że przynajmniej niektóre elementy drewniane konstrukcji były dodatkowo obłożone warstwą gliny (**il. 50**). W wnętrzu dworu natrafiono również na negatywy po pionowych słupach, wspartych pierwotnie na kamieniach, które stanowiły relikt szkieletu ściany wewnętrznej budynku. W przypadku dworu w Kozłowie mniej prawdopodobne wydaje się, że cały dwór wzniesiono w konstrukcji zrębowej, oblepionej dodatkowo warstwą gliny ze słomą. Takie rozwiązanie było powszechniejsze w tradycji budownictwa tej części Śląska[775].

il. 50. Kozłów, negatywy po elementach drewnianej konstrukcji

[774] Tamże, s. 71-91
[775] Dubiel 1971, s. 34-41

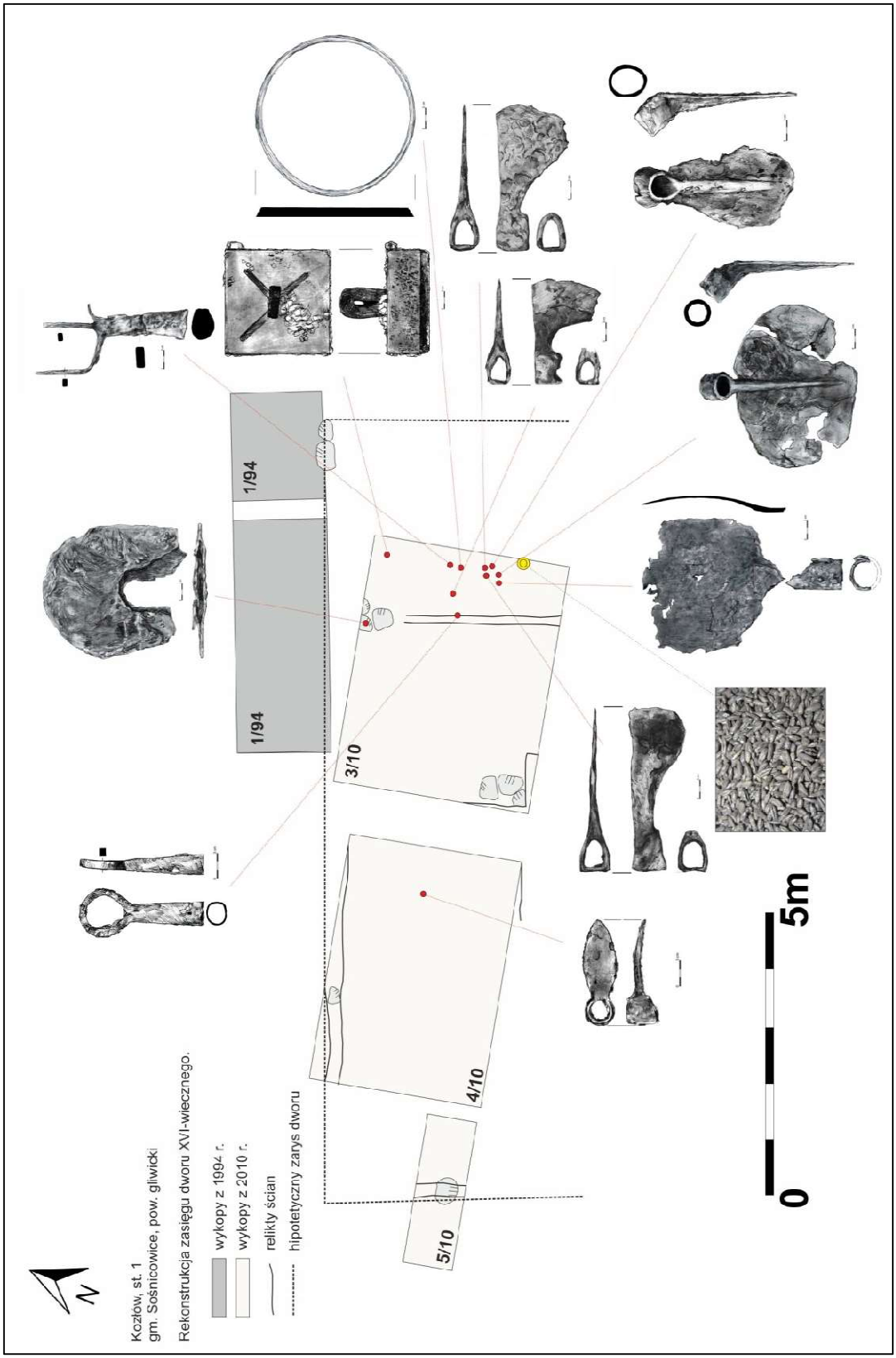

il. 51. Hipotetyczny zarys dworu w Kozłowie na podstawie odkrytych elementów architektury wraz z rozmieszczeniem niektórych zabytków we wnętrzu dworu

Całą konstrukcję dworu oparto na fundamencie w postaci dużych kamieni eratycznych, które częściowo odsłonięto w trakcie badań archeologicznych, a częściowo ich rozmieszczenie znane jest dzięki badaniom geofizycznym (**il. 49, 51**). Glinianą powierzchnię ściany dodatkowo pobielono, a w niektórych partiach pokryto malaturą, której delikatne ślady zachowały się na niektórych fragmentach polepy (**il. 52.2, 52.4**). Dwór posiadał drewnianą podłogę, wykonaną z dranic (?) z grabu pospolitego i dębiny[776]. Co ważne na powierzchni podłogi budynku natrafiono na naczynie gliniane wypełnione spalonym ziarnem, którego analiza pozwoliła na uzyskanie daty 14C[777].

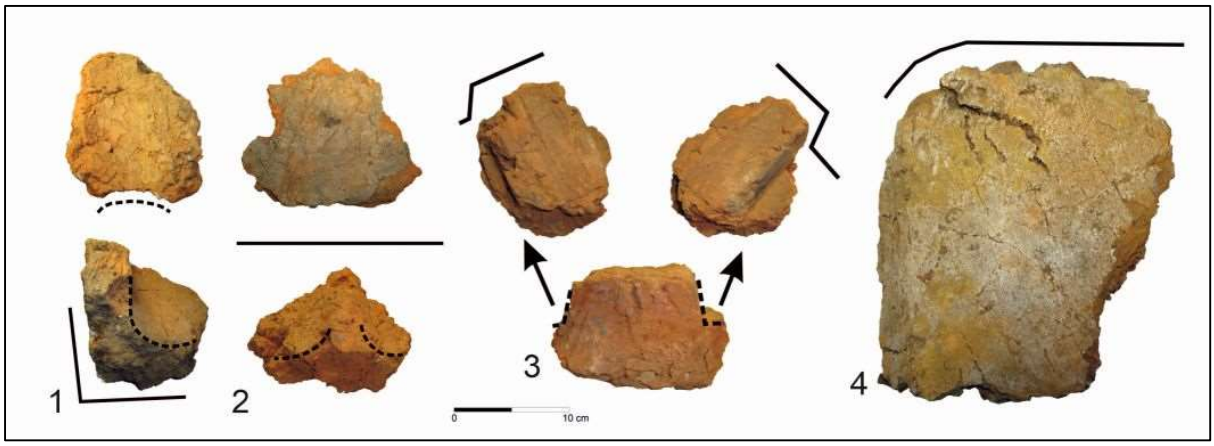

il. 52. Kozłów, grudy polepy z odciskami elementami drewnianej konstrukcji

Ważnym aspektem prac było ustalenie rozmiarów odkrytego dworu. Na podstawie rozmieszczenia odkrytych elementów konstrukcji oraz kamieni podwalinowych, można stwierdzić, że długość dworu nie mogła być mniejsza niż 14,5 m. Niestety nie udało się określić jego szerokości, lecz przypuszczalnie dochodziła ona do 7-8 m[778]. Cały dwór miał więc najprawdopodobniej formę budynku parterowego, zapewne w typie chałupy wiejskiej, przykrytej dachem dwu lub czterospadowym (**il. 20**). Wnętrze odkrytej części dworu było przypuszczalnie podzielone w partii frontowej na trzy pomieszczenia, na co wskazują odkryte relikty ścian działowych (**il.49, 51**). Wnętrze ogrzewał jeden lub więcej pieców kaflowych. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że przebadana w 1994 r. i 2010 r. część dworu stanowi jego część frontową. Świadectwem tego mogą być relikty haków zawiasowych, masywnych zawiasów pasowych czy zamka z kluczem, które odkryto w trakcie eksploracji wykopów.

[776] Sady-Bugajska 2024a.
[777] Kofel 2019, s. 95-11; Data 14C uzyskana z próby ziarna żyta nie jest precyzyjna i zawiera się w bardzo szerokim przedziale czasowym lat 1410-1630. Badania metodą 14C wykonał prof. dr hab. M. Krąpiec.
[778] Szerokość dworu rekonstruować można hipotetycznie na podstawie analogii w budownictwie wiejskim, patrz: Dubiel 1971, s. 7-10.

il. 53. Kozłów, pozostałości jam gospodarczych odkryte w W części dworu

Badania wnętrza dworu w Kozłowie przyniosły również nieco danych dotyczących funkcji niektórych pomieszczeń. W części E dworu mieściła się komora, służąca z pewnością za magazyn sprzętów, a przypuszczalnie również spiżarnię. W części tej na poziomie podłogi dworu natrafiono na bardzo liczny zestaw narzędzi rolniczych, a także wspomniane już naczynie wypełniony ziarnami zbóż, przeznaczonymi najpewniej do wyrobu słodu (**il. 51**). W części W dworu, pod podłogą natrafiono na pozostałości dwóch jam magazynowych (**il. 53**). W jednaj z nich odkryto pozostałości dużych rozmiarów naczynia zasobowego o wysokości ok. 45 cm. Być może pierwotnie służyło ono do magazynowania produktów spożywczych, a umieszczenie go we wspomnianej jamie miało zapewnić odpowiednie warunki termiczne.
Omówiony dwór w Kozłowie wzniesiono na śladzie po starszych założeniach, być może wieżowych, które istniały w obrębie tutejszego kopca już w XIV w i XV w. Niestety oprócz warstwy kulturowej oraz zabytków odkrytych w wypełnisku, nie zachowały się żadne ślady ich konstrukcji.

Dzięki badaniom sondażowym z lat 50-tych i 70-tych za relikt średniowiecznego grodziska późnośredniowiecznego uznano obiekt w Kielczy[779]. Kopiec wzniesiono zapewne w obrębie naturalnej wydmy piaszczystej w rozwidleniu rzeki Mała Panew oraz mniejszej

[779] Kaźmierczyk et alli 1977, s. 189-191.

Kieleczki (**il. 83**). Została ona nadsypana, podwyższona i ukształtowanej w miarę regularny kopiec. Na kulminacji natrafiono wówczas na warstwę kulturową o miąższości do ok. 0,5 m, zawierającą pojedyncze fragmenty ceramiki i grudki polepy. Dopiero pół wieku później, w 2022 r., dzięki zastosowaniu metod geofizycznych, tj. użycia georadaru oraz magnetometru, udało się uzyskać nowe, kluczowe dane dla poznania tutejszego dworu rycerskiego (**il. 54**). Odkryte w trakcie badań geofizycznych anomalie podpowierzchniowe ujawniły istnienie większych struktur, które związane były z zabudową *plateau* kopca w przeszłości. Pojedynczy wykop, którym je objęto w 2022 r. ujawnił zawalisko spalonego budynku wieżowego, którego najniższy poziom był zagłębiony w powierzchnię kopca na głębokość ok. 2,8 m.

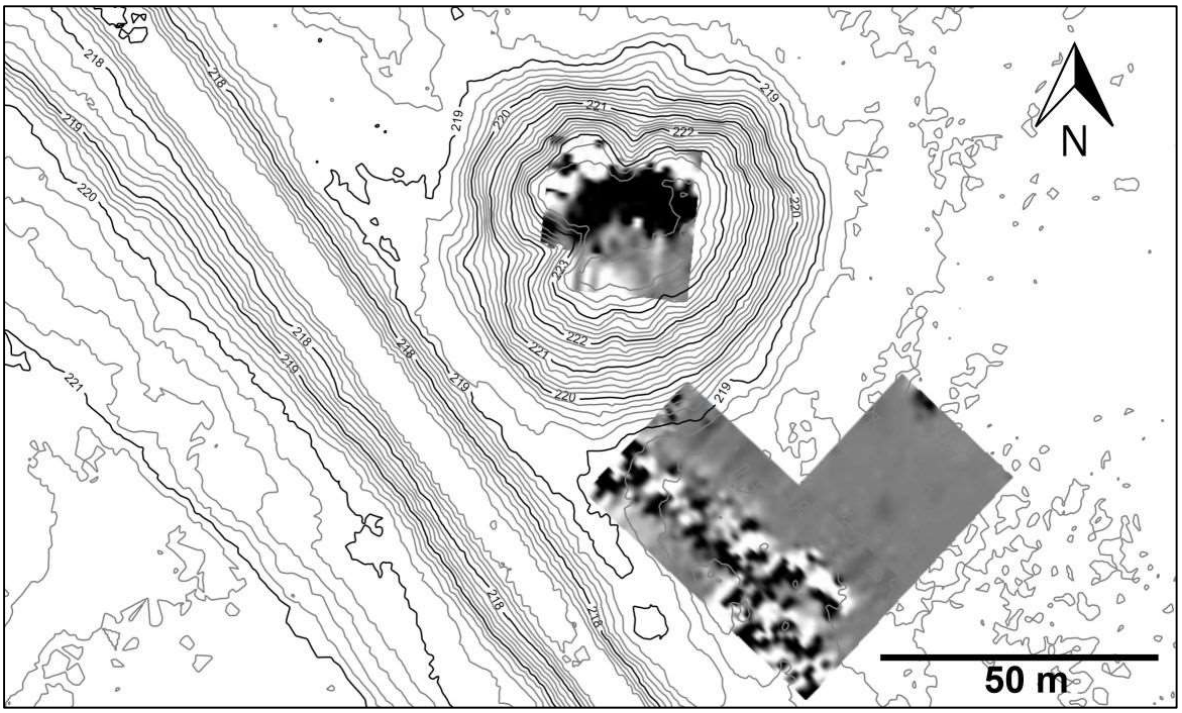

il. 54. Kielcza, wyniki badań geofizycznych w obrębie plateau kopca i w jego otoczeniu

Odkryto pozostałości spalonych elementów konstrukcyjnych oraz bardzo dużą ilość grud polepy. Odsłonięty przebieg jednej ze ścian sugeruje, że budynek ustawiony był na linii NE-SW, a długość jednej ze ścian określono na ok. 5,5 m. Pozostałości belek, a także ich negatywy obserwowane na powierzchniach grud polepy świadczą iż mogła to być konstrukcja zrębowa, uzupełniona dodatkowo gliną (**il. 55**). Odkryte elementy osprzętu drzwi wskazują, że wejście do dworu znajdowało się od strony wschodniej.

il. 55. Kielcza, relikty wieży rycerskiej odkryte w trakcie badań w 2022 r. 1: Zarys ściany budynku wieżowego widoczny na jednym z poziomów eksploracji wykopu 1/22; 2: Profil E wykopu 1/22 z widocznym zawaliskiem budynku wieżowego

Analiza archeobotaniczna grud polepy wykazała, że w celu zwiększenia wytrzymałości ściany do gliny dodawano oprócz domieszki ziarnistej również słomę zbóż, głównie żyta, a także pędy dzikich traw (**il. 56**)[780]. Na podstawie badań metodą OSL jednej z grud polepy uzyskano datę 1292+/-43[781].

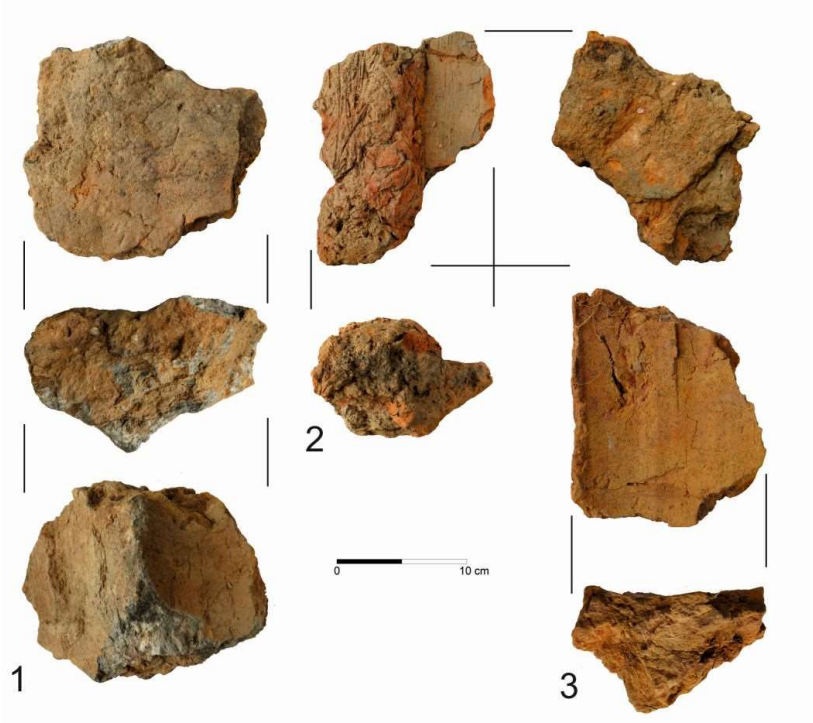

il. 56. Kielcza, grudy polepy z odciskami elementami drewnianej konstrukcji

Obok polepy w wypełnisku odkryto dużą ilość węgli drzewnych, w tym większych partii belek. Analizy archeobotaniczne wykazały, że stanowią one w przeważającej ilości

[780] Sady-Bugajska 2023.
[781] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. A. Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

pozostałości drewna dębowego, choć stwierdzono również węgle drzew iglastych, m.in. fragment belki sosnowej, o średnicy ok. 14-15 cm. Z dwóch prób pobranych z większych partii odkrytych belek uzyskano daty z horyzontu XIII i XIV w., co koresponduje ze wspomnianym wynikiem otrzymanym dzięki zastosowaniu metody termoluminescencji, ale także innym pozyskanym metodą 14C ze spalonych ziaren zbóż[782]. Wieża rycerska w Kielczy wzniesiona została najpewniej już w końcu XIII stulecia, a jej kres nastąpił w XIV lub w początkach XV w.

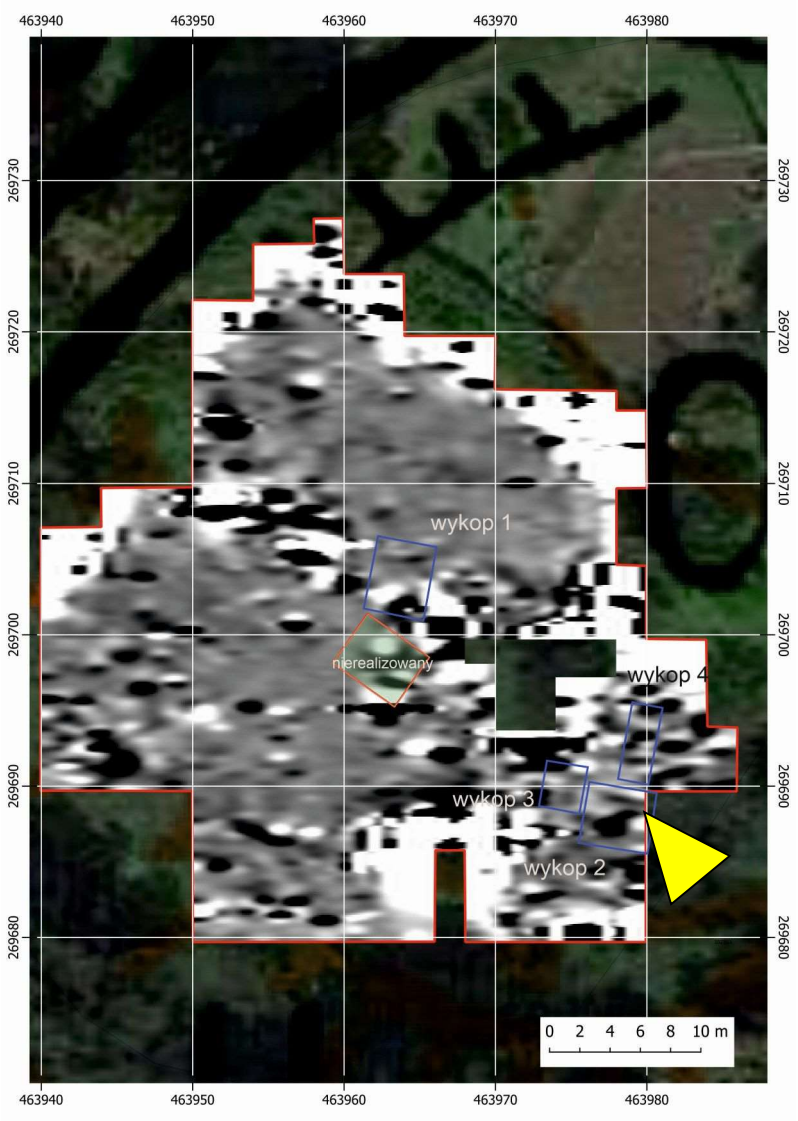

il. 57. Rachowice, wyniki badań geofizycznych przy użyciu magnetometru w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi

Badania geofizyczne wykonane magnetometrem przyczyniły się również do odkrycia w 2024 r. reliktów budynku, zapewne o funkcjach mieszkalnych w Rachowicach. Potencjalne siedlisko dworskie istniało tu średniowieczu w obrębie rozległej terasy nadzalewowej

[782] Badania metodą 14C LSC i AMS przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie.

górującej nad doliną w S części wsi. Pomimo silnego zniszczenia stanowiska niwelacjami i wkopami śmietnikowymi, weryfikacja uchwyconych anomalii dipolowych dostarczyła ważnych informacji o tym stanowisku (**il.57**).

Na relikty budynku, zapewne o funkcjach mieszkalnych natrafiono w SE części wyniesienia (**il. 57**). Był to obiekt naziemny, zbudowany z drewna, zapewne w konstrukcji zrębowej, o ścianach dodatkowo oblicowanych gliną (**il. 58**). Analiza prób archebotanicznych z wypełniska ścian ujawniła przede wszystkim węgle drzewne grabu oraz dębu, co może wskazywać na gatunki drzew, z jakich wykonano elementy konstrukcji[783]. O jego funkcji mieszkalnej informują przede wszystkim liczne materiały zabytkowe – ułamki naczyń ceramicznych, pojedyncze kafli piecowych oraz pozostałość kłódki walcowatej. Z racji tego, że natrafiono jedynie na spąg konstrukcji jednego z narożników, trudno o ustalenie jego pierwotnej wielkości. Być może ściana w tym miejscu posiadała swoistą przyporę - szkarpę, również wykonaną z drewna i gliny, stabilizującą konstrukcję budynku. Budynek powstał już być może u schyłku XIII w., lecz użytkowany był przede wszystkim w XIV stuleciu[784].

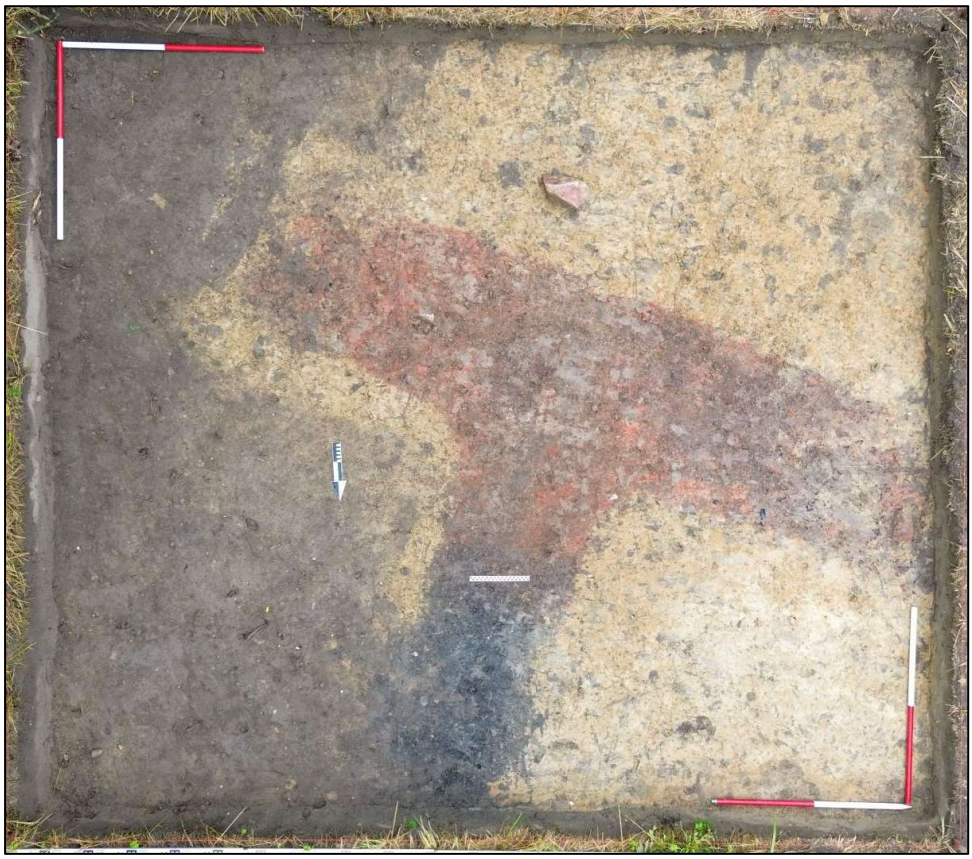

il. 58. Rachowice, relikty budynku naziemnego odkryte w trakcie badań w 2024 r.

[783] Sady-Bugajska 2024c.

[784] Wskazuje na to analiza materiału ceramicznego, ale także data 14C uzyskana ze spalonego ziarniaka żyta odkrytego w wypełnisku ścian obiektu. przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie.

Nikłe ślady dworu wieżowego odkryte zostały w 2017 r. w obrębie wypłaszczonego kopca, stanowiącego pozostałość siedziby rycerskiej w Proboszczowicach[785]. Usypano go w obrębie podmokłej łąki, w widłach potoku Dziedzina i mniejszego strumienia. Być może tutejszy obiekt wzniesiony został na pionowych słupach, których relikty obecnie manifestują się w postaci odkrytych anomalii dipolowych zarejestrowanych w obrębie kopca (**il. 59**). Takie rozwiązanie byłoby uzasadnione przede wszystkim ze względu na podmokłe położenie obiektu, w widłach dwóch lokalnych strumieni. Nie wykluczone jest także inne rozwiązanie architektoniczne, tj., wzniesienie tutejszej wieży mieszkalnej w konstrukcji ramowo-słupowej. Po tego typu konstrukcji w podłożu zachowywać się mogą relikty rozmieszanych w liniach ścian dołów posłupowych. Świetnym przykładem zastosowania powyższej konstrukcji jest założenie rycerskie w Chudowie.

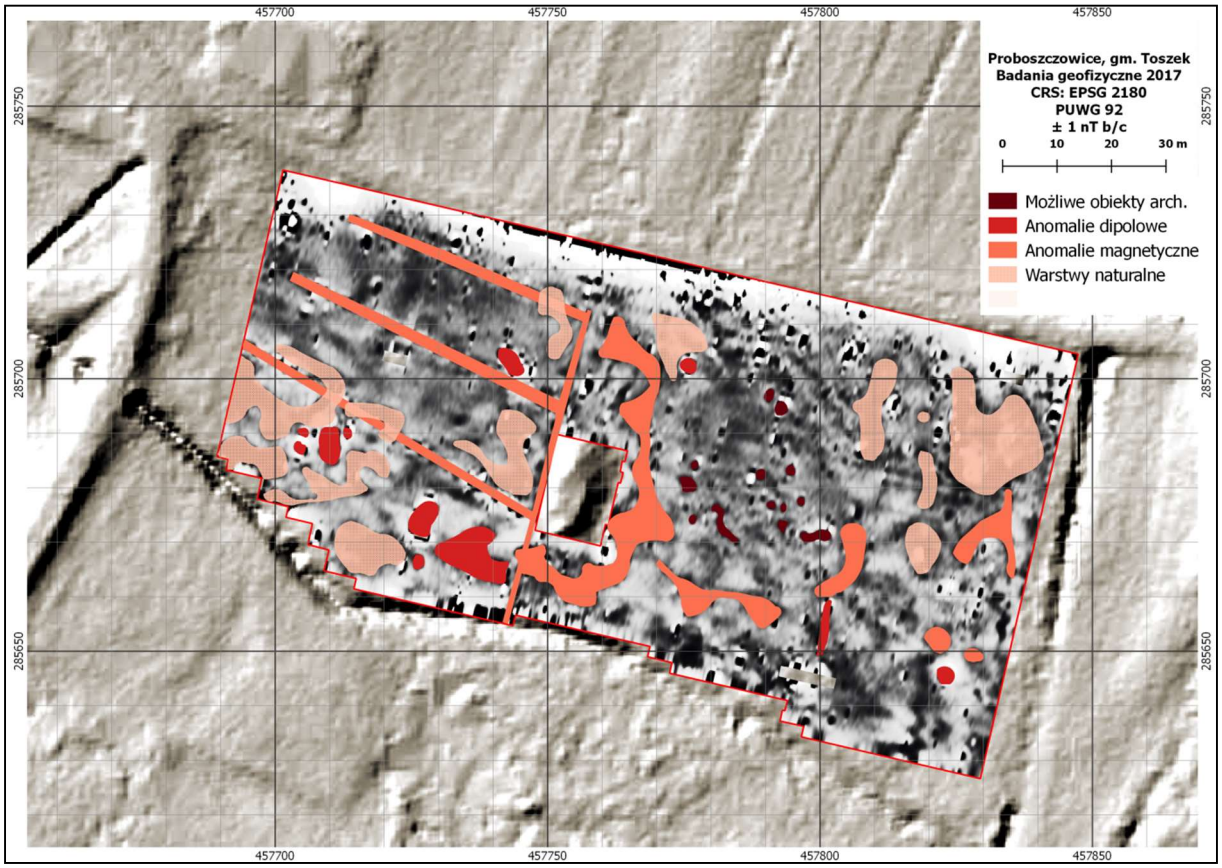

il. 59. Proboszczowice, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi potencjalnymi reliktami obiektów archeologicznych.

Wzniesiony na kopcu dwór rycerski w Chudowie jest jednym z najlepiej rozpoznanych tego typu obiektów na terenie omawianej części Śląska. Położony jest na niewielkim wyniesieniu, zapewne sztucznie nadsypanym, zlokalizowanym w dolinie rzeczki Jasienicy. Badania archeologiczne prowadzone od 2001 r. przyniosły tu odsłonięcie

[785] Lewicki et alli 2020, s. 151-153; Zdaniewicz 2021c, s. 384.

pozostałości stosunkowo dużego budynku wieżowego, założonego na planie kwadratu, o boku ok. 9 m (**il. 60**)[786]. Jego relikty odkryto w obrębie dziedzińca wewnętrznego murowanego zamku, powstałego tu dopiero w XVI stuleciu. Obiekt średniowieczny wzniesiono w konstrukcji ramowo-słupowej, czego dowodem było odkrycie śladów po kilkunastu słupach, umieszczonych w liniach pierwotnych przebiegów ścian. Wnętrze obiektu podzielone było ścianami działowymi, schodzącymi się w centralnej części budynku (**il. 60**)

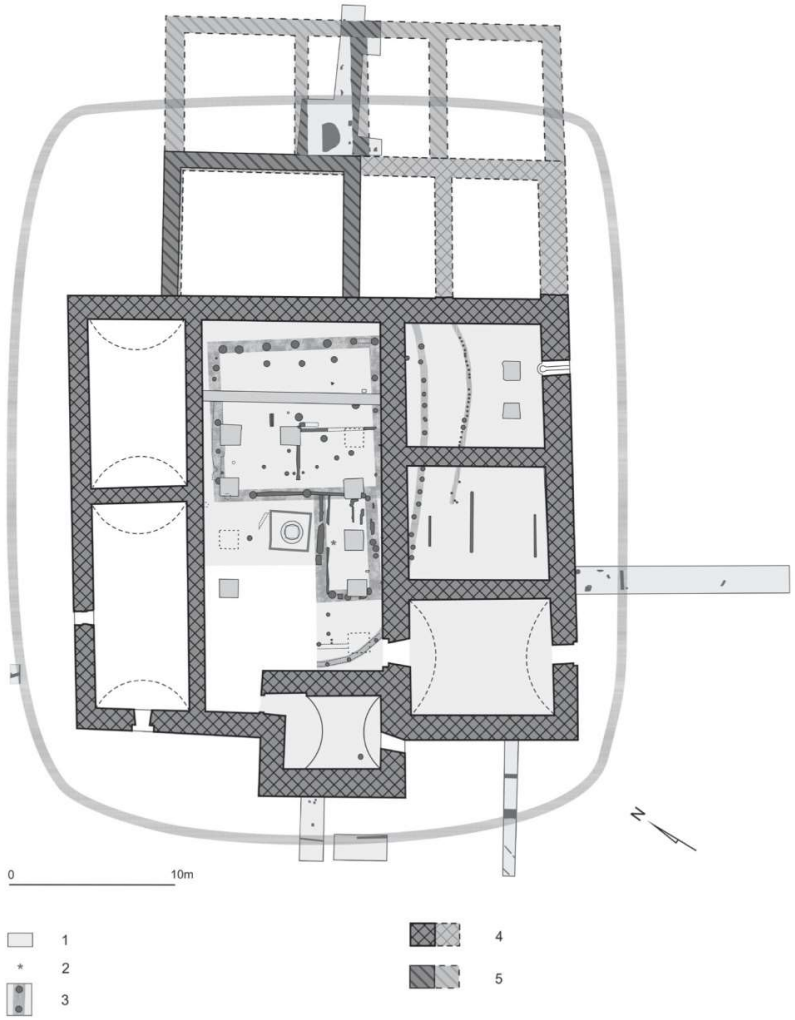

il. 60. Zamek w Chudowie. Plan założenia z uwzględnieniem terenu przebadanego archeologicznie oraz odkrytych w toku badań struktur i obiektów: 1: teren przebadany archeologicznie; 2: skarb brakteatów; słupy i doły posłupowe wraz z hipotetycznym przebiegiem ścian budynków, palisady i cembrowiny; 4: mury XVI-wieczne (istniejące i domniemane);5) mury XIX-wieczne (istniejące i domniemane)

Co ważne, w trakcie badań odkryto również relikt młodszego budynku, przybudówki, wzniesionej na planie prostokąta, z drewnianą podłogą wykonaną z desek, którą dostawiono do ściany SW wieży już w trakcie jej użytkowania (**il. 60**). Wnętrze wieży ogrzewał piec kaflowy, którego relikty zalegały w wypełnisku rozwaliska dworu[787]. Ramowo-słupową

[786] Nocuń 2019, s. 70-71.
[787] Dąbrowska et alli 2006.

konstrukcję wieży wzniesiono około połowy XV w., lecz co ważne, zapewne na śladzie po starszym obiekcie, o czym świadczyły odkryte poziomy nadcalcowe zawierające relikty starszych konstrukcji. Chronologię jego funkcjonowania ustalono na 2 poł. XIV-1 poł. XV w.[788]. Wracając do zagospodarowania kopca w okresie nowożytnym, około połowy XVI w. na miejscu starszej rezydencji typu motte wzniesiono renesansowy zamek[789].

il. 61. Rokitnica, relikty wieży rycerskiej odkryte w trakcie badań w 2004 r.;1: Relikty budynku wieżowego odsłonięte w wykopie 1/04; 2: Rzut wykopu 1/04 z widocznym zawaliskiem budynku wieżowego

Konstrukcję ramowo-słupową posiadał być może również dwór, którego relikty przebadano w latach 70-tych XX w. i 2004 r. w Zabrzu - Rokitnicy na cyplu terasy nadzalewowej (cypla) wcinającej się w dolinę Potoku Mikulczyckiego [790]. Świadczą o tym słupy, wbite w narożach odsłoniętego tu zarysu ściany budynku. Całość ściany miała długość ok. 5,4 m (**il. 61.1-2**)[791]. W dolnej jej partii zamocowano deski, zachowane w postaci warstwy zwęglonego drewna, stanowiącego relikt pierwotnej podłogi jednego z poziomów dworu. W rozwalisku budynku odkryto również grudy ceglastej polepy.

[788] Nocuń 2019, s. 71.
[789] Tamże, s. 72-78.
[790] Kosmala 1999, s. 240-243.
[791] Kosmala 2004.

Drugi ze znanych, a powstałych w średniowieczu dworów rycerskich na terenie dzisiejszego Zabrza, położony jest w Mikulczycach. Tutejszy kopiec powstał w wyniku odcięcia przekopem od rozległej terasy nadzalewowej górującej nad doliną Potoku Mikulczyckiego, a następnie dodatkowego pogłębienia terenu u jego podstawy. W trakcie badań w latach 70-tych XX w. i 2004 r. na jego *pleatau* odkryto pozostałości spalonych belek oraz dół po słupie, głęboki na ok. 1,4 m, stanowiące wraz z polepą relikty budynku mieszkalnego na planie prostokąta[792]. Natrafiono również na pojedyncze elementy żelaznego osprzętu budowlanego, m.in. skobel, hak czy okucie. Wymiary dworu nie zostały rozpoznane.

Pewnych informacji dotyczących ścian budynku dostarczyły badania magazynowe. Zachowane grudki polepy konstrukcyjnej świadczą, że pierwotnie stanowiły one zapewne relikty ścian obiektu (**il. 62**). Odciski sieczki słomianej zachowane na powierzchni oraz pojedyncze odciski belek świadczą, że towarzyszyły one drewnianemu szkieletowi ścian. Trudno jednak określić, jaki rodzaj konstrukcji tu zastosowano. Dzięki badaniom metodą termoluminescencji jednaj z grud polepy uzyskano wynik 1364+/-41[793], co wskazuje na XIV w. metrykę tutejszego dworu. W przeciwieństwie do obiektu w Rokitnicy, po jego zniszczeniu jeszcze w średniowieczu, na *plateau* nie zbudowano już kolejnego budynku o funkcjach mieszkalnych.

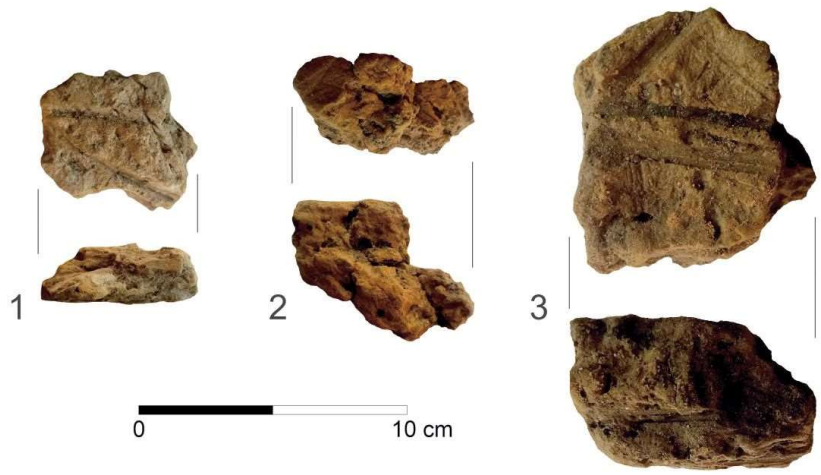

il. 62. Mikulczyce, grudy polepy ze śladami po sieczce i odciskami elementów drewnianej konstrukcji

Wymiary, niestety zniszczonego w dużej mierze kopca w Widowie, świadczą, że w horyzoncie XV-XVI wieku na jego kulminacji istniał dwór wieżowy. Na jego lokalizację wybrano jedno ze wzniesień w obrębie większego pasma, które następnie nadsypano i

[792] Pierzyna 1971a, s. 60-61.
[793] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. A. Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

uformowano w kopiec. Niestety jego stopień uszkodzenia sprawia, że nie jest możliwie rozpoznanie jego pierwotnej wielkości. Badania przeprowadzone w 2023 r. przyniosły jednak wiele interesujących wskazówek dotyczących zabudowy siedliska. Zasadnicza część rozwaliska dworu została zepchnięta w kierunku zachodniego stoku wyniesienia podczas wybierania piasku w czasach współczesnych. W założonych tu wykopach natrafiono na bardzo liczny materiał zabytkowy, obejmujący ułamki naczyń, przedmiotów użytkowych, ale także elementów konstrukcyjnych w postaci gwoździ żelaznych czy okucia/zawiasu drzwi. O tym, że istniał tu budynek mieszkalny świadczą zdobione kafle płytowe, pochodzące ze zniszczonego pieca, który ogrzewał wnętrze niezachowanego budynku[794]. Wyznacznikiem chronologicznym jego obok kafli użytkowania jest moneta srebrna z 2 poł. XV w.

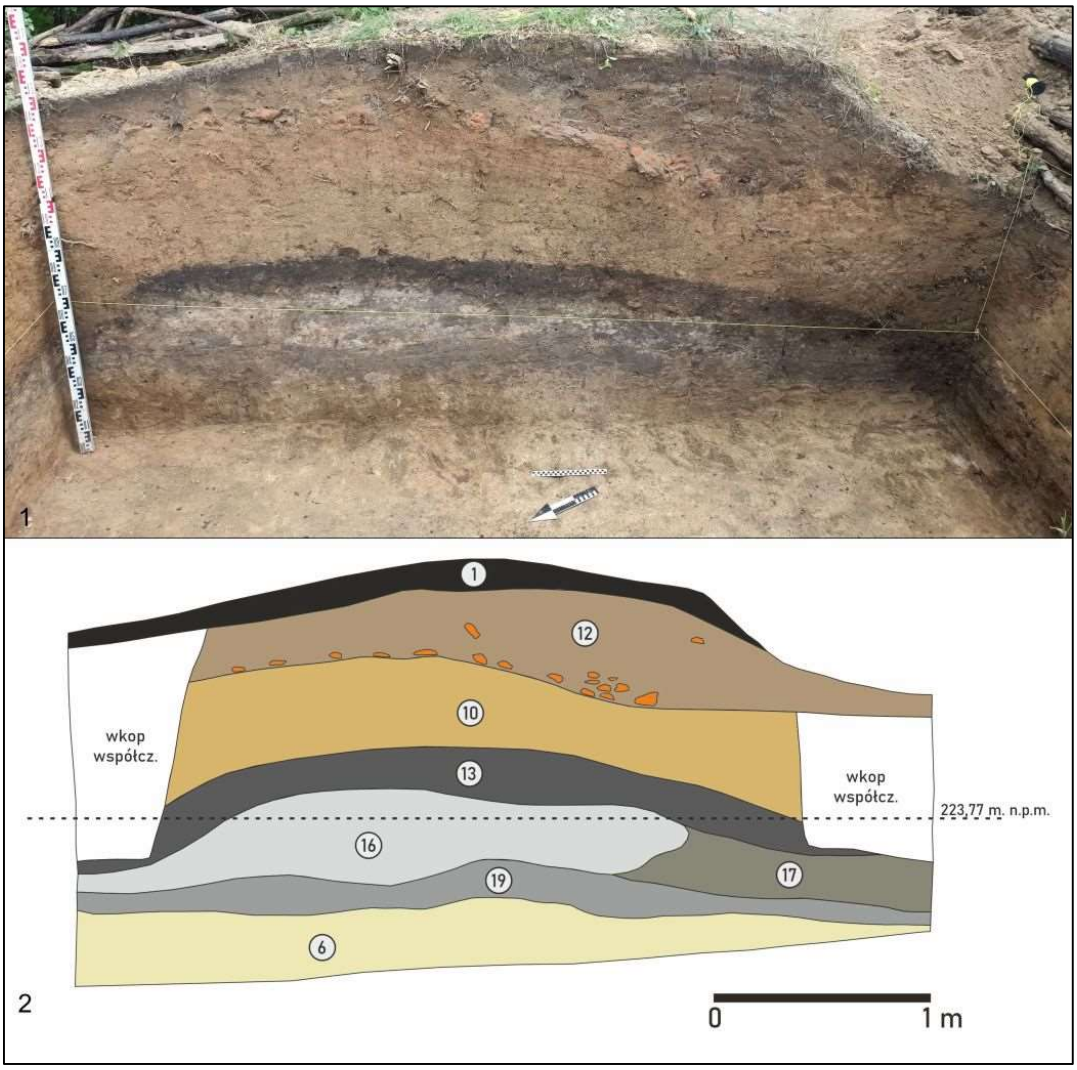

il. 63. Widów, profil E wykopu w obrębie zachowanej części plateau grodziska; 1: Fotografia profila E wykopu; 2: Rysunek profila E wykopu

[794] Zdaniewicz 2024b, s. 135-145.

Co ważne, wykop założony w obrębie niewielkiego fragmentu pierwotnego *plateau* ujawniły szczątkowo zachowane rozwalisko dworu, w którego wypełnisku odkryto dużych rozmiarów węgle drzewne z belek jodłowych (**il. 63**)[795]. Uzyskane daty dendrochronologiczne wskazują, że elementy konstrukcyjne wykonano z drzew ściętych po 1507 r. Trudno określić jednak czy odkryte relikty belek pochodzą z pierwotnej konstrukcji dworu czy np. późniejszych napraw. W wykopach w obrębie *plateau* odkryto również pozostałości starszych, nadcalcowych nawarstwień (**il. 63**). Materiał ceramiczny odkryty w ich wypełnisku oraz próby 14C wykonane z ziaren spalonych zbóż odkrytych w próbach pobranych do badań archeobotaniczych świadczą o używaniu *plateau* wyniesienia *circa* od roku 1300 n.e.[796]. Trudno o ustalenia dotyczące charakteru tego osadnictwa.

Nieco inną konstrukcję i rozplanowanie budynku dworu zaobserwowano w trakcie badań siedliska rycerskiego w Czechowicach w latach 2017-21. W obrębie plateau stosunkowo rozległej terasy nadzalewowej lokalnego strumienia istniała tu w późnym średniowieczu zabudowa, która jednak swoim zasięgiem objęła jedynie jego część S (**il. 64**)[797].

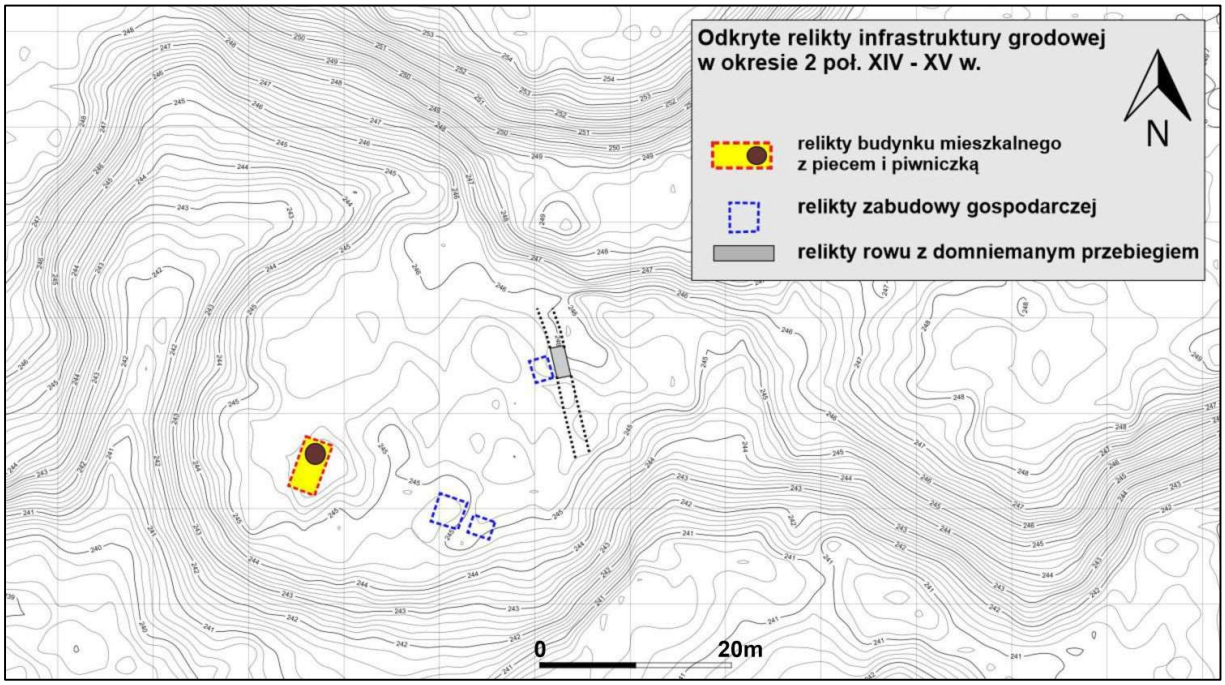

il. 64. Czechowice, rozplanowanie zabudowy siedliska na podstawie badań archeologicznych z lat 2018-21

[795] Sady-Bugajska 2024b.
[796] Badania metodą C14 AMS oraz dendrochronologii przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie.
[797] W trakcie badań, przeprowadzonych zarówno metodami wykopaliskowymi, jak też z zastosowaniem siatki odwiertów geologicznych zweryfikowano niemal całą powierzchnię plateau wzgórza, za: Zdaniewicz 2020d, s. 99–117; Zdaniewicz 2021c, s. 389.

Pozostałości głównego budynku o funkcjach mieszkalnych zaobserwowano w części SW. Był to budynek jednokondygnacyjny, zapewne w formie chałupy drewnianej wzniesionej w konstrukcji zrębowej, na planie prostokąta, o ścianie frontowej umieszonej na linii SW- NE (**il. 65**). Pierwotne wymiary budynku są trudne do odtworzenia. W jego części N istniała piwniczka pełniąca funkcję gospodarcze. Analiza botaniczna próbek pobranych z jej wypełniska wykazała obecność węgli drzewnych następujących gatunków drzew: brzoza, liściaste rozpierzchło-naczyniowe, grab pospolity, dąb i sosna zwyczajna[798]. Drugi z obiektów o podobnych funkcjach, lecz mniejszy istniał w części S chałupy (**il. 65**).

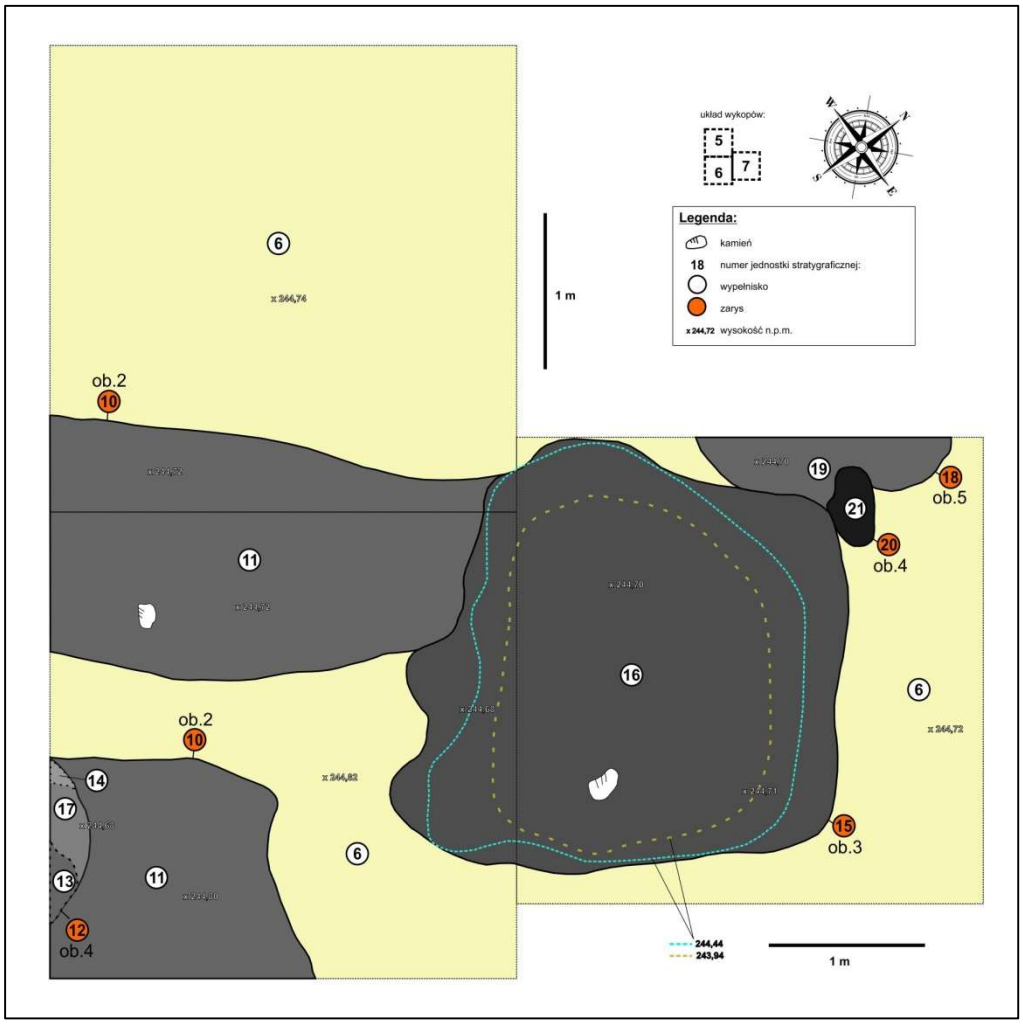

il. 65. Czechowice, relikty budynku mieszkalnego odkryte w SW części *plateau*

Budynek zaopatrzony był w urządzenie grzewcze, o czym świadczą odkryte w zawalisku ułamki kafli garnkowych i płytowych. Z konstrukcją pieca, lub też samego dworu, wiązać można też odkryte tu grudy polepy. (**il. 66**). Część z nich posiada odciski belek drewnianych (**il. 66.3**), a część wygładzania i bielenia powierzchni (**il.66.1-2**). Stwierdzono

[798] Sady-Bugajska 2021.

także ślady sieczki w postaci odcisków słomy oraz źdźbeł i liści zbóż i traw[799] Jej ilość nie wskazuje jednak, żeby wyłożone były nią całe ściany budynku.

W części wschodniej dwór posiadał zagłębioną w ziemi piwnicę, o wymiarach ok. 3x3 m, której ściany pierwotnie wyłożone były prawdopodobnie dranicami zabitymi pomiędzy słupami umieszczonymi w narożach, dodatkowo oblepionymi gliną (**il. 65**).

Relikty jednego z takich słupów odkryto w części północno-wschodniej obiektu[800]. Z racji tego, że piwniczkę wkopano w piaszczyste podłoże, taka konstrukcja zapobiegała zasypywaniu wnętrza. Piwniczka miała w rzucie poziomym mniej więcej owalny kształt, o nieco bardziej linearnym i regularnym zarysie ściany południowej oraz łukowatym, zaokrąglonym części północnej. Wejście przypuszczalnie znajdowało się w południowo-zachodnim narożniku obiektu, o czym świadczyć może ukształtowanie przebiegu krawędzi w tym miesjcu. Do jej wnętrza prowadziły drzwi bądź klapa, o czym świadczą odkryte żelazne elementy osprzętu, m.in. hak zawiasowy czy skobel.

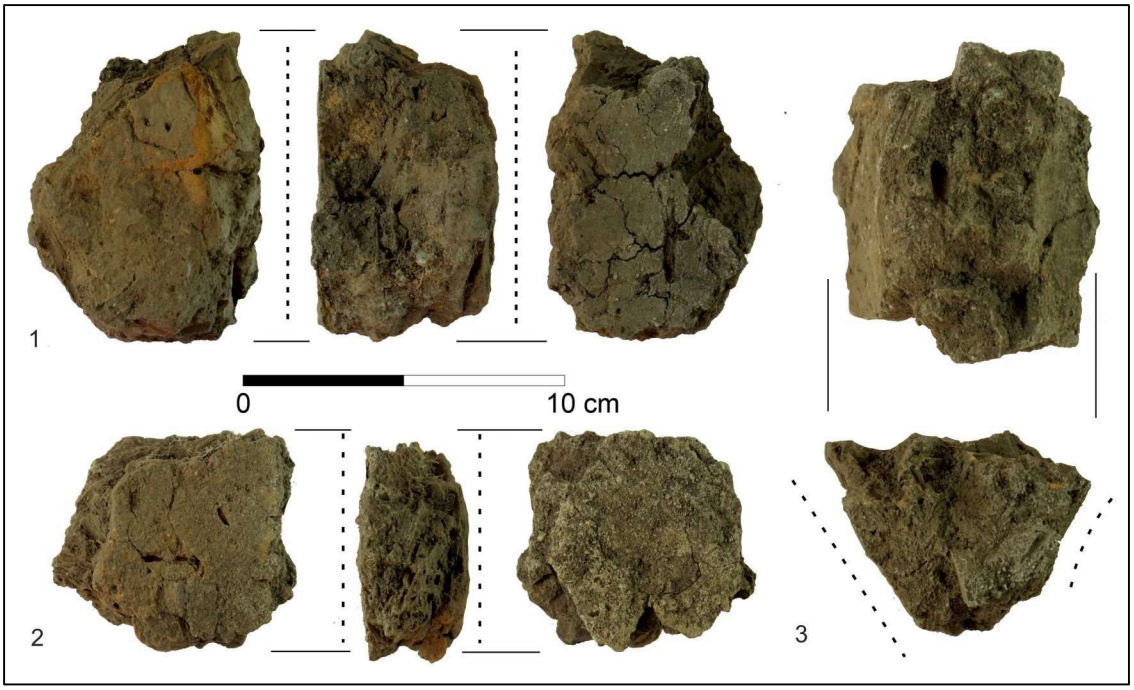

il. 66. Czechowice, grudy polepy ze śladami po sieczce i odciskami elementów drewnianej konstrukcji

Wśród omawianych stanowisk jest grupa dworów, które z pewnością istniały już w późnym średniowieczu, lecz za sprawą przekształceń urbanistycznych czasów nowożytnych i współczesnych zostały w znacznym stopniu lub też całkowicie zniszczone. Nie jest to wprawdzie regułą, co potwierdzają badania w Chudowie. Tutejszy zamek wzniesiono w miejscu starszego dworu w latach 30-tych XVI w. Ta wieloskrzydłowa rezydencja, z wieżą i

[799] Tamże.
[800] Analiza botaniczna próbki pobranej z reliktów słupa wykazała, że był on wykonany z drzewa lipowego.

wewnętrznym dziedzińcem, w późniejszym okresie nieco powiększona przez kolejnych właścicieli była użytkowana aż do pożaru w 2 poł. XIX w.[801]. W tym przypadku relikty starszych założeń dworskich odkryto w obrębie częściowo zabudowanego dziedzińca zamku, jednak, jak już przytoczono powyżej, są one dobrze rozpoznanie.

il. 67. Ruda, relikty nowożytnego dworu wzniesionego na *plateau* średniowiecznego założenia dworskiego

Niemal całkowitemu zniszczeniu uległo siedlisko średniowieczne w Chechle, którego teren obecnie zajmuje współczesne gospodarstwo rolne i w dużej mierze jest ono zabudowane[802]. Stanowisko położone jest na terasie nazalewowej Potoku Chechelskiego, lecz jego pierwotna forma i rozmiary nie są znane, a ewentualne dalsze możliwości badań są już obecnie bardzo ograniczone. W innych przypadkach średniowieczne wieże rycerskie w czasach nowożytnych zastąpione zostały młodszymi budynkami, których budowa zniszczyła z pewnością w znaczący sposób ślady starszych obiektów mieszkalnych. Dotyczy to grodziska w Rokitnicy, gdzie w XVI w. w obrębie tutejszego kopca wzniesiono murowany dwór, być może również wieżowy, który częściowo zniszczył relikty starszego obiektu. Budynek miał długość ścian kamienno-ceglanych szacowaną na ok. 4,5 m, a ich grubość dochodziła do 1,6 m[803]. Budynek ten wyposażony był w piec kaflowy[804]. Dwór murowany funkcjonował do czasów późnonowożytnych.

[801] Nocuń 2019, s. 76.
[802] Zdaniewicz 2022c, s. 285–301.
[803] Pierzyna 1971c; Kosmala 2004.
[804] Kawka, Zaręba 2022, s. 293-318.

Rozmiary nowożytnego, być może już XVI-wiecznego założenia rezydencjonalnego wzniesionego w miejscu dawnej siedziby rycerskiej w Rudzie sugerują, że również ten obiekt posiada obecnie niewielki potencjał do dalszych badań starszej, istniejącej tu w średniowieczu siedziby. Stanowisko obejmuje fragment terasy nadzalewowej górującej nad dopływem niewielkiej rzeczki, będącej dopływem Bytomki. Podpiwniczony, murowany dwór i dodatkowe elementy współczesnej zabudowy zajmują bowiem znaczną część wspomnianego cypla, na którym znajduje się stanowisko (**il. 67**).

Podobną sytuację do tej w Rudzie zaobserwowano w Rudzińcu. Kopiec, znajdujący się do dziś w częściowo podmokłej dolinie niewielkiego lokalnego strumienia, stanowił miejsce, gdzie w późnym średniowieczu wzniesiono dwór rycerski[805]. O jego obecności w tym miejscu obecnie świadczą jedynie nieliczne materiały ceramiczne oraz większa ilość kafli odkrytych w obrębie nawarstwień w wykopie.

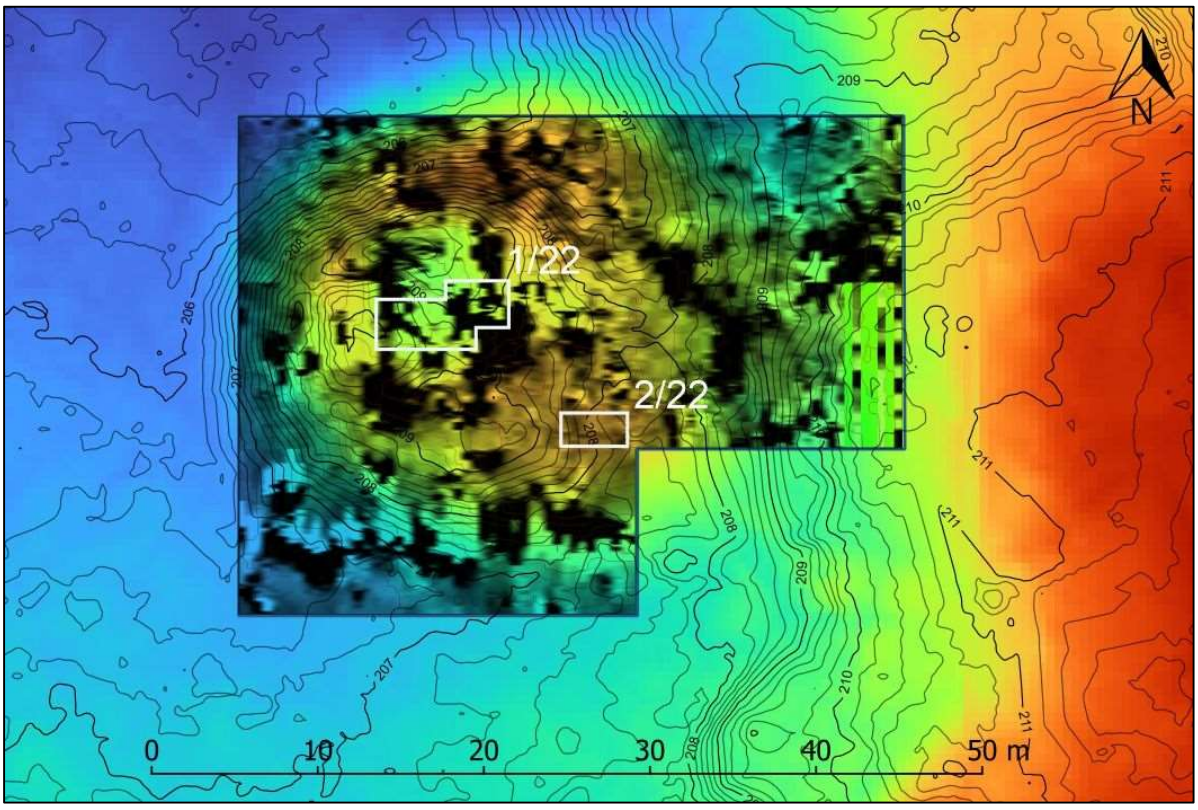

il. 68. Rudziniec, wyniki badań geofizycznych przy użyciu magnetometru w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi

Pozostałości średniowiecznej rezydencji zniszczone zostały zapewne w trakcie budowy murowanego dworu, którego relikty konstrukcji zostały odsłonięte w trakcie prac geofizycznych i wykopaliskowych w 2022 r. (**il. 68-69**). Podczas badań odsłonięto pozostałość prostokątnego budynku wymurowanego z kamienia i cegły palcówki, o

[805] Zdaniewicz 2024a, s. 45–61.

wymiarach ok. 12 x 8 m. Trudno określić czy cały budynek był murowany, czy tylko jego piwnica. Zachowała się bowiem jedynie dolna partia dworu, z reliktami ceglanej klatki schodowej, kamiennych ościeży oraz schodów prowadzących do piwnicy dworu (**il. 69**). Szczątkowo zachowany, łukowaty, kolebkowy strop piwnicy wymurowano pierwotnie również z cegły. Na dnie piwnicy odkryto drewniane belki stanowiące fragmenty ościeży drzwi wraz z żelazną klamką Co ciekawe, pomimo faktu, że murowany dwór w Rudzińcu wzniesiono w 2 połowie XVI lub 1 poł. XVII w.[806], to odkryte w zawalisku piwnicy fragmenty gotyckich kafli sugerują, że do ogrzewania jego wnętrza posłużyć mogło urządzenie grzewcze przeniesione ze starszego, jeszcze średniowiecznego dworu[807].

il. 69. Rudziniec, relikty nowożytnego dworu wzniesionego na plateau kopca

Niestety niewiele informacji zachowało się w przypadku obiektów w Łabędach, Płużnicy Wielkiej czy Balcarzowicach/Sieronowicach. Kopiec po dworze w Łabędach, usypany w dolinie rzeki Kłodnicy zachował się do dziś jedynie w niewielkim fragmencie. W 1934 r. w obrębie E części plateau zarejestrowano tu wkop rabunkowy, a w nim istnienie warstwy kulturowej z dodatkiem węgli drzewnych. To obecnie jedyny dowód istnienia tu zabudowy. Warstwy kulturowe zawierające materiał ceramiczny i polepę odkryto również w obrębie kulminacji kopców rezydencji typu *motte* w Płużnicy, a także

[806] Niestety nie udało się uzyskać dat dendrochronologicznych. Badania C14 przeprowadzono w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie, a ich wykonawcą był prof. dr hab. M. Krąpiec.
[807] Zdaniewicz 2024a, s. 49-58.

Balcarzowicach/Sieronowicach[808]. Jednak odkrycia te nie wnoszą informacji dotyczących zabudowy tych grodzisk.

Ciekawym obiektem, również słabo rozpoznanym, jest kopiec w Dzielawach. Stanowił on jeden z członów większego założenia rezydencjalno-obronnego położonego na dużej terasie nadzalewowej lokalnej rzeki (**il. 83**). Niestety o zabudowie zlokalizowanej pierwotnie na kulminacji samego kopca nic nie wiadomo[809].

il. 70. Kamieniec, tzw. Mysia Wieża i budynek przylegający, w obrębie którego odkryto relikty architektoniczne najstarszego dworu

Przeważająca liczba średniowiecznych dworów rycerskich na terenie księstwa bytomskiego wznoszona była z drewna i gliny. Warto jednak zwrócić także uwagę na pojedyncze murowane założenia rezydencjonalne. Na szczególną uwagę zasługuje tu na obiekt w Kamieńcu w ziemi toszeckiej[810]. U schyłku XV w. lub w 1 poł. XVI w. swoją murowaną rezydencję we wsi wznieśli przedstawiciele rodziny Kokoszów (Kokors), której członkowie znani są z licznych dokumentów książąt śląskich z XIV, a w szczególności z XV w. [811]. Badania architektoniczno-archeologiczne tutejszej tzw. Mysiej Wieży ujawniły partie

[808] Ostatnio na ten temat Nowakowski 2017, s. 391-392, 427; Zdaniewicz 2025a, s. 11-13.
[809] Kaźmierczyk et alli 1977, s. 119-121.
[810] Rezydencję omówiono w tym miejscu, gdyż mimo tego, że jest to średniowieczny obiekt rezydencjonalno-obronny, to trudno rozpatrywać go w ramach pojęcia dworu na kopcu.
[811] Sękowski 2005, s. 23.

jej murów związane z najstarszą fazą budowy założenia, które spłonęło zapewne już w XVI stuleciu (**il. 70**)[812]. Był to zapewne budynek na planie czworoboku, o wymiarach ok. 8x8,5 m, jednak trudno określić ile miał kondygnacji (**il. 199**). Z tą fazą związany jest obok reliktów murów również otwór okienny, znajdujący się poniżej dzisiejszego poziomu użytkowania południowej części założenia.

Z najstarszym dworem związane są również materiały zabytkowe odkryte w trakcie badań tzw. Mysiej wieży, w postaci ułamków ceramiki naczyniowej oraz kafli piecowych. W 2 poł. XVI w. na pozostałościach starszej siedziby wzniesiono nową rezydencję. Po licznych przebudowach obiekt użytkowany jest po dziś dzień[813].

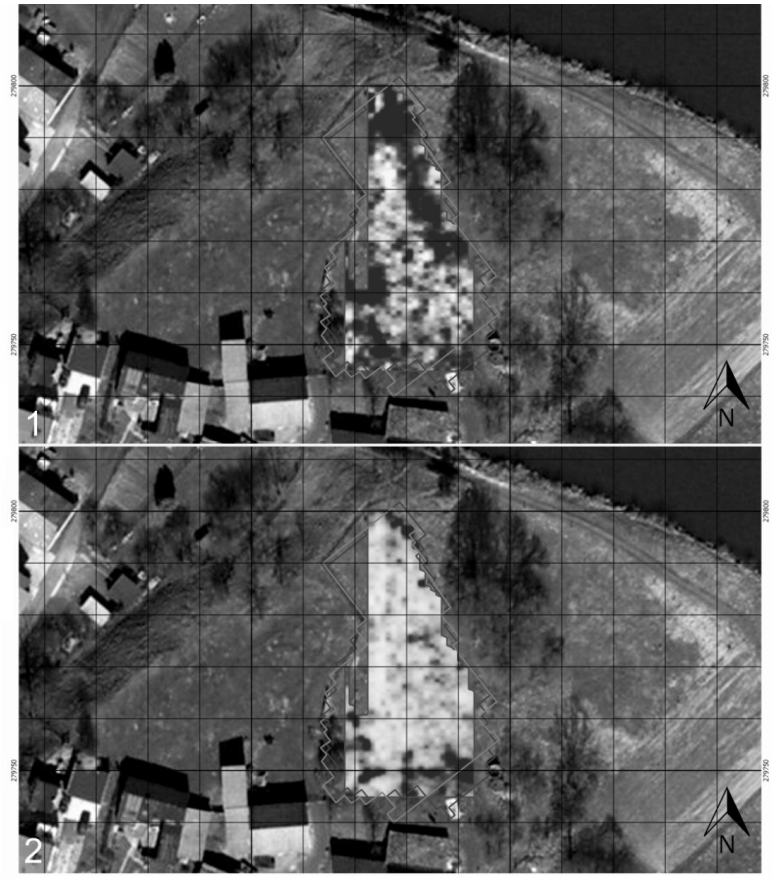

il. 71. Pławniowice, wyniki badań georadarowych w obrębie *plateu* stanowiska; 1: anomalie obserwowane tuż pod powierzchnią; 2: anomalie na głęb. ok. 0,8 m.

Zagadkowe do dziś pozostają relikty *fortalicium* odkrytego w Pławniowicach. W trakcie badań w centralnej części wysoczyzny natrafiono na relikty muru fundamentowego wykonanego z kamieni wapiennych na zaprawie wapiennej[814]. Najpewniej wiązać go można z systemem obronnym założenia, na co wskazywał jego przebieg odkryty w wykopach, a także częściowo w podczas badań nieinwazyjnych przeprowadzonych we wschodniej części

[812] Tarasiński, Nocuń 2003, s. 205.
[813] Tamże, s. 205-211.
[814] Wojciechowska 1969, s. 282–286; Zdaniewicz 2021b, s. 297-298.

plateau[815]. Co ważne, prospekcja geofizyczna ujawniła w części SE wysoczyzny przypuszczalne relikty przejazdu bramnego, a w części E rozwalisko, zapewne również muru kamiennego (**il. 71.2**).

Bardzo duża ilość materiału zabytkowego z horyzontu XVI-XVII w. odkryta w trakcie badań wykopaliskowych skłania do tezy, że obiekt był użytkowany był w intensywnie czasach nowożytnych. Być może istniała tu w tym czasie budowla mieszkalna czy gospodarcza. Nie wykluczone, że świadectwem jej istnienia jest silna anomalia zaobserwowana w centralnej części wyniesienia, stanowiąca zapewne relikt płytko zalegającego rozwaliska niepodpiwniczonej zabudowy (**il. 71.1**).

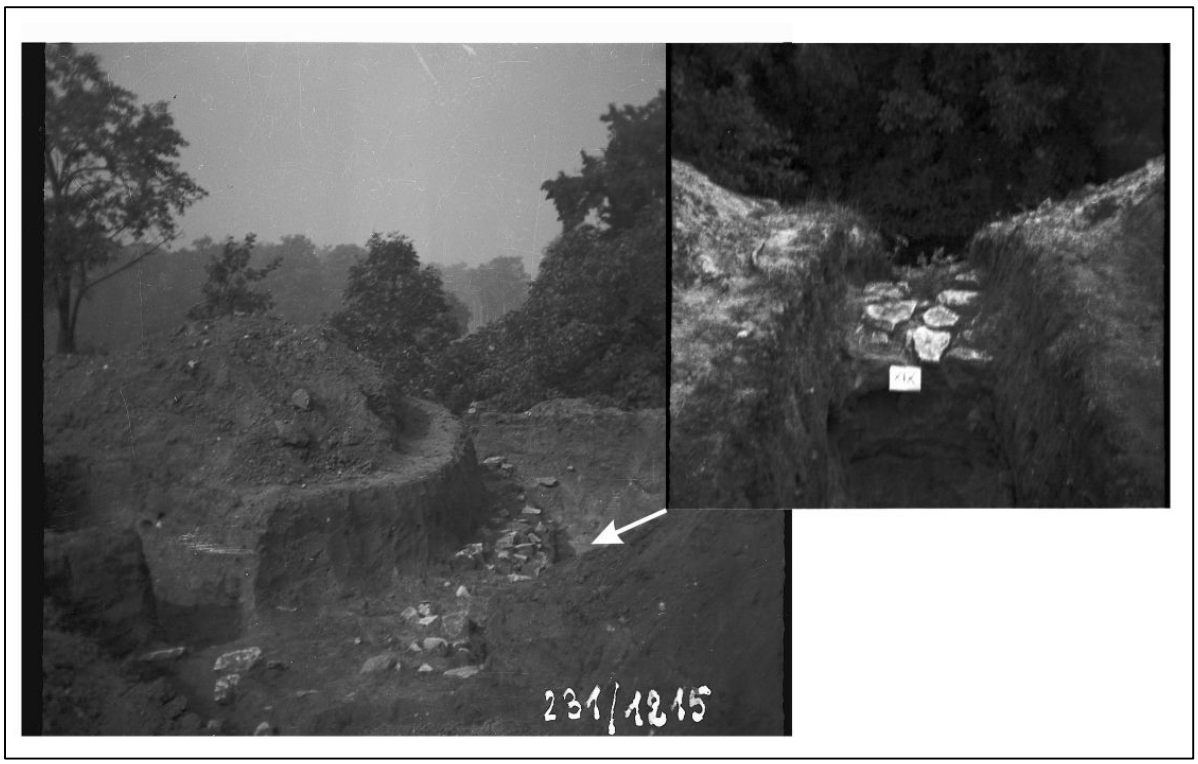

il. 72.Pławniowice, relikty fundamentu kamiennego odkryte w części N plateau stanowiska w 1969 r.

Nie wykluczone, że omówiony system obwałowań powstał jeszcze w średniowieczu, a następnie został zaadaptowany w czasach nowożytnych. Obiekt pełnił ważną rolę strategiczną, co szerzej omówiono już na łamach pracy[816]. Jeśli chodzi o zabudowę *stricte* średniowieczną, w N części plateau natrafiono w trakcie badań wykopaliskowych natrafiono na pozostałości fundamentów budynku, zapewne wieżowego, o owalnym kształcie (**il. 72**). Rozwalisko tego obiektu zarejestrowano następnie w trackie badań geofizycznych. Trudno jednak do końca mniemać co do funkcji tego obiektu. Na podstawie zachowanej częściowo dokumentacji polowej grubość muru w odsłoniętej części dochodziła do ok. 1m, a średnicę

[815] Wojciechowska 1971b, s. 196-197; Zdaniewicz, Wroniecki 2018, s. 105-106.
[816] Patrz: Rozdział 3.

całego obiektu osiągała ok. 12-15 m. Fundamenty nie były głęboko posadowione, a na głębokości ok. 0,8 m nie były już rejestrowane w trakcie badań nieinwazyjnych (**il. 71.2**). Należy jednak podkreślić, że nie jest znany poziom tego terenu w średniowieczu.

Co ważne, w jego otoczeniu omówionego owalnego budynku zalegała duża ilość ułamków naczyń średniowiecznych, co wskazuje być może na jego metrykę. Istnienie kamiennych murów oraz domniemanej wieży jest być może świadectwem, że pławniowickie *fortalicium* należy bardziej rozpatrywać w kategoriach reliktów murowanych zamków niż dworów rycerskich. Nie wykluczone, że obiekt powstał jako fundacja książęca, a następnie był w użytkowaniu przez prywatnych właścicieli. O tego typu nadaniach na podstawie źródeł historycznych można mówić w przypadku obiektów w Kochłowicach czy Woźnikach.

il. 73:. 1. Zamek w Starych Tarnowicach na grafice z 1863 r.; 2: Dwór/młyn w Czekanowie w pocz. lat 30-tych XX w.; 3:Dawny dwór/spichlerz w Starych Gliwicach w 1 poł. XX w.

Na boku rozważań dotyczących dworów rycerskich pozostawione zostaną prywatne renesansowe zamki i pałace, wznoszone na ziemiach księstwa bytomskiego już w XVI stuleciu. W pierwszej kolejności jest to zamek w Starych Tarnowicach. Renesansowa,

pierwotnie trójskrzydłowa rezydencja, z wieżą w jednym z naroży, dziedzińcem i krużgankami ufundowana została w 1 poł. XVI w. przez rodzinę Wrochemów (**il. 73.1**)[817]. Zamek po licznych nowożytnych przebudowach i dużym remoncie w początkach XXI w. funkcjonuje do dnia dzisiejszego[818].

Obok omawianego już Chudowa, inne obiekty murowane w ostatnim czasie zostały omówione pod kątem historycznym i architektonicznym prze P. Siemkę[819]. W XVI w. swoją rezydencję murowaną w Ziemięcicach wzniósł także Daniel Ziemięcki, ówczesny starosta toszecki. Najstarsze mury tego założenia stanowią dziś część zachowanego we wsi spichlerza i niestety są obecnie w bardzo złym stanie[820].

Być może już 2 poł. XVI w. z inicjatywy rodziny Prokopów ze Świętoszowic powstał mniejszy od ziemięcickiego dwór murowany w Czekanowie (**il. 73.2**)[821]. Budynek ten był zamieniony następnie na młyn, obecnie stanowi ruinę. Nieco późniejszy, bo pochodzący już zapewne z XVII w. jest dwór w Starych Gliwicach (**il. 73.3**)[822]. Zamieniony w XIX w. w spichlerz, budynek ten po remoncie funkcjonuje obecnie jako restauracja. To tylko najbardziej znane fundacje czasów nowożytnych, choć w samym tylko rejonie Gliwic jest ich więcej[823].

4.3. Elementy umocnień dworów

W omówieniu obiektów o funkcjach mieszkalno-gospodarczych wykazano, że zdecydowana większość dworów późnośredniowiecznych na ziemiach księstwa bytomskiego wznoszona była w miejscach naturalnie obronnych. Elementami środowiska, które wykorzystywano jako potencjalne przeszkody, chroniące w mniejszy czy większy sposób dostępu do dworów były różne. Przede wszystkim wybierano miejsca w bezpośredniej bliskości rzek, strumieni czy stawów. O ich znaczeniu w kontekście średniowiecznych dworów śląskich pisał też D. Nowakowski[824]. Stanowiły one z jednej strony element utrudniający dostęp, z drugiej, co będzie jeszcze szerzej omówione w dalszej części, stanowiły rezerwuar wody. Praktycznie wszystkie z omówionych obiektów wzniesiono w bliskości cieków wodnych. W większości przypadków cieki te istnieją w dalszym ciągu, w pojedynczych przypadkach np. w przypadku obiektów w Starych Tarnowicach czy

[817] Smolorz et alli 20212, s. 37.
[818] Pokorska-Ożóg 2019, s. 135-147.
[819] Siemko 2022.
[820] Tamże, s. 143-145.
[821] Tamże, s. 76-80.
[822] Tamże, s. 118-120
[823] Małusecki 2019, s. 273-288.
[824] Nowakowski 2017, s. 105-113.

Balcarzowicach/Sieronowicach, o istnieniu w przeszłości cieku wnioskować można na podstawie analizy map LIDAR (**il. 150; il.320**). Niektóre obiekty położone były w widłach dwóch rzek, przeważanie większej i jej dopływu, m.in. Ciochowicach, Kielczy, Kozłowie czy Proboszczowicach (**il. 168; il. 206; il. 223; il. 278**). W tych przypadkach dodatkowym elementem obronnym była często zabagniona, podmokła dolina cieku, uniemożliwiająca np. szybki rajd konnicy czy nawet pieszy atak na dwór. Obiekty w Płużnicy Wielkiej i Błotnicy położono na niewielkich wyspach, otoczonych przez wody spiętrzonych w formę stawu cieków (**il. 105.3; il. 263**).

Jako miejsca dogodne obierano często także krawędzie teras nadrzecznych, wysokie cyple, czy nawet wzgórza, których przewyższenie nad otaczającym terenem lub nawet tylko jego częścią automatycznie stanowiło element zabezpieczający. Taką lokalizację posiadają dwory w Dzielawach, Kochłowicach, Mikulczycach, Pniowie czy Rokitnicy (**il. 192; il. 215; il. 248; il. 269; il. 288**). Warto tu też wskazać, że wykorzystywano przy tym także części teras nadzalewowych wydzielone głębokimi jarami spływowymi, utworzonymi przez wody spływające w kierunku dolin rzecznych. Miało to miejsce w przypadku siedlisk w Czechowicach czy Rachowicach (**il .180; il. 282**). W pojedynczym przypadku, tj. w Widowie dwór wzniesiono wykorzystując do tego wzgórze w obrębie rozległego wyniesienia terenu, dominującego nad wsią (**il. 325**). Wydaje się, że lokalizacja ta zapewniała mieszańcom tutejszego dworu najlepszy przegląd pola wokół swojej siedziby ze wszystkich omawianych obiektów.

Generalnie, można pokusić się o stwierdzenie, wykorzystywano na potrzeby budowy dworów takie warunki środowiskowe, jakie dostarczała lokalna przyroda. Na terenie księstwa bytomskiego były one rozmaite, co wykazano już na początku pracy.

Omawianie umocnień warto rozpocząć od najczęstszej ich formy jaką były fosy. Słownik języka polskiego PWN daje takie rozwinięcie definicji tego elementu fortyfikacyjnego: *głęboki rów, zwykle napełniony wodą, którym dawniej otaczano miasto lub zamek w celach obronnych*. Równie dobrymi określeniami, które stosować można wymiennie, jest rów fortyfikacyjny czy bardziej ze staropolskiego przekopa, które to słowo bezpośrednio nawiązuje do czeskiego odpowiednika fosy, tj. *příkop*.

Generalnie fosy podzielić można na suche oraz zasilane często wodami okolicznych rzek i strumieni. Rowy otaczające całe kopce czy tez ich część wykopywano w celu stworzenia przeszkody oddzielającej dwór od otaczającego terenu. Nadkład materiału skalnego wykorzystywano przy tym w najbardziej efektywny sposób, tj. do nasypywania i powiększania powierzchni *plateau* kopców lub też ich podwyższania. Pozyskaną ziemię

stosowano też do formowania dodatkowych elementów fortyfikacyjnych w postaci wałów, zwykle tworzonych na przedpolach rowów. W przypadku fos mokrych stosowano także umacnianie dolnych, najbardziej narażonych na podmywanie krawędzi podstaw kopców. Wszystkie te zabiegi miały zatem na celu uzyskanie jak najlepszych warunków obronnych, przy jednoczesnej optymalizacji poniesionych nakładów pracy, czego dowodem jest jak najbardziej wydatne rozdysponowanie ziemi pozyskanej w trakcie budowy umocnień. Ważnym elementem tej infrastruktury były mosty, umożliwiające przeprawę nad fosą, a także palisady/częstokoły/płoty, stanowiące element uzupełniający cały system obronny dworów.

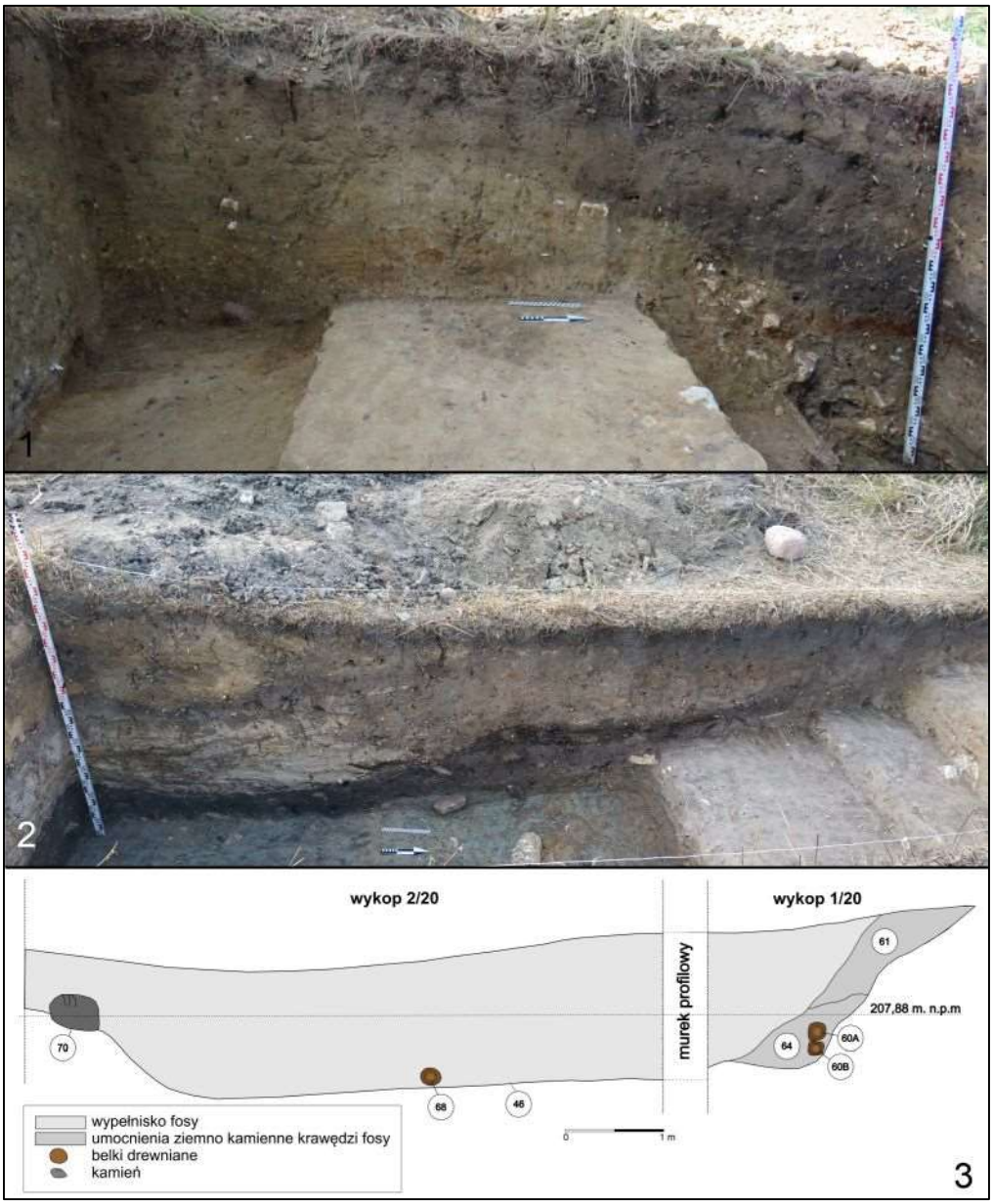

il. 74. Ciochowice, przekroje fosy odsłonięte w trakcie z badań w 2020 r.: 1. Profil W wykopu 1/2020;2: Profil W wykopu 2/2020; 3: Zestawienie profili fosy z elementami drewnianych konstrukcji odkryte w wykopie 1/2020 i 2/2020

Oczywiście nie wszystkie dwory posiadały systemy obwarowań. Jednocześnie nie wszystkie towarzyszące dworom rycerskim omawianym w tej pracy fosy i wały zostały rozpoznane. Badania ostatnich lat, podobnie jak w przypadku budynków o funkcjach mieszkalno-gospodarczych dostarczyły wielu nowych informacji w tej materii.

Bardzo cennym stanowiskiem w kontekście badań fosy okazały się relikty siedziby rycerskiej w Ciochowicach. Przestrzeń wykorzystana do budowy dworu odcięta została od fragmentu terasy nadzalewowej łukowatym przekopem, który miał szerokość ok. 7-8 m. Jego głębokość pierwotna dochodziła do 2 m, a struktura wypełniska świadczy, że była to fosa mokra, zasilana wodami gruntowymi lub być może wodami pobliskiego Potoku Toszeckiego (**il. 74.1-2**). Jej krawędź od strony kopca była dosyć stroma, wzmocniona, być może jedynie odcinkowo konstrukcją wykonaną z dwóch ułożonych na sobie belek z drewna sosnowego. Od strony zewnętrznej brzeg przekopu był łagodniejszy (**il. 38.2-3**).

Umocnienie to stabilizowały wbite pionowo w grunt co ok. 2 m pionowe słupy, o średnicy ok. 20-22 cm. Dodatkowo stok kopca w tym miejscu wzmocniony był warstwą kamieni oraz gliną, być może wydobytą w trakcie tworzenia przekopu (**il. 74.1**). Istotnym jest fakt, że na ślady drewnianego umocnienia krawędzi kopca natrafiono jedynie w N części kopca. Być może miało to związek z istnieniem w tej części drewnianego mostka, którego relikty odkryte zostały na tym odcinku w wypełnisku fosy (**il. 75.3-5**). Niestety nie jest zanana jego pierwotna szerokość, a długość zapewne dostosowana była do szerokości fosy w tym miejscu. Mostek wykonano z drewna sosnowego i jodłowego[825]. Odkryto przy tym zarówno relikty belek, niektórych zaciosanych na końcach, oraz mniejszych dranic, a nawet klepek, być może elementów zadaszenia. Niestety nie zarejestrowano żadnych śladów pionowych słupów, na których wzniesiono zapewne tą konstrukcję. Jeden z jego przyczółków wsparty był zapewne o dużej wielkości kamień odkryty na przeciwległej do kopca krawędzi fosy (**il. 75.1**).

W miejscu istnienia mostka na dnie fosy zaobserwowano również liczne kamienie ułożone w poprzek jej szerokości, których znaczenie jest trudne do interpretacji. Być może miały one stabilizować dno fosy w miejscu przeprawy. Co istotne daty uzyskane metodą 14C zarówno z belek jak i dranic potwierdzają, że mostek oraz zapewne cała fosa związane są z użytkowaniem dworu w horyzoncie 2 poł. XIV-XV w.

[825] Sady-Bugajska 2022a.

il. 75. Ciochowice, elementy drewnianych konstrukcji odkryte w wykopach 1/2019, 1/2020 i 2/2020 założonych w obrębie fosy; 1: Drewniane pozostałości mostka oraz umocnień krawędzi fosy: 2. Drewniany pal stabilizujący konstrukcję umocnienia krawędzi fosy; 3: Ślady obróbki na drewnianych elementach mostka odkrytych w wypełnisku wykopu w fosie; 4-5: Drewniane pozostałości mostka odkryte w wypełnisku wykopów w fosie

Elementy konstrukcji drewnianych odkryto również w trakcie badań fosy obiektu w Kochłowicach. Zbocze kopca kochłowickiego od strony fosy było strome, ze śladami formowania w stopnie, a u jego podstawy, w celu zahamowanie procesów erozyjnych zbocza, zainstalowano konstrukcję oporową[826]. Konstrukcja ta miała formę nieco podobną do ciochowickiej. Wzniesiono ją z ułożonych na sobie dranic, wspartych na pionowych słupach (**il. 76**).

[826] Goiński 2016b, s. 98-101.

il. 76. Kochłowice, elementy drewnianych konstrukcji i płaszcza kamiennego odkryte w wykopie w obrębie fosy w 2014 r.

Dodatkowo na przedpolu opisanej konstrukcji natrafiono na kilkadziesiąt pali wbitych w dno fosy w dwóch rzędach, w odstępach po ok. 0,8-1 m, pod kątem ok. 60 stopni (**il. 76**). Ich długość wynosiła ok. 2 – 3,5 m, a zaciosane na końcach w szpic zakończenia skierowano na zewnątrz. Pierwszy rząd wspomnianych pali posiadał dodatkowe podpory z dranic (**il. 77**). Z racji tego, że drewniane konstrukcje wykonano z drewna dębowego, udało się uzyskać daty dendrochronologiczne, na których podstawie określono czas powstania umocnień na 1378 r.[827].

il. 77. Kochłowice, elementy drewnianych konstrukcji odkryte w wykopie w obrębie fosy w 2014 r.

[827] Tamże, s. 101.

Opisanej konstrukcji palowej od strony N kopca towarzyszyły relikty mostu przerzuconego pierwotnie nad fosą. Jego relikty stanowiły pale o średnicy ok. 20 cm, wbite w dwóch rzędach, w odległości ok. 2,2 m od siebie oraz pojedyncze dranice odkryte w wypełnisku fosy. Most miał szerokość ok. 4 m, a jego długość wynosiła ok. 20 m, co potencjalnie uznać można za wymiar określający szerokość fosy w tym miejscu. Daty dendrochronologiczne wskazują, że most w latach 90-tych XIV w. został przebudowany[828]. Konstrukcjom drewnianym, podobnie jak w Ciochowicach, towarzyszył płaszcz intencjonalnie ułożonych w fosie kamieni, z koncentrację w miejscu mostu (**il. 76**)[829]. Fosa miała przekrój nieckowaty, była sucha, być może stawała się mokra jedynie w momentach wezbrań okolicznych cieków wodnych.

il. 78. Pniów, profil wypełniska fosy otaczającej kopiec od W

Fosa była być może jedynym elementem obronnym dworu na kopcu w Pniowie. Co istotne, w trakcie badań w latach 2016 i 2018 przebadano jej wypełnisko po czterech stronach kopca[830]. Jej przebieg został też uchwycony w trakcie badań geofizycznych (**il. 43**)[831]. Po stronie W kopca miał kształt nieckowaty, silnie zwężony w części przydennej, a z pozostałych stron nieckowaty, ale dołem łagodnie wypłaszczony (**il. 78, 79.1**).

Podczas badań zarejestrowano też od bardzo nikłe ślady wzmacniana stoków kopca przed osunięciami. Świadectwem tego typu zabiegów są zapewne trzy dołki po słupach odkryte w wykopie po stronie E

.

[828] Tamże, s. 104.
[829] Tamże, s. 97.
[830] Zdaniewicz 2020c, s. 13-14.
[831] Michnik et alli 2016, s. 87.

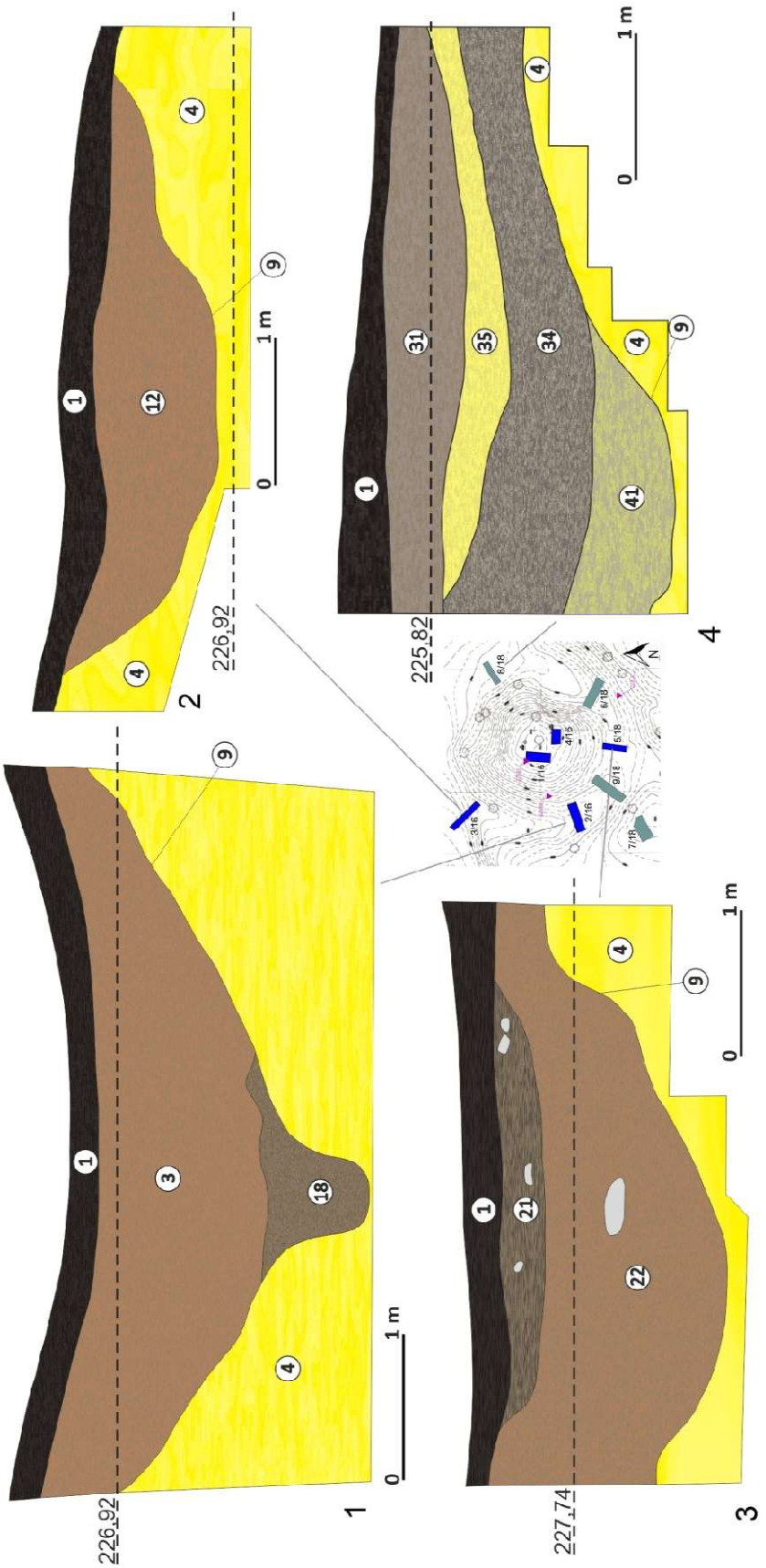

il. 79. Pniów, profile wypełniska fosy otaczającej kopiec: 1: wykop od W, profli N; 2: wykop od NW, profil S; 3: wykop od S, profil W; 4: wykop od NW, profil NW

Relikty rowu odsłonięto również od strony N kopca, w obrębie płaskiego terenu dochodzącego do koryta obecnie niewielkiego strumienia (**il. 79.4**). Warstwy, które stanowiły wypełnisko fosy od tej strony miały zupełnie inną strukturę niż w innych częściach, co związane jest być może w faktem, że w tym miejscu fosa była mokra, zasilana wodą z pobliskiego strumienia. Po pozostałych stronach, gdzie teren wznosił się nieznacznie ku górze, miała ona prawdopodobnie postać suchego rowu (**il. 79. 1-3**). Szerokość fosy wahała się w różnych miejscach od ok. 5-6 m, przy czym należy zaznaczyć, że od strony E kopiec został silenie uszkodzony wybieraniem piasku w czasach nowożytnych, co utrudniało uzyskanie bardziej precyzyjnych danych dla tej części fosy.

W trakcie badań w latach 70-tych oraz w 2018 r. badaniami objęto również przekop – fosę u podstawy kopca w Mikulczycach od strony N i E. Miała ona szerokość dochodzącą miejscami do 3,5 m, mniej lub bardziej nieckowaty przekrój i głębokość dochodzącą do ok. 1 m poniżej dzisiejszego poziomu (**il. 80.1, 3**). Struktura wypełniska świadczy, że była to fosa sucha.

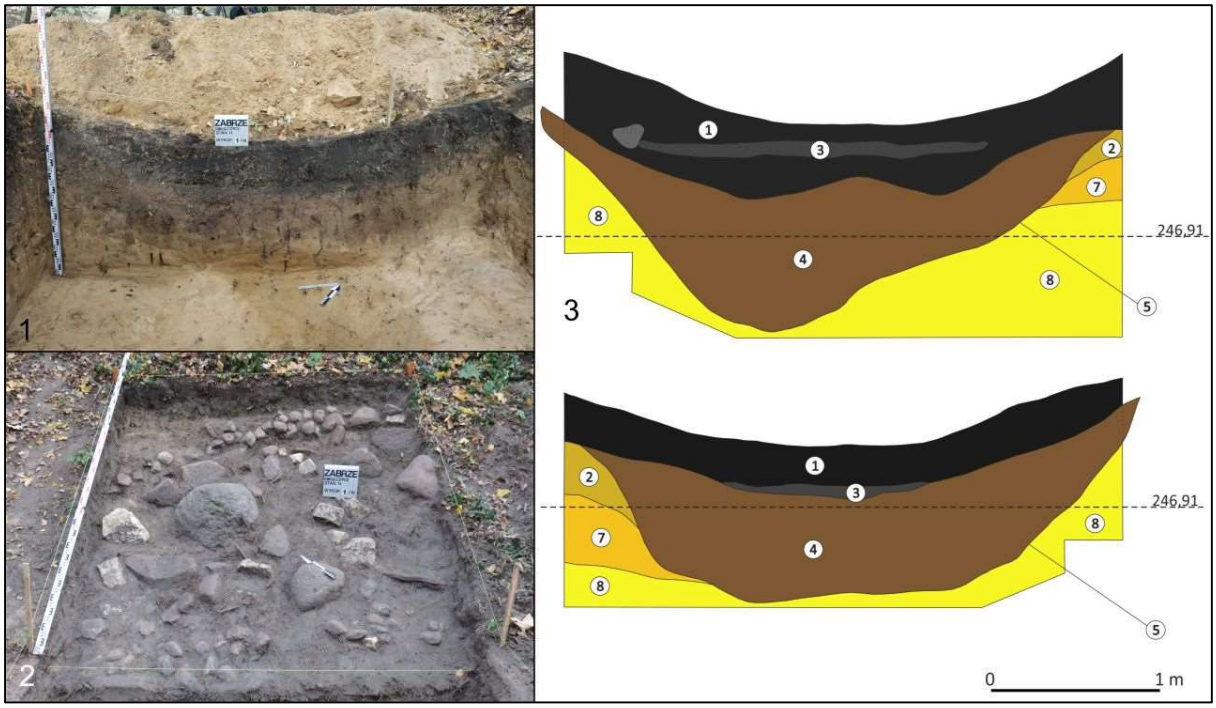

il. 80. Mikulczyce, obiekty odkryte w trakcie badań w 2018 r.; 1: profil wypełniska fosy otaczającej kopiec od E; 2: fragment płaszcza kamiennego na stoku zewnętrznym fosy; 3: profile N i S fosy otaczającej kopiec od E

Interesującym odkryciem był płaszcza kamienny, który zarejestrowano na krawędzi zewnętrznej terasy nadzalewowej, od której przekopem oddzielono cypel wykorzystany do wzniesienia dworu. Wykonano go z kamieni otoczkowych różnej wielkości, miejscami łącząc

gliną. Trudno określić, czy element ten powstał w momencie budowy tutejszego dworu na kopcu czy jest to ślad po zabezpieczeniu stoku terasy już w okresie funkcjonowania pobliskiego nowożytnego dworu z folwarkiem.

Badaniami archeologicznym objęto również fosę otaczającą kopiec grodowy w Tarnowicach Starych [832]. Obniżenie terenu ma obecnie szerokość ok. 7,5 - 9,5 m, co zapewne odpowiada pierwotnym wymiarom. Przebieg fosy zarejestrowano także w trakcie badań geofizycznych[833]. Jej głębokość maksymalna, jaką osiągnięto w trakcie badań archeologicznych, to ok. 2,07 m od dzisiejszego poziomu terenu (**il. 81**). Fosa miała nieckowaty przekrój, z wypełniskiem w głównej mierze pochodzącym z niwelacji terenu wokół kopca w XIX i XX w.

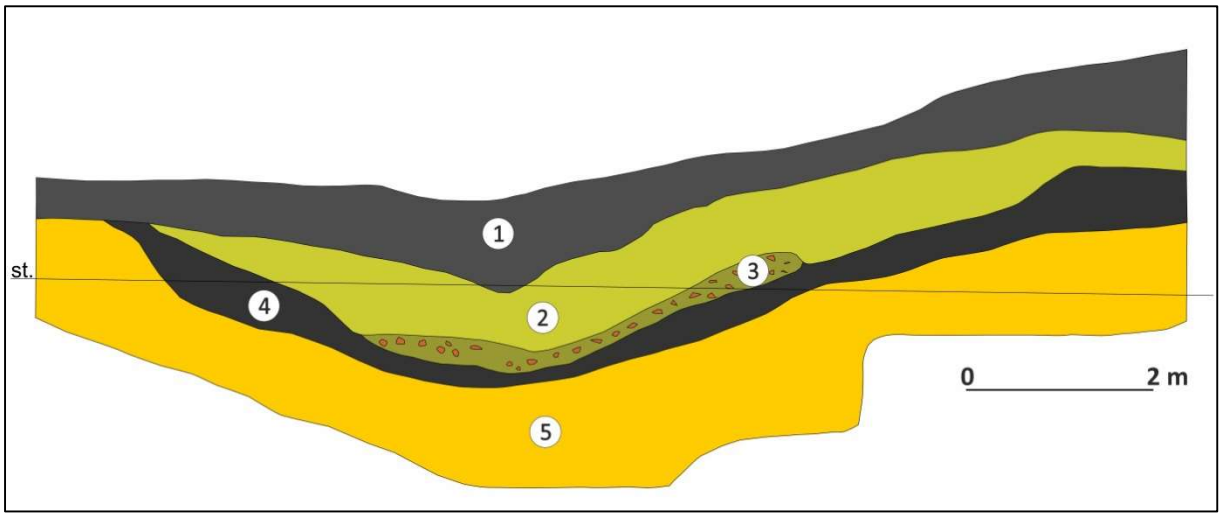

il. 81. Stare Tarnowice, profil N wypełniska fosy w wykopie 2/1983

Nieco inną funkcję niż obronna pełnił rów, którego relikty odkryto w trakcie badań plateau siedliska rycerskiego w Czechowicach. Zlokalizowano go we wschodniej części wyniesienia, od strony pobliskiego kościoła Św. Jerzego, którego pozostałości okryto kilkadziesiąt metrów na wschód. Rów miał linearny przebieg i szerokość dochodzącą do ok. 2 m (**il. 82.1-2**). Jego funkcja jest trudna do ostatecznego określenia. Być może wraz z palisadą czy płotem drewnianym wyznaczał on granice gospodarstwa dworskiego, zapobiegał rozchodzeniu się zwierząt hodowlanych czy pełnił funkcje obronne. Niewykluczona jest też funkcja mniej utylitarna rowu, związana np. z oborywaniem czy innymi czynnościami apotropeicznymi[834]. Na takie wskazywać może fragment czaski konia, znaleziony w trakcie eksploracji w jego części przydennej (**il. 82.3**)[835].

[832] m.in. Kawka 2015, s. 97.
[833] Michnik et alli 2016, s. 86-87.
[834] Wawrzeniuk 2016, 275-287; Abłamowicz, Makowiecki 2019, s. 137-142.
[835] Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 61-63.

il. 82. Czechowice, pozostałości rowu odkrytego w E części plateau w wykopie 9/21: 1: Rzut na jednym z poziomów eksploracji; 2: Profil S wypełniska rowu; 3: Fragment czaszki konia odkryty na dnie wypełniska rowu

Niektóre obiekty, oprócz czytelnej fosy, posiadały dodatkowe elementy o potencjalnym znaczeniu obronnym. Obiektem takim jest grodzisko w Woźnikach, które posiadało fosę dookolną o szerokości dochodzącej do ok. 8-9 m oraz zewnętrzny wał (**il. 46**)[836]. Wał niestety w dużej części jest mocno zerodowany, a najlepiej zachował się w części SE i SW grodziska[837]. W trakcie dotychczasowych badań nie prowadzono prac wykopaliskowych w obrębie omówionych umocnień. Podczas badań w 2023 r. wykonano jednak odwierty geologiczne, które ujawniły dno fosy na głębokości ok. 1,6 m od obecnej w części NW i ok. 1,2 w części NE. Namulisko świadczy o tym, że była ona w przeszłości mokra, zasilana przypuszczalnie wodami pobliskiej rzeki Łany. Wykonano również odwierty w wale na najlepiej zachowanym jego odcinku w części S. Profil ziemi uzyskany z odwetów wskazuje, że usypany został w całości z żółto-białego piasku, zapewne wydobytego w trakcie budowy rowu otaczającego obiekt. Nie stwierdzono żadnych śladów ewentualnych

[836] m.in. Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 90-91. Tu starsza literatura.
[837] Takie wnioski wynikają z analizy LIDAR przeprowadzonej przez autora.

konstrukcji. Z racji tego, że badania geologiczne prowadzono jedynie punktowo stanowić mogą jednak jedynie pewną wskazówkę dotyczącą tego elementu stanowiska. Wykonanie badań rozpoznawczych mogłoby potwierdzić tą koncepcję.

Fosę posiadał również dwór w Chudowie[838]. W trakcie badań archeologicznych odkryto pozostałości kołków, które pierwotnie stanowiły element wzmacniający warstwę faszyny, którą wyłożona była krawędź wewnętrzna fosy od strony NE założenia (**il. 60**). W samej fosie natrafiono na relikty legarów, które świadczą o istnieniu nad nią mostu o drewnianej konstrukcji.

il. 83. Kielcza, widok ogólny na położenie stanowiska

Czytelny system obwarowań posiada obiekt w Balcarzowicach/Sieroniowicach. Analiza LIDAR wykazała, że relikt fosy otaczającej pierwotnie założenie ma szerokość dochodzącą do ok. 4 m. Była to raczej fosa sucha, o czym świadczyć może struktura jej wypełniska, badania w 2025 r. Na przedpolu fosy czytelny jest zerodowany wał zewnętrzny o szerokości do ok. 6,5 m. Jego wysokość waha się od ok. 1,1 m do ok. 2,5 m od dna fosy (il. x47). Usypano go z pewnością z materiału skalnego wydobytego z przekopu poniżej kopca. Do wzmocnienia jego korony użyto także pojedynczych kamieni. Wykop archeologiczny założony w obrębie jego korony nie ujawnił śladów zastosowania tu dodatkowych elementów w postaci np. płotu czy palisady.

[838] Tarasiński, Nocuń 2004, s. 245-246.

il. 84. Balcarzowice/Sieronowice, profil E wykopu przez fosę i wał w wykopie 1/2025

Interesującym obiektem w kontekście rozważań na temat systemu obwarowań jest obiekt w Kielczy. U jego podstawy nie stwierdzono czytelnych reliktów fosy czy wału. Nie zostały one zlokalizowane także w badaniu przy użyciu magnetometru (**il. 54**)[839]. Odwierty wykonane przy użyciu świdra geologicznego ujawniły jednak dosyć grubą, sięgającą ok. 1 m warstwę szczątków organicznych (torfu) zalegającą na warstwie naturalnego piasku w otoczeniu tutejszego kopca. Świadczy ona o tym, że teren, znajdujący się w widłach dwóch rzek był w przeszłości zabagniony, a drogą prowadzącą do dworu był być może jedynie drewniany pomost wzniesiony nad podmokłym terenem. W trakcie badań geofizycznych przeprowadzonych na SE od kopca nie natrafiono na czytelne świadectwa jego istnienia. Liczne zarejestrowane tu anomalie podpowierzchniowe są zapewne przede wszystkim świadectwem przebiegu istniejącej tu drogi polnej, utwardzanej przez miejscową ludność gruzem (**il. 54**)[840]. Generalnie stwierdzić można, że przypadku dworu w Kielczy to naturalnie obronne położenie odgrywało kluczowy element utrudniający dostęp do obiektu (**il. 83**).

Most o nieznanej konstrukcji łączył zapewne kopiec z terasą nadzalewową w Rudzińcu. Jego domniemane relikty, w postaci przyczółka oraz zawaliska konstrukcji uchwycone zostały być może w trakcie badań nieinwazyjnych (**il. 68**). Z racji tego, że w obrębie stanowiska odkryto także pozostałości nowożytnego dworu, trudno jednoznacznie określić, czy to relikty jeszcze średniowiecznej czy już młodszej przeprawy.

[839] Badania przeprowadził dr M. Furmanek z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
[840] Za pomoc i interpretację wyników autor dziękuje dr. M. Furmankowi.

Relikty domniemanego wału odkryte zostały także w trakcie prospekcji terenowej grodziska w Chechle. Jeszcze w 1970 r. miał on mieć szerokość u podstawy ok. 10-12 m, u góry 4-5 m i obserwowany był na długości ok. 25 m[841]. Informacje o wale pochodzą już jednak z XIX w. Warto w tym miejscu być może rozwinąć tę kwestię, gdyż jest ona świetnym przykładem ilustrującym zainteresowania średniowiecznymi założeniami na Górnym Śląsku sięgającymi już ok. 150 lat wstecz. W grudniu 1867 r. inspektor szkolny z Chechła (*Schulinspektor*) p. Kosellek pisał w liście do wrocławskiego Muzeum Starożytności Śląskich (*Museum Schlesischer Altertümer*): „*…Hier im Dorfe (Chechlau) ist ein grosser Ringwall, Ruinen lines alten heidnischen Schlosses. Sehr viele Knochen Und Eisenstücke wurden darin gefunden…*”[842] Z korespondencji nauczyciela wynika, że w Chechle znajdować się miał duży wał pierścieniowy otaczający stary, pogański zamek. W 1878 r. wspomniany p. Kosellek odnotował w kronice miejscowej szkoły, iż przeprowadził pierwsze amatorskie badania w obrębie opisywanego przez siebie wału, w obrębie którego miał natrafić na cegły i liczne naczynia[843]. Jak zapisał, właściciele tego terenu mieli w przeszłości obniżyć go już o przynajmniej dwa metry, odkrywając przy tym liczne kości. Z notatki sporządzonej we wrześniu 1925 r. wnioskować można natomiast, że w tym czasie wał ten był już w większości zniszczony i zachował się jedynie jego niewielki odcinek, a w trakcie wycieczki zebrano zabytki, które przekazano do Muzeum w Bytomiu. Obecnie jednak trudno określić, czy rzeczywiście był to element umocnień, czy być może też pozostałość części samego kopca grodowego, gdyż teren ten został mocno przekształcony. Informacje te nie są być może szczególnie cenne jeśli chodzi o rekonstrukcję wyglądu siedliska rycerskiego w Chechle, ale obrazują kilka dziesiątek lat zainteresowań tym obiektem wśród lokalnych pasjonatów i badaczy.

Masywny wał, o szerokości ok. 20-25 m oraz fosa, której rozmiary sięgały ok. 15-25 m miały stanowić element fortyfikacji gródka i przyległego do niego podgrodzia w Dzielawach (**il. 85**)[844]. Obecnie obwarowania te zachowały się jedynie po E stronie założenia. Zarówno fosa, jak też wał, nie były nigdy badane archeologicznie. Wydaje się jednak, że rozmiary wału wskazują, iż jego konstrukcja opierać może się o jakieś elementy drewniane, co stanowiło ważny czynnik zapobiegający jego erozji.

[841] Bagniewski, Tomczak1972, s. 202.
[842] „*Tutaj we wsi (Chechło) znajduje się duży okrągły mur, ruiny starego pogańskiego zamku. Znaleziono w nim dużo kości i kawałków żelaza*”, tłum. autora.
[843] Zdaniewicz 2022c, s. 286-288.
[844] Kaźmierczyk. et alli 1977, s. 119-121.

il. 85. Dzielawy, pozostałości kopca z podgrodziem i zachowanym fragmentem wału

Dodatkowym elementem obronnym siedzib rycerskich były z pewnością płoty czy palisady. Ten typy fortyfikacji jest najsłabiej rozpoznany w przypadku grodzisk na badanym terenie. Palisadę z pewnością posiadał dwór rycerski w Chudowie. Stanowił on element uzupełniający, wraz z omówioną już uprzednio fosą. Wykonano ją z belek o mniej więcej okrągłym przekroju i średnicy ok. 20 cm, które wbito co ok. 0,6-1 m wzdłuż części obwodu w części NE założenia.[845]. Palisada odsunięta była od ściany E dworu o ok. 2,5 m.

Ślady pojedynczych słupów po domniemanej palisadzie odkryto również podczas badań grodziska w Kochłowicach[846]. Zlokalizowano je w wykopie przy krawędzi N kopca.

Relikt pojedynczego, szczątkowo zachowanego słupa, być może pierwotnie oblepionego w dolnej, zagłębionej w grunt części gliną, natrafiono w pobliżu krawędzi N kopca w Ciochowicach (**il. 86**). Niewykluczone, że związany był on z jakąś formą umocnień drewnianych grodziska.

Pozostałości płotów czy palisad poszukiwano również w trakcie badań innych dworów. W tym celu założono jeden z wykopów archeologicznych w obrębie łukowatego nasypu po zachodniej stronie kopca w Pniowie. Na istnienie tu potencjalnych umocnień wskazywały badania geofizyczne (**il. 44**). Niestety, wykop założony w tej części ujawnił jedynie wkop, w którego wypełnisku odkryto przypuszczalnie ślad kopca granicznego, nie

[845] Tarasiński, Nocuń 2004, s. 245-246.
[846] Pierzak 1987, s. 391.

związanego jednak z funkcjonowaniem średniowiecznego dworu, lecz być może z nowożytnymi podziałami katastralnymi na tym obszarze[847].

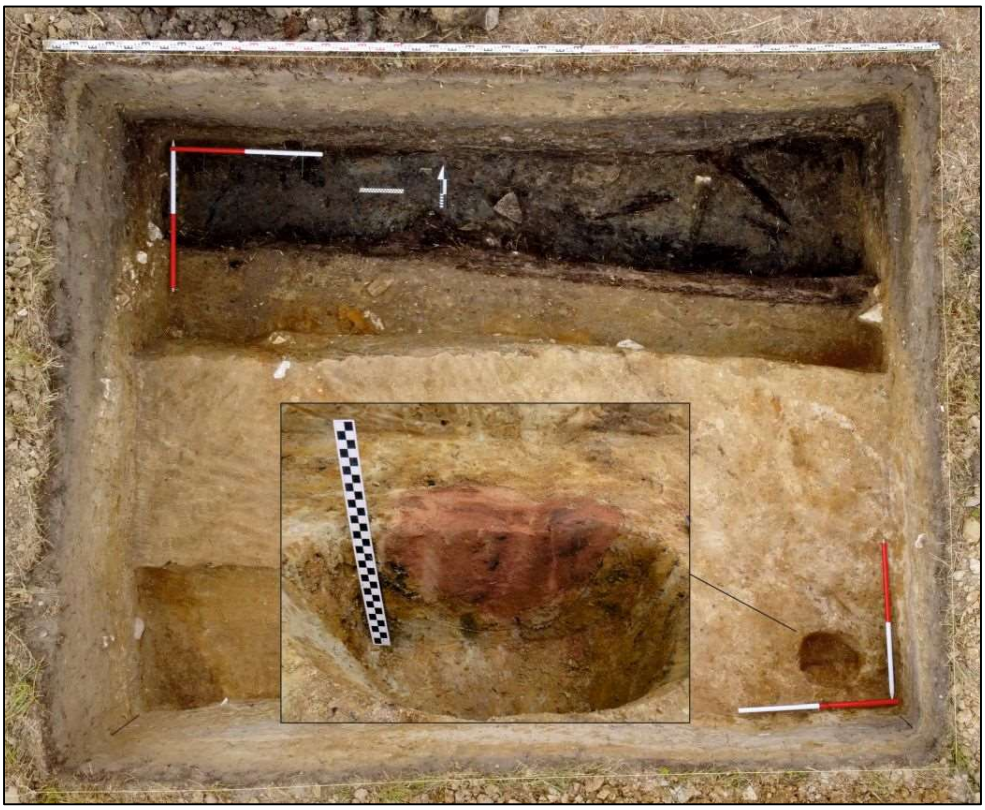

il. 86. Ciochowice, relikty umocnienia krawędzi fosy, pozostałości drewnianego mostka oraz słupa

Istotną kwestią związaną z siedzibami rycerskimi jest ocena ich rzeczywistej obronności. Częstą przyczyną zniszczenia, jak wynika z analizy źródeł archeologicznych, były pożary. Oczywiście jedynie w nielicznych przypadkach możliwe jest ustalenie ich potencjalnej przyczyny. Zaprószenie ognia przez mieszkańców czy wyładowania atmosferyczne nie pozostawiają żadnych śladów w materiale archeologicznym. Trochę odmienną sytuację stwarzają pożary, które wywołane były przez zbrojne rejzy, związane m.in. z lokalnymi nieporozumieniami i waśniami sąsiedzkimi, jak też z większymi wyprawami wojennymi prowadzonymi przez władców. Źródła historyczne wspominają o sporach pomiędzy rycerzami, które rozsądzane były na dworach książęcych. Analiza źródeł historycznych nie dostarczyła autorowi żadnych bezpośrednich wzmianek dotyczących terenów badanego księstwa mówiących o ewentualnych napadach i zniszczeniach siedzib rycerskich.

Swoistym śladem napadu zbrojnego na siedlisko rycerskie są militaria średniowiecze. Najczęstszymi znaleziskami są elementy pocisków do broni strzelczej, głownie groty bełtów do kuszy. Inne to relikty broni zaczepnej, np. toporów czy kordów. Odkrywane są one w

[847] Zdaniewicz 2019b, s. 13-14.

zawaliskach samych dworów, ale też w bezpośrednim ich otoczeniu, np. w obrębie *plateau* kopca czy jego stoków, a nawet w fosie. Oczywiście część z nich stanowić mogła wyposażenie samych mieszkańców dworów. Samo odkrycie grotu bełtu czy innego elementu uzbrojenia w trakcie badań dworu trudno uznać za dowód ataku. Kluczowy do wyciągnięcia szerszych wniosków jest oczywiście kontekst ogólny znalezisk, w tym ich rozmieszczanie w obrębie stanowiska.

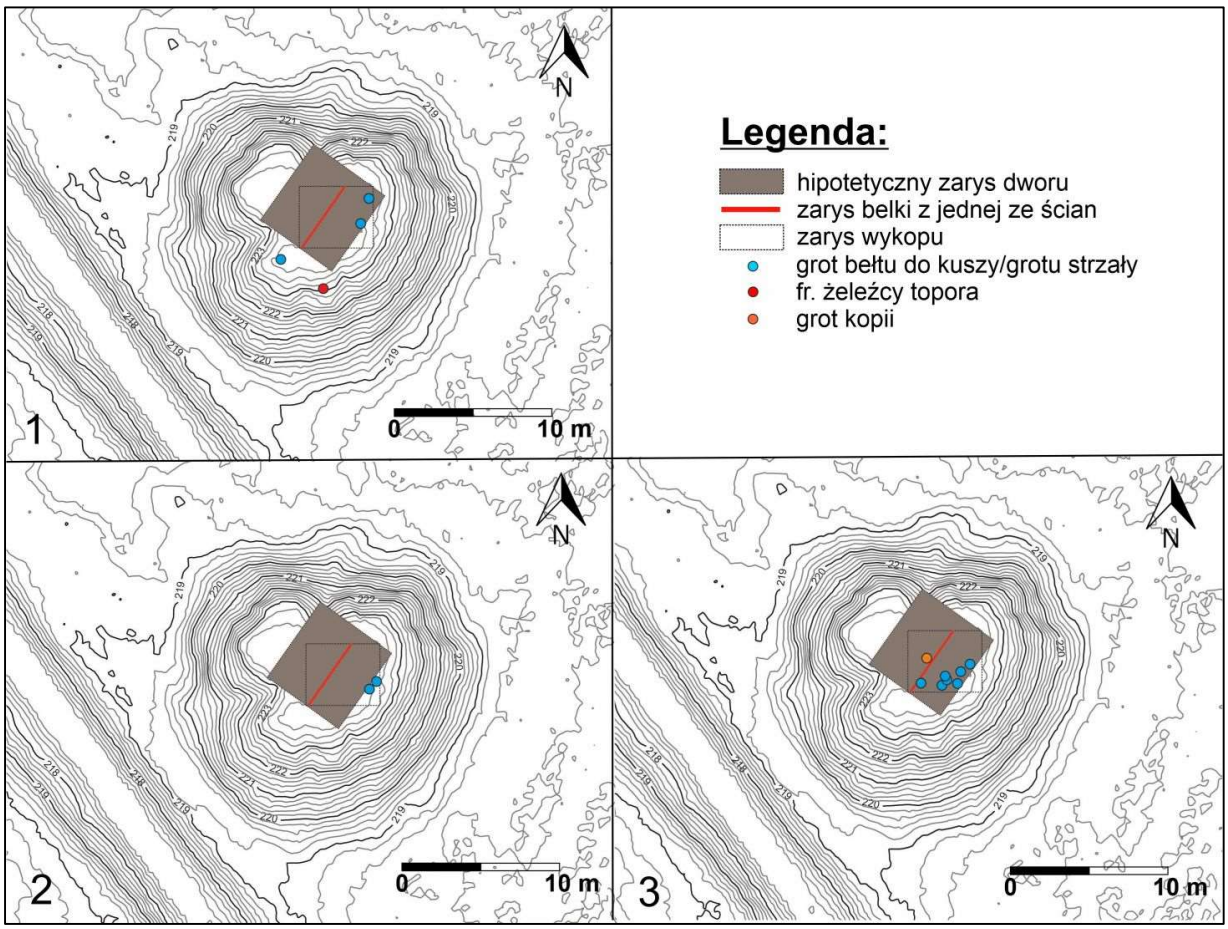

il. 87. Kielcza, ślady ataku zbrojnego na dwór rycerski: 1: militaria odkryte na poziomie 0,2-0,7 m.; 2: militaria odkryte na poziomie 0,7-1,2 m; 3: militaria odkryte na poziomie 1,2-2,1 m

W przypadku omawianych dworów istnieją pojedyncze, które z dużą dozą prawdopodobieństwa zostały zniszczone w efekcie najazdu. Najbardziej czytelne ślady ataku odkryte zostały w trakcie badań obiektu w Kielczy. Analiza dyspersji grotów bełtów/grotów strzał oraz innych elementów broni zaczepnej wskazuje, że atak na dwór nastąpił od strony SE założenia (**il. 87**). Z tej strony znajdowało się zapewne wejście do dworu, na co wskazują m.in. odkryta w tej części dworu żelazna kołatka do drzwi (**il. 213.6**). Ostrzał dosięgnął ściany budynku, co pokazuje nagromadzenie kilkunastu grotów bełtów w tej części. Atak ten doprowadził zapewne do zniszczenia całego założenia. W przypadku Kielczy nie stwierdzono śladów umocnień w typie fosy czy wału, a o czym już wspomniano, położenie wśród

bagnistego terenu było jednym z ważniejszych elementów obronnych dworu (**il. 83**). Jak pokazują znaleziska podejście pod dwór i jego ostrzał nie był zapewne rzeczą trudną.
Być może w wyniku ataku zbrojnego ostrzeliwano dwór na kopcu w Pniowie. Na pojedyncze groty bełtów, w natrafiono tu zarówno w obrębie kulminacji kopca, ale także w obrębie jednego z jego stoków oraz fosy otaczającej obiekt.

Obiektem, w obrębie którego stwierdzono ślady walki bezpośredniej jest dwór w Czechowicach. W obrębie warstwy kulturowej w obrębie *plateau*, a także w wypełniskach odkrytych obiektów odkryto aż trzy tarczki boczne kordów lub puginałów nożowych[848]. Elementy te, jako stanowiące ochronę ręki walczącego tym typem broni białej, zwykle ulegają łatwemu uszkodzeniu w trakcie fechtowania. Dodatkowo w zawalisku piwniczki dworu oraz obiektu stanowiącego zapewne relikt budynku gospodarczego zalegały pojedyncze groty bełtów do kuszy. Zapewne pochodziły one z ostrzału budynków. Towarzyszące tym odkryciom ślady pożogi są również potencjalnym świadectwem napadu na dwór. Atakujący dostali się bezpośrednio w obręb *plateau*, gdzie toczyła się walka bezpośrednia. Odkrycia te dają kolejny dowód na to, że siedziby rycerskie nie były trudnym celem dla podjazdów zbrojnych, szczególnie tych większych.

Niewykluczone, że w wyniku ataku zniszczone zostało podgrodzie dworu w Dzielawach, czego świadectwem było odkrycie w trakcie badań 10 grotów bełtów do kuszy[849]

Być może w wyniku działań zbrojnych zniszczone zostały też inne dwory na ziemiach księstwa bytomskiego, m.in. w Kochłowicach, Chudowie czy Woźnikach. Autorzy opracowań często wiążą zniszczenie dworów z wydarzeniami historycznymi, jednak są to często jedynie hipotezy, na które brak konkretnych dowodów, chociażby w postaci zapisów historycznych.

4.3. Zaplecza gospodarcze

Obiekty architektoniczne o przeznaczeniu mieszkalnym, jak wynika z przedstawianych wyników badań, pełniły również częściowo funkcje gospodarcze. Jednak w bezpośredniej bliskości samych budynków dworów wznoszono też inne elementy infrastruktury całego siedliska. W rodzimej literaturze przedmiotu zagospodarowany teren stanowiący zaplecze dworu, a nawet jego swoiste centrum aktywności gospodarczej, określa się mianem „przygródków", „podgrodzi", „podzamczy", a w literaturze anglosaskiej mianem

[848] Zdaniewicz 2019, s. 168-172.
[849] Kaźmierczyk et alli 1977, s. 121.

bailey[850]. Na zachodzie Europy były one często mocno rozbudowane i nierzadko lokalizowano to wiele budynków o funkcjach mieszkalnych, gospodarczych czy produkcyjnych, m.in. kuchnie, magazyny, stajnie, kuźnie i warsztaty, a czasem nawet koszary czy kaplice[851].

Na terenie Polski zaplecza dworów typu *motte* rzadko były obiektem prac archeologicznych, a badacze często skupiali się zwykle na weryfikacji i rozpoznaniu majdanów samych kopców[852].

il. 88. Czechowice, relikty budynków o funkcjach gospodarczych odkryte w SE części plateau w 2020 r.

Badaia archeologiczne oraz geofizyczne dostarczyły w ostatnim czasie nieco informacji dotyczących zagospodarowania przestrzeni w otoczeniu budynków mieszkalnych. Jak wykazano w podczas omawiania ich reliktów, posiadały one również funkcje gospodarcze.

W otoczeniu dworów odkrywane są pozostałości różnego rodzaju obiektów wkopanych w ziemię. Część stanowiły obiekty w typie piwniczek, składów czy też swoistych „lodówek" związanych w głównej mierze z przechowywaniem żywności. Inne związane były z obróbką jedzenia czy hodowlą zwierząt Ostateczne ustalenie funkcji wielu obiektów pozostaje w sferze hipotez. Być może archeolodzy, poszukując właściwej interpretacji zabytków, obiektów czy urządzeń odkrywanych w trakcie wykopalisk, powinni częściej wsłuchiwać się w głos etnologów czy krajoznawców, na co zwracała uwagę w jeden ze swoich prac A. Marciniak-Kajzer[853]. Tak w początkach XX w. pisał o obiektach gospodarczych w otoczeniu chałup wiejskich L. Puszet: *„…Co jednak koniecznie wymagało*

[850] m.in. Higham, Barker 1992, s. 17-35; Hulme 2007, s. 214-215; Marciniak-Kajzer 2011, s. 296; Nowakowski 2017, s. 113.
[851] Jedym z najlepiej rozpoznanych pogrodzi towarzyszyło obiektowi typu motte z XII-XIV w. odkrytemu w Hen Domen w Walii, za: Higham, Barker 1992, s. 326-347.
[852] Sikora, Kittel 2017, s. 562-563.
[853] Marciniak-Kajzer 2019b, s. 363–374.

schowka, to wymłócone ziarno, suszona rzepa itp. zapasy. Za najpierwszy zatem budynek obok izby uznać należy spichlerz — oczywiście nie w ścisłem, dzisiejszem znaczeniu tego słowa. Nie był on też odrazu budynkiem. Początków jego należałoby szukać w parsku tj. dole ziemnym, wypalanym, gdy grunt był gliniasty, a wykładanym korą w ziemi piaszczystej. Z tego po wstał dopiero budynek, trochę spichlerz i trochę komora, dzisiejsza litewska kleć…"[854].

Pozostałości, przypuszczenie dwóch budynków naziemnych, zlokalizowano w części południowo-wschodniej i wschodniej *plateau* stanowiska w Czechowicach (**il. 64**). W obrębie tego typu siedlisk, o większej powierzchni, zabudowa gospodarcza lokowana była w bezpośredniej bliskości obiektów mieszkalnych, tworząc z nimi zagrodę. Konstrukcje tych budynków wkopane na głębokość ok. 0,7-0,8 m w ziemię i oparte były na słupach, dodatkowo w dolnej części stabilizowanych kamieniami (**il. 88.1-2**). Jeden z nich miał kształt owalny, o średnicach ok. 2,2-2,4 m, drugi bardziej nieregularny o wymiarach zarejestrowanych w trakcie badań ok. 2,5x4m Stanowiły one być może pozostałość lekkich budynków, nie wykluczone, że w typie wiat. Obiekty te z pewnością miały funkcje gospodarcze związane z hodowlą zwierząt, magazynowaniem lub przygotowywaniem posiłków, na co wskazuje odkryty w ich wypełnisku bardzo liczny materiał ceramiczny, pozostałości narzędzi, ale także kości zwierzęce[855].

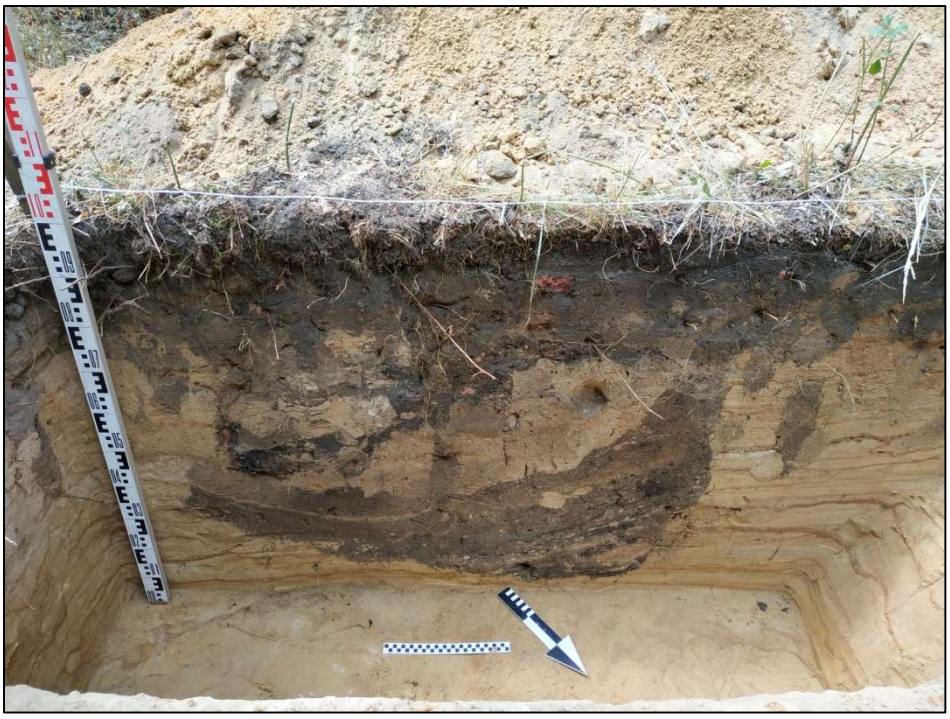

il. 89.Czechowice, profil jamy o funkcjach gospodarczych odkrytej w SW części *plateau* w 2019 r.

[854] Puszet 1903, s. 45.
[855] Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 49-51.

W bezpośredniej bliskości samego budynku o funkcjach mieszkalno-gospodarczych odkrytego w części SW *plateau* siedliska w Czechowicach natrafiono także na jamę gospodarczą o rzucie owalnym, średnicy ok. 1,2x0,9 m i głębokości ok. 0,8 m (**il. 65, 89**). Próby pobrane do badań archeobotanicznych z jej warstwowanego wypełniska nie dostarczyły niestety żadnych konkretnych informacji dotyczących przeznaczenia tego obiektu. Odkryto w nim jedynie węgle drzew oraz pojedyncze spalone ziarna roślin zielnych[856]. Nagromadzenie rozłożonej materii organicznej zaobserwowane na dnie obiektu świadczyć może o tym, że przechowywano w nim raczej produkty żywnościowe, być może mięso. Wskazówką może być w tym przypadku odkrycie w zawalisku obiektu haka z podwójnym ostrzem i tulejką (**il. 191.9**). Funkcja tego typu zabytków nie jest ostatecznie ustalona, lecz zabytki o podobnej konstrukcji odkrywane m.in. na stanowiskach wczesnośredniowiecznych interpretowane są jako haki służące do zawieszania ryb i mięsa w trakcie procesu wędzenia lub przechowywania[857]. Suszenie na słońcu i wędzenie było jednym z najbardziej tradycyjnych i najprostszych form zabezpieczania mięsa przed szybkim psuciem[858]. Także tradycja ludowa potwierdza używanie takich jam, zarówno do przechowywania ziaren zbóż, ale również warzyw czy np. produktów odzwierzęcych[859].

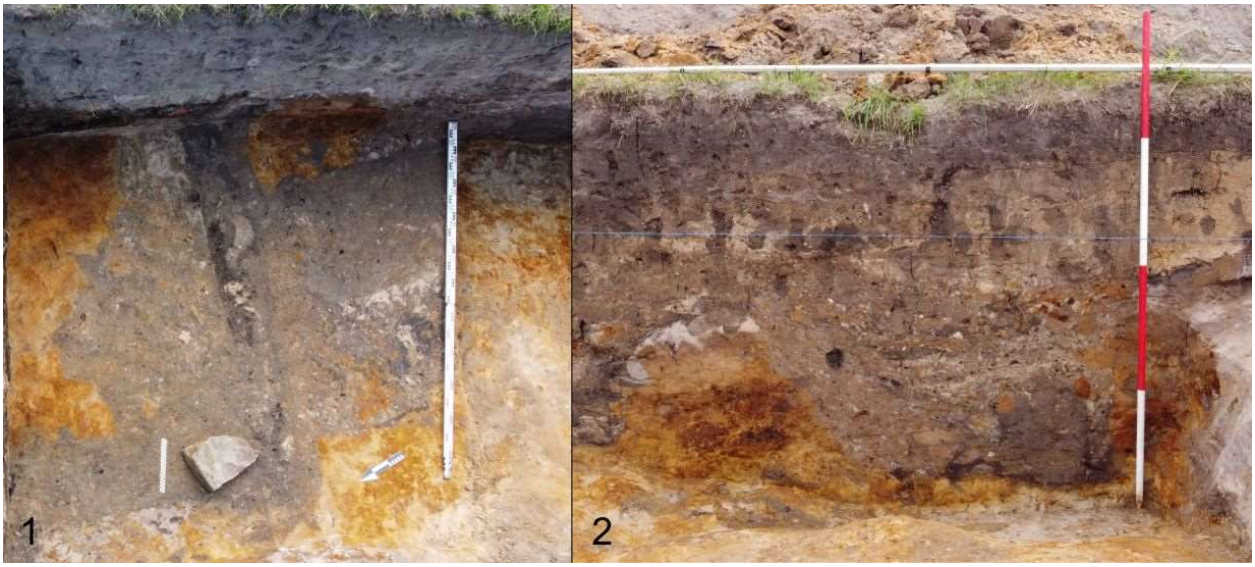

il. 90.Woźniki, relikty jamy o funkcjach gospodarczych przy ścianie SE wieży mieszkalnej;1: rzut jamy w trakcie eksploracji; 2: przekrój jamy

Piwniczkę o podobnej funkcji odkryto przy ścianie SE dworu w Wożnikach (**il. 90.1-2**). Miała ona w rzucie prostokątny kształt, o wymiarach ok. 1,5x1,6 m. W części S była

[856] Sady-Bugajska 2021
[857] Zabytki o podobnej konstrukcji odkryto m.in. na osadzie wczesnośredniowiecznej w Lipiankach na Pomorzu, za: https://archeologia.pl/zabytek-miesiaca/zabytek-miesiaca-archiwum-2023/wczesnosredniowieczne-haki-zabytek-miesiaca-mag-maj-2023/ dostęp z dn. 25.05.2024.
[858] Dębińska 1963, 56.
[859] Moszyński 1929, s. 460-462.

zagłębiona na ok. 1,7 m od obecnej powierzchni *plataeu,* a w części od strony ściany dworu była wypłycona na ok. 1-1,2 m. W najgłębszej części jej wypełniska, podobnie jak w Czechowicach, odkryto ślady wyłożenia dna drewnem, a także pozostałości substancji organicznej, ujętej być może w jakiś pojemnik organiczny. Analiza archeobotaniczna wykazała pojedyncze ziarniaki spalonego prosa zwyczajnego oraz innych niekreślonych zbóż[860]. Nie jest jednak do końca jasne, czy obiekt ten mógł pełnić rolę jamy zasobowej na zboże. O przechowywaniu ziaren w tego typu piwniczkach świadczy odkrycie z innego stanowiska. W trakcie badań reliktów dworu w Rokitnicy w odległości ok. 1 m od ściany S budynku mieszkalnego natrafiono na zarys kwadratowej jamy o długości ścian ok. 0,6 m wypełnionej ziarnami zbóż[861]. Wydaje się zatem, że odkrycie to stanowi ewidentny dowód na takie przeznaczenie tego typu obiektów. Piwniczka ta nie była jednak jedyny obiektem towarzyszący budynkowi dworu w Rokitnicy. Drugi z nich miał formę przybudówki o długości jednej ze ścian ok. 1,7 m. Jego funkcja jest jednak nieokreślona. Na podstawie odkrytych ułamków naczyń datowano funkcjonowanie budynku na XIV/XV w. i XV w. [862].

Budynek o charakterze gospodarczym odkryto w obrębie plateau kopca w Ciochowicach. Związany on był ze starszym, pochodzącym zapewne z 1 poł. XIV w. założeniem dworskim w Ciochowicach. Relikty belki o śr ok. 30 cm, zapewne o charakterze podwalinowym oraz towarzyszącą jej warstwę spalenizny odkryto w NW części kopca, tuż przy jego krawędzi (**il. 91.1-2**).

il. 91.Ciochowice, relikty budynku o funkcjach gospodarczych odkrytych w części NW;1: widok w trakcie eksploracji obiektu; 2: rzut obiektu.

[860] Sady-Bugajska 2024d.
[861] Niestety nie pobrano prób do badań archeobotanicznych.
[862] Kosmala 1999, s. 242.

W momencie odkrycia założono, że odkryte relikty stanowią pozostałość ściany budynku wykonanego w konstrukcji zrębowej, o funkcjach mieszkalno-gospodarczych. W warstwie pożarowej w otoczeniu belki znaleziono jedynie niewielką ilość materiału ceramicznego (**il. 173.1**). W próbie do badań archeobotaniczych pobranej z jej wypełniska nie odkryto żadnych spalonych ziarniaków zbóż, a jedynie węgle drzewne dębu, grabu i drzew iglastych[863]. Pewną wskazówkę co do funkcji obiektu przyniosły badania archeozoologiczne. Odkryto tu bowiem fragmenty kości skokowej, kości śródręcza, łopatki i piętowej konia, a także pojedyncze, prawdopodobnie bydła[864]. O ile w przypadku tych drugich, mówić można o odpadach pokonsumpcyjnych, to znaleziska kości konia stanowią tu rzecz nie do końca jasną. Być może wskazują, że obiekt związany był z hodowlą zwierząt. Trudno to jednak ostatecznie stwierdzić.

Uprzednio omówione zostały obiekty gospodarcze, które przylegały bezpośrednio do budynków mieszkalno-gospodarczych. Kwestią istotną jest jednak, czy dwory na terenie dawnego księstwa bytomskiego posiadały dodatkowe podgrodzia użytkowe, tak jak to miało miejsce w przypadku założeń typu *motte and bailey* na terenie Europy Zachodniej. W tym celu prowadzono badania geofizyczne w otoczeniu kopców, gdzie być może znajdowały się budynki stanowiące zaplecze gospodarcze dworów.

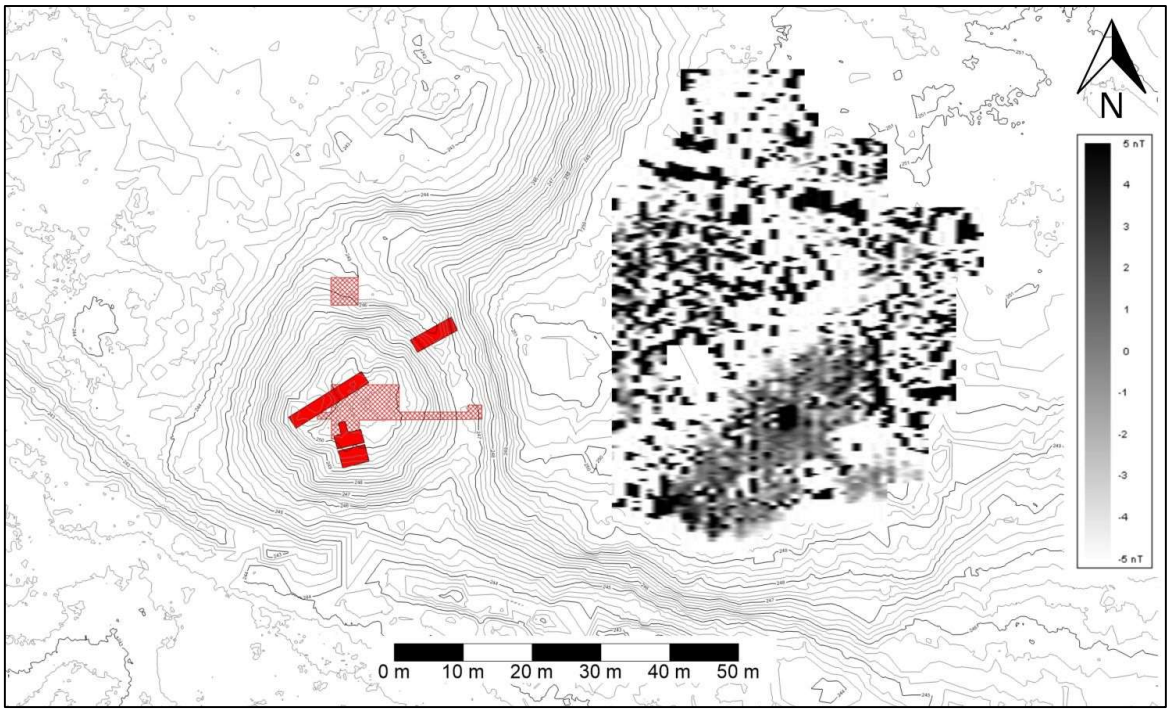

il. 92. Mikulczyce, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w otoczeniu kopca z naniesionymi wykopami archeologicznymi

[863] Sady-Bugajska 2022a.
[864] Abłamowicz 2023, s. 168-169.

Takiego podgrodzia spodziewano się w obrębie terasy nadzalewowej, od której wydzielono przekopem teren pod wzniesienie budynku wieżowego w Mikulczycach. Badania nieinwazyjne przeprowadzone w 2018 r. przy użyciu magnetometru nie przyniosły jednak odkrycia wyraźnych śladów zabudowy[865]. Zarejestrowano jednak wiele anomalii związanych zapewne z zaśmieceniem terenu i folwarkiem otaczającym pobliski nowożytny dwór murowany, powstały w XVII w. (**il. 92**)

Weryfikacją nieinwazyjną objęto również otoczenie dworu na kopcu w Tarnowicach Starych[866]. Nie wykazały one śladów intensywnej zabudowy przedpola grodziska, przynajmniej od strony N (**il. 43**). Jedynie tuż za fosą od strony W natrafiono na wyraźną anomalię wskazującą na istnienie tu półkolistej struktury o wymiarach ok. 5x8 m. Jej przeznaczenie jest trudne do określenia, lecz z dużą dozą prawdopodobieństwa jest to ślad po budynku towarzyszącym budynkowi dworu.

Anomalie geofizyczne natrafiono także w obrębie terasy nadzalewowej przylegającej do terenu stanowiska w Ciochowicach (**il. 38**). Obok pozostałości obiektów współczesnych, zlokalizowanych w NE części badanego terenu nie zaobserwowano śladów intensywnej zabudowy terasy. Część terenu po zewnętrznej stronie fosy od strony E założenia objęto jednak jednym z wykopów sondażowych. W jego wypełnisku natrafiono na pozostałości drewnianej cembrowiny studni (**il. 93**)[867]. Jej konstrukcja miała kształt czworokątny, a jej szkielet stanowiły półokrąglaki sosnowe, na końcach zaciosane na obłap, z ostatkami, na tzw. jaskółczy ogon[868]. Ich końce połączono na zacisk, układając je jedna na drugiej, pod kątem prostym do siebie. Długość wykorzystanych elementów wynosiła ok. 1,3-1,4 m, a szerokość do ok. 0,30 -0,35 m. W górnej części cembrowinę wieńczyły dranice dębowe, również podobnie zaciosane na końcach. Jedną z takich dranic odkryto w bezpośredniej bliskości studni[869]. Tego typu wiązanie węgłowe stanowiło jedno z najważniejszych wykorzystywanych w budownictwa drewnianym w Polsce[870].

[865] Badania przeprowadził dr M. Furmanek z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
[866] Michnik et alli 2016, s. 87.
[867] Zdaniewicz 2025c, s. 287-292.
[868] Jasieńko et alii 2014, s. 62-63.
[869] Data uzyskana z dranicy dębowej wskazuje datę ścięcia drzewa na rok 1425 r., Badania przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec z Laboratorium Datowań Bezwzględnych z Krakowa.
[870] Sas-Zubrzycki 1916, s. 35.

il. 93. Ciochowice, relikty drewnianej studni okryte po zewnętrznej krawędzi fosy grodziska

Bezpośrednie źródło czy rezerwuar wody pitnej dla mieszkańców średniowiecznych rezydencji typu *motte* stanowiły przede wszystkim naturalne cieki wodne czy zbiorniki. Niestety, kwestie pozyskiwania czy dystrybucji wody są praktycznie niemożliwe do odtworzenia na podstawie źródeł archeologicznych. Rekonstruować można je jednak wykorzystując chociażby metody heurystyczne, zgodnie z którymi przy wyjaśnianiu zjawisk czy zachowań ludzkich należy dążyć przede wszystkim do najprostszych rozwiązań[871]. W myśl tej zasady można więc zakładać, że człowiek, który budował swoje siedlisko nad rzeką, w domyśle miał zamiar czerpać z niej wodę dla swoich potrzeb. Takie podejście przyświecać musiało również rycerzom, wznoszącym swoje siedziby w pobliżu naturalnych ujęć. Alternatywą dla pozyskiwania wody z rzeki była z pewnością budowa studni w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowy. Ograniczało to w niektórych przypadkach wysiłek związany z przenoszeniem pojemników z wodą, pomiędzy jej ujęciem, a miejscem wykorzystania. Tego typu elementy infrastruktury nie są jednak często odkrywane w trakcie badań średniowiecznych dworów. Na terenie Śląska studnię odkryto w końcu XIX w. w trakcie niszczenia kopca w grodziska późnośredniowiecznego w Sieniawce w okolicach Dzierżoniowa na Dolnym Śląsku[872]. W dużej mierze wpływ na to może mieć fakt, iż prace badawcze często ograniczały się do samego kopca grodowego i rzadko wykraczały poza jego obrys i obejmowały teren tzw. podgrodzia[873].

[871] Heinzmann 1999, s. 244-246.
[872] Informacja za Nowakowski 2017, s. 127-128, 426.
[873] Sikora, Kittel 2017, s 562-563.

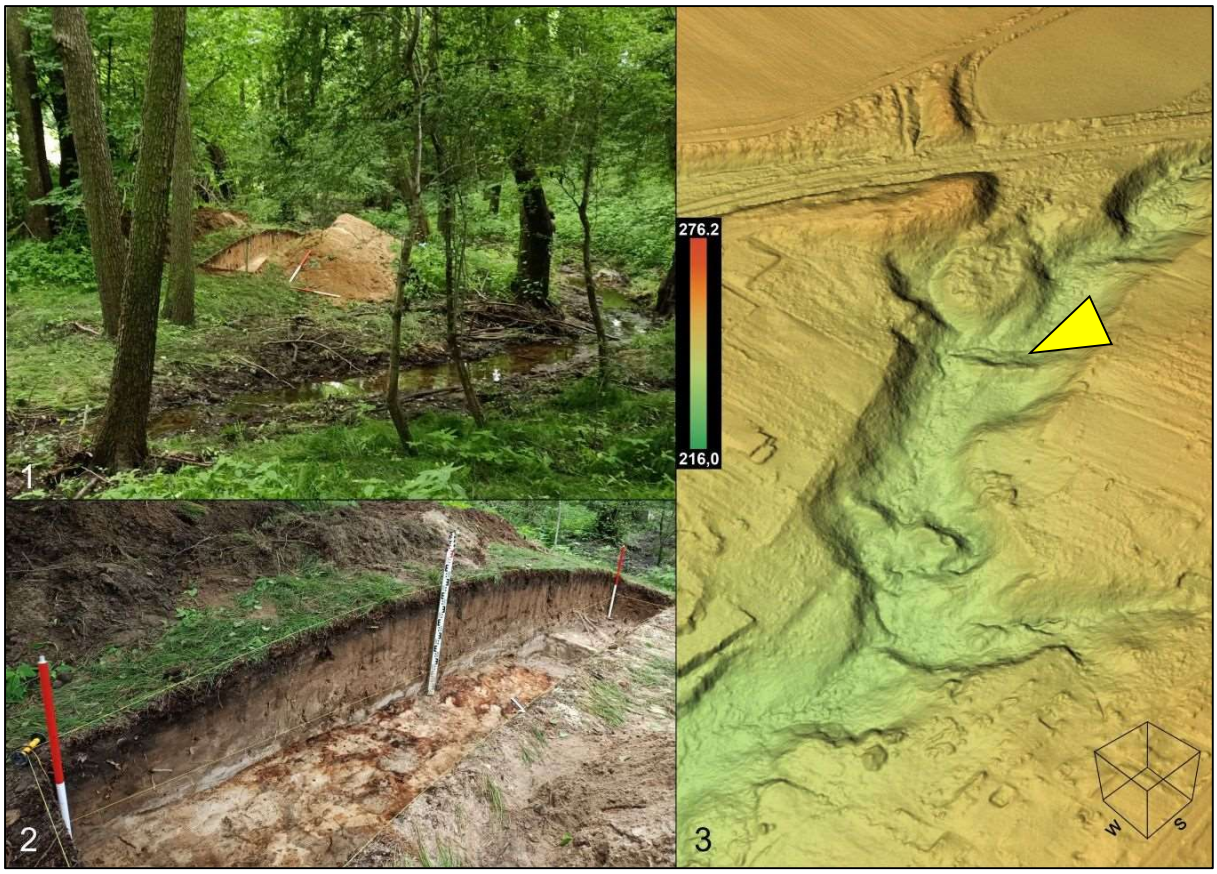

il. 94. Czechowice, badania grobli w otoczeniu siedliska; 1: Widok ogólny wykopu w obrębie grobli w dolinie strumienia; 2: Profil wykopu w obrębie grobli; 3: Wizualizacja lidar doliny potoku w otoczeniu siedliska

Wznoszenie siedzib rycerskich w bliskości cieków czy rozlewisk miało także inny wymiar gospodarczy. Były one także miejscem pozyskiwania ryb i skorupiaków, ważnego elementu diety w średniowieczu, obfitującej z przyczyn religijnych w częste posty[874]. Dogodniejszym do eksploatacji gospodarczej i połowów od rzeki czy strumienia był z pewnością stały zbiornik wodny. Ziemie księstwa bytomskiego nie obfitowały jednak w naturalne jeziora. W tym celu spiętrzano wody w dolinie rzek tworząc płytkie akweny, tj. stawy. Tworzono ziemne groble, a z pewnością także modelowano odpowiednio profil terenu przeznaczonego pod budowę zbiorników. Analizując mapy archiwalne przedstawiające otoczenie badanych stanowisk łatwo stwierdzić, że w otoczeniu zdecydowanej większości istniały sztucznie utworzone stawy[875]. Są to zarówno zbiorniki istniejące do dziś, ale także ślady ich istnienia w postaci suchych polderów i grobli. Nie sposób jednak ustalić, czy budowa stawów w otoczeniu omawianych obiektów przypadła na czasy średniowiecza. W wielu przypadkach w bliskości dawnych siedzib rycerskich powstały nowożytne dwory i

[874] Wiśniowski 1972, s. 51-53. Kołodziejczyk 2013, s. 50-51.
[875] patrz: Rozdział 7.

pałace z folwarkami, których właściciele także zdawali sobie sprawę z korzyści budowy stawów.

W pojedynczych przypadkach siedziby lokowano na sztucznych wyspach, tworzonych bezpośrednio na stawach, jak to miało miejsce w Błotnicy czy Płużnicy (**il. 105.3, 263**). Można założyć, że sztucznego spiętrzenia wody na lokalnych ciekach dokonano tu już w średniowieczu. Badania archeologiczne urządzeń hydrotechnicznych w otoczeniu dworów nie są z pewnością częste, zapewne z racji tego, że nie są to badania łatwe od strony technicznej. W otoczeniu omawianych dworów na terenie księstwa bytomskiego prowadzono takie prace jedynie w Czechowicach. W głębokiej dolinie strumienia, płynącego u podstawy terasy nadzalewowej, na której istniało siedlisko zachowały się czytelne ślady przynajmniej czterech zerodowanych grobli, wzniesionych w przeszłości w celu spiętrzenia wody (**il. 94.3**). Badaniami objęto jedną z nich, a ich celem było zarówno zbadanie jej konstrukcji jak też ustalenie chronologii powstania. Nie natrafiono tu jednak na żadne konkretne nawarstwienia, które dałby asumpt do szerszych rozważań w tych kwestiach. Wykop archeologiczny potwierdził jednak, że grobla została nadsypana warstwą surowca skalnego, lecz nie stwierdzono, aby zastosowano tu jakiekolwiek umocnienia zabezpieczające przez rozmywaniem (**il. 94.1-2**). Co ciekawe, od strony samego siedliska czytelna jest rampa o stosunkowo łagodnym przebiegu i szerokości ok. 4-4,5 m, prowadząca w kierunku doliny. Być może wskazuje to, że badana grobla w przeszłości pełniła także rolę przeprawy przez strumień (**il. 94.3**).

il. 95. Woźniki, relikt pieca odkrytego w centralnej części *plateau* grodziska w latach 50-tych XX w.

Badaniami geofizycznymi objęto również teren po NW stronie grodziska w Woźnikach (**il. 46**). Uznano, że jedynie w tej części istniała możliwość lokacji ewentualnej dodatkowej zabudowy towarzyszącej obiektowi, z racje tego, że łąki okoliczne są w dużej mierze podmokłe. Nie przyniosły one jednak odkrycia śladów zabudowy. Badaniami nieinwazyjnymi objęto, jak już wspomniano, również powierzchnię samego grodziska, jednak obok ewidentnych śladów zawaliska dworu wieżowego nie przyniosły one odkrycia dalszych elementów zabudowy *plateau*. Szacuje się, że teren ten został obniżony o ok. 1,5 m w trakcie kilku akcji niwelacyjnych prowadzonych od XIX w.[876]. Prace te zniszczyły zapewne pozostałości naziemnych budynków, które towarzyszyły w przeszłości wieży. O istnieniu tu takich wskazują chociażby wyniki badań w latach 50-tych XX w.[877]. W jednym z założonych wykopów natrafiono na dół posłupowy, sięgający głębokości ok. 1,4 m.

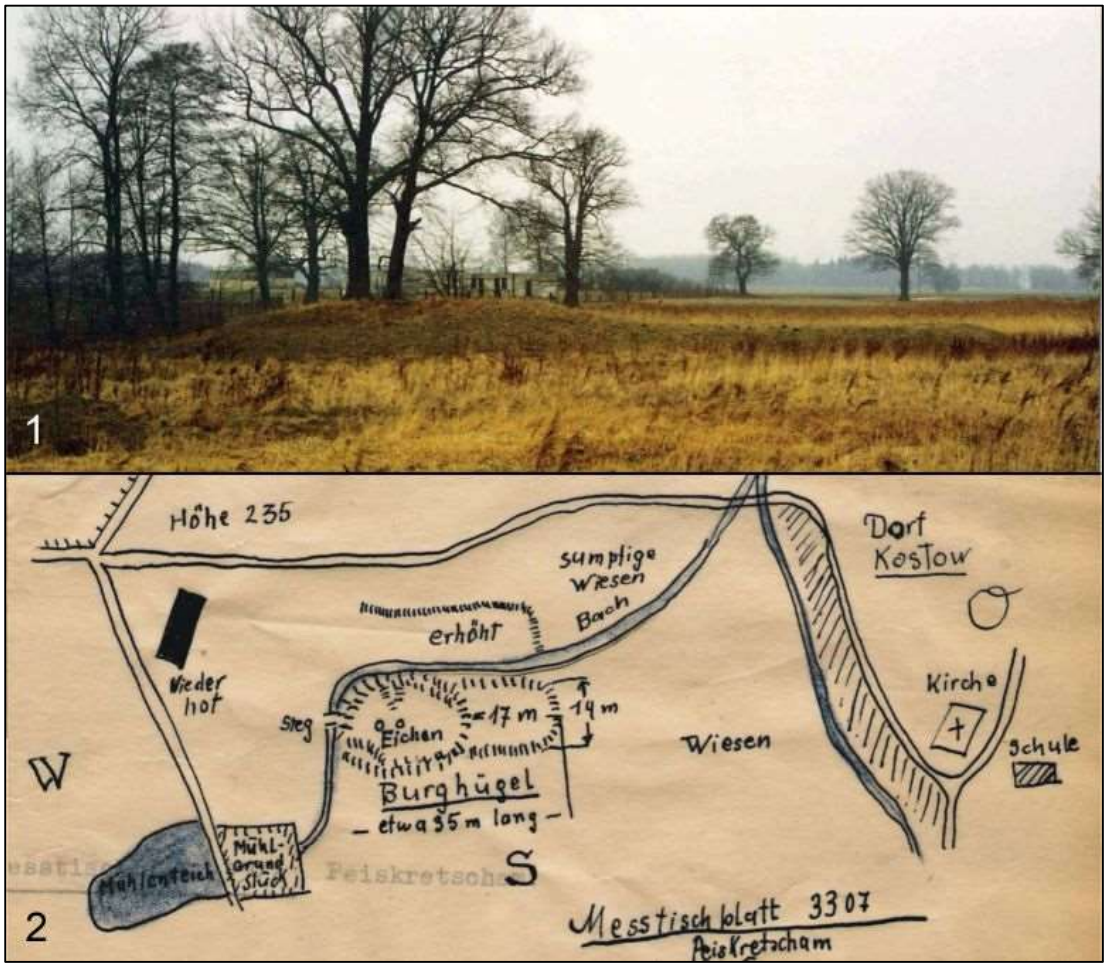

il. 96. Kozłów, kopiec i relikty podgrodzia 1: Fotografia obiektu od SE z 1994 r.; 2: Szkic grodziska z lat 30-tych XX w.

W wykopie drugim, założonym w jego południowo-wschodniej części, natrafiono na liczne, luźne kamienie wapienne i piaskowcowe, którym towarzyszyły ślady spalenizny. Być

[876] Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 85-86.
[877] Szydłowski 1958, s. 20-21.

może był to także relikt jakiejś zabudowy. Najcenniejszym znaleziskiem jest relikt pieca, o owalnej podstawie ułożonej z kamieni mocno spojonych przepaloną gliną. Obiekt ten zachował się jednak jedynie w patiach spągowych, a jego przeznaczenie jest trudne do interpretacji (**il. 95**). Być może był on związany z hutnictwem żelazna lub metali kolorowych, np. ołowiu. W trakcie badań w 2023 r. w obrębie plateau grodziska natrafiono powiem na amorficzne bryłki ołowiu, a także fragmenty żelaza świadczące o tego rodzaju aktywności gospodarczej prowadzonej w otoczeniu dworu w Wożnikach[878].

W otoczeniu grodziska w Woźnikach istnieje do dziś zachowany fragment grobli, która być może podobnie jak ta badana w otoczeniu obiektu w Czechowicach, stanowiła element przeprawy przez podmokłą dolinę. Nie prowadzono jednak badań pod kątem ustalenia jej konstrukcji. Ten element dawnego ciągu komunikacyjnego ma u podstawy szerokość dochodzącą do 6m i jest czytelny, zarówno w terenie, ale również na mapach LIDAR. (**il. 336**).

Podgrodzie, w postaci kopca o wymiarach ok. 14x17 m towarzyszyło obiektowi w Kozłowie (**il. 96**)[879]. Jego pomiarów dokonano jeszcze w okresie przedwojennym. Niestety budowa gazociągu w latach 90-tych XX w. całkowicie zniszczyła tą część grodziska. Z racji tego, że pracom tym nie towarzyszyły badania archeologiczne, wiedza na temat jego zabudowy została bezpowrotnie utracona.

Najbardziej okazałe podgrodzie towarzyszyło wieży w Dzielawach. Na dosyć rozległym fragmencie terenu o wymiarach ok. 200x240 m, otoczonym systemem obwałowań wzniesiono zapewne zabudowę gospodarczą, ale prawdopodobnie także mieszkalną (**il. 85**)[880]. W trakcie badań w XIX i w początkach XX w. odkryto tu jamy prostokątne o przybliżonych wymiarach ok. 1,8x5,4-9,4 m, ok. 1,6 x6,2-9,7 m oraz jedną kwadratową o wymiarach ok. 2,5x2,5 m. Ich głębokość wahała się od 1-1,5 m. W obrębie podgrodzia odkryto pozostałości narzędzi gospodarskich takich jak sierp/kosa, a także innych przedmiotów użytkowych, tj. noży czy nożyc. Towarzyszył im liczny materiał zabytkowy w postaci ceramiki naczyniowej oraz, co ciekawe, ziaren zbóż.

[878] Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 94.
[879] Zdaniewicz, Michnik 2022, s. 71-72.
[880] Kaźmierczyk et alli 1977, s. 119.

4.5. Próby weryfikacji i poszukiwań zanikłych dworów rycerskich

W ostatnich latach prowadzono również prace badawcze związane z poszukiwaniem dotychczas nieznanych obiektów typu *motte* na badanych terenie. Korzystano przy tym z analiz wizualizacji lidarowych, ale także map archiwalnych. Dzięki badaniom tym udało się wytypować, a następnie zweryfikować technikami archeologicznymi i geofizycznymi nieznane dotąd obiekty w Rachowicach, Proboszczowicach czy Rudzińcu.

Część weryfikacji objęła również inne anomalie terenowe. W przypadku każdej z nich wzięto również pod uwagę wynik kwerendy archiwalnej i przesłanki historyczne, które wskazywać by mogły na potencjalne istnienie średniowiecznego dworu w danej osadzie. Zwykle były to źródła wymieniające prawdopodobnych właścicieli dworów. Prowadzono także weryfikacje na obiektach, które znalazły się w spisie stanowisk archeologicznych, gdzie oznaczono je jako potencjalne grodziska późnośredniowieczne. Pomimo tego, że nie zostały one nigdy zweryfikowane archeologicznie. Trzecią grupą były obiekty, stanowiące z dużą dozą prawdopodobieństwa pozostałości dworów rycerskich, a zostały wytypowane w głównej mierze na podstawie LIDAR. Wymagają one przeprowadzenia dalszych badań rozpoznawczych.

W wyniku prac gabinetowych wytypowano do badań kopiec znajdujący się w parku przypałacowym w Sławikowie, który położony jest w części kozielskiej dawnego księstwa bytomskiego. Obiekt znajduje się na jednej krawędzi powstałego tu zapewne w XIX w. dawnego stawu, który zasilano wodami nieistniejącego dziś strumienia odprowadzającego wody w kierunku doliny Odry (**il. 97.1-3**). Badana anomalia ma formę cypla, o wymiarach ok. 12x18 m, wyciętego z większego fragmentu terasy nadzalewowej wspomnianego cieku[881]. Jej krawędzie N, W i E noszą ślady modelowania. W trakcie przeprowadzonych badań sondażowych okazało się, że badana anomalia terenowa stanowiła w przeszłości miejsce budowy nowożytnej altany. Wzniesiono ją na ceglano-kamiennej, ośmiobocznej podmurówce, na terenie sztucznie nadsypanym o ok. 0,8 m (**il. 97.4**). Stanowiła ona element małej architektury we wspominanym założeniu parkowym. Badana anomalia terenowa nie miała nic wspólnego z dworem późnośredniowiecznym, którego istnienie w Sławikowie było bardzo możliwe.

[881] Na kulminacji cypla założono w 2023 r. jeden wykop sondażowy o wymiarach 3x3 m, patrz: Zdaniewicz 2024e.

il. 97. Sławików, anomalia terenowa poddana weryfikacji w 2023 r.; 1-2: Wizualizacje LIDAR; 3: widok ogólny cypla od W; 4: Relikt podmurówki altany nowożytnej odkryty w wykopie sondażowym

Obiektem, który przyciągał zainteresowanie badaczy już w 1 poł. XIX był kopiec położony we wsi Łany Wielkie, w okolicach Sośnicowic w dawnej ziemi gliwickiej (**il. 98.1-3**)[882]. Zlokalizowano go na fragmencie terasy nadzalewowej lokalnego potoku, być może jedynie nadsypując jej górną część. Stanowisko to wpisane jest w wykazie stanowisk województwa śląskiego jako potencjalne grodzisko średniowieczne[883]. W trakcie prac związanych z AZP w latach powojennych nie odkryto tu jednak żadnego materiału. Współcześnie zachowana, być może tylko część pierwotnej formy, ma wymiary u podstawy ok. 22x38 m, a wysokość dochodzącą do 2,5 m. W części W kopiec jest przecięty przez drogę. a na kulminacji kopca od strony W znajduje się obecnie murowana kapliczka z figurą Św. Jana Nepomucena, której wzniesienie datuje się na 1780 r. (**il. 98.3**)[884]. Remont fundamentów kapliczki, przeprowadzony w 2022 r. dał możliwość przeprowadzenia badań

[882]AB 1935, Jg. 10, nr 3, s. 81Stanowisko to znalazło się również w wykazie grodzisk w pracy D. Nowakowskiego, patrz: Nowakowski 2017, s. 355.
[883] Stanowisko ma numer AZP 98-43/8.
[884] KZS 5, s. 39.

sondażowych tego stanowiska[885]. Wykopy założone ze wszystkich stron obwodu budynku prowadzone były partiami, ze względu na zachowanie stabilności statycznej bryły kapliczki. Eksplorację kontynuowano do poziomu posadowienia jej fundamentów, tj. głębokości ok. 0,6-1,1 m, lecz warstwę calca (nasypu?) osiągnięto już na poziomie ok. 0,3 m.

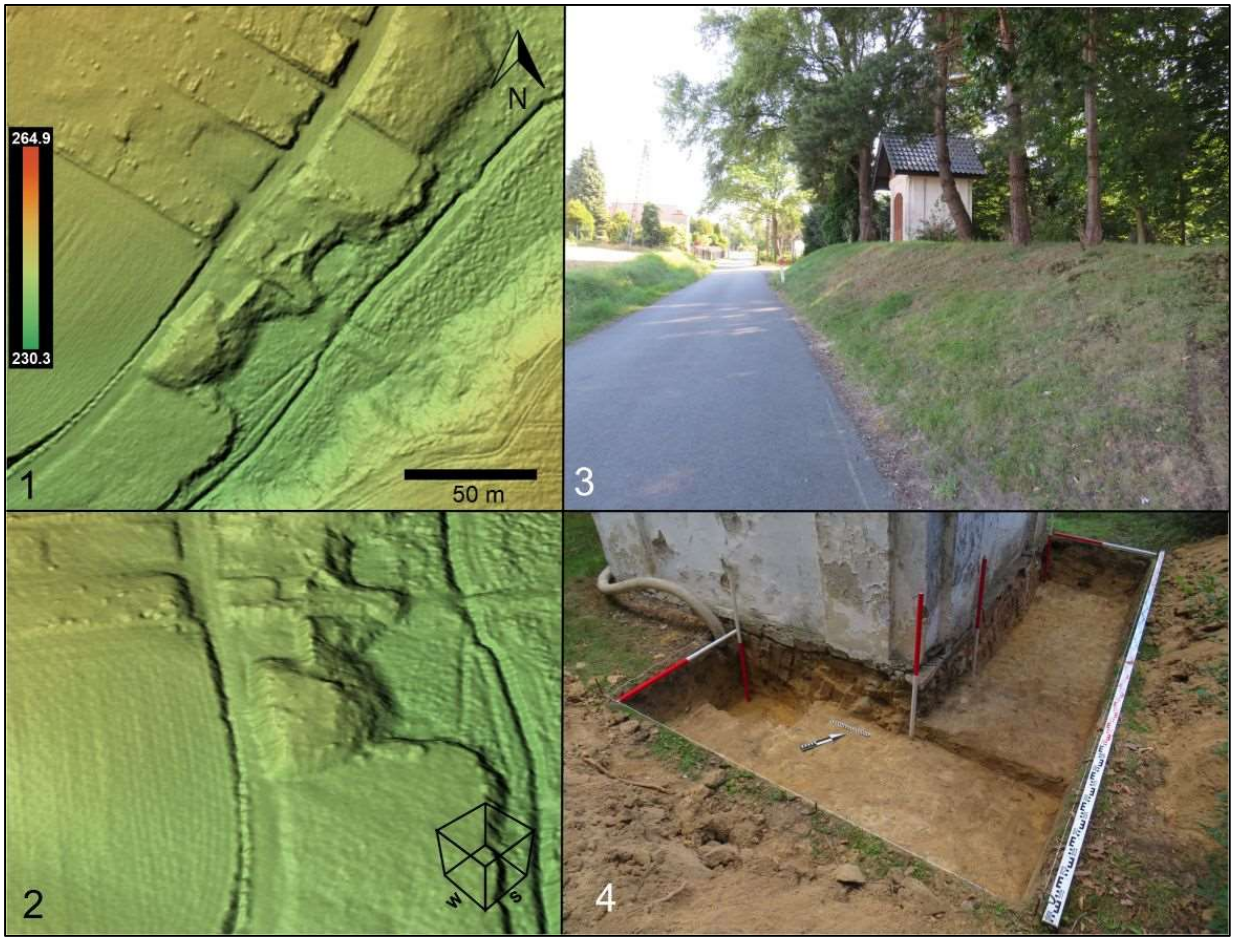

il. 98. Łany Wielkie, anomalia terenowa poddana weryfikacji w 2022 r.; 1-2: Wizualizacje LIDAR; 3: widok ogólny cypla od SW; 4: Wykop sondażowy po stronie NE kapliczki

W żadnym z wykopów nie natrafiono na pozostałości starszych obiektów na *plateau* kopca. Nie odkryto również materiału zabytkowego. Nie stwierdzono go również w trakcie badań powierzchniowych w obrębie pola oranego po W stronie kopca. W subiektywnej ocenie obiekt z Łanów Wielkich trudno dziś uznać za relikt dworu na kopcu. Jego rozmiary wskazują być może, że usypany został pod niewielki kościół drewniany, który miał powstać na S krańcu wsi, być może jeszcze średniowieczu. Ostatecznie wzniesiono tu jedynie kapliczkę, choć jak wynika z analizy najstarszych map tego terenu istniała ona już w tym miejscu wcześniej niż w 1780 r. (**il. 98.3**)

[885] patrz: Zdaniewicz 2024d.

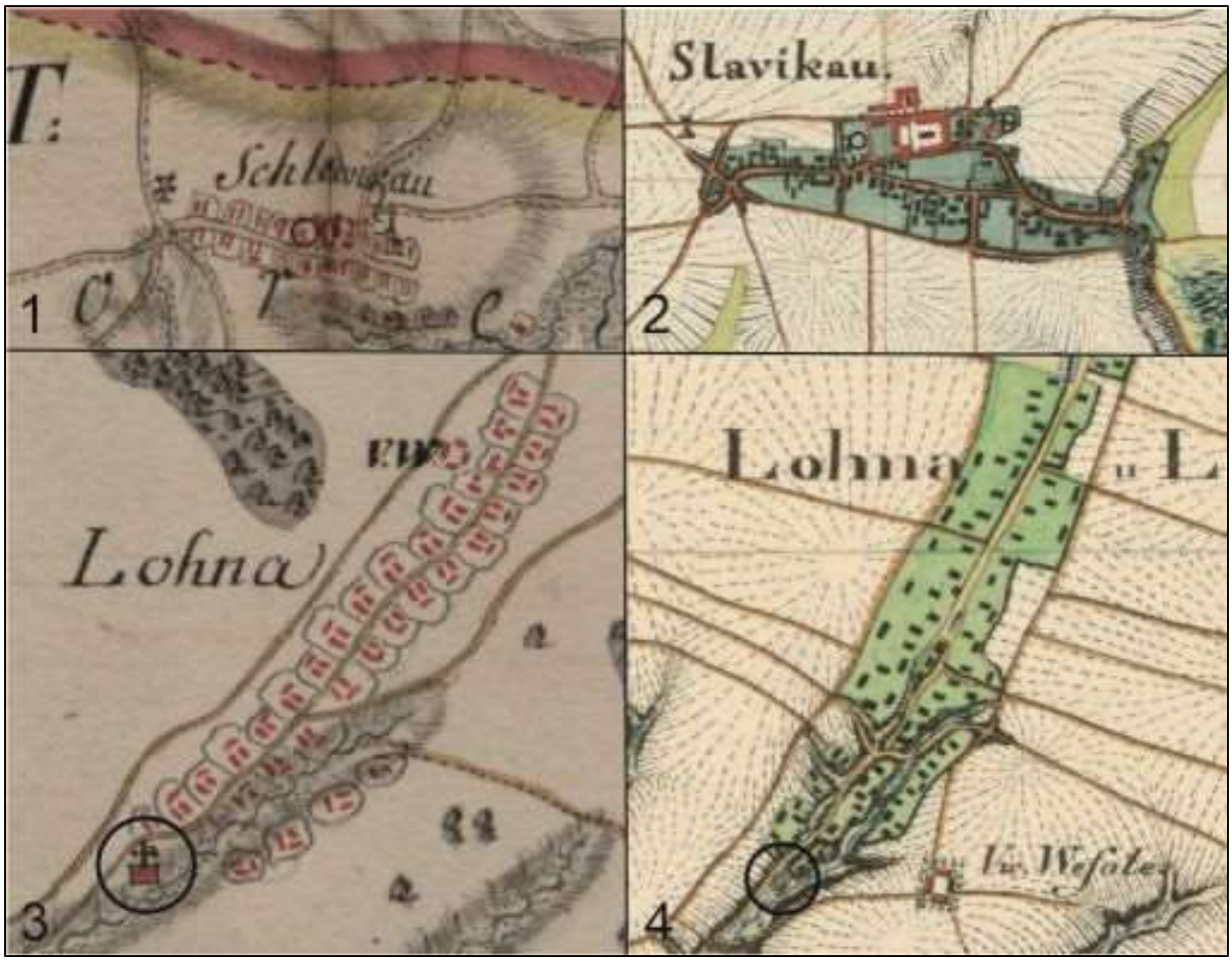

il. 99. Fragmenty map archiwalnych Sławikowa i Łanów Wielkich z zaznaczonymi miejscami prowadzenia badań weryfikacyjnych; 1,3: mapa Wredego z ok. 1747-54; 2,4: mapa Preußische Urmesstischblätter z 1825 r.

Na badanych terenach prowadzono również poszukiwania form terenowych, które stanowić by mogły potencjalne relikty średniowiecznych dworów rycerskich. W tym celu korzystano z dostępnych podkładów skanowania laserowego powierzchni ziemi, a także prowadzono prospekcje terenowe[886]. Tego typu anomalię odkryto w Naczęsławicach (**il. 99.1-3**). W literaturze przedmiotu znane jest dużych rozmiarów grodzisko wczesnośredniowieczne funkcjonujące od ok. VII-XII w. w przybliżeniu 1,5 km na NE od wsi[887]. Osada w Naczęsławicach lokowana została już 1 poł. XIII w.[888]. Jak dotąd nie natrafiono tu potencjalne śladów dworu późnośredniowiecznego, na którego istnienie wskazywałyby liczne wzmianki historyczne wymieniające potencjalnych jego właścicieli[889].

[886] O prospekcjach terenowych i istnieniu potencjalnych stanowisk informowano WUOZ w Opolu oraz Katowicach.
[887] Kaźmierczyk et alli 1977, s. 315-321.
[888] Dokument z dn. 8 września 1223 r, za: CDS 7/1, s. 123.
[889] Patrz: Rozdział 3.

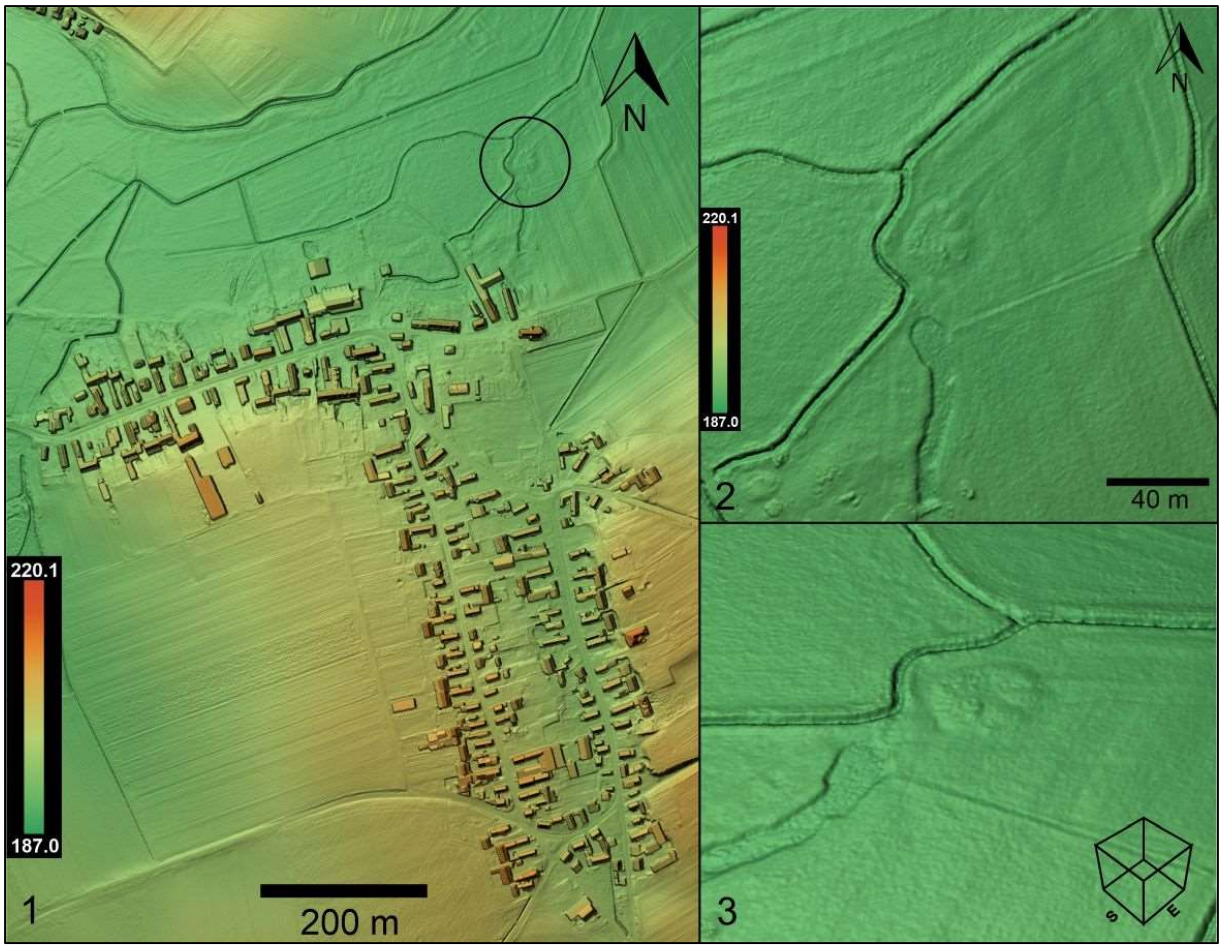

il. 100. Naczęsławice, wizualizacja LIDAR; 1: Wieś Naczęsławice ze współczesną zabudową i lokalizacją potencjalnego stanowiska; 2-3: Wizualizacje LIDAR terenu potencjalnego stanowiska

Analiza LIDAR wykazała jednak istnienie pozostałości kopca o wymiarach ok. 28x29 m w obrębie rozłogów w odległości ok. 50 m na N od wsi i ok. 200 m na N od kościoła Św. Stanisława biskupa w Naczęsławicach (**il. 100.1-3**)[890]. Obiekt położony jest wśród częściowo podmokłych, poprzecinanych współcześnie kanałami odwadniającymi łąk w dolinie rzeki Straduni. Kopiec jest obecnie w górnej części wypłaszczony ma wysokość ok. 1,5 m powyżej powierzchni doliny. Otacza go rów, potencjalna fosa o szerokości ok. 7,5-9 m. Niestety brak jak dotąd archeologicznego potwierdzenia istnienia w tym miejscu stanowiska, lecz jego lokalizacja jest bardzo prawdopodobna. Być może kopiec ten został przedstawiony na jednej z map archiwalnych z 2 poł. XVIII w. (**il. 101.1**). Tego typu symbol używany był w kartografii XVIII-XX w. do oznaczania założeń obronnych m.in. kopców, grodzisk, szańców[891].

[890] Barokowa bryła kościoła wzniesiona została w miejscu starszej świątyni w 1724 r., wzmiankowanego w 1418 r. za: KZS7a, s. 43.
[891] Łuczak 2015, s. 286.

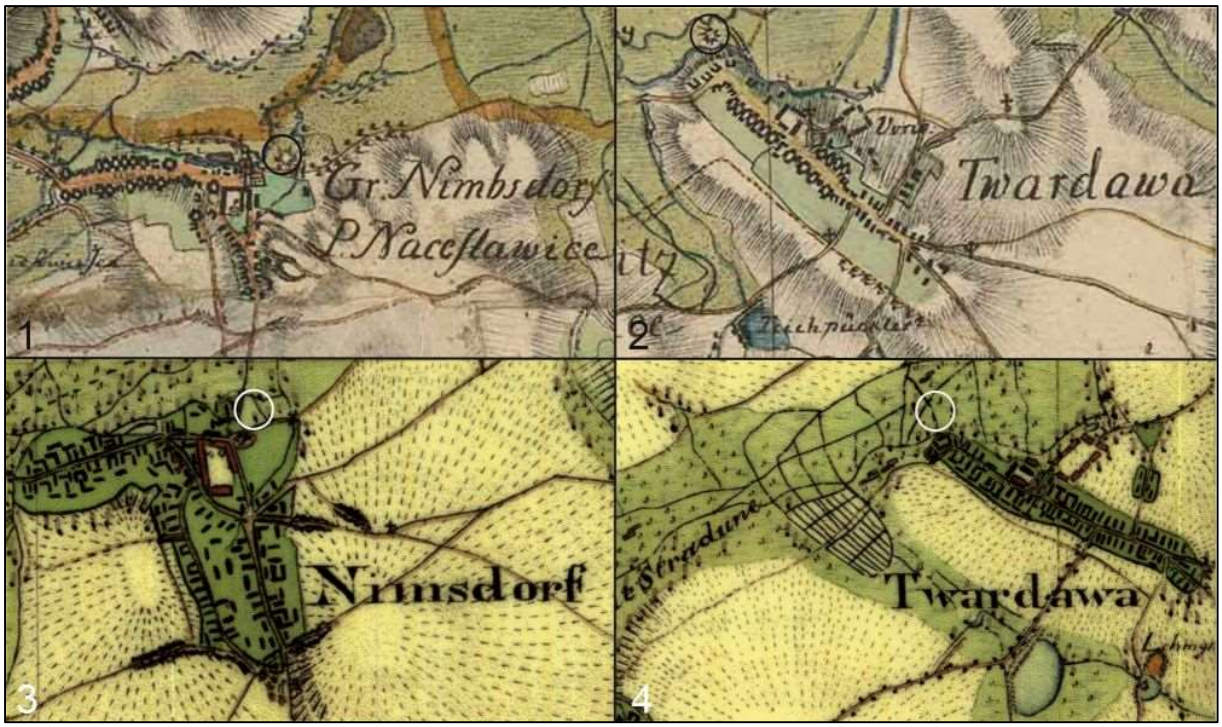

il. 101. Fragmenty map archiwalnych Naczęsławic i Twardawy z zaznaczonym miejscem istnienia potencjalnych kopców po dworach, 1-2: mapa Reglera z ok. 1764-1770; 3-4: mapa Preußische Urmesstischblätter z 1825 r.

Weryfikacji należy poddać również pogląd o lokalizacji średniowiecznego dworu rycerskiego w Twardawe. Ewentualny obiekt miał jeszcze istnieć w latach 30-tych XX w. w odległości 400 m na N od zabudowań wsi, w obrębie łąk nad rzeką Stradunią (**il. 101.2**)[892]. Nie natrafiono jednak wówczas na żaden materiał zabytkowy, ani nie podano wymiarów obiektu określonego jako *burghugel*[893]. Współcześnie w obrębie tego terenu widoczne są jedynie nieznaczne anomalie terenowe, które trudno jednak bezpośrednio powiązać ze stanowiskiem wzmiankowanym w literaturze przedwojennej (**il. 102.1-3**). Teren ten jest bardzo silnie eksploatowany rolniczo, co *de facto* mogło to doprowadzić do zniszczenia bardziej czytelnych śladów potencjalnego kopca. Potencjalnie średniowieczny dwór rycerski mógł znajdować się także w innym miejscu, tj. w otoczeniu w pałacu i folwarku wzniesionych w XIX w.[894] i murowanego kościoła pw. Św. Małgorzaty, wzniesionego w miejscu starego w 1603 r.[895].

[892] AB 1933, Jg. 8, nr 1, s. 23.
[893] Informację o tym domniemanym stanowisku podaje za starszą literaturą również D. Nowakowski, patrz: Nowakowski 2017, s. 450.
[894] Folwark z dworem istniał już w 2 poł. XVIII w. jak wynika z map archiwalnych, por. il. x. 63.2. Pałac i folwark nie są wpisane do rejestru zabytków.
[895] KZS7b, s. 76.

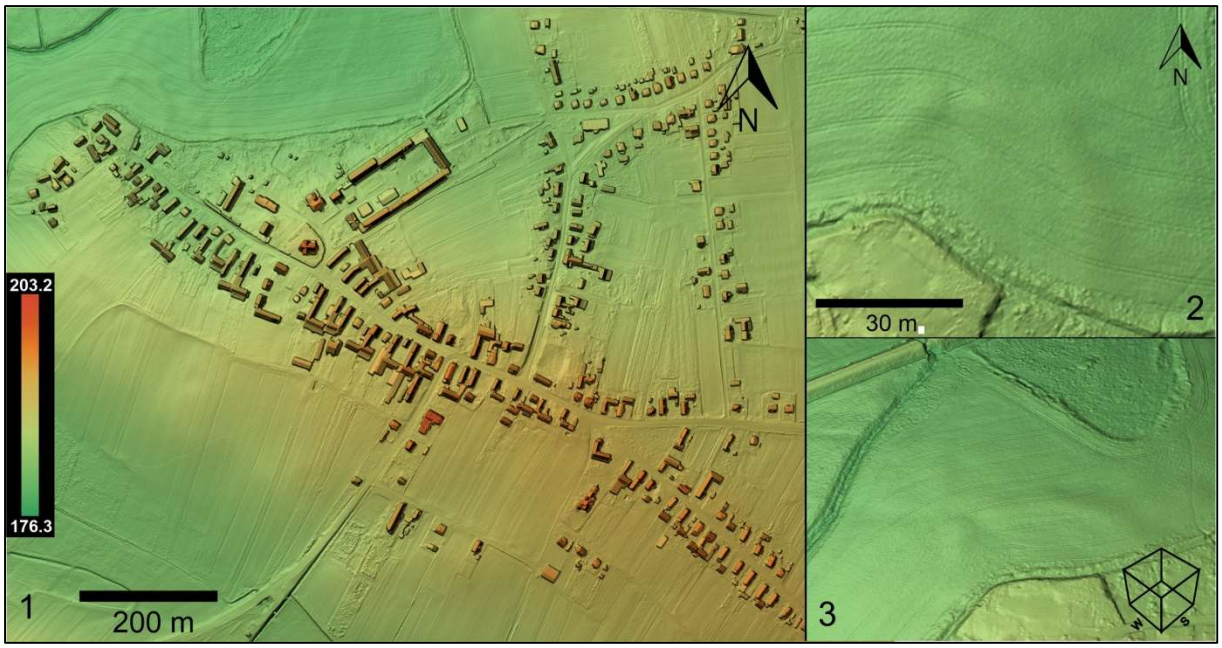

il. 102. Twardawa, wizualizacjaLIDAR; 1: Wieś Naczęsławice ze współczesną zabudową i lokalizacją potencjalnego stanowiska; 2-3: Wizualizacje LIDAR terenu potencjalnego stanowiska

Dwór rycerski, posiadający potencjalnych właścicieli wymienionych w źródle z XV w. istniał być może w podgliwickiej Szałszy[896]. Interesującą formę terenową, która mogła w przeszłości stanowić miejsce wzniesienia rezydencji, zlokalizowano w parku przy pałacu wzniesionym we wsi w 1877 w., z wykorzystaniem częściowym piwnic starszego dworu z 1781 r.[897]. W odległości ok. 400 m na SW znajduje się drewniany kościół wybudowany we wsi w XVII w. na miejscu starszego wymienianego w 1460 r.[898].

Wyniesienie pierwotnie stanowiło być może cypel na krawędzi terasy nadzalewowej lokalnego strumienia (**il. 103.1**). Obecnie ma u podstawy wymiary 35x40 m, a na kulminacji, wyniesionej ok. 3,5-4 m powyżej terenu doliny potoku, ok. 26x28 m (**il. 103.2-3**). Dostęp do stanowiska jest bardzo utrudniony, z racji tego, że stanowi on dziką część parku. W trackie badań powierzchniowych przeprowadzonych w 2024 r. natrafiono na powierzchni oraz w wykrotach drzew na zabytki związane z użytkowaniem tego terenu w czasach XIX-XX w. i funkcjonowaniem pobliskiego pałacu. Być może istniała tu w tym czasie jakaś lekka zabudowa w typie altany, o czym świadczyć mogą też cegły odkryte na powierzchni. Stanowisko wymaga z pewnością dalszych prac weryfikacyjnych, bo nie jest wykluczone, że posiada ono starszą, średniowieczną metrykę.

[896] Patrz Rozdział 3.
[897] KZS6, s. 90.
[898] DB, s. 134-137; KZS6, s. 89.

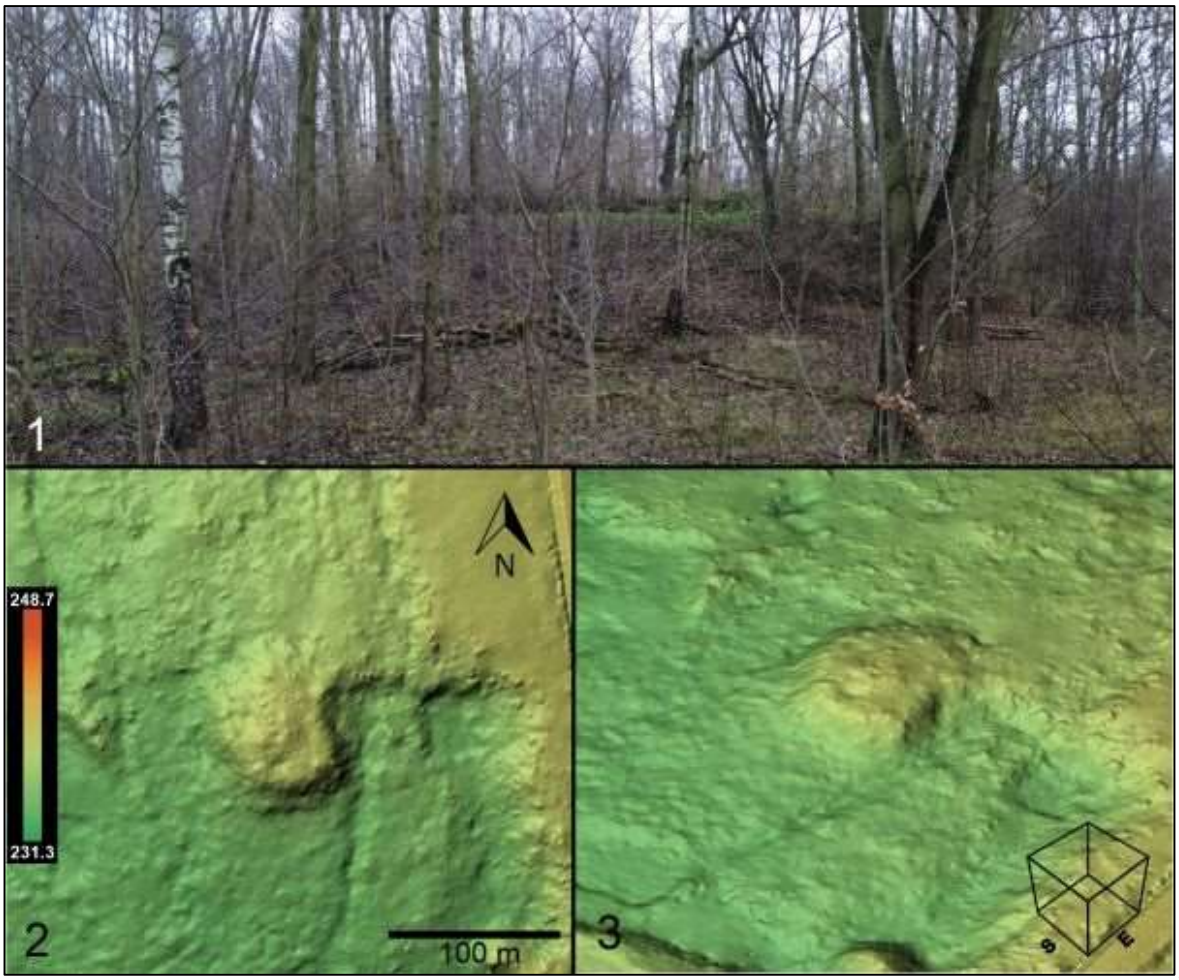

il. 103. Szalsza, anomalia terenowa stanowiąca potencjalnie relikt średniowiecznego dworu na kopcu; 1: Widok ogólny od S; 2-3: Wizualizacje LIDAR terenu potencjalnego stanowiska

Średniowieczna siedziba rycerska istniała z pewnością także w Bierawie. Jej relikty nie są dziś czytelne terenowo, lecz przedwojenne wzmianki archiwalne wskazują na jego potencjalną lokalizację w SE części wsi nad rzeką Bierawką (**il. 104.3**)[899]. W trakcie weryfikacji powojennych stwierdzono, że teren wskazywany przez badaczy i nauczycieli przed II Wojną Światową jest naturalnie obronny, lecz jest on zabudowany przez gospodarstwo[900]. Co interesujące, już wówczas stwierdzono, że w miejscu określanym jako *Burg* istnieje budynek, który nosi cechy dworu obronnego. Obiekt ten istnieje do dziś i stanowi część SE dawnego folwarku, lecz został współcześnie wyremontowany, a jego elewacja została całkowicie zmieniona[901]. Jest to budynek murowany o wymiarach ok. 14x23 m, z masywnymi przyporami w narożach. Nie wykluczone, że bryła ta wzniesiona została

[899] oryg. *Lehrer Bulla berichtete über vorgeslichtliche Funde und Burghügel*, za: AB, 1939, Jg. 14, nr 3, s. 122.
[900] patrz: Antoniewicz, Wartołowska 1964, s. 29. Późniejszą weryfikację przeprowadził w 1970 r. M. Parczewski, za: teczka „Bierawa", Archiwum WUOZ w Opolu.
[901] Budynek nie jest wpisany do rejestru zabytków województwa opolskiego.

przez lokalnych posiadaczy ziemskich w czasach nowożytnych w miejscu starszego założenia, na co wskazywać mogą mapy archiwalne (**il. 104.1-2**).

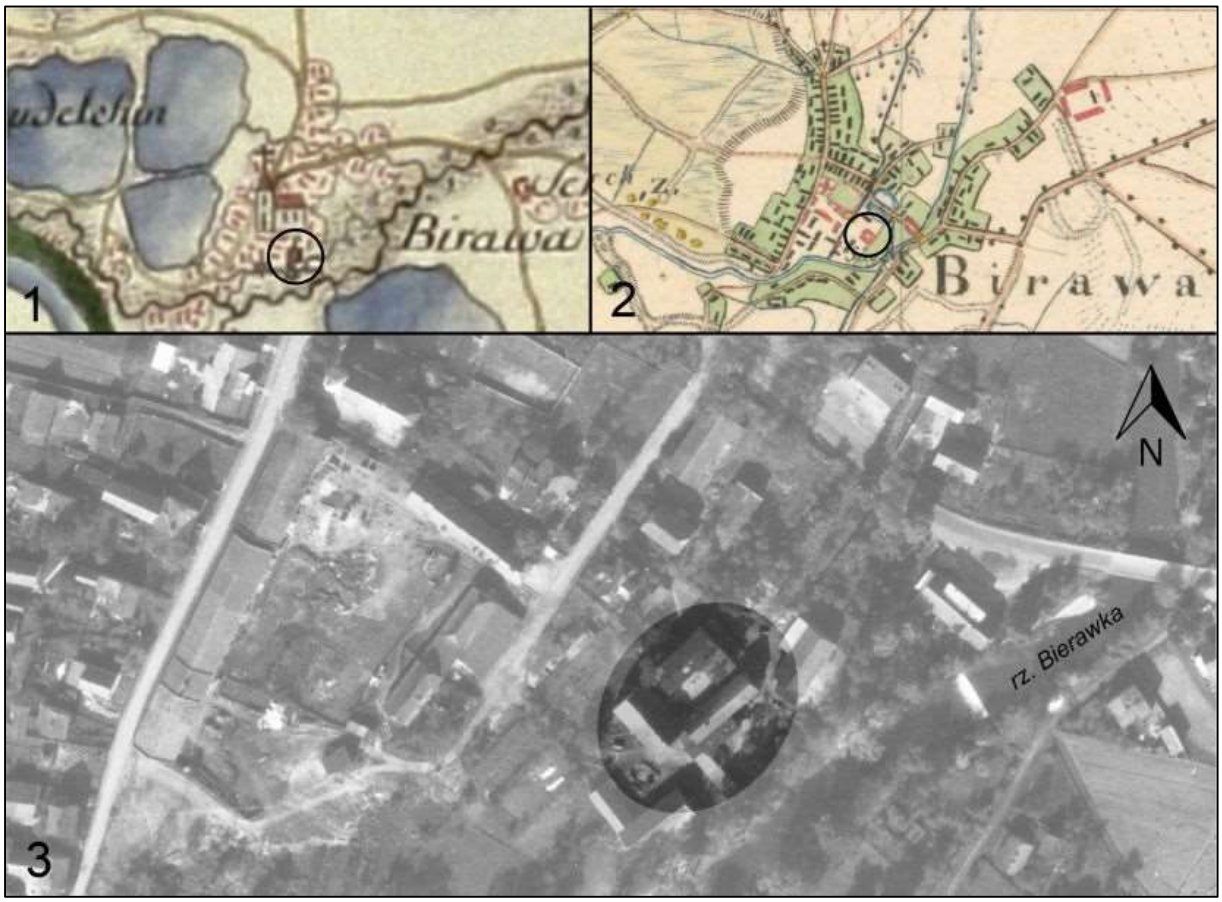

il. 104. Bierawa, nowożytny dwór z folwarkiem; 1: fragment mapy archiwalnej Wredego z lat 1747-53; 2: fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1824 r.; 3: Fragment fotografii lotniczej z 1978 r. z zaznaczonym terenem po dworze z przylegającym folwarkiem

Nieznana dotychczas jest lokalizacja dworu w Błotnicy Strzeleckiej. Najbardziej prawdopodobną lokalizacją jest niewielka wyspa, na stawie utworzonym na lokalnej rzeczce Jemielniczance (il. x67)[902]. Teren ten obecnie stanowi część parku przy murowanym dworze, powstałym w XIX w., zapewne w miejscu starszego, istniejącego tu już przynajmniej od 2 poł. XVIII w (il. **105.1-2**). Co ważne, zweryfikowany archeologicznie dwór rycerski istniał na podobnej wyspie w pobliskiej Błotnicy Płużnicy Wielkiej. Obydwa dwory należały do tej samej rodziny, tj. Kiczków, co być może miało wpływ na zastosowanie podobnych rozwiązań przy doborze miejsca ich lokalizacji[903].

[902] W trakcie wywiadu z gospodarzem terenu uzyskano informację, że została ona oczyszczona z dziko rosnącej roślinności i częściowo nadsypana w części W w 2023 r.
[903] Zdaniewicz 2025, s. 13-17.

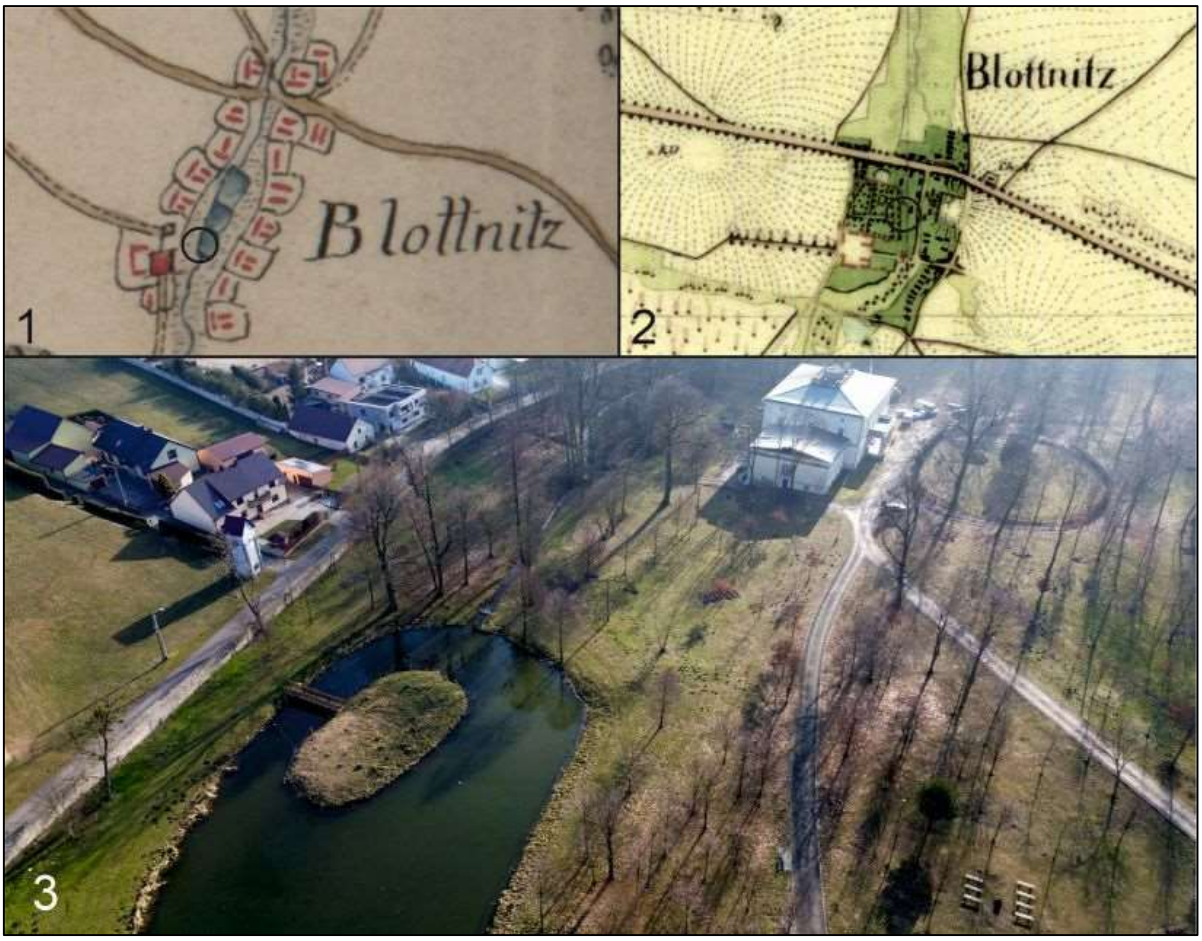

il. 105. Błotnica strzelecka, potencjalne stanowisko na wyspie w parku dworskim; 1: fragment mapy archiwalnej Wredego z lat 1747-53; 2: fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3: Fotografia lotnicza potencjalnego stanowiska

W 2025 r. przeprowadzono badania geofizyczne na powierzchni domniemanego stanowiska (**il. 105.3)**. Ujawniły one istnienie anomalii podpowierzchniowych i zarysów potencjalnej zabudowy we N części wyspy (**il. 106**). Bez weryfikacji wykopaliskowej trudno jednak określić czy mogą to być pozostałości założenia rezydencjonalno-obronnego o metryce średniowiecznej czy może młodszego obiektu, związanego z funkcjonowaniem dworu nowożytnego, np. altany.

Dwory rycerskie mogły potencjalnie istnieć również w wielu innych miejscowościach ziem księstwa bytomskiego, skąd znanych jest wielu przedstawicieli lokalnego rycerstwa wymienionych w źródłach historycznych. Istnieć mogły one z dużą dozą prawdopodobieństwa m.in. w Kotulinie w ziemi toszeckiej czy Paniowach i Bytkowie w ziemi bytomskiej. Przedstawiciele rycerstwa wywodzącego się z tych miejscowości szczególnie często pojawiają się w otoczeniu książąt władających tą częścią Śląska[904].

[904] Patrz: Rozdział 3.

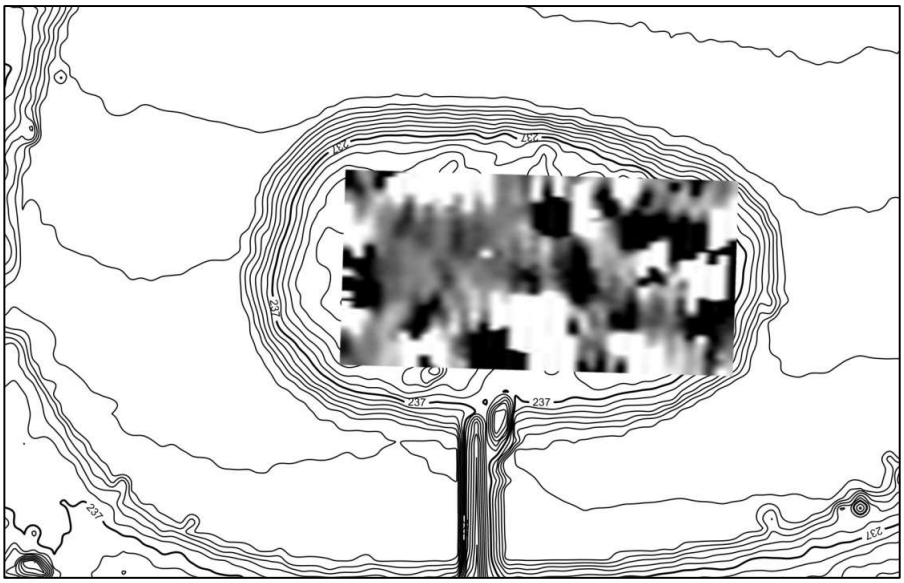

il. 106. Błotnica Strzelecka, wyniki badań geofizycznych przy użyciu magnetometru w obrębie reliktów potencjalnego stanowiska

Materialne ślady po tych założeniach, podobnie jak w przypadku Bierawy, nie są obecnie czytelne terenowo. Być może zostały zniszczone przez młodszą, nowożytną zabudowę folwarczną, a niekiedy także procesy urbanizacyjne, które miały duży wpływ na wygląd dawnych wsi i osad, szczególnie w ziemi bytomskiej. Optymistyczny jest jednak fakt, że duża część inwestycji prowadzonych na terenie dawnych układów ruralistycznych posiada warunek zapewniania nadzorów archeologicznych. Być może w przyszłości przełoży się to również na odkrycia związane z istnieniem zanikłych siedlisk rycerskich regionu.

5. Kultura materialna osadnictwa dworskiego

5.1. Wprowadzenie

Badania archeologiczne prowadzone w obrębie reliktów dworów rycerskich w dawnym księstwie bytomskim dostarczyły bardzo dużej ilości materiałów zabytkowych, świadczących zarówno o wyglądzie zabudowy siedlisk, jak też o codziennym życiu jego mieszkańców. Są to przedmioty wykonane z metali, gliny, a także kamienia czy drewna. Zwykle to niestety jedynie fragmenty uszkodzonych lub zużytych przedmiotów, stłuczki bądź różnego rodzaju odpady pokonsumpcyjne czy powytwórcze, ale potencjalnie także przypadkowe zguby.

Jak pokazują dotychczasowe wyniki prac archeologicznych, materiały zabytkowe zalegały w dużej mierze w wypełnisku wykopów lokalizowanych w obrębie *plateau* kopców w celu rozpoznania reliktów ich zabudowy. Procesy erozyjne, ale także częste nowożytne i współczesne niwelacje powierzchni grodzisk sprawiały, że zwykle odkrywano jedynie dolne partie budynków mieszkalnych czy gospodarczych, a szczególnie te zagłębione pierwotnie w ziemię podpiwniczenia czy odrębne piwniczki. Niezwykle rzadko archeolodzy natrafiają na zawalisko, będące zwykle efektem pożaru z układem nawarstwień powstałych jedynie na skutek naturalnych procesów nawiewania czy rozkładu i kumulacji szczątków organicznych. Dowodem nagłej katastrofy, która dotknęła dany dwór są wówczas przedmioty, które pozostały w jego wnętrzu, a których z nie udało się zabrać jego mieszkańcom podczas ewakuacji. Takie sytuacje w przypadku omawianych dworów rycerstwa górnośląskiego są bardzo rzadkie. Zwykle pogorzeliska były penetrowane i niwelowane, zapewne tuż po tragedii przez jego mieszkańców, ale bardzo często także w późniejszym czasie za sprawą porządkowania terenu, np. w celu adaptacji rolniczej czy przystosowania go do innych funkcji.

W przypadku części dworów bardzo duża ilość przedmiotów związanych z ich funkcjonowaniem odkrywana była również w obrębie otaczających je przekopów/fos. Wykopaliska potwierdzają, że trafiały tu często odpadki, zarówno organiczne jak też nieorganiczne. Dla badaczy dawnych dworów są to swoiste „śmietniki" mieszkańców dworów, których wartość poznawcza z punktu widzenia badań nad omawianą kulturą materialną dworów jest często nieoceniona.

Zdecydowanie najrzadziej odkrywane są zabytki związane z funkcjonowaniem dworu poza samymi plateau kopców oraz fosami. W dużej mierze związane jest to z faktem, że niezwykle rzadko weryfikowano metodami archeologicznymi przestrzeń otaczającą dwory. W

ostatnich latach przeprowadzono szereg badań geofizycznych, których celem było stwierdzenie istnienia ewentualnych śladów podgrodzi o funkcjach zapleczy gospodarczych, które potencjalnie winny towarzyszyć samym budynkom mieszkalnym. Badaniom nieinwazyjnym prowadzonym w otoczeniu kopców w niektórych przypadkach towarzyszyły również prace powierzchniowe, z wykorzystaniem detektorów metali i georeferencji zabytków. Ich wyniki okazały się być jednak bardzo ograniczone[905].

Największa liczba zabytków odkrywana w trakcie badań to pozostałości przedmiotów związanych z codziennym przygotowaniem, dystrybucją i konsumpcją pożywienia oraz wody czy innych napojów. Jest to zrozumiałe, jako że zapewnienie podstawowych potrzeb życiowych to rzecz nadrzędna.

Kolejną grupą są zabytki stanowiące świadectwa różnych aktywności związanych z życiem gospodarczym dworów (**il. 107**). Zaliczyć tu można przedmioty używane do uprawy roślin oraz hodowli zwierząt. Niezwykle cennym źródłem uzupełniającym wiedzę w tej materii są wyniki badań archeobotanicznych i archeozoologicznych.

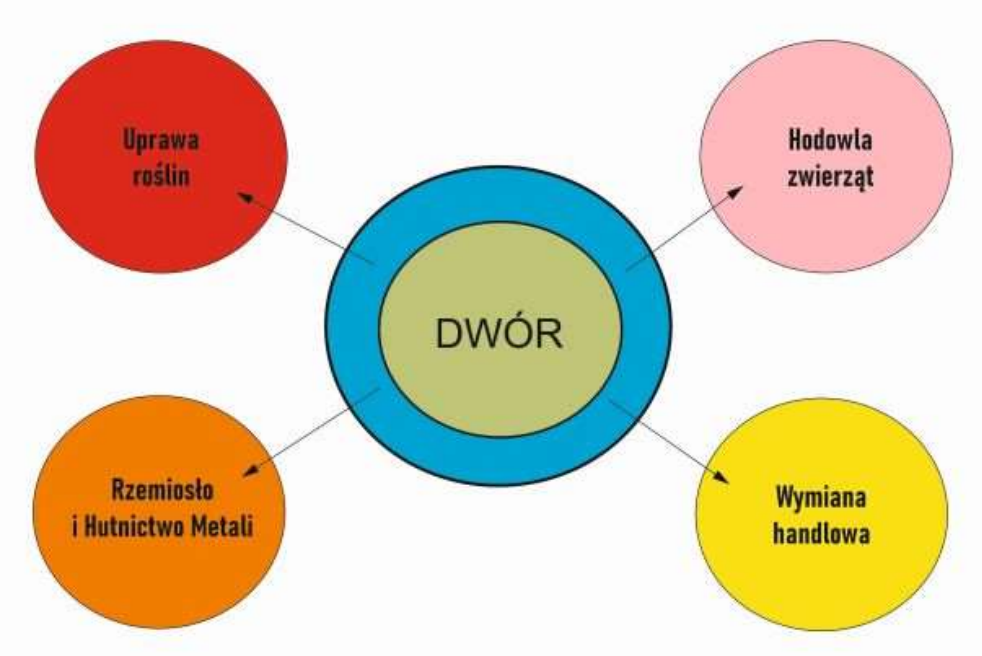

il. 107. Aktywności związane z funkcjonowaniem gospodarczym dworów średniowiecznych w księstwie bytomskim na podstawie źródeł archeologicznych

Z płaszczyzną gospodarczą funkcjonowania dworów wiązać można także przedmioty wykorzystywane w różnych gałęziach rzemiosła. O tej sferze życia w dworach „mówią" również znaleziska wszelakich odrzutów poprodukcyjnych czy innych materialnych śladów wytwórczości. Wyrazem aktywności gospodarczej była także wymiana handlowa, z którą

[905] Więcej na ten temat patrz: Rozdział 4.

związana jest jednak dosyć skromna grupa odkrytych podczas badań dworów zabytków ruchomych.

Ważną częścią kultury materialnej są także elementy strojów noszonych przez użytkowników dworów. Jedynie w wyjątkowych przypadkach stanowią one świadectwa statusu społecznego. Bardzo rzadką kategorią znalezisk są natomiast przedmioty związane np. ze sferą duchową czy wierzeniami. Wyjątkowe są również te, dzięki którym wnioskować można o poziomie intelektualnym mieszkańców dworów czy ich zainteresowaniach. Są to aspekty życia dworskiego, o których wnioskować można jednak po części za sprawą źródeł ikonograficznych, do których zaliczyć można również niektóre zabytki archeologiczne.

W obrębie siedzib rycerskich odkrywane są również elementy uzbrojenia. Jedynie część z nich to pozostałości indywidualnego wyposażenia zbrojnych. W głównej mierze to relikty pocisków, które często są przede wszystkim świadectwem burzliwej historii siedlisk dworskich.

Ostatnią kategorią zabytków są pozostałości różnych detali osprzętu budowlanego. Służyły one zarówno do spajania elementów konstrukcji budynków, ale także jako elementy zwiększające funkcjonalność ich wnętrz czy obejścia. Dzięki niektórym okazom analizować można także poszczególne detale konstrukcyjne zabudowy, m.in. wygląd drzwi. Do tej grupy zabytków można również pozostałości urządzeń grzewczych czy ruchomego inwentarza budynków w postaci np. mebli.

Omówienie poszczególnych kategorii zabytków być może pozwoli na rekonstrukcję wizerunku życia codziennego w średniowiecznym dworze rycerskim na terenie omawianej części Śląska.

5.2. W kuchni i przy stole

Przygotowywanie i spożywanie posiłków to powtarzalne czynności, które uznać należy za jedne z ważniejszych elementów codzienności dla mieszkańców dworów doby średniowiecza. Specyfika samej diety i różnorodność pożywienia to kwestie, które omówione zostaną w innym miejscu tej pracy, z racji ich bezpośredniego związku z uprawą roli i hodowlą zwierząt.

W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w obrębie reliktów dworów w dawnym księstwie bytomskim najliczniejszą grupą zabytków są zwykle ułamki naczyń ceramicznych. Rzadziej odkrywane są okazy zachowane kompletnie. Obok naczyń ceramicznych, zarówno w kuchni, jak też na stole używano także takich wykonywanych z metali i ze szkła. Uzupełnieniem tego ruchomego wyposażenia są m.in. relikty sztućców czy przyrządów służących do wstępnej obróbki pożywienia.

Przystępując do omówienia znalezisk wspomnieć należy o samych kuchniach dworskich, ich urządzeniu i wyglądzie. W ogólnym znaczeniu jest to miejsce, którym określa się zwyczajowo przestrzeń, w której poddawano obróbce cieplnej przygotowywane posiłki. W wiejskich chałupach chłopskich na terenie Polski było to pomieszczenie we wnętrzu, zwane tradycyjnie czarna izbą[906]. Z pewnością jednak nie były to pomieszczenia służące jedynie celom kuchennym, lecz raczej wielofunkcyjne dla mieszkańców[907]. Istotnym elementem pomieszczenia było wyposażenie w uprzędzenie w typie pieca lub kominka, zaopatrzonego ewentualnie w system odprowadzania dymu w postaci komina. Sam proces obróbki cieplnej pożywienia odbywał się zwykle na otwartym ogniu i polegał na przystawianiu naczyń lub też ich podwieszaniu nad ogniem.

Pozostałości urządzenia piecowego natrafiono w trakcie badań reliktów dworu w Woźnikach. Tutejszy piec posiadał glinianą kopułę, wzniesioną na drewnianym ruszcie, a samo urządzenie zlokalizowano z jednym z narożników najniższej kondygnacji dworu. Tego typu konstrukcje posiadały tzw. piece chlebowe, znany przede wszystkim z badań etnologów (**il. 108**). Jak pisał K. Moszyński: „*Sposób budowania pieca u przeważnej części Słowian był następujący… Na wzniesieniu , uformowanym przez drewniany pomost, ułożony na zrębie, albo też czterech nóżkach czy palikach ubijano grubą taflę z gliny; na niej nieco w tyle umieszczano właściwy piec chlebowy…*”[908]. Urządzenia te z powodzeniem wykorzystać można było także do wypieku mięsa, ryb, warzyw, a także suszenia m.in. owoców czy ziół.

[906] Puszet 1903, s. 47.
[907] Marciniak-Kajzer 2013, s, 454-457.
[908] Moszyński 1929, s. 524.

il. 108. Aleksander Kotsis, „*Sieroca dola*", lata 60-70 te XIX w.

W kontekście innych dworów i dostępnej ikonografii warto jednak podkreślić, że przygotowywanie potraw odbywało się także poza ich obrębem, na podwórzach czy innych budynków gospodarczych. Zwracała na to uwagę A. Marciniak-Kajzer[909]. Nie wykluczone, że stosowano przestrzenie zadaszone, w formie naziemnych wiat, z paleniskiem, dostosowanych do funkcji kuchennych. Być może niektóre dwory posiadały osobne budynki kuchni w tzw. obejściu. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na zapis w Urbarzu Miejskim miasta Gliwice z 1580 r., gdzie zawarto opis dworu zbudowanego przez ówczesnego właściciela miasta *Fryderyka von Zetrycz*[910]. Obok opisu budynku mieszkalnego, na dziedzińcu otoczonym płotem, znajdował się drewniany budynek kuchenny z dodatkowym pomieszczeniem i stajnią. Zapis ten pokazuje, że w tutejszym dworze potrawy przygotowywano w osobnym budynku.

W trakcie badań omawianych reliktów dworów średniowiecznych niestety nie natrafiono na elementy zabudowy, które potwierdzałyby obecność dodatkowych budynków, które pełnić mogły rolę kuchni. Warto wspomnieć w tym miejscu jednak o odkryciu w obrębie plateau siedliska w Czechowicach dwóch budynków naziemnych, o lekkich konstrukcjach, wspartych na słupach, które to pewnością posiadały funkcje gospodarcze. Nie

[909] Marciniak-Kajzer 2024, s. 67-74.
[910] Błaszczyk et alli 1988, s. 72-73.

wykluczone, że związane one mogły być z hodowlą zwierząt bądź magazynowaniem, a być może po części z obróbką pożywienia[911].

Najpowszechniejszym typem zabytków, które świadczą o przygotowywaniu, przechowywaniu, transporcie czy wreszcie serwowaniu pożywienia i napojów są naczynia ceramiczne. Jak wspomniano już, w trakcie badań średniowiecznych dworów znajdowane są przeważnie setki, a nierzadko nawet tysiące ułamków przeróżnych ich form. Częstsze są egzemplarze, które udało się w dużej mierze zrekonstruować w trakcie żmudnego procesu wyklejania z fragmentów.

Problematyka garncarstwa średniowiecznego na terenie Górnego Śląska poruszana była w stosunkowo licznych mniejszych czy większych opracowaniach naukowych. Dotyczyły one zarówno prób waloryzacji dużych zespołów ułamków naczyń, technologii ich wytwarzania czy funkcjonalności różnych form. Co istotne, w dużej mierze kanwą do ich powstawania były znaleziska na terenie powstałych w średniowieczu ośrodków miejskich[912]. Zagadnienie używania naczyń ceramicznych w dworach rycerskich podejmowano dotychczas jedynie w pracach dotyczących poszczególnych obiektów[913]. Brak jak dotąd publikacji, która podejmuje próbę całościowej charakterystyki zabytków tej sfery kultury materialnej, co zapewne było wynikiem dotychczasowego stanu badań nad dworami, które dopiero w ostatnich latach przyniosły wiele nowych odkryć. Towarzyszące badaniom znaleziska naczyń ceramicznych pozwalają na dokonanie próby podsumowania dotychczasowego stanu wiedzy w tej materii, a także uchwycenia ogólnych cech wyrobów garncarskich używanych w siedliskach rycerskich na tym terenie.

Charakterystykę naczyń w dworach dawnego księstwa bytomskiego warto z pewnością skorelować z chronologią użytkowania poszczególnych obiektów. Ma to na celu przede wszystkim uchwycenie potencjalnych przemian, zarówno w technologii ich produkcji, czy też niuansach zdobnictwa powierzchni czy wreszcie wachlarzu używanych form. W tym celu wyznaczono trzy odcinki czasowe, w ramach których zdecydowano się przeprowadzić analizę. Wyznaczono je w głównej mierze na podstawie uzyskanych datowań próbek pobranych w trackie badań archeologicznych obiektów metodami: 14C, termoluminescencji oraz dendrochronologii. Należy jednak podkreślić, że zaproponowane przedziały mają

[911] Szczegółowe informacje dotyczące tych obiektów zawarto w Rozdziale 4. Patrz też: Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 49-51.
[912] np. Wójcik-Kuehnel 2004, s. 221-233; Zdaniewicz 201a, s. 82-100; Niemczyk, Zdaniewicz 2022, s. 265–294; Szajt 2021.
[913] np. Kawka 2015, s. 87-122; Goiński 2016, s. 92-105.

charakter wyłącznie umowny i nie należy ich traktować jako sztywnych ram chronologicznych.

W przypadku naczyń ceramicznych przeżywanie się tradycji garncarskich, wyrażanych przede wszystkim w wyglądzie naczyń było z pewnością procesem, który w obrębie poszczególnych dworów mógł przebiegać z różną intensywnością. Mogły mieć na to wpływ, m.in. status materialny właścicieli dworów, kontakty handlowe czy bliskość ośrodków miejskich czy nawet zdolności poszczególnych miejscowych wytwórców. Innym problemem jest również „długa" chronologia użytkowania stanowisk, sięgająca w przypadku pojedynczych obiektów kilkuset lat. Z racji tego, że młodsze obiekty często wznoszono na śladzie po starszych, niekiedy trudno o wydzielenie zamkniętych poziomów osadniczych, które przyporządkować można do danej fazy użytkowania. Skutkowało to niekiedy przemieszaniem materiałów zabytkowych pomiędzy poziomami, co w konsekwencji może wpływać na błędne datowanie poszczególnych zabytków, a finalnie zakłócać uzyskanie precyzyjnych datowań. W trakcie opracowania starano się jednak minimalizować ten efekt przez odpowiedni dobór materiałów ceramicznych do analiz[914].

Pierwszy z wyznaczonych odcinków obejmuje czas od schyłku XIII po 2 połowę XIV w. i związany jest z najstarszym horyzontem powstawania i użytkowania dworów rycerskich. Specyfikę materiałów ceramicznych z tego okresu omówiono na podstawie odkryć z konkretnych poziomów osadniczych z obiektów w Ciochowicach, Kielczy, Kozłowie, Rachowicach, Widowie, a po części także na podstawie zabytków z Balcarzowic, Mikulczyc, Tarnowic Starych i Pniowa.

Przystępując do analizy warto podkreślić, że od 2 poł. XIII w. w garncarstwie śląskim nastąpiły bardzo duże zmiany, związane przede wszystkim z ruchem kolonizacyjnym i upowszechnieniem nowych technik produkcji naczyń[915]. Pojawienie się nowych tradycji warsztatowych, odzwierciedlających się w cechach technologiczno-stylistycznych naczyń doprowadziło do swoistej rewolucji również w produkcji ceramiki naczyniowej. W trakcie budowy naczyń zaczęto w większym stopniu wykorzystywać, a przy wypale zaczęto stosować wypał redukcyjny. Nie znaczy to jednak, że tradycyjne metody budowy naczyń, wykorzystywane we wczesnym średniowieczu nagle zostały zupełnie zarzucone[916]. Nowe techniki produkcji szybciej były adaptowane w dużych ośrodkach osadniczych, tj. miastach,

[914] Badania archeologiczne zdecydowanej większości prezentowanych w pracy obiektów przeprowadzone zostały przez autora, co niewątpliwie ma znaczenie dla właściwej oceny i dobru materiału do analiz.
[915] Rzeźnik 1998, s. 122-123.
[916] Tamże, s. 124-127.

gdzie przejmują je i utrwalają warsztaty cechowe. Techniki tradycyjne dużej przeżywają się na wsiach, gdzie naczynia wytwarzają lokalni wytwórcy.

Specyfiką zestawów naczyń używanych w dworach w omawianym horyzoncie jest ich swoista niejednorodność technologiczna. Naczynia ceramiczne odkrywane w trakcie badań dworów z omawianego horyzontu produkowano w oparciu o różne tradycje warsztatowe. W obrębie poziomów osadniczych współwystępują ze sobą bowiem w tym czasie naczynia, które posiadają cechy tradycyjnego garncarstwa wczesnośredniowiecznego, a także takie które produkowane były w warsztatach wykorzystujących nowe, charakterystyczne już dla późnego średniowiecza metody produkcji. Co istotne, funkcjonują również egzemplarze, które posiadają cechy obydwu powyższych. Kwestia ta wymaga z pewnością krótkiego omówienia.

Na podstawie analizy makroskopowej i ilościowej stwierdzić można, że najbardziej powszechną formą naczynia tradycyjnego używanego w dworach powstałych w omawianym horyzoncie był garnek, o tradycyjnym esowatym profilu, z wyodrębnioną szyjką, posiadający płaskie lub lekko wklęsłe dno. Niestety ze względu na rozdrobnienie odkrywanych naczyń trudno tu o odtworzenie dokładnych cech metrycznych. Średnice wylewów wahały się zwykle od 12-16 cm, co świadczy, że nie były to naczynia dużych rozmiarów. Trudno tu jednak o dokładne szacunki dotyczące ich pojemności. Garnek był dla użytkowników dworów naczyniem wielofunkcyjnym, służącym zarówno do przygotowywania, jak też przechowywania czy transportu.

Garnki wykonane w oparciu o tradycyjne techniki zwykle nie posiadały wklęsło-wypukłych fałd na wewnętrznych ściankach, co wskazuje na słabszą rotację koła. Egzemplarze te są zwykle słabiej wypalone, czego wyrazem jest większa ścieralność ścianek, a zdobienia ograniczają się do poziomych, dookolnych, ostro profilowanych rowków, motywów falistych czy też skośnych żłobków (**il. 154.5**; **il. 173.1-9**; **il. 197.10**; **il. 212.2**; **il. 287.6**, **8**; **il. 332.1**, **5**, **7**). Cześć naczyń nosi ślady szkliwienia powierzchni, przeważanie nierównomiernego, obejmującego tylko partie naczyń. Barwy szkliw oscylują w odcieniach koloru zielonego, ciemnozielonego, po pomarańczowo-zielony. Niekiedy naczynia posiadały jednocześnie cechy „tradycyjne", jak też „późnośredniowieczne", świadczące, że stanowią one wyroby garncarstwa przejściowego. Miało to swój wyraz także w cechach stylistyczno-technologicznych. Niektóre naczynia posiadały wykonano bowiem ewidentnie przy niskiej rotacji koła oraz słaby wypał ścianek, a posiadały brzeg uformowany w formę profilowej listwy plastycznej (z okapem), które to stanowią swoisty wyróżnik wielu naczyń garncarstwa

późnośredniowiecznego (**il. 173.4**)[917]. W innych przypadkach, naczynia o formie nawiązującej do „tradycyjnych" naczyń z tzw. cylindryczną szyjką, których powierzchnię zdobią motywy faliste, ukośne żłobki towarzyszące poziomym dookolnym rowkom zostały wykonane z zastosowaniem silnej rotacji koła i wypalone w atmosferze redukcyjnej (**il. 173.13**).

Cechą technologiczną naczyń z najmłodszego horyzontu wczesnośredniowiecznego, a także egzemplarzy tzw., „przejściowych" są również formy ukształtowania brzegów, w postaci niskiej, słabo profilowanej listwy (**il. 154.2**; **il. 159.1**; **5, il. 173.1-3**; **il. 197.9**; **il. 211.1-3**; **il. 212.3-4**; **il. 287.1, 4**, **6**; **il. 332.2-3**). Naczynia o tak formowanych brzegach znane są w większych ilościach z poziomów osadniczych datowanych na XIII w. odkrywanych m.in. na terenie Wrocławia[918]. Na terenie Górnego Śląska odkrywano je m.in. w trakcie badań datowanych na XIII-XIV w. nawarstwień kulturowych związanych z funkcjonowaniem grodu kasztelańskiego na górze zamkowej w Toszku czy warstwach nadcalcowych w obrębie gliwickiego Rynku[919]. Brzegi o takich formach ukształtowania znane są również z badań grodziska w Woźnikach, gdzie wiązać je można najpewniej z 1 poł. XIV w. i funkcjonowaniem tutejszego ośrodka władzy książęcej(**il. 342.1-7**).

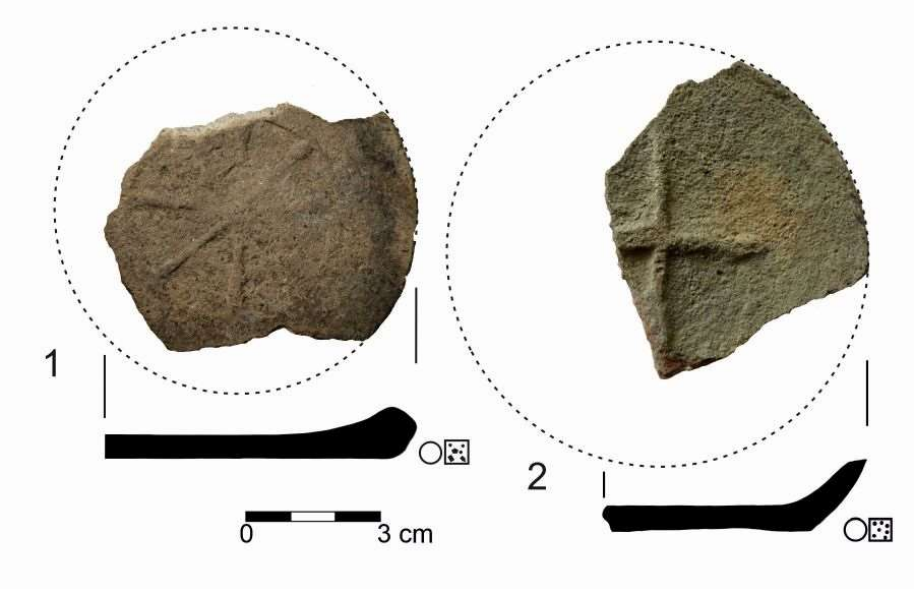

il. 109. Dna naczyń ze znakami garncarskimi, 1: Rachowice; 2: Kielcza

W trakcie analizy naczyń z badań dworów odnotowano w pojedynczych przypadkach także inne cechy technologiczne, które uznać można za charakterystyczne jeszcze dla wczesnośredniowiecznych tradycji garncarskich. Pierwszą z nich jest obecność tzw. znaków

[917] Niekiedy brzegi tego typu określane są w literaturze przedmiotu jako „*z okapem"*.
[918] Rzeźnik 2005, Tabl. 2 i 4.
[919] Zdaniewicz 2011a ,tabl. IV; Zdaniewicz 2012a, fig.77. a-f, fig. 78. i-n.

garncarskich odciśniętych na dnach naczyń[920]. Znak w formie koła ze rozchodzącymi się w jego wnętrzu promieniami odnotowano na ułamku odkrytym w trakcie badań reliktów zabudowy dworskiej w Rachowicach (**il. 109.1**). Widniej on także na dnach naczyń o cechach garncarstwa „przejściowego". Niemal analogiczny znak odnaleźć można na dnie naczynia, datowanego na horyzont ok. poł. XIII w. odkrytego na Placu Nowy Targ we Wrocławiu[921]. Znak w postaci niewielkich rozmiarów krzyża, umieszczony koncentrycznie zarejestrowano także na jednym z den odkrytych w Pniowie. Niestety odkryto go w wypełnisku fosy, pośród dużej ilości ułamków naczyń ceramicznych, które pochodzą z XIV-XV w., co utrudnia jego precyzyjne datowanie. Nieco większych rozmiarów był znak na dnie jednego z naczyń odkrytych w zawalisku dworu w Kielczy, w warstwie, którą na podstawie datowań 14C spalonych ziarniaków zbóż oraz termoluminescencji wydatowano na XIV w. (**il. 109.2**).

Interesujący jest jednak fakt, że wśród wspomnianych fragmentów odkrytych w pniowskiej fosie naczyń znalazły się inne, które formą i stylistyką wykonania nawiązują do naczyń wczesnośredniowiecznych, m.in. fragment garnka o prostym brzegu, zdobiony poniżej szyjki motywem przeplatających się rytych linii falistych (**il. 276.1**). Za taki uznać można odkryty tu także fragment naczynia wykonanego z masy garncarskiej z dodatkiem tłucznia oraz ziaren grafitu (**il. 276.3**). Wykorzystywanie ziarnistego grafitu do produkcji naczyń znane jest przede wszystkim z terenu Moraw, lecz egzemplarze z jego dodatkiem odnotowywane są również na terenie Śląska w horyzoncie końca XII i pierwszych dziesięcioleci XIII w.[922]. Według najnowszych ustaleń eksperymentalnych domieszka grafitu miała polepszyć właściwości poślizgowe masy garncarskiej, a w konsekwencji ułatwić budowę naczynia na kole[923]. Fragmenty ceramiki z dodatkiem ziarnistego grafitu odkryto także na terenie wzgórza zamkowego w Toszku, w warstwach związanych z funkcjonowaniem kasztelani w XII-XIII w.[924].

W zestawach naczyń używanych w tym horyzoncie czasowym naczyniom tradycyjnym towarzyszą te wykonane w technologii późnośredniowiecznej. Są to zatem naczynia wykonane na kole, technikami ślizgowymi, z gliny, zwykle z wyselekcjonowaną domieszką ziarnistą, wypalone w atmosferze utleniającej bądź redukcyjnej. Wśród form naczyń dominują garnki, o brzegach w postaci mniej lub bardziej profilowanych listew plastycznych (tzw. *„z okapem"*) (**il. 173.12**; **il. 197.1-5**; **il. 211.8-9**; **il. 212.5, 8**; **il. 229.1-6**; **il.**

[920] Kwestia funkcji tych znaków pozostaje w dalszym ciągu tematem sporów naukowców. Więcej na ten temat, m.in. Buko 1982, s. 79–109.
[921] Kmiecik, Szwed 2022, s. 44.
[922] Parczewski 1982, s. 66-67.
[923] Więcej na ten temat: Rzeźnik, Stosik 2004, s. 171-186.
[924] Zdaniewicz 2011a, s. 577.

253. 2-6, 8; **il. 323.1-3**; **il. 332.6**), bądź też pogrubionych, zaokrąglonych (**il. 253.1**). Liczne analogie znane są m.in. z XIII-XIV w. poziomów osadniczych z Rynku w Gliwicach czy Koźlu[925].

Obok garnków odnotowywano również dzbany (**il. 212.6**, **9**) zaopatrzane w taśmowate ucha (k65.7). Na uwagę zasługuje wylew dzbana odkrytego na *plateau* obiektu w Mikulczycach. Posiada on brzeg w postaci profilowanej listwy plastycznej, zdobionej w dolnej części regularnymi pionowymi odciskami oraz silnie przewężoną szyjkę, zdobioną pojedynczym plastycznym wałkiem. Powierzchnia zewnętrzna tego egzemplarza pokryta jest zielonym szkliwem. Zbliżone pod względem technologicznym okazy dzbanów wydobyto z wypełniska studni na Placu Krakowskim w Bytomiu, których cembrowiny wykonano z drzew ściętych w 2 poł. XIII w.[926]

Innymi formami naczyń są szerokootworowe misy (**il. 229.5**), a także pokrywki z wyodrębnionymi, owalnymi w rzucie uchwytami (**il. 154.7**; **il. 211.4-5**). Niestety wśród analizowanych pozostałości naczyń, które wiązać można z omawianym horyzontem nie udało się zidentyfikować takich, które z całą pewnością potwierdzałyby używanie pucharków czy kubków, czyli form używanych do serwowania płynów. Ich powszechność na stołach mieszczańskich na terenie Śląska potwierdzą znaleziska z badań większych ośrodków regionu[927]. Trudno więc wyobrazić sobie, że nie korzystano z nich również w dworach rycerskich.

Omawiane naczynia często podsiały ornamentowane powierzchnie. Motywem przewodnim były dookolne ostro lub łagodnie profilowane rowki, którymi zdobiono w zdecydowanej większości brzuśce. Zdobieniom tym towarzyszyły motywy wykonane radełkiem (**il. 173.11**; **il. 211.11-13**; **il. 287.9**). Szkliwienie powierzchni naczyń nie było częste, a w przypadku naczyń redukcyjnych zupełnie incydentalne.

Zdecydowanie bardziej interesujące są zestawy naczyń, używanych w dworach rycerskich, funkcjonowały w horyzoncie, którego ramy czasowe mieszczą się w przedziale czasowym od mniej więcej schyłku XIV w. po 2 połowę XV w. Do analizy wytypowano przede wszystkim materiały z obiektów w Ciochowicach, Czechowicach, Kochłowicach, Rudnie, Widowie oraz w Woźnikach, ale również pojedyncze naczynia z Chudowa, Kamieńca, Płużnicy Wielkiej, Pniowa, Proboszczowic, Rokitnicy, Rudy Śląskiej czy Ziemięcic.

[925] Zdaniewicz 2012a, fig.77. n-u, fig. 80 a-b, fig. 81 c-j; Targaczewski, Zdaniewicz 2022, ryc. 5.1-5; 7.2, 4-5.
[926] Niemczyk, Zdaniewicz 2022, s. 265–294.
[927] Szajt 2021, s. 51-55, 203-210.

Zestaw form naczyń używanych w dworach w omawianym horyzoncie ulega zdecydowanemu poszerzeniu. W trakcie analizy technologicznej materiału ceramicznego z badań udało się zrekonstruować i wydzielić przynajmniej kilka typów naczyń, użytkowanych przez mieszkańców dworów. Z pewnością w większości miały one zastosowanie jako naczynia użytkowe, kuchenne, służące zarówno do przygotowywania, jak też przechowywania potraw.

Naczynia w tym czasie produkowano praktycznie już wyłącznie w oparciu o techniki późnośredniowieczne, które, o czym wspomniano uprzednio, upowszechniały się na terenie Górnego Śląska już od XIII stulecia. Wykonywano je na szybkoobrotowym kole, przede wszystkim techniką taśmowo-ślizgową, o czym świadczą ślady technologiczne na obserwowane przełomach i powierzchniach wewnętrznych naczyń. Niestety bardzo trudno określić jak duży procent naczyń używanych w dworach stanowiły egzemplarze toczone na kole. W opinii autora nie był on jednak znaczący, co przejawia się przede wszystkim w bardzo niskiej frekwencji naczyń cienkościennych, czy też m.in. frakcji stosowanej domieszki do masy garncarskiej.

O stosowaniu silnej rotacji koła świadczy silniejsze mocowanie płaskich den budowanych naczyń do podkładek kół garncarskich, które wymagało następnie odcięcia gotowego egzemplarza przy pomocy drutu. Obserwacja den naczyń wskazuje, że część z nich posiada na powierzchni pętelkowe ślady, świadczące o stosowaniu linek garncarskich. Można przypuszczać, że stosowali je raczej bardziej wyspecjalizowani garncarze miejscy, zrzeszeni w cechach rzemieślniczych niż wiejscy wytwórcy. Na podstawie obserwacji makroskopowych można też stwierdzić, że przy osadzaniu naczyń na podkładkach kół garncarze stosowali przeważnie jednak podsypki ziarniste lub nieziarniste, w postaci np. popiołu. Po uformowaniu, w celu zdjęcia z koła, gotowe formy w takich przypadkach niekiedy poważano, czego dowodem są ślady na partiach przydennych naczyń.

Najpowszechniej używanymi w omawianym horyzoncie naczyniami były garnki oraz dzbany. Wykonywano je zwykle z glin żelazistych, choć także takich zawierających domieszką wapnia, o czym świadczą ceglaste, kremowe i białe barwy ścianek, uzyskane po wypale w atmosferze utleniającej. Waloryzacje materiałów ceramicznych z badań dworów poświadczają, że częściej używano naczyń wypalonych w ten sposób niż egzemplarzy redukcyjnych. Jeśli chodzi o inne cechy technologiczne garnków i dzbanów tego okresu to preferowano egzemplarze o pogrubionych, zwykle zaokrąglonych brzegach (kolbowatych) (**il. 174.1-5**; **il. 186.1,3, 5-8**; **il. 187.1**; **il. 205.3**; **il. 221.1-6**; **il. 268.1-4**; **il. 276.9,11**; **il. 281.1-2**; **il. 295.4**; **il. 301.1**; **il. 308.3-7**; **il. 314.2-5, 7**; **il. 333,1-3, 5, 11-12**; **il. 343.1-3**; **il. 352.1-2**), choć

używano również okazów o wylewach w formie mniej lub bardziej profilowanej listwy plastycznej (**il. 174.6**; **il. 186.2,4, 9**; **il. 187.2-3**; **il. 205.1-2, 5**; **il. 221.7-9**; **il. 295.1-3**; **il. 301.2-3**; **il. 308.1-2**; **il. 333.6, 13**; **il. 343. 4-6, 8-10**). Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują okazy dzbanów o smukłych, długich szyjkach, zaopatrzone w taśmowate ucha (**il. 187.4-5**; **il. 343.7**). Okazy garnków, o smuklejszych, silnie podciętych brzegach są rzadsze (**il. 205.4**; **il. 314.1**).

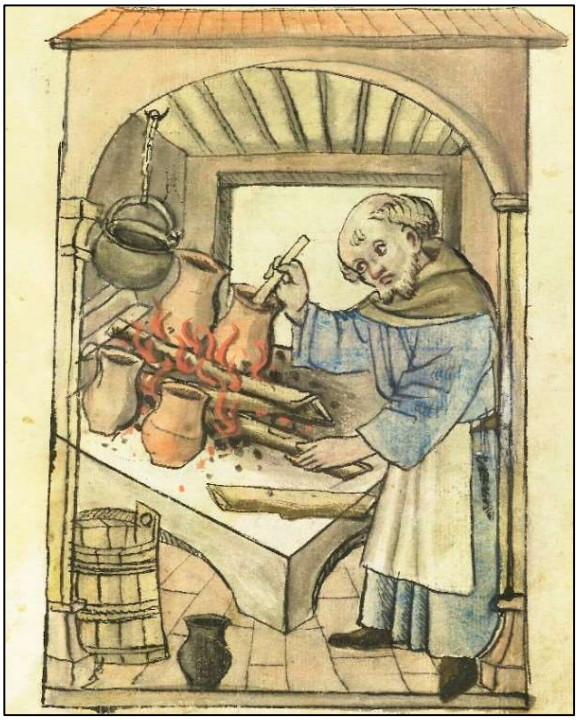

il. 110. Zakonnik przygotowujący posiłek na rycinie z 1475 r.

Niestety ze względu na fakt, że materiał ceramiczny uzyskany z badań dworów jest silnie rozdrobniony, trudno w sposób miarodajny określić często wymiary i pojemności używanych garnków. Średnice wylewów garnków oscylowały w granicach 14-18 cm, choć odnotowywano także egzemplarze o większych rozmiarach i średnicy wylewu przekraczającej 20 cm. Ogółem na podstawie analizy pojedynczych zrekonstruowanych okazów można stwierdzić zwykle ich pojemność oscylowała w granicach 2,5-3,5 l[928]. W późnym średniowieczu garnki wykorzystywano do gotowania, o czym świadczy ikonografia XV w. (**il. 110**), jak też zachowane czasem na ich wewnętrznych ściankach przywary, będące zwykle świadectwem przypalenia potraw w trakcie obróbki termicznej lub też np. złego wymieszania jej składników. Niestety zachowanie tego typu śladów organicznych wymaga często odpowiednich warunków depozycji tak przepalonego naczynia. Być może za takie

[928] Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 56-58;.Zastosowano przy tym metodę zaproponowaną przy pomiarach pojemności dzbanów średniowiecznych odkrytych na terenie Bytomia, patrz: Niemczyk, Zdaniewicz 2022, s. 267–269.

należy uznać ślady zwęglonych substancji organicznych widoczne na zdjęciach mikroskopowych ścianek wewnętrznych garnków, np. z Czechowic. Trudno jednak określić bez badań fizykochemicznych czy są to pozostałości przypalonego pożywienia czy np. okopcenia powierzchni w trakcie pożaru (**il. 111**)[929]. Garnki służyły także jako pojemniki do przechowywania, np. ziarna[930].

Jedyny zachowany kompletnie uchaty garnek, który wiązać można z omawianym horyzontem odkryty został w obrębie kopca dworu w Rokitnicy (**il. 295.4**). Posiada on pogrubiony, zaokrąglony brzeg, osadzony na krótkiej szyjce, od którego odchodzi krótkie taśmowate ucho W górnej części brzuśca powierzchnia naczynia zdobiona jest pasmami łagodnie profilowanych, dookolnych rowków. Pojemność tego naczynia na podstawie analizy wielkościowej szacować można na ok. 3,4-3,6 l.

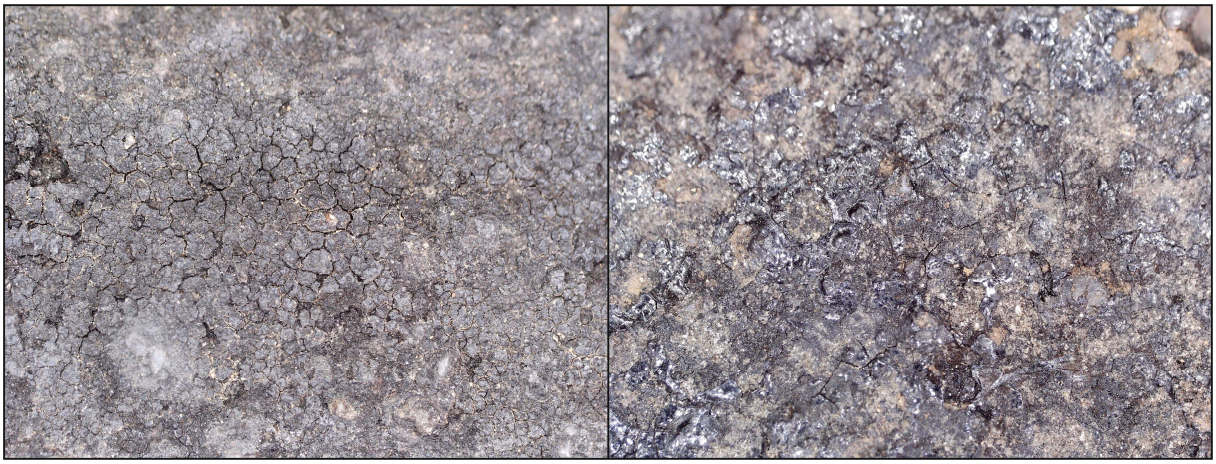

il. 111. Ślady zwęglonych substancji organicznych na powierzchniach wewnętrznych wybranych naczyń odkrytych w Czechowicach, powiększenie x10

Naczyniem o funkcjach kuchennych, ale także stołowych był z pewnością dzban. Używano ich przede zarówno do transportu płynów, choć mogły służyć jako naczynia stołowe. W przypadku dzbanów średnice wylewów nie przekraczały raczej 12-13 cm. Ich pojemności określone w przypadku pojedynczych egzemplarzy, np. zrekonstruowanego dzbana z Woźnik dochodziły do ok. 2,9-3,3 l. (**il. 343.6**), choć używano również takich o pojemnościach ok. 0,8 l, co obliczono na podstawie rekonstrukcji jednego z naczyń z Ciochowic (**il. 174.11**).

[929] Zdjęcia wykonano przy pomocy mikroskopu elektronicznego Delta Optics Smart SMP pro. Ilość substancji organicznych zachowanych na ściankach uniemożliwia jednak wykonanie miarodajnych badań fizykochemicznych, które pozwoliłyby na określenie charakteru zwęglonej substancji organicznej.
[930] Fragment garnka wypełnionego ziarnem, głownie pszenicy i żyta odkryto w trakcie badań dworu na kopcu z XV/XVI w. w Kozłowie, woj. śląskie, patrz: Kofel 2019, s. 95-111.

Uzupełnieniem garnków i dzbanów były pokrywki ceramiczne, o średnicach dochodzących do 20 cm, zaopatrzone zwykle w wydzielone, walcowate uchwyty (**il. 187, 6-7**; **il. 205.9**; **il. 276.13**).

Różnych rozmiarów dzbany wraz pucharkami związane były z pewnością z tzw. kulturą stołu dworów rycerskich w dawnym księstwie bytomskim. Używano ich jako naczyń do serwowania i spożywania płynów. Niezwykle ciekawe w tym kontekście są znaleziska z Ciochowic (**il. 112**). Odkryto tu bowiem pozostałości kilku naczyń, co ciekawe różnych pod względem technologicznym, które z dużą dozą podobieństwa służyły w miejscowym dworze jako naczynia stołowe. Niestety nie zachowały się kompletne egzemplarze, a jedynie większe partie, dzięki którym jednak można uzyskać trochę wniosków dotyczących ich używania.

W pierwszej kolejności są to okazy dzbanków i pucharków, których powierzchnie są grafitowane oraz wyświecane, co nadaje im powierzchniom metalicznego połysku. Naczynia te wykonywano zarówno z gliny z domieszką ziarnistą, jak też bez niej, a ich wypał jest bardzo dobry. Wśród nich są okazy o prostej, profilowanej lub pogrubionej i zaokrąglonej szyjce i smukłym kształcie (**il. 112.1, 8**), a także okazy o formach baniastych, z wydłużoną szyjką (**il. 112.2**). W podobnej technologii wykonano pucharki, których niestety zachowały się jedynie dolne partie (**il. 112.3-4**). Mają one płaskie dna i reprezentują smukłe formy, o mniej lub bardziej profilowanych ściankach (**il. 174.12, 14**). Powierzchnie części omówionych dzbanków i pucharków zdobiono motywami plastycznymi (**il. 112.4, 8**), poziomych, dookolnych rowków (**il. 112.2-3**) bądź tez bardziej rozbudowanymi motywami rytych linii falistych (**il. 112.3**)czy też odciskami radełka lub stempla (**il. 112.5-7, 10**). Dolne części pucharków formowano niekiedy w wydzielone stopki, niekiedy dodatkowo zdobione (**il. 112. 4, 9**). Podobnych pucharków lub dzabnków o grafitowanych i wyświecanych powierzchniach używano również w dworze w Chechle. Odkryte tu egzemplarze posiadają powierzchnie pokryte kompozycjami dookolnych rowków, rowków falistych, a także odcisków wykonanych radełkiem lub stempelkiem (**il. 159, 7-8, 10**). Naczynia uznać można być może za naśladownictwo wytwarzanych na terenie Łużyc bogato ornamentowanych pucharków czy dzbanów tzw. ceramiki grupy Falkego, które wiązać można z zastawą stołu[931]. Najbliższe analogie pochodzą z badań rezydencji książęcej w Toszku[932].

[931] Mackiewicz 2008, s. 161-169; Szajt 2015, s. 47-54.
[932] Zdaniewicz 2019c, ryc. 18.12.

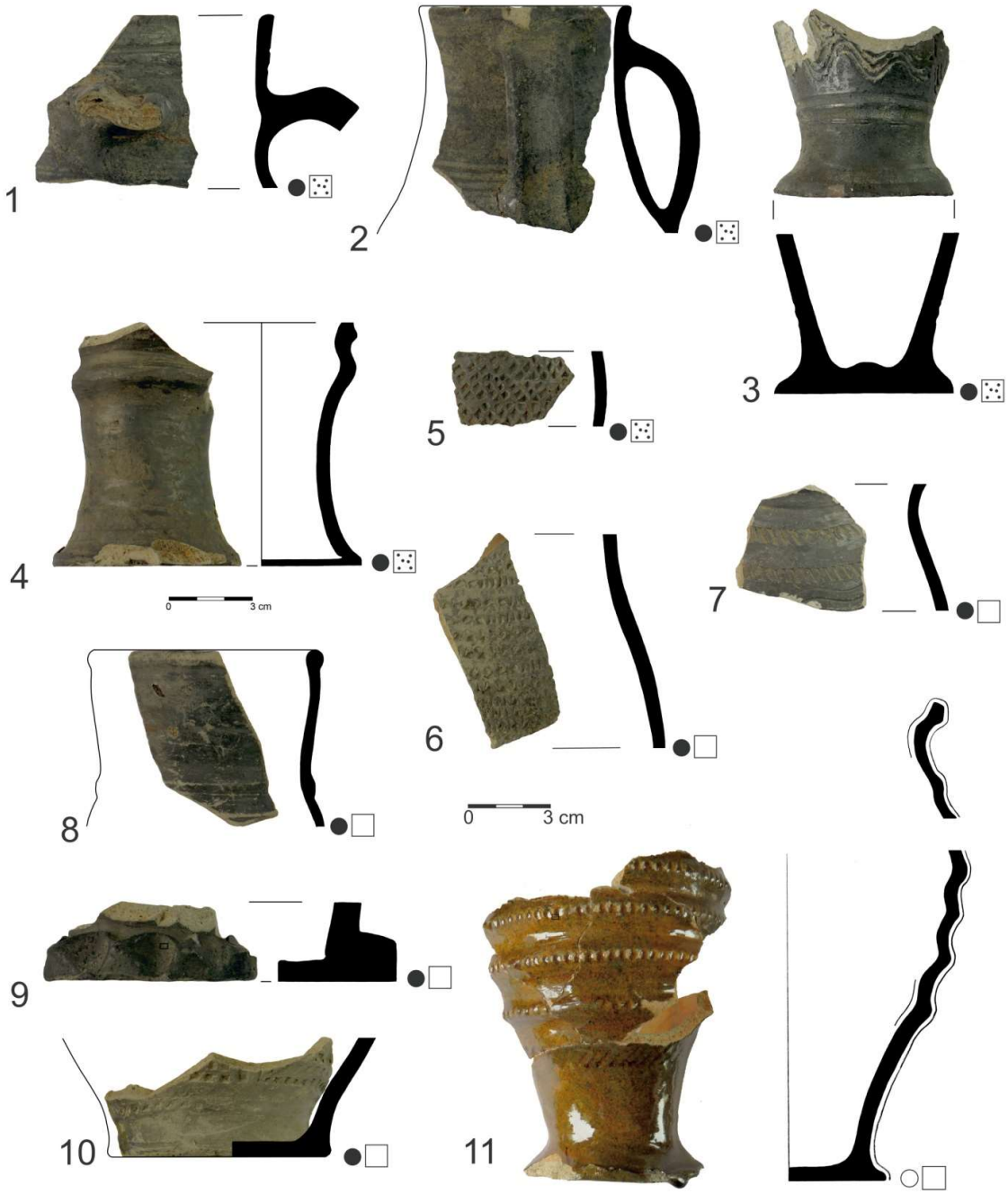

il. 112. Fragmenty dzbanków oraz pucharków z dworu w Ciochowicach

Wśród ułamków naczyń z badań obiektu w Ciochowicach natrafiono na pojedyncze ułamki tzw. pucharków loštickich (**il. 113.1-2**). Cechą szczególną tej ceramiki pochodzącej z wytwórni w okolicach morawskich Loštic i Mohelnica jest powierzchnia naczyń pokryta charakterystycznymi drobnymi guzkami[933]. Ich powstawanie było wynikiem dodawania do masy garncarskiej łupku grafitowego z zawartością pirytu. Ten za sprawą wysokiej temperatury wytwarzał gazy, tworzące na powierzchni naczyń specyficzne guzki i kratery.

[933] Goš 2007, s. 56-60.

Pracownie loštickie produkowały takie wyroby w okresie od 2 połowy XIV w. po schyłek XV w, dlatego na ten okres należałoby datować wspomniane naczynia. Fragment brzegowy pucharka z Ciochowic ma formę smukłej, profilowanej listwy plastycznej, która towarzyszyła zapewne formie bardziej smukłej, znanej m.in. z odkryć w czeskich Lošticach (**il. 113.1**)[934]. Pojedyncze ułamki pucharków, zarówno form bardziej smukłych (**il. 113.1, 3**), jak też bardziej baniastych **(il. 113.4**) odkryte zostały w trakcie badań pobliskiego Ciochowicom zamku w Toszku[935]. Świadczy to zatem o tym, że w rezydencji księcia toszeckiego jak też znajdujących się w jego otoczeniu dworów rycerskich używano nie tylko podobnych pucharków o powierzchniach grafitowanych i wyświecanych, ale także ceramiki stołowej importowanej z terenu Moraw.

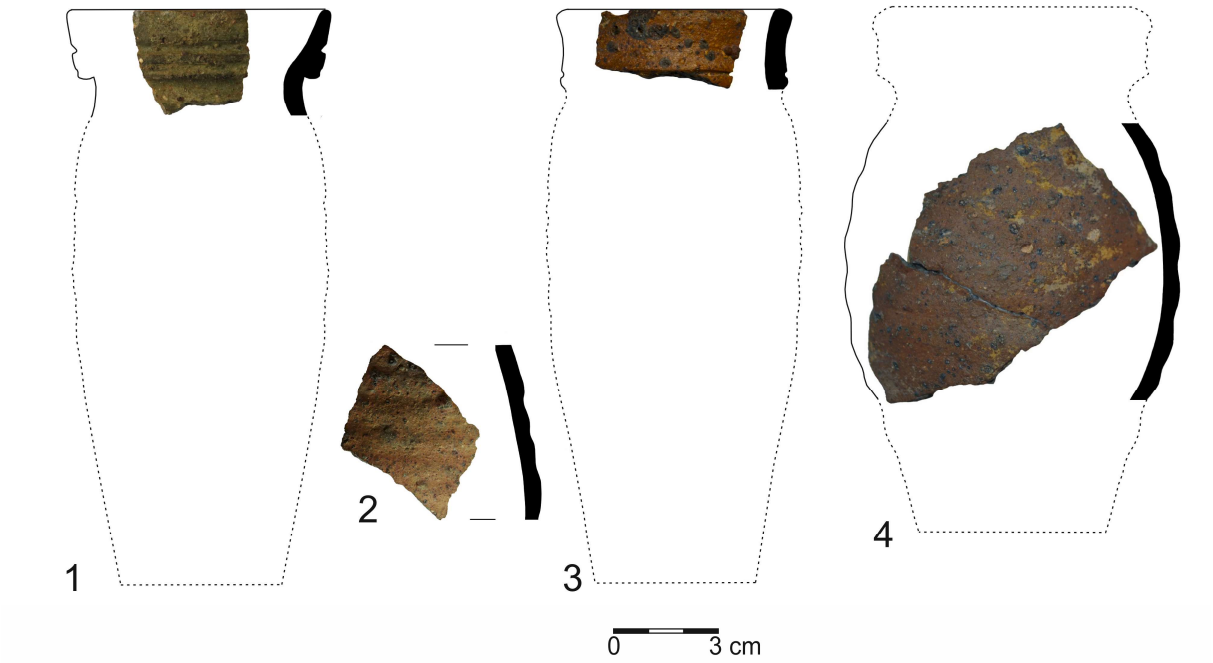

il. 113. Rekonstrukcje tzw. pucharków loštickich na postawie odkryć z Ciochowic oraz zamku w Toszku

Obok omówionych form w trakcie badań dworów odkrywano również pozostałości innych pucharków glinianych. Były to zarówno formy bardziej proste, niezdobione, o baniastym brzuścu, osadzane na wydzielonej stopce (**il. 174.9**). Smukły pucharek, o powierzchni zdobionej powyżej załomu brzuśca pasmami dookolnych, ostro profilowanych rowków odkryty został w trakcie badań w 2014 r. w Kochłowicach[936]. Były to również okazy o powierzchniach szkliwionych i zdobionych motywami plastycznymi, jak te których

[934] Tamże, s. 28, ob. 12.7-9,s. 44, ob. 22.3-5.
[935] Rekonstrukcję naczyń dokonano na podstawie analizy porównawczej, patrz: Goš 2007, s. 48, ob. 26.6-7; s. 82, ob.35.1, 8.
[936] Goiński 2016, s. 102, ryc. 15.

fragmenty odkryto w Ciochowicach (**il. 112.11**) czy Pniowie (**il. 276.6**). Wysoka jakość wykonania tych egzemplarzy świadczy o tym, że stanowiły one elementy zastawy stołowej.

Jako naczyń stołowych używano zapewne również garnków i dzbanów o większych pojemnościach. Za takie uznać być może należy egzemplarze powierzchniach szkliwionych, charakteryzujące się zwykle dobrym wypałem. Być może jako naczynia stołowego na dworze w Czechowicach używano dzbana szkliwionego polewą barwy pomarańczowej, zdobionego poniżej linii brzegu plastycznym, falistym wałkiem (**il. 187.3**) czy lepiej zachowanego okazu, o powierzchni pokrytej również pomarańczowym szkliwem odkrytym w zawalisku dworu w Woźnikach (**il. 343.6**).

Naczyniem służącym do serwowania potraw był talerz. Nie były one jednak bardzo popularne, choć ich obecność stwierdzono wśród naczyń ceramicznych z Chudowa, i Ciochowic. Przeważanie ich powierzchnia wewnętrzna szkliwiona była polewą barwy żółto-pomarańczowej bądź zielonej (**il. 174,13**; **il. 308.9**; **il. 333.15**). Na uwagę zasługuje tu datowany na XV w. talerz odkryty w nawarstwieniach związanych z dworem rycerskim w Chudowie (**il. 167.2**). Powierzchnia jego wnętrza zdobiona jest częściowo pasmami drobnych linii falistych, co z pewnością podwyższa jego walor estetyczny jako naczynia służącego do serwowania.

Omówiony zestaw naczyń uzupełniają występujące dosyć pospolicie pozostałości szerokootoworych mis. Z pewnością były to naczynia wielofunkcyjne, służące zarówno do przygotowywania posiłków, a zapewne również serwowania. Misy posiadały pogrubione, wywinięte na zewnątrz brzegi, przy czym używano zarówno egzemplarzy wypalonych w atmosferze utleniającej, jak też redukcyjnej. Zwykle nie posiadały one zdobionych powierzchni, a jeśli już, to ograniczały się one do pojedynczych pasm rytych, dookolnych rowków. Średnica części brzegów tych naczyń dochodziła aż do 30 cm, choć używano zarówno egzemplarzy niższych i płytszych jak też wyższych i głębszych (**il. 159, 3, 9**; **il. 174.7**; **il. 187.8-9**; **il. 221.10**; **il. 276.7**; **il. 308.10**; **il. 333.2**; **il. 343.11**). Używano również mniejszych miseczek i czarek, o średnicach wylewów ok. 10-12 cm, które mogły służyć również jako kaganki (**il. 159.4; il. 174.8; il. 276.12**)

Osobną grupą naczyń były patelnie ceramiczne, zwykle osadzane na trzech stożkowatych nóżkach o owalnych przekrojach. Wyposażano je w wydatne uchwyty, z owalnym prześwitem do osadzania na drewnianych trzonkach, umożliwiających łatwe przystawianie naczynia do ognia. Kompletną patelnię odkryto w trakcie badań dworu w Chudowie. (k20.1). Czaszę naczynia od wewnątrz pokryto szkliwem barwy żółtej. Podobnie szkliwione wnętrze posiada zrekonstruowany egzemplarz z Czechowic (**il. 188.1**). Naczynie

to służyć mogło zarówno do obróbki cieplnej potraw, o czym świadczą okopcenia na zewnętrznej powierzchni, jednak nie jest wykluczone, że podawano w nim również podgrzane uprzednio potrawy na stół. Okazy o szkliwionych wnętrzach znane są również z badań dworu w Ciochowicach (**il. 174.14-15**).

Powierzchnie egzemplarzy garnków, dzbanów, a niekiedy także mis wypalonych w atmosferze utleniającej zdobiono także pasmami malatury, barwy ciemnoczerwonej lub brązowej. Fragmenty naczyń o tak wykończonej powierzchni stanowią rzadki, lecz stały komponent w materiałach ceramicznych odrywanych w wypełniskach obiektów i nawarstwień kulturowych związanych z omawianym horyzontem z badań dworów w Czechowicach, Kamieńcu, Kochłowicach, Pniowie czy Widowie i Woźnikach. W najprostszej formie naczynia zdobiono pojedynczym pasmem, umieszczanym w górnej części brzuśca, poniżej szyjki (**il. 186, 7, 9**; **il. 205.8**; **il. 221.5**; **il. 343.3**). Niekiedy motywy wykonywane farbą były bardziej rozbudowane, złożone z różnokierunkowych, krzyżujących się dłuższych lub krótszych linii (**il. 333.19**; **il. 343.2**) lub też miały formę pasm falistych (**il. 343.1**). W pojedynczym przypadku pasmo czerwonej malatury zdobiło brzeg szerokootworowej misy, o profilowanym brzegu (**il. 276.8**).

Wśród ułamków związanych z użytkowaniem dworów w końcu XIV i XV w. natrafiono również na pojedyncze fragmenty innych form naczyń. W trakcie eksploracji jednego z obiektów dworskich w Czechowicach natrafiano na ceramiczny łącznik naczynia podwójnego, zwanego dwojakami (**il. 114.1**). W kulturze ludowej tego typu naczynia używane były zwykle do transportu pożywienia, m.in. dostarczania posiłków na pola w trakcie żniw czy innych prac polowych[937]. Tego typu pojemnik ceramiczny stanowił wyposażenie czechowickiego dworu[938].

Niezwykle rzadkimi znaleziskami w obrębie dworów w tej części Śląska są pozostałości naczyń sitowatych. Służyły one przede wszystkim do cedzenia, m.in. mleka na sery, ale w kuchni zapewne też np. do odsączania[939]. Ułamek takiego naczynia odkryto jedynie w trakcie badań dworu na kopcu w Rudnie (**il. 114.2**).

[937] Reinfuss 1955, s. 33.
[938] Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 53.
[939] Używanie naczyń sitowych przy produkcji mleka potwierdzone zostało na ziemiach polskich już w neolicie, patrz: Salque et alli 2013, s. 522–525.

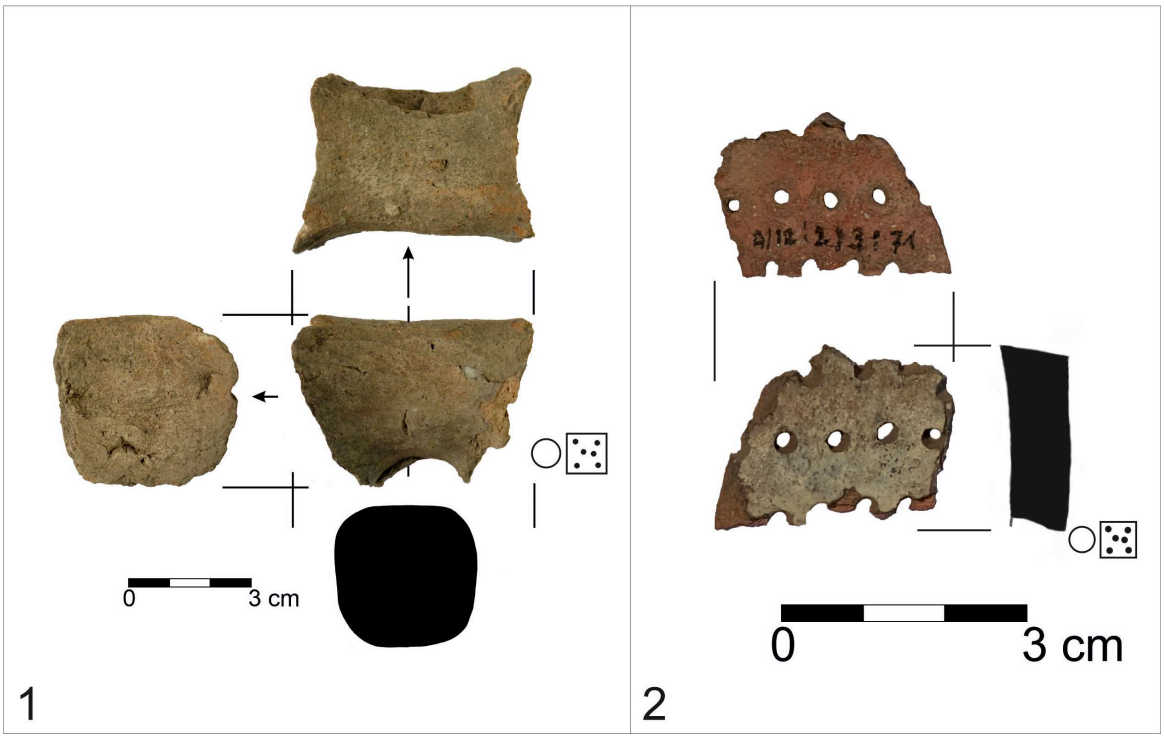

114. 1. Fragmenty naczyń z dworów: 1: Fragment dwojaka z dworu w Czechowicach; 2. fragment naczynia sitowatego z dworu w Rudnie

Ostatnią grupą zabytków są naczynia, których używano w dworach na terenie dawnego księstwa bytomskiego, użytkowanych jeszcze XVI stuleciu, nawet po XVII w. Charakterystykę tych wyrobów garncarskich oparto o materiały ceramiczne odkryte przede wszystkim w trakcie badań obiektu w Kozłowie, ale także Pławniowicach, Rokitnicy czy Rudzińcu.

Zdecydowana większość naczyń związana z tym okresem to egzemplarze wykonywane na kole, techniką taśmowo-ślizgową lub toczenia, przy czym w przypadku tego ostatniego trudno określić udział naczyń wykonanych tą techniką. Z pewnością stosowano domieszki o mniejszych frakcjach, co umożliwiało większą rotację koła. Istotną kwestią jest wypał, który w przypadku większości naczyń przeprowadzano w atmosferze utleniającej.

Podobnie jak w przypadku omówionych uprzednio naczyń z XIV-XV w. cechą charakterystyczną jest używanie dużej ilości form. Podstawowymi są w dalszym ciągu garnki, zwykle o pogrubionych, kolbowatych brzegach, niekiedy zaopatrzone w ucho (**il. 230.4**; **il. 262,2, 4**; **il. 315.1-7**). Mniejsze egzemplarze tych naczyń miały funkcje bardziej uniwersalne, kuchenne i stołowe. W przypadku odkryć w Kozłowie na uwagę zasługują bardzo dużych rozmiarów garnki, przekraczające wysokością 40 cm, które wykorzystywano zapewne przede

wszystkim do przechowywania, np. zboża (**il. 115**; **il. 230.1-2**)[940]. Na uwagę zasługuje tu fragment przydenny naczynia, zapewne garnka, którego dno posiada cztery niewielkie otwory (**il. 315.12**). Być może miało podobne zastosowanie co formy sitowate.

Niektóre garnki wykorzystywane były do gromadzenia lub przechowywania płynów, o czym świadczyć może charakterystyczny dziubek umieszczony na krawędzi niektórych naczyń (**il. 115**; **il. 230.3**). W użyciu były także dzbany, niekiedy o dużych rozmiarach, o pojemnościach przekraczających 5 l (**il. 231.2-3**; **il. 262.3**).

il. 115. Zestawienie zrekonstruowanych naczyń z badań dworu w Kozłowie

Znaleziska z Kozłowa potwierdzą również używanie szerokootworowych mis, które służyły zarówno do przygotowywania potraw, lecz także do ich serwowania (**il. 231.1**). W zestawie naczyń służących do gotowania były również patelnie/trójnóżki, z wydatnymi uchwytami o owalnych prześwitach, umożliwiających montaż drewnianego trzonka (**il. 231.4-5**). Wśród naczyń z Kozłowa na uwagę zwraca dużych rozmiarów patelnia ceramiczna, o średnicy ok. 30 cm, pierwotnie zaopatrzona w uchwyt, której wnętrze pokryto szkliwem barwy zielono-pomarańczowej (**il. 116**). Okopcenie powierzchni zewnętrznej świadczyć może, że używano jej do obróbki termicznej potraw, a być może jedynie w niej podgrzewano przed podaniem nas stół.

[940] O ich użyciu tych naczyń do przechowywania świadczy też w przypadku części z nich miejsce odkrycia, tj. w piwniczkach wykopanych poniżej poziomu podłogi dworu.

il. 116. Patelnia ceramiczna z badań dworu w Kozłowie

Naczynia z omawianego horyzontu cechuje stopniowa redukcja ornamentyki powierzchni większości z form. W przypadku garnków i dzbanów z Kozłowa, ich powierzchnie zdobiono jedynie pojedynczymi pasmami dookolnych rytych linii zwykle jedynie w górnej części brzuśców, poniżej szyjki naczyń (k.93.1-4), a niekiedy pasmami wykonywanymi szablonem (k148.6). W dolnej części niektórych garnków odnotowywano przydenne listwy, zdobione ornamentem plastycznym. W przypadku XVI-wiecznych naczyń z Pławniowic ornamentem rytym w postaci dookolnych pasm rowków zdobiono górne partie brzuśców garnków i dzbanów, co uznać można za echa późnośredniowiecznych tradycji wykańczania powierzchni (k115-2-4). Powierzchnie wielu naczyń w tym czasie szkliwiono szeroką paletą odcieni szkliw, zwykle o barwie zielonej, pomarańczowej i brązowej (**il. 262.2**; **il. 295.6**; **il. 315.2,4-7**).

W dworach XVI-wiecznych podstawowym elementem zastawy stołowej były talerze. Znany jedynie z fragmentu egzemplarz z Kozłowa miał powierzchnię wewnętrzną zdobioną malowanym ornamentem roślinnym oraz pokrytą szkliwem barwy zielonej. Większą ilość ułamków różnych okazów tego typu naczyń odkryto w zawalisku dworu murowanego w Rudzińcu (**il. 315.8-10**)[941]. Mają one średnice mieszczące się w granicach ok. 16-25 cm, a ich

[941] Murowany dwór na kopcu w Rudzińcu użytkowany był z pewnością jeszcze w XVII w., dlatego część talerzy może mieć młodszą niż XVI-wieczna metrykę.

wnętrza zdobione są motywami geometrycznymi i roślinnymi, wykonywanymi farbą oraz szkliwem. Bardziej prosty jest talerz lub płytka miska odkryta w Pławniowicach, o brzegu w formie niskiej pionowej listwy, zdobionej od zewnątrz ornamentem wykonanym stemplem i radełkiem (**il. 262.1**).

Z konsumpcją i przygotowywaniem pokarmu wiązać można również inne pojedyncze naczynia metalowe. Przypuszczalnie naczyniami o podobnej funkcji do ceramicznych trójnóżków były metalowe kociołki na nóżkach, tzw. grapeny. Zabytki tego typu znane są badań średniowiecznych dworów rycerskich na terenie Dolnego Śląska, ale także Polski centralnej[942]. Są one jednak bardzo rzadko odkrywane w trakcie badań średniowiecznych dworów rycerskich na Górnym Śląsku, a jedyny znany fragment znaleziony został w obrębie grodziska w Ćwiklicach k. Bielska[943].

il. 117. Gotowanie w metalowych kociołkach na miniaturze z z 1 poł. XIV w.

W późnym średniowieczu grapeny wykorzystywano przede wszystkim do gotowania, o czym świadczyć mogą źródła ikonograficzne (**il. 117**). Odlewano je zazwyczaj ze stopów miedzi z innymi metalami, przez co uznać można je za wyroby o charakterze luksusowym w realiach średniowiecza. Zwykle przystawiano je do ognia bądź zawieszano nad nim na łańcuszkach lub kabłąkach.

Fragmenty tego typu naczyń odkryto jedynie w trakcie badań dworu z XIV-XV w. w Czechowicach (**il. 118**). Badania składu mieszaniny użytej do wyrobu naczyń wykazały, że wytworzono je ze stopu miedzi z cyną i ołowiem, z dodatkiem antymonu[944]. Trudno jednakże określić czy stanowiły one części jednego egzemplarza czy też kilku różnych. Pozostałości grapenów okryte w Czechowicach wskazują, że używane tu naczynia metalowe tego typu posiadały masywne, trójkątne w przekroju nóżki. Zachowane części środkowe wskazują, że

[942] Nowakowski 2017, s. 516, tabl. 30.2-5; Strzyż 2024, s. 33–46.
[943] Pawliński, Pierzak 2010, s. 197, ryc. 7f.
[944] Szczegółowe wyniki analiz patrz: Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 56, fig. 11.

czasza naczyń była kuliście wymodelowana, a pojedynczy odkryty fragment brzegowy pochodzi z naczynia, którego średnica światła wylewu wynosiła ok. 15 cm (**il. 118.1**).

il. 118. Fragmenty grapenów z badań dworu w Czechowicach

Naczyniem służącym do serwowania potraw była w XVI-wiecznym dworze w Kozłowie misa brązowa, o prostym brzegu, zdobionym na powierzchni zewnętrznej, tuż po krawędzią pasmem wybitych rozetek (**il. 119**). Niestety egzemplarz ten zachował się jedynie w postaci zniekształconego fragmentu i trudno odtworzyć jego pierwotny kształt czy wymiary.

il. 119. Fragment misy miedzianej z badań dworu w Kozłowie

Do serwowania na stołach używano także naczyń szklanych. W przypadku omawianych dworów zachowały się jedynie trzy niewielkie fragmenty, przypuszczalnie stanowiące elementy dolnych partii szklanic o trudnych do odtworzenia kształtach . Są to partie owalnych w rzucie stopek, na których stawiano naczynia. Z horyzontem 2 poł. XIV-XV

w. wiązać można spatynowany okaz, odkryty w fosie dworu w Kochłowicach (**il. 120.1**). Średnica jego stopki wynosiła 12 cm. Zabytki z Rudna i Kozłowa używane były najpewniej w horyzoncie XV-XVI w. Średnice ich stopek to kolejno 8,5 i 7,5 cm (**il. 120.2-3**).

Za szklane naczynie stołowe uznać można też to, którego fragment odkryto w Widowie (**il. 120.4**). Zabytki tego typu tradycyjnie łączone są z tzw. manierkami podróżnych czy butelkami pielgrzymimi, których używanie związane było początkowo z podróżami do sanktuariów chrześcijańskich[945]. Były one zanurzane np. w wodzie ze źródła uznawanego za święte, którą następnie spożywano jako lekarstwo lub też przykładano nakładano do części ciała w celu ich wyleczenia. Miały one z pewnością także bardziej praktyczne zastosowanie i służyły po prostu jako pojemniki na wodę zdatną do picia w podróży. Naczynia tego typu mogły również służyć jako pojemniki na płyny, być może o funkcji zbliżonej do flaszy, stanowiących element wyposażenia stołów mieszczańskich już od XV w.[946]. Odkryty w trakcie eksploracji rozwaliska dworu w Widowie fragment stanowi być może górną część egzemplarza o takim przeznaczeniu. Posiadał on wąską szyjkę o średnicy ok. 1,5 cm, zapewne kulisty kształt, a jego szacowana wysokość całkowita wynosiła maksymalnie 20 cm. Nie było to zatem naczynie dużych rozmiarów. Brzusiec zdobiony był pierwotnie pasmami pionowych żeberek, być może prostych lub rozszerzających się ku dołowi. Pierwotnie okaz posiadał zapewne dwa uszka, odchodzące symetrycznie po obydwu bokach szyjki, których końce stykały się z górnej części brzuśca.

W piwnicy nowożytnego dworu na kopcu w Rudzińcu odkryty został fragment butelki, o wydłużonej szyjce (**il. 317.2**). Być może używano jej do przechowywania lub podawania wina na stół. Interesujące, że odkryto ją wraz z fragmentem metalowego szpuntu do beczki w formie odwróconej lilii[947] (**il. 317.1**). Odmiana ta znana jest ze znalezisk z terenu niderlandzkiego Amsterdamu z 2 poł. XVII w.[948]. Klimat w XV-XVI w. Polsce charakteryzował się występowaniem ostrych zim, co nie sprzyjało lokalnym, śląskim uprawom winorośli, przez co w tym czasie sięgano po wyroby zagraniczne[949].

[945] Marcinia-Kajzer 2022, s. 227–229, 236.
[946] Szajt 2021, s. 69-70, 184-186.
[947] Zdaniewicz 2024a, s. 54.
[948] Krabath 2001, s. 42-43.
[949] Adamska 2025, s. 97-101.

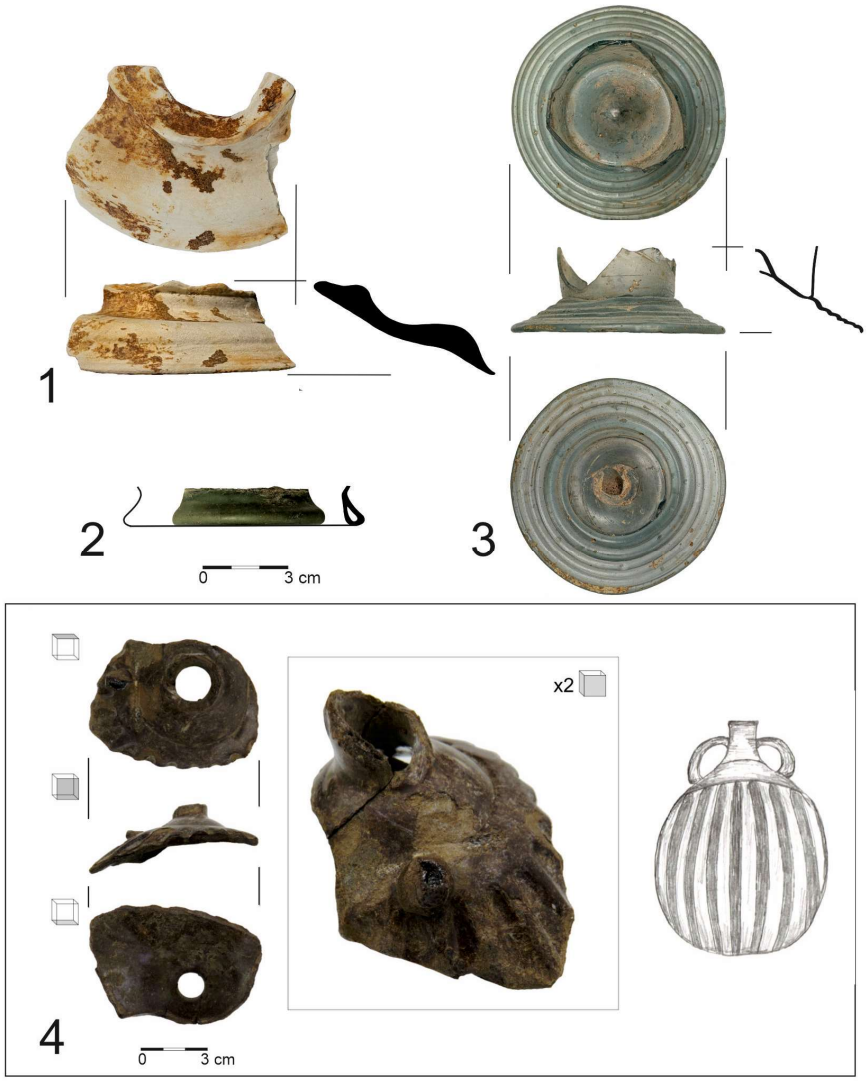

il. 120. Fragmenty szklanic, 1: Kochłowice; 2: Rudno; 3: Kozłów; 4. Fragment szklanej karafki w badań dworu w Widowie wraz z hipotetyczną rekonstrukcją

Na stołach dworów późnośredniowiecznych wczesnonowożytnych na omawianym terenie używano również sztućców. Najczęstszymi znaleziskami są ostrza noży, narzędzi o uniwersalnym przeznaczeniu, w tym również służących do porcjowania mięsa czy warzyw. Pod względem budowy zabytki noży podzielić można na egzemplarze, które posiadają rękojeść sztabkowatą, zwykle z otworami na nity, służącymi do mocowania płytkowych opraw rękojeści i te, których dolna część uformowana jest w formę trzpienia co mocowania osady. Głownie ostrzy noży posiadały przeważnie tylko jedną, zwykle prostą krawędź tnącą (jednosieczną), ostro zakończoną. Badania dworów nie przyniosły jak dotąd odkryć egzemplarzy o tępo zakończonych głowniach, które raczej posiadały funkcję *stricte* stołową[950].

[950] Szajt 2021, s. 60-61.

W zawalisku dworu w Kielczy odkryto fragmenty trzech okazów noży, o sztabkowatych rękojeściach (**il. 213.1-3**). Długości całkowite tych egzemplarzy nie przekraczały pierwotnie 20 cm. Na uwagę zwraca tu jeden z okazów, o nieznacznie łukowatym ostrzu. Służył on być może do obierania (**il. 213.3**). Sztabkowatą rękojeść posiadał również nóż odkryty w trakcie badań reliktów dworu w Mikulczycach (**il. 254.3**)

Dwa fragmenty noży, które wiązać można z użytkowaniem dworu w 2 poł. XIV i XV w. posiadają sztabkowate rękojeści, których tylne krawędzie ostrzy znajdują się w jednej linii z krawędzią części dolnej okazów (**il. 178.6-7**). Jeden z nożyków posiada dosyć krótkie, ok. 10 cm ostrze, drugi jest dłuższy, a jego część tnąca dochodzi do 18 cm. W dworze używano również nico większych noży, o masywniejszych ostrzach, zachowanych niestety w niewielkich fragmentach (**il. 178.5**). Podobnych używano również w tym horyzoncie czasowym w dworach w Czechowicach (**il. 191.2-4**). oraz w Woźnikach (**il. 345.6**).

Jako instrumenty kuchenne, ale też stołowe w badanych dworach służyły łyżki żelazne. Pojedyncze fragmenty okazów odkryte w Czechowicach miały długie, ostro zakończone trzonki, co sugerować może bardziej kuchenne przeznaczenie (**il. 191.6-7**). Jeden z tych okazów posiada szczątkowo zachowaną miseczkę, ale być może elementem drugiego z nich jest też inna, luźno odkryta, płytka miseczka, o owalnym kształcie (**il. 191.8**). Jej forma jest dosyć uniwersalna, nawiązująca do okazów odkrywanych m.in. w nawarstwieniach związanych z użytkowaniem terenu dzisiejszego Starego Miasta we Wrocławiu[951]. Z nabieraniem wody do naczyń związana jest natomiast żelazna nabierka, z półkolistą miseczką o średnicy ok. 10 cm odkryta w studni dworu w Ciochowiach (**il. 177.3**). Jej trzonek zwieńczony jest masywną tulejką do osadzania na drzewcu. Nabierkę o podobnie ukształtowanej miseczce odkryto m.in. w trakcie badań w zanikłej średniowiecznej osady w Sezimovo Usti w Czechach[952].

Jako sztućców i przyrządów kuchennych używano z pewnością drewnianych łyżek (**il. 110**). Ich produkcja nie była skomplikowana, gdyż wyrabiano je prostymi metodami strugania lub dłubania z jednego fragmentu drewna, przez co były powszechnie używane w średniowieczu[953]. Niestety nie są to częste znaleziska w trakcie badań omawianych dworów, czego zapewne nie można uznać za dowód braku ich popularności. Dwa, fragmentarycznie zachowane okazy odkryto w mokrym zamulisku fosy obiektu w Ciochowicach. Jeden z nich, niemal kompletnie zachowany ma długość całkowitą ok. 18,5 cm i wykonano go z drewna

[951] Tamże, s. 251-252.
[952] Krajíc 2003, s. 125.
[953] Marciniak-Kajzer 2019a, s.196.

sosny zwyczajnej[954]. Drugi okaz to zachowana fragmentarycznie miseczka łyżki, bez zachowanego trzonka, wykonana również z drewna sosnowego.

Niezwykle rzadkim instrumentem kuchennym odkrywanym w trakcie badań dworów na Śląsku są mątewki. Służyły do mieszkania substancji w garnkach lub w misach. Jedyny odkryty na Górnym Śląsku okaz pochodzi, podobnie jak drewniane łyżki, z wypełniska fosy w Ciochowicach. Ma ona długość całkowitą ok. 20 cm i wystrugano ją z jednego fragmentu drewna, prawdopodobnie jodłowego[955]. Tradycja używania drewnianych mątewek na Śląsku sięga jeszcze wczesnego średniowiecza, na co wskazują zabytki odkryte w trakcie badań na Ostrówku w Opolu[956]. Fragment rękojeści zabytku tego typu odkryto w trakcie badań dworu średniowiecznego w Lipinkach na Dolnym Śląsku[957].

Z przygotowywaniem lub konserwacją żywności wiązać można zapewne również hak z podwójnym ostrzem i tulejką, odkryty w wypełnisku jednaj z jam w obrębie dworu w Czechowicach (**il. 191.9**)[958]. Funkcja tego typu zabytków nie jest ostatecznie ustalona, lecz zabytki o podobnej konstrukcji odkrywane m.in. na stanowiskach wczesnośredniowiecznych interpretowane są jako haki do służące do wieszania ryb i mięsa w trakcie procesu wędzenia lub przechowywania[959]. Suszenie na słońcu i wędzenie było jednym z najbardziej tradycyjnych i najprostszych form zabezpieczania mięsa przed szybkim psuciem[960]. Odkrycie szczątków pokonsumpcyjnych świadczy o tym, że mięso stanowiło część diety mieszkańców siedliska, dlatego omówione znalezisko z Czechowic miało być może pierwotnie podobną funkcję.

5.2. Uprawa i hodowla zwierząt

Rolnictwo zajmowało z pewnością jedną z najważniejszych aktowości gospodarczych w średniowieczu na Górnym Śląsku. Zważywszy na fakt, że plony dawały podstawę wyżywienia ludności, zarówno w miastach, wsiach, jak też dworach.

Uprawiano przede wszystkim zboża, którego ziarno dzięki suszeniu można było przechowywać i wykorzystywać w dłuższym okresie czasu. Niestety badania archeobotaniczne towarzyszące pracom wykopaliskowym w obrębie miast czy osad wiejskich

[954] Sady-Bugajska 2022a.
[955] Tamże.
[956] Gediga 2022, s. 141.
[957] Nowakowski 2017,s. 146, ryc. 104.3.
[958] Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 53-54.
[959] Zabytki o podobnej konstrukcji odkryto m.in. na osadzie wczesnośredniowiecznej w Lipiankach na Pomorzu, za: https://archeologia.pl/zabytek-miesiaca/zabytek-miesiaca-archiwum-2023/wczesnosredniowieczne-haki-zabytek-miesiaca-mag-maj-2023/, dostęp z dn. 25.05.2024.
[960] Dębińska 1963, s. 56.

na tym terenie są nadal rzadkością. Innym problemem jest fakt, że ziarniaki zbóż nie zawsze zachowują się w obrębie nawarstwień użytkowych lub też ich identyfikacja ze względu na stan jest utrudniona. W próbach ziemi pobranych z wypełnisk nawarstwień związanych z użytkowaniem w XIII-XIV w. miasta w Wodzisławiu Śląskim odkryto ziarniaki prosa zwyczajnego oraz pszenicy, a w podobnie datowanym obiekcie piecowym w Staromieściu, w okolicach Lelowa ziarniaki żyta zwyczajnego[961]. Z datowanego na XIV-XV w. obiektu odkrytego w obrębie podgrodzia zamku w Siewierzu natrafiono głównie na ziarniaki jęczmienia, ale także pojedyncze prosa zwyczajnego oraz żyta zwyczajnego[962].

Co istotne, większej ilości danych dotyczących upraw przyniosły wyniki analiz archeobotaniczych próbek glebowych i polepy pobranych w ostatnich latach w trakcie badań górnośląskich dworów na kopcu. Są one przede wszystkim wartościowym źródłem wiedzy o gatunkach uprawianych zbóż.

W trakcie badań reliktów dworu w Widowie bardzo dużą ilość ziarniaków odnotowano w próbach pobranych z nawarstwień związanych z najstarszą, datowaną na XIV w. fazą użytkowania. Stwierdzono tu ziarniaki żyta zwyczajnego, jęczmienia zwyczajnego, owsa i owsa siewnego[963]. W wypełnisku nawarstwień z podobnego horyzontu użytkowania dworu w Kielczy odkryto spalone ziarna żyta, a także pojedyncze prosa, natomiast odciski zachowane na powierzchni przełomów polepy wykazały w jej składzie dodatek sieczki słomy żytniej (**il. 121**)[964]. Ziarniaki żyta odkryto również w próbach pobranych w trakcie badań potencjalnego, XIV-wiecznego dworu w Rachowicach[965].

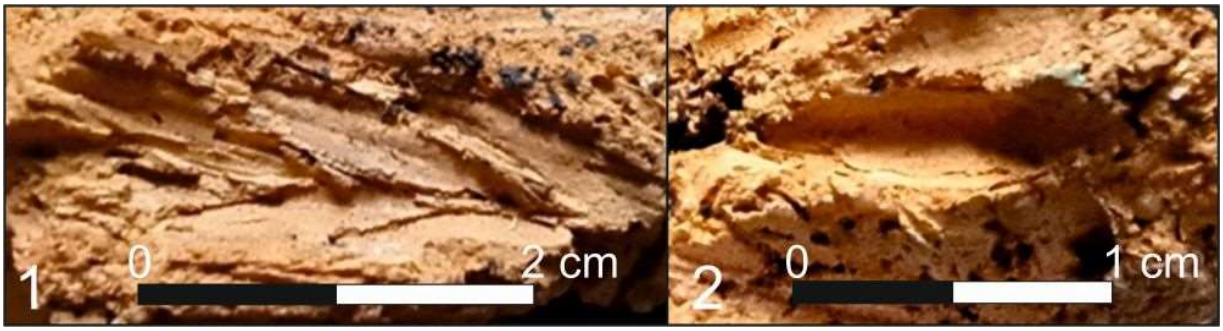

il. 121. Odciski zbóż na polepie z badań dworu w Kielczy, 1: odcisk kłosa żyta; 2: odcisk ziarniaka żyta

Zestaw uprawianych zbóż wykazały badania młodszych obiektów. Badania grud polepy konstrukcyjnej z wieży mieszkalnej XIV-XV w. dworu na kopcu w Pniowie ujawniły

[961] Badania wykopaliskowe na tych stanowiskach prowadził autor., patrz: Sady-Bugajska; Sady-Bugajska 2023b.
[962] Sady-Bugajska 2025.
[963] Sady-Bugajska 2024b.
[964] Sady-Bugajska 2023a.
[965] Sady-Bugajska 2024c.

odciski ziarniaków zboża zbliżonego do pszenicy, prosa zwyczajnego oraz nieokreślonego gatunkowo owsa[966]. Grudki polepy pobrane zachodniego zbocza grodziska w Rudzie Śląskiej Kochłowicach miały odciski po fragmentach słomy lub sieczki, w tym odcisk po ziarniaku i kłosie jęczmienia zwyczajnego oraz przypuszczalnie gryki zwyczajnej[967].

W zawalisku budynku wieżowego w Ciochowicach stwierdzono pojedyncze ziarniaki zbóż, jednak nie udało się ustalić ich gatunku, ze względu na zachowanie wydobytych okazów[968]. Pojedynczy ziarniak prosa zwyczajnego znaleziony został w próbie pobranej z rowu otaczającego siedlisko dworskie w Czechowicach[969].

il.122. Spalone ziarniaki żyta z naczynia odkrytego w zawalisku dworu w Kozłowie.

Bardzo dużą ilość materiału botanicznego przyniosły badania wypełniska XIV-XV-wiecznego dworu wieżowego w Woźnikach. W trakcie prac wyselekcjonowano spalone ziarna żyta zwyczajnego, prosa, owsa i jęczmienia zwyczajnego[970]. Co istotne, pojedyncze ziarniaki spalonego prosa zwyczajnego oraz innych niekreślonych zbóż odkryto w organicznym pojemniku, być może drewnianym, odkrytym w jamie zasobowej w otoczeniu samego dworu (**il. 90**)[971]. Odkrycie to świadczy o przechowywaniu zbóż lub wydzielaniu ich do konkretnych celów spożywczych. W tym kontekście wspomnieć należy o naczyniu odkrytym w części gospodarczej użytkowanego w XV-XVI w. dworu w Kozłowie, gdzie natrafiono na naczynie wypełnione w głównej mierze spalonym ziarnem żyta i mniejszej ilości pszenicy, których przeznaczeniem było najpewniej przygotowanie słodu (**il. 122**)[972].

[966] patrz: Kofel 2016; Zdaniewicz 2019b, s. 12.
[967] Goiński et alli 2020, s. 50.
[968] Sady-Bugajska 2022a.
[969] Sady-Bugajska 2021.
[970] Sady-Bugajska 2024d.
[971] Tamże.
[972] Kofel 2019, s. 91, tab. I.

Przytoczone przykłady być może nie wyczerpują listy uprawianych zbóż, lecz wskazują na wielogatunkowość upraw. Trudno jednak na podstawie skąpej bazy danych wskazać, które gatunki preferowano, szczególnie w kontekście jakości i żyzności gleb w różnych częściach Górnego Śląska. Nie sposób również w sposób miarodajny wykazać jakie zboża preferowano w poszczególnych horyzontach czasowych. Biorąc pod uwagę przytoczone powyżej wynik badań najczęściej odnotowywanymi ziarniakami są okazy żyta zwyczajnego. Uprawiano również gatunki owsa, proso i jęczmienia zwyczajne. Na uwagę zasługuje fakt, że pszenica pojawiła się dopiero w badaniach dworu z horyzontu XV-XVI w. Bliższe informacje przynieść mogłyby badania palinologiczne, jednak takowych nie prowadzono.

Obok upraw zbóż, analizy archeobotaniczne prób pobranych z nawarstwień odkrytych w trakcie badań dworów wykazały również obecność szczątków innych roślin. Rośliną uprawną, wykorzystywaną w rzemiośle był len zwyczajny, który wykorzystywano do produkcji włókna na tkaniny już od neolitu[973]. Jego nasiona odkryto w trakcie badań prób ziemi z pobranych z nawarstwień związanych z XIV w. fazą użytkowania *plateau* grodziska w Widowie. Spośród roślin jadalnych w tej samej warstwie natrafiono też m.in. na pestkę jeżyny popielicy, maliny lub jeżyny czy odcisk nasiona grochu zwyczajnego (tzw. groszku cukrowego)[974]. Ten ostatni, jako roślina spożywcza był uprawiany już od starożytności[975]. Obok Widowa nasiona grochu odkryto w jednej z warstw reliktu dworu w Woźnikach[976]. Inną rośliną motylkową była wyka, której pojedyncze nasiona stwierdzono w próbach ziemi z Widowa i Woźnik.

Rośliną, której młode liście i nasiona są jadalne, a także stanowią cenne źródło m.in. białka czy witaminy C jest komosa biała. Ta dziko rosnąca roślina, uważana często za roślinę zielną zbierana była z łąk, lecz towarzyszyła również jako chwast uprawom zbóż[977]. Badania etnograficzne wykazały, że była chętnie używana jako pokarm u Słowian środkowoeuropejskich i bałkańskich aż po XX w.[978]. Nasiona komosy odkrywane były podczas badań archeobotaniczych prób pobranych w trakcie badań dworów w Czechowicach, Kielczy, Kozłowie, Rachowicach oraz Widowie i Woźnikach. Co ważne, przyniosły one także stosunkowo liczne odkrycia szczątków roślin zielnych, zarówno dziko rosnących, jak też takich, które mogły być uprawiane w ogrodach. Potencjalnie wykorzystywano je zarówno

[973] Dowgielewicz 1954, s. 101–126; Sady-Bugajska 2017, s. 51-53.
[974] Sady-Bugajska 2024b.
[975] Sady-Bugajska 2017, s. 57.
[976] Sady-Bugajska 2024d.
[977] Lityńska-Zając, s. 87
[978] Moszyński 1929, s. 14-15.

w lecznictwie, a niektóre stosowane mogły być ewentualnie jako przyprawy, m.in. szczaw polny, babka lancetowata, jaskier, rumianek, łoczyga pospolita czy tymotka łąkowa. Niestety w żadnej z przebadanych na potrzeby tej pracy prób archeobotanicznych nie natrafiono na owocki lebiodki zwyczajnej, która z pewnością była cenioną rośliną przyprawową w średniowieczu[979].

Historia rozwoju rolnictwa pozostaje w związku z wprowadzeniem różnorodnych sprzętów gospodarskich, umożliwiających zarówno prace polowe, jak też późniejsze przetwarzanie płodów rolnych[980]. Uprawa roli stanowiła niewątpliwie ważny element gospodarki, czy wręcz podstawę bytu mieszkańców i użytkowników dworów księstwa bytomskiego. Model ten nie odbiega od tego, jaki obserwowano dla tego typu obiektów osadniczych np. z terenu Królestwa Polskiego[981].

il. 123. Zbiory zboża na ilustracji z tzw. Biblii Maciejowskiego z ok. 1250 r.

Narzędzi używano w trakcie prac polowych, ale także w ogrodzie. Najpowszechniejszymi odkryciami w trakcie badań omawianych dworów rycerskich były relikty kos, półkosków i sierpów. W kulturze Słowian tradycyjnie używane były do ścinania kłosów zbóż, choć tych pierwszych używano przede wszystkim do koszenia łąk (**il. 123**)[982]. Kosy i półkoski posiadały proste lub nieco łukowate, jednostronnie zaostrzone noże. Na jednym z zakończeń posiadają one zwykle trzpień do mocowania osady. Dobrze zachowany

[979] Mueller-Bieniek 2010, s. 159.
[980] Bartyś 1976, s. 578.
[981] Marciniak-Kajzer 2011, 179
[982] Moszyński 1929, s. 191-196

ostrze kosy odkryty został w trakcie badań grodziska w Kochłowicach (**il. 222.1**). Fragment części pracującej półkoska odkryty został trakcie badań grodziska w Woźnikach (**il. 345.4).** Podobną do kos i półkosków konstrukcję miały sierpy żelazne, wyposażane jednak w wyraźnie łukowate, jednosieczne noże i zwykle umieszony pod kątem prostym do nich trzpień na osadę. Relikty sierpów stanowią częstsze niż kosy i półkoski odkrycia w trakcie badań wiejskich siedzib rycerskich w dawnym księstwie bytomskim, co dowodzi zapewne, że były bardziej powszechnym narzędziem na ich wyposażeniu. Ostrza sierpów o różnym stanie zachowania odkrywano w Chechle (**il. 160.4**), Gliwicach-Czechowicach (**il. 191.4**), Mikulczycach (**il. 254.1**) czy Woźnikach[983]. Ten ostatni posiadał ząbkowaną krawędź ostrza, co zwiększało funkcjonalność tego narzędzia w pracach polowych. Tego typu modelowanie części tnącej powszechne było w na ternie Słowiańszczyzny Zachodniej jeszcze w XIX w.[984].

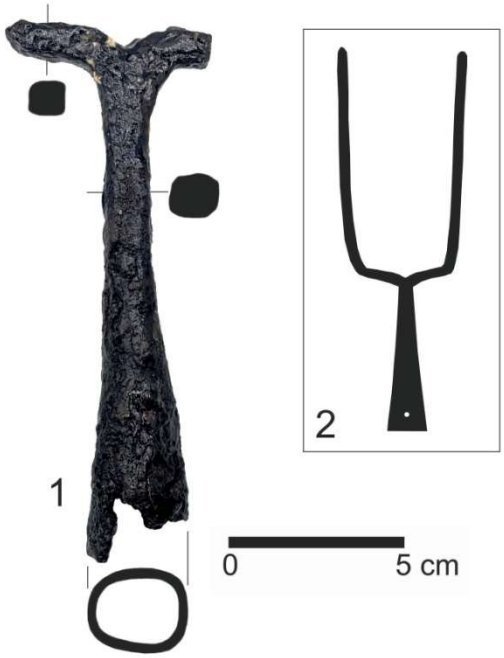

il. 124. 1. Fragment wideł dwuzębnych odkrytych w obrębie grodziska w Woźnikach; 2. Próba rekonstrukcji narzędzia

Z pracami polowymi i ogrodowymi związane są również inne typy narzędzi, służących do spulchniania ziemi lub kopania. Duży zestaw tego typu narzędzi odkryty został w trakcie badań zawaliska dworu z XV-XVI w. w Kozłowie (**il. 51**). Znaleziska te zalegały w większości w części dworu przeznaczonej pierwotnie do przechowywania narzędzi używanych na co dzień przez mieszkańców. W jego skład wchodziły zarówno żeleźce niewielkiej kopaczki o smukłym, wrzecionowatym ostrzu (**il. 236.2**), ale także żelazne części

[983] Kawka 2015, 109, ryc. 13.1.
[984] Moszyński 1929, 191.

pracujące większych motyk, o mniej lub bardziej wachlarzowatych ostrzach (**il. 236.1, 3**). Uzupełnieniem zestawu były łopaty, zarówno o płaskich żeleźcach, zwieńczonych owalną osadą (**il. 236.4**), jak egzemplarze w większości drewniane, których jedynie część pracującą wyposażano w żelazne okucie (**il. 236.5**). Innym narzędziem były żeleźce wideł trójzębnych, wykorzystywane w pracach ogrodniczych do zarówno do spulchniania i oczyszczania ziemi z chwastów, ale także np. do przerzucania skoszonego siana (**il. 235.6**). Okucie łopaty oraz domniemany fragment wideł znane są także z badań dworu w Woźnikach (**il. 345.3**)[985]. W przypadku tych drugich posiadają one jednak owalną w przekroju osadę zakończoną dwuzębnie (**il. 124**). Ikonografia średniowieczna ukazuje tego typu narzędzia w rękach chłopów w trakcie prac polowych (**il. 123**). Należy jednak zwrócić uwagę, że podobny kształt posiadały żeleźce narzędzi, które były wykorzystywane do polowań w czasach nowożytnych[986].

Wśród narzędzi związanych z uprawą roślin odkrytych w Kozłowie na uwagę zasługuje przypuszczalnie żelazny zbierak/zrywak do owoców (**il. 235.4**). Ma on formę owalnej obręczy, wykonanej z pręta żelaznego, zwieńczonej stożkowatą tuleją do mocowanie na drzewcu. Krawędź wewnętrzna obręczy jest u podstawy zwężona i wypłaszczona, co tworzyło w tej części element służący do odcinania owocu od gałęzi. Bardzo podobne narzędzie odkryte zostało w depozycie przedmiotów, datowanych na ok. XVI-XVII w. odkrytych w Gliwicach-Czechowicach oraz w trakcie badań zanikłej osady średniowiecznej w Sezimovo Ústí w Czechach[987].

Wśród odkrytych narzędzi związanych z pracami polowymi znalazł się również pojedynczy zabytek wykonany z drewna, odkryty w trakcie badań fosy otaczającej majdan grodziska w Ciochowicach (**il. 178.8**). Jest to z duża dozą prawdopodobieństwa fragment zakończenia części pracującej prostego radła. Wykonano go z drewna sosnowego, wykorzystując naturalnie ukształtowaną gałąź (hakowato zakończoną)[988]. Okazy tego typu używane były przez Słowian, na co wskazują opisy etnograficzne[989].

Dotychczasowe badania archeologiczne dworów rycerskich w księstwie bytomskim przyniosły również pewną ilość danych dotyczących hodowli zwierząt. Podstawowym źródłem były tu materiały kostne odkrywane niekiedy zarówno w zawaliskach dworów jak też otaczających je fosach. Były to w większości tzw. resztki pokonsumpcyjne, o czym

[985] Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 93, fig. 3.2.
[986] Marek 2009, s. 103, fig. 2a.
[987] Zdaniewicz 2013b, s. 418, ryc. 7.1; Krajíc 2003, s. 198, tabl. 149.
[988] Sady-Bugajska 2022a.
[989] Moszyński 1929, s. 148, ryc. 119.

świadczą przede wszystkim ślady cięć ostrymi narzędziami na powierzchniach kości. Na podstawie znalezisk części szkieletów zwierząt wnioskować można o chowie określonych gatunków, ale przede wszystkim o preferencjach w diecie mięsnej mieszkańców. Trudno ostatecznie stwierdzić, czy zwierzęta, których szczątki odkrywano podczas badań archeologicznych obiektów hodowane były w obrębie najbliższego zaplecza gospodarczego dworów, czy dostarczane było tu jedynie mięso ubijanych gdzie indziej zwierząt.

Najwięcej danych archeozoologicznych przyniosły badania dworu w Ciochowicach. W fosie otaczającej *plateau* grodziska natrafiono na bardzo dużą ilość kości zwierzęcych, pokonsumpcyjnych. Badania wykazały, że należały one przede wszystkim ssaków domowych, w 57,1 % do bydła, w 31% do świni, w 9,7% do kozy lub owcy, przy znikomym udziale kości konia, kury domowej, oraz gęsi[990]. Można na ich podstawie stwierdzić, że podstawowym mięsem konsumpcyjnym na stole mieszkańców była wołowina i wieprzowina, a w mniejszym stopniu baranina i koźlina, a w niewielkim jedynie mięso ptactwa. Szczątki kostne świadczą, że wykorzystywano przy tym niemal wszystkie partie tuszy zwierząt, łącznie z głowizną, a jedzono przy tym zarówno mięso młodszych, jak też starszych osobników[991].

Podobny układ procentowy uzyskano w trakcie badań archeozoologicznych materiałów kostnych z badań dworu w Czechowicach. Kości zwierzęce odkrywano tu przede wszystkim w obrębie zabudowy gospodarczej, towarzyszącej budynkowi dworu. Stwierdzono tu również przewagę kości ssaków domowych, w 40,7 % bydła, w 37,3% świni, w 15,2% kozy lub owcy, oraz pojedyncze kości konia, kury domowej, gęsi oraz kota[992]. Badania wykazały, że również w tym przypadku w diecie użytkowników dworu dominowała wołowina i wieprzowina. Przewagę kości bydła i świni odnotowano również wśród materiałów kostnych pozyskanych z zawaliska dworu w Woźnikach oraz Kielczy, jednak w przypadku tego ostatniego liczba odkrytych tu okazów była bardzo niewielka[993].

Kości zwierzęce wykorzystywano również do innych celów użytkowych. Świadczą o tym ślady otworów, nacięć czy innych zabiegów, jakie niekiedy obsrywane są przede wszystkim na powierzchniach kości (**il. 125.1-2**). Wykonywano z nich oprawy i okładziny narzędzi, a być może jako elementy innych przedmiotów użytkowych. Najciekawszym zabytkiem jest tu paliczek kości piętowej świni, odkryty wśród materiałów kostnych na grodzisku w Woźnikach (**il. 125.3**).

[990] Abłamowicz, s. 173-176.
[991] Tamże, s. 175.
[992] Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 59.
[993] Abłamowicz 2024; Abłamowicz 2025.

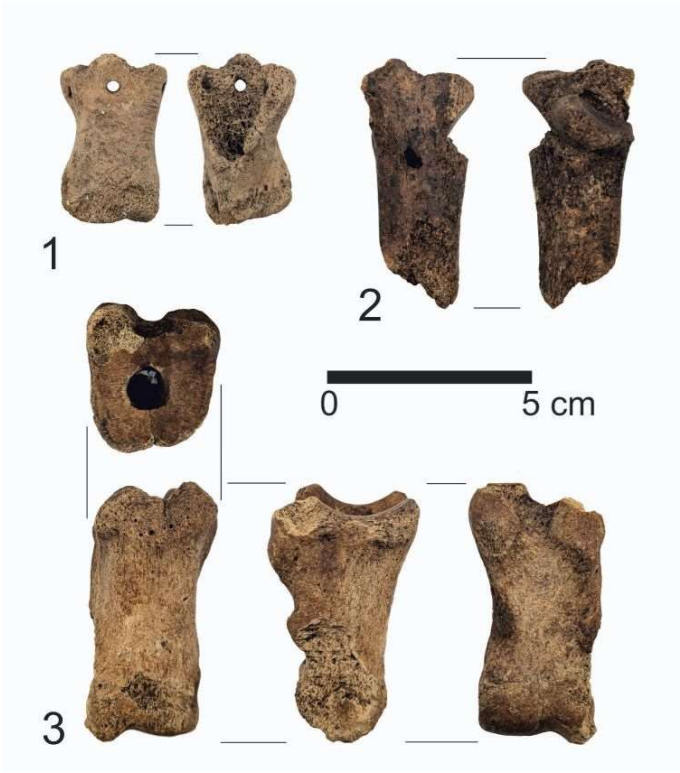

il. 125. Fragmenty kości ze śladami obróbki z grodziska w Woźnikach

W wydrążonym w części centralnej podstawy okazu walcowaty otwór wypełniono ołowiem, co wydatnie zwiększyło wagę przedmiotu. Jak pokazują analogie, m.in. odkryte w trackie badań średniowiecznych nawarstwień Rynku w Gliwicach, tego typu przedmiotów używano przede wszystkim jako kości do gry (astragalusów), choć teoretycznie nie wykluczone, że stanowić on mógł oprawę jakiegoś narzędzia[994]. Odkrycie to świadczyć może być może o tym, że obok zapewnienia podstawowych potrzeb życiowych dla mieszkańców dworu ważna była również sfera duchowa i rozrywkowa.

Zwierzęciem hodowanym w dworach był z pewnością koń, lecz nie miał on raczej znaczenia konsumpcyjnego, a użytkowe. W materiałach archeozoologicznych pozyskanych w trakcie badań dworów w Ciochowicach, Czechowicach czy Woźnikach udział kości rzadko przekraczał 5%[995]. Najbardziej intrygującym znaleziskiem jest wspomniany już fragment czaszki konia odkryty w rowie w Czechowicach (**il. 82.3**). Tego typu znalezisko można powiązać z magią lub kultem płodności, a być może także z rytualnym oborywaniem lub innymi czynnościami apotropeicznymi[996].

O hodowli koni po części informują też wyniki innych badań oraz odkrywane w trakcie badań dworów zabytki. Przedmiotami związanymi z pielęgnacją koni były zgrzebła

[994] Konczewska 2012, s. 70-74; Stempin 2012, s. 17-26.
[995] Abłamowicz 2023, s. 173; Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 59; Abłamowicz 2025.
[996] Wawrzeniuk 2016, s. 275-287; Abłamowicz, Makowiecki 2019, s. 137-142.

żelazne, które wykorzystywano do czyszczenia sierści zwierząt. O konie dbano także, gdyż już we wczesnym średniowieczu uważane były one za zwierzęta szczególne w kulturze duchowej Słowian[997]. Fragmenty zgrzebeł odkrywano w trakcie badań obiektów w Pniowie (**il. 277.3**) i Tarnowicach Starych (**il. 324.1-2**), a niemal kompletny element pracujący pochodzi z badań grodziska w Woźnikach (**il. 345.7**).

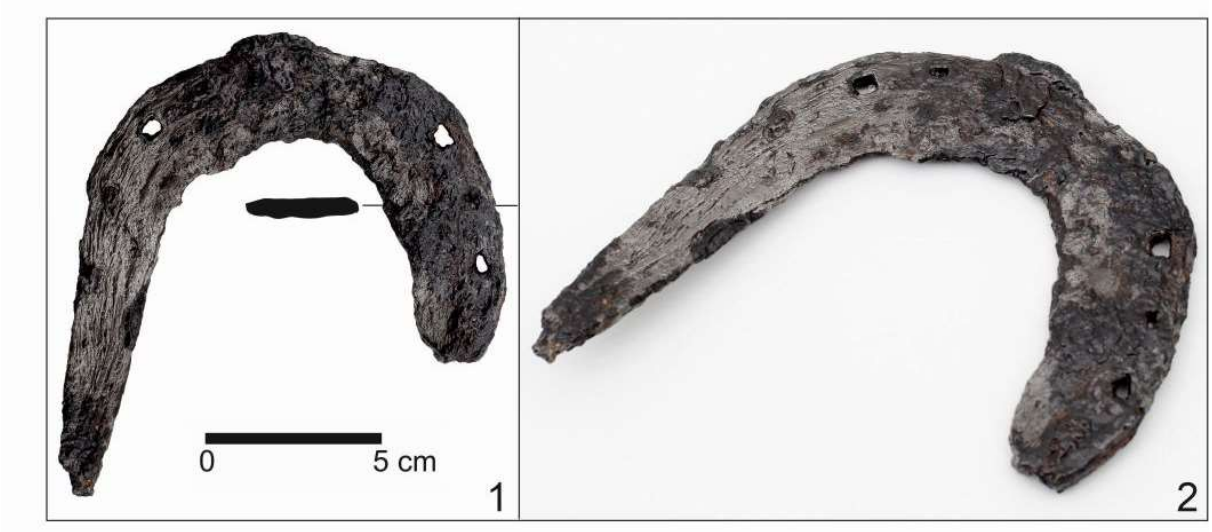

il. 126. 1-2. Fragment podkowy z badań dworu w Kozłowie

Za wyraz dbałości o konia uznać należy również podkuwanie kopyt. Zarówno kompletne podkowy żelazne, jak też ich fragmenty odkrywano podczas badań m.in. w Czechowicach (**il. 190.19-20**), Kielczy (**il. 213.7**), Kochłowicach (**il. 222.5**) czy Pniowie (**il. 277.2**). Zwykle były to okazy w typach charakterystycznych dla późnego średniowiecza, z wymodelowanymi ramami, o owalnym prześwicie, z bruzdą i otworami na podkowiaki, z zaczepami w kształcie płasko ściętego kolca[998]. Trudno na ich podstawie wyrokować o rozmiarach zwierząt. Jedynie w przypadku podkowy odkrytej w Kozłowie, z racji długości ramion, które pierwotnie dochodziły zapewne do ok. 20 cm mniemać można, że podkuto nią stosunkowo dużego konia pociągowego (**il. 126**). Podkowa ta posiada już raczej wczesnonowożynowożytną metrykę, na co wskazują analogie m. in. z terenu Czech[999]. O wykorzystywaniu konia w dworach rycerskich świadczą również elementy rzędu końskiego i wyposażenia jeździeckiego, które omówione zostaną w dalszej części pracy.

Warto również wspomnieć, że na hodowlę konia po części wskazują również wyniki badań archeobotanicznych prób ziemi w wypełnisk warstw i obiektów siedzib rycerskich w

[997] Makowiecki et alli, 2023, s. 157-192.
[998] Kaźmierczyk 1978, s. 64-75.
[999] Chmielowiec et alli 2013, s. 290-291.

dawnym księstwie bytomskim. Mowa tu o znaleziskach ziarniaków owsa, jako że zboże to wykorzystywane było w głównej mierze jako pasza dla koni[1000].

Hodowano również koty i psy towarzyszące człowiekowi już od starożytności. Pojedyncze kości tych ssaków domowych odkryto w Ciochowicach, Czechowicach i Woźnikach[1001].

Zwierzętami hodowlanymi były także ryby. Zważywszy na obecność stawów i grobli w bliskości niektórych obiektów typu *motte* na badanym terenie, można przyjąć, że dbałość i połów ryb były częścią ich życia gospodarczego. Należy przy tym zaznaczyć, że łowienie odbywało się również w częstych w otoczeniu dworów rzekach i zbiornikach naturalnych. Ryby były z pewnością ważnym elementem diety w średniowieczu, co wynikało przede wszystkim z licznych postów narzucanych przez Kościół?[1002]. W późnym średniowieczu następuje również znaczne zwiększenie konsumpcji ryb, z racji nadawania przez władców przywilejów również dotyczących połowów dla właścicieli ziemskich[1003].

Szczątki rybne ze względu na swoje rozmiary i kruchą strukturę zachowują się niekiedy jedynie w wilgotnych i beztlenowych warunkach środowiskowych, m.in. w obrębie reliktów fos. Niestety w trakcie badań nie natrafiono dotychczas na znaleziska ichtiologiczne. O pozyskiwaniu i konsumpcji ryb przez mieszkańców dworów wskazują z pewnością elementy sprzętu rybackiego. Za taki uznać należy haczyk żelazny odkryty w trakcie badań obiektu w Kochłowicach (**il. 222.4**). Jego wymiary i konstrukcja wskazują, że służył do połowu większych osobników. Z połowem ryb wiązać można zapewne przedmioty w formie ciężarków czy skrętek z blachy ołowianej, które służyć mogły jako obciążniki do sieci. Zabytki tego typu odkrywano w trakcie badań obiektów w Ciochowicach (**il. 177.4-10**) oraz Czechowicach (**il. 191.10**). Przeznaczenie tego typu zabytków nie jest ostatecznie potwierdzone. Należy podkreślić, że tradycje ludowe pokazują, że do sieci wykorzystywano często przede wszystkim obciążniki kamienne lub gliniane, wykonane z tańszego materiału i powszechniejszego materiału, na co wpływ miały również względy ekonomiczne[1004]. Bliskość bytomsko-olkusko-siewierskiego zagłębia ołowiu wskazuje, że dostępność do tego surowca na Górnym Śląsku była o wiele większa, przez co wykorzystanie tego surowca do produkcji drobnych przedmiotów użytkowych mogło być powszechniejsze[1005].

[1000] Mueller-Bieniek 2010, s. 156.
[1001] Abłamowicz 2023, s. 173; Zdaniewicz, Abłamowicz 2024, s. 59.
[1002] Dębińska 1963, s. 105.
[1003] Kołodziejczyk 2013, s. 50-51.
[1004] Znamierowska-Prüfferowa 1988, s. 94-95.
[1005] Rozmus 2014, s. 17-29.

O ile ryby pozyskiwano z pewnością wykorzystując naturalne zbiorniki wodne, to przytaczane powyżej badania archeozoologiczne wykazują, że praktycznie nie korzystano w dworach z mięsa zwierząt dzikich, pozyskiwanego w trackie polowań[1006]. Być może przyczyną tego były uwarunkowania prawne. Na terenach stanowiących domenę Piastów w X-XIII w. książę posiadał z pewnością prawo do polowań na terenie wszystkich podlegających mu ziem, jednak nie ma dowodów na to, iż istniał taki zakaz dla wszystkich poddanych[1007]. Należy przyjąć raczej koncepcję istnienia zastrzeżonych łowisk zlokalizowanych w różnych częściach państwa czy gatunków zwierzyny zarezerwowanych tylko dla władców. Szacuje się, że w X-XIII w. na ziemiach polskich jadano ogółem niewiele dziczyzny i nawet wśród elit społecznych konsumpcja ta nie przekraczała 20% diety[1008]. Od XIII w. władcy nadawali rycerstwu czy instytucjom kościelnym immunitety, w tym też takie obejmujące polowania[1009]. W bezpośrednim ujęciu prawo do polowania związane było z prawem gruntowym, a wręcz legitymując się prawem do łowów można było udowodnić swoje szlacheckie pochodzenie[1010]. Ograniczenia mogły dotyczyć jednak niektórych, większych gatunków zwierząt. Trudno jednak określić na ile wpłynęło to na zwiększenie konsumpcji dzikich zwierząt, zarówno wśród rycerstwa, jak też niższych warstw społecznych. W późnośredniowiecznych dworach na terenie księstwa bytomskiego podstawą diety były produkty zbożowe i te pochodzące od zwierząt hodowlanych, a dziczyzna stanowiła jedynie dodatek nie przekraczający 0,5%. Warto przytoczyć w tym miejscu jedynie odkrycie w fosie dworu w Ciochowicach pojedynczych kości bociana białego i gęsi[1011]. Przy czym trudno w tym przypadku określić czy ptaki te trafiły na stół miejscowego dworu czy też np. padły jego w otoczeniu. W trakcie badań grodziska w Woźnikach odkryto natomiast pojedyncze kości dzika, jednak kontekst ich odkrycia nie pozwala na określenie czy związane są one z użytkowaniem obiektu w okresie, kiedy funkcjonował on jako ośrodek administracji książęcej czy już jako siedziba rycerska[1012].

[1006] O uwarunkowaniach prawnych polowań w późnym średniowieczu patrz: Rozdział 1.2.
[1007] Samsonowicz 1991, s. 168-170.
[1008] Dembińska 1963, s. 47-51.
[1009] Samsonowicz 1991, s. 175, 311; Tyszkiewicz 2009, s. 39-41.
[1010] Samsonowicz 1991, s. 311.
[1011] Abłamowicz 2023, s. 176.
[1012] Abłamowicz 2025.

5.3. Osprzęt budowlany i wyposażenie wnętrz

Badania archeologiczne prowadzone w obrębie reliktów dworów poświadczają, że podstawowymi materiałami wykorzystywanymi do wznoszenia zabudowy dworskiej było drewno, a uzupełnieniem w mniejszym czy większym stopniu była także glina, kamień polny, a sporadycznie również cegły. Surowce te były tradycyjnie stosowane na terenach objętych osadnictwem słowiańskim aż po XX w.[1013] Problematyka budowy dworów, odkrywanej w ich otoczeniu zabudowy gospodarczej oraz innych elementów infrastruktury omówiona została już w poprzednim rozdziale. Istotny jest fakt, że o ile same drewniane relikty budowli są stosunkowo rzadko odkrywane w trakcie prac archeologicznych, to znaleziskami stosunkowo często odkrywanymi w zawaliskach dworów są pozostałości osprzętu budowlanego. Stanowiły one pierwotnie zarówno detale spajające konstrukcje, ale były też pozostałościami dodatkowych elementów funkcjonalnych budynków np. drzwi, okien czy wyposażenia wnętrz. Obejmują kilka kategorii zabytków ruchomych, różnych pod względem formy i przeznaczenia.

Najliczniejszą grupę stanowią często gwoździe żelazne, służące do zespajania ze sobą elementów drewnianych czy żelaznych. Trudno określić ostatecznie czy były one w średniowieczu często wykorzystywane do łączenia elementów konstrukcji drewnianych. Łączenia belek ścian zrębowych były często przez cieśli pasowane, a tam, gdzie było to potrzebne stosowano raczej drewniane zaciosy czy kołki[1014]. Gwoździe wykorzystywano w budownictwie z pewnością tam, gdzie stosowano obicia z desek/dranic, do montażu wszelakich wykończeń czy okuć. Ciekawy w tym kontekście jest opis budowy chałupy wzniesionej w 1394 r. na potrzeby króla Władysława Jagiełły i jego otoczenia w Jadownikach w okolicach Brzeska w Małopolsce[1015]. Z rachunków wynika, że do wzniesienia budynku wykorzystano kilka tysięcy małych gwoździ do montażu gontów na dachu (150 kop), a dalsze kilkadziesiąt sztuk większych okazów do mocowania belek wiązania dachowego, na którym zamontowano słupy podtrzymujące konstrukcję dachu (tzw. tramów) oraz przybijania łat z dranic do krokwi. Nie znaczy to oczywiście, że gwoździ używano jedynie w budownictwie. Stosowano je również np. w stolarstwie do spajania części składowych wielomodułowych sprzętów domowych, ale też przy produkcji narzędzi czy np. podków. Gwoździe wytwarzali przede wszystkim kowale, zarówno wiejscy, jak też miejscy, którzy wykuwali je z

[1013] Moszyński, s. 459-512.
[1014] Puszet 1903, s. 8-20.
[1015] Lalik 1971, s. 463-468.

prętów żelaznych o różnych średnicach[1016]. Wydaje się jednak, że dla zapewnienia bieżących potrzeb, np. napraw produkowane były one niekiedy również w samych dworach. Wskazuje na to chociażby odkrycie fragmentu gwoździownicy żelaznej w trakcie badań obiektu w Czechowicach (**il. 191.5**) oraz być reliktów kolejnej, lecz służącego do wyrobu małych gwoździ Ciochowicach (**il. 176.1**).

O przeznaczeniu danego gwoździa decydowały przede wszystkim sposób ukształtowania główki, a także jego rozmiary. W dostępnych materiałach archeologicznych pozyskanych w trakcie badań omawianych obiektów dworskich odnotowano egzemplarze o różnych formach główki (**il. 127**). Na podstawie tej cechy wydzielono ramowo sześć typów gwoździ, których używanie potwierdzono w dworach średniowiecznych na badanym terenie. Należy jednak podkreślić, że rozpatrywano przede wszystkim egzemplarze gwoździ pochodzące z eksploracji jednostek stratygraficznych, związanych chronologicznie z funkcjonowaniem dworu, a pomijano znaleziska luźne czy te pozyskane np. z humusu w obrębie badanych stanowisk.

Przechodząc do próby zaproponowanej przez autora klasyfikacji należy podkreślić, że do rąk archeologów często trafiają destrukty gwoździ, egzemplarze zachowane fragmentarycznie czy też wtórnie uszkodzone fizycznie czy termicznie. Fakt ten utrudnia w wielu przypadkach poprawną ich kwalifikację, co z pewnością ma wpływ na tworzenie bardziej szczegółowych opracowań gwoździ używanych w badanym czasie w kontekście omawianego rodzaju stanowisk. W opracowaniach wyników prac badawczych ponadto rzadko przykłada się uwagę do tej kategorii zabytków, a próby jej syntetycznego opracowania są niezwykle rzadko podejmowane[1017]. Typ G0 obejmuje mało charakterystyczne okazy gwoździ, bez wydzielonej wyraźnie główki, o przeważanie płaskich, czworobocznych w przekroju trzpieniach. Niekiedy w górnej części trzpień bywa rozklepany. Do typu G1 zakwalifikowano egzemplarze gwoździ o jednostronnie wydzielonych główkach, a w obrębie G2 i G3, o wydzielonych obustronnie. Typy G1-G3 posiadają czworoboczne w przekroju trzpienie, przy czym w przypadku G3 miały one zmienioną orientację względem osi główki. W przypadku tych typów główki były zwykle w różnym stopniu wypukłe. Typy G4-G5 obejmuje egzemplarze gwoździ o wydzielonych, płaskich główkach, o kształtach owalnych lub wielobocznych. Okazy tego typu posiadały zwykle czworoboczne w przekroju trzpienie.

[1016] O produkcji kowalskiej na terenie Rynku w Gliwicach w średniowieczu świadczą odkryte w trakcie badań archeologicznych gwoździownice, patrz: Wachowski 2012, s. 53,, fig. 63 g-h.
[1017] Wachowski 1999, s. 54-56.

Typy G6-G7 to okazy gwoździ o wydzielonych, wypukłych główkach, o kształtach owalnych lub wielobocznych. Posiadały one zwykle także czworoboczne w przekroju trzpienie.

Niewiele informacji dostarczają odkrywane okazy w kontekście ich pierwotnego użycia. Pewnych informacji dostarczają przedmioty, których część stanowią zachowane relikty gwoździ. Do montażu zawiasów pasowych odkrytych w Kozłowie użyto gwoździ w typie G2 (**il. 234.2-3**). Jednak typ ten zapewne nie służył jedynie do montażu okuć, na co wskazuje odkrycie kilkuset tego typu zabytków w zawalisku dworu w Woźnikach (**il. 127.8**). Wydaje się, że posłużyć one tu mogły do wykończenia deskami/dranicami np. części budynku, a nie wykluczone też, że użyto ich do montażu konstrukcji schodów czy drzwi. Zawias pasowy odkryty w Widowie mocowany był natomiast gwoździem z płaską główką w typie G4 lub G5 (**il. 335.4**), co świadczy, że do mocowania tego typu okuć stosowano różnych ich typów. Odkrycie gwoździa w typie G7 w jednym z otworów podkowy średniowiecznej odkrytej w Czechowicach wskazuje, że takie okazy używano jako podkowiaków (**il.335. 19**). Znaleziska z terenów Śląska z okresu ok. X-XIV w., m.in. z terenu Opola i Wrocławia świadczą, że do mocowania podków często używano również krótkich gwoździ o główce w typie G2[1018].

Rzadziej odkrywanymi elementami osprzętu budowlanego były masywne kliny, o ostrych zakończeniach, konstrukcyjnie bliskie gwoździom, lecz zdecydowanie o większych rozmiarach. Odkrywano je np. w Ciochowicach (**il. 176.3-4**) czy Czechowicach (**il. 191.16**), choć niewykluczone, że mogły one również być wykorzystywane jako narzędzia w typie przebijaka lub punktaka. Podobnie rzadziej odkrywane były obejmy. Miały one kwadratowe kształty ram, z zaostrzonymi końcami służącymi do montażu elementów konstrukcyjnych. Być może służyły one wzmacniania belek drewnianych, które punktowo opasały. Przykłady znane są z badań reliktów dworów w Mikulczycach (**il. 254.6**) czy Rudnie (**il. 309.4**). Obejmy o owalnych ramach, obok funkcji budowlanych mogły stanowić elementy okuć dyszli do wozu. Na relikty takich natrafiono m.in. w Ciochowicach (**il. 176.2**) oraz przypuszczalnie w Rudnie (**il. 309.5**).

Interesującą grupę zabytków są elementy drzwi, w które wyposażano dwory. Są to przede wszystkim zawiasy pasowe w formie masywnych, metalowych sztab mocowanych do drewnianej konstrukcji drzwi przy pomocy gwoździ. Z jednej ze stron

[1018]Kaźmierczyk 1978, s. 149.

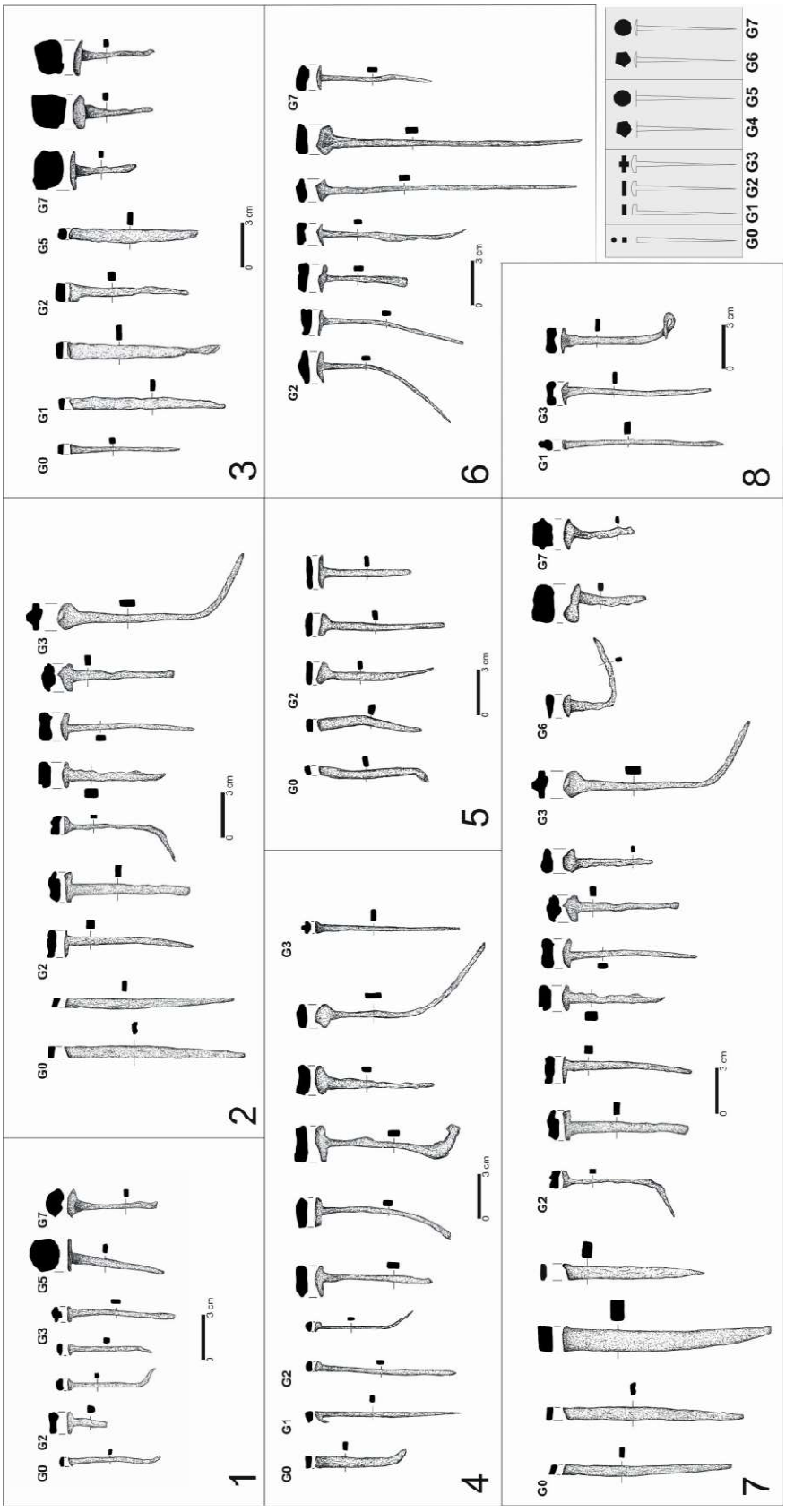

il. 127. Relikty gwoździ z badań archeologicznych wybranych dworów z podziałem na typy; 1: Ciochowice; 2: Czechowice; 3: Kielcza; 4: Kochłowice;5: Widów; 6: Kozłów; 7: Pniów; 8: Woźniki

posiadały owalne uszka, stanowiące zawiesia, a z drugiej często ozdobne zakończenia. Zawiasy pasowe oprócz drzwi stosowano również w przypadku innych drewnianych skrzydeł rozwieralnych, np. okiennic[1019]. Najbardziej okazały zestaw tego typu zabytków pochodzi z badań obiektu w Kozłowie (**il. 234.1-4**). Większość tych okazów posiada proste pasy, które niekiedy posiadają zachowane ozdobne, liliowate zakończenie (**il. 234.2**). Pas jednego z okazów wyposażono jednak tuż za zawiesiem w wydatną, dwustożkowatą płytkę z otworami na gwoździe. Stanowiła ona z pewnością element wzmacniający mocowanie tego elementu do powierzchni samych drzwi, lecz być może miała ona także funkcję ozdobną (**il. 234.1**). Relikty okucia pasowego drzwi odkryto również w Kielczy (**il. 213.8**).

Do osadzania drzwi wykorzystywano zwykle haki zawiasowe, montowane w drewniane ościeże. Ich masywne trzpienie były zwykle z jednej strony zaostrzone, co ułatwiało montaż, a z drugiej odgięte i ukształtowane w walcowate nasady. Haki takie znane są z badań w Czechowicach (**il. 191.11**), Kozłowie (**il. 233.1-2**) i Rokitnicy (**il. 295.5**).

Warto zaznaczyć, że jedynie w niektórych przypadkach wiadomo, że odkrywane elementy stanowią pozostałości drzwi wejściowych dworów. Przykładem takim może być tu kołatka do drzwi odkryta podczas badań pozostałości dworu w Kielczy (**il. 213.6**). Posiada ona owalny kształt ramy, której dolną część ukształtowano w formę stopki, pierwotnie stanowiącej część pracującą przedmiotu. Zawieszono ją na drzwiach przy pomocy uchwytu wykonanego ze zawiniętej w uszko taśmy żelaznej.

Niezwykle ciekawym zagadnieniem jest kwestia zamykania dworów czy towarzyszących im budynków gospodarczych. Najprostrzymi, służacymi do tego urządzeniami były wrzeciąże i towarzyszące im skoble. Te ostatnie, jak pokazują okrycia pochodzące z badań omawianych dworów, miały zwykle formę u-kształtną i wykorzystywano je zarówno jako elementów instalowanych na powierzchni drzwi, jak też np. ościeży. Znane są okazy mniejsze, np. z Ciochowic (k29.7), jak też bardziej masywne, służace raczej do montażu w elementach konstrukcyjnych samego budynku, np. z Kozłowa (**il. 233.4**) czy Mikulczyc (**il. 254.5**).

Wydaje się, że do zamykania budynków stosowano zarówno wrzeciąże o formie płytkowej, jak też ogniwkowe, choć w dostępnym materiale trudno wydzielić z całą pewnością zabytki stanowiące *stricte* ich relikty[1020]. Te w formie ogniwek odkrywane m.in. w

[1019] Karnicki 2017, s. 199.
[1020] Na podobny problem z identyfikacją wrzeciądzów w materiałach zabytkowych z badań średniowiecznych dworów w Polsce zwracała uwagę A. Marciniak-Kajzer, za: Marciniak-Kajzer 2011, s. 116.

Czechowicach (**il. 191.15**), Kochłowicach (**il. 222.6**) czy Kołowie (**il. 233.5**) ze względu na kształt trudno często oddzielić od zwykłego łańcucha. Przypuszczalnie elementy tego typu osprzętu budowlanego ztanowią okazy odkryte w Ciochowicach (**il. 176.6**) i Woźnikach (**il. 346.2**). Obydwa wyposażono w oczkowaty zaczep, zakończony kończastym trzpieniem służacym zapewne do montażu w ościeży.

Jako elementy umożliwiające zamykanie drzwi wykorzytywane były w dworach również zasuwy czy rygle. Pozostałość takiego uządzenia odkryto przypuszczalnie w Woźnikach, w otoczeniu reliktów domniemanych schodów do dworu. Na ono formę pasa wykonanego z masywnej taśmy żelaznej z wyraźnym owalnym wydęciciem do mocowania zapewne drewnianego rygla (**il. 346.1**). Relikt zasuwy lub rygla drzwi stanowi być może żelazny przedmiot odkrytyw Mikulczycach (**il. 254.4**) oraz Woźnikach (**il. 346.3**).

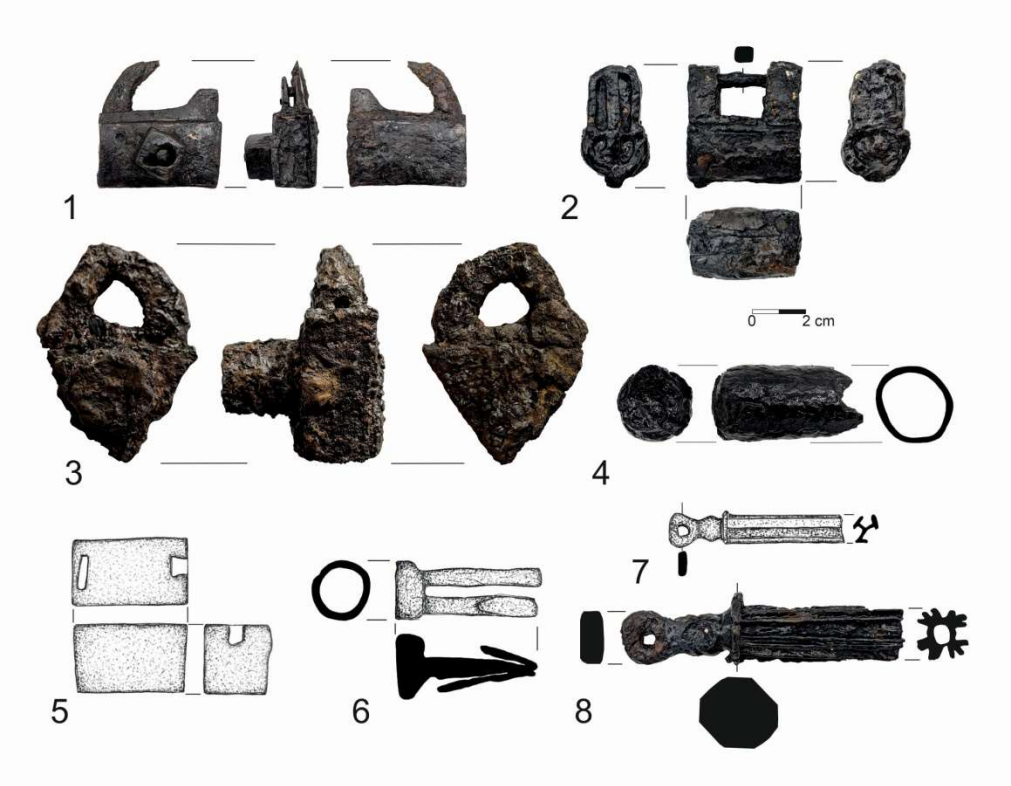

il. 128. Relikty kłódek i kluczy z badań archeologicznych wybranych dworów, 1: Chudów; 2, 8: Woźniki; 3: Kozłów; 4: Rachowice; 5-7: Czechowice.

Do zamykania drzwi dworów służyły niekiedy kłódki, które uzupełniały z pewnością często wrzeciąże. Świadczy o tym chociażyby przytaczany już opis budowy dworu w małopolskich Jadownikach, na którego wyposażenie zakupiono aż trzy egzemplarze[1021].

Za najprostszy konstrukcyjnie egzmeplarz kłódki uznać należy tą, której relikt odkryto w Rachowicach (**il. 128.4**). Jest to pozostałość korpusu walcowatego okazu, zapewne

[1021] Lalik 1971, s. 463-468.

pierwotnie z ruchomym kabłąkiem. W jednej, niekompletnej obecnie ściance bocznej istniał pierwotnie otwór na klucz, a druga była zasklepiona. W wnętrzu znajdował się mechanizm zwalniający zaopatrzony w sprężyny blokujące, zapewne w typie podobnym do tego jaki odkryty został w Czechowicach (**il. 128.6**). Bardziej zaawansowaną technologicznie jest kłódka czworokątna, odkryta w trakcie badań dworu w Woźnikach (**il. 128.2**). Był to typ najczęściej występujący w materiałach późnośredniowiecznych z terenu całej Polski[1022]. Posiada ona kryjący mechanizm cylindryczny korpus, od którego w górnej części odchodzą dwa masywne ramiona, Na nich umieszczony jest ruchomy kabłąk w formie poprzeczki.

Mechanizmy kłódek walcowatych blokowano i zwalniano przy pomocy kluczy, których pióra składały się z układów skomplikowanych blaszek, zaopatrzonych często w uchwyty w formie trzpienia wydzielonego blaszką zakończoną owalnymi uszkami. Dwa okazy takich kluczy pochodzą z badań grodzisk w Czechowicach (**il. 128.7**) oraz Woźnikach (**il. 128.8**).

Najmłodsze egzemplarze kłódek, pochodzące zapewne z horyzontu XV-XVI w. to tzw. kłódki graniaste, w których otwory na klucz umieszczano w przedniej części korpusu, zwykle w wydatnej tulejce. W górnej części posiadają one łukowate kabłąki. Kształty korpusów tych okazów bywają różne, czworoboczne jak w przypadku okazu z Chudowa (**il.128.1**) czy trójkątne, na co wskazuje zabytek z Kozłowa (**il. 128.3**). Kłódki o trójkątnym kształcie były w użyciu na Śląsku zapewne już w 1 poł.. XIV w., o czym świadczy m.in. przestawienie na pieczęci wójta bytomskiego Jana na dokumencie z 1346 r.[1023] Warto zwrócić tu uwagę na fakt pokrycia korpusu okazu z Chudowa warstwą miedzi, co w zamierzeniu miało nadać egzemplarzowi walory ozdobne. Relikt niewielkiej kłódki graniastej stanowi też okaz bez kabłąka odkryty w trakcie badań dworu w Czechowicach[1024] (**il. 128.5**).

W trakcie badań późnośredniowiecznych dworów górnośląskich bardzo rzadko odkrywane były zamki puszkowe. Jedyny tego typu, zachowany niestety fragmentarycznie egzemplarz odkryto w Kozłowie (k86.3). Poszczególne elementy mechanizmu tego zamka nie dają możliwości dokładnego odtworzenia jego mechanizmu. Obok fragmentów sprężyn mechanizmu i korpusu jego część stanowiła być może także żelazna zapadka (**il. 233.8**). Świadectwem stosowania zamków do drzwi są klucze żelazne, zwykle o pustym w środku trzonku, zakończonym z jednej ze stron owalnym uchwytem, a z drugiej odchodzącym od trzonka piórem. Pióra kluczy posiadały różnoraki układy wcięć, pasujących do mechanizmów

[1022] Łukomiak 2016, s. 97-114.
[1023] Wójcik 2018, s. 202.
[1024] Ze względu na korozję okaz ten nie posiada czytelnego otworu na klucz na korpusie.

zamków. Dwa takie klucze odkryto w zawalisku dworu w Woźnikach (**il. 346.4-5**). Mechanizmy zamków wymagały też zastosowania klamek. Być może reliktem tego typu jest przedmiot odkryty w Czechowicach (**il. 191.13**). Klamka odkryta w zawalisku piwnicy dworu w Rudzińcu, ze spiralnym zakończeniem uchwytu posiada już nowożytną metrykę (**il. 317.3**).

Niewiele wiadomo o oprawach i osprzęcie żelaznym towarzyszącym otworom okiennym. Z pewnością były one zamykane od zewnątrz drewnianymi okiennicami. Nie wykluczone jednak, że część omówionych uprzednio zawiasów pasowych z powodzeniem mogła być wykorzystana do ich montażu.

Do oświetlenia dworów używano z pewnością łuczyw umieszczanych na w metalowych świecakach mocowanych do ścian. Konstrukcja tych elementów wyposażenia wnętrz dworów była bardzo prosta. Miały one formę żelaznych tulejek zaopatrzonych w ramię, służące do montażu np. w słupie bądź belce konstrukcyjnej. Zabytki tego typu odkryto w trakcie badań obiektów w Ciochowicach (**il. 176.8**) czy Kozłowie (**il. 233.6**). Do oświetlania używano z pewnością również glinianych kaganków napełnianych tłuszczem, w którym umieszczano knot. Miały one formę niewielkich miseczek, o średnicach oscylujących w granicach 10 cm, niekiedy zaopatrzonych zapewne w niewielki dziubek (**il. 129.2-3**). Trudno je z pewnością odróżnić od miseczek o funkcjach kuchennych. Jako kaganek służyło być może niewielkie naczynko, zaopatrzone w koncentryczną tulejkę, z podstawką odkryte w trakcie badań dworu w Ciochowicach (**il. 129.1**). Zarówno świecaki, jak też kaganki nie zapewniały z pewnością optymalnego oświetlenia wnętrz, szczególnie nocą.

il. 129. Relikty potencjalnych glinianych kaganków odkryte w trakcie badań dworu w Ciochowicach

Przechodząc do wyposażenia wnętrz dworów w pierwszej kolejności omówić należy relikty systemów grzewczych. Ogrzewanie stanowiło niewątpliwie ważny element wpływający na funkcjonalność budynków, szczególnie przy sezonowych spadkach temperatury. Materiały zabytkowe odkrywane w zawaliskach dworów wskazują, że część z

nich posiadała urządzenia grzewcze wykonane z kafli garnkowych, miskowych oraz płytowych[1025]. Niektóre obiekty, szczególnie o starszej, XIV-wiecznej metryce, posiadały proste piece wylepiane z gliny, czego świadectwem są jedynie grudy polepy[1026].

Na pozostałości kafli garnkowych i miskowych natrafiono w trakcie badań budynku o funkcjach mieszkalno-gospodrczych w Czechowicach. Kafle te formowano przy użyciu koła garncarskiego, czego dowodem są ślady technologiczne zachowane na ich ściankach. W materiale zabytkowym odnotowano tu relikty kafli garnkowych o prostych ściankach i owalnym kształcie otworu (**il. 189.6**) oraz miskowych, o ściankach łagodnie profilowanych, pokrytych od wewnątrz szkliwem barwy ciemnozielonej (**il. 189.7**). Na fragment późnośredniowiecznego kafla natrafiono również w materiałach z grodziska w Chechle (**il. 160.1**)[1027]. Posiada on kwadratowy otwór z zaokrąglonymi narożami. Przypuszczalnie fragment kafla miskowego odkryty został również w trakcie badań obiektu w Woźnikach (**il. 343.12**).

Niewątpliwie bardziej okazałe źródło do badań systemów grzewczych późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych stanowią kafle złożone, zwane również płytowymi. Lica tych okazów stanowią bowiem świetne źródła ikonograficzne do badań nad kulturą materialną. Przedstawienia na nich zawarte określić można jako „piękno, które grzało dwory", z racji tego, że charakteryzują się one zróżnicowaną tematyką, nawiązującą zarówno do kultury dworskiej, rycerskiej, do legend i baśni epoki, a nawet wątków religijnych czy architektonicznych[1028]. Znane są również okazy związane z heraldyką rycerską[1029]. Znaleziska kafli piecowych zawierające różnorakie przedstawienia utrzymane w duchu kultury dworskiej są świadectwem tego, że dwory należały do ludzi, których pozycja materialna, ale też potrzeby duchowe i światopoglądowe wykraczały poza codzienną prozę życia. Można stwierdzić wręcz, że odkryte kafle są nośnikiem idei, które uzupełniają obraz minionej rzeczywistości.

[1025] Dąbrowska 1987, s. 62-77.
[1026] Odkrywane w zawaliskach dworów grudy polepy mogły stanowić zarówno relikty pieców, jak też np. relikty konstrukcji ścian i bardzo trudno wskazać ich pierwotne przeznaczenie.
[1027] Zdaniewicz 2022c, s. 292, fig.5a.
[1028] Tytuł jest parafrazą nazwy katalogu kafli, który ukazał się w związku z wystawą „Krasa, ktera hreje. Goticke a renesancni kachle Moravy a Slezska", która w latach 2008-2010 eksponowana była w Slovackem Muzeum w Uherskem Hradistu, Slezskem Zemskem Muzeum w Opave oraz w Muzeum Mesta Brna, por. Menoušková et ally 2008.
[1029] Patrz: Rozdział 3.

Dużą ilość pozostałości niezwykle zróżnicowanych pod względem przedstawień zestawów kafli złożonych odkryto w trakcie badań reliktów dworów z XV i XVI w. w Chudowie, Kozłowie, Rudzińcu i Widowie[1030].

il. 130. Relikty kafla odkrytego w okresie przedwojennym w Widowie: 1: przed rekonstrukcją; 2: po rekonstrukcji

Z dużą dozą prawdopodobieństwa z dworu widowskiego pochodził kafel z przedstawieniem rycerskim, odkryty jeszcze w okresie przedwojennym na ternie wsi (**il. 130**)[1031]. Na jego licu widnieje jadący konno rycerz w zbroi i przypuszczalnie w hełmie, z mieczem schowanym w pochwę zawieszoną u pasa. Cała postać jest przedstawiona raczej schematycznie, w dosyć prymitywnie ukazanej scenie ruchu. Poniżej widoczny jest symbol odwróconego serca, opadającego na bok od sylwetki jeźdźca. Pomimo tych niedociągnięć artystycznych kafel ten z pewnością bardzo trafnie nawiązuje do jednego z ważnych elementów kultury dworskiej. Ukazana tu scena odnosi się bowiem do jednego z modeli miłości dworskiej, które powszechne były szczególnie w kulturze doby późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych[1032]

Bardzo dobrze zachowane kafle przedstawiające zbrojnych na koniach odkryto w trakcie badań dworu w Chodowie[1033]. Na kaflach tych ukazano kopijników, ubranych z zbroje płytowe, których głowy chronią kapaliny, a na nogach widoczne są ostrogi z gwiaździstym bodźcem (**il. 167.6**). Lica tych okazów pokrywają szkliwa barwy zielonej i pomarańczowej.

[1030] Dąbrowska et alli 2005; Zdaniewicz, Michnik 2022, s. 71-91; Zdaniewicz 2024a, s. 45–61; Zdaniewicz 2024, s. 135-145;
[1031] Scheitza 1935, s.53.
[1032] Wachowski 2013, s. 30-31, 77-83.
[1033] Dąbrowska et alli 2005, ryc.1-2.

Na uwagę zasługuje bardzo dobra jakość odwzorowania detali postaci na kaflach chudowskich, wskazująca na wysoki poziom wykonania samych matryc.

Wśród kafli z Chudowa i Widowa znalazły się również ułamki części licowych kafli, na których przedstawiono postać Św. Jerzego (**il. 167.5**; **il. 334.3**). W widocznych na licach scenach ukazany on został w zbroi, na koniu, z włócznią w ręku, którą przebija w trakcie walki chimerę (smoka). Uwagę zwracają oddane na kaflach detale ubioru i broni zaczepnej i ochronnej, np. zbroi, przeszywalnicy, szorcy, a w przypadku okazu z Widowa także głowicy z rękojeścią miecza, który zawieszony jest u pasa zbrojnego. Pomijając jednak kwestię przedstawionych elementów stroju i uzbrojenia, bezpośrednio korespondujących z modą zbrojnych czasów późnego średniowiecza, to istotna jest tu kwestia samej sceny. Św. Jerzy tradycyjnie uznawany jest w świecie zachodu za patrona rycerskiego[1034]. Scena walki ze smokiem, w której zabija on bestię, będącą alegorią szatana, symbolizuje chrześcijańską walkę dobra ze złem. Walka z wrogami wiary i za jej ideały, ale także odwaga, to jedne z najważniejszych cnót jakie winien posiadać rycerz[1035]. Nie jest zatem dziwne, że motyw walki Św. Jerzego mógł zdobić lica kafli w dworze rycerskim. Motyw ten zresztą jest dosyć popularny zarówno na Śląsku, jak też w całej Europie Środkowej, szczególnie w XV w.[1036].

Pozostając przy przedstawieniach zbrojnych warto wspomnieć o ułamkach kafli przedstawiających piechurów, zapewne lancknechtów. Postać taką, w pozycji stojącej w rozkroku, ukazuje zapewne fragmentarycznie zachowany kafel z Rudna (**il. 309.2**). Niestety partia lica ukazuje tylko jedną z nóg w stylizowanym trzewiku z ostrym noskiem w profilu bocznym. Tego typu obuwie używane było na terenie Polski i Europy Środkowej, w głównej mierze przez wyższe warstwy społeczne, dworzan, a także rzemieślników przez cały okres późnego średniowiecza aż po początki czasów nowożytnych[1037]. Piechurzy w takiej pozycji, dzierżący w dłoni miecz, halabardę lub innym rodzaj broni drzewcowej znani są przede wszystkim z nakaflowych przedstawień lancknechtów na kaflach z Moraw, pochodzących z 2 poł. XV i 1 poł. XVI wieku[1038]. Postaci lancknechtów ukazano również na znanych jedynie z niewielkich fragmentów kafli z Rudzińca (**il. 316.9-10**).

[1034] Ławrynowicz 2005, s. 37-38.
[1035] Ossowska 1973, s. 73-77.
[1036] Dymek 1995, s. 32.
[1037] Turska 1987, s. 140-147.
[1038] Menoušková, Měřínský 2008, s. 63-64; Kováčik, Veselá, fig. 5-6, s. 292-293.

il. 131. 1: Relikty kafla gotyckiego odkrytego w trakcie badań dworu w Kozłowie: 2: Scena tańca na miniaturze z XIV w.

Na kaflach z Widowa i Rudzińca nie brakowało również elementów, tradycyjnie związanych z późnośredniowieczną kulturą dworską, tj. scen nawiązujących do polowań, tańców czy gier. Udział w łowach był ważnym elementem zarówno na dworach władców, jak też rycerstwa[1039]. Od XIII w. m.in. przedstawiciele rycerstwa często otrzymywali immunitety, w tym też takie dotyczące bezpośrednio polowań[1040]. Zapewne dlatego na licach kafli odkrytych w Widowie widniały zarówno przedstawienia dzikich zwierząt, jak też przypuszczalnie sceny polowań (**il. 334.1**). Za taką należy uznać tą, w której wyobrażono jeźdźca konnego z łukiem w ręku. Polującego wyobrażono tu bardzo schematycznie, bez dbałości o detale. Lico innego kafla z Widowa zdobi jeleń, wyobrażony w ruchu (**il. 334.2**). Na innych fragmentach z pochodzących z Widowa i Rudzińca widoczne są natomiast jedynie fragmenty jego poroża (**il. 316.11**; **il. 334.11**). Warto jednak podkreślić, że jeleń był nie tylko cennym zwierzęciem królewskim do polowań, ale także emblematycznym królem lasu, symbolizującym męskość, przez co jego wizerunek lub a niekiedy samych poroży używany był w heraldyce niektórych rodów rycerskich znanych z Górnego Śląska[1041]. Jednocześnie jeleń wpisany jest również w tradycję chrześcijańską, a w scenie polowań miał symbolizować pościg duchownych za zagubioną duszą[1042]. Zwierzę to wpisywało się idealnie w sferę mentalno-duchową kultury rycerskiej średniowiecza.

[1039] Piwowarczyk 2000, s. 148.
[1040] Samsonowicz 2009 s. 39-41.
[1041] Pilnáček 1991, s. 59, 134-135, 181-182, 196, 224.
[1042] Dymek 1995, s. 32.

Postaci grające w szachy lub w kostki przedstawiono być może na jednym z ułamków kafli z Rudzińca (**il. 316.1**). Niestety domyślać o tym można jedynie na podstawie wizerunku osoby w pochylonej pozie. W ten sposób przedstawiano bowiem graczy na kaflach znanych z terenu Moraw[1043]. Scenę tańca lub korowodu uchwycono być może na jednym z kafli z Kołzowa (**il. 131**). Widnieją tu postaci ubrane w charakterystyczne dla epoki średniowiecza kaftany typu *robe*, górą dopasowane, a w dolnej części rozkloszowane i ułożone w charakterystyczne pionowe fałdy[1044]. Układ sylwetek dwóch postaci sugeruje, że poruszają się w jednym kierunku, co być może należy uznać za próbę uchwycenia ruchu tanecznego (**il.131.2**).

Kafle odkrywane w obrębie omawianych dworów nawiązują niekiedy do motywów religijnych. Być może postaci uskrzydlonych aniołów umieszczono na reliktach okazów odkrytych w Rudzińcu i Widowie (**il. 316.3**; **il. 334.7**). Niekiedy na licach kafli przedstawiano jednak postaci konkretnych świętych, na co wskazywały przede wszystkim dodatkowe motywy symboliczne. Na jednym z okazów z Chudowa umieszczono postać Św. Krzysztofa, w stylizowanym późnośredniowiecznym kaftanie z fałdami, na ramieniu którego siedzi ptak (**il. 167.7**)[1045]. Na pojedynczych kaflach z Rudzińca (**il. 316.3**) i Widowa (**il. 334.7**) widnieją zapewne postaci aniołów, z ostro zakończonymi skrzydłami.

Wśród kafli gotyckich i renesansowych odkrywanych w obrębie dworów na terenie dawnego księstwa bytomskiego odrywano również relikty kafli portretowych. Przedstawiały one konkretne postacie historyczne, czego najlepszym przykładem może być nowożytny kafel z Rokitnicy, ukazujący postać arcyksięcia Maksymiliana III Habsburga (**il. 295.7**)[1046]. Inspiracją do niektórych przedstawień portretowych była również literatura czy też grafika. Świetnym przykładem są tu dwa kafle z dworu w Kozłowie, których przedstawienia stworzono na podstawie grafik niemieckiego malarza doby renesansu Georga Pencza, pt. „Dwunastu Bohaterów Starego Testamentu, który to inspirował się przy ich tworzeniu tekstem poematu Hansa Sachs'a z 1531 r. [1047]. Sachs gloryfikował w swoim dziele bohaterskie czyny dwunastu herosów Starego Testamentu – Jozuego, Gedeona, Jeftego, Samsona, Jonatana, Dawida, Abiasza, Asy, Jozafata, Amaziasza, Ezechiasza i Judy Machabeusza, którzy wg niego uchodzili za symbole obrońców chrześcijaństwa doby zagrożenia Europy przez Imperium Osmańskie w 1 poł. XVI w. Odkrycie w Kozłowie kafli

[1043] Menoušková, Měřínský 2008, s. 70.
[1044] Szyller 1967, s. 145.
[1045] Dąbrowska et alli 2005, ryc. 4.
[1046] Kawka, Zaręba 2022, s. s. 293–318.
[1047] Zdaniewicz 2013a, s. 270–277.

obrazujących królów – Abiasza i Amazjasza (**il. 232.1-2**), ukazanych w charakterystycznych ozdobnych łukach arkad z kolumnami, czyli w konwencji kompozycyjnej bardzo popularnej w okresie renesansu[1048] potwierdza, że echa idei ogólnoeuropejskich docierały również do prowincjonalnych dworów rycerstwa śląskiego.

il. 132. Relikty kafla portretowego odkrytego w trakcie badań dworu w Kozłowie

Być może jedną ze wspomnianych postaci starotestamentowych lub też proroka Daniela ukazuje także jeden z kafli z Widowa (**il. 334.5**)[1049]. Ten ostatni przedstawiony został zapewne na dużym kaflu przestrzennym (wnękowym), który odkryto w Kozłowie (**il. 232.3**)[1050]. Widnieje tu postać młodzieńca z dłonią w geście pozdrowienia, z charakterystycznym piórkiem na głowie. Kafel ten stanowi swoisty synkretyzm stylistyczny. O ile bowiem wspomniana postać ukazana jest już w konwencji renesansowej, to elementy arkady nawiązują jeszcze do stylu gotyckiego. Zabiegi tego typu charakterystyczne są dla okresu końca XV i początków XVI stulecia. Nie zawsze jednak kafle ukazujące postaci posiadały tak rozbudowaną ornamentykę. Wskazywać na to może być inny z fragmentów kafli odkrytych w Widowie, na którym przedstawiono postać w pozycji stojącej (**il. 334.6**).

Z badań dworu w Kozłowie znane są również kafle portretowe. Ciekawym przykładem kafla portretowego z Kozłowa jest egzemplarz, na którego licu widnieje popiersie

[1048] Dąbrowska 1987, s. 127-128.
[1049] Menoušková, Měřínský 2008, s. 20;
[1050] Zdaniewicz, Michnik 2022, s. 84, fig. 18.

mężczyzny w pozycji bocznej, przypuszczalnie z hełmem na głowie, otoczone wieńcem roślinnym zwieńczonym od góry i dołu dodatkowymi elementami florystycznymi. W ten sposób ukazywano na kaflach znane osobistości czy też władców epoki renesansu na terenie Śląska (**il. 132**)[1051]. Bardzo trudna jest jednak identyfikacja osoby widniejącej na omamianym egzemplarzu. Jak pokazują przykłady czeskie, inspiracją do tworzenia tego typu matryc kaflowych, podobnie jak w przypadku kafli z postaciami starotestamentowymi, były drzeworyty, rysunki, malarstwo a nawet medale[1052].

Na okazach kafli z Rudzińca oraz Widowa znalazły się również przedstawienia postaci baśniowych, tj. gryfa czy panny wodnej zwanej meluzyną. Wiązać je można najpewniej z kulturą dworską średniowiecza (**il. 334.4, 8**). Analogie do kafli z przedstawieniami legendarnych zwierząt są liczne w szczególności wśród znalezisk z terenu Czech[1053].

Niekiedy na kaflach odwzorowano sceny rodzajowe. Dobrym przykładem są tu ułamki kafli z przestawieniami garnków i garncarzy przy pracy na kole, znane z odkryć z dworu w Widowie (**il. 334.9-10**).

Na kaflach z dworów dawnego księstwa bytomskiego pojawiają się również motywy architektoniczne. Stanowią one jedynie elementy kompozycyjne niektórych kafli, choć niekiedy także przewodnie wątki przedstawień. Obok wspominanych już arkad na kaflach renesansowych lica zdobiły także gotyckie pilastry i wypełnienia maswerkowe, niekiedy zdobione żłobieniami, takie wystąpiły na licach kafli z Chudowa, Rudzińca czy Kozłowa (**il. 166. 5**; **il. 232.3, 5**; **il. 316.7-8, 14**). Pinakle i motywy trójlistne występujące jako elementy bardziej rozbudowanych rozet gotyckich znane są z ułamków kafli z Czechowic i Płużnicy (**il. 189.1-4**; **il. 268.5**).

Wśród kafli gotyckich, choć przede wszystkim renesansowych pochodzących z badań dworów, znane są także przedstawienia zawierające mniej lub bardziej rozbudowane kompozycje wątków roślinnych, zoomorficznych czy geometrycznych. Motywy rozety znane są z okazów o metryce późnośredniowiecznej z Chudowa (**il. 166.6**), a muszli z badań dworu w Rudnie (**il. 309.1**). Renesansowe motywy florystyczne przyjmowały różne formy, od prostych rozet kwiatowych umieszczanych jedynie w narożach lic, jak te znane z badań w Kozłowie (**il. 232.4**) po rozbudowane wątki widniejące m.in. na fragmencie kafla z Rudzińca, ukazujące także wici, gałązki czy listki (**il. 316.13**).

[1051] Dymek 1995, s. 36-37.
[1052] Żegklitz 2012, s. 62.
[1053] Menoušková, Měřínský 2008, s. 45-49.

Elementem wyposażenia wnętrz dworów były również meble. Niestety o tej kategorii przedmiotów niewiele można powiedzieć na podstawie zabytków pozyskanych w trakcie badań archeologicznych. Podstawowym meblem do przechowywania ubrań oraz innych przedmiotów osobistych były skrzynie drewnie, zapewne z żelaznymi okuciami i zawiasami. Tradycja używania skrzyń przetrwała w kulturze ludowej Górnego Śląska aż do XIX czy XX w.[1054]. Relikty skrzyń czy innych mebli zachowują się niezwykle rzadko. Być może za relikt skrzyni uznać należy fragment okucia wykonanego z cienkiej blachy żelaznej odkryty w Ciochowicach (**il. 176.9**). Być może elementem mebla jest także relikt zawiasa pasowego stosunkowo lekkiej konstrukcji znaleziony w trakcie badań obiektu w Widowie (**il. 335.4**).

5.4. Narzędzia i przedmioty codziennego użytku

Badania archeologiczne ujawniły, że w dworze i jego bezpośrednim otoczeniu prowadzono szereg aktywności związanych zarówno z zapewnieniem podstawowych, codziennych potrzeb jego mieszkańców, ale także z różnymi gałęziami rzemiosła. Dowodem na to są przede wszystkim relikty przedmiotów i narzędzi związanych z rozmaitymi formami aktywności gospodarczej. O wytwórczości rzadziej świadczą odkrycia półwytworów czy odpadków poprodukcyjnych.

Nie ulega wątpliwości, że już w siedliskach osadniczych starożytności czy wczesnego średniowiecza ogień był czynnikiem nieozwanym do życia[1055]. Na podstawie przedmiotów odkrywanych w trakcie badań wiadomo, że podobnie ważny był on dla użytkowników średniowiecznych dworów rycerskich. Jak wykazano w poprzednich rozdziałach wykorzystywano go do m.in. przygotowywania posiłków czy oświetlania i ogrzewania wnętrz. Ognia używano z pewnością w celach hutniczych. Świadczą o tym materialne ślady tego typu produkcji, w postaci grudek metalu czy wytopów. Z pewnością przetapiano ołów, na co wskazują być może jego bezkształtne bryłki odkryte w trakcie badań obiektów w Ciochowicach, Kielczy czy Woźnikach[1056]. Być może szerszą wytwórczość związaną z przetwórstwem metali prowadzono w obrębie grodziska woźnickiego, na co wskazują odkryte także amorficzne grudki żelaza czy cynku (**il. 133**) czy też relikty omawianego już w pracy pieca o kamiennej podstawie (**il. 95**)[1057]. Niestety w trakcie dotychczasowych prac archeologicznych w obrębie reliktów siedzib rycerskich na omawianym terenie nie natrafiono

[1054] Dubiel 1967.
[1055] Skowron 2014, s. 155, 164; Zdaniewicz, Ciszek 2023, s. 11-20.
[1056] Informacja na podstawie badań własnych autora. Należy także przyjąć, że odkrywane amorficzne przedmioty ołowiane mogą stanowić relikty stopionych przedmiotów. np. podczas pożaru.
[1057] Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 96

na pozostałości dysz pieców czy też form odlewniczych. Brak również danych dotyczących ewentualnych odkryć żużli pohutniczych. Jak pokazują badania innych śląskich obiektów typu *motte* ślady tego typu produkcji odkrywane były niekiedy w trakcie badań archeologicznych tych obiektów, m.in. w górnośląskim Mikołowie[1058]. Obok omówionych gwoździownic brak też konkretnych narzędzi, związanych z kowalstwem. Wyjątek stanowić tu może zapewne dwór w Chudowie, w którego otoczeniu odkryto relikty pracowni odlewniczej[1059]. Być może zatem hutnictwo praktykowano jedynie w ograniczonym zakresie np. na potrzeby drobnych napraw sprzętów. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań.

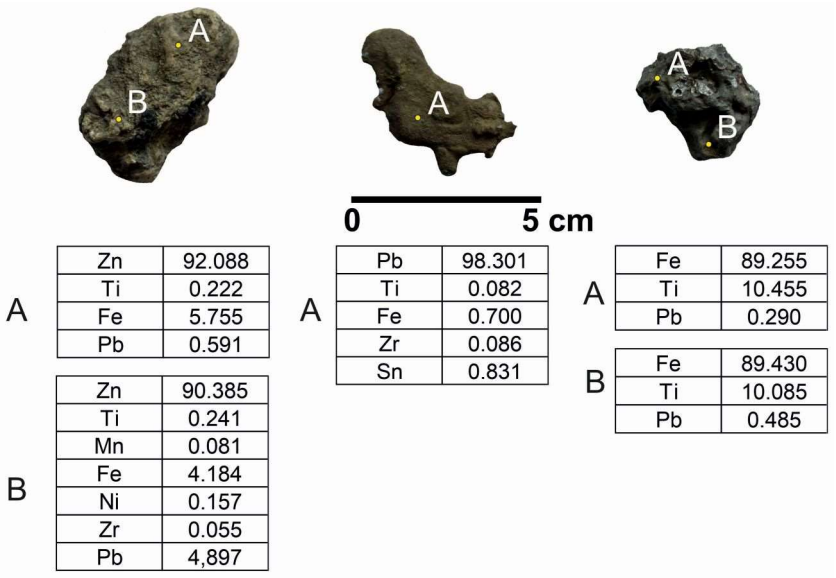

A	
Zn	92.088
Ti	0.222
Fe	5.755
Pb	0.591

B	
Zn	90.385
Ti	0.241
Mn	0.081
Fe	4.184
Ni	0.157
Zr	0.055
Pb	4,897

A	
Pb	98.301
Ti	0.082
Fe	0.700
Zr	0.086
Sn	0.831

A	
Fe	89.255
Ti	10.455
Pb	0.290

B	
Fe	89.430
Ti	10.085
Pb	0.485

il. 133. Fragmenty różnych metali odkryte w trakcie badań grodziska w Woźnikach

Do rozpalania ognia w średniowieczu służyły krzesiwa. W trakcie badań dworów podbytomskich odkryto dwa okazy tego typu zabytków, reprezentujące typ ogniwkowy. Na pierwszy natrafiono w trakcie badań obiektu w Mikulczycach (**il. 254.2**), a drugi w Kozłowie (**il. 235.7**). Ramy tych egzemplarzy wykonano z żelaza. Posiadają one łukowato ukształtowane krawędzie pracujące, a ramy posiadają ażurowe prześwity. Zdecydowanie bardziej okazałym jest bardziej masywny okaz z Kozłowa, w którego przekroju odnaleźć można wykonane misternie motywy nawiązujące do gotyckich maswerków. Liczba znalezisk krzesiw ogniwkowych świadczy, że nie należą do szczególnie częstych odkryć w obrębie dworów średniowiecznych na terenie Śląska. Więcej okazów pochodzi z badań miejskich, m. in. okaz datowany na horyzont 2 poł. XIII-XIV w. odkryto podczas badań Rynku w

[1058] Nowakowski 2017, s. 157-160.
[1059] Wyniki tych prac nie zostały jak dotąd opublikowane. Informacja ustna dr. P. Nocunia, za którą autor serdecznie dziękuje. Zabytki, m.in. chochla odlewnicza znajdują się na wystawie stałej Zamku w Chudowie.

Bytomiu[1060], a inny o szerszej chronologii, XII-XIV w. na terenie Wrocławia, m.in. ul. Szewskiej[1061].

W kontekście życia gospodarczego dworów interesującą grupą zabytków są narzędzia rzemieślnicze. Używano ich przede wszystkim do bieżących napraw czy modernizacji budynków czy sprzętów codziennych. Drewno i żelazo stanowiły podstawowe surowce niezbędne do funkcjonowania każdego dworu, przez co szczególne znaczenie miały narzędzia związane z kowalstwem oraz ciesielstwem czy też innymi formami aktywności bezpośrednio z nimi powiązanymi.

il.134. Cieśla na drzeworycie z 2 poł. XVI w.

Narzędziem podstawowym, a jednocześnie uniwersalnym była siekiera. Ścinka drzew umożliwiała m.in. pozyskiwanie drewna konstrukcyjnego, materiału do oprawy czy wytwarzania drobnych sprzętów i akcesoriów domowych, ale także opału do ogrzewania pomieszczeń czy obróbki termicznej posiłków. W przypadku zagrożenia narzędzie to z powodzeniem służyć mogło również jako broń zaczepna. W trakcie badań omawianych dworów górnośląskich natrafiono na kilka egzemplarzy siekier/toporów, o zróżnicowanym wyglądzie ostrzy. Za typowe narzędzia gospodarskie uznać należy okazy o wyodrębnionej szyjce, szerokim żeleźcu i wyraźnej brodzie[1062]. Tego typu siekiery odkryto w trackie badań dworów w Kochłowicach[1063], Kozłowie (**il. 235.3**), Woźnikach (**il. 345.2**) i prawdopodobnie

[1060] Wójcik-Kuehnel 2004, s. 227, ryc. 5.3.
[1061] Konczewska, Wachowski 2010a, s. 265.
[1062] Głosek 1996, s. 40-43.
[1063] Goiński 2016, s. 103, ryc. 16.

Czechowicach (**il. 191.1**) oraz Kielczy (**il. 213.4**). Niewiele wiadomo o producentach tych narzędzi. Być może egzemplarz z Woźnik wykonany został w warsztacie cechowym, o czym świadczyć może prosty znak kowalski widoczny na jego żeleźcu (**il. 345.2**). Chronologia dworów, z których pochodzą przytoczone zabytki wskazuje, że narzędzi takich używano w szerokim horyzoncie od XIV po XVI w. Potwierdzeniem tego są także znaleziska z badań centrów osadniczych Górnego Śląska, np. z Gliwic[1064].

Do ciesiołki wykorzystywano topory o wąskich i dłuższych żeleźcach, zwykle ze stosunkowo krótką brodą[1065]. Dowodem na to są liczne przedstawienia ikonograficzne pochodzące ze średniowiecza i czasów nowożytnych (**il.134**). Wyposażano je zarówno w długie osady, jak w przypadku zabytku odkrytego w Woźnikach (**il. 345.1**) czy też krótsze jak te, które posiadają okazy z Kozłowa (**il. 228.1-2**). Topory ciesielskie nie mają zbyt licznych analogii wśród materiałów z tej części Śląska. Pojedyncze egzemplarze pochodzą z przypadkowych odkryć, ale również depozytów przedmiotów[1066].

Narzędziami związanymi z rzemiosłem ciesielskim były świdry, służce do wykonywania otworów (**il. 134**). Ta kategoria zabytków należy do rzadkich odkryć w obrębie omawianych dworów. Relikty narzędzia tego typu odkryto jedynie w zawalisku dworu w Kozłowie (**il. 235.5**). Była to pozostałość części pracującej ręcznego świdra, w postaci fragmentu żelaznego trzpienia, o owalnym przekroju zakończonego ślimakowatym ostrzem. Pomimo niewielu znalezisk tego typu narzędzi w obrębie omawianych grodzisk wydaje się, że były one powszechnie używane w późnym średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych, szczególnie, że drewno było jednym z podstawowych materiałów konstrukcyjnych zabudowy. Nie były one jednak częstymi znaleziskami również w trakcie eksploracji tak datowanych poziomów osadniczych w miastach regionu[1067].

Przedmiotami uniwersalnymi, często stanowiącymi element indywidualnego wyposażenia były noże. Ich stosunkowo nieliczne odkrycia omówiono już w kontekście sprzętów używanych w kuchni i na stołach dworów[1068].

Niezwykle rzadko odkrywanymi w trakcie badań dworów są pozostałości nożyc kabłąkowych. Jedyny tego typu zabytek odkryty został w trackie badań zawaliska dworu w Woźnikach (**il. 345.5**). Jak pokazują odkrycia tego typu zabytków, m.in. z Wrocławia były one powszechnie używane w miastach doby późnego średniowiecza, m.in. w warsztatach

[1064] Wachowski 2012, s. 52, fig. 58.
[1065] Głosek 1996, s. 38-40.
[1066] Zdaniewicz 2011b, s. 581-583; Zdaniewicz 2013b, s. 416, ryc. 3.2
[1067] Jedyne publikowane jak dotąd ostrze świdra pochodzi z badań nawierzchni Rynku w Gliwicach, patrz: Wachowski 2010, s. 53, fig. 63a.
[1068] Patrz: Rozdział 5.1

producentów odzieży czy butów[1069]. Zapewne w dworach rycerskich miały one, podobnie jak noże, zastosowanie bardziej uniwersalne.

Cechą łączącą wszystkie omówione narzędzia jest to, że z pewnością wymagały one okresowego ostrzenia krawędzi pracujących. Służyły do tego przede wszystkim proste osełki wykonywane z kamienia. Z racji tego, że nie prowadzono analiz petrograficznych tych zabytków, trudno jednoznacznie stwierdzić, czy do ich produkcji wykorzystywano specjalnie sprowadzany kamień, np. z terenu Sudetów. Przypuszczalnie częściej wybierano okruchy kamieni narzutowych, występujących dosyć licznie na powierzchni m. in. pól Wyżyny Śląskiej.

il. 135. Relikty osełek kamiennych oraz innych przedmiotów kamiennych z badań dworów, 1: Ciochowice; 4-5: Pniów; 6: Kielcza

Odkryte relikty osełek świadczą, że zwykle miały one formę mniej więcej czworobocznych w rzucie i profilu płytek, o zaoblonych krawędziach. Trzy takie okazy, zachowane w różnym stopniu odkryto podczas badań obiektu w Ciochowicach (**il. 135. 1-3**). Kolejny, uszkodzony egzemplarz o podobnych kształcie pochodzi z badań dworu w Kielczy

[1069] Konczewska, Wachowski 2010b, s. 270-290.

(**il. 135.6**). W fosie dworu Pniowie natrafiono natomiast na relikt osełki, o przypuszczalnie dwustożkowatym kształcie (**il. 135.5**). Przedmiot ten był może bardziej poręczny i dostosowany do ostrzenia konkretnych narzędzi. W wypełnisku pniowskiej fosy natrafiono również na fragment wąskiego krążka kamiennego, zapewne z owalnym koncentrycznym otworem w części centralnej. Być może był on częścią urządzenia służącego do ostrzenia (**il. 135.4**).

Badania dworów dawnego księstwa bytomskiego przyniosły również odkrycia innych przedmiotów użytkowych. Z funkcjonowaniem studni związane są zapewne także elementy wiadra klepkowego, odkryte w fosie dworu w Ciochowicach Są to dwie obręcze żelazne, o średnicach 21-25 cm i 26,5-28 cm, wykonane z taśmy żelaznej o szerokości ok. 4,5 cm (**il. 177.1-2**). Ich średnice wskazują, że wymiary cebra nie były duże. Obecnie trudno określić, czy służył on jedynie jako pojemnik do dystrybucji wody czy może stricte do jej nabierania bezpośrednio ze studni[1070]. Obręcz żelazną wiadra, o średnicy ok. 30 cm natrafiono również w zawalisku dworu w Kozłowie (**il. 235.8**). Wykonano ją jednak z taśmy żelaznej o szerokości ok. 2 cm.

5.5.Wymiana handlowa

Handel to element procesu gospodarczego, który towarzyszy człowiekowi już od czasów niepamiętnych[1071]. Również w kontekście poniższej pracy i podstaw funkcjonowania księstwa bytomskiego był on niewątpliwie bardzo istotny. Przystępując do rozważań na ten temat w kontekście dworów rycerskich warto wyjść od krótkiego omówienia oblicza wymiany handlowej we wczesnym średniowieczu, co pozwoli na lepszą prezentację jej przemian na przestrzeni całej epoki. Pozostanie to również w kontekście z charakterystyką przedmiotów związanych z handlem, a odkrywanych w czasie badań archeologicznych dworów.

W X-XI w. na ziemiach polskich podstawową formą obrotu towarami była wymiana barterowa. Ze względu na stosunkowo słaby rozwój gospodarki nie bazował on jeszcze *stricte* w tym czasie na pieniądzu[1072]. Bicie monety, zapoczątkowane już przez pierwszych Piastów, było raczej manifestacją siły Państwa, ale także odrębności poszczególnych władców[1073]. Z pewnością już w tym czasie za sprawą kupców, którzy przywozili na ziemie polskie m.in.

[1070] Zdaniewicz 2025c, s. 292.
[1071] Matera, Skodlarski 1988, s. 5-25.
[1072] Trawkowski 1973, s. 163.
[1073] Grodecki 2009, s. 3-4.

wschodnie dirhemy, znane było znaczenie pieniądza jako środka wymiany[1074]. Dopiero od 2 poł. XI i XII w. następuje znaczy przyrost liczby monet wybijanych na ziemiach podległych Piastom. Wpływ na to miała z pewnością eksploatacja podolkuskich złóż srebra i ołowiu, z których Bolesław Śmiały i jego następcy uczynili źródło dochodu swoich skarbców[1075]. Pojawienie się dużej ilości pieniądza, sprzyjało rozwojowi modelu gospodarki opartej na jego wymianie, choć ilość monety dostępnej realnie w obiegu nie nadążała z pewnością za rosnącymi potrzebami gospodarczymi[1076]. Sytuacji nie ułatwiało rozbicie dzielnicowe, problemy ekonomiczne księstw, czego bezpośrednim wynikiem było psucie jakości pieniądza przez ich władców i rozpoczęcie wybijania z cienkiej blaszki brakteatów, które miały zastąpić dwustronne denary.

Na terytorium Górnego Śląska szczególna intensyfikacja roli gospodarki towarowej przypada na czasy panowania księcia opolsko-raciborskiego Władysława I[1077]. Rewolucja społeczno-gospodarcza, która dotarła tu w XIII w. wywarła ogromny wpływ na obraz osadniczy tego terenu, co w konsekwencji wpłynęło także na rozwój i intensyfikację wielu aspektów życia ekonomicznego, m.in. w dziedzinie rzemiosła i handlu[1078]. W tym czasie powstały i rozwijały się również większe ośrodki miejskie księstwa bytomskiego, m.in. Bytom, Koźle, Gliwice[1079]. Były one najważniejszymi ośrodkami wymiany handlowej i rzemiosła, a na tutejsze targi ściągali zarówno kupcy z dalszych stron, ale też przedstawiciele lokalnego rzemiosła i wytwórcy produktów rolno - spożywczych. Na rozkwit handlu wpływał rozwój dróg pomiędzy siedliskami osadniczymi księstwa, a przede wszystkim także głównych szlaków łączących ten region z największymi miastami tej części Europy, tj. Wrocławiem, Krakowem, Brnem czy Pragą[1080]. Podstawa obrotu był pieniądz oraz system miar i wag.

Pierwsze monety w księstwie bytomskim zaczął bić już Kazimierz II bytomski na przełomie XIII i XIV w., a potem jego następca Siemowit.[1081]. Były to cienkie brakteaty, znane jedynie z zaginionych znalezisk przedwojennych. Być może w tym celu książę utrzymywał kontakty z mincerzem krakowskim Fryderykiem, ale jego bezpośredni związek z mennicą w Bytomiu nie został potwierdzony[1082]. Swoje brakteaty wybijał też zapewne

[1074] Kiersnowski 1962, s .147-149.
[1075] m.in. Suchodolski 2014, s. 27-33.
[1076] Rolski 2014, s. 126-131, tu dalsza literatura.
[1077] Dominiak 2009, s. 125-130.
[1078] Sperka 2011, s. 299-304.
[1079] Patrz: Rozdział 2.
[1080] Nowakowa 1951, s. 66, 96, 112-113.
[1081] Paszkiewicz 2000, s. 182-183.
[1082] Noparlik 2021, s. 173-174.

Siemowit bytomski w początkach XIV stulecia, jednak kwestia ta pozostaje nie do końca wyjaśniona[1083].

U schyłku XIII i w początkach XIV w. księstwo bytomskie wraz z innymi księstwami śląskimi weszło w orbitę znaczących zmian w mennictwie, wywołanych w głównej mierze silnym postępem ekonomicznym, a także rozwojem dalekosiężnego handlu[1084]. Pod wpływem kontaktów z Europą Zachodnią na Śląsku doszło do reformy monetarnej, której wynikiem było wprowadzenie grubej monety srebrnej, tzw. kwartnika. Jako pierwsi monetę tą wprowadzili tu, być może już w latach 90-tcyh XIII w. książęta głogowscy, a następnie wielu innych przedstawicieli lokalnych linii Piastów[1085]. Prawdopodobnie reforma objęła też księstwo bytomskie, czego dowodem jest kwartnik, którego bicie przypisywane jest jednemu z ostatnich książąt tej linii Władysławowi II bytomskiemu[1086] (**il. 136**).

il. 136. Kwartnik przypisywany księciu bytomsko-kozielskiemu Władysławowi II

Dla obiegu monetarnego księstwa bytomskiego w końcu XIII i w XIV w. ogromne znaczenie miało też wejście księstwa w orbitę wpływów Królestwa czeskiego, co dokonało się w momencie złożenia przez Kazimierza bytomskiego hołdu lennego Wacławowi II w 1289 r.[1087]. Drobne, srebrne monety czeskie, tzw. parwusy oraz duże grosze praskie zaczęły funkcjonować w handlu wraz z bitymi na miejscu kwartnikami już w początkach XIV w.[1088]. W trakcie badań grodziska w Wożnikach, w nawarstwieniach związanych z funkcjonowaniem budynku wieżowego natrafiono na cztery zlepione ze sobą parwusy Wacława II, wybite w mennicy w Kutnej Horze ok. 1300 r.[1089]. Być może pierwotnie przechowywane były one w

[1083] Paszkiewicz 2000, s. 186-189.
[1084] Kiersnowski 2008, s. 80; Paszkiewicz 1998 , s. 48-49.
[1085] Kiersnowski 2008, s. 101-102.
[1086] Paszkiewicz 2000, s. 195.
[1087] Žaček 2011, s. 113.
[1088] Paszkiewicz 2001, s. 25-27.
[1089] Serdecznie dziękuję p. dr P. Milejskiemu z Zakładu im. Ossolińskiech we Wrocławiu za interpretację monet.

sakiewce lub jakimś pojemniku, o czym świadczy ich zbicie w momencie odkrycia. Znalezisko to związane jest zapewne ze starszą, być może celną funkcją tutejszego obiektu dla administracji książąt piastowskich. Większa ilość tego typu parwusów odkrywana była w okolicach Zawiercia, co potwierdza, że monety te musiały napływać w początkach XIV w. na rejon pogranicza śląsko-małopolskiego w większych ilościach[1090]. Brak natomiast na chwilę obecną znalezisk dużych groszy praskich z badań średniowiecznych siedzib rycerskich w księstwie bytomskim. Pojedyncze monety tego typu znane są z badań większych ośrodków handlu na terenie księstwa, m.in. Rynku w Gliwicach[1091] czy też pojedynczych skarbów jak ten z Błażejowic[1092]. Uzupełniają je pojedyncze znaleziska luźne, odkrywane w obrębie rozłogów wsi czy też w okolicach dawnych traktów[1093].

O istnieniu i funkcjonowaniu mennicy w Bytomiu w 2 poł. XIV i w XV w. nie wiadomo zbyt wiele. Swoje dwustronne halerze sygnowane literą B wybijał tu książę cieszyński Bolesław I w 1 poł. XV w., a następnie księżna cieszyńska Eufemia i jej synowie bili tu halerza z przedstawieniem górnika[1094]. W obiegu na terenie ziem dawnego księstwa bytomskiego były także monety książąt oleśnickich, do których należały po podziale, który nastąpił po śmierci w 1352 r. ostatniego przedstawiciela linii Piastów bytomskich Koźle, ale także połowa Bytomia i Gliwic[1095]. Używano także monet wybijanych w innych księstwach śląskich, a także w Królestwie czeskim i polskim, choć wydaje się że było to uciążliwe, skoro już w 1 poł. XV w. podjęto próbę kodyfikacji tej kwestii. W październiku 1444 r. miasta części cieszyńskiej księstwa, tj. Gliwice, Toszek i Pyskowice zgodziły się z Bytomiem, aby od teraz używać tylko „pieniędzy bytomskich" pod karami grzywien[1096]. Monetą obowiązującą miał być zapewne wspomniany halerz z przedstawieniem górnika, wybijany w Bytomiu. Świadczy to o tym, że nawet monety wybijane w Cieszynie miały być od teraz niehonorowane. Rzeczywistość jednak była odmienna.

[1090] Paszkiewicz 2001, s.35-36.
[1091] Paszkiewicz 2012, s. 66.
[1092] Boroń 1988, s. 159–166; Milejski 2017, s. 433-488.
[1093] Milejski 2021, z. 209, s. 274-275.
[1094] Paszkiewicz 2021, s. 58.
[1095] Drabina et alii 1985, s. 142-148.
[1096] Paszkiewicz 2021, s. 58.

il. 137. Numizmaty odkryte w trakcie z badań dworów rycerskich, 1-2: Woźniki; 3-7: Chudów; 8-10, 13: Czechowice; 11: Widów; 12: Ciochowice; 14: Kozłów

Większość monet odkrytych w trakcie badań omawianych górnośląskich dworów to znaleziska pojedyncze, co ciekawe nie wybijane w Bytomiu czy nawet Koźlu. Odkrywano je zarówno w warstwach użytkowych dworów, a niekiedy nawet w fosach otaczających siedliska. Do zupełnie wyjątkowych należą odkrycia skarbów, które zostały intencjonalnie ukryte pod wpływem jakiegoś zagrożenia. Depozyt taki, ukryty pod deską odkryto w obrębie dobudówki wieży w Chudowie. Składało się na niego około 100 monet, zlepionych ze sobą w formę bryłki, co świadczy, że zostały one zdeponowana zapewne w tekstylnej sakiewce[1097]. Wśród monet znalazły się brakteaty z orłem i półorłem - półkrzyżem wybijane od ok. poł. XV w. w mennicy książąt opolskich Bolesława IV, Bernarda w opolskie oraz Mikołaja I w Opolu

[1097] Tarasiński, Nocuń 2007, s. 196-197.

(**il. 137.3-4**)[1098]. Inne monety to halerze brakteatowe z literą T i oraz z krzyżem maltańskim wiązane z eksportem monet prowadzonym przez książąt opolskich i świdnickich na teren Prus[1099]. Wystąpiły też okazy XV-wieczne z charakterystycznym przedstawieniem głowy dzika z wydatnymi szablami, związane z mennictwem książąt świdnickich[1100]. Skarb w Chudowie zdeponowano zapewne w związku z jakimiś niepokojami, być może napaścią zbrojną w 2 poł. XV w., która doprowadziła do zniszczenia tutejszego dworu. Być może stało się to podczas walk prowadzonych w tym czasie pomiędzy Jagiellonami a Maciejem Korwinem[1101].

Najazd zbrojny dotkał również siedlisko rycerskie w Czechowicach. Tu również natrafiono na pojedyncze brakteaty. Jednym z nich jest jednostronna moneta z orłem, nieznana dotychczas w literaturze (**il. 137. 8**)[1102]. Dwie monety odkryto również w trakcie badań reliktów, który interpretować można jako pozostałość budynku mieszkalno-gospodarczego w obrębie siedliska(**il. 137.9-10**)[1103]. Są to również halerze brakteatowe, lecz niestety nie udało się z całą pewnością określić mennicy oraz władcy, który wybił te okazy. Minuskulna litera „*b*", o dość kanciastym brzuszku i rozdwojonym szeryfie górnym wskazuje być może na związek monet z mennictwem Piastów cieszyńsko-oświęcimskich. Nie sposób wykluczyć, że wybijał ją książę Bolesław I cieszyński, który rezydował także na zamku w Toszku w początkach XV w.[1104]. Monety książąt linii cieszyńsko-oświęcimskiej z pewnością były w obiegu w ziemi gliwickiej, np. halerze bite przez Kazimierza I w Oświęcimiu w latach 1414-1434, które oznaczono literą „k"[1105]. Monetę taką odkryto w trakcie badań archeologicznych przestrzeni gliwickiego Rynku i wiązać można ją z obiegiem handlowym na terenie miasta i księstwa[1106]. Książę ten rezydował, przynajmniej okresowo w pobliskich Czechowicom Gliwicach, na co wskazują wystawione tu przez niego dokumenty z 1415 i 1425 r.[1107].

Niezwykle rzadkimi odkryciami są halerze, wybijane w mennicach śląskich. Najlepiej zachowany egzemplarz odkryto w trakcie badań dworu w Widowie (**il. 137.11**). Moneta ta

[1098] Paszkiewicz 2021, s. 58.
[1099] Paszkiewicz 2009, s. 252-254.
[1100] Paszkiewicz 2021, s. 40-41.
[1101] Čapsky 2011, s. 133-134.
[1102] Zdaniewicz, w druku.
[1103] Brakteaty odkryte w Czechowicach prof. dr hab. B. Paszkiewicz z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego jest skłonny datować na 2 poł. XIV w. Autor serdecznie dziękuje Panu Profesorowi za pomoc i cenne uwagi w tej kwestii.
[1104] Dokument z dn. 1 kwietnia 1404 r., za: List 1, nr 117; Dokument z dn. 5 sierpnia 1407 r. za: CDS 2, s. 95-96.
[1105] Paszkiewicz 2021, s. 369, nr 10B.3., nr 10B. 4
[1106] Paszkiewicz 2012, s. 69-70, nr kat. 24.
[1107] Horwat 1989, s. 199-212.

wybita została w mennicy w Kożuchowie przez księcia Jana II Bez ziemi w latach 1483-88[1108]. Drugi z halerzy, bardzo słabo zachowany i czytelny tylko na jednej ze stron wybity został w Nysie przez króla czeskiego Wacława IV, przypuszczalnie w latach 1381-1382 (**il. 137.12**)[1109].

Ostatnią grupą numizmatów są monety jagiellońskie. Okaz odkryty w wypełnisku piwniczki budynku mieszkalnego w Czechowicach jest nieczytelny i tylko jego wymiary wskazują pośrednio, że może być to denar z mennicy krakowskiej Jagiellonów. Emitentem półgrosza koronnego odkrytego w Kozłowie był król Aleksander Jagiellończyk w początkach XV stulecia[1110].

Ciekawą kategorią zabytków związaną z wymianą handlową są także plomby towarowe. W średniowieczu wykonywano je zwykle z ołowiu, a niekiedy ich powierzchnie sygnowano gmerkami lub innymi oznaczeniami, co było gwarantem jakości danego towaru lub też opłacenia stosownego podatku czy cła[1111]. W przeważającej ilości związane były z obrotem suknem.

il. 138. Ołowiana plomba tekstylna z badań dworu w Ciochowicach

Plombę ołowianą, z bolcem w formie uszka odkryto w trakcie badań reliktów budynku wieżowego w Ciochowicach (**il. 138**). Na jednej ze stron wybito symbol korony królewskiej, zapewne stanowiący pieczęć Jagiellonów[1112]. Na drugiej odciśnięto oznaczenia minuskularne,

[1108] Paszkiewicz 2021, s. 360-361.
[1108] Tamże, s. 360-361.
[1108] Tamże, s. 310, nr 4.C.2.
[1109] Tamże, s. 360, nr 7.5.
[1110] Kubiak 1998, s. 156-162.
[1111] Duma 2018, s. 488.
[1112] W opinii autora wyobrażenie korony najbardziej pasuje do tego, znanego z jednaj z odmian denarów koronnych Władysława Jagiełły. Plomby sukiennicze sygnowane pieczęcią z koroną króla Polski Władysława III Warneńczyka odkrywane były m.in. na terenie Wzgórza wawelskiego w Krakowie czy w obrębie Rynku w

o trudnym do interpretacji znaczeniu. Tego typu zabytki są niezwykle rzadko odkrywane w trakcie badań średniowiecznych siedzib rycerskich. Zdecydowanie częstszymi znaleziskami są na terenie miast, w szczególności tych stanowiących duże centra wymiany czy dystrybucji towarów, m.in. Wrocław czy Gdańsk[1113].

Zabytkiem związanym być może z handlem jest ołowiany krążek, o formie ściętego stożka odkryty w obrębie wypełniska budynku wieżowego w Woźnikach (**il. 139.2**). Jego obecna waga to 29 g. Przedmiot ten uznać być może należy za ołowiany odważnik do wagi. Zbliżony, lecz nieco wyższy i bardziej walcowaty egzemplarz odkryty został w trakcie badań fosy obiektu w Kochłowicach[1114]

il. 139: 1. Żelazny odważnik (?) z badań dworu w Kozłowie; 2. Ołowiany odważnik z badań dworu w Woźnikach

Krośnie, za: https://muzeum.krosno.pl/odkryj-nas/kolekcje/kolekcja-archeologiczna/plomby-towarowe/, dostęp z dn. 12.12.2023.

[1113] Duma 2018, s. 488-494; Polczyński 2017, s. 201-216.

[1114] Goiński 2016, s. 97, ryc. 8.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa za odważnik uznać można masywny przedmiot żelazny odkryty w wypełnisku dworu w Kozłowie (**il. 139.1**). Ma on kształt niskiego prostopadłościanu, z koncentrycznie umieszczonym wydatnym uchem, służącym być może do podwieszania na ramieniu dużej wagi. Jego obecna waga to 19,9 kg.

Liczba przedmiotów związanych bezpośrednio z wymianą handlową odkryta w trackie badań stanowisk ujętych w pracy nie jest z pewnością imponująca. Zabytki świadczą jednak o tym, że mieszkańcy siedlisk rycerskich brali czynny udział w wymianie towarowej. Miało to też swoje przełożenie na inne kategorie przedmiotów użytkowych, których relikty odkrywane są w trackie badań. Mowa tu o wyrobach rzemiosła, które z pewnością nie były produkowane na terenie dworów, a były w głównej mierze wytworami wyspecjalizowanych rzemieślników cechowych.

5.6. Uzbrojenie indywidualne

Badania archeologiczne dworów dawnego księstwa rycerskiego dostarczyły stosunkowo niewielkiej ilości zabytków, stanowiących zarówno pozostałość uzbrojenia indywidualnego mieszkańców dworów, ale też będących świadectwem burzliwych losów samych rezydencji. Lektura prac omawiających arsenały domowe średniowiecznego rycerstwa śląskiego czy też polskiego pokazuje, że generalnie w trakcie eksploracji obiektów typu *motte* na terenie Polski ta kategoria zabytków nie była szczególnie licznie odkrywana[1115]. Znane są jednak przypadki, gdzie odkrycia militariów były wyjątkowo znaczące jak np. obiekt w Siedlątkowie[1116].

Należy jednak podkreślić, że badania przeprowadzone w ostatnich latach w obrębie reliktów dworów późnośredniowiecznych na terenie dawnego księstwa bytomskiego zwiększyły ilość odkrytych zabytków uzbrojenia, a co za tym idzie dostarczyły również nowych, cennych informacji na temat broni używanej przez rycerstwo w tej części Górnego Śląska[1117]. Nie jest to niczym szczególnym zważywszy, że wiele z nich nie było dotychczas szerzej rozpoznanych archeologicznie.

Kluczowym surowcem do produkcji uzbrojenia w późnym średniowieczu było żelazo, a w dalszej kolejności drewno, skóra czy kości czy nawet poroże zwierzęce. Elementy wykonywane z naturalnych materiałów bardzo rzadko zachowują się jednak w materiałach wykopaliskowych, a w przypadku badań omawianych dworów są one wyjątkowe. Do rąk

[1115] Marciniak-Kajzer 2011, s. 205-226; Nowakowski 2006, s. 53-167; Nowakowski 2017, s. 163-168.
[1116] Kamińska 1968, s. 16-88.
[1117] Zdaniewicz 2021c, s. 369-394.

archeologów trafiają zwykle te wykonywane z metali, a zważywszy na fakt, że broń podczas użytkowania narażona była na uszkodzenia to często są to jedynie ułamki przedmiotów. Pozyskane w trakcie badań relikty uzbrojenia wykazują również pewną dysproporcję pomiędzy odkryciami okazów uzbrojenia zaczepnego a ochronnego. O ile bowiem pozostałości pancerzy czy zbroi znajdowane są niemal incydentalnie, to części różnego uzbrojenia ofensywnego, a w szczególności pociski do broni strzelczej są zdecydowanie częstsze. Powody tej dysproporcji są zapewne różne. Wynika ona z pewnością ze stanu dotychczasowych badań i stopnia rozpoznania poszczególnych obiektów. Ważnym aspektem w tym kontekście jest też z pewnością wpływająca na powszechność różnych elementów uzbrojenia ich odmienna wartość rynkowa w średniowieczu, o czym pisał szeroko m.in. J. Szymczak[1118].

Niewiele informacji na temat arsenałów domowych rycerstwa dawnego księstwa bytomskiego przynoszą źródła pisane epoki. Jedyne informacje, które można uznać za jedynie pośrednie i bardzo ogólne dotyczą dworu w Woźnikach, którego kolejni właściciele mieli stawiać się na wezwanie księcia w sile jednej kopii (*cum una hasta seu lancea*)[1119]. W późnym średniowieczu składała się ona zwykle z konnego rycerza oraz jego kilkuosobowego, również uzbrojonego pocztu, w którego skład wchodzili m.in. strzelcy[1120]. Z racji tego, że zbrojni musieli pozostawać we względnej gotowości, można zatem przypuszczać, że uzbrojenie samego rycerza, a być może również jego grupy przybocznej przechowywano w dworze lub jego otoczeniu. Odkrycia poczynione w trakcie badań archeologicznych dworu woźnickiego, które zaprezentowane zostaną w dalszej części rozdziału po części to potwierdzają.

Uzbrojenie indywidualne stanowiło ważny element kultury rycerskiej doby średniowiecza. Ważną jego częścią był miecz, używany przez przedstawicieli tego stanu społecznego, zarówno w akcjach ofensywnych inicjowanych np. przez książąt, jak też obronnych, np. podczas najazdów nieprzyjacielskich. Obok znaczenia użytkowego posiadał także wymiar symboliczny, z racji tego, że mieczem dokonywano pasowania na rycerza, inicjującego przystąpienie do tego stanu[1121]. Trafnie tą swoistą zależność opisała M. Ossowska w słowach „…*Tak jak szczególny stosunek ma rycerz do konia, tak szczególny stosunek łączy rycerza z jego zbroją, a zwłaszcza z jego mieczem. Przypomina to stosunek*

[1118] m.in. Szymczak 1998, s. 225-280.
[1119] CDS 6, s. 15-16; patrz: Szczech 2016, s. 60.
[1120] Nowakowski 2005, s. 37-40
[1121] Piwowarczyk 2000, s. 59; Ławrynowicz 2005, s. 60-61.

współczesnego człowieka do jego samochodu czy jachtu…"[1122]. Po mieczu określano również pochodzenie rodowe w linii męskiej czy wreszcie na niego przysięgano w ważnych i honorowych sprawach. Kulturowo i społecznie rycerz był związany z mieczem, był on jego atrybutem, a nawet wizytówką określającą status[1123].

Niestety w trakcie badań omawianych dworów relikty mieczy należą do rzadkości. Żelazna głowica miecza o owalnym, lekko niesymetrycznym w rzucie bocznym kształcie odkryta została w Widowie (**il. 335.1**)[1124]. Okaz ma fragmentarycznie zachowany trzpień rękojeści. Omawiany zabytek posiada analogie wśród tzw. głowic dyskoidalnych, o płaskich powierzchniach w typie G wg M. Głoska znanych z egzemplarzy użytkowanych w Europie przede wszystkim po 1400 r.[1125]. Odkryty został w rozwalisku dworu, które datować można na 2 poł XV – 1 poł. XVI w. Fragment głowni miecza odkryty miał zostać natomiast w trakcie badań *fortalicium* w Pławniowicach, lecz niestety okaz ten zaginął i trudno o bardziej precyzyjną jego charakterystykę[1126]

Zdecydowanie bardziej pospolitym typem broni białej w późnym średniowieczu na Śląsku były kordy i puginały nożowe[1127]. Potwierdzają to również odkrycia z badań omawianych dworów. Niestety brak jak dotąd odkryć dobrze zachowanych egzemplarzy tego typu broni, a o ich używaniu przez rycerstwo świadczą jedynie znajdowane pozostałości różnych partii tego typu broni zaczepnej. Fragment dolnej części jednosiecznej głowni kordu odkryto w zawalisku dworu w Woźnikach (**il. 344.4**). Częstsze znaleziska stanowią tarczki boczne, osłaniające dłoń walczącego, ze przez to również podatne na uszkodzenia. Aż trzy, dosyć dobrze zachowane tarczki kordów lub puginałów nożowych odkryto w obrębie plateau siedliska rycerskiego w Czechowicach (**il. 190.10-12**)[1128]. Dwie z nich mają formę owalnych płytek, przy czym powierzchnię jednej z nich zdobi prosty ornament liniowy, o układzie nawiązującym do symboliki muszli morskiej (**il. 190.11**). Dekoracja taka, nawiązująca do atrybutu Św. Jakuba Starszego miała znaczenie symboliczne. Oznaczano nim oręż służący jako narzędzie do walki przeciw wrogom chrześcijaństwa[1129]. Tarczkę nawiązującą do motywy muszli Św. Jakuba odkryto także podczas badań obiektu w Kochłowicach (**il. 222.2**). Obok nikłych obecnie śladów ornamentowania ścianek bocznych tarczki, prostym ornamentem liniowym ozdobiono jej powierzchnię górną, co z pewnością miało zwiększyć jej

[1122] Ossowska 1973, s. 460.
[1123] Barber 2000, s. 26.
[1124] Dokładny opis zabytku, patrz: Zdaniewicz 2024b, s. 135-145.
[1125] Głosek 1984, s. 28-29.
[1126] Wojciechowska 1971, s. 286; Zdaniewicz 2021b, s. 297-298.
[1127] Marek 2008, s. 45-46.
[1128] Zdaniewicz 2019a, s. 168-172;
[1129] Marek 2008a, s. 50.

walor ozdobny. Ostatnia z czechowickich tarczek posiada profilowaną, wyodrębnioną i profilowaną główkę, co również uznać można za element dekoracyjny (**il. 190.10**). Tarczki boczne odkryte podczas badań omówionych dworów górnośląskich znane są w szczególności z bardzo licznych znalezisk z terenu Czech, gdzie towarzyszą kordom i puginałom nożowym datowanym na XV stulecie[1130].

il. 140. Kafel z przedstawieniem zbrojnego z badań dworu w Chudowie

Badania dworów dawnego księstwa bytomskiego przyniosły odkrycia pojedynczych, dobrze zachowanych grotów broni drzewcowej. Szczególnie cenne egzemplarze pochodzą z obiektu w Woźnikach. Pierwszy z nich to przypuszczalnie grot kopii, o spłaszczonym, romboidalnym liściu i szerokiej tulei (**il. 344.3**)[1131]. Zbliżony egzemplarz znany jest z badań zamku Bradlo w północnych Czechach, gdzie datowany jest na 2 poł. XIII - 1 poł. XIV w[1132]. Być może wskazuje to, że zabytek z Woźnik wiązać można ze starszą, datowaną podobnie fazą użytkowania tej siedziby. W późnym średniowieczu kopia była podstawową bronią ofensywną konnych, co potwierdzają chociażby przedstawienia na pieczęciach Piastów śląskich[1133]. Wizerunki jeźdźców wyposażonych w kopie znane są również z kafli, m.in. z Chudowa (**il. 140**; **il. 167.6**). Przypuszczalnie pozostałość datowanego na XIV w. grotu kopii natrafiono również w zawalisku wieży rycerskiej w Kielczy (**il. 214.15**). Okaz ten jest nieco

[1130] Žákovský 2014.
[1131] Zdaniewicz, Kawka 2023, s. 92.
[1132] Hejna 1974, s. 394, obr. 13:1.
[1133] Wawrzonowska 1976, s. 41-42.

problematyczny, gdyż ze względu na korozję nie jest obecnie czytelny otwór na nit mocujący grot do drzewca, przez co zachodzi prawdopodobieństwo, że mógł to być tok. Kwestię tę rozstrzygnąć mogą być może badania rentgenowskie. W trakcie przedwojennych niwelacji kopca grodowego w Woźnikach odkryto również dwa masywne groty, o długości dochodzącej do 60 cm, o romboidalnych liściach i sześciokątnych przekrojach tulei, stanowiące zapewne części broni drzewcowej używanej przez piechotę (**il. 344.1-2**)[1134].

Prostą bronią używaną w dworach były również topory i siekiery. W przypadku egzemplarzy odkrytych w trakcie prac archeologicznych w omawianych obiektów były to w głównej mierze narzędzia użytkowe czy gospodarskie[1135]. Jako oręża używano ich zapewne w wyjątkowych sytuacjach. Być może z funkcjonowaniem *fortalicium* w Pławniowicach związany jest egzemplarz topora bojowego odkrytego w jego otoczeniu, nad rzeką Kłodnicą jeszcze w okresie przedwojennym (**il. 141**)

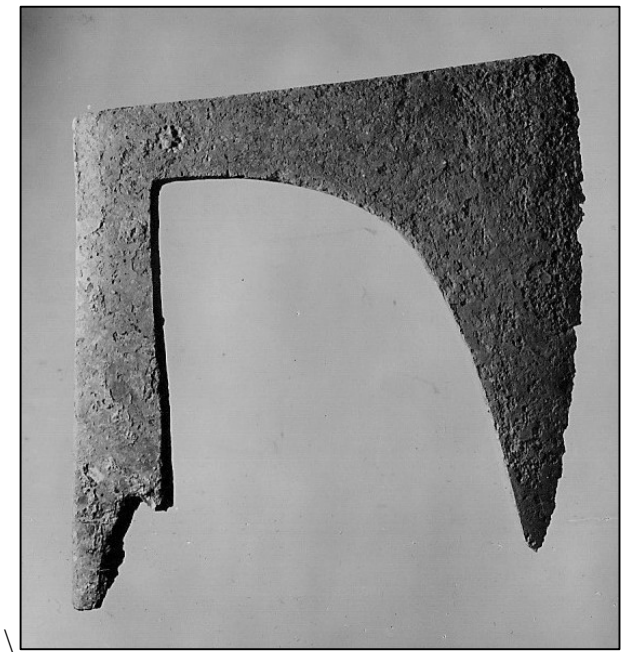

il. 141. Bojowy topór żelazny odkryty w Pławniowicach

Niestety na podstawie znalezisk niewiele można powiedzieć o konstrukcji broni strzelczej używanej w dworach, przede wszystkim kuszy. Jedynie bowiem w trakcie badań obiektu w Chudowie natrafiono na niewielki jej fragment w postaci kościanego orzecha, stanowiącego element mechanizmu spustowego (**il. 167.3**)[1136]. Zabytki tego typu są bardzo rzadko odkrywane na terenie Górnego Śląska, a jedyny, podobny wymiarami i budową okaz

[1134] Kawka 2015, s. 108.
[1135] Patrz: Rozdział 5.4.
[1136] Nowakowski 2017, s. 165.

pochodzi z badań na Ostrówku w Opolu, gdzie odkryty został jednak w warstwach niwelacyjnych, które uniemożliwiają jego precyzyjne datowanie[1137]

O powszechnym używaniu kuszy świadczą licznie odkrywane w trakcie badań omawianych obiektów typu *motte* groty bełtów. W zdecydowanej większości są to okazy z tulejką, o romboidalnym przekroju bolców. Okazy takie odkrywano w trakcie badań dworów w Ciochowicach (**il. 175.7**), Czechowicach (**il. 190.13**), Kielczy (**il. 214.1-5, 7-14**), Mikulczycach (**il. 255.2-8**), Pniowie (**il. 277. 7-9**), Tarnowicach Starych (**il. 324.3**), Widowa (**il. 329**) i Woźnik (**il. 344.5-9**). Zdecydowanie rzadsze są egzemplarze grotów wyposażonych w trzpień do osadzania na drzewcu, choć często oba typy rejestrowane były w obrębie tych samych stanowisk, tj. w Ciochowicach (k28,6), Czechowicach (**il. 190.13, 15**) oraz w Woźnikach (**il. 344.10**). Należy jednak podkreślić, że niektóre wymienione mogły z powodzeniem stanowić groty strzał do łuku. Za ewidentny grot strzały uznać można jedynie okaz z tulejką odkryty w zawalisku dworu w Kielczy, o wrzecionowatym przekroju bolca i wadze 5 g (**il. 214.6**). Niestety brak konkretnych danych wskazujących na powszechność używania łuku w tej części Górnego Śląska w późnym średniowieczu. Był on z pewnością bronią używaną do polowań, na co wskazuje być może ikonografia, m.in. przedstawienie na kaflu z Widowa (**il. 334.1**)[1138].

Pomiary wagi grotów do broni strzelczej wykazały ich znaczne zróżnicowanie wagowe, oscylujące w granicach 12 g do nawet 38 g[1139]. Dla przykładu waga okazów z Kielczy oscylowała pomiędzy 13 g a 27 g., a z Woźnik w granicach 17 do 27 g. Ogółem badane okazy zakwalifikować je można zatem do grup wagowych C, D i E, grotów z tulejką (typ II) i z trzpieniem (typ III) opracowanych dla znalezisk z Ostrówka w Opolu, których upowszechnienie następuje dopiero w XIII w.[1140]. Należy przy tym pamiętać, że stanowią one często destrukty z licznymi ubytkami korozyjnymi i uszkodzeniami mechanicznymi, przez co pomiary te traktować należy z ostrożnością.

W wielu przypadkach trudno jednoznacznie stwierdzić, czy groty stanowiły wyposażenie mieszkańców dworów czy też zbrojnych, którzy atakowali siedziby rycerskie. Jak już wspomniano wcześniej, w wyniku ataku zniszczony został dwór w Kielczy[1141]. Świadczyć o tym może m.in. dyspersja odkrytych grotów bełtów lub strzał, odkrytych zarówno w obrębie nasypu kopca, jak też w zawalisku samego budynku wieżowego (**il. 87**).

[1137] Wachowski 1982, s. 192.
[1138] Zdaniewicz 2024b, s. 144-145.
[1139] Pomiary przeprowadzone przez autora przy użyciu wagi elektronicznej.
[1140] Wachowski 1982, s. 172-185.
[1141] Patrz: Rozdział 4.

W wyniku ataku zniszczone zostało zapewne również siedlisko w Czechowicach, o czym świadczyć mogą obok pojedynczych grotów bełtów, ale także odkrycie aż trzech, omówionych już uprzednio tarczek bocznych kordów. Dodatkowo w trakcie badań natrafiono tu na egzemplarz kamiennej kulki, o średnicy ok.15 mm i wadze 15 g, którą interpretować można jako pocisk do broni palnej, być może hakownicy (**il. 190.16**)[1142].

Zabytkami wyjątkowo rzadko odkrywanymi w obrębie omawianych grodzisk były elementy uzbrojenia ochronnego. Są to głownie niewielkie żelazne płytki, o prostokątnych lub romboidalnych kształtach, z otworami w narożach, które interpretować można jako zbrojniki pancerzy, być może w typie brygantyny, a być może płatów. Nawiązują one wielkością i kształtem do okazów, stanowiących relikty płatów i brygantyny odkrytych m.in. na dolnośląskim zamku Szczerba[1143]. Zbrojniki takie odkryto w obrębie reliktów dworów w Chechle (**il. 160.3**) oraz Pniowie (**il. 277.6**)[1144]. Większy płat zbroi, o długości ok. 27 cm i szerokości ok. 8,5 cm, stanowiący prawdopodobnie relikt płatów odnaleziono na dnie zawaliska wieży rycerskiej w Tarnowicach Starych (**il. 324.4**)[1145]. Odkryta blacha posiada w narożach oraz w partii centralnej zachowane łebki nitów, które mocowały element do skórzanej lub tekstylnej kamizeli. W kontekście Górnego Śląska znalezisko to uznać należy za wyjątkowe.

Z badań omawianych reliktów dworów pochodzą też pojedyncze kółka żelazne, które mogły być fragmentami np. kolczych pancerzy czy kapturów. Tego typu zabytek, wykonany z drutu żelaznego, o skutych ze sobą zakończeniach i średnicy ok. 3-4 m natrafiono w Kielczy (**il. 214.11**).

Niestety w materiale archeologicznym pochodzącym z badań omawianych obiektów typu *motte* brak pozostałości bojowych ochron głowy. O używaniu takiego przez górnośląskie rycerstwo, np. kapalinów świadczyć mogą jednak przedstawienia na przywoływanych już kaflach z przedstawieniami zbrojnych z Chudowa (**il. 167.6**).

5.7. Rząd koński i oporządzenie jeździeckie

Rozważania dotyczące elementów rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego warto rozpocząć od słów J. Szymczaka: „*koń, jak wszyscy wiedzą, jest najważniejszą częścią*

[1142] Strzyż 2014, s. 111-112.
[1143] Marek 2008b, s. 89, fig. 3.3-7; s. 91, fig. 5.5.
[1144] Zdaniewicz 2020c, s. 84; Zdaniewicz 2022c, s. 293.
[1145] Kawka 2015, s. 112-114.

rycerza”[1146]. Wyrażają one bowiem w prosty i bezpośredni sposób sens znaczenia jakie miał on dla przedstawicieli elity średniowiecznego społeczeństwa. Nie ulega bowiem wątpliwości, że służące do jazdy konnej ostrogi posiadały w kulturze rycerskiej znaczenie wyjątkowe i były obok miecza symbolem przynależności do tego stanu[1147]. Nie znaczy to jednak, że samo posiadanie konia wskazywało od razu na status społeczny czy majątkowy jego właściciela. Zwierzęta te w średniowieczu miały jednak w głównej mierze znaczenie użytkowe, a ich ceny w późnym średniowieczu były z reguły bardzo zróżnicowanie. Najwyższe, jak pokazuje przykład Królestwa Polskiego uzyskiwały przede wszystkim wierzchowce bojowe[1148]. Odkrycia sporej ilości część oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego podczas badań XIII-XV w. poziomów osadniczych Gliwic czy Bytomia świadczy, że używane były one również powszechnie przez mieszczan[1149].

Wygodną i bezpieczną jazdę konno, a także powodowanie zwierzęciem zapewniały jeźdźcowi przede wszystkim uprząż i siodło. Wykonywano je jednak w głównej mierze z materiałów organicznych, jak drewno, skóra czy tekstylia. Relikty takich elementów nie są praktycznie odkrywane w trakcie badań dworów na kopcu dawnego księstwa bytomskiego. Znaleziska związane z rzędem końskim stanowią wyłącznie te detale, które wykonano z żelaza.

Wsiadanie oraz utrzymywanie właściwej pozycji na koniu podczas jazdy umożliwiały strzemiona. Są one dosyć częstymi znaleziskami z badań omawianych dworów, lecz niestety rzadko zachowują się w całości. Najbardziej okazałe, choć nie zawsze kompletne okazy pochodzą z badań grodziska w Woźniakach (**il. 142**). Dwa z nich posiadają gruszkowate kształty, przy czym jedno z nich posiada płaską płytkę górną, zaopatrzoną w poprzeczkę, przez co można ją zakwalifikować ją można do typu VB wg Świętosławskiego (**il. 345.8**), a druga posiada w górnej części kabłąka dodatkową poprzeczkę, przez co bliższa jest typowi VI (**il. 345.3**)[1150]. Do tego ostatniego zakwalifikować można również kolejne strzemię z Woźnik, o ramie trójkątnej i szeroko zakończonym kabłąku (**il. 345.2**). Zachowane stopki omawianych egzemplarzy są delikatnie wygięte ku dołowi. Strzemiona wyżej wymienionych typów używane były przede wszystkim w horyzoncie 2 poł. XIV po 2 poł. XV w.[1151].

[1146] Szymczak 2017, s. 60-61.
[1147] Piwowarczyk 2000, s. 67-68; Ławrynowicz 2005, s. 51-53.
[1148] Wiliński 1979, s. 57-60.
[1149] Wachowski 2012, s. 58, fig. 67a-b; Kawka 2021, s. 130, ryc. 4.
[1150] Świętosławski, s. 57-64.
[1151] Tamże, s. 67.

il. 142. Jedno ze strzemion odkrytych w trakcie badań w Woźnikach w 2023 r.

Do typów V i VI zaliczyć można również fragmentarycznie zachowane strzemiona z badań dworu w Ciochowicach. Obydwa posiadały trójkątne ramy, przy czym pierwsza z nich w górnej części wyposażono w płaską poprzeczkę, a jej płaska stopka posiadała po spodniej stronie w wypukłe, łagodnie profilowane żeberko, które wzmacniało konstrukcję tego elementu strzemienia (**il. 175.3**). Drugi z zabytków, zachowany jedynie w części, posiadał asymetryczną ramę i skośnie wyprofilowaną stopkę (**il. 175.4**).

Niekompletne strzemię żelazne, o gruszkowatym kształcie kabłąka i płaskiej stopce, w typie VB znalezione zostało również w obrębie gródka w Mikulczycach (**il. 255.1**). Ułamek stopki z fragmentem kabłąka innego egzemplarza znany jest także z badań obiektu Czechowicach (**il. 190.17**).

W trakcie badań grodzisk księstwa bytomskiego natrafiono również na pojedyncze fragmenty uzdy, przede wszystkim w postaci wędzideł. (**il. 335.2**). Zwykle są to relikty dwuczłonowych międzyzębi, wykonywanych z prętów żelaznych, o zakończeniach zawijanych w uszko bądź w formie tulejki wykonanej z blachy[1152]. Pojedyncze człony tych pierwszych znaleziono w Czechowicach (**il. 190.18**) i Pniowie (**il. 277.1**). Fragment członu wyposażonego w tulejkę odkryty został podczas badań obiektu w Widowie (**il. 335.2**).

Innym typem, znanym jedynie z pojedynczego znaleziska w fosie obiektu w Ciochowicach jest fragment pobocznicy wędzidła, uniemożliwiającej przesunięcia międzyzębia w pysku konia (**il. 175.5**). Pobocznica ta ma formę kołka wykonanego z pręta

[1152] Ten typ A. Nadolski wydzielił jako typ I, patrz: Nadolski 1954, s. 87.

żelaznego, od którego pierwotnie odchodziły wydatne wąsy ku górze i dołowi. W tego typu elementy wyposażano bardziej rozbudowane konstrukcyjne wędzidła, które A. Nadolski zakwalifikował do typu II[1153].

Drugą kategorią zabytków, omawianą w tym rozdziale są elementy wyposażenia jeździeckiego, służące do prowadzenia konia w trakcie jazdy. Na pierwszy plan wysuwają się tu ostrogi żelazne, których związek z rycerstwem był symboliczny, ale przede wszystkim także praktyczny. Późne średniowiecze, ze względu na zmiany w sposobie dosiadania koni to czas ostróg z tzw. gwieździstym bodźcem (**il. 140**)[1154]. Relikty takich egzemplarzy odkrywano również w trakcie badań reliktów dworów dawnego księstwa bytomskiego. Różniły się one ukształtowaniem kabłąków, wyglądem zaczepów mocujących je do nóg jeźdźców, czy innymi detalami technicznymi.

Wprawdzie brak jak dotąd typologii ostróg późnośredniowiecznych stworzonej dla znalezisk z terenów Śląska, lecz w celu charakterystyki z powodzeniem zastosować można tu tą stworzoną przez S. Kołodziejskiego dla Małopolski[1155]. Dwa fragmentarycznie zachowane egzemplarze odkryto w trackie badań reliktów dworu w Ciochowicach. Pierwszy stanowi część zdeformowanej ostrogi, bez zachowanego kółka gwieździstego, z oczkowatym zaczepem, zapewne najbliższej typowi C wg Kołodziejskiego (**il. 175.1**)[1156]. Drugi, również zachowany fragmentarycznie, posiada zachowane widełki i niekompletny, V-kształtny kabłąk bez zaczepów (**il. 175.2**). Trudno o jego poprawną klasyfikację.

Przypuszczalnie na pozostałość ostrogi typu C bądź E natrafiono również w nawarstwieniach związanych z najstarszym dworem w Kozłowie (**il. 229.7**)[1157]. Nie posiada ona zachowanego kółka gwieździstego ani zaczepów. Relikt zdeformowanego kabłąka ostrogi z widełkami znaleziony został także w trakcie badań dworu w Chudowie[1158].

Być może relikt samego kółka gwieździstego pochodzi z badań fosy dworu w Pniowie (**il. 277.4**). Zabytek ten jest jednak mocno skorodowany.

Ciekawym przedmiotem związanym z jazdą konną jest główka pejcza, na którą natrafiono w zawalisku dworu w Woźnikach (**il. 345.9**). Wykonano ją ze skutych ze sobą pod kątem fragmentów pręta żelaznego. Tego typu zabytek nawiązuje do elementów oporządzenia jeździeckiego upowszechnionych w późnym średniowieczu wśród koczowników Wielkiego

[1153] Tamże, s. 87.
[1154] Nowakowski 2005, s. 124.
[1155] Kołodziejski 1985, s. 161-180.
[1156] Tamże, s. 167.
[1157] Zdaniewicz, Michnik 2022, s. 76, fig. 6.
[1158] Tarasiński, Nocuń 2004, s. 246., ryc. 3.

Stepu[1159]. Główki pejczów, w tym jednej w formie główki ptaka znane są z odkryć w nawarstwieniach grodu na Ostrówku w Opolu, co pokazuje, że tego typu przedmioty już we wczesnym średniowieczu były znane na Górnym Śląsku[1160].

5.8. Elementy stroju

Nie ulega wątpliwości, że odzież była podstawowym elementem wyposażenia osobistego mieszkańców dworów. Niestety, z przyczyn naturalnych części tekstylne strojów zachowują się niezwykle rzadko, a badania dworów dawnego księstw bytomskiego nie dostarczyły żadnych znalezisk tkanin. Pewnym wyjątkiem są tu elementy skórzane, w postaci pasków czy butów. Zdecydowana większości odkryć przedmiotów związanych ze strojem wykona jest z żelaza i metali kolorowych. Nie zawsze dostarczają one odpowiedzi, czy stanowiły detale ubioru codziennego czy też eleganckiego, zakładanego na szczególne okazje.

Najczęściej odkrywanymi na omawianych stanowiskach pozostałościami stroju były sprzączki czy większe klamry. W zdecydowanej większości były to proste konstrukcyjnie egzemplarze jednoczęściowe, o ramie czworobocznej lub trapezoidalnej, wykonywanej z pręta żelaznego o różnej średnicy. Wyposażano je w prosty lub nieco stożkowaty bolec, którego jedno z zakończeń zawinięto w uszko wokół pionowej belki sprzączki. Okazy tego typu odkryto w Ciochowicach (**il. 179.2**), Kielczy (**il. 214.16**), Pniowie (**il. 277.5**) i klika egzemplarzy w Woźnikach (**il. 346.6-8**). W trakcie badań tego ostatniego wystąpiły też podobne konstrukcyjnie sprzączki D-kształtne (**il. 346.10-12**). Na podobną natrafiono w fosie dworu w Ciochowicach (**il. 179.1**). Wykonano ją z pręta o prostokątnym przekroju, szerszym w części frontowej, w obrębie której czytelny jest niewielki język i charakterystyczne przewężenie, pierwotnie umożliwiające dopasowane bolca do ramy. Belkę ramy sprzączki wykonano z pręta o mniejszej średnicy. Omówione powyżej sprzączki mogły służyć zarówno jako elementy pasów do ubrań, ale również jako elementy spinające uzdy czy popręgu. Stosunkowo liczne egzemplarze D-kształtne znane są badań obiektów typu *motte* na Dolnym Śląsku[1161]. Zdaniem K. Wachowskiego okazy używane np. przez zbrojnych musiały mieć raczej większe rozmiary, co wpływało na wytrzymałość i funkcjonalność całego pasa[1162]. Podobne zastosowanie mogła mieć również podwójna, owalna sprzączka, odkryta na grodzisku w Woźnikach (**il. 346.9**).

[1159] Świętosławski 1996, s. 7-114.
[1160] Wachowski 1984, s. 11-112.
[1161] Nowakowski 2017, s. 544, tabl. 58.20-22; s. 545, tabl. 59. 5-11.
[1162] Wachowski 1984, s. 30.

Za elementy pasa uznać należy z pewnością egzemplarz sprzączki żelaznej o kształcie lirowatym z badań dworu w Kielczy (**il. 214.17**) oraz dużą, żelazną klamrę zapadkową, o sporych rozmiarów języku, wyposażonym po wewnętrznej stronie w pionowy, owalny w przekroju bolec, która odkryta została w obrębie siedliska rycerskiego w Czechowicach (**il. 190.1**). Relikty samych bolców sprzączek odkryto natomiast w Czechowicach (**il. 190.4-5**).

Większy walor ozdobny posiadały sprzączki do pasa wykonywane ze stopów metali kolorowych. Na uwagę zasługuje szczególnie okaz odkryty w zawalisku dworu w Woźnikach. Przednią część sprzączki wykonano z profilowanej taśmy, zakończonej owalnymi oczkami do montażu oddzielnej, pionowej belki (**il. 346.13**). Ciekawy okaz sprzączki wykonanej ze stopu ołowiu z miedzią i cyną jest jednoczęściowy egzemplarz o sześciobocznym kształcie znaleziona w Czechowicach (**il. 190.3**)[1163]. Posiada ona profilowaną krawędź wewnętrzną, przez co jej prześwit nawiązuje nieco do motywów maswerkowych.

Zabytkiem niezwykle ciekawym i niezwykle rzadko odkrywanym w obrębie średniowiecznych siedzib rycerskich na terenie Polski jest fragment ażurowego, skrzynkowego okucia pasa (**il. 143.1**). Czworoboczną płytkę wykonano z blachy ze stopu miedzi z cynkiem. Na jej płaszczyźnie wybito dwa symetrycznie umieszone względem siebie, półkoliste otwory, zaopatrzone w charakterystyczne pogrubienia w partiach łukowych. Tworzą one wzór przypominający literę B, lecz trudno stwierdzić czy uznać można to za formę celowo umieszczonego monogramu czy jest to wynik konwencji stylistycznej, w jakiej wykonywano tego typu ornamenty na znanych okazach tego typu zabytków. Powierzchnia zewnętrzna zabytku zdobiona jest rytym motywem roślinnym, schematycznie przedstawionego pnia, od którego na boki odchodzą faliste gałązki. Trudno o precyzyjną interpretację tego przedstawienia. Być może nawiązuje ono do motywu drzewa (drzewa życia) lub liścia lipy, znanych w symbolice średniowiecza, wykorzystywanych też przy zdobieniu elementów stroju[1164]. Omawiany okaz stanowi przednią część konstrukcji skrzynki, do której zamocowanym był pięcioma niewielkimi nitami, których relikty widoczne są w narożach oraz w części środkowej. Dotychczasowe odkrycia skrzynkowych okuć pasa w Europie Środkowej charakteryzuje swoista różnorodność form, wymiarów oraz sposobu ukształtowania poszczególnych elementów konstrukcyjnych, a także motywów zdobniczych[1165]. Zabytkiem najbardziej zbliżonym formą i proporcjami do zabytku z Ciochowic jest XV-wieczny okaz okryty w obrębie nawarstwień średniowiecznych na ul.

[1163] Wszystkie analizy składu pierwiastkowego wykonane zostały w Dziale Archeologii Muzeum Śląskiego w Katowicach przy użyciu spektronetru Bruker i5.
[1164] Wachowski 2013, s. 124-127.
[1165] Wachowski 2005, s. 146-152.

Piekarskiej w czeskim Brnie[1166]. Zbliżone kształtem i ukształtowaniem półokrągłych otworów, również zdobione ornamentem roślinnym są również zabytki znalezione w obrębie obiektu typu *motte* w Kadłubie na Dolnym Śląsku[1167] czy zamku Vízmburk w czeskich Sudetach[1168].

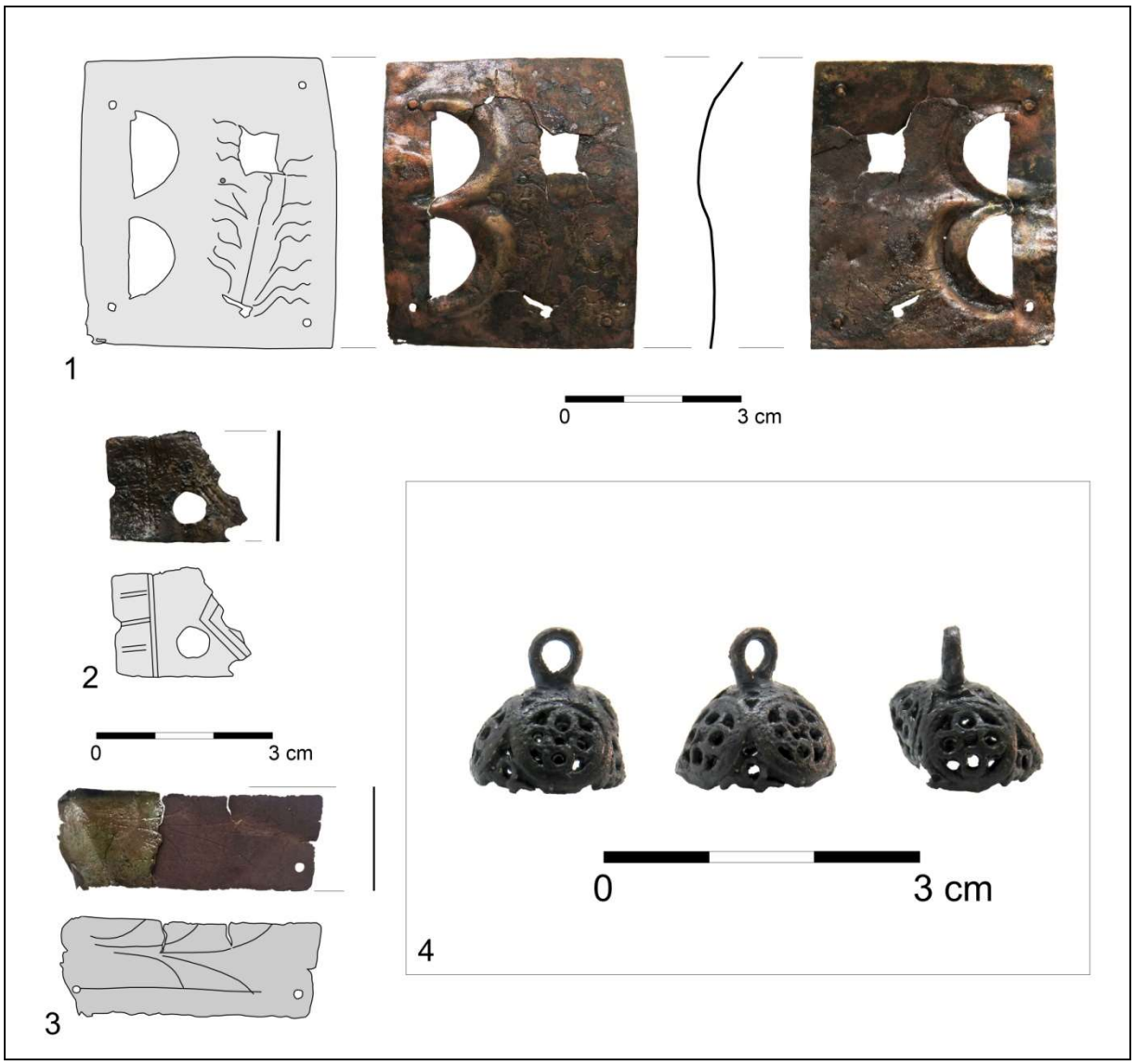

il. 143. Elementy stroju z badań dworu w Ciochowicach

Badania archeologiczne grodzisk dawnego księstwa bytomskiego przyniosły także odkrycia innych ozdobnych elementów pasa. Były to pozostałości okuć, wykonywanych z metali kolorowych. Zabytki tego typu odkryto w trakcie badań fosy w Ciochowicach. Jest to zachowany szczątkowo element płytki, zapewne skuwki paska, wykonanej z blaszki miedziano-cynowej (**il. 143.2**). Zabytek posiada stosunkowo duży owalny otwór mocujący.

[1166] Procházka 1990, s. 130, fig. 4.23.
[1167] Nowakowski 2017, s. 543, tabl. 57.3
[1168] Lochman 1983, s. 243, fig. IX.4.

Powierzchnia zewnętrzna płytki zdobiona jest rytym ornamentem geometrycznym, który tworzy na zakończeniu płytki układ podwójnych linii umieszczonych do siebie równolegle i prostopadle, a w części środkowej bardziej urozmaicony, o formie zwielokrotnionych linii, ułożonych w jodełkę. Na osi zabytku, w obrębie krawędzi zakończenia widoczne jest trójkątne wcięcie, zapewne również o charakterze ozdobnym. W tego typu, często bogato zdobione skuwki wyposażano sprzączki wykonane z metali kolorowych, znane z Europy Zachodniej i Środkowej[1169].

Elementem ozdobnym paska odkrytym w Ciochowicach jest także aplikacja wykonana z cienkiej blaszki miedziowo-cynkowej (**il. 143.3**). Ma ona kształt prostokątny, z dwoma niewielkimi otworkami umieszczonymi w narożach, przy jednej z dłuższych krawędzi zabytku. Powierzchnia zewnętrzna zdobiona jest uproszczonym rytym ornamentem roślinnym, w postaci schematycznie przedstawionych gałązek.

Kilka fragmentów okuć pasów odkryto również w trackie badań siedliska rycerskiego w Czechowicach. Zapewne część zakończenia pasa stanowi niewielka blaszka miedziowo-cynowa, o ornamentowanej powierzchni i profilowanym zakończeniu (**il. 190.2**). Zdobienie ma formę geometryczną, w postali wybitych linii układających się w charakterystyczną jodełkę. Z podobnego stopu wykonano również część aplikacji paska odkrytą w Czechowicach, o tłoczonym ornamencie geometrycznym (**il. 144**).

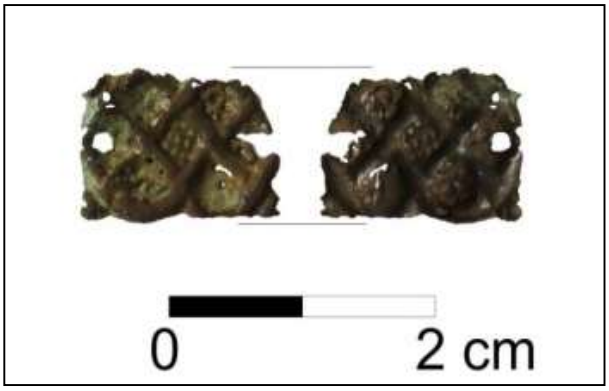

il. 144. Element ozdobny paska z badań dworu w Czechowicach

Nie wszystkie elementy stroju z Czechowic cechowały się wysokim kunsztem wykonania. Tak jest na przykład z wykonanym z blaszki miedziowo z cynkowej stanowiącej zakończeniem paska, o ostrym, trójkątnym zakończeniu. Jego zewnętrzna powierzchnia jest gładka, a na wewnętrznej widoczne są niestarannie zagięte krawędzie boczne blaszki, co trudno uznać za idealny sposób wykończenia (**il. 190.8**). Okaz ten cechuje proste wykonanie i trudno uznać je za przedmiot elitarnej kultury materialnej. Podobnie prostym wykonaniem

[1169] Fingerin 1971, s. 58-93.

cechuje się fragment miedzianej skuwki (**il. 190.9**). Być może elementy pasków stanowiły też inne profilowane blaszki miedziane odkryte w Czechowicach (**il. 190.6-7**).

Aplikację pasa wykonaną ze stopu miedzi z cyną odkryto również w trakcie badań w dworu w Widowie (**il. 335.5**). Ma ona kształt sześcioramiennej gwiazdy, a na powierzchni zewnętrznej widoczne są linearne rowki, umieszczone pomiędzy podstawami trójkątnych ramion, dzięki czemu stylistyka całego zabytku nawiązuje do motywu kwiatu. Aplikacja mocowana była do pasa dwoma niewielkimi nitami. Jej kształt nawiązuje do gotyckich okazów odkrytych m.in. w trakcie badań archeologicznych na Placu Nowy Targ we Wrocławiu[1170].

Ostatnią grupą zabytków związanych z pasem są okucia (nabijki), wykonywane ze stopu cyny z ołowiem, a odkryte w fosie dworu w Ciochowicach (**il. 179.1-4**). Dwa z nich posiadają owalne kształty i stożkowate przekroje, o różnej wypukłości (**il. 179.4-5**). Cechą tych okazów jest wyposażenie w walcowatą tulejkę, odchodzącą od dolnej części owalnego otworu umieszczanego w części centralnej. Ich powierzchnie są gładkie, niezdobione, jedynie w przypadku jednego z egzemplarzy przy dolnej krawędzi widoczne jest zdobienie w postaci granulacji (**il. 179.4**). Podobne zdobienia noszą niektóre okazy średniowieczne odkryte również na Placu Nowy Targ we Wrocławiu[1171]. Służyły one przede wszystkim jako okucia obrzeży otworów umieszczanych na powierzchniach pasków.

Kolejna z aplikacji posiada w rzucie górnym owalny kształt, lecz w dolnej części zaopatrzony w sześć odchodzących na boki wąskich ramion (**il. 179.3**). Górna część zabytku jest zaokrąglona i profilowana poziomymi wgłębieniami. Zabytek ten stanowił ozdobne okucie paska. Podobna funkcję miał również większych rozmiarów, niemal płaski, egzemplarz z nieznaczną wypukłością wokół koncentrycznego otworu na nit mocujący (**il. 179.6**). Jego obrzeża zdobione są charakterystyczną granulacją.

Ciekawym przedmiotem jest skuwka żelazna odkryta w trackie badań dworu w Rokitnicy. Być może stanowiła ona element większej klamry modułowej, którą zamocowano do jednego z zakończeń trzema nitami, po których zachowały się wydatne otwory. Nie sposób wykluczyć, że służyć mogła ona również do podwieszania do pasa dodatkowych elementów, np. pochewki czy sakwy[1172].

Jedynym, aczkolwiek bardzo rzadkim zabytkiem związanym ze strojem wierzchnim jest fragment guza rozetowego, odkryty w zasypisku wieży mieszkalnej w Ciochowicach (**il.**

[1170] Sawicki 2022, .s. 193, cat. no. 376.
[1171] Tamże, s. 196, cat. no. 387.
[1172] Być może przedmiot ten stanowił element okucia księgi.

143.4). Tego typu przedmioty służyły do spinania ubrań noszonych jako wierzchnie. Zachowała się jedynie półkula guza, zaopatrzona na szczycie w wydatne, pętelkowe uszko do mocowania. Badania spektrometryczne nie dały jednoznacznej odpowiedzi, czy zabytek wykonano ze stopu srebra ze złotem i miedzią czy jest on wykonany ze stopu srebra z miedzią, a jego powierzchnia pierwotnie była dodatkowo pozłacana. Zachowana półkula guza posiada na bokach cztery wydzielone ażurowe prześwity w postaci czterobocznych rozetek wpisanych w koło. Przy dolnej krawędzi wspomniane koła zespolone są dodatkowymi, mniejszymi kołami z prześwitem. Taka forma ornamentu nawiązuje do motywów architektonicznych gotyku, w szczególności stanowiących elementy ozdobne okien witrażowych[1173].

Tego typu guzy upowszechniły się w Europie w XIV stuleciu i służyły do spinania, zwykle mocno dopasowanych do sylwetki ubrań[1174]. Znaleziska tego typu elementów stroju są niemal nie spotykane razem w trackie badań średniowiecznych siedzib rycerskich na Śląsku. Tego typu akcesoriów stroju używali zacniejsi przedstawiciele średniowiecznego społeczeństwa, włączając w to elitę władzy czy bogaty partycjat miejski. Dowodem na to są guzy ażurowe odkryte w skarbie przedmiotów ze szczecińskiego podzamcza. Pojedyncze okazy niezdobionych guzów wykonanych z blachy miedzianej znane są z badań dolnośląskich dworów średniowiecznych, m.in. z Witkowa i Pieszyc[1175].

Jak wspomniano badania omawianych dworów nie przyniosły znalezisk elementów tekstylnych ubrań. W mokrym wypełnisku fosy dworu w Ciochowicach natrafiono jednak na pojedyncze fragmenty butów skórzanych (**il. 179-7-9**). Wśród nich na uwagę zasługuje podeszwa lewego buta ze spiczastym noskiem, z wyraźnym przewężeniem w obrębie śródstopia, z fragmentem uszczelki obejmującym przedstopie (**il. 179.7**). Kolejnym warty wspomnienia zabytkiem jest podobna do poprzedniej zniszczona podeszwa obuwia, również na lewą stopę, przypuszczalnie ze spiczastym noskiem i obustronnie przewężona w śródstopiu. Kolejna to cholewka obuwia średniowysokiego o nieokreślonym zapięciu. Wszystkie egzemplarze związane są z użytkowaniem dworu od 2 poł. XIV w. po 2 poł. XV w.

[1173] Golasz-Szołomicka 2015, s. 16, fig. 7.
[1174] Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 148-149.
[1175] Nowakowski Wrocław 2017, s. 544, tabl. 59.16-17.

6. Dwór na kopcu jako element struktury osadniczej

Procesy osadnicze, które zachodziły od XIII stulecia na terytorium dawnego księstwa bytomskiego, stanowią z pewnością niezwykle interesujący temat badawczy dla archeologów, historyków czy przedstawicieli innych dyscyplin humanistyki. Dotychczasowy stan wiedzy posiada jednak wiele luk i niewiadomych. Potencjał badawczy jest nadal bardzo duży, szczególnie dzięki coraz powszechniejszemu stosowaniu, szczególnie w ostatnich kilkunastu latach badań multidyscyplinarnych. Nauki przyrodnicze czy ścisłe, które wykorzytują m.in. specjalistyczne metody geofizyczne czy analizy fizyczne, stają się nieodzownym narzędziem każdego archeologa Dzięki ich zastosowaniu obraz życia w dawnych wiekach staje się dla badaczy przeszłości czytelniejszy.

W poprzednich rozdziałach pracy zaprezentowano aktualny stan badań nad osadnictwem późnośredniowiecznym dawnego księstwa bytomskiego. Omówiono przy tym również tło polityczno-historyczne, które miało bezpośredni wpływ na intensywność tychże procesów osadniczych. Zwrócono uwagę na kwestie gospodarcze, ogólny potencjał produkcyjny różnej wielkości siedlisk ludzkich. W oparciu o podkłady kartograficzne przedstawiono obraz sieci drożnej, której rozwój wpływał bezpośrednio na ekonomikę regionu w średniowieczu.

Z punku widzenia tematyki tej pracy najistotniejszym elementem siatki osadniczej dawnego księstwa bytomskiego był dwór rycerski. Badania prowadzone przez autora w przeciągu ostatnich kilkunastu lat znacząco wzbogaciły wiedzę o funkcjonowaniu tych jednostek osadniczych, ich rozplanowaniu, kulturze materialnej, a także chronologii. W oparciu o nie przeprowadzono ~~przy tym~~ próbę rekonstrukcji wyglądu siedlisk dworskich i jak też życia codziennego ich mieszkańców. Wykorzystano przy tym w wielu miejscach wyniki analiz specjalistycznych, dotychczas bardzo rzadko stosowanych w badaniach tego typu stanowisk archeologicznych na tym obszarze. W oparciu o źródła historyczne poczyniono również próbę ustalenia potencjalnych właścicieli dworów.

Wszystkie przeprowadzone na potrzeby pracy analizy oraz omówienia pozwalają na wyciągnięcie także szeregu wniosków dotyczących zarówno kwestii położenia dworów w przestrzeni mikro-osadniczej, jak też w szerszym krajobrazie makro-osadniczym całego terytorium księstwa bytomskiego. Niezwykle istotna będzie też próba uchwycenia wspomnianych już uprzednio na kartach tej pracy relacji dwór - wieś - miasto. Ważne będzie również wskazanie funkcji omówionych dworów w tychże strukturach osadniczych na przestrzeni od XIII do XVI stulecia. Wszystkie te aspekty omówione zostaną na zasadzie

dyskusji z poprzednimi rozdziałami, co w opinii autora pomoże wyciągnąć bardziej konkretne wnioski dotyczące funkcjonowania dworów w sieci osadniczej tej części Śląska doby późnego średniowiecza.

Kwestią nadrzędną, wpływającą bezpośrednio na rozwój osadnictwa było środowisko naturalnego ziem dawnego księstwa bytomskiego. Ogółem należy stwierdzić, że teren ten w średniowieczu był niezwykle dogodny do zasiedlenia. Miało na to wpływ wiele czynników przyrodniczych. Podstawowym była bardzo dobra dostępność ujęć wody, dzięki licznym rzekom i strumieniom. Dla rozwoju gospodarki wytwórczej istotne były surowce mineralne bogato występujące w skałach Wyżyny Śląskiej. Eksploatacja kruszców, tj. żelaza, ołowiu i srebra spowodowała powstanie licznych warsztatów hutniczych, opartych w głównej mierze o wykorzystanie siły wodnej. Nie bez znaczenia była tu dostępność drewna, jaką dawały miejscowe lasy. Umiarkowany klimat w połączeniu z nie najgorszą żyznością gleb stanowiły ponadto dobrą podstawę do rozwoju rolnictwa i hodowli. Wszystkie powyższe czynniki sprawiły, że akcje kolonizacyjne prowadzone przez książąt śląskich już od XII w. szybko zmieniły Górny Śląsk w krainę z silnie rozbudowaną siecią osadniczą[1176]. W konsekwencji doprowadziło to jednak także do ogromnych przekształceń antropogenicznych naturalnego środowiska, lecz to kwestia wykraczająca poza tematykę pracy.

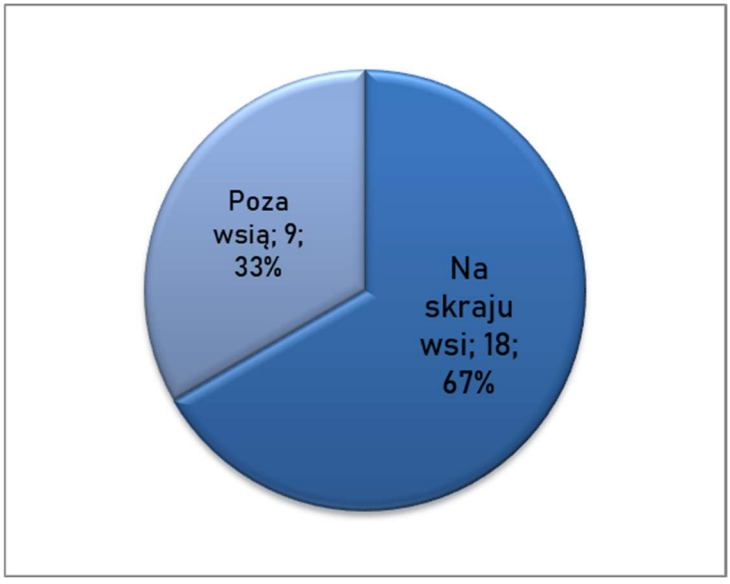

il. 145. Lokalizacje dworów w stosunku do układu przestrzennego pobliskich skupisk osadniczych

[1176] Dominiak 2009, s. 125-187.

Warunki środowiskowe były również dogodne do wznoszenia siedzib rycerskich. W przypadku dużej części obiektów pod zabudowę adaptowano stosunkowo liczne naturalne wyniesienia czy cyple, górujące nad dolinami rzecznymi. Taki model zaobserwowano w przypadku Chechła (**il. 156.1**), Czechowic (**il. 182.1**), Kamieńca (**il. 200.1**), Mikulczyc (**il. 250.1**), Pławniowic (**il. 258.1**), Pniowa (**il. 271.1**), Rachowic (**il. 284.1**), Rokitnicy (**il. 290.1**), Rudy (**il. 297.1**), Rudzińca (**il. 312.1**), Widowa (**il. 327.1**) i Ziemięcic (**il. 348.1**). W przypadku Kielczy (**il. 208.1**), Proboszczowic (**il. 279.1**), Rudna (**il. 304.1**), Tarnowic Starych (**il. 320.1**) oraz zapewne części obiektów w Łabędach (**il. 237.1**) dwory wzniesiono na sztucznie usypanych kopcach, zwykle w dolinach rzecznych. Wnioskować można, że w przypadku istnienia w lokalnym krajobrazie dogodnych do zagospodarowania, naturalnych wyniesień terenu starano się je w pierwszej kolejności wykorzystywać pod zabudowę. Już sama lokalizacja kształtowała potencjał obronny dworów, a także pozwalała na oszczędności w nakładach pracy, jak też w funduszach, które należało ponieść w przypadku usypywania od podstaw kopca ziemnego. Nadmienić należy, że w przypadku niemal wszystkich obiektów, czynnikiem warunkującym ich położenie była także zwykle bliskość cieku wodnego, stanowiącego rezerwuar potrzebnej do życia wody.

Zaprezentowane w pracy materiały źródłowe ukazują terytorium księstwa bytomskiego jako dobrze rozwiniętą przestrzeń osadniczą w późnym średniowieczu. Ruchy kolonizacyjne, lokacja nowych osad i większych ośrodków miejskich była ważną częścią polityki gospodarczej prowadzonej przez książąt piastowskich w tej części Śląska już od XII stulecia. W tych realiach społeczno-ekonomicznych znalazła się również przestrzeń dla powstawania prywatnych majątków ziemskich. Efektywne ekonomicznie gospodarowanie ziemią wymagało administrowania dobrami. W tym kontekście dwór rycerski, obok funkcji mieszkalnych i rezydencjonalnych był też miejscem, gdzie tworzono plany rozwoju gospodarczego na poziomie lokalnym i podejmowano decyzje inwestycyjne. Był on zatem wpisany w późnośredniowieczny krajobraz osadniczy i gospodarczy terenów objętych granicami samego księstwa bytomskiego.

W tym kontekście kwestią wymagającą szerszego omówienia jest problematyka lokalizacji dworów w stosunku do układu przestrzennego siatki osadniczej ziem księstwa bytomskiego. Kluczowe miejsce w strukturze osadniczej zajmowały osady wiejskie oraz miasta, gdzie mieszkała zdecydowana większość ludności i gdzie toczyła się zasadnicza część życia gospodarczego. W oparciu o archiwalne podkłady kartograficzne z okresu przedindustrialnego opracowano zestawienie, w którym uwzględniono położenie każdego z omawianych reliktów dworów w relacji do najbliższego mu skupiska osadniczego (**il. 145**).

Analiza rozmieszczenia pokazuje, że w przypadku około 70% reliktów siedzib rycerskich w dawnym księstwie bytomskim lokowano na jednym ze skrajów wsi, zwykle w obrębie terenu wydzielonego z ich układu (**il. 146**). Poza wsiami i miastami, w odległości powyżej 0,2 km zlokalizowano ok. 30% obiektów. Przedstawiane dane statystyczne są jedynie orientacyjne. Wpływ na to może mieć przede wszystkim niedostateczny stan wiedzy na temat realnej ilości siedlisk rycerskich funkcjonujących na omawianym terytorium pomiędzy XIII a XVI stuleciem, czy też możliwość zaniku śladów translokacji czy innych modyfikacji układu rozplanowania wsi na przestrzeni wieków. Zauważalny jest jednak wyraźny trend do wznoszenia dworów rycerskich na krańcach osad wiejskich oraz w niedużej odległości, poniżej 0,2 km od ich granic zasięgu zabudowy.

W przypadku dworów rycerskich w swoisty sposób „przyklejonych" czy wręcz wkomponowanych w układ wsi warto przede wszystkim zwrócić uwagę na jeden aspekt. Wyraźnie zauważalne jest, że wznoszono je zwykle na krańcach dłużej osi wsi, często wyznaczanej przez drogę czy ciek wodny. Taką sytuację zaobserwowano w przypadku lokalizacji reliktów dworów w Chechle (**il. 156.1**), Czechowicach (**il. 182.1**), Kamieńcu (**il. 200.1**), Kielczy (**il. 208.1**), Pniowie (**il. 271.1**), Rachowicach (**il. 284.1**), Rudnie (**il. 304.1**), Rudzińcu (**il. 312.1**), Tarnowicach Starych (**il. 320.1**) czy Ziemięcicach (**il. 348.1**). Niekiedy, jak w przypadku Pniowa czy Kielczy dwór od wsi oddziałał dodatkowo mniejszy ciek wodny. Co istotne, w odległości do ok. 0,2 km od dworów istniał bardzo często miejscowy kościół (**il. 146**). Zatem siedlisko dworskie i miejsce kultu lokalizowano zwykle w tej samej części wsi. Być może wpływ na to miał fakt, że lokalne rycerstwo było często fundatorem obiektów sakralnych, a budowa kościoła w bliskości siedziby rycerskiej była być może również gwarantem bezpieczeństwa. Należy założyć przy tym, że kościoły, zwłaszcza wybudowane z cegły czy kamienia mogły także służyć celom refugialnym.

Wznoszenie dworów na krańcach wsi czy trudno jednak uznać za cechę wyjątkową, charakterystyczną jedynie dla omawianego terytorium. Również z terenów ościennych w stosunku do granic dawnego księstwa bytomskiego znane są obiekty typu *motte* o podobnej lokalizacji względem osad[1177]. Jako przykłady podać można tu relikty dworów na kopcu m.in. w Wysokiej w dawnym księstwie opolskim czy Górkach Śląskich w raciborskim[1178].

Mniejszy procentowo odsetek omawianych reliktów dworów odkrywany był poza większymi strukturami osadniczymi. W przypadku tych stanowisk należy dokonać szerszego

[1177] Należy jednak podkreślić, że stan rozpoznania archeologicznego reliktów dworów na terenach księstwa opolskiego czy też raciborskiego pozostaje w dalszym ciągu bardzo słaby. Stanowiska te zebrał, skatalogował i omówił D. Nowakowski, patrz: Nowakowski 2017, s. 257-483.
[1178] Tamże, s. 306, 467-468.

komentarza, gdyż obiekty te różnią się od siebie, przede wszystkim osobą fundatorów, a co za tym idzie pod względem funkcjonalnym. Relikty dworów rycerskich, będących centralnymi budynkami wyodrębnionymi z przysiółków osadniczych zachowały się w Balcarzowicach/Sieronowicach (**il. 150.1**), Chudowie (**il. 163.1**), Ciochowicach (**il. 170.1**), Kozłowie (**il. 225. 1**), Łabędach (**il. 237. 1**) oraz Płużnicy Wielkiej (**il. 265.1**). Wydaje się, że było to zamierzone działanie ich fundatorów, zmierzające do utworzenia niewielkich folwarków w obrębie posiadanych kluczy ziemskich. Jak udowodniono w pracy, niektóre z tych obiektów posiadały dodatkową infrastrukturę gospodarczą, a w przypadku innych, m.in. w Ciochowicach, Kozłowie czy Chudowie istniały być może nawet większe zaplecza z dodatkową zabudową o funkcjach aprowizacyjnych czy produkcyjnych.

Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że zarówno brak większej ilości badań, jak i kłopoty z dokładnym datowaniem stanowisk powodują, że nie zazwyczaj nie jesteśmy w stanie określić, co powstało wcześniej, czy dwór, czy wieś, w kształcie, jaki jesteśmy w stanie rekonstruować. Stąd tez przedstawione uwagi maja walor hipotezy.

W miejscu tym warto zwrócić uwagę, że obok funkcji czysto utylitarnych, dochodziły też być może walory prestiżowe. Wzniesienie dworu na wydatnym kopcu sygnalizowało położenie siedziby posiadacza ziemskiego. Tradycja ta sięga prawdopodobnie już pierwszych drewnianych zamków typu *motte* powstających na terenie Anglii w XI-XII w., czego dobrym przykładem jest chociażby powstały z inicjatywy zamożnego rycerstwa obiekt w Hen Domen w Walii[1179].

W poprzednich rozdziałach wykazano, że dwory w Kochłowicach (**il. 217.1**), Woźnikach (**il. 338.1**) oraz Dzielawach (**il. 193. 1**) posiadały nieco odmienną genezę od innych omawianych obiektów. Zostały one wzniesione nie z inicjatywy właścicieli ziemskich, a z woli książąt górnośląskich jako obiekty o charakterze administracyjno-gospodarczym. W przypadku dwóch pierwszych, z czasem przeszły w ręce lokalnego rycerstwa, a w przypadku ostatniego być może uległo ono zapewne zanikowi. Ich lokalizacja, obok względów obronnych warunkowana była względami ważnymi z punktu widzenia interesów ekonomicznych czy politycznych dworów książęcych. Grodzisko w Kochłowicach pełnić miało rolę ochronną dla południowych rubieży domeny należącej od 2 poł. XIV w. do książąt linii cieszyńskiej[1180]. Wskazuje na to też położenie dworu w dobrach należących bezpośrednio do księcia[1181]. Podobną funkcję mógł mieć obiekt Dzielawach, stanowiący być

[1179] Wyeth 2018, s. 150-152.
[1180] Nowakowski 2017, s. 234.
[1181] Noparlik 2021, s, 203.

może w XIII-XIV w. ostoję władzy książąt linii bytomsko-kozielskiej na granicy z księstwem raciborskim. Nie wykluczony jest jego związek z podporządkowaną książętom bytomskim kasztelanią grzędzińską, której istnienia w początkach XIV w. dopatruje się J. Horwat[1182]. Wzniesienie obiektu w Woźnikach prawdopodobnie miało natomiast wpłynąć na dynamizację procesów osadniczych w słabo zasiedlonej części pogranicza księstw bytomskiego i opolskiego[1183]. Od początków XIV w. dwór pełnił być może rolę komory celnej na ważnym szlaku handlowym z Krakowa do Wrocławia[1184].

W kontekście życia gospodarczego istotne było położenie dworów względem głównych ciągów komunikacyjnych oraz ośrodków miejskich, które z pewnością mogły mieć wpływ na ich potencjał ekonomiczny. W skali regionalnej transport produktów rolnych oraz innych dóbr oparty był przede wszystkim o drogi lądowe, choć w przypadku bliskości większych rzek także one wykorzystywane były jako szlak do dystrybucji towarów. Na podstawie zestawienia wnioskować można, że większość omawianych obiektów zlokalizowana była w odległości większej niż 5 km od głównych szlaków handlowych oraz miast regionu w średniowieczu. Warto jednak zwrócił uwagę na dobrze rozwiniętą siatkę dróg lokalnych (np. **il. 3; il. 9**), które zapewniały dobrą komunikację pomiędzy siedliskami osadniczymi.

Kontakty dworu z miastem i dystrybucja dóbr są w przypadku większości omawianych siedlisk rycerskich niezwykle trudne do wykazania. Świadectwem udziału w wymianie handlowej są z pewnością numizmaty, odkryte w trakcie badań reliktów niektórych dworów (**il. 137**). Nieco więcej informacji w kontekście dystrybucji dóbr przyniosły prace wykopaliskowe w Ciochowicach. Natrafiono tu bowiem na plombę sukienniczą, a wybita na jej powierzchni sygnatura świadczy o zaopatrywaniu dworu w wyroby pochodzące z terenów Królestwa Polskiego (**il. 138**). O kontaktach handlowych dworu świadczy być może także zestaw odkrytych elementów stroju, z pewnością powstałych w cechowych warsztatach miejskich, być może z terenów Królestwa Czeskiego (**il. 143**). Innym świadectwem kontaktów handlowych z terytorium Czech może być odkrycie w Ciochowicach ułamków tzw. pucharków loštickich, wytwarzanych na terenie Moraw (**il. 113, 1-2**). Relikty tego typu naczyń odkryto również w trakcie badań obiektu w Pniowie (**il. 113. 3**).

Świadectwem kontaktów handlowych są również pozostałości innych przedmiotów odkrywanych podczas badań pozostałości omawianych dworów średniowiecznych. Są to

[1182] Horwat 1993, s. 26-27.
[1183] Szczech 2016, s. 11-16.
[1184] Nowakowa 1951, s. 56-57.

fragmenty naczyń ceramicznych, m.in. pucharków, których cechy technologiczne świadczą, że wyrabiano je w cechowych pracowniach garncarskich (m.in. **il. 112**). Również odkrywane pozostałości naczyń szklanych oraz metalowych, które z dużą dozą prawdopodobieństwa wytworzone zostały w wyspecjalizowanych warsztatach rzemieślniczych. Wspomnieć tu należy chociażby o używanych na stołach szklanicach czy karafkach, których ułamki odkryto w Chechle, Kochłowicach czy Widowie (**il. 120**). Za wyroby rzemiosła miejskiego, których używano w dworach uznać należy także wykonane z metali kolorowych fragmenty grapenów, odkrytych w trakcie badań siedliska rycerskiego w Czechowicach (**il. 117**) czy ułamek miedzianej misy z dworu w Kozłowie (**il. 119**).

Szczególnym typem zabytków odkrywanych w trakcie badań omawianych dworów były kafle piecowe. Przypuszczać należy, że zamawiano je u rzemieślników działających często w miastach lub otoczeniu większych centrów osadniczych Europy Środkowej[1185]. Były one nie tylko elementami konstrukcyjnymi urządzeń grzewczych budynków, ale także swoistymi „działami sztuki", z racji tego, że ukazane na licach przedstawienia były symbolicznymi nośnikami idei epoki średniowiecza czy renesansu. Wyjątkowe i bogate zespoły kafli odkryto przede wszystkim podczas badań obiektów Chudowie (np. **il. 140**) oraz w Kozłowie (**np. il. 131-132**).

O dystrybucji i zakupach na potrzeby dworu świadczą z pewnością inne przedmioty użytkowe, elementy osprzętu budowlanego czy uzbrojenia, które z dużą dozą prawdopodobieństwa nie zostały wykonane w warsztatach towarzyszących dworom, a raczej przez bardziej wyspecjalizowanych rzemieślników. Są to np. kłódki, szczególnie te ze śladami pokrywania powierzchni metalami kolorowymi (**il. 128**). czy też niektóre typy broni, np. miecze czy fragmenty pancerzy Symptomatyczne jest również, że w trakcie badań omawianych dworów nie natrafiono na żadne narzędzia kowalskie, co może świadczyć, ze produkcja masowa, a nawet naprawy odbywały się poza nimi.

[1185] Dąbrowska 1987, s. 218-219.

Stanowisko w m-c	Na skraju wsi (>0,2 km)	Poza obecną wsią (>0,2 km)	W pobliżu kościoła (<0,2 km)	W pobliżu miasta (<5 km)	W pobliżu głównego szlaku (<5 km)
Balcarzowice/ Sieronowice		x			
Chechło	x		x		
Chudów		x			
Ciochowice		x		x	x
Czechowice	x				
Dzielawy		x			
Kamieniec	x		x		
Kielcza	x		x		
Kochłowice		x			
Kozłów		x	x		
Łabędy A		x			x
Łabędy B	x		x		x
Łabędy C	x		x		x
Mikulczyce	x		x		x
Pławniowice	x				x
Płużnica Wielka		x	x		
Pniów	x		x	x	x
Proboszczowice	x				
Rachowice	x		x		
Rokitnica	x				
Ruda	x				
Rudno	x		x		
Rudziniec	x		x		
Tarnowice Stare	x		x		
Widów	x				
Woźniki		x	x	x	
Ziemięcice	x		x		

il. 146. Zestawienie lokalizacji dworów w stosunku do układu przestrzennego pobliskich skupisk osadniczych, kościołów oraz głównych szlaków handlowych (na podstawie podkładów mapowych z okresu przedindustrialnego)

Świadectwa korzystania przez posiadaczy dworów z siatki komunikacyjnej księstwa oraz ich pobyty w większych ośrodkach miejskich odnajdujemy pośrednio są również źródłach historycznych. Przytoczone w pracy dokumenty, na których jako świadkowie pojawiają się potencjalni właściciele dworów informują o podróżach, zarówno o wymiarze lokalnym, jak też ponadregionalnym. Na podstawie dokumentów można podać przykłady różnych odleglejszych destynacji, np. Kraków czy Wrocław[1186]. Przede wszystkim szlaki komunikacyjne umożliwiały w miarę szybki kontakt rycerstwa z dworem książęcym. Było to jednocześnie równie ważne z punktu widzenia funkcjonowania administracji książęcej, ale zapewne również w kontekście aprowizacji samych dworów rycerskich, gdyż siedziby książęce znajdowały się zwykle w dużych ośrodkach miejskich tej części Śląska, jak Bytom, Gliwice, Koźle, Toszek czy nieco dalszych jak Cieszyn, Opole, Oświęcim, Racibórz czy Strzelce[1187].

Źródła historyczne wspominają także bezpośrednio o konkretnych transportach, których celem były pojedyncze omawiane obiekty, a które prowadzono zapewne szlakami komunikacyjnymi księstwa. Za takie można uznać zapisy o dostawach broni do *fortalicium* pławniowickiego w końcu XIV w.[1188].

Kluczowe wnioski dotyczące samych omawianych siedzib rycerskich płyną z analizy wyglądu i rozplanowania siedlisk. Upowszechnione w ostatnich latach badania geofizyczne, wykonywane przy pomocy magnetometru, ale także georadaru, stanowią dla archeologa bardzo cenne narzędzie do rozpoznania terenu dawnych siedzib rycerskich. Oczywiście nie zawsze warunki i stopień zniszczenia stanowiska umożliwiają uzyskanie optymalnych, miarodajnych wyników, ale jak wykazano w wielu przypadkach, anomalie zaobserwowane podczas weryfikacji geofizycznych mają swoje odzwierciedlenie w wykopach archeologicznych. Nierzadko metody nieinwazyjne są jedynymi, dzięki którym możliwe było rozpoznanie potencjalnych reliktów siedlisk średniowiecznego rycerstwa.

Jak wynika z przeprowadzonej przez autora analizy obiektów, w późnym średniowieczu, na omawianym terenie dominującą formą budynku, o funkcjach przede wszystkim mieszkalnych, był dwór wieżowy na planie czworoboku, którego ściany wykonywano przede wszystkim z drewna. Stosowano przy tym konstrukcje zrębową lub też słupowo-ramową. Analizy archeobotaniczne wykazały, że jako budulec wybierano przede wszystkim drewno z drzew liściastych, choć w rozwaliskach budynków wykazywano również

[1186] Patrz: Rozdział 3.
[1187] Patrz: Rozdział 2.
[1188] Sperka 2003 r., s. 43-53.

węgle drzew iglastych. Liczba kondygnacji dworów niestety nie została skutecznie rozpoznana w trakcie żadnych z przeprowadzonych dotychczas badań archeologicznych, gdyż odkrycia dotyczą jedynie partii przyziemnych oraz rozwaliska budynków. Zdecydowana większość obiektów posiadała jednak poziom zagłębiony w ziemię, w formie piwnicy. Mniejsze obiekty wieżowe posiadały długość ścian dochodzącą do 6 m, większe dochodziły do 9 m. Drugą formą dworu był dwór jednokondygnacyjny, o formie chałupy, o wymiarach ściany dłuższej dochodzących do 15 m. Ta forma jest jednak rzadsza. Ważnym elementem uzupełniającym konstrukcje dworów była glina, która służyła zarówno do wypełniania ścian (konstrukcja ramowa), jak też do uszczelniania innych konstrukcji drewnianych. Glina była też budulcem urządzeń grzewczych. Częstym odkryciem w otoczeniu dworu były także inne jamy – piwniczki, o funkcjach gospodarczych, które w pojedynczych przypadkach dochodziły do wymiarów w rzucie ok. 3x3 m.

Analiza dostarczyła też pewnych wniosków dotyczących obronności siedlisk rycerskich dawnego księstwa bytomskiego. Obraz fortyfikacji omówionych dworów rycerskich z pewnością posiada jeszcze wiele luk, których uzupełnienie wymagałoby przeprowadzenia licznych badań uzupełniających. O ile przebieg zachowanych fos i wałów w otoczeniu kopców jest jeszcze często czytelny terenowo, to pozostałości innych elementów obronnych np. płotów czy palisad są często trudno uchwytne, nawet w trakcie badań wykopaliskowych. Drogą do odkrycia przebiegu tego typu obwarowań w przypadku niektórych obiektów mogłyby być potencjalnie metody geofizyczne. Kryterium koniecznym jest tu jednak m.in. działalność ognia czy odpowiednie uwarunkowania środowiskowe na stanowisku. Wyniki dotychczasowych prac nieinwazyjnych prowadzonych w obrębie prezentowych śląskich obiektów typu *motte* nie były jednak szczególnie pomocne dla rozpoznania tych elementów obronnych. Jako najlepiej rozpoznane elementy fortyfikacji jawią się fosy. Ich szerokość jest różna, często nawet w ramach jednego obiektu, a wartości wahają się od 5-6 m do nawet 20 m. Warto przy tym zwrócić uwagę na potencjał, jaki daje badanie wypełsnik fos w kontekście poznania chronologii, ale też kultury materialnej świadczącej o poziomie życia codziennego w danej rezydencji. Rowy otaczające kopce często były swoistymi śmietnikami dworów, podczas eksploracji których natrafiono na wiele cennych zabytków związanych z historią obiektów, m.in. w Pniowie czy Ciochowicach. Wyciąganie wniosków ogólnych dotyczących wałów, z racji niewielkiego stopnia rozpoznania tych obwałowań, w przypadku omawianych stanowisk ma małą wartość poznawczą. Być może wartym podkreślenia jest to, że w wielu przypadkach powstawały one

w wyniku wydobywania materiału skalnego podczas budowy fos, a nie jako celowo wznoszone elementy fortyfikacyjne.

Omówione wyniki badań pokazują, że w otoczeniu budynków dworów zazwyczaj wznoszono także dodatkową infrastrukturę. Były to z zapewne różnego rodzaju jamy gospodarcze, które swym przeznaczeniem korespondowały z ziemiankami towarzyszącymi wiejskim chałupom jeszcze XIX i XX w. Umieszczenie zapasów w zagłębionej w podłoże piwniczce chroniło żywność przed ciepłem, ale także przed mrozem i szkodnikami. W warunkach średniowiecza przechowywanie żywności, szczególnie długoterminowe nie było z pewnością łatwe. Wydaje się, że rozwiązania uniwersalne, utrwalone już w starożytności z powodzeniem funkcjonowały w czasach historycznych.

W bezpośrednim otoczeniu dworów rycerskich funkcjonowały dodatkowe przybudówki użytkowe. Na podstawie wyników archeologicznych trudno jednoznacznie określić ich przeznaczanie. Być może związane były one zarówno z przechowywaniem żywności, sprzętów gospodarskich, ale także hodowlą zwierząt.

Ważnym odkryciem dokonanym w Ciochowicach były relikty studni, jedynego zadokumentowanego dotychczas na Górnym Śląsku obiektu tego typu odkrytego w otoczeniu dworu. Łatwy dostęp do wody i bezproblemowe zaopatrzenie w nią stanowiło kluczowy element funkcjonowania każdego gospodarstwa, w tym siedliska dworskiego. W otoczeniu dworów prowadzono z pewnością działalność produkcyjną. Być może ograniczona była do wytwarzania prostych narzędzi gospodarskich na potrzeby własne dworu. W tym celu prowadzono również wytop metali, choć problematyka ta z pewnością wymaga jeszcze poszerzonych badań.

Przeprowadzone na kilku obiektach badania nieinwazyjne potwierdziły obecność rozbudowanych zapleczy gospodarczych jedynie w przypadku części badanych obiektów. Być może jest to świadectwo tego, że dwór musiał być powiązany z pobliską wsią lub w szerszym wymiarze ze strukturą osadniczą całego klucza ziemskiego.

Niewątpliwie istotnym elementem pracy są badania nad chronologią obiektów, w oparciu o datowania specjalistyczne metodami 14C, dendrochronologii, a w pojedynczych przypadkach również termoluminescencji. Należy podkreślić, że do początków XXI w. nie wykonano ani jednej tego typu analizy dla górnośląskich obiektów typu *motte*, a pierwsze datowania 14C wykonano dopiero z prób drewna pobranych podczas badań w latach 2005-2006 r. w obrębie obiektu w Chudowie[1189]. Niezwykle cennych informacji dostarczyły

[1189] Tarasiński, Nocuń 2007, s. 194.

również badania dendrochonlogiczne wykonane dla elementów mostu odkrytego w otoczeniu reliktów dworu w Kochłowicach w latach 2013-15[1190]. Dzięki pracom archeologicznym przeprowadzonym przez autora na licznych grodziskach późnośredniowiecznych omawianego terytorium, w ostatnich latach uzyskano dużą ilość prób, które następnie poddano analizom chronologicznym. Istotnym faktem jest, że w wielu przypadkach badaniom 14C AMS poddano ziarna zbóż, pozyskanych z ziemi pobranej z wypełnisk konkretnych poziomów użytkowych lub też obiektów archeologicznych w trakcie badań dworów. Badania takie wykonano dla prób pobranych w Ciochowicach, Czechowicach, Kielczy, Kozłowie, Rachowicach, Widowie i Woźnikach. W pojedynczych przypadkach, dla obiektów w Ciochowicach oraz Widowie wykonano również datowania metodą dendrochronologii, co zależne było jednak od stanu zachowania odkrywanych drewnianych elementów konstrukcyjnych[1191]. Uzupełnieniem były tu datowania 14C AMS oraz 14C LSC wykonane z prób pobieranych z także z konkretnych partii przekrojów odkrywanych belek i dranic konstrukcyjnych. Dzięki wszystkim powyższym analizom uzyskano szereg bardziej precyzyjnych datowań, pozwalających na określenie lub przynajmniej zawężenie czasu funkcjonowania obiektów. Metodą zupełnie nowatorską, którą wykorzystano do ustalenia chronologii niektórych dworów w tej części Górnego Śląska było datowanie metodą OSL[1192]. Do badań wykorzystano próby polepy pobranej z badań dworów w Kielczy, Mikulczycach oraz Pniowie.

Uzyskane wyniki datowań pozwoliły na wyznaczenie trzech horyzontów funkcjonowania siedzib rycerskich w dawnym księstwie bytomskim. Pierwszy horyzont, przypadał na czasy schyłku XIII i 1 poł XIV w., który wiązać można chronologicznie z rządami Piastów linii bytomskiej. Jak wykazano w pracy był czas silnego rozwoju struktur osadniczych, również w tej części Śląska, w tym także dużej ilości prywatnych majątków rycerskich. Powstały wówczas obiekty w Ciochowicach, Dzielawach, Kielczy, Kozłowie, Mikulczycach, Rachowicach, Tarnowicach Starych, Widowie, Woźnikach i być może w Chechle, Balcarzowicach/Sieronowicach oraz Pniowie i Ziemięcicach (**il. 147**)

[1190] Goiński 2016, s. 104.
[1191] Badania metodą C14 AMS oraz dendrochronologii przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie.
[1192] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. A. Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Stanowisko w m-c	I horyzont	II horyzont	III horyzont
Balcarzowice/ Sieronowice	x (?)	x (?)	
Chechło	x (?)	x	x (?)
Chudów		x	
Ciochowice	x	x	
Czechowice		x	
Dzielawy	x		
Kamieniec		x	x
Kielcza	x	x(?)	
Kochłowice		x	
Kozłów	x	x	x
Łabędy A		x	
Łabędy B		x (?)	
Łabędy C		x	
Mikulczyce	x	x	
Pławniowice		x	
Płużnica Wielka		x	
Pniów	x (?)	x	
Proboszczowice		x	x(?)
Rachowice	x		
Rokitnica		x (?)	x
Ruda		x	
Rudno		x	x
Rudziniec		x	
Tarnowice Stare	x	x	
Widów	x	x	x
Woźniki	x	x	
Ziemięcice	x(?)	x	

il. 147. Funkcjonowanie siedzib rycerskich w dawnym księstwie bytomskim w ujęciu chronologicznym

Rozpoczęcie drugiego horyzontu przypada orientacyjnie na czas, od 2 poł. XIV w. czyli momentu podziału księstwa bytomskiego po śmierci ostatniego z książąt tej linii Piastów do mniej więcej 2 poł. XV lub schyłku tego stulecia. To okres postępującego rozdrobnienia dzielnicowego na Śląsku, intensywnych podziałów terytorialnych i dynamicznych zmian zwierzchnictwa nad poszczególnymi częściami badanego księstwa bytomskiego. To czasy apogeum rozkwitu ustroju feudalnego, opartego na nadaniach ziemskich i zależnościach na linii rycerstwo – władca. W tym czasie funkcjonowały dwory w

Chechle, Chudowie, Ciochowicach, Czechowicach, Kamieńcu, Kielczy, Kochłowicach, Łabędach, Mikulczycach, Pławniowicach, Płużnicy Wielkiej, Pniowie, Proboszczowicach, Rokitnicy, Rudzie, Rudnie, Widowie, Woźnikach i Ziemięcicach (**il. 147**). Ze względu na stan badań trudno jednoznacznie stwierdzić czy w tym czasie w dalszym ciągu użytkowany był obiekt w Balczarzowicach/Sieronowicach oraz ewentualnie w Łabędach B. Należy zaznaczyć, że przeprowadzone analizy wykazały, że w tym horyzoncie czasowym nie istniały już raczej obiekty w Dzielawach i Rachowicach, a przypuszczalnie ze schyłkiem XIV lub w początkach XV w. zakończyły swoje funkcjonowanie także dwory w Kielczy, Mikulczycach i Tarnowicach Starych.

Ostatni horyzont, przypadający już na czasy przełomu XV i 1 poł. XVI w. to czas zaniku rezydencji typu *motte* w tej części Górnego Śląska. Drewniane dwory na kopcu w dalszym ciągu użytkowane były w Kozłowie, Rokitnicy, Rudnie, Widowie i być może w Chechle i Proboszczowicach (**il. 147**). W Rudzińcu w miejscu starszego dworu wzniesiono nowy budynek, z murowaną piwnicą, a w Chudowie w obrębie dawnego *motte* powstał murowany zamek. W Kamieńcu część murów pierwotnego założenia wkomponowano w bryłę nowożytnego budynku dworskiego.

Na podstawie powyższej analizy wnioskować można, że okresem największego rozkwitu założeń typu *motte* na terenach dawnego księstwa bytomskiego był II z wyznaczonych horyzontów. Należy podkreślić, że obiekty z tego czasu są najlepiej rozpoznane pod względem rozmiarów i rozplanowania przestrzennego. Prace wykopaliskowe dostarczyły również największej ilości zabytków związanych z ówczesnym użytkowaniem tychże dworów. Funkcjonowanie obiektów w tym czasie można korelować także z dużą liczbą wzmianek historycznych o potencjalnych właścicielach poszczególnych z nich, szczególnie w wieku XV. Co istotne także, duża liczba obiektów typu *motte* zanika w 2 poł. XV w.

Najsłabiej rozpoznanym fazą jest z pewnością ta najstarsza, z ok. XIII-XIV w. W dużej mierze wynika to z faktu zniszczenia pierwotnych budynków w trakcie wznoszenia nowszych często w tym samym miejscu. O istnieniu starszych budynków często informują jedynie odkrycia zabytków archeologicznych oraz uzyskane daty 14C. Najlepszym tego przykładem są tu obiekty w Ciochowicach, Widowie czy Woźnikach, gdzie natrafiono jedynie na znikome relikty najstarszych dworów.

Nie wiemy niestety, czy na omawianym terenie funkcjonowały również siedziby dworskie mające inną formę, aniżeli dwór na kopcu. Ślady takich obiektów nie zostały odkryte, ale nie możemy w sposób pewny wykluczyć ich istnienia.

W kontekście ustaleń dotyczących rozplanowania dworów dawnego księstwa bytomskiego podjęto próbę wykazania cech wyróżniających te obiekty na tle innych ziem Śląska, czy też w szerszym horyzoncie obejmującym tereny morawskiej części średniowiecznego Królestwa Czeskiego czy też zachodnio-małopolskiej Królestwa Polskiego.

Pod względem historycznym najbliżej terenom dawnego księstwa bytomskiego z pewnością do ziem innych księstw górnośląskich (**il. 12**). Na podstawie powstałego kilka lat temu studium D. Nowakowskiego dotyczącego śląskich obiektów typu *motte* wnioskować można o relatywnie słabym stanie badań nad ich zabudową m.in. w ziemi cieszyńskiej, opolskiej oświęcimskiej czy raciborskiej[1193]. Wprawdzie w okresie powojennym badaniami sondażowymi objęto kilkadziesiąt obiektów, jednak w dużej mierze były to prace o bardzo skromnym zakresie, często ograniczone do pojedynczego wykopu o niewielkich rozmiarach. Wnioskować można jednak, że podstawowym budulcem dworów, podobnie jak na terenie księstwa bytomskiego było drewno oraz glina, i konstrukcje oparte o słupy oraz technikę zrębową. Dowodzą tego odkrycia z m.in. Górek Śląskich, Mikołowa czy Ćwiklic czy Gorzyczek[1194]. Jedynie szczątkowe dane o wymiarach budynków nie pozwalają na miarodajne porównania w tym zakresie. Wyjątkiem jest tu obiekt rezydencjonalno-obronny w Spytkowicach, w obrębie którego okryto relikty dosyć dużej wieży drewnianej o wymiarach ok. 10x11 m[1195]. Na majdanie grodziska w Kowalach stwierdzono natomiast istnienie dwóch słupów drewnianych wbitych w odległości ok. 6 m od siebie, co uznano za domniemany wymiar jednaj ze ścian dworu[1196].

Szersze pole do porównań dają wyniki badań średniowiecznych dworów dolnośląskich. Budynek o wymiarach ok. 4,5x6,5 odkryto na majdanie grodziska w Trzebicy, a długość jednaj ze ścian dochodzącą do 6-7 m w obrębie obiektu w Wierzowicach Wielkich, a nawet do 10 m w Ostrawie i Kadłubie[1197]. Starsze budynki, z XIII/XIV w. odkryte na majdanie złożenia obronnego w Tarnowie Jeziernym miały wymiary ok. 5x6 m oraz 6 x7 m, a młodszy datowany na XIV/XV w. ok. 4,5x8 m[1198]. Wielkości te korespondują z tymi, ustalonymi w trakcie badań wykopaliskowych obiektów omówionych w pracy.

Trudno w sposób miarodajny porównywać wielkości samych majdanów użytkowych czy np. szerokości fos otaczających, bądź jedynie odcinających częściowo obiekty. Zwykle

[1193] Nowakowski 2017, s. 113-129
[1194] Galasińska-Hrebenda 1971b, s. 56-57; Galasińska-Hrebenda 1971c, s. 58-60; Kaźmierczyk et alli 1977, s. 149-151; Pawliński, Pierzak 2010, s. 190-193.
[1195] Kołodziejski 1994, s. 178-179.
[1196] Kuś 2005, s. 197.
[1197] Nowakowski 2017, s. 113, 117-118.
[1198] Tamże, s. 113, 120-121.

uzależnione one były od lokalnych warunków terenowych, które determinowały wielkości założeń czy też obwarowań. Wykopanie fosy/rowu stanowiącego przeszkodę terenową, podobnie jak w przypadku niektórych omawianych obiektów górnośląskich, wpływało na powstawanie w bezpośredniej bliskości dodatkowego wału ziemnego, stanowiącego usypisko materiału skalnego pozyskanego z przekopu. Model ten znany np. z obiektu w Balczarzowicach/Sieronowicach ma swoją bezpośrednią analogię w wyglądzie umocnień znanych z Gorzyczek, gdzie największa szerokość fosy jest podobna do szerokości podstawy wału wzniesionego na przedpolu kopca[1199].

Pewnym tłem porównawczym mogą być obiekty typu *motte* znane z terenu zachodniej Małopolski. Również w tej części Europy Środkowej podstawowym budulcem stosowanym do wznoszenia tego typu obiektów w późnym średniowieczu w. było drewno i glina. Wnioski takie przynoszą badania dworu z XIII-XIV w. w Krzykawce, gdzie stwierdzono obecność na majdanie budynku drewnianego, zbudowanego w konstrukcji zrębowej o wymiarach jednej ze ścian dochodzącej do 5 m[1200].

Ze względu na niewielką ilość publikowanych prac dotyczących badań archeologicznych gródków typu *motte* na czeskim Śląsku i Morawach, niezwykle trudno porównać budownictwo tamtejszych średniowiecznych dworów z omawianymi[1201]. Należy jednak podkreślić, że historia zainteresowań tymi obiektami sięga już czasów powojennych i są one tu uznawane za ważny element historycznego krajobrazu kulturowego[1202]. Mimo faktu, że liczba potencjalnych stanowisk tego typu na tym terenie jest znaczna, to dotychczasowe prace skupiały się tu przeważnie na mapowaniu tego typu obiektów lub też badaniach powierzchniowo-rozpoznawczych[1203]. Prowadzono jednak również prace wykopaliskowe, podczas których odkrywano relikty zabudowy. Przytoczyć można tu przykład XIV-w. założenia typu *motte* w Popicach, położonego w kraju zachodniomorawskim, gdzie na majdanie odkryto relikty drewnianych budynków, mniejszego, zapewne o funkcjach gospodarczych, o wymiarach ok. 5x3,5m, i większego, zapewne o przeznaczeniu mieszkalnym o długości jednaj ze ścian ok. 6 m[1204]. W trakcie badań innego, również w

[1199] Tamże, s. 105.
[1200] Pierzak, Rozmus 1994, s. 129; Marciniak-Kajzer 2011, s. 377.
[1201] W literaturze czeskiej najczęściej grodziska typu *motte* określane są jako "*drobná středověká opevnění*" (DSO), patrz: Kouřil, Žaček 1986, s. 97–138.
[1202] Tymonová 2020, s. 567 - tu dalsza rozległa starsza literatura na ten temat;
[1203] m.in. Nekuda, Unger 1981; Kouřil, Prix 2008, s. 169-183; Drnovský 2022, s. 55–69; Novák 2019, 307–382
[1204] Unger 1996, s. 219-220.

miejscowości Lipina w kraju morawsko-śląskim, na *plateau* którego natrafiono na relikty wieżowego, w dolnej części kamiennego budynku o wymiarach 5,5x6,7[1205].

Podsumowując zatem kwestie związane z zabudową, przyjąć należy, że omawiane dwory górnośląskie cechowały są podobnymi wymiarami do założeń typu *motte*, które powstawały w okresie XIII-XV w. na terenie całej Europy Środkowej. Istniały z pewnością lokalne preferencje dotyczące rodzaju stosowanych konstrukcji, podyktowane np. względami środowiskowymi i położeniem obiektów, których uchwycenie jest trudne na podstawie materiału archeologicznego. Nie wykluczone, że pewna odmienność regionalna obejmować mogła szczególnie jedynie niektóre elementy konstrukcyjne, np. wygląd więźby dachowej czy zdobnictwo drewnianych detali[1206]. Badania etnologiczne wykazują lokalne różnice w wyglądzie budynków drewnianych na terenie różnych części Słowiańszczyzny Zachodniej w XIX i XX w., co być może odnosić można również do średniowiecza[1207].

Przedstawione powyżej tezy oparto na istniejącym w chwili obecnej zasobie danych, a temat dworów średniowiecznych na ternie księstwa bytomskiego z pewnością zasługuje na kontynuowanie prac badawczych, które pozwolą być może bardziej precyzyjnie zweryfikować zaproponowane hipotezy. Szczególne znaczenie może mieć tu przede wszystkim szersze wykorzystanie technik multidyscyplinarnych. Szczególnie adaptacja do celów badawczych archeologii odkryć dokonywanych przez przedstawicieli nauk ścisłych może w przyszłości okazać kluczem do rozwiązania wielu kwestii pozostających dotychczas jedynie w sferze domysłów i hipotez. Zastosowanie na szeroką skalę badań geofizycznych oraz analiz fotografii lotniczych umożliwić może natomiast lepsze rozpoznanie struktur osadniczych dawnego księstwa bytomskiego. Dotyczy to jednak przede wszystkim tych terenów, które nie zostały przekształcone przez rozwój przemysłu górnośląskiego.

[1205] Kouřil, Žáček 1987, s. 375-382.
[1206] Na terenie sąsiadujących z Górnym Śląskiem Moraw w budownictwie wiejskim późnego średniowiecza powszechne było np. budowanie kamiennych piwnic pod budynkami, patrz: Fokt 2012, s. 135.
[1207] Moszyński 1929, s. 459-564.

7. Katalog obiektów

Stanowiska archeologiczne, które omówiono w pracy zostały zebrane w katalogu, w którym informacje umieszczone zostały w oparciu o usystematyzowany układ treści. Jego podstawą jest porządek alfabetyczny, uwzględniający położenie administracyjne miejscowości na terenie których są zlokalizowane obiekty. W przypadku większości z nich określono również numer stanowiska na obszarze Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Każdy z obiektów omówiono w ramach osobnej karty katalogowej, zawierającej dziesięć punktów opisowych, które oznaczona literami alfabetu od A do I. W zamyśle autora katalog ma stanowić multidyscyplinarne kompendium wiedzy dotyczącej dotychczasowych badań reliktów dworów dawnego księstwa bytomskiego.

W punkcie A zawarto dane historyczne dotyczące najstarszych zapisów źródłowych odnoszących się do osady, na terenie której znajduje się dane stanowisko. Uzupełnieniem jest informacja o pierwszych potencjalnych właścicielach prywatnych wsi oraz dworu.

Następnym elementem karty katalogowej jest krótki opis obecnego wyglądu obiektu wraz z wymiarami i wizualizacjami LIDAR (B). W kolejnym punkcie, tj. C omówiono natomiast chronologię obiektu, z uwzględnieniem wyników analiz specjalistycznych. Następne części dotyczą historii dotychczasowych badań w obrębie stanowiska (D) oraz najważniejszych wyników jakie uzyskano w ich trakcie (E). Ważnym elementem tej części każdej z kart katalogowych jest plan warstwicowy, zawierający lokalizację zakładanych w przeszłości wykopów archeologicznych. Punkt F zawiera wizualizację LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniającą współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, które zaprezentowano w kontekście dostępnych map archiwalnych z XVIII i XIX w. Obok wspomnianej wizualizacji w części tej zawarto także krótką charakterystykę kontekstu mikroosadniczego każdego stanowiska. W punkcie G zaprezentowano archiwalne szkice sytuacyjne, ryciny oraz fotografie każdego z obiektów, a w kolejnym, tj. H ich aktualną dokumentację wizualną. Przedostatni punkt zawiera fotografie i rysunki wybranych materiałów zabytkowych pochodzących z badań. Kartę katalogową każdego z obiektów kończy natomiast spis literatury dotyczącej dotychczasowych badań w zapisie pełnym.

Balcarzowice /Sieronowice
pow. strzelecki, woj. opolskie
Obszar AZP: 94-41/1

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Walczerzowicz*, *Sironowicz,* 1342 r.[1208];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1342 r.[1209];

B. Opis stanowiska:

Pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie dobrze czytelna terenowo. W przybliżeniu owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 24-25 m, a części szczytowej ok. 11-12 m. Wysokość to obecnie ok. 2,7-3,5 m powyżej poziomu u podstawy. Stożek otacza dookoła wyraźne obniżenie terenu, o szerokości do ok. 4 m, stanowiące relikt fosy otaczającej pierwotnie założenie. Na jej przedpolu czytelny jest zerodowany wał zewnętrzny o szerokości do ok. 6,5 m. Jego wysokość waha się od ok. 1,1 m do ok. 2,5 m od dna fosy.
Do budowy kopca wykorzystano zapewne piaszczystą łachę, którą następnie podwyższono materiałem pozyskanym z przekopu, który go otacza. Materiał z pogłębienie posłużył również do usypania wspomnianego wału po zewnętrznej stronie przekopu.

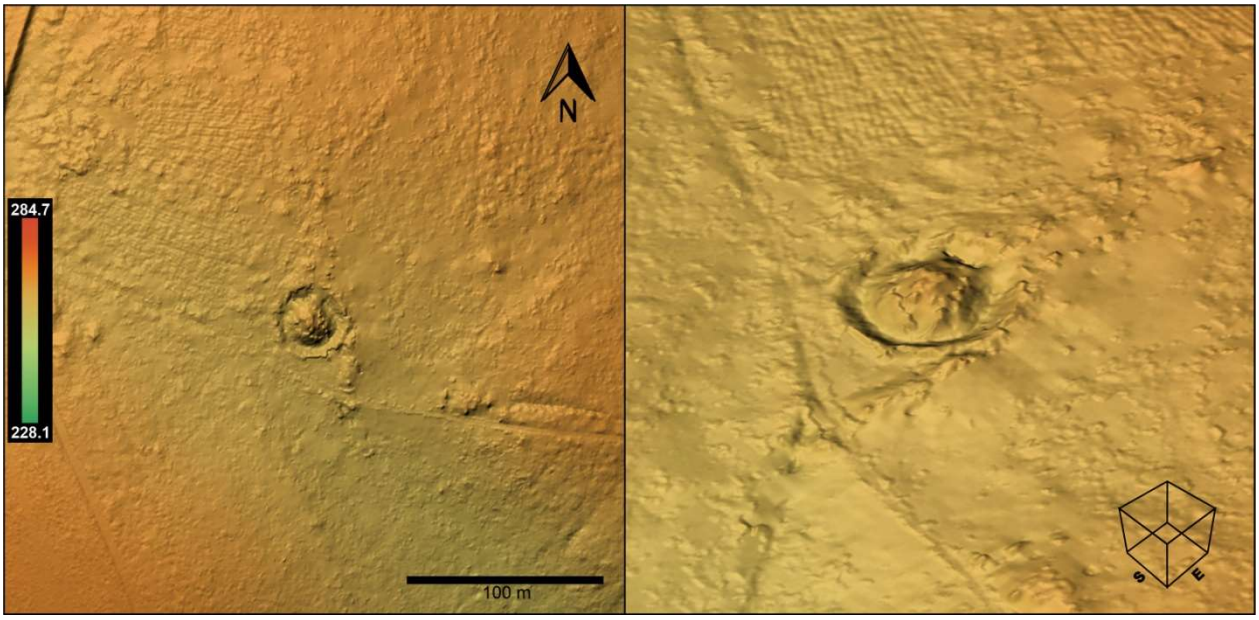

il. 148. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w.(?);
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:
Powierzchniowe: lata 20-te XX w.; AZP 2002 r.;
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: Kaźmierczyk J., Lachowicz F.,1957; Tomczak E.,1972; Zdaniewicz R., 2025;
Inne: Posadowski 1886;

[1208] CDS 2, s. 88
[1209] CDS 2, s. 88.

E. Wyniki badań (zarys)

W wykopach sondażowych, założonych w 1957 i 1972 r. na plateau kopca natrafiono na warstwę kulturową o miąższości ok. 25 cm zawierającą materiał ceramiczny, grudki polepy i węgle drzewne. W 2025 r. założono wykop w obrębie fosy oraz wału. W wypełnisku fosy natrafiono na grudki polepy oraz ułamki naczyń ceramicznych. Wał usypano z materiału skalnego wydobytego podczas wykonywania przekopu. Nie stwierdzono śladów innych umocnień, np. w postaci palisady czy płotu.

*Stanowisko położone jest wprawdzie bliżej wsi Sieroniowice, lecz przynajmniej od k. XIX w. kompleks leśny, na terenie którego się ono znajduje przypisywany był do wsi Balcarzowice (*Balzarowitzer Wald*). Stanowisko przypisywane jest do wsi Balcarzowice również w wykazie stanowisk dostępnym w Archiwum WUOZ w Opolu.

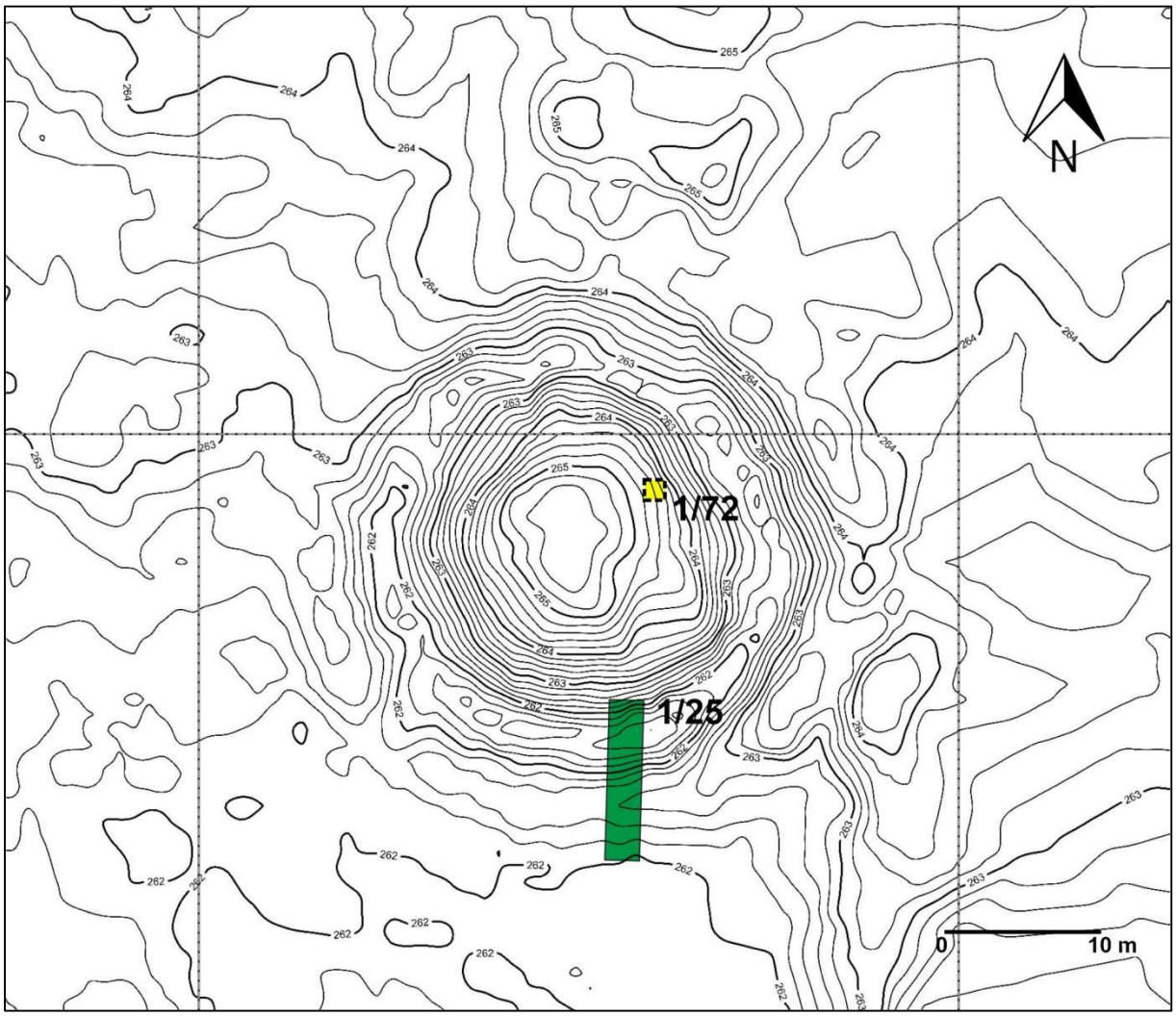

il. 149. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1972 i 2025 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

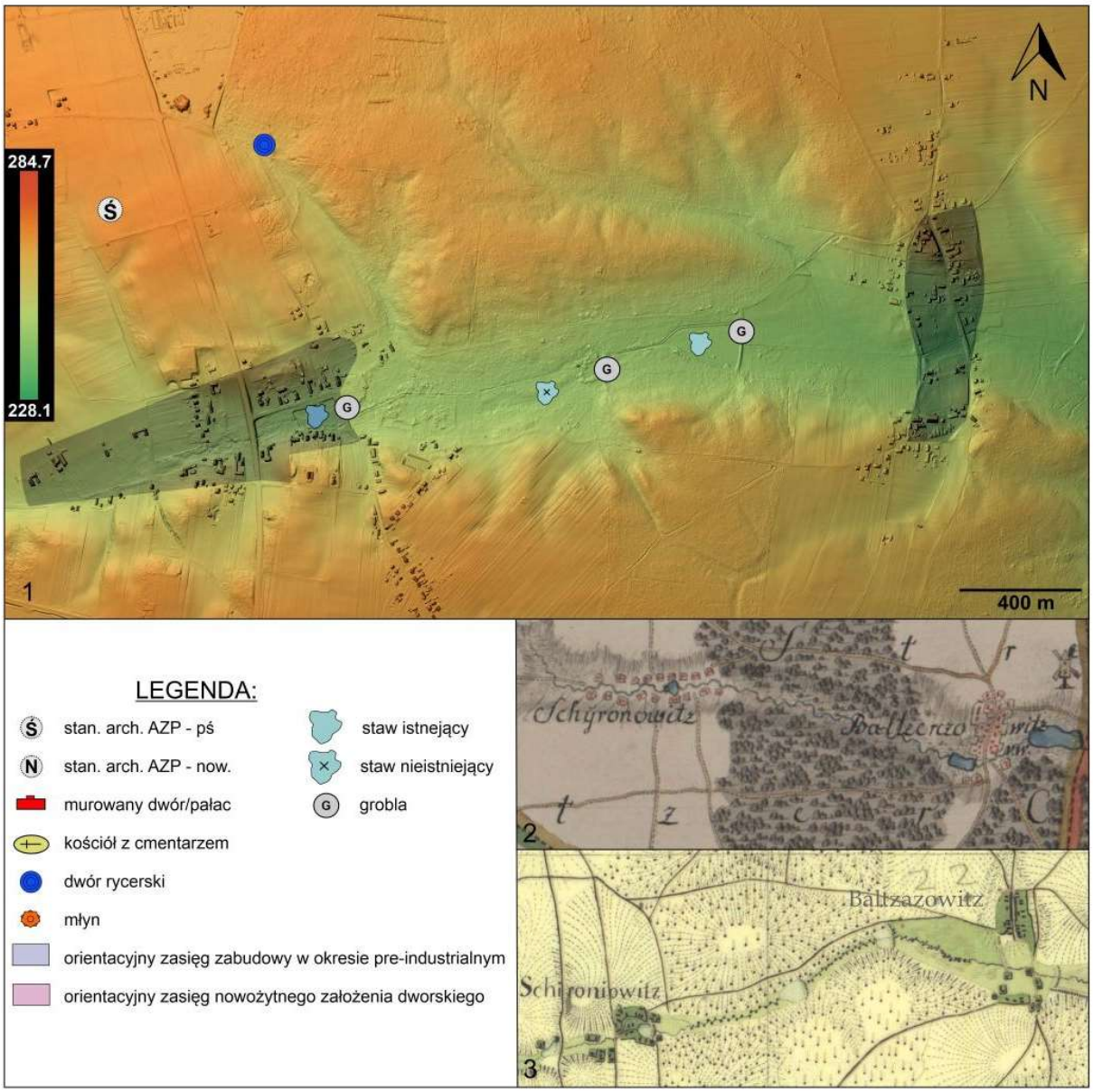

il. 150. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2. Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54; 3: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.

Relikty dworu rycerskiego położone są ok. 800 m na N od współczesnych zabudowań wsi Sieronowice i ok. 2 km na NW od zabudowań Balcarzowic. Obydwie wsie w typie ulicówek, z dodatkową zabudową rozproszoną (?), pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól. Wsie położone w bliskości cieku wodnego, w którego obrębie czytelne są relikty stawów i grobli, o trudnej do ustalenia metryce. Być może pierwotna, średniowieczna lokalizacja tych wsi była inna, bliższa reliktom dworu rycerskiego. W obrębie rozłogów otaczających obydwie wsie, odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 94-41/12 – punkt osadniczy).

G. Fotografie i rysunki archiwalne:

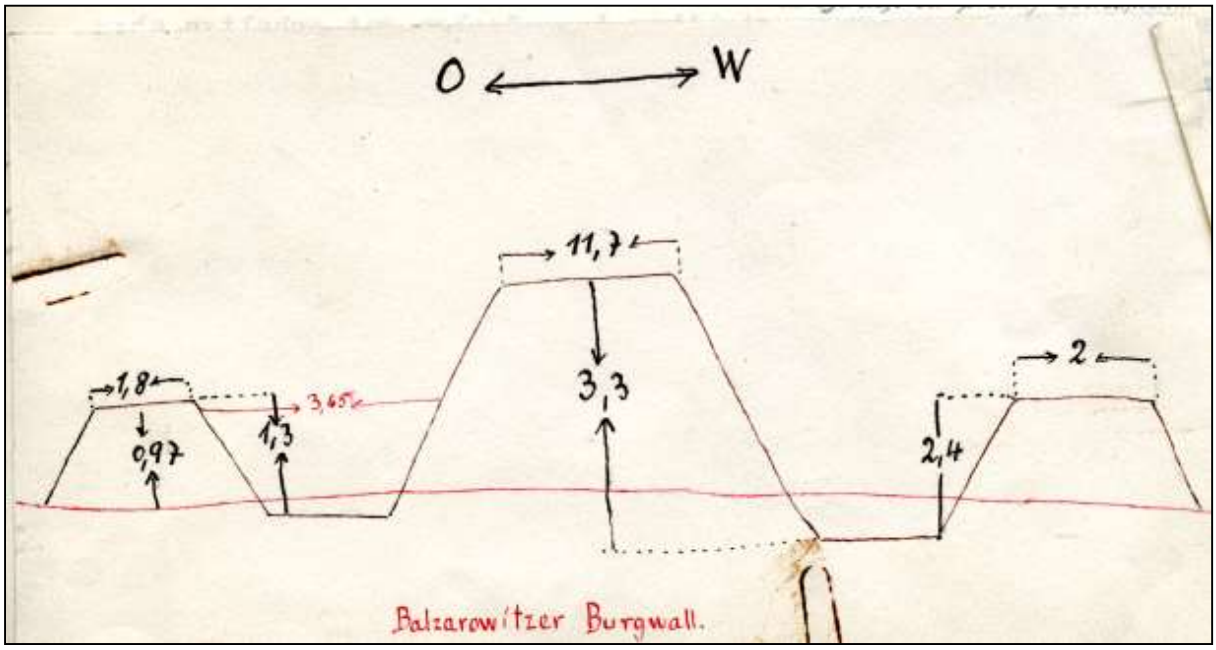

il. 151. Stanowisko na archiwalnym planie z 1926 r.

H. Fotografie współczesne:

il. 152. Relikty grodziska w Balcarzowicach/Sieronowicach, fot. od góry

il. 153. Relikty grodziska w Balcarzowicach/Sieronowicach, fot od S

I. Materiały zabytkowe masowe (wybór):

il. 154. Ceramika naczyniowa, Balcarzowice/Sieronowice

J. Literatura:

AB, nr 7, r. 1926, s. 62; AB, nr 2, r. 1927, s. 24; Kozłowska W. (1956), *Wczesnośredniowieczne grody woj. opolskiego na tle warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Kwartalnik Opolski, r. 2, nr 1, Opole, poz. 150; Antoniewicz W., Wartołowska Z. (1964), *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław, s. 29; Kaźmierczyk. J., Macewicz K., Wuszkan S. (1977), *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole 1977, s. 38-40; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), *Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka,* Katowice, s. 18; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 18-21. Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 427.

Chechło
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 95-42/2

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Chechel*, pocz. XIV w.[1210];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1307 r.[1211];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie zniszczony przez współczesną zabudowę gospodarską wsi. Stanowisko położone jest na krawędzi doliny lokalnego potoku – Potoku Chechelskiego. Pierwotnie całe założenie mogło mieć ok. 45-50 m średnicy. Obecnie czytelny jest fragment domniemanego wału od strony S i SW.

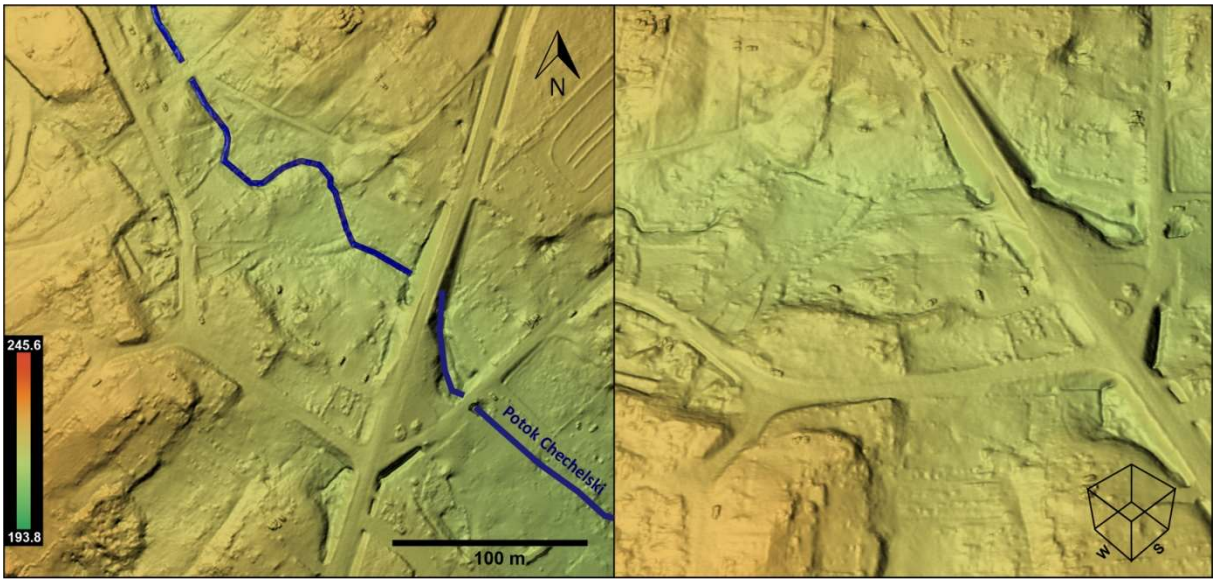

il. 155. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w., XVI-XVII w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Skalnik A., Scheitza P., Heinevetten F., 1931 r.; Kostrzewski J., 1928 r.; Wojciechowska H., Wrzołek I., 1984 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r.;
Inne: amatorskie, wykopaliskowe, 1867 r.

[1210] CDS 14, s. 95.
[1211] CDS 16, s. 117.

E. Wyniki badań (zarys)

Pierwsze zabytki w obrębie stanowiska natrafiono jeszcze w XIX w., a następnie podczas amatorskich prac wykopaliskowych. W części E kopca odkryto wówczas pozostałości ceglanej budowli o nieznanym charakterze.

W 1970 r. obiekt był już w znacznej mierze zniszczony przez budowę gospodarstwa wiejskiego, a zachował się jedynie niewielki odcinek wału. W wykopie sondażowym założonym wówczas natrafiono na warstwę kulturową o miąższości ok. 0,3-0,4 m, w której wypełnisku odkryto ułamki ceramiki naczyniowej, oraz kafli piecowych, kości oraz polepę. Od 1970 r. stanowisko to nie było więcej badane, zapewne również ze względu na stopień zniszczenia. W 1998 r. w trakcie rozbudowy gospodarstwa znajdującego się w obrębie stanowiska odkryto kolejne materiały zabytkowe. W trakcie interwencji konserwatorskiej zebrano jedynie materiał zabytkowy.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

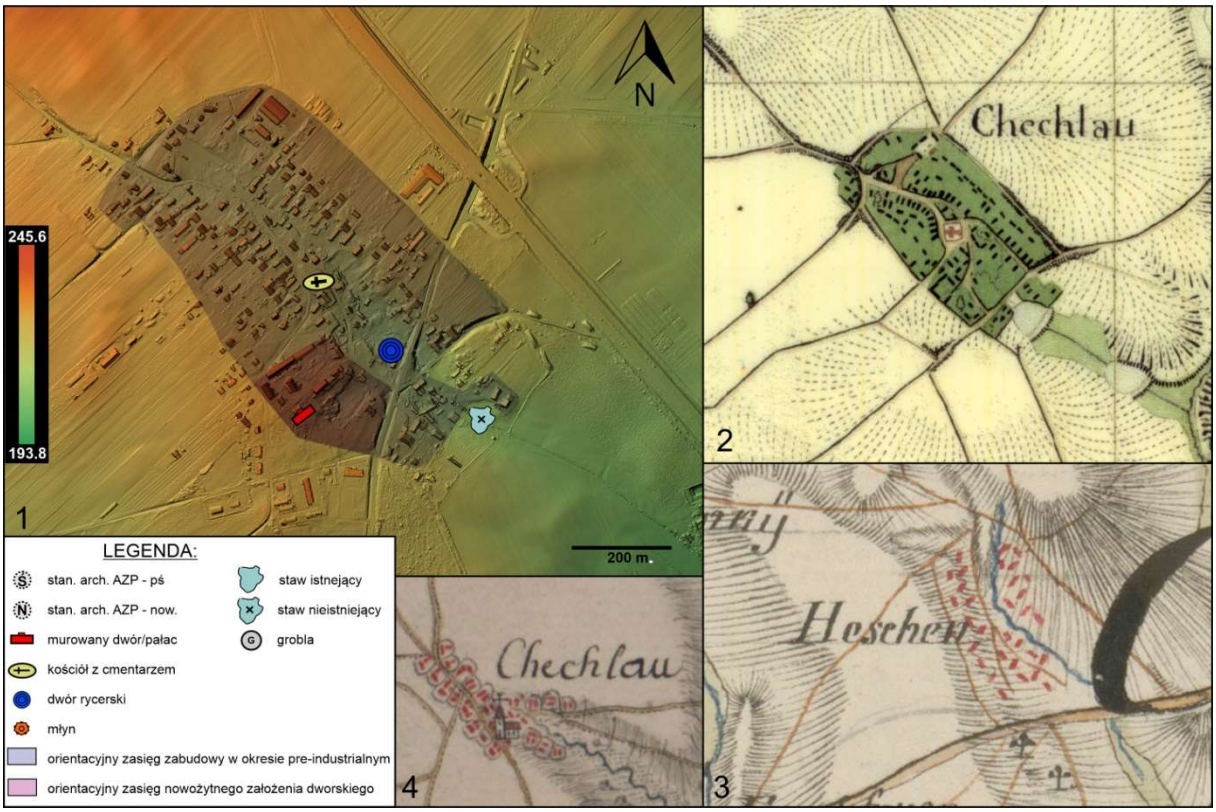

il. 156. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2. Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3: Fragment mapy Schmettausches Kartenwerk z ok. 1767-1787; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na SE krańcu współczesnej wsi. Wieś w typie wielodrożnicy założona na planie prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż lokalnego cieku wodnego – Potoku Chechelskiego, dopływu rzeki Widówki. Około 200 m na NW od stanowiska znajduje się murowany kościół wzniesiony w XIX w., w miejscu starszego, zapewne drewnianego pw. św. Walentego, który istniał we wsi już w 1517 r., a który spłonął w 1949 r.[1212]. W przebiegu koryta potoku czytelny relikt dawnego stawu, o trudnej do ustalenia metryce. Na SW od stanowiska ruiny

[1212] DB, s. 211-218; KZS 7, s. 8

nowożytnego folwarku z dworem wzniesionym ok. 1800 r.[1213]. W obrębie wsi i rozłogów nie odkryto w trakcie AZP żadnych stanowisk.

G. Fotografie archiwalne:

il. 157. Relikty grodziska w Chechle w latach 70-tych XX w., fot. od W

H. Fotografie współczesne:

il. 158. Relikty grodziska w Chechle w 2021 r., fot. od S

[1213] KZS 7, s. 8.

I. Materiały zabytkowe (wybór):

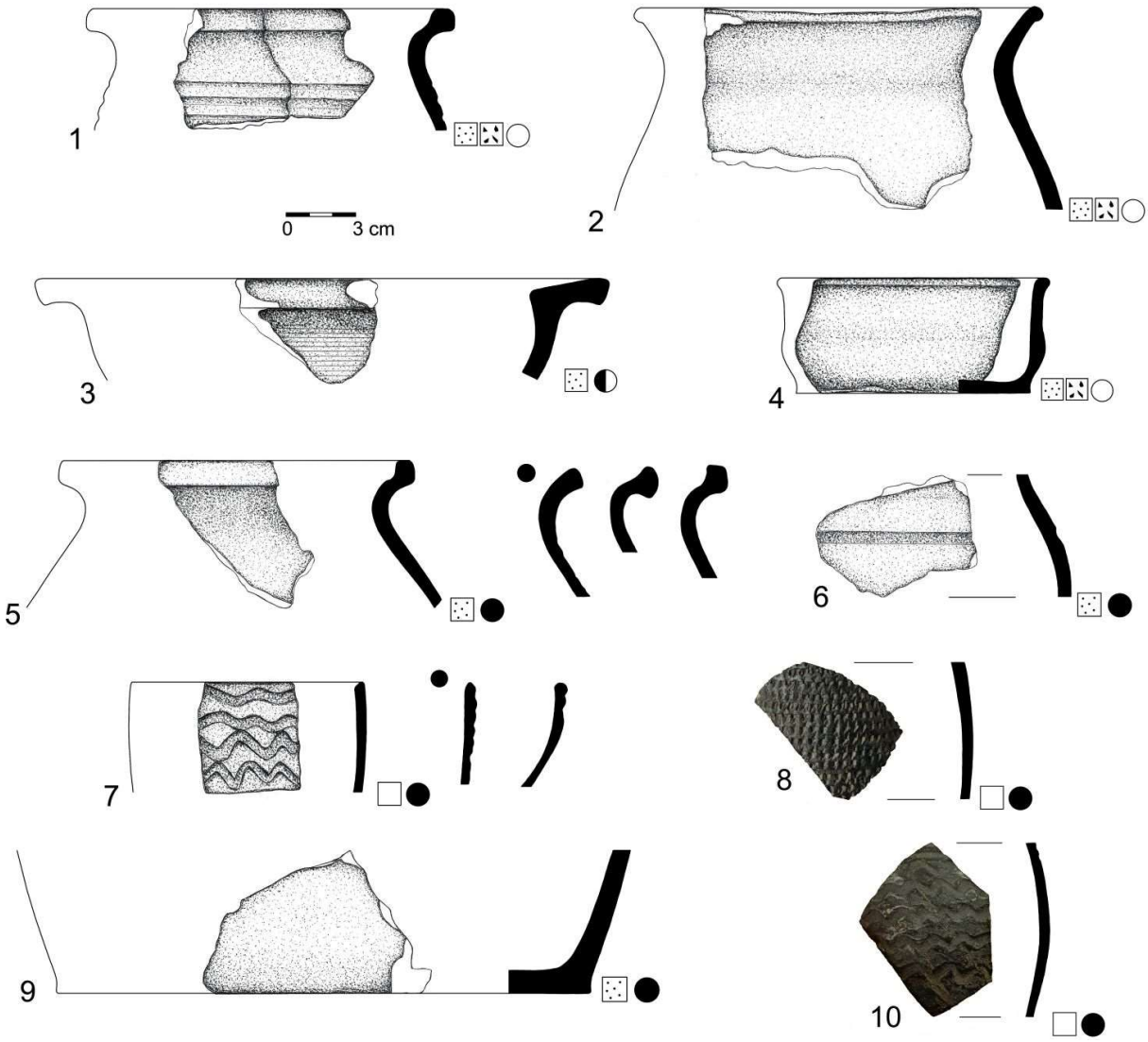

il. 159. Ceramika naczyniowa, Chechło, I faza

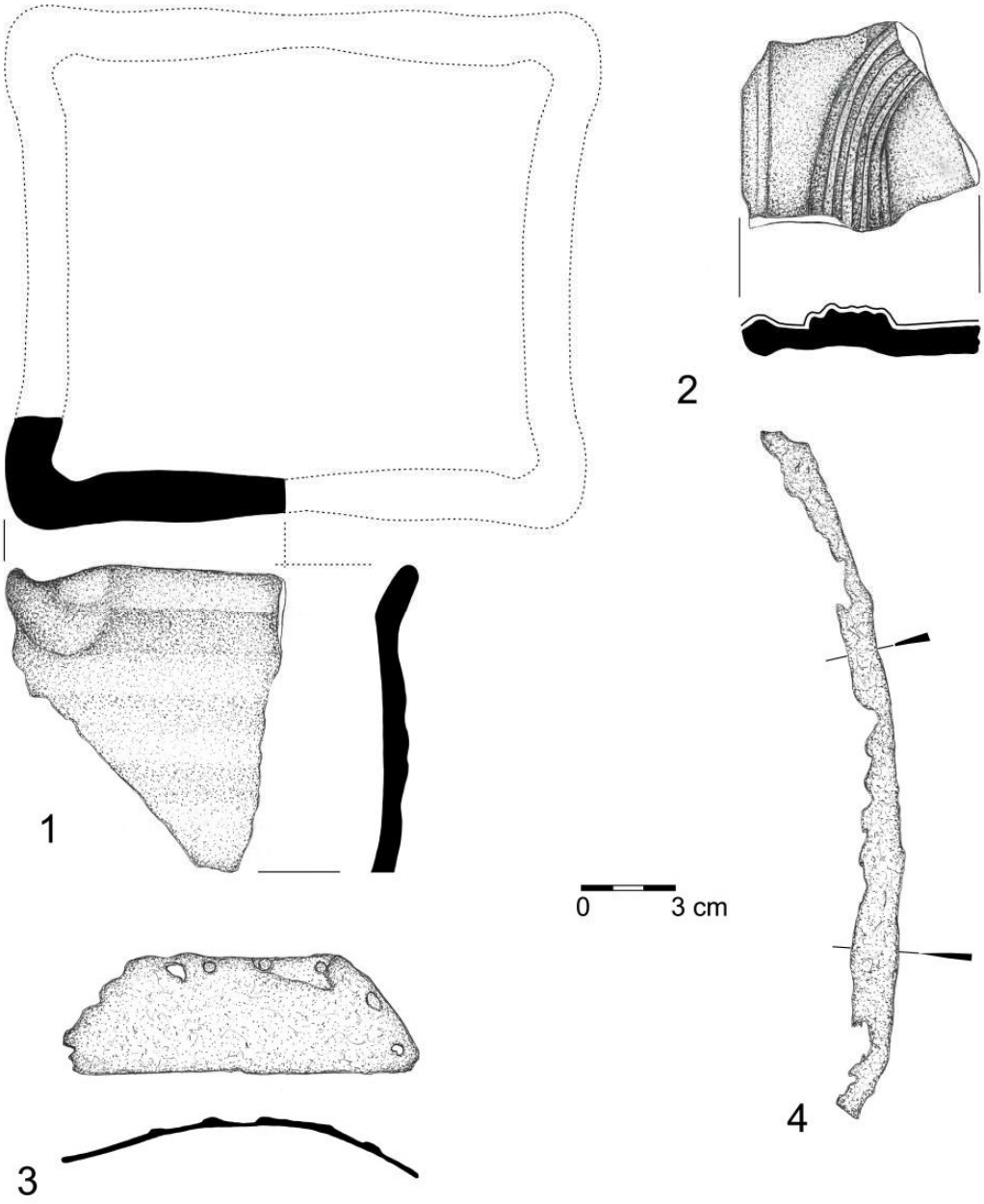

il. 160. Kafle piecowe i przedmioty metalowe, Chechło, I faza

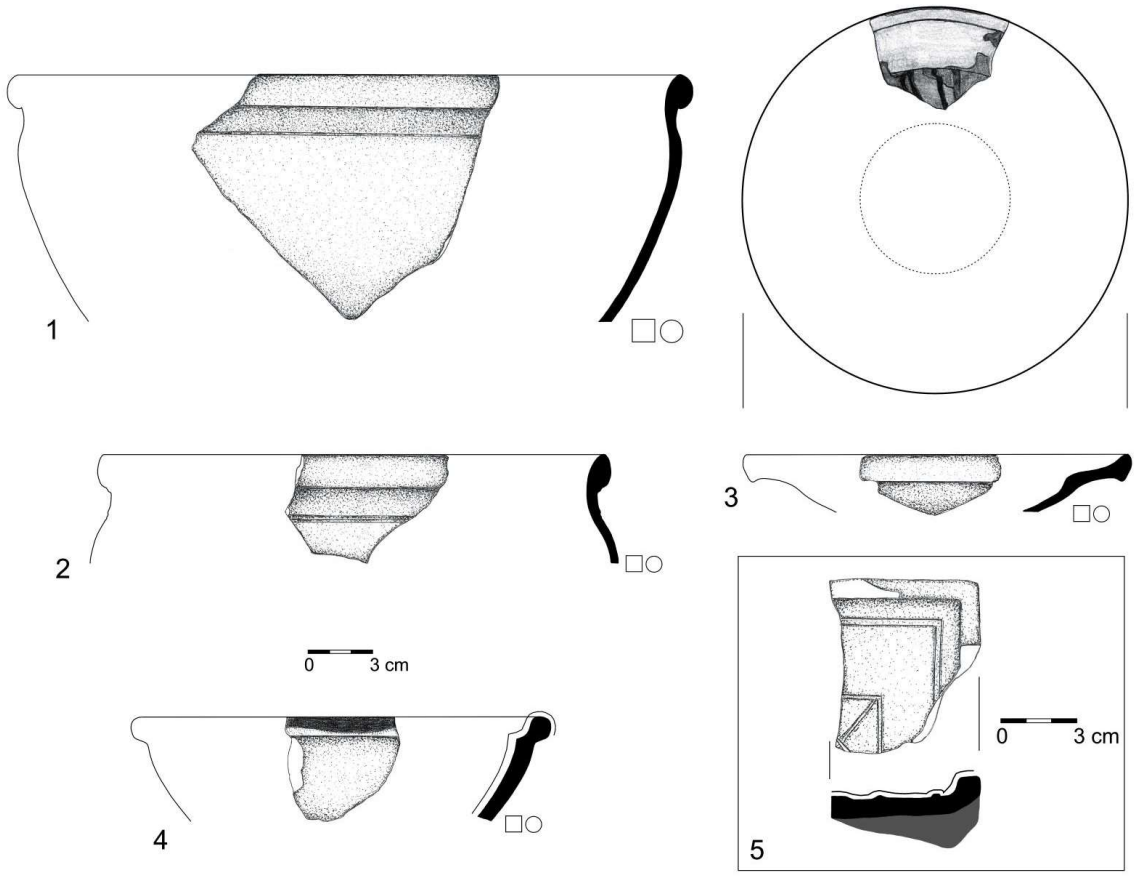

il. 161. Ceramika naczyniowa i kafle piecowe, Chechło, II faza

J. Literatura:

Kostrzewski J. (1935), *Nowe materiały do pradziejów Górnego Śląska*, Przegląd Archeologiczny, r. 1928/32, t. 4/1, s. 81-89; Galasińska-Hrebenda H. (1971), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 62-63; Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, Gliwice, s. 202-203; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 278-279; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 387-389; Zdaniewicz R. (2022), *New Finds Offering Insights into the Knight's Manor in Chechło, Upper Silesia*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 37, Łódź, s. 285–301.

Chudów
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 95-45/1

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Cudow*, pocz. XIV w.[1214];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1434 r.[1215];

B. Opis stanowiska:

Relikty grodziska stożkowatego odkryto w obrębie niewielkiego wyniesienia, zlokalizowanego w dolinie rzeczki Jasienicy. Zostało ono prawdopodobnie dodatkowo sztucznie nadsypane. Pierwotnie całe wyniesienie mogło mieć ok. 30-40 m średnicy. Kopiec otaczała fosa, o szerokości ok. 6-8 m, być może pierwotnie mokra, zasialana wodami rzeki Jasiennicy. Relikty dworu średniowiecznego odkryto w obrębie dziedzińca wewnętrznego murowanego zamku, powstałego w tym samym miejscu w XVI stuleciu. Relikty starszego dowru na kopcu zostały częściowo zniszczone przez tą inwestycję.

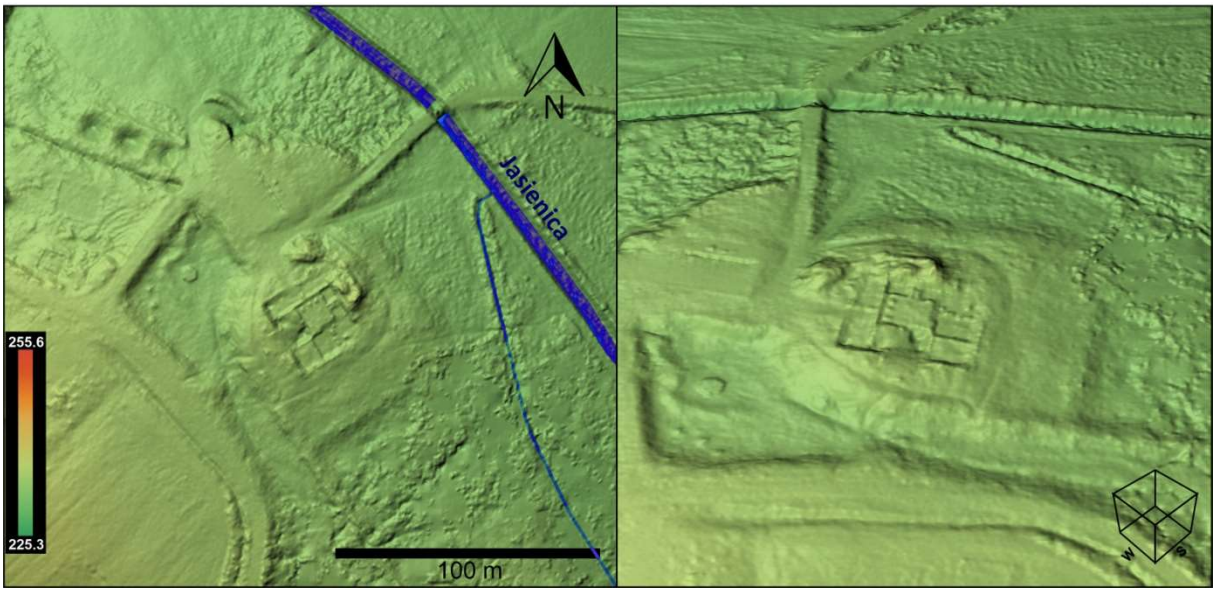

il. 162. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu: 1 faza – 1 poł. XV w. (?); 2 faza – po 2 poł. XV w.; zamek XVI-XIX w.;
Chronologia na podstawie: 1 faza: materiały zabytkowe; 2 faza: materiały zabytkowe, datowanie – słupy konstrukcji, j.s.?; 14C AMS lub LSC (patrz: wykres kalibracyjny)[1216]

[1214] CDS 14, s. 97
[1215] ZDM2, s. 198
[1216] Badania metodą C14 AMS i LSC przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et alli 2020.

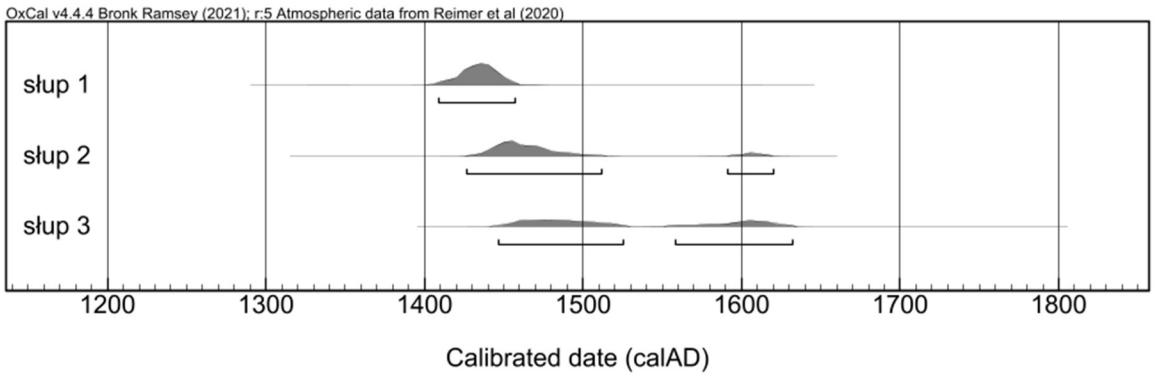

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Pierzak J., 1993 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: Nocuń P., Tarasiński A., lata 2001-2006;
Inne: Rozpędowski J., Trudzik Z., 1957 r. (badania architektoniczne zamku);

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań archeologicznych prowadzonych od 2001 r. odsłonięto pozostałości stosunkowo dużego budynku wieżowego, założonego na planie kwadratu, o boku ok. 9 m. Obiekt średniowieczny wzniesiono w konstrukcji ramowo-słupowej, czego dowodem było odkrycie śladów po kilkunastu słupach, umieszczonych w liniach pierwotnych przebiegów ścian. Wnętrze obiektu podzielone było ścianami działowymi, schodzącymi się w centralnej części budynku. Podczas badań odkryto także relikt młodszej przybudówki, wzniesionej na planie prostokąta, z drewnianą podłogą wykonaną z desek, którą dostawiono do ściany SW wieży już w trakcie jej użytkowania. Dwór ten wzniesiono na śladzie po starszym, niezidentyfikowanym budynku, którego relikty odkryto w warstwach nadcalcowych.
Elementem obronnym siedziby była palisada oparta o słupy, która wraz z fosą stanowiła elementy obronne dworu. Wykonano ją z belek o owalnym przekroju i średnicy ok. 20 cm, które zlokalizowano co ok. 0,6-1 m wzdłuż części obwodu w części NE założenia. W fosie pozostałości kołków, które pierwotnie stanowiły element wzmacniający warstwę faszyny, którą wyłożona była jej krawędź wewnętrzna od strony NE założenia. W samej fosie natrafiono na relikty legarów, które świadczą o istnieniu nad nią mostu o drewnianej konstrukcji.
Wnętrze średniowiecznego dworu ogrzewał piec kaflowy, którego relikty zalegały w wypełnisku rozwaliska dworu. Natrafiono na liczny materiał zabytkowy, w postaci ceramiki naczyniowej, elementów osprzętu budowlanego, militariów oraz innych przedmiotów użytkowych. Znaleziskiem unikatowym był skarb monet, zdeponowany w 2 poł. XV w.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

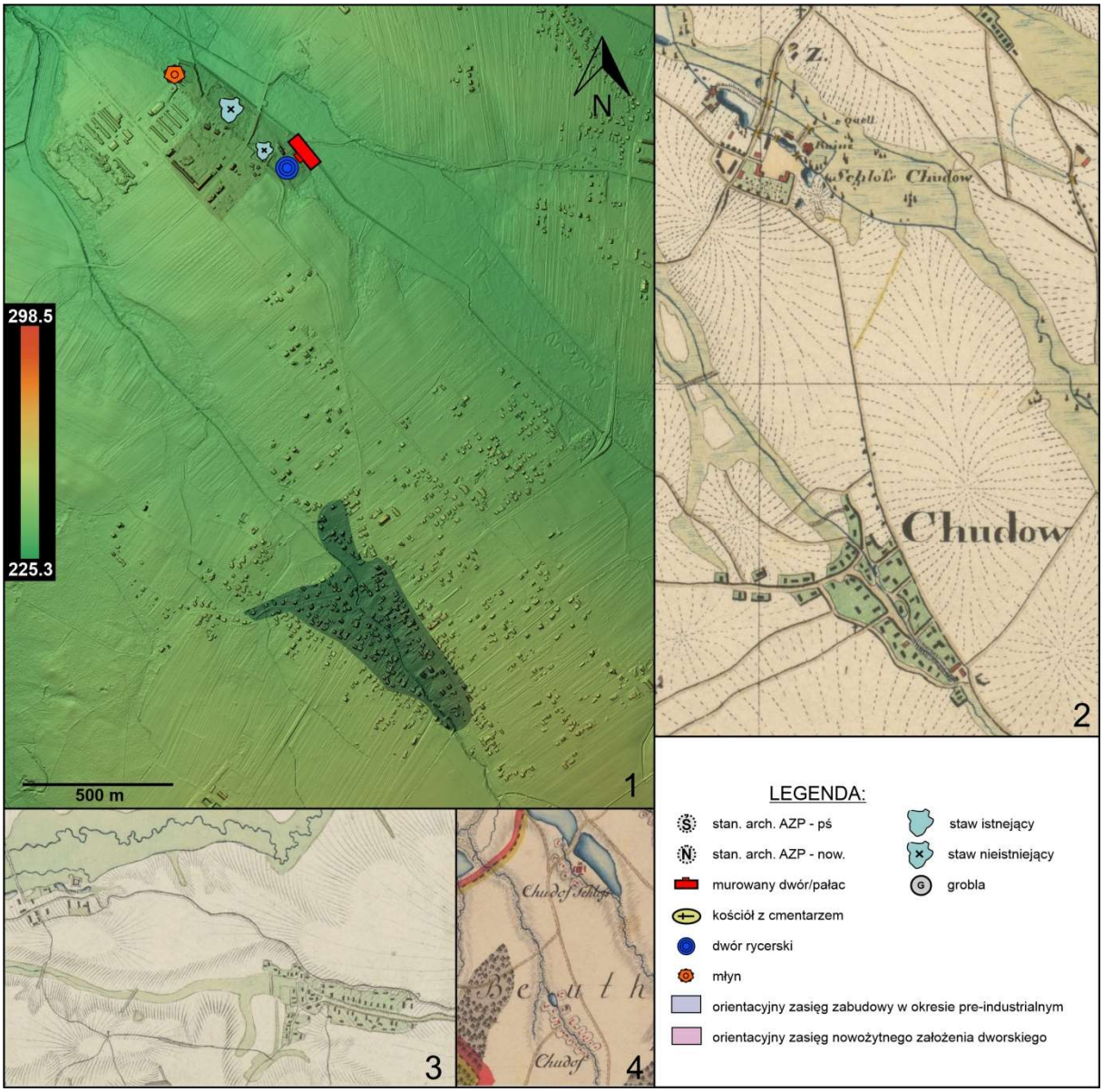

il. 163. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na terenie wydzielonego przysiółka, w odległości ok. 1 km na NW od wsi (*Chudow Schloss*). Sama wieś w typie wielodrożnicy, na planie zbliżonym do prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż lokalnego cieku wodnego.
W obrębie przysiółka (*Chudow Schloss*) zachowane relikty zamku, wzniesionego w XVI wieku oraz przylegającego folwarku, min. z murowanym spichlerzem z XVIII w., które były użytkowane do XIX w.[1217].
W obrębie wsi i rozłogów nie odkryto w trakcie AZP żadnych stanowisk, a jedynie pojedyncze przedmioty o metryce średniowiecznej i nowożytnej.

[1217] KZS6b, s. 7-8; Nocuń 2019, s. 71-78

G. Fotografie archiwalne:

il. 164. Relikty zamku w Chudowie na zdjęciu z 1911 r.

H. Fotografie obecne:

il. 165. Relikty zamku w Chudowie od SW

I. Materiały zabytkowe (wybór):

il. 166. Wybór zabytków, Chudów, I faza

il. 167. Wybór zabytków, Chudów, II faza

J. Literatura:

Tarasiński A., Nocuń P. (2004), *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Chudowie, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001–2002, Katowice, s. 245–252; Tarasiński A., Nocuń P. (2007), *Badania na zamku w Chudowie, woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006, Katowice, s. 192-200; Dąbrowska M., Nocuń P., Tarasiński A. (2006), *Kafle z zamku w Chudowie*, Chudów; Nowakowski D. (2013), *Schlesische Ritterburgen des späten Mittelalters Und frühen Neuzeit im Lichte der archäologischen Quellen*, (w:) Biermann F., Kersting T. , Klamt A.(red.), Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70, Langenweissbach, s. 483-484; Michnik M., Zdaniewicz R. (2014), *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*, Gliwice, .s. 54-55; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 283; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s 378.

Ciochowice
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 94-43/48

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Cochowicz*, 1437 r.[1218];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1437 r.[1219];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie słabo czytelny terenowo. W przybliżeniu owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 31-36 m, a części szczytowej ok. 25-29 m. Wysokość to obecnie ok. 1,5 m powyżej poziomu podstawy. Kopiec powstał w wyniku odcięcia przekopem od większej terasy nadzalewowej górującej nad doliną Potoku Toszeckiego, a następnie zapewne dodatkowego pogłębienia terenu u jego podstawy w formę fosy. Fosa ma przebieg łukowaty, o szerokości dochodzącej do 7-8 m. Kulminacja kopca jest obecnie wypłaszczona, za sprawą niwelacji terenu na potrzeby rolnicze w okresie powojennym.

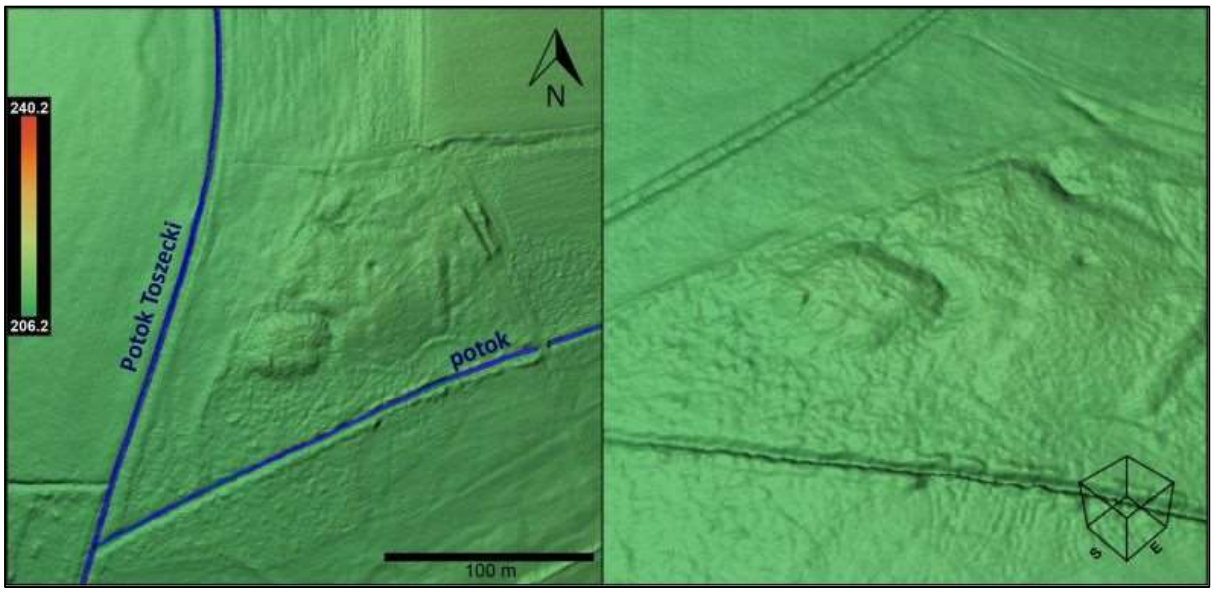

il. 168. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV w., dwór na kopcu 2 poł. XIV – XV w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie dendrochronologiczne reliktów dranicy: próba 1: wykop 2/2021, j,s. 75 – dąb zwyczajny, datowanie sekwencji 1241-1425, data ścięcia 1425 r.; datowania 14C AMS i LSC (patrz: wykres kalibracyjny)[1220]

[1218] ZDM 2, s. 259.
[1219] Tamże, s. 259.
[1220] Badania metodą C14 AMS i LSC przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et alli 2020.

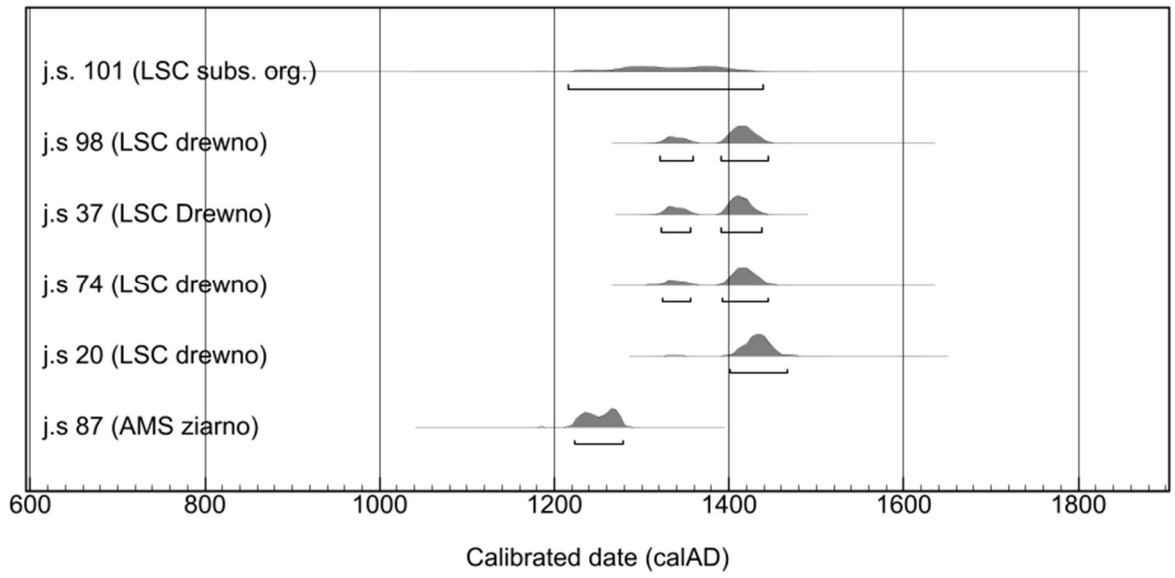

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Skalnik A., Scheitza P., 1930 r.; Noworyta E., 1986 r.;
Geofizyczne: Furmanek M., 2019 r.;
Wykopaliskowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r.; Zdaniewicz R., lata 2019-21;
Inne: -;

E. Wyniki badań (zarys)

Pierwsze zabytki w obrębie stanowiska odkryto już w latach 30-tych XX w. W 1970 r. w obrębie *plateau* stwierdzono warstwę kulturową o miąższości do ok. 30 cm.
W 2019 r. przeprowadzono badania geofizyczne terenu stanowiska i jego bezpośredniego otoczenia, odkrywając szereg anomalii podpowierzchniowych.
W latach 2019-21 r. przeprowadzono większe badania archeologiczne w obrębie stanowiska. Odkryto relikty dwóch faz użytkowania stanowiska w późnym średniowieczu, w postaci reliktów budynków mieszkalnych wzniesionych w przeszłości w obrębie *plateau*. W wypełnisku fosy natrafiono na pozostałości mostka drewnianego, a na jednej z krawędzi ślady umacniania drewnem podstawy kopca. Po zewnętrznej stronie fosy odkryto relikty studni z drewnianą cembrowiną. W wypełnisku wszystkich wykopów odkryto bardzo dużą ilość materiału zabytkowego związanego z istnieniem późnośredniowiecznego siedliska dworskiego, ale także ślady osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego.

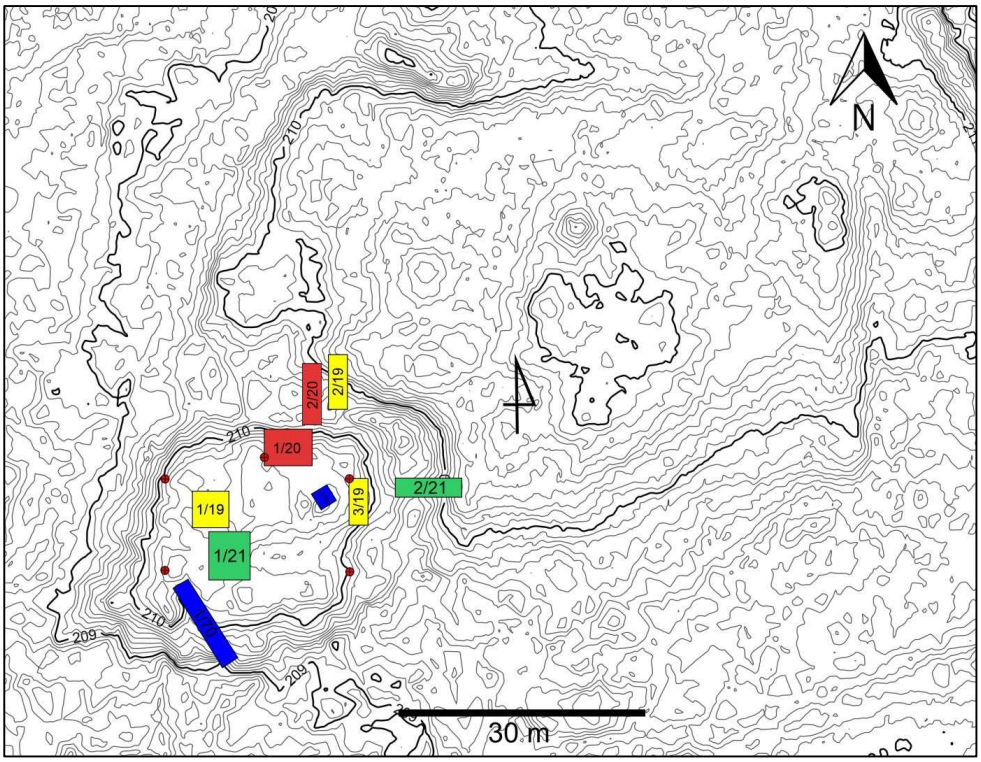

il. 169. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1970, 2019-21

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

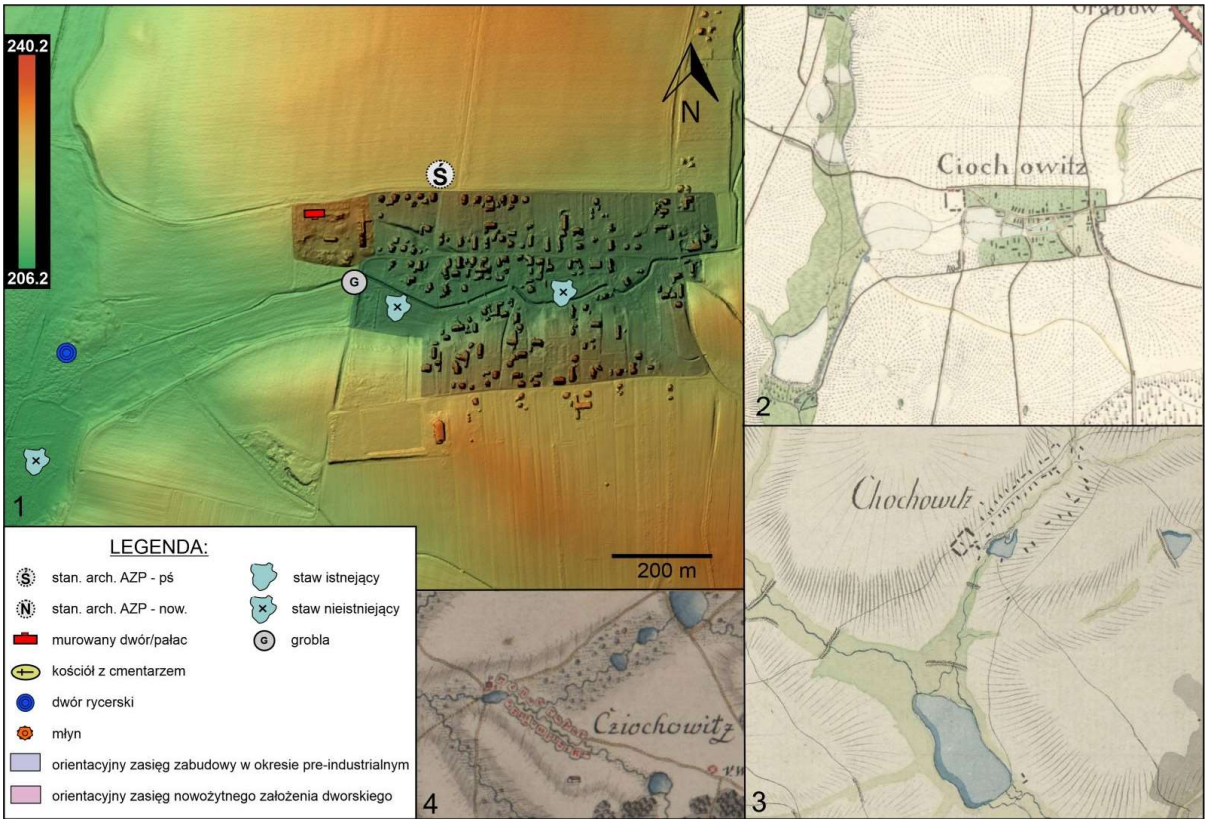

il. 170: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są ok. 700 m na W od współczesnych zabudowań wsi. Wieś w typie wielodrożnicy założona na planie prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż lokalnego cieku wodnego, dopływu rzeki Potok Toszecki. W przebiegu koryta potoku we wsi i w pobliżu stanowiska czytelne relikty dawnych stawów, o trudnej do ustalenia metryce. W części NW wsi relikty nowożytnego folwarku wzniesionego ok. XIX w.
Brak wzmianek dotyczących istnienia we wsi kościoła.
W obrębie rozłogów odkryto w trakcie AZP jedno stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 94-43/50 – osada).

G. Fotografie archiwalne:

il. 171. Relikty grodziska w Ciochowicach, fot. od SW, lata 70-te XX w.

H. Fotografie współczesne:

il. 172. Relikty grodziska w Ciochowicach, fot. od góry

I. Materiały zabytkowe (wybór):

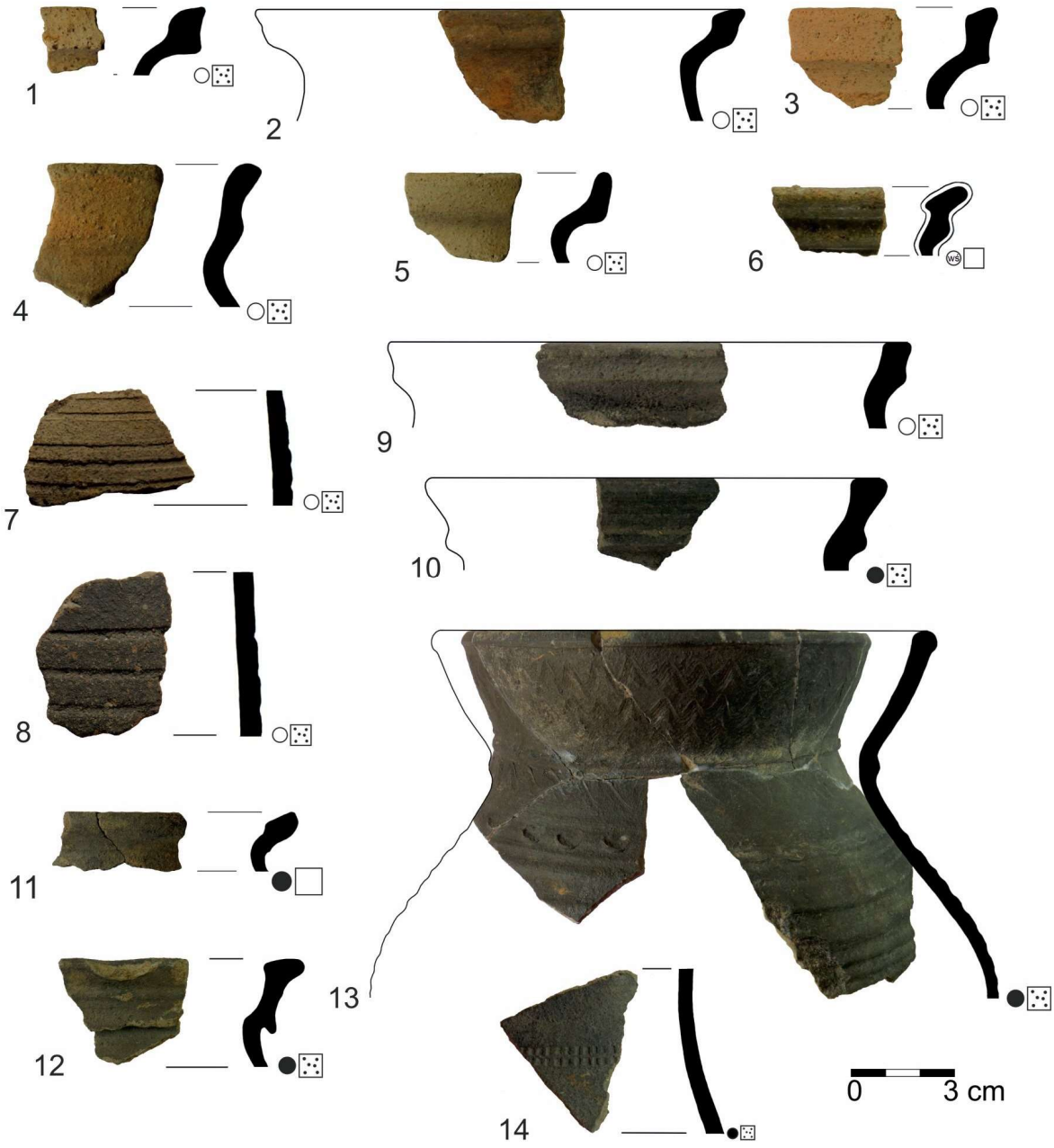

il. 173. Ceramika naczyniowa, Ciochowice, I faza

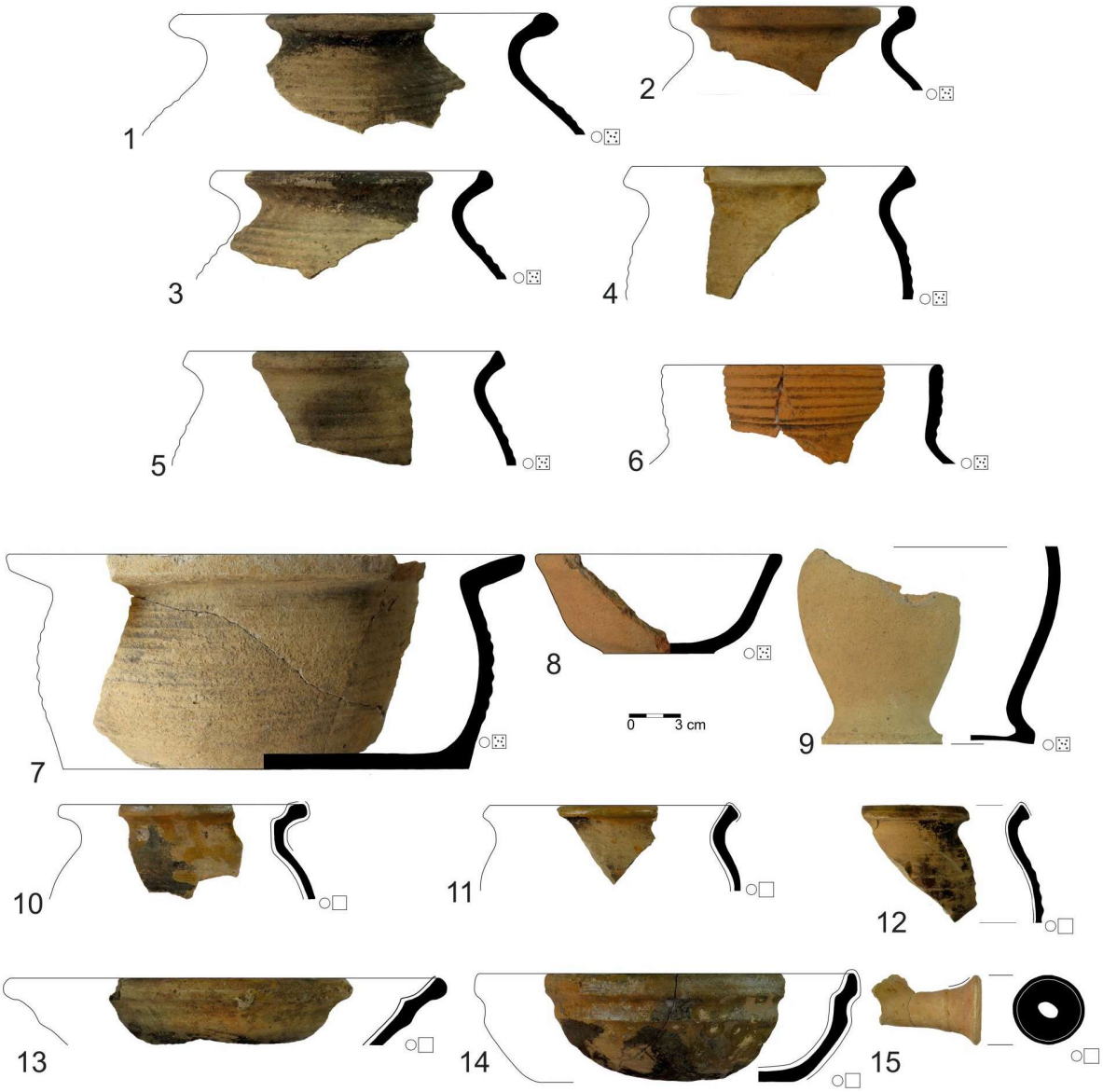

il. 174. Ceramika naczyniowa, Ciochowice, II faza

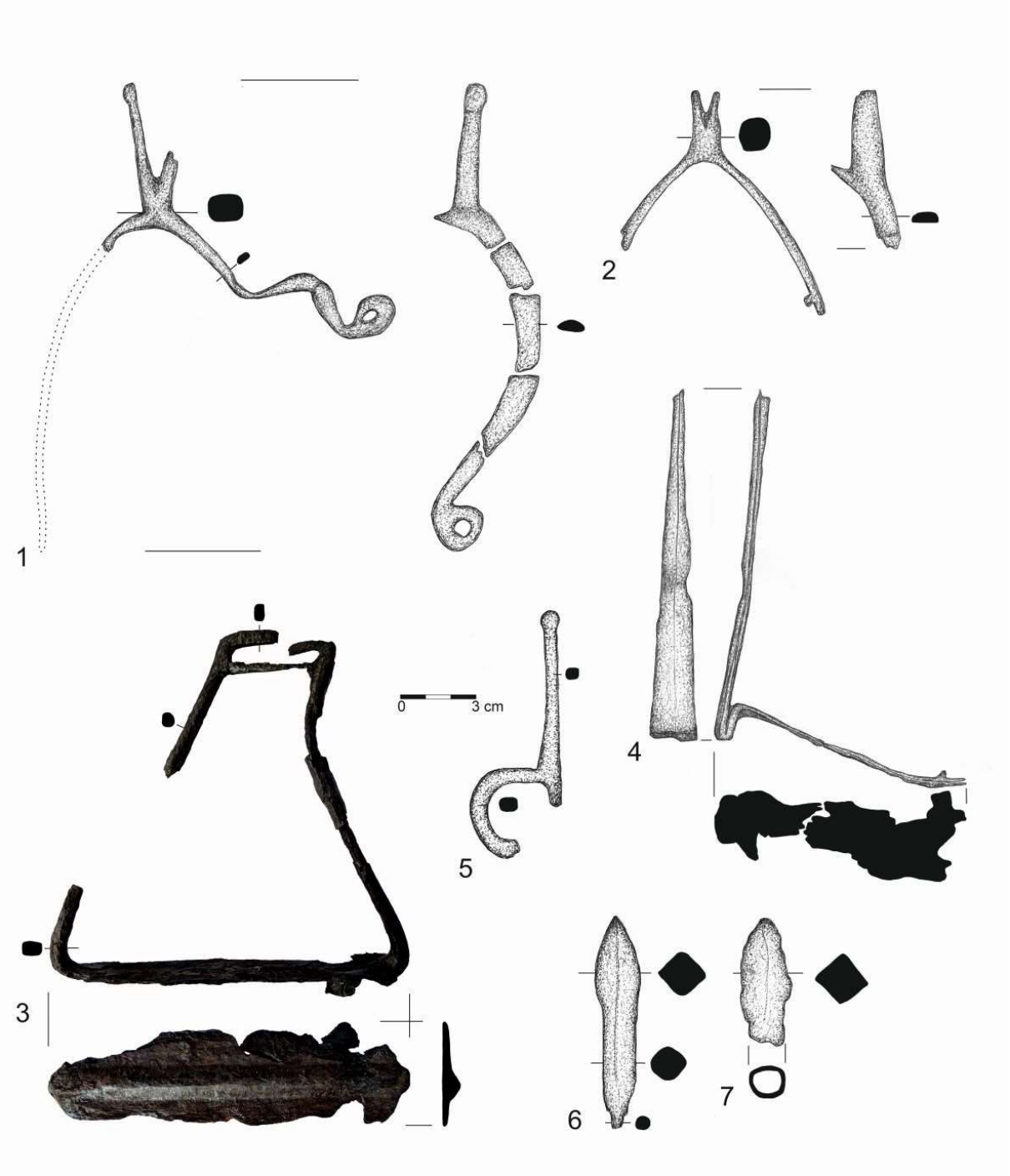

il. 175. Przedmioty metalowe, Ciochowice, II faza

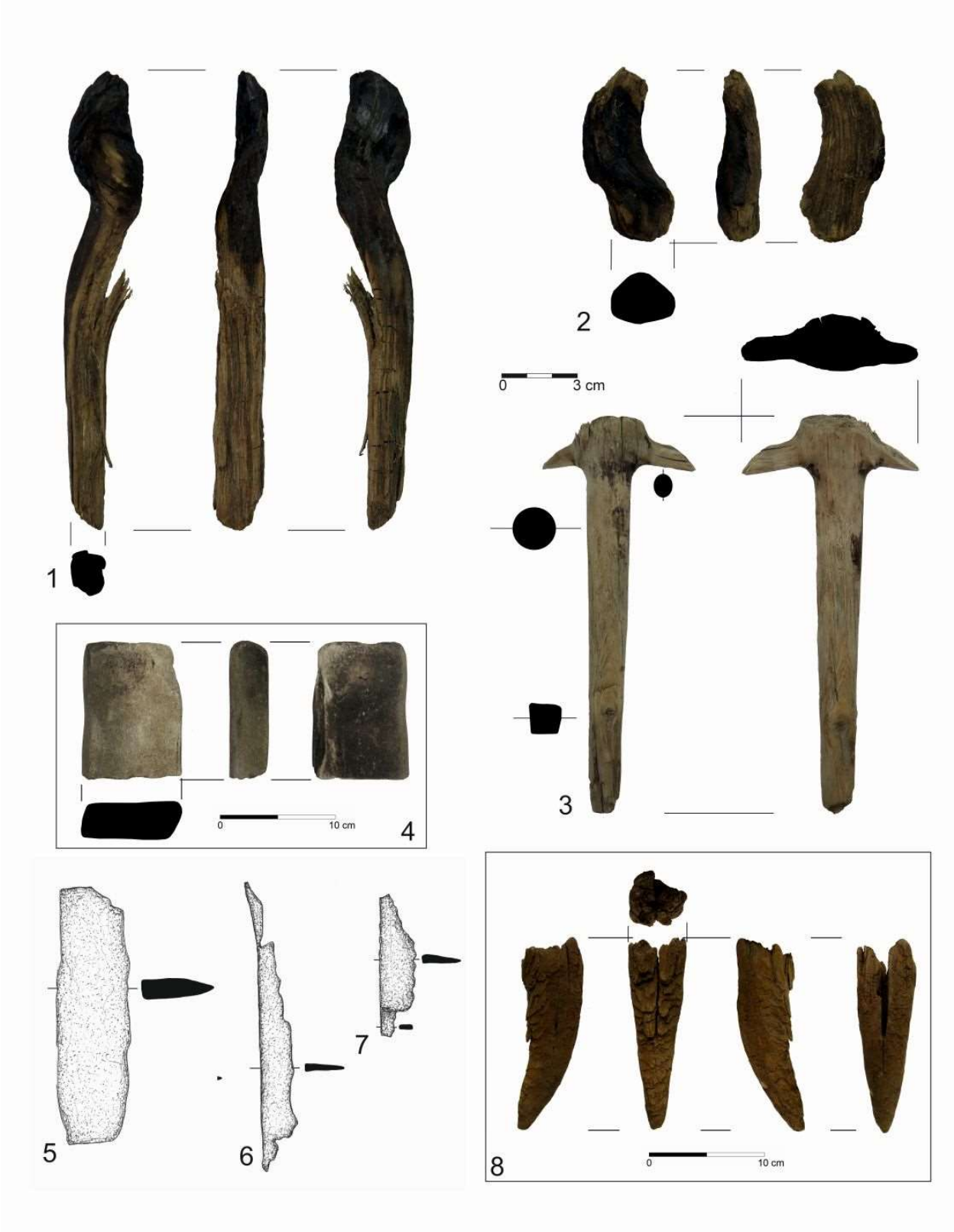

il. 176. Przedmioty metalowe, kamienne i drewniane Ciochowice, II faza

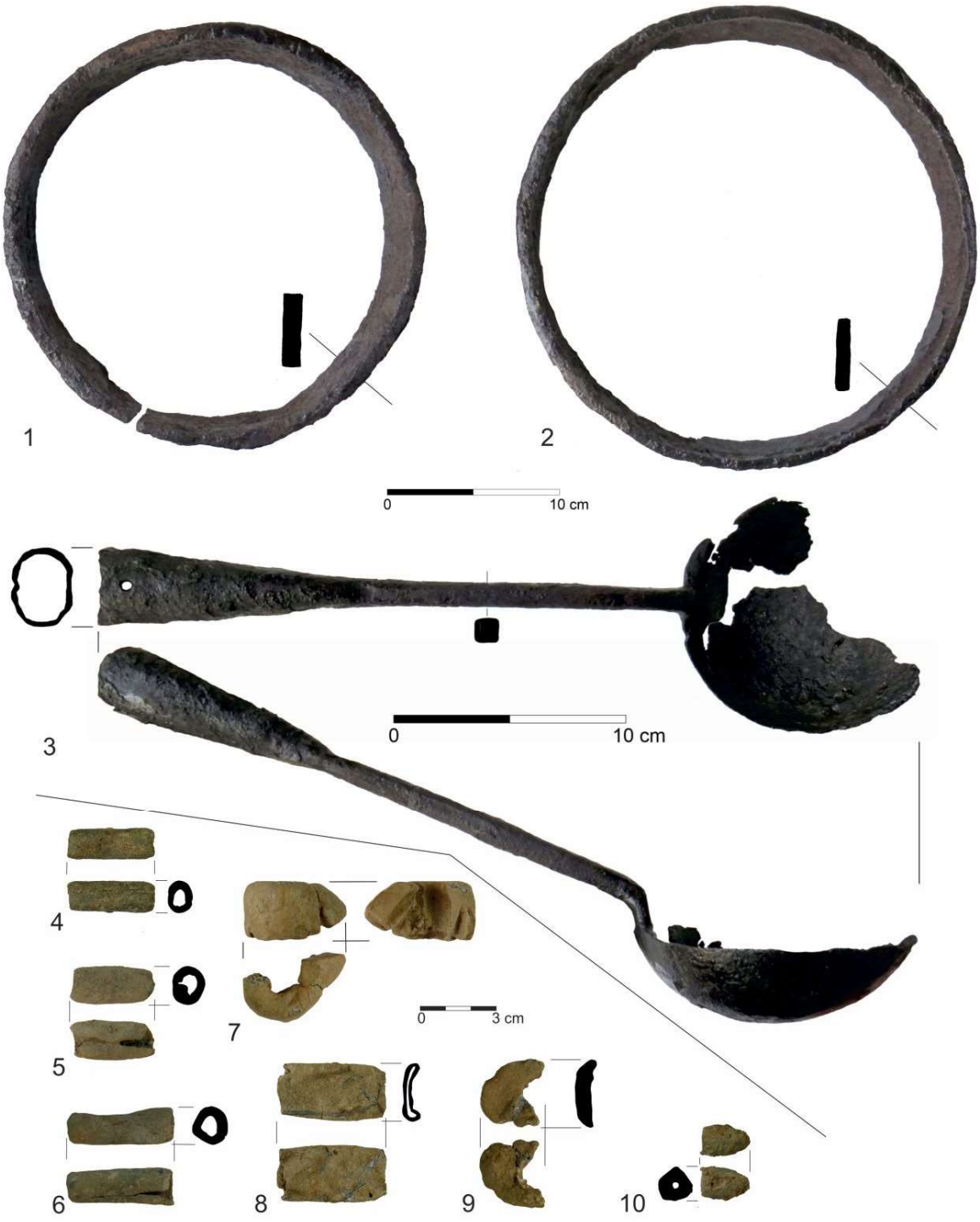

il. 177. Przedmioty metalowe, Ciochowice, II faza

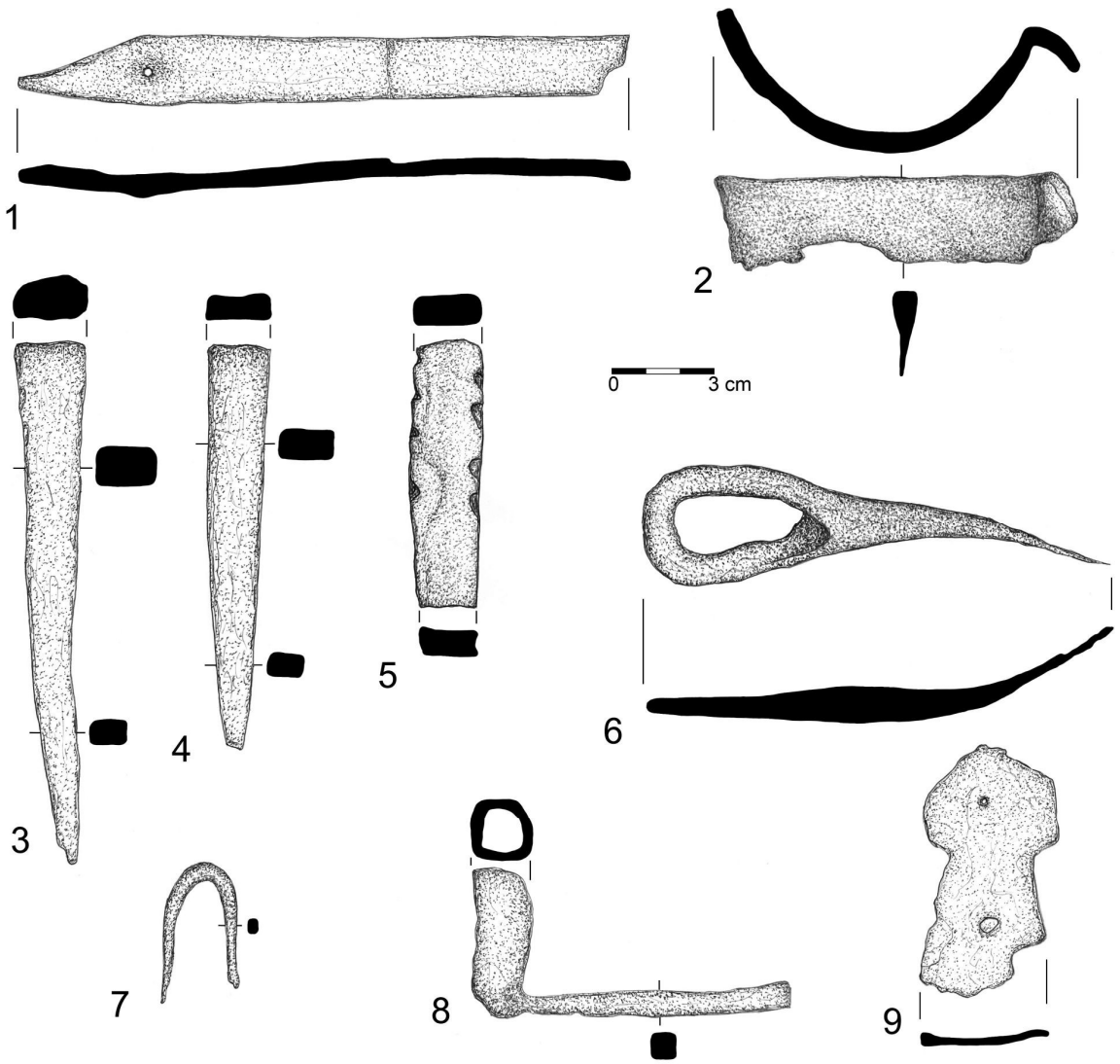

il. 178. Przedmioty metalowe, Ciochowice, II faza

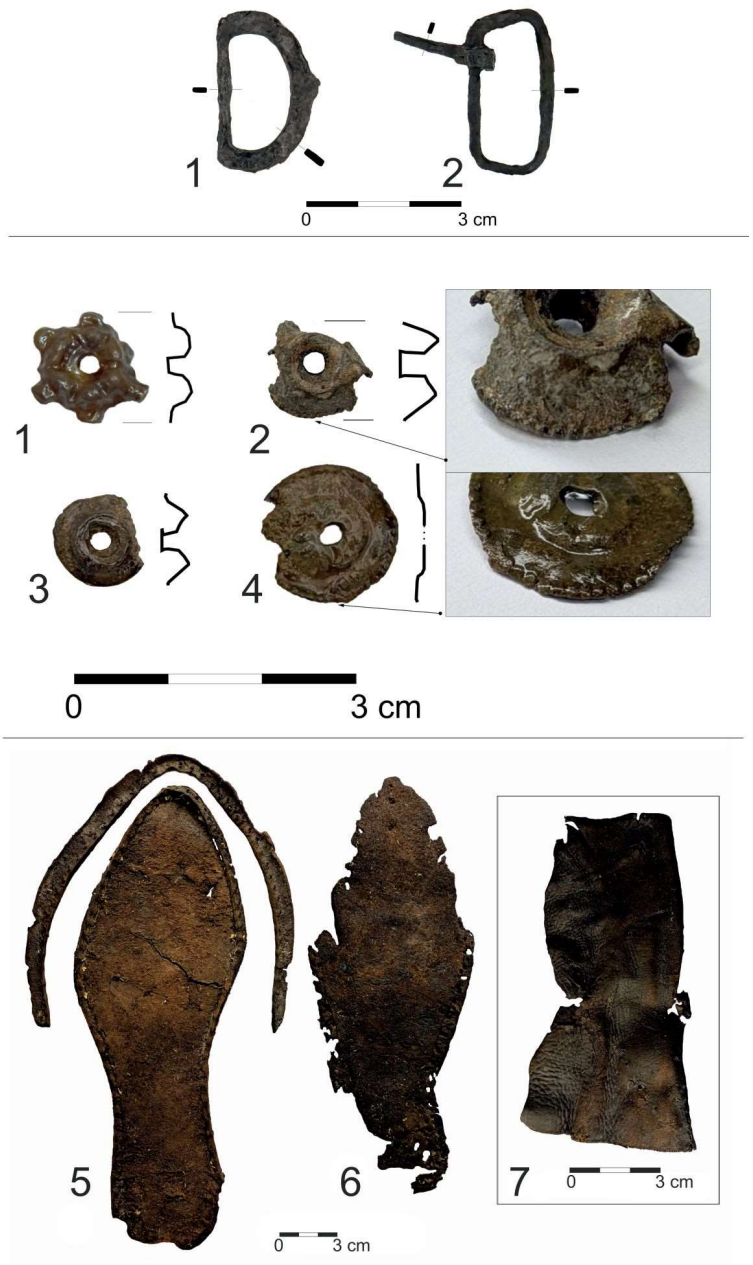

il. 179. Przedmioty metalowe i skórzane, Ciochowice, II faza

I. Literatura:

AB, 1931, Jg. 1, Nr 1, s. 13; Galasińska-Hrebenda H. (1971), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 63; Bagniewski Z., Tomczak E., (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, s. 203-204; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 286; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 384-386; Zdaniewicz R. (2025), *Water supply in a late medieval motte Tower Castle. Remarks concerning the discovery of a well within the motte-type manor in Ciochowice in Upper Silesia*, Acta Universistatis Lodziensis. Folia Archeologica 40, s. 283-297; Kawka W. (w druku), *Zabytki skórzane z grodziska w Ciochowicach, powiat gliwicki,* Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 3.

Czechowice

pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-44/89

A. Archiwalia:

Najstarsza informacja o osadzie: *Cechowitz*, 1286 r.[1221];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1404 (?)[1222];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość siedliska dworskiego jest obecnie dobrze czytelny terenowo. Powstał na fragmencie wydzielonej rynnami spływowymi terasy nadzalewowej górującej nad doliną Potoku Czechowickiego. W przybliżeniu owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 35-45 m, a części szczytowej ok. 45-59 m. Wysokość to obecnie ok. 4,5-5 m powyżej poziomu dna doliny strumienia. Od N teren został silnie przekształcony budową linii kolejowej.

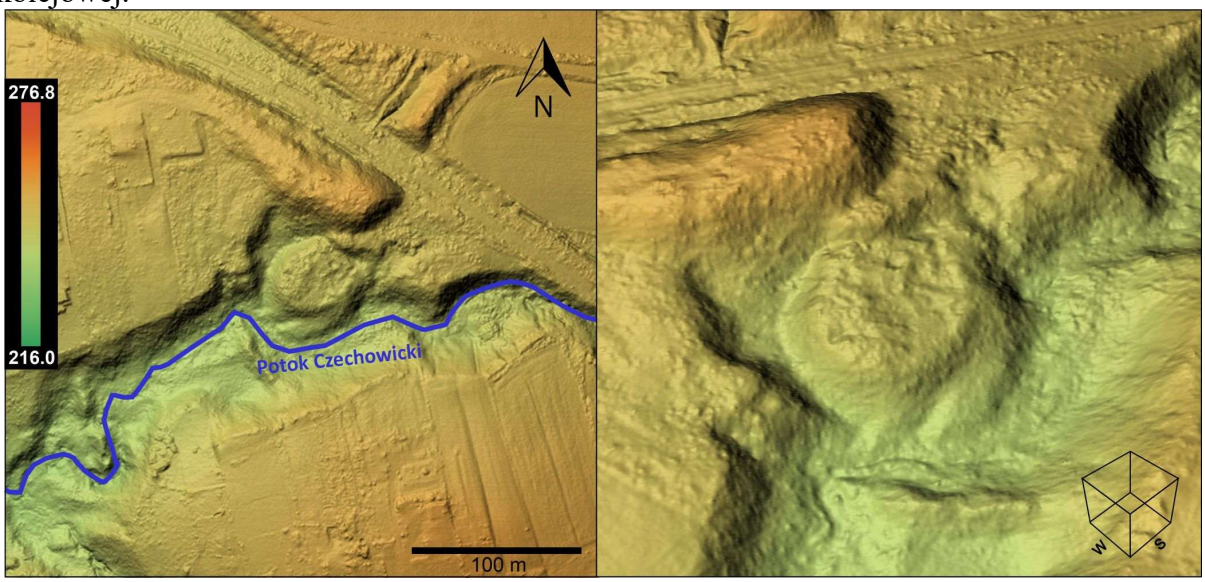

il. 180. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:

Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV- XV w.; Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowania 14C AMS i LSC (patrz: wykres kalibracyjny)[1223].

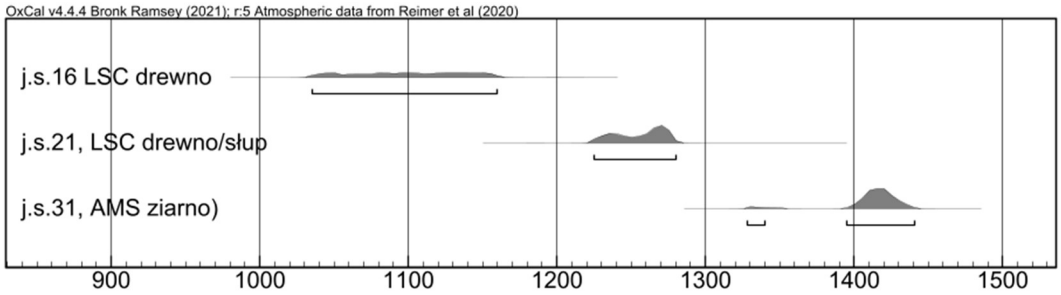

[1221] CDS14, s. 96.
[1222] List 1, nr 117
[1223] Badania metodą C14 AMS i LSC przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et al.2020.

D. Historia badań:
Powierzchniowe: Zdaniewicz R. 2017 r.;
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: Zdaniewicz R., lata 2017-2021;
Inne: -

E. Wyniki badań (zarys)

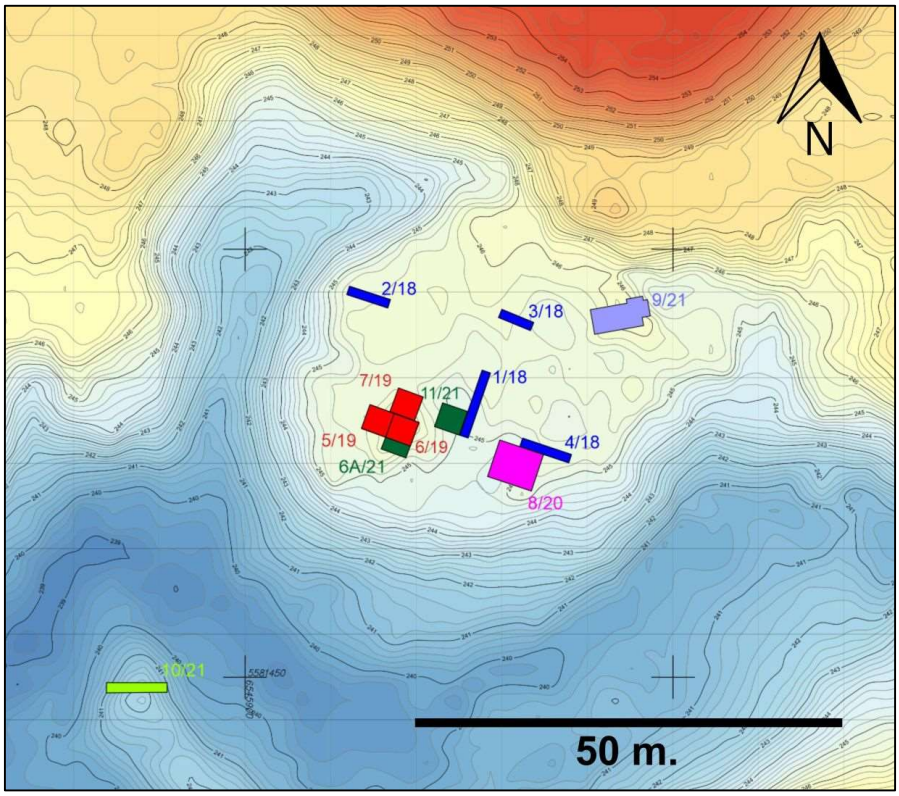

il. 181. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 2017-21

W trakcie badań w latach 2017-21 w obrębie S części plateau odkryto pozostałości zabudowy w postaci budynku o funkcjach mieszkalnych, zapewne w formie chałupy drewnianej wzniesionej w konstrukcji zrębowej, na planie prostokąta, o ścianie frontalnej frontowej? umieszonej na linii SW- NE. W jej części N istniała piwniczka pełniąca funkcję gospodarcze. Budynek zaopatrzony był w urządzenie grzewcze, o czym świadczą odkryte w zawalisku ułamki kafli garnkowych i płytowych. Z konstrukcją pieca, lub też samego dworu, wiązać można też odkryte tu grudy polepy. Część z nich posiada odciski belek drewnianych, a część wygładzania i bielenia powierzchni. W części wschodniej dwór posiadał zagłębioną w ziemi piwnicę o wymiarach ok. 3x3 m której ściany pierwotnie wyłożone były prawdopodobnie dranicami zabitymi pomiędzy słupami umieszczonymi w narożach, dodatkowo oblepionymi gliną. W obrębię plateau w części SE i E natrafiono także na relikty dwóch budynków naziemnych, być może w typie wiat, które pełniły funkcje gospodarcze. W wschodniej części *plateau* odkryto rów, który być może wyznaczał granice gospodarstwa dworskiego, zapobiegał rozchodzeniu się zwierząt hodowlanych lub związany był np. z oborywaniem czy innymi czynnościami apotropeicznymi. Na takie wskazywać może fragment czaszki konia, znaleziony w trakcie eksploracji w jego części przydennej.
W wypełnisku wszystkich wykopów odkryto bardzo dużą ilość materiału zabytkowego związanego z istnieniem późnośredniowiecznego siedliska dworskiego, m.in. ułamki naczyń ceramicznych, kafli piecowych, osprzętu budowlanego, narzędzi, elementów stroju oraz monet.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

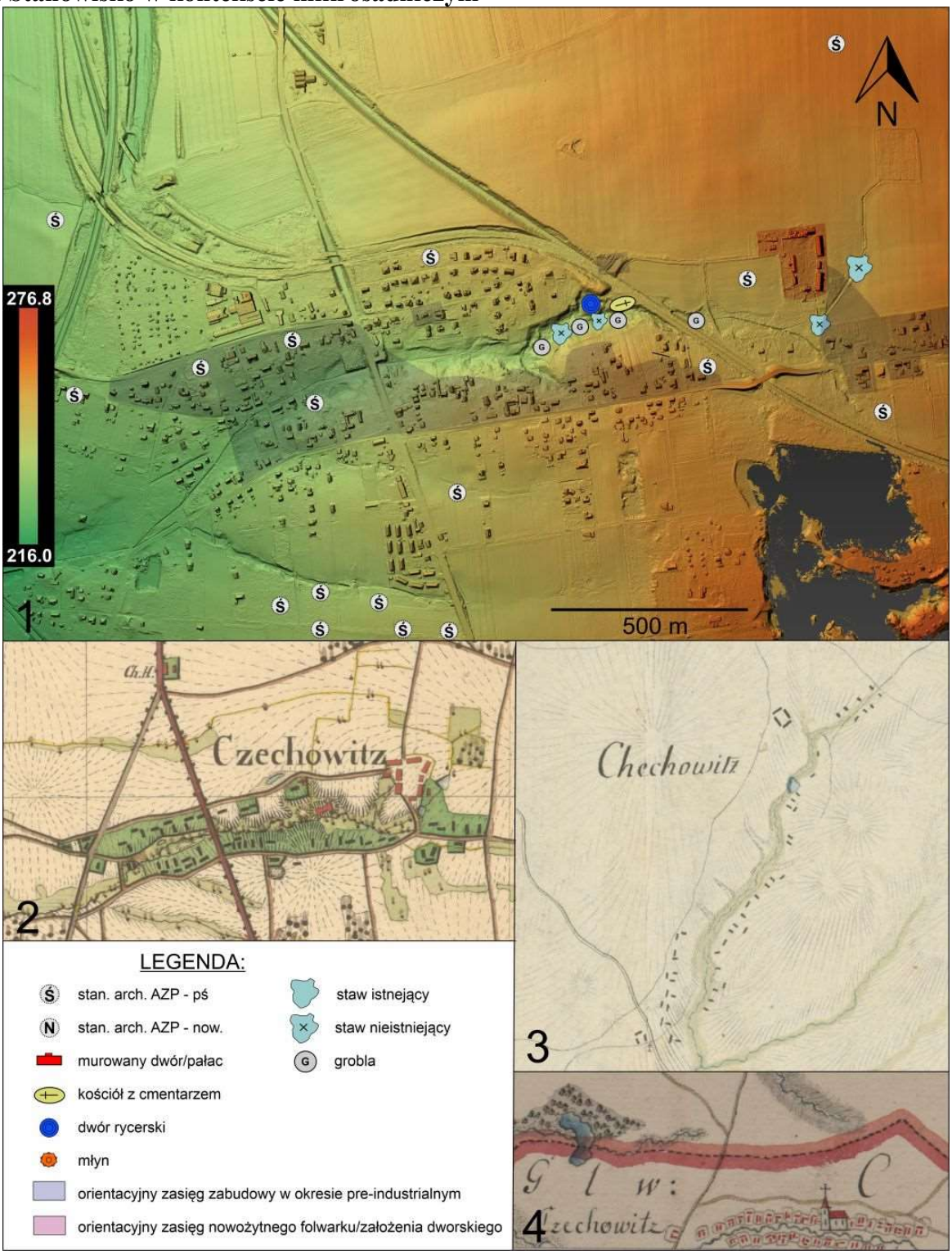

il. 182. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są E krańcu współczesnych zabudowań wsi. Wieś w typie wielodrożnicy na planie zbliżonym do prostokąta, o zabudowie częściowo rozproszonej, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż lokalnego cieku wodnego. W części E odkryto relikty drewnianego kościoła pw. św. Jerzego, wzniesionego w

k. XIII lub pocz. XIV w. i istniejącego do 1 poł. XVIII w.[1224]. W jego miejscu w 1 poł. XVIII w. rozpoczęto budową nowego, murowanego kościoła barokowego. W przebiegu koryta Potoku Czechowickiego w otoczeniu dworu czytelne stawy i groble, być może o średniowiecznej metryce.
W NE części wsi pozostałości nowożytnego folwarku wzniesionego po 1682 r. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 96-44/35, 37, 41, 44-47, 53-54 – ślady osadnicze; AZP 96-44/30, 40, 42-43, 50-52, 55-57 – osady; AZP 96-44/88 – relikty kościoła i cmentarzyska przykościelnego).

G. Fotografie i plany archiwalne:

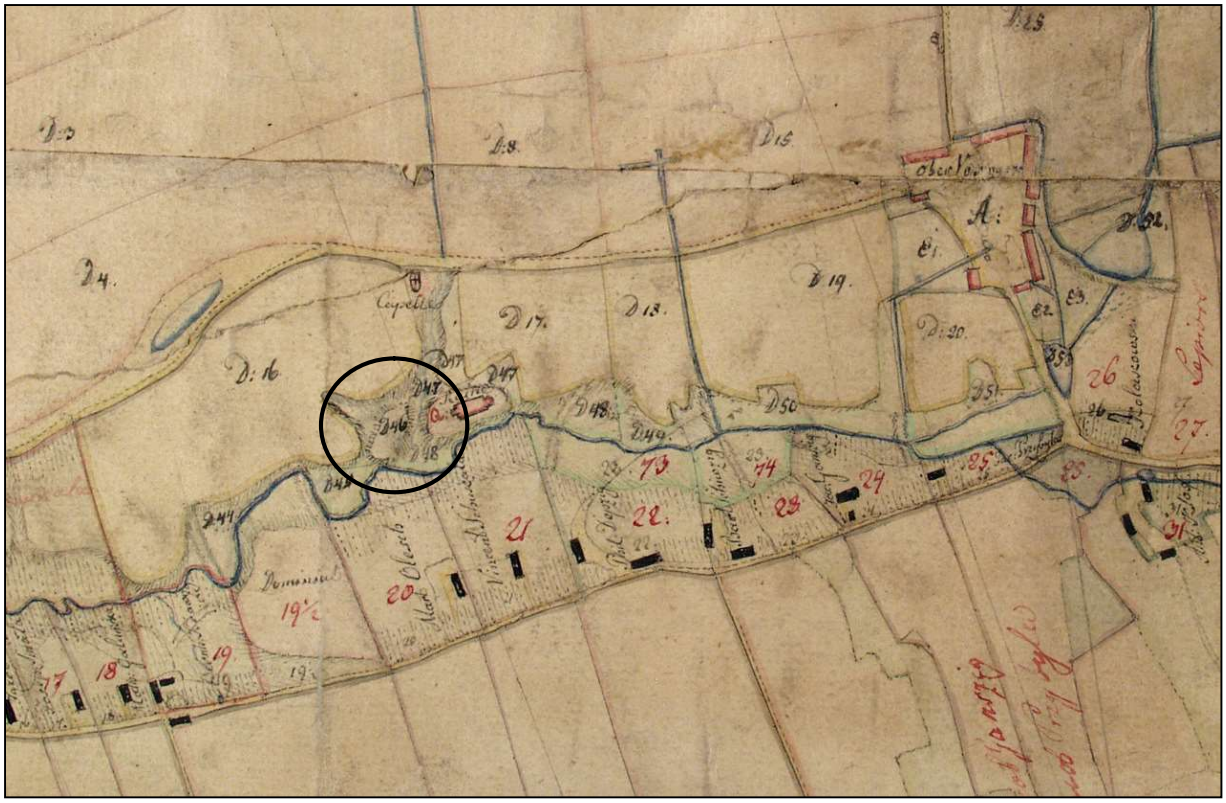

il. 183. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Czechowic z 1817 r., z zaznaczoną lokalizacją stanowiska

[1224] Zdaniewicz 2020, s. 167-182.

H. Fotografie współczesne:

il. 184. Relikty stanowiska w Czechowicach, fot. od SW

il. 185. Relikty stanowiska w Czechowicach, fot. od S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

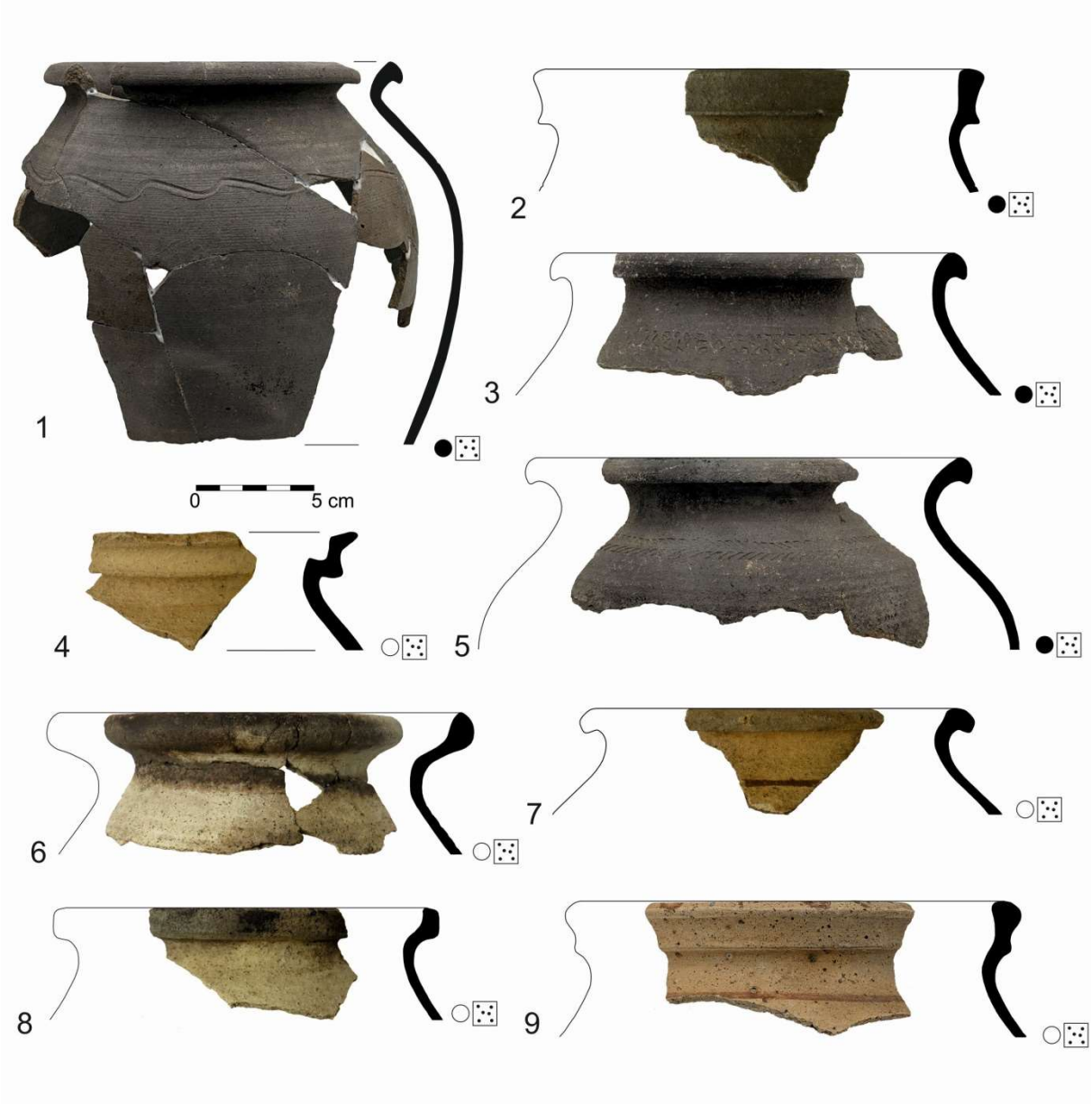

il. 186. Ceramika naczyniowa, Czechowice

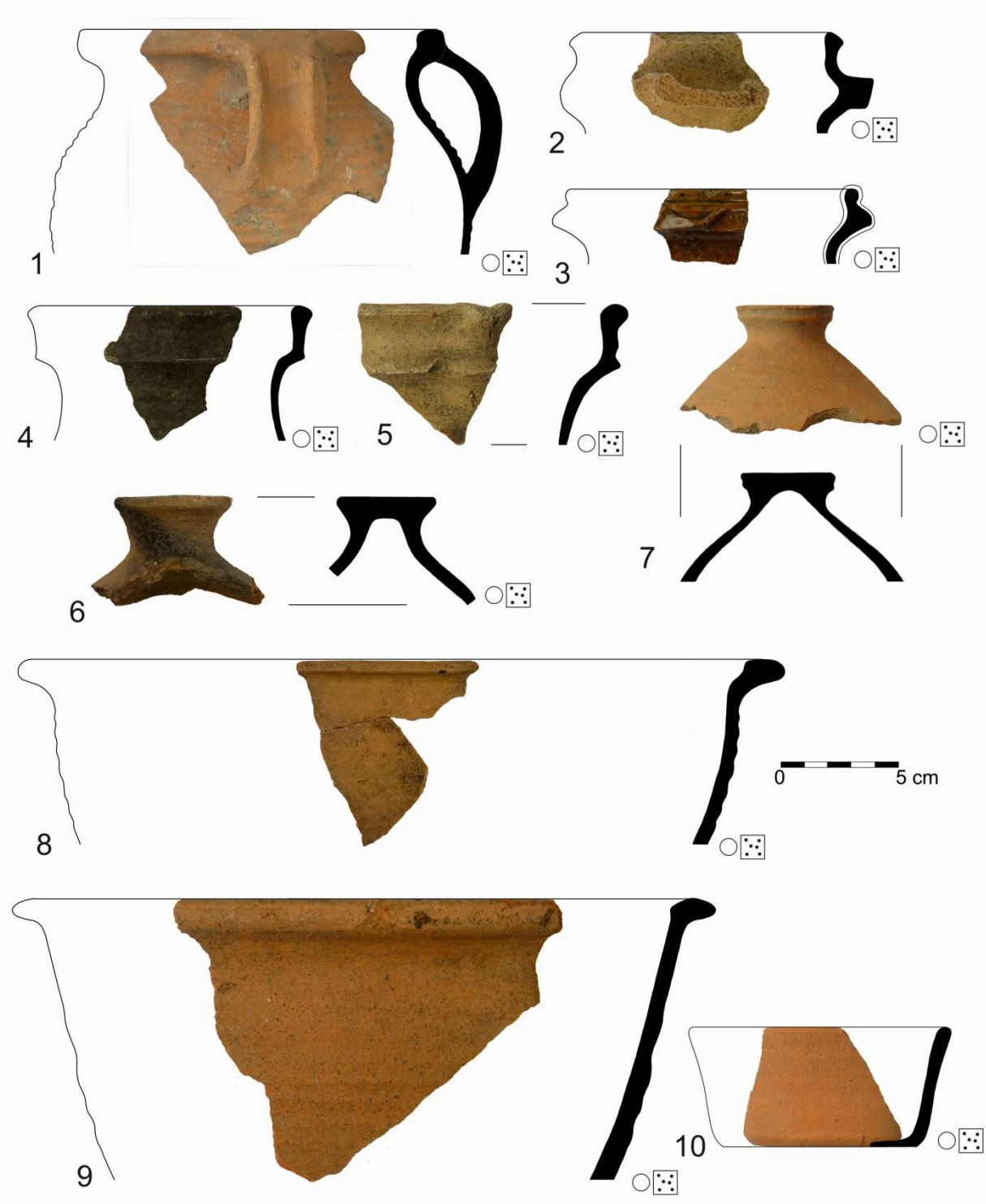

il. 187. Ceramika naczyniowa, Czechowice

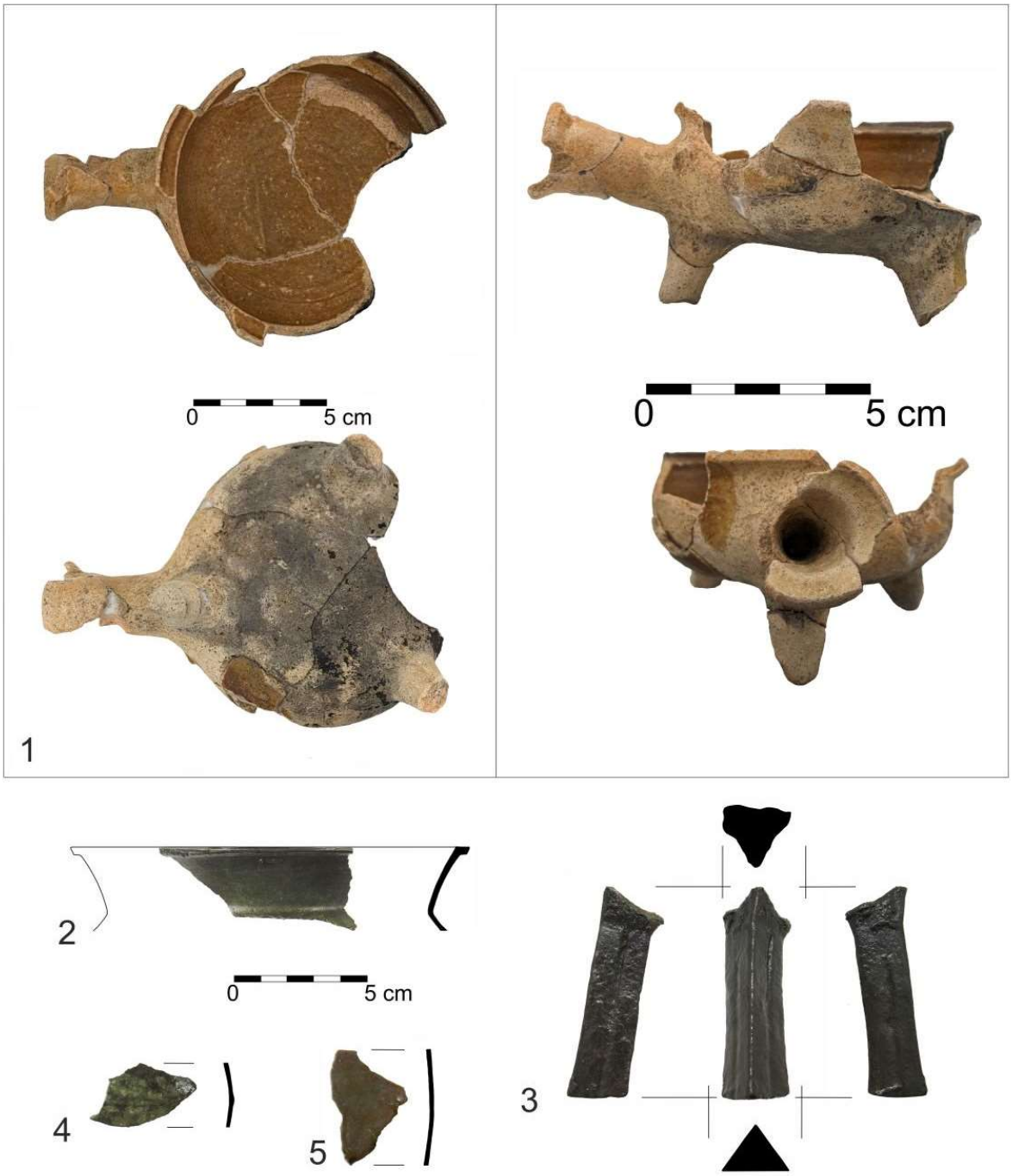

il. 188. Ceramika naczyniowa i fragmenty naczyń metalowych, Czechowice

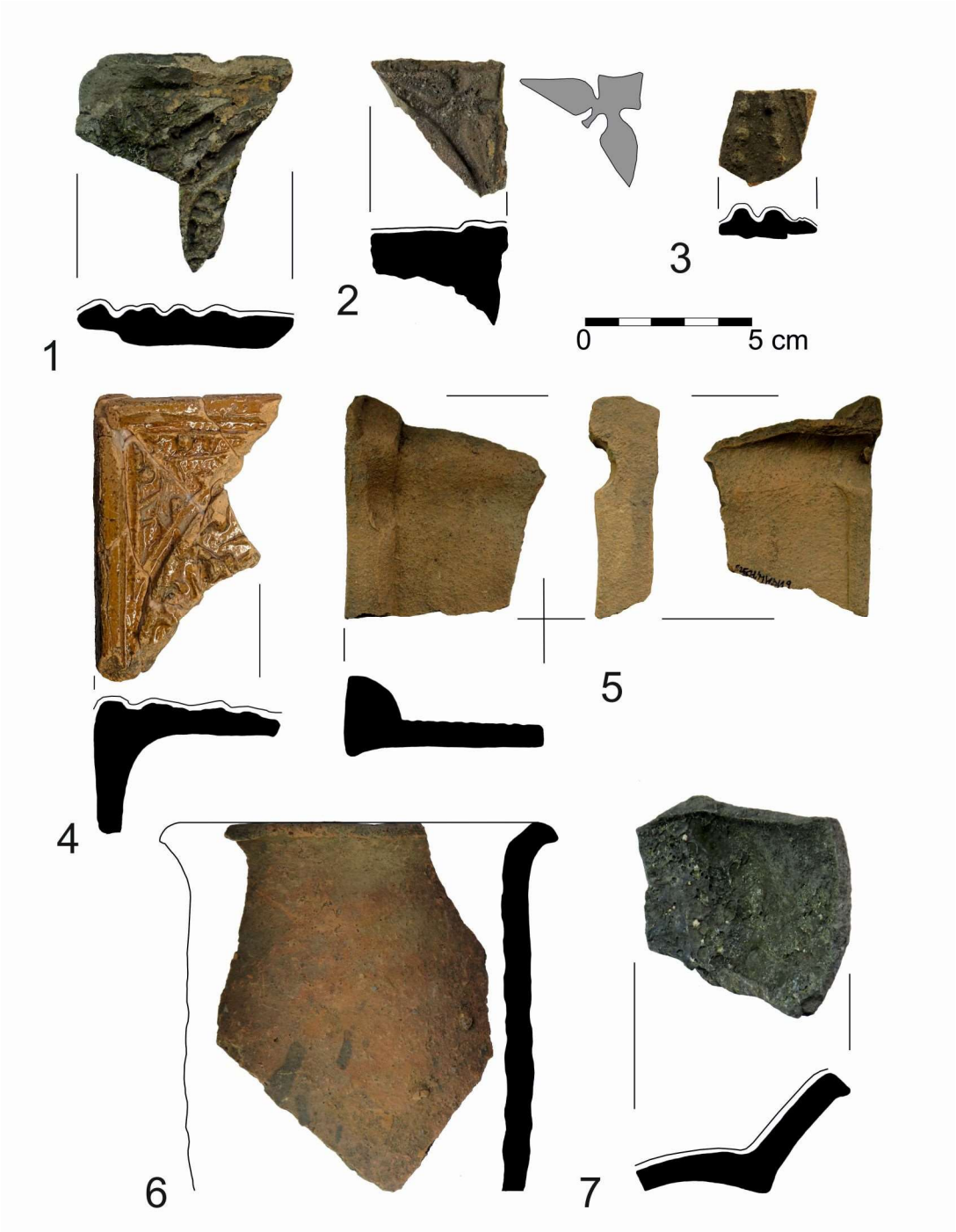

il. 189. Kafle piecowe, Czechowice

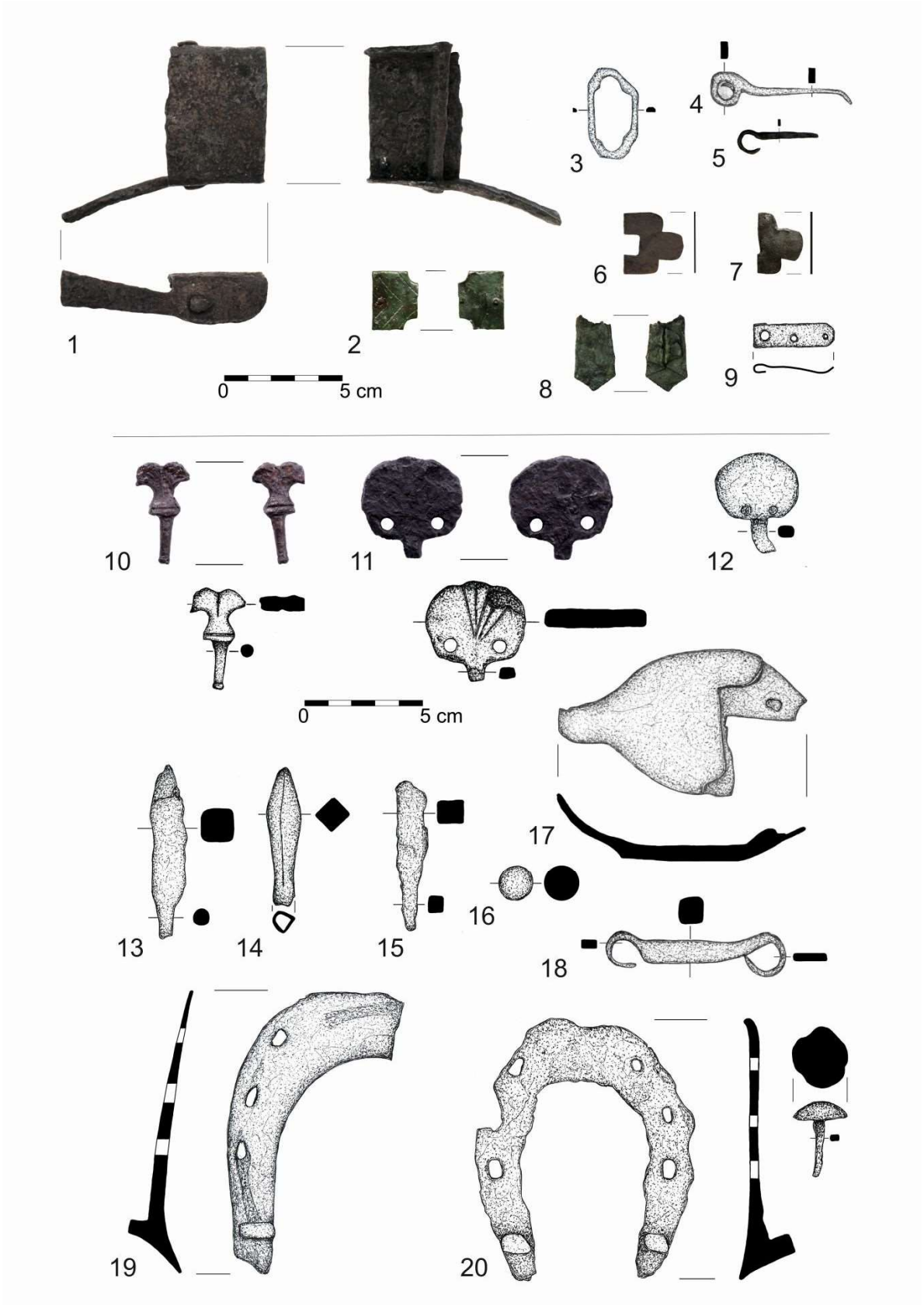

il. 190. Przedmioty metalowe, Czechowice

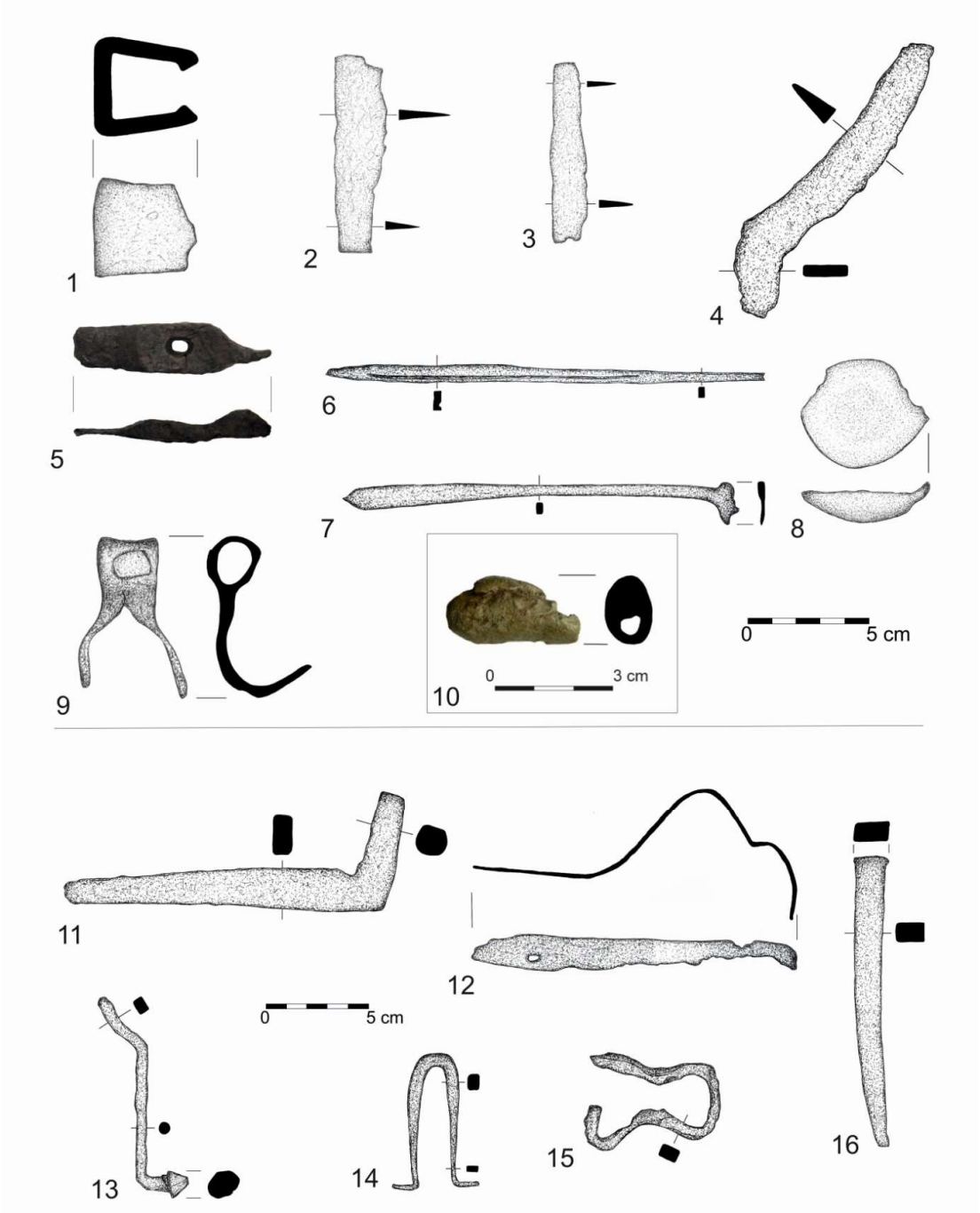

il. 191. Przedmioty metalowe, Czechowice

J. Literatura:

Zdaniewicz R. (2019), *Tarczki boczne kordów lub puginałów nożowatych z Gliwic Czechowic*, Acta Militaria Medievalia, t. XV, Sanok, s. 168-172; Zdaniewicz R. (2020), *Czy w Gliwicach-Czechowicach istniało średniowieczne siedlisko dworskie? Uwagi wstępne po pierwszym sezonie badań rozpoznawczych*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia", 22, Bytom 2020, s. 99–117; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 384-386; Zdaniewicz R., Abłamowicz R. (2024), *Evidence of Food Preparation, Consumption and Storage in a Late Medieval Manor in Czechowice, Upper Silesia*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, 37, Łódź, s. 47-65.

Dzielawy (Dzielów)
pow. kędzierzyńsko-kozielski, woj. opolskie
Obszar AZP: 99-39/151

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Dielaw* (?), pocz. XV w.[1225];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: pocz. XV w.[1226];

B. Opis stanowiska:

Pozostałość grodziska stożkowatego czytelna terenowo, w postaci wypłaszczonego, owalnego kopca o średnicy u podstawy ok. 40 m wysokości dochodzącej ok. 2,5 m. Kopiec stanowił element większego założenia, z podgrodziem o wymiarach ok. 200x250 m zlokalizowanego w obrębie większego masywu górującego nad doliną rzeki Cisek. Całość otoczona była wałami o szerokości ok. 20-25 m oraz fosą, której rozmiary sięgały ok. 15-25 m. Obiekt częściowo zniszczony przebiegiem linii kolejowej wzniesionej w okresie przedwojennym

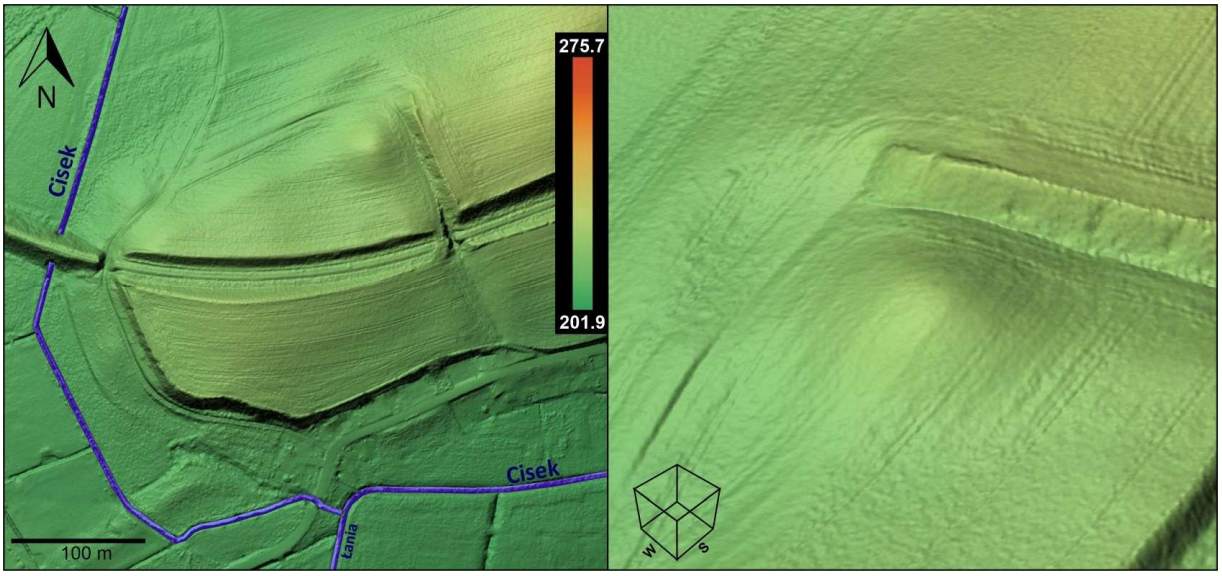

il. 192. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu? – XIII-XIV w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: pojedyncze odkrycia w 1 poł. XX w.; Kaźmierczyk J., Macewicz K, 1960 r.; Parczewski M., 1970 r.; Bednarek M., 1999 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: ?, 2 poł. XIX w., ?, 1907 r.;
Inne: -;

[1225] Woźny 2020, s. 297-298.
[1226] Tamże, s. 297-298.

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań w XIX i w początkach XX w. odkryto tu jamy prostokątne o przybliżonych wymiarach ok. 1,8x5,4-9,4 m, ok. 1,6 x6,2-9,7 m oraz jedną kwadratową o wymiarach ok. 2,5x2,5 m. Ich głębokość wahała się od 1-1,5 m. W obrębie podgrodzia odkryto pozostałości narzędzi gospodarskich takich jak sierp/kosa, a także innych przedmiotów użytkowych, tj. noży czy nożyc. Towarzyszył im liczny materiał zabytkowy w postaci ceramiki naczyniowej oraz, co ciekawe, ziaren zbóż.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

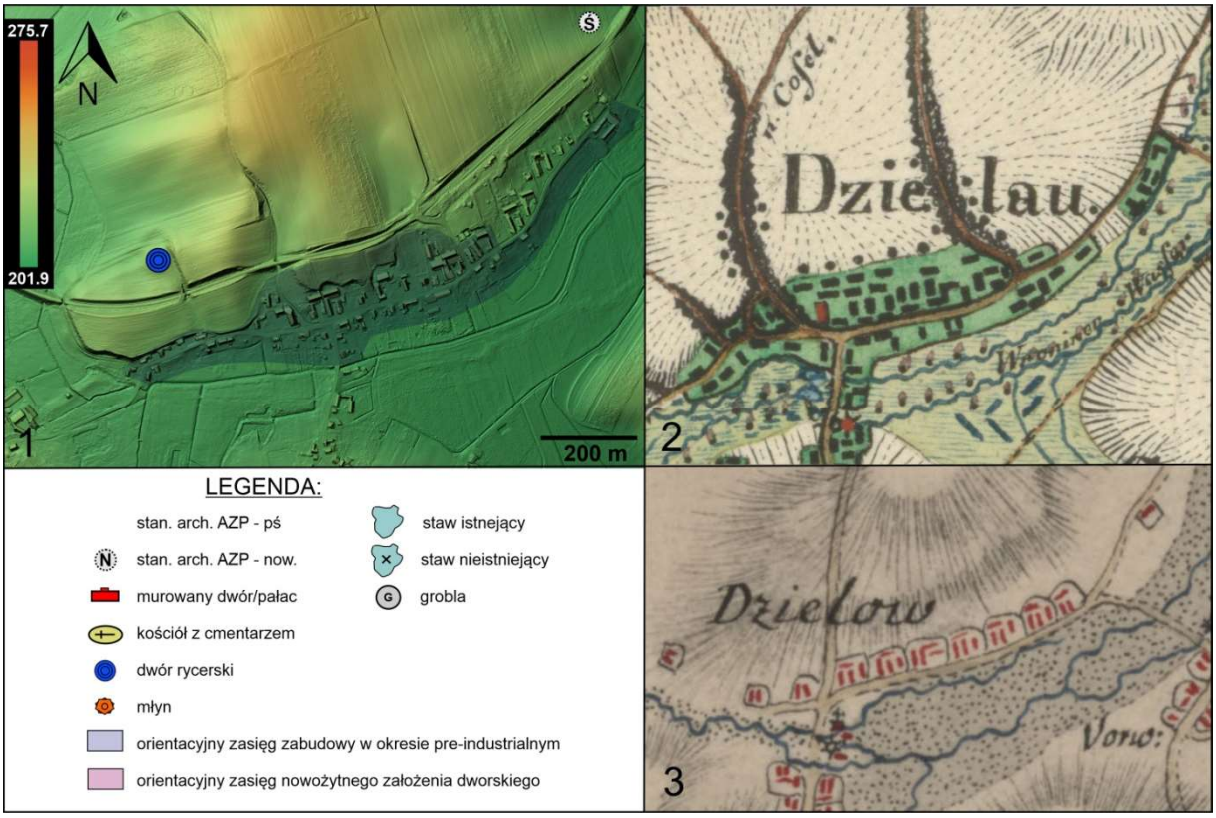

il. 193. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1825 r.; 3: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego wraz z rozległym podgrodziem położone są na NW krańcu współczesnej zabudowy wsi. Wieś ulicowa, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż lokalnego cieku wodnego, rzeki Cisek. Brak kościoła. W obrębie wsi i rozłogów w trakcie badań AZP odkryto pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 99-39/166 – osada otwarta; AZP 99-39/154, 157 – cmentarzyska płaskie, bez lokalizacji; AZP 99-39/8 – ślad osadniczy, bez lokalizacji).

G. Fotografie archiwalne:

il. 194. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1973 r.

H. Fotografie współczesne:

il. 195. Relikty grodziska w Dzielawach , fot. od NW

il. 196. Relikty grodziska w Dzielawach, fot. od NW

I. Materiały zabytkowe (wybór):

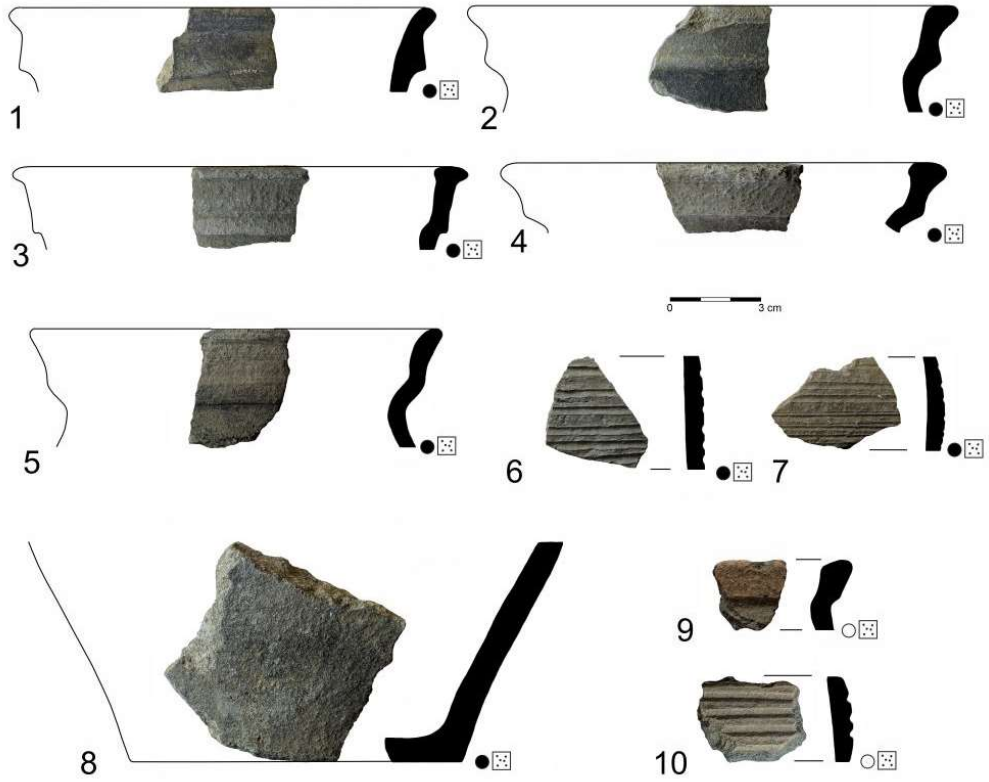

il. 197. Ceramika naczyniowa, Dzielawy.

K. Literatura:

Hellmich M. (1930), *Schlesische Wehranlagen*, "Altschlesien", Bd. 3, Nr. 1, s. 46; Kozłowska W. (1956), Wczesnośredniowieczne grody woj. opolskiego na tle warunków fizjograficzno-gospodarczych, Kwartalnik Opolski, r. 2, nr 1, Opole, poz. 167; Macewicz K., Wuszkan S. (1977), *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole, s. 119-121; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka, Katowice, s. 34; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 293.

Kamieniec
pow. tarnogórski, woj. śląskie
Obszar AZP: 94-46/-

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Kamen*, 1304 r.[1227];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1463 r.[1228];

B. Opis stanowiska:

Pierwotnie murowaną rezydencję wzniesiono w obrębie części terasy nadzalewowej rzeki Dramy, ograniczonej od E głębokim wąwozem/parowem. Obecnie teren terasy jest przekształcony za sprawą budowy nowożytnego założenia pałacowego, w którego architekturę wkomponowano starsze relikty dworu.

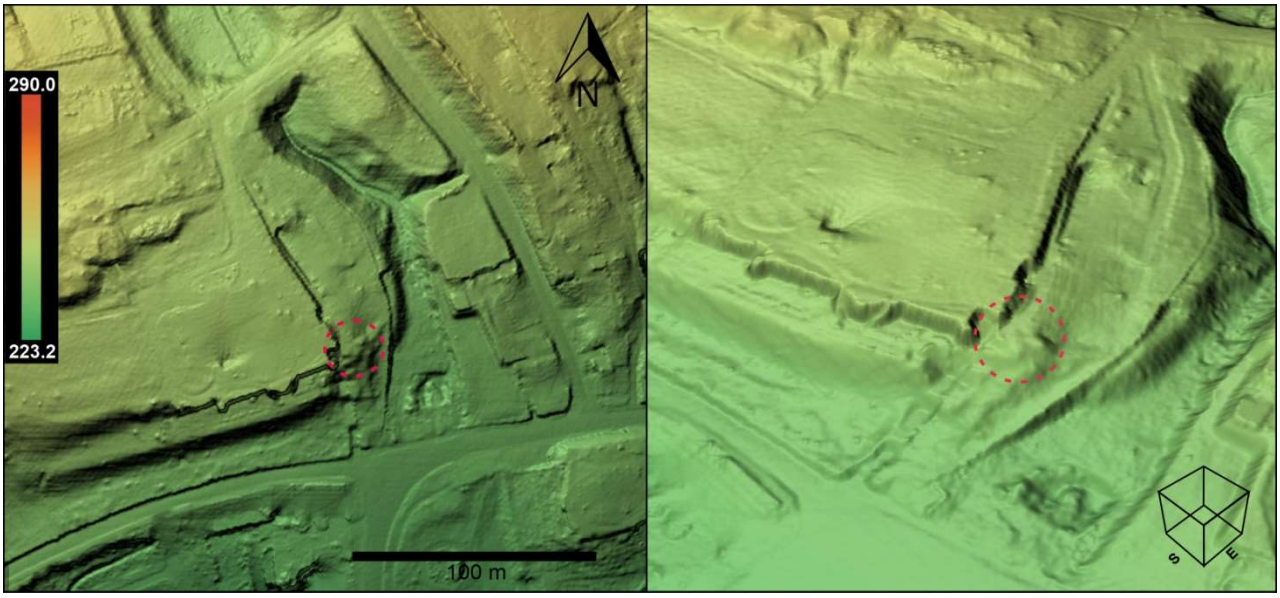

il. 198. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór murowany XV-XVI w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; elementy architektury;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: -
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: Tarasiński A., Nocuń P, lata 2000-2002;
Inne:- ;

E. Wyniki badań (zarys)

[1227] CDS 14, s. 96.
[1228] CDS 6, s. 86.

W trakcie prac archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w latach 2000-2002 tzw. Mysiej Wieży odkryto partie murów związane z najstarszą fazą budowy założenia, które wzniesiono w XV, a które spłonęło zapewne już w XVI stuleciu. Natrafiono na reliktów murów dworu, o przypuszczalnych wymiarach ok. 8x8,5 m, o niekreślonej ilości kondygnacji. Odkryto detale architektoniczne pierwotnego budynku, m.in. otwór okienny, z kamiennym nadprożem i wysklepionym odcinkowo łukiem znajdujący się poniżej dzisiejszego poziomu użytkowania południowej części założenia.
W trakcie badań Mysiej wieży natrafiono na nawarstwienia oraz zabytki ruchome związane dworu. Z jego użytkowaniem związane są również relikty brukowej drogi prowadzącej do obiektu oraz materiały zabytkowe odkryte w wykopach sondażowych na S od budynku tzw. Mysiej Wieży.

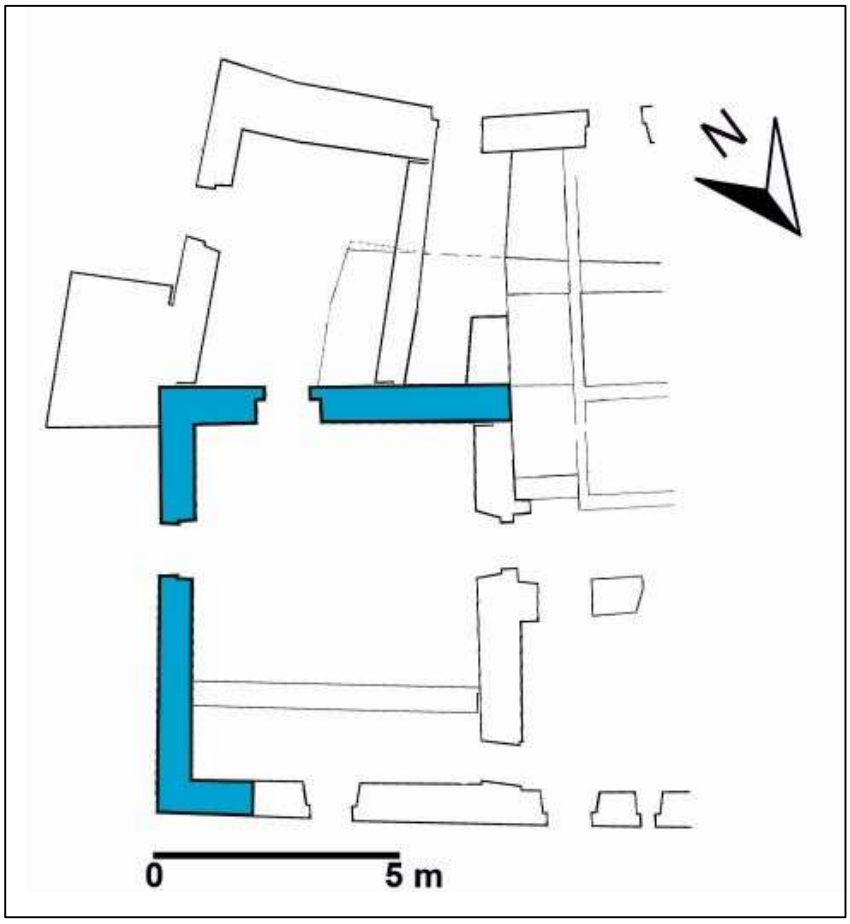

il. 199. Fragment rzutu architektonicznego Mysiej Wieży z zaznaczonymi reliktami najstarszego założenia

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

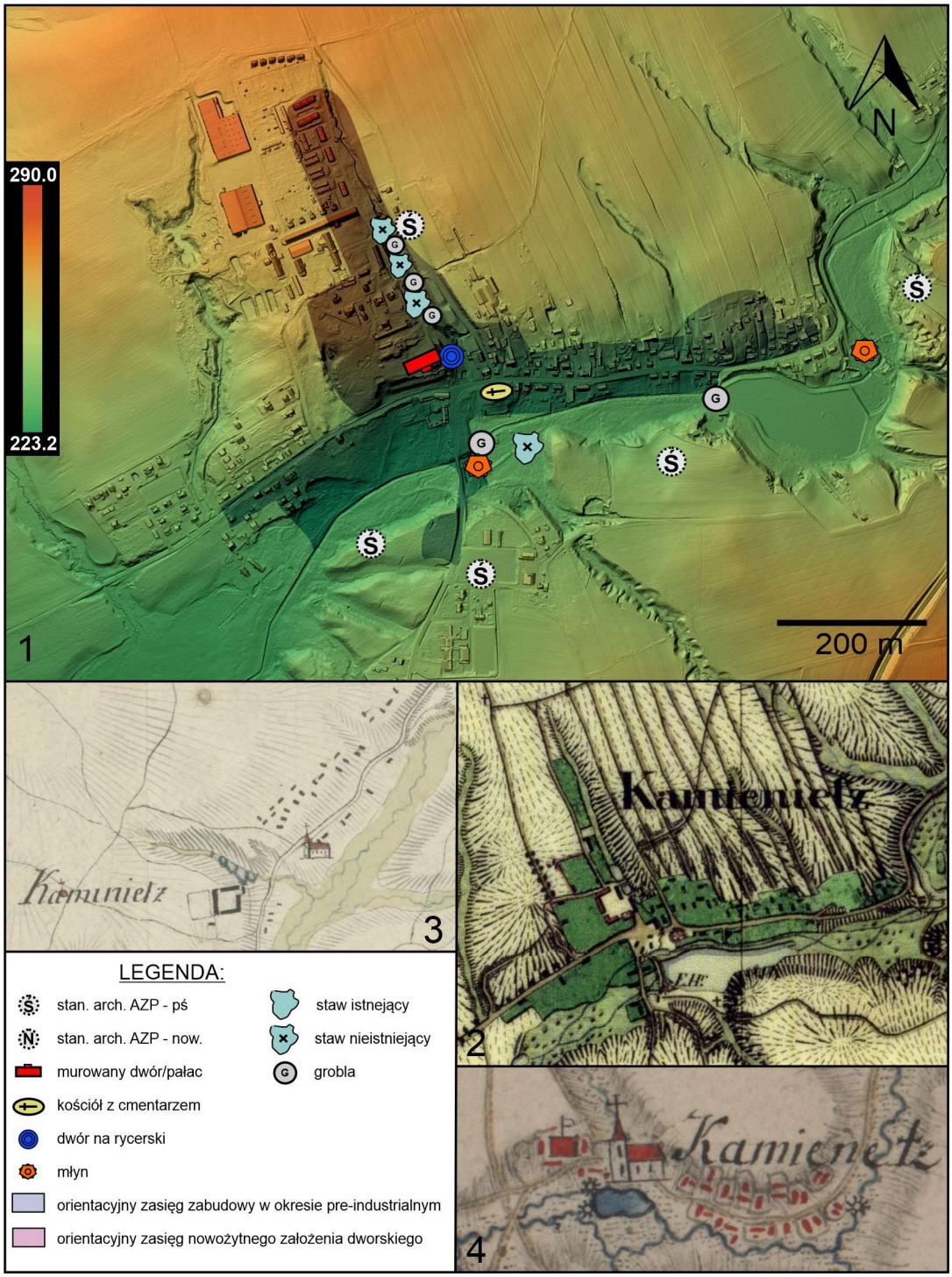

il. 200. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są w W części wsi. Wieś w typie ulicówki, rozciągniętej wzdłuż drogi oraz koryta rzeki Dramy. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 50 m na SE znajduje się murowany kościół pw. św. Jana Chrzciciela, wzmiankowany w 1413 r.[1229]. W

[1229] KZS 6a, s. 27.

przebiegu koryta rzeki Dramy oraz w obrębie rynien spływowych czytelne stawy i groble, o trudnej do ustalenia metryce. W części W wsi nowożytny pałac z folwarkiem wzniesiony w 1 poł. XVIII w.[1230]. W obrębie rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 95-44/32, 44, 46 – osady otwarte; AZP 95-45/31,32 – osady otwarte).

G. Fotografie i plany archiwalne:

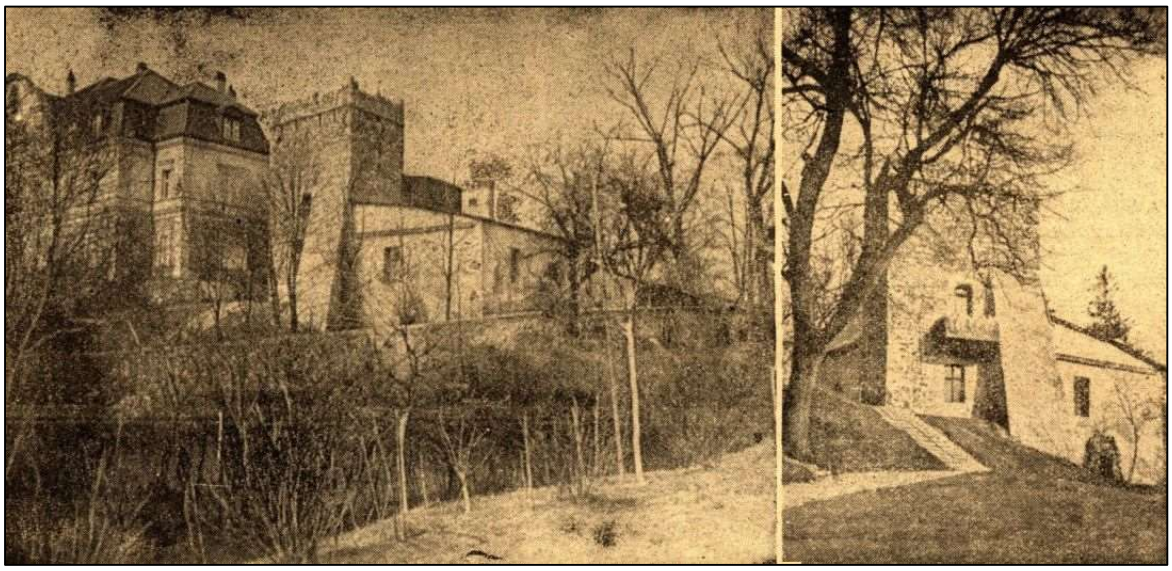

il. 201. Tzw. Mysia Wieża w Kamieńcu, fot. od SE i SW

il. 202. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Kamieńca z 1818 r. z zaznaczoną tzw. Mysią wieżą

[1230] KZS 6a, s. 28-29.

H. Fotografie współczesne:

il. 203. Tzw. Mysia Wieża w Kamieńcu, fot. od S

il. 204. Tzw. Mysia Wieża w Kamieńcu, fot. od S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

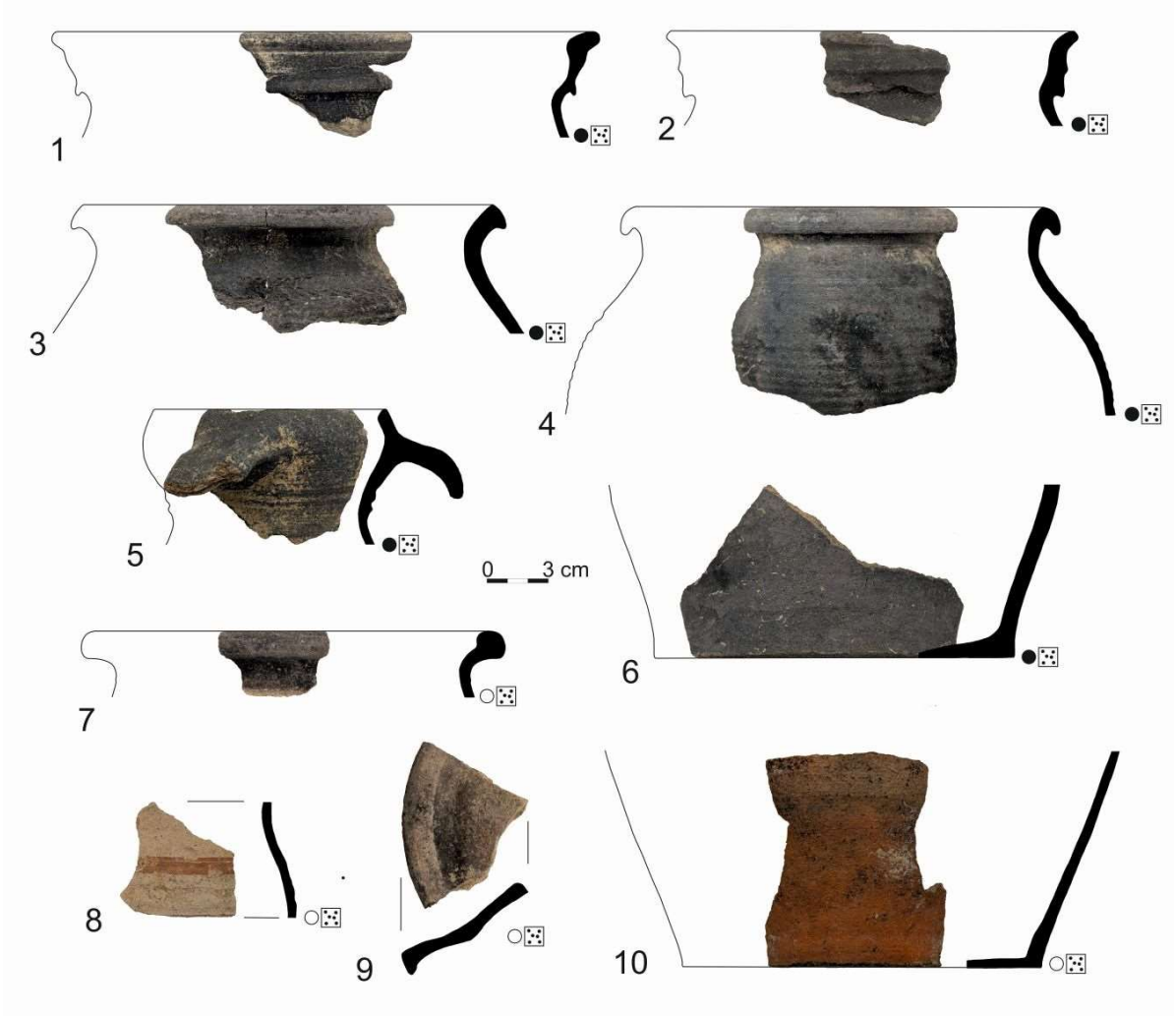

il. 205. Ceramika naczyniowa, Kamieniec

J. Literatura:

Tarasiński A., Nocuń P. (2000), *Sprawozdanie końcowe z badań archeologicznych obiektu z Mysią Wieżą w Kamieńcu, powiat tarnogórski*, część I i II, Paniówki; Tarasiński A., Nocuń P. (2003), *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Kamieńcu, woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001-2002, Katowice, s. 204-213.

Kielcza

pow. strzelecki, woj. opolskie
Obszar AZP: 91-43/1

A. Archiwalia:

Najstarsza informacja o osadzie: *Kelcza Scarbinu*, pocz. XIV w.[1231];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1309 r.[1232];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie bardzo dobrze czytelny terenowo. Zlokalizowany jest w obrębie doliny, w widłach rzeki Małej Panwi i jej dopływu Kieleczki. Teren obecnie jest suchy, ale pierwotnie był zapewne podmokły i zabagniony. Mniej więcej owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 24-25 m, a części szczytowej ok. 9,5x10,5 m. Wysokość to obecnie ok. 5,5 m powyżej poziomu u podstawy.
Kopiec wzniesiono wykorzystując naturalną wydmę piaszczystą, którą nadsypano i podwyższono. Jego stoki zostały wymodelowane. Brak czytelnych śladów dodatkowych obwałowań i fosy w otoczeniu kopca. Obiekt zniszczony częściowo wybieraniem piasku w XX w.

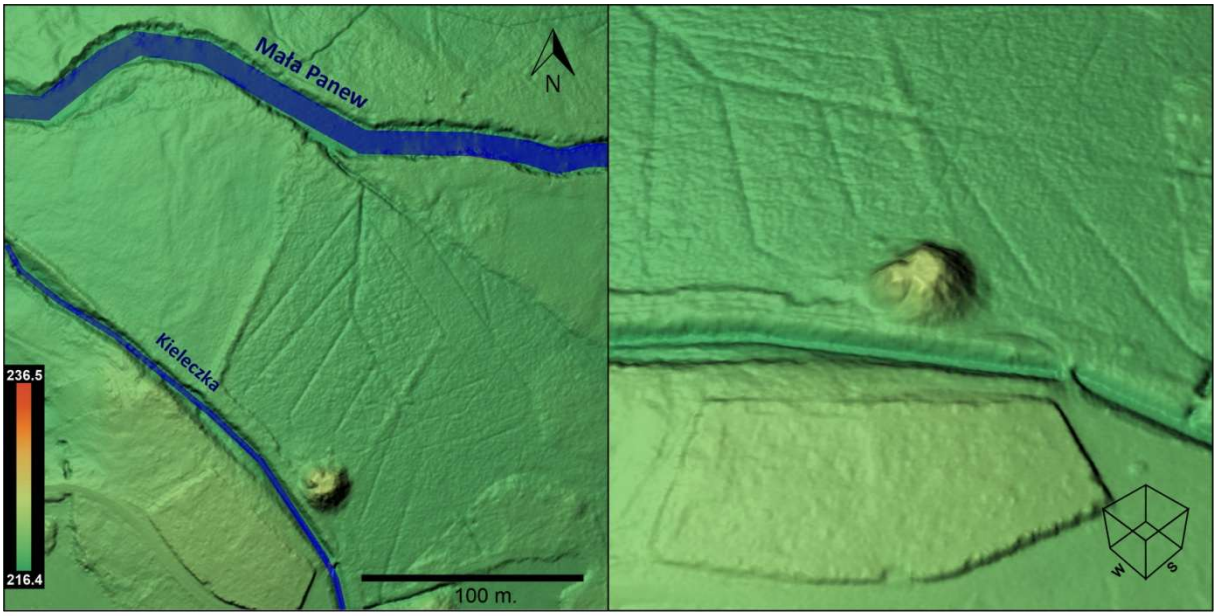

il. 206. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:

Chronologia (fazy): dwór na kopcu, schyłek XIII- pocz. XV w. (?);
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie OSL grud polepy konstrukcyjnej (próba: wykop 1/2022, j,s. 4 – polepa: wynik datowania: 1292+/-43; j.s 7, 16, 21, 23 - datowanie 14C AMS i LSC (patrz: wykres kalibracyjny)[1233]

[1231] CDS 14, s. 94
[1232] CDS 16, s. 139.
[1233] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. Artur Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Badania metodą C14 AMS i LSC przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et al. 2020.

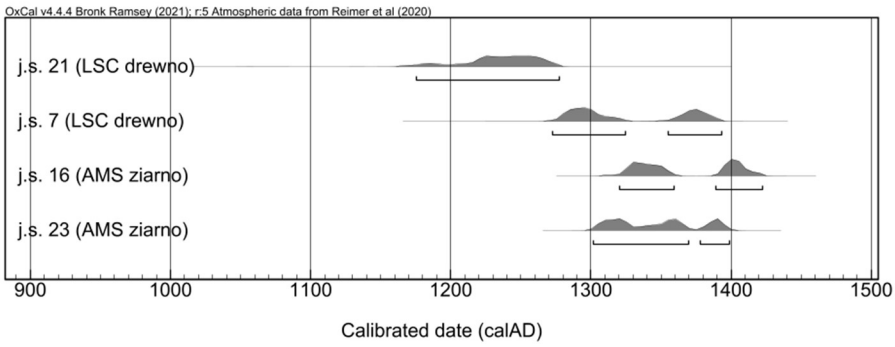

D. Historia badań:
Powierzchniowe: lata 30-te XX w.; Dobrzańska E, 1960 r.; Spychała K., 1997;
Geofizyczne: Furmanek M., 2022;
Wykopaliskowe: Kaźmierczyk J., Lachowicz F. 1957, Chochorowski J., Tomczak E. 1972, Zdaniewicz 2022.
Inne: -

E. Wyniki badań (zarys)
W trakcie badań w latach 50-tych i 70-tych XX w. założono niewielkie wykopy sondażowe na kulminacji kopca, którym odkryto warstwę kulturową o miąższości do ok. 0,5 m. W trakcie jej eksploracji natrafiono na pojedyncze fragmenty ceramiki i grudki polepy.
W 2022 r. wykonano badania geofizyczne, które ujawniły potencjalny zarys budynku w obrębie *plateau* kopca. W trakcie badań w wykopaliskowych, przeprowadzonych w tym samym roku odkryto pozostałości podpiwniczonego budynku wieżowego, w postaci spalonych elementów konstrukcyjnych i polepy. Pozostałości belek, a także ich negatywy obserwowane na powierzchniach grup polepy świadczą, że mogła to być konstrukcja zrębowa, uzupełniona dodatkowo gliną. Budynek ustawiony był na linii NE-SW, a długość jednej ze ścian określono na ok. 5,5 m. Budynek ten uległ zniszczeniu i spaleniu, o czym świadczą ślady spalenizny oraz liczne odkryte w wykopie, a także na stokach kopca groty bełtów. W wypełnisku obiektu natrafiono także na bardzo dużą ilość fr. ceramiki naczyniowej oraz przedmiotów żelaznych, m.in. gwoździ, klinów czy też haków.
W otoczeniu kopca wykonano również odwierty geologiczne w celu stwierdzenia reliktów obwałowań grodziska oraz badania geofizyczne. Nie stwierdzono śladów fosy ani wałów.

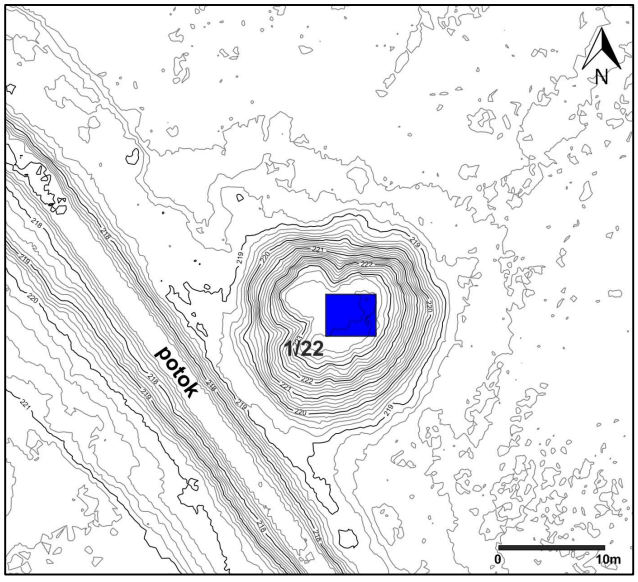

il. 207. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionym wykopem z 2022 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

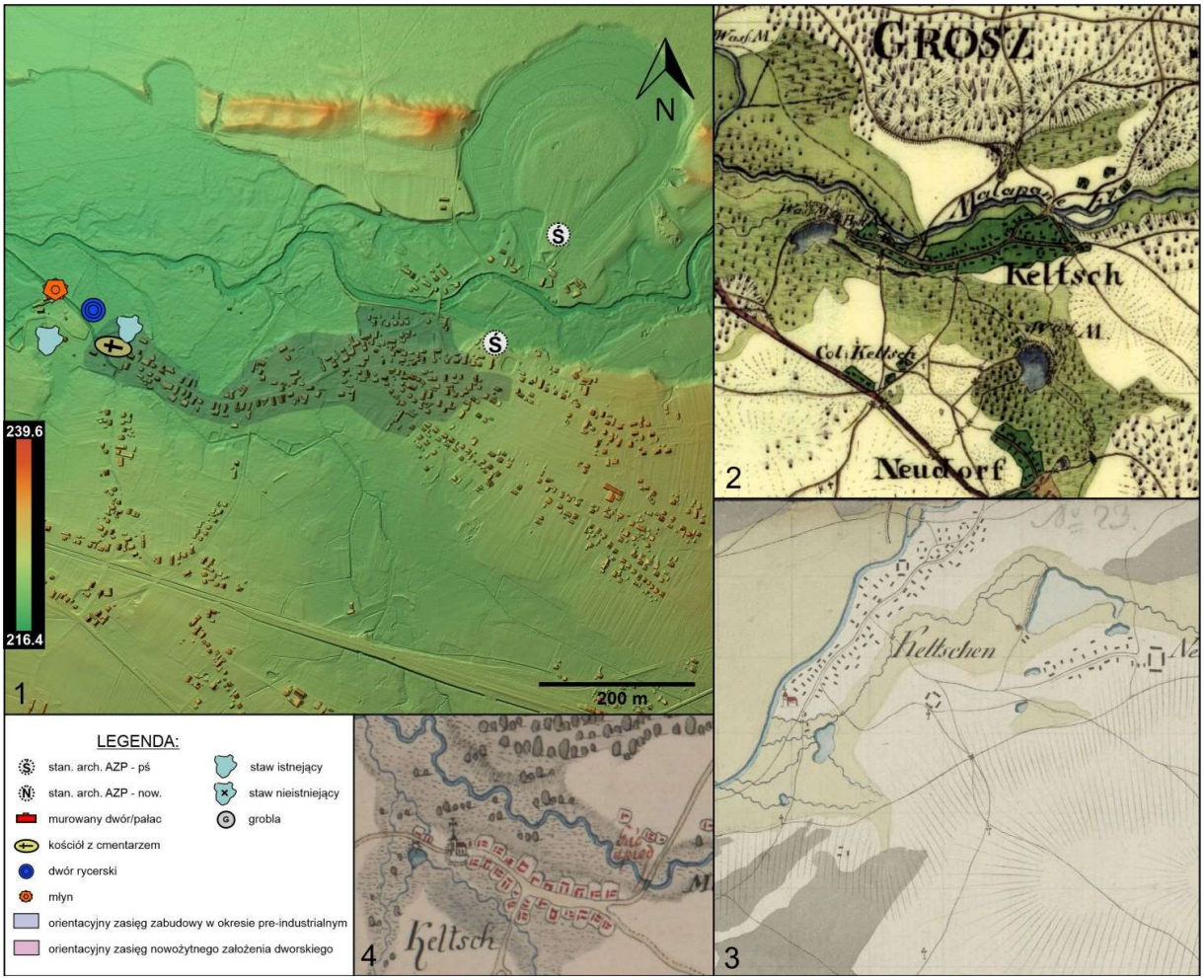

il. 208. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na W krańcu współczesnych zabudowań wsi. Wieś w typie ulicówki, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż jednej z krawędzi doliny rzeki Małej Panwi. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 50 m na SE znajduje się murowany kościół pw. św. Bartłomieja, wzniesiony w 1779 r., zapewne w miejscu starszego[1234]. W obrębie doliny istnieją do dziś stawy, o trudnej do ustalenia metryce. W części E wsi ruiny nowożytnego młyna. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 91-43/9-10 – punkty osadnicze).

[1234] KZS 7, s 27-28.

G. Fotografie archiwalne:

il. 209. Grodzisko w Kielczy, lata 30-te XX w., fot. od NE

H. Fotografie współczesne:

il. 210. Grodzisko w Kielczy, fot. od NE

I. Materiały zabytkowe (wybór):

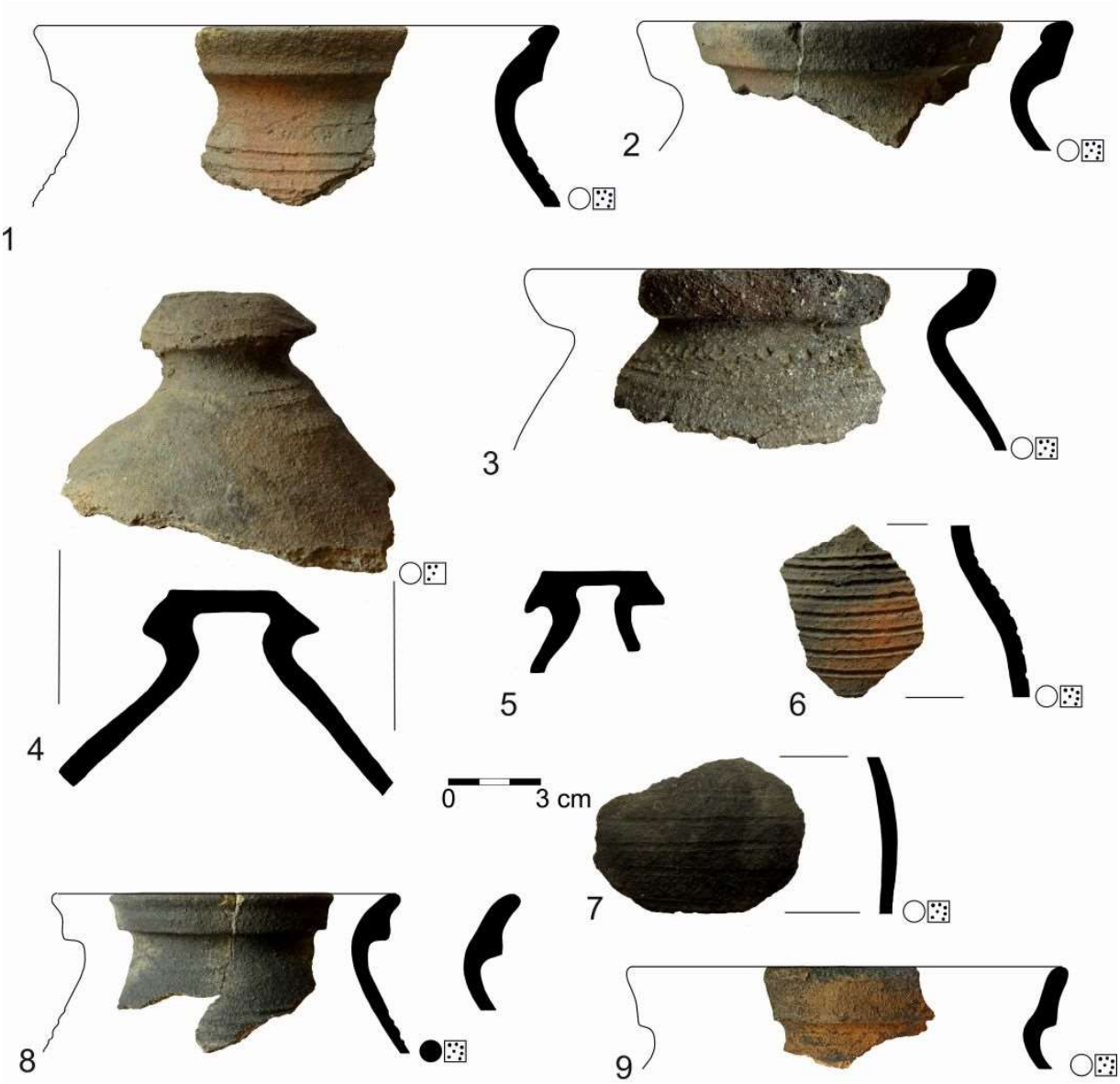

il. 211. Ceramika naczyniowa, Kielcza

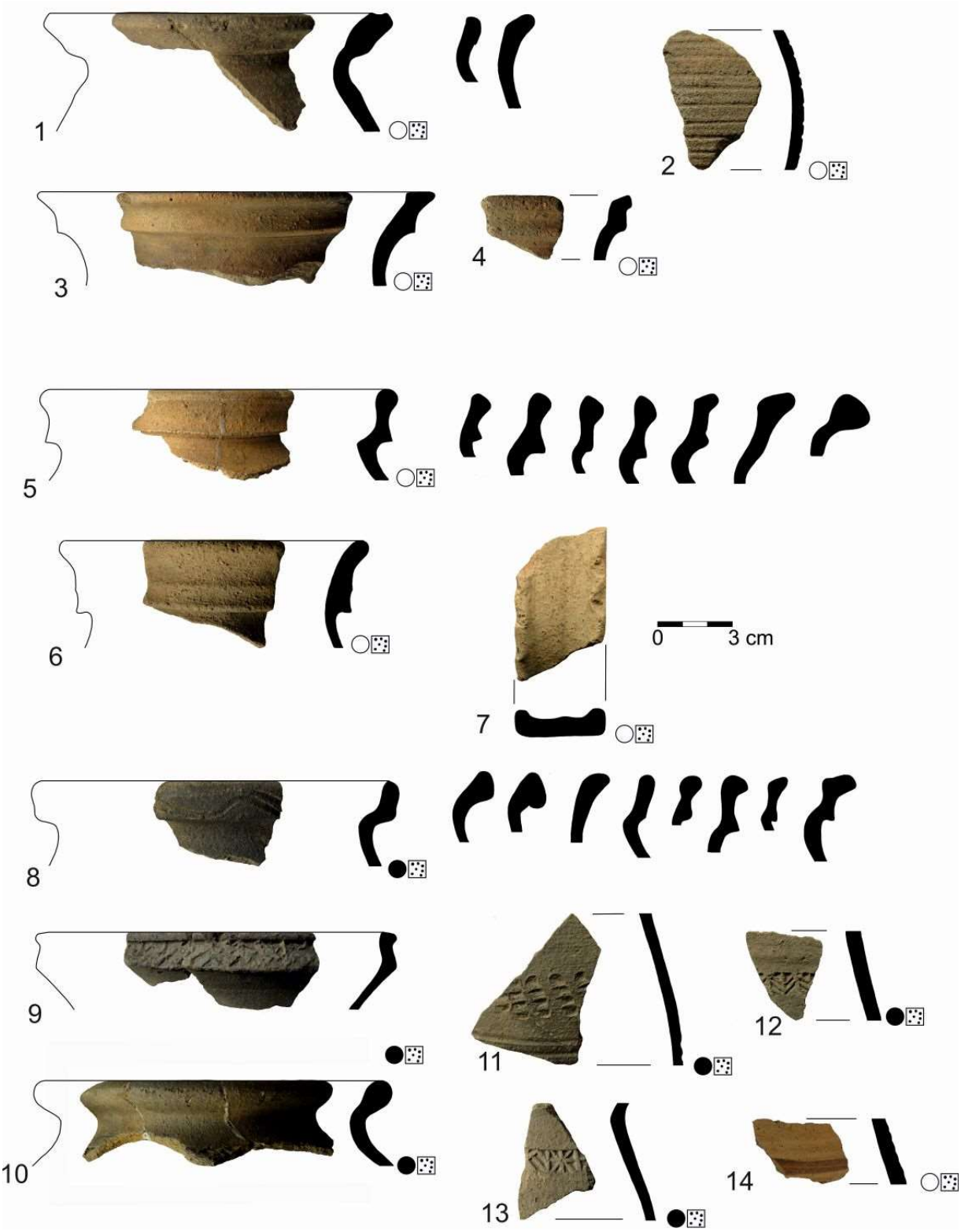

il. 212. Ceramika naczyniowa, Kielcza

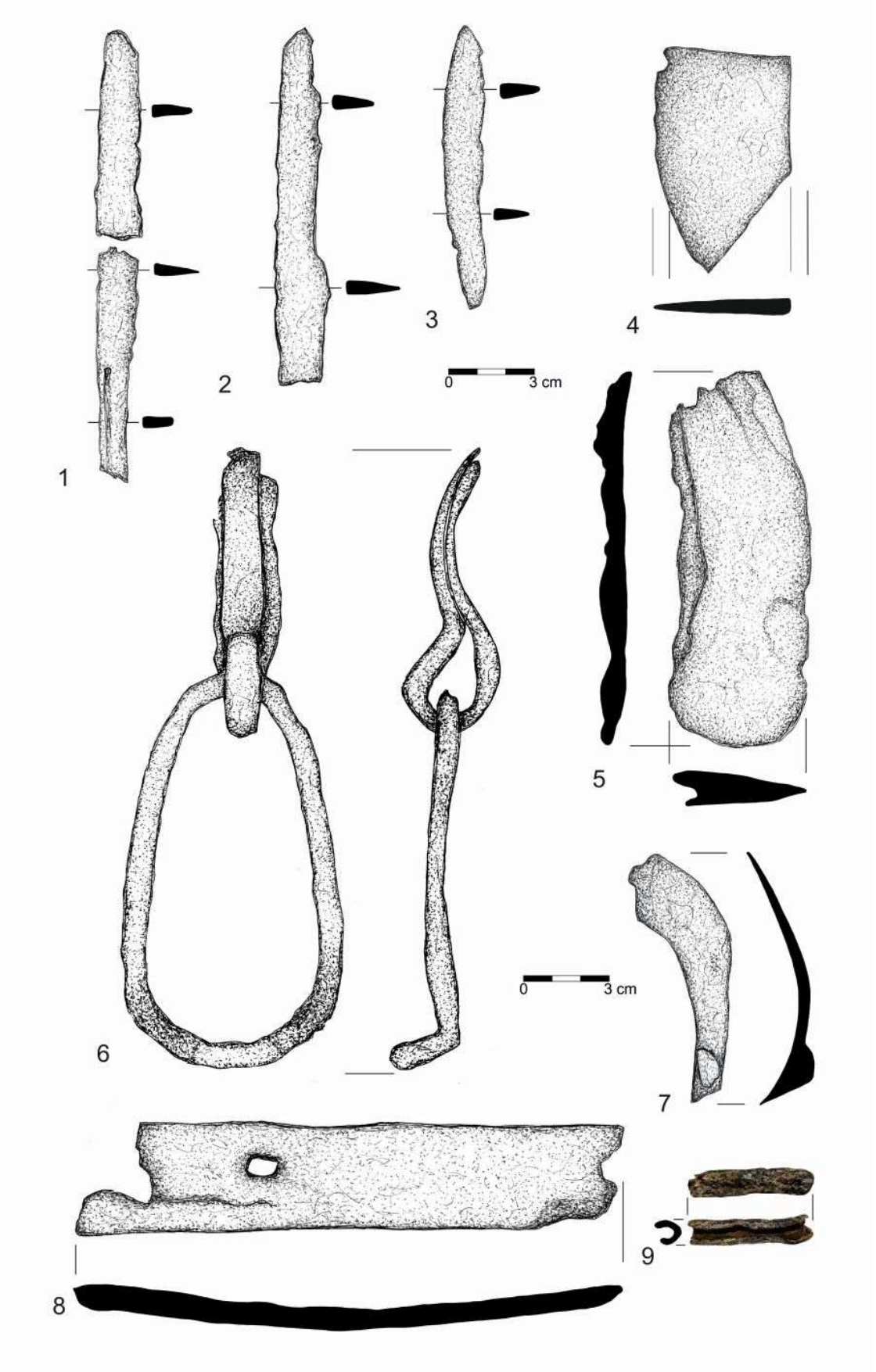

il. 213. Przedmioty metalowe, Kielcza

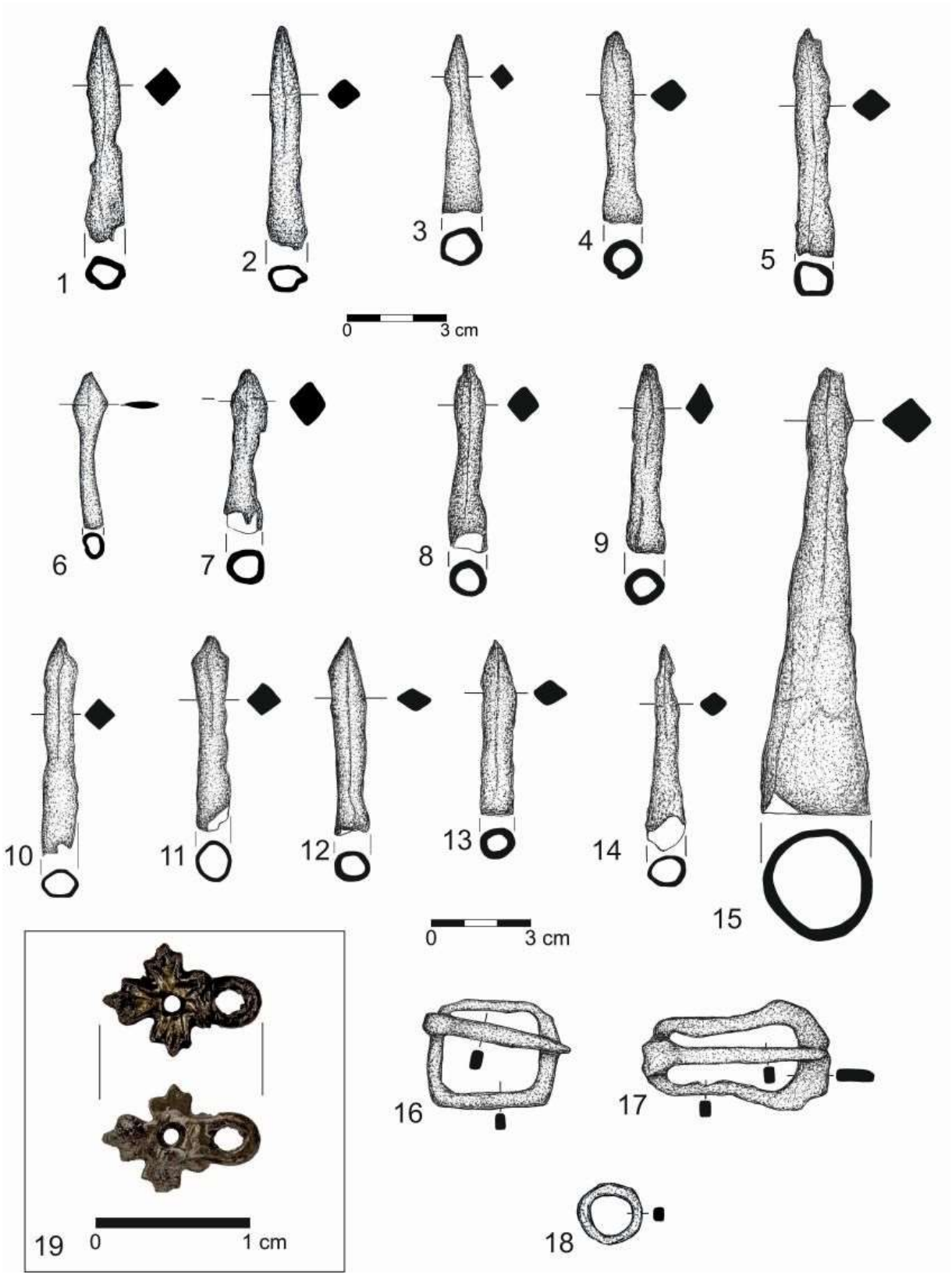

il. 214. Przedmioty metalowe, Kielcza

J. Literatura:

AB, 1942, Jg. 17, Nr. 2/3, s. 198; Kozłowska W. (1956), *Wczesnośredniowieczne grody woj. opolskiego na tle warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Kwartalnik Opolski, r. 2, nr 1, Opole, poz. 140; Antoniewicz W., Wartołowska Z. (1964), *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław 1964, s. 35; Macewicz K., Wuszkan S. (1975), *Wykaz stanowisk badanych przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych na terenie woj. opolskiego w latach 1972-1973*, Silesia Antiqua, t. 17, s. 258; Kaźmierczyk. J., Macewicz K., Wuszkan S. (1977), *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole, s. 189-191; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), *Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka*, Katowice, s. 45; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 78-79; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 326.

Kochłowice
pow. Ruda Śląska, woj. śląskie
Obszar AZP: 98-46/1

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Kochelwicz*, 1369 r.[1235];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1451 r.(?)[1236];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość dworu na kopcu jest obecnie dobrze czytelny terenowo. Obiekt wzniesiono na dosyć dużych rozmiarów cyplu w dolinie strumienia Kochłówki oraz mniejszego cieku.
Mniej więcej owalny w rzucie kopiec ma obecnie u postawy średnicę ok. 62x75 m. Od strony N obiekt wydzielony jest wyraźnym obniżeniem terenu, stanowiącym relikt fosy otaczającej pierwotnie założenie, o szerokości do 15 m.
W części szczytowej kopca czytelne są dwa człony. Wyższy z nich jest mniej więcej owalny, o wymiarach u podstawy ok. 40x45 m, a w partii szczytowej, ok. 18x24 m. Jego wysokość mierzona od poziomu otaczającej doliny to ok. 7,5-8 m. Do budowy tej części obiektu wykorzystano materiał pozyskany z przekopu, który go otacza. Drugi człon, położony na S ma w rzucie kształt trapezowaty, o wymiarach *plataeu* ok. 17x28 m. Obiekt częściowo zniszczony nielegalnymi poszukiwaniami.

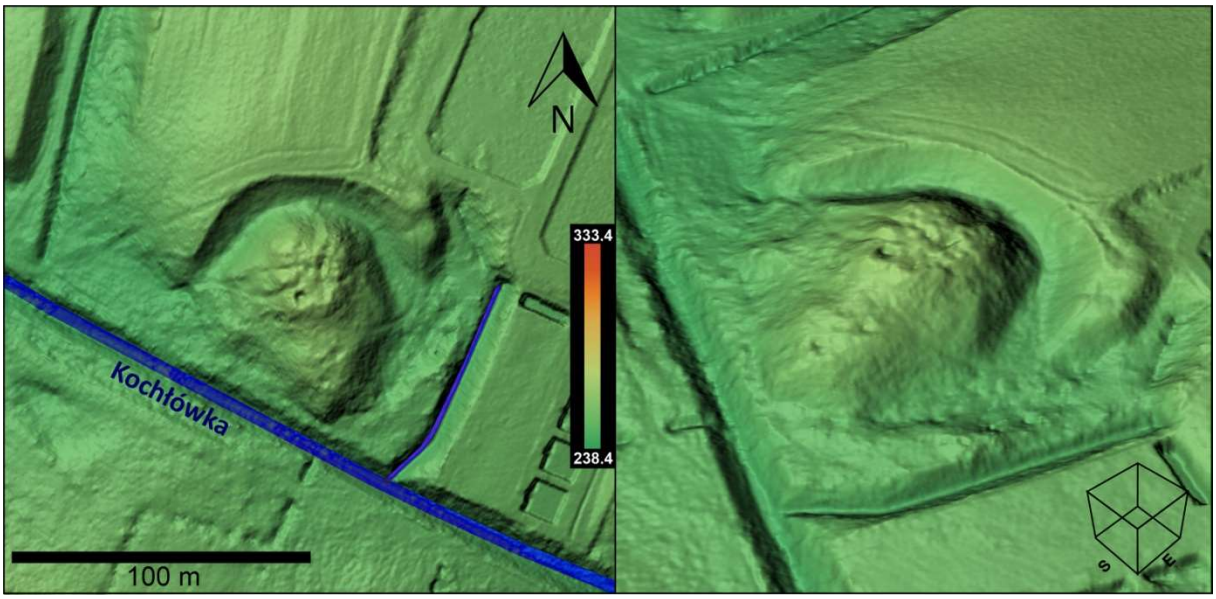

il. 215. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie dendrochronologiczne reliktów pali dębowych – uzyskane daty ok. 1378 r.; datowanie dendrochronologiczne reliktów drewnianego mostu– uzyskano daty z lat 90-tych XIV w. [1237]

[1235] CDS 6, s. 191-193.
[1236] CDS 6, s. 74.

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Kostrzewski J., 1928 r.; Jakimowicz R., Żurowski J., 1933 r.; Pfützenreuter F., Kubitzek T., 1942 r;, Szydłowski J., 1959 r.; Glanc-Kwaśny G., Kurgan-Przybylska M., 2001 r.;
Geofizyczne:
Wykopaliskowe: Pierzak J., 1980 r.; Goiński D., lata 2013-15;
Inne: Ryndziewicz R.; Ordutowski J., 2015 r.;

E. Wyniki badań (zarys)

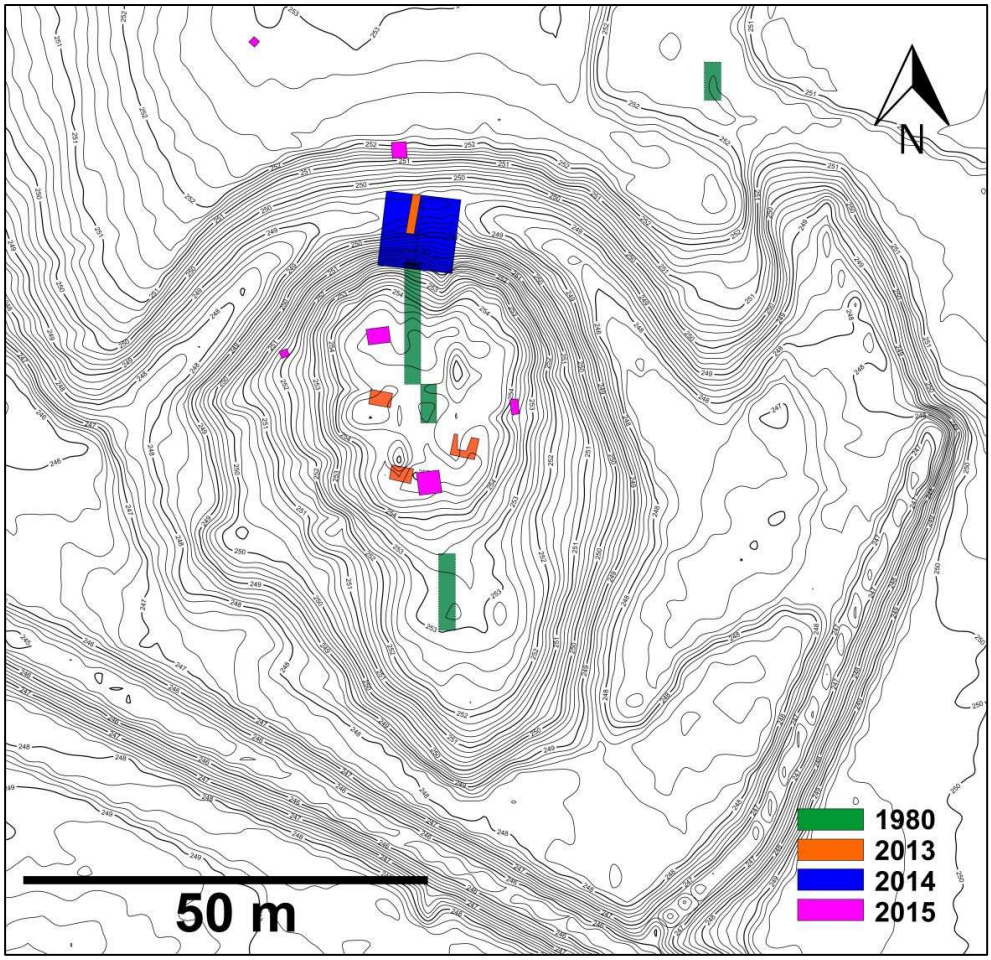

il. 216. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z 1980, 2013-15 r.

W trakcie badań w 1980 roku ustalono, że na *plateau* grodziska istniał dwór, wzniesiony zapewne w konstrukcji zrębowej, którego ściany dodatkowo oblepiono 8-15 cm warstwą gliny. Ustalono, że obiekt był zapewne podpiwniczony i pierwotnie miał prostokątny obrys.
Pewnych informacji o budynku dostarczyły badania z lat 2013-15. Odkryto wówczas relikt dolnej, podwalinowej belki, zalegającej na kamieniach ułożonych w linii N-S, a także ustalono, że podłoga najniższej kondygnacji wyłożona była warstwą ubitej gliny. Potwierdzono, że obiekt był zagłębiony w ziemię, posiadał zapewne dach wykonany z gontu, a jego wnętrze ogrzewał piec kaflowy. Badania archeologiczne nie przyniosły jednak rozstrzygnięcia dotyczącego rozmiarów czy rozplanowania domniemanego budynku

[1237] Badania metodą dendrochronologii przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie.

wieżowego. Ostatecznej odpowiedzi w tej kwestii nie przyniosły również badania geofizyczne, wykonane metodami magnetyki oraz elektrooporową oraz badania uzupełniające w 2015 r.
W trakcie badań w 2014 r. w fosie od strony N założenia odkryto konstrukcję oporową z ułożonych na sobie dranic, wspartych na pionowych słupach. Opisanej konstrukcji palowej od strony N kopca towarzyszyły relikty mostu przerzuconego pierwotnie nad fosą.
W wypełnisku odkrywanych nawarstwień kulturowych natrafiono na liczny materiał zabytkowy w postaci ceramiki naczyniowej, kafli piecowych i pojedyncze przedmioty metalowe.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

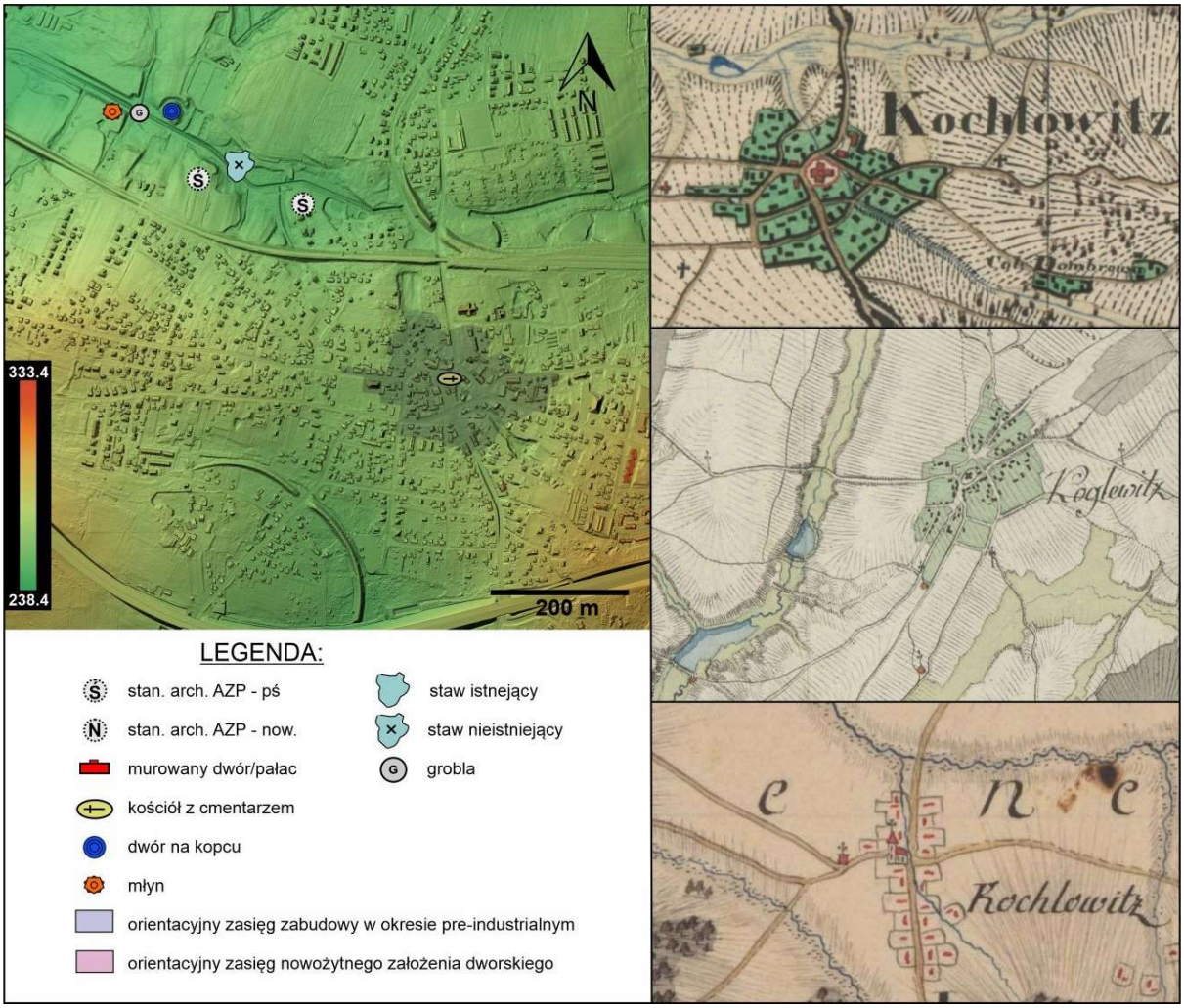

il. 217. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu położone są na NW od zabudowań dzisiejszej dzielnicy miasta Ruda Śląska – Kochłowice, na przeciwległym brzegu rzeki Kochłówki. Wieś w typie ulicówki lub niewielkiej wielodrożnicy, powstałej na skrzyżowaniu dróg, pierwotnie zapewne o łanowo-niwowym układzie pól. W centralnej części dawnej wsi znajdował się murowany barokowy kościół pw. Trójcy Świętej (obecnie bazylika Matki Bożej z Lourdes), wzniesiony w 1806 r.

na śladzie po starszej, drewnianej świątyni (protestanckiej?) powstałej XVI lub XVII w.[1238]. W otoczeniu stanowiska czytelna pozostałość stawu, grobli i młyna, być może o średniowiecznej metryce[1239]. Nie wykluczone, że obiekty te związane były z wzmiankowaną źródłowo kuźnicą[1240].
W otoczeniu dworu i wsi odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o przypuszczalnej metryce pś (AZP 98-46/2-3 – ślady osadnictwa).

G. Fotografie archiwalne:

il. 218. Grodzisko w Kochłowicach, lata 30-te XX w., fot. od SE

[1238] Musioł 1964.
[1239] CDS 6, s. 91-92.
[1240] CDS 6, s. 74.

H. Fotografie współczesne:

il.219. Grodzisko w Kochłowicach, fot. od NW

il. 220. Grodzisko w Kochłowicach, fot. od N

I. Materiały zabytkowe (wybór):

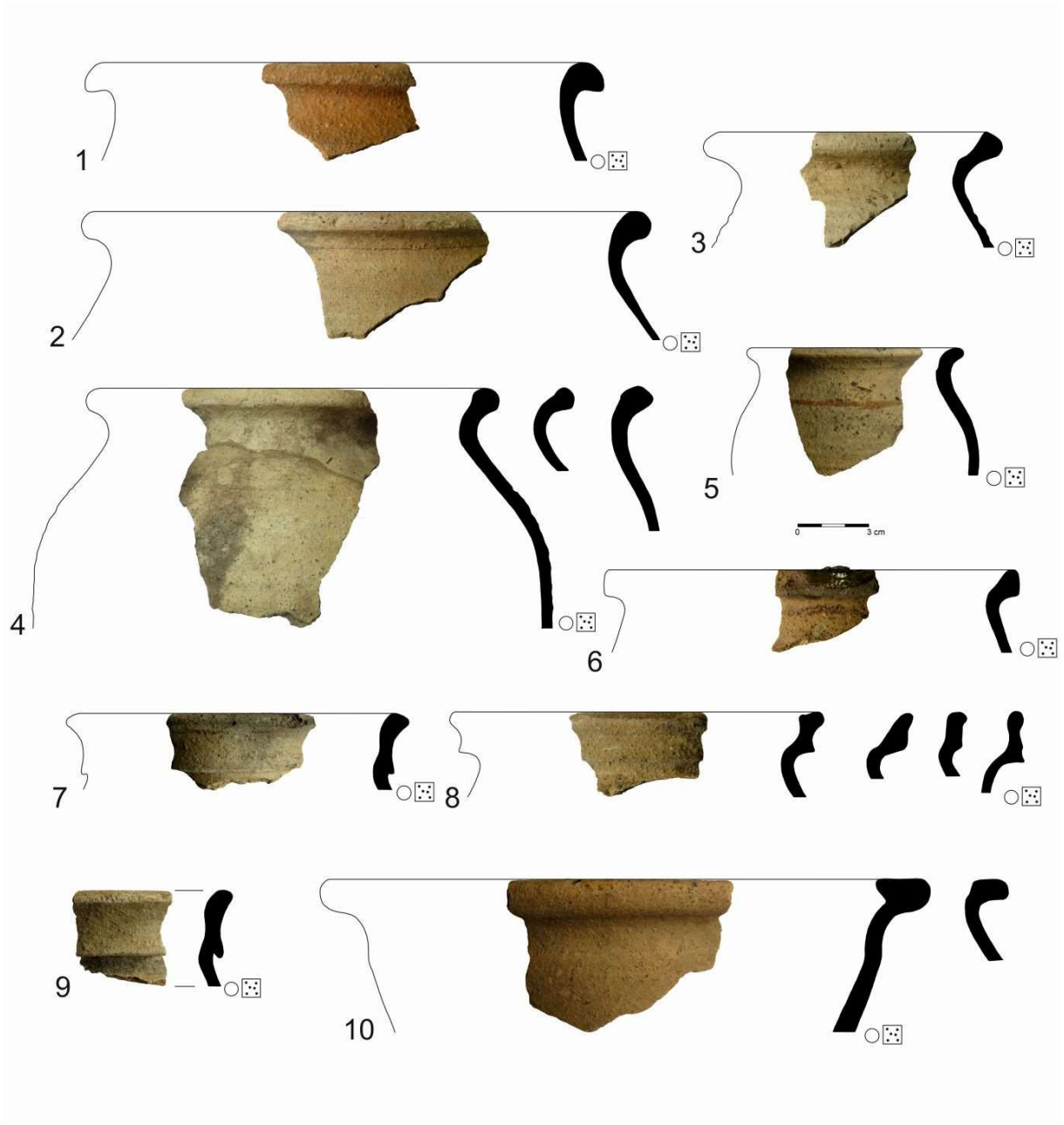

il. 221. Ceramika naczyniowa, Kochłowice

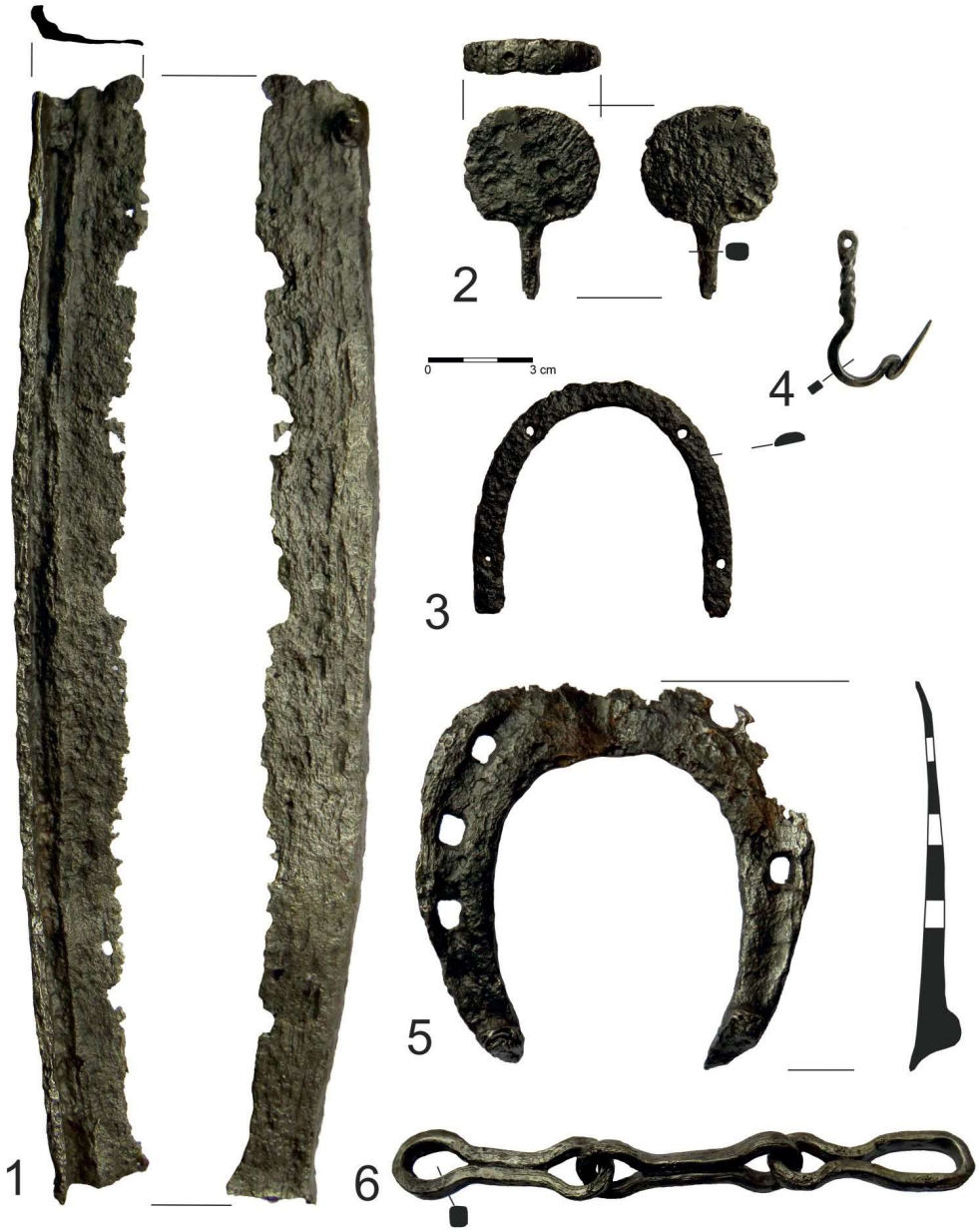

il. 222. Przedmioty metalowe, Kochłowice

J. Literatura:

Kostrzewski J. (1935), *Nowe materiały do pradziejów Górnego Śląska*, Przegląd Archeologiczny, r. 1928/32, t. 4/1, s. 86; Pierzak J. (1987), *Średniowieczny gródek stożkowaty w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach*, Studnia i materiały z dziejów Śląska, t. 17, Katowice, s. 388-405; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), *Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka,* Katowice, s. 81; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 172-175; Goiński D. (2016), *Badania archeologiczne na gródku średniowiecznym w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach , przeprowadzone w latach 2103-2014, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, Katowice, s. 92-105; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 331-332; Goiński D., Sady-Bugajska A., Sudoł-Procyk M. (2020), *Badania archeologiczne oraz archeobotaniczne na terenie późnośredniowiecznego grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t I, Bytom-Katowice, s. 54-59; Noparlik P. (2021), *Ziemia bytomska w późnym średniowieczu. Próba rekonstrukcji krajobrazu kulturowego*, Chorzów, s. 203-207.

Kozłów
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 97-43/5

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Kozlow*, 1279 r.(?)[1241];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1422 r.[1242];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie dobrze czytelny terenowo. Został usypany w dolinie lokalnego cieku wodnego Kozłówki oraz jej mniejszego dopływu, wśród podmokłych łąk. W rzucie ma on kształt owalny, u postawy średnicę ok. 30x31 m, a części szczytowej ok. 18x20 m. Wysokość to obecnie ok. 2,5 m powyżej poziomu u podstawy. Pierwotnie od NE przylegało do niego niższe wyniesienie, w formie elipsy, o wym. 17 x 11 m (zgodnie z pomiarami z 1930 r.). Niższy poziom został jednak praktycznie w całości zniwelowany w trakcie prac związanych z budową gazociągu Gliwice-Sobiszowice - Rudziniec w 1993 r. W części SE kopiec został dodatkowo uszkodzony przez rów odwadniający.

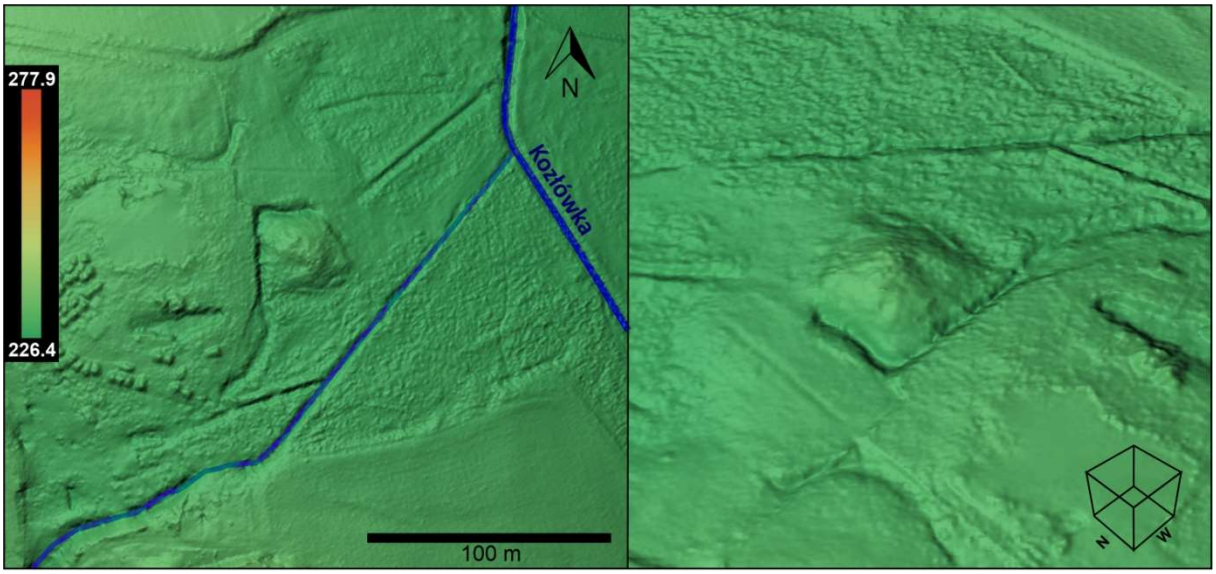

il. 223 Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV w.-XV w.; dwór na kopcu XV-XVII w.; Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie metodą 14C AMS i LSC - wykop 1/2010, j.s. 11 - ziarniaki żyta (2 próby), węgle drzewne (patrz: wykres kalibracyjny)[1243].

[1241] CDS 2, s. 14-15;
[1242] Drabina et alli 1985, s. 189-190.
[1243] Badania metodą C14 AMS oraz dendrochronologii przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et al. 2020.

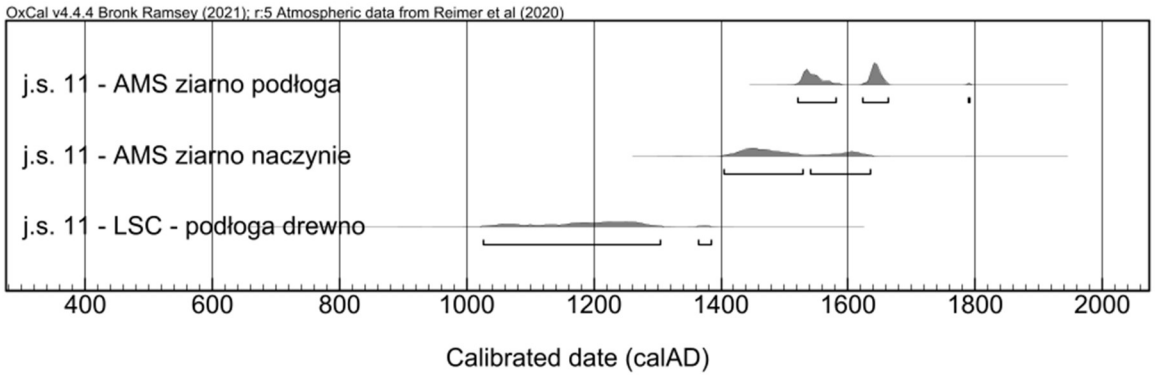

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Skalnik A., 1930 r.; Skalnik A., Raschke G. 1933 r.; Bagniewiski Z., 1983 r.;
Geofizyczne: Furmanek M., 2010 r.;
Wykopaliskowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r; Pierzak J., Rozmus D., 1994 r.; Michnik M., Zdaniewicz R., 2010 r.
Inne: -;

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań sondażowych w 1970 r. w obrębie majdanu zlokalizowano warstwę kulturową. W 1994 r. przeprowadzono badania ratownicze w związku z uszkodzeniem kopca przez gazociąg. Badania te pozwoliły na szereg ustaleń dotyczących uściślenia czasu funkcjonowania stanowiska. W wykopach zaobserwowano bowiem nienaruszony układ stratygraficzny oraz materiał zabytkowy, który pozwolił na wydzielenie trzech poziomów osadniczych w obrębie obiektu. Pierwsza siedziba rycerska powstała tu w XIV w., na której zgliszczach w XV–XVI w., a następnie w XVI w. wzniesiono dwa następujące po sobie dwory drewniane.
Badania przeprowadzone w 2010 r., którymi objęta została znaczna część *plateau* obiektu potwierdziły ustalenia z 1994 r. dotyczące faz zagospodarowania kopca. Przed przystąpieniem do prac ziemnych wykonano również badania nieinwazyjne stanowiska, przy użyciu magnetometru. Prace wykopaliskowe przeprowadzono w kulminacyjnej partii kopca, gdzie stwierdzono największą liczbę podpowierzchniowych anomalii, wskazujących na istnienie tu zachowanych struktur archeologicznych. Dzięki ich zestawieniu, udało się uzyskać pełniejsze informacje dotyczące rozmiarów istniejących tu w przeszłości obiektów mieszkalnych. Najwięcej informacji dotyczy najmłodszego obiektu mieszkalno-gospodarczego, który istniał na plateau być może już od przełomu XV i XVI w. Wzniesiono go w konstrukcji szkieletowej (ramowej), czego świadectwem było odkrycie gruzowiska polepy, stanowiącego relikty pierwotnego wypełnienia ścian szkieletowych. Ważnym aspektem prac było ustalenie rozmiarów odkrytego dworu. Na podstawie rozmieszczenia odkrytych elementów konstrukcji oraz kamieni podwalinowych, można stwierdzić, że długość dworu nie mogła być mniejsza niż 14,5 m, a domniemana szerokość do 7-8 m. Dwór miał najpewniej formę budynku parterowego, w którego wnętrzu istniały przynajmniej trzy pomieszczenia, na co wskazują odkryte relikty ścian działowych. Wnętrze ogrzewał jeden lub więcej pieców kaflowych. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że przebadana w 1994 r. i 2010 r. część dworu stanowi jego część frontową. Świadectwem tego mogą być relikty haków zawiasowych, masywnych zawiasów pasowych czy zamka z

kluczem, które odkryto w trakcie eksploracji wykopów. Dwór uległ zniszczeniu być może już w końcu XVI w. lub początkach XVII w.
W trakcie badań odkryto bardzo dużą ilość materiału zabytkowego, obejmującego ceramikę naczyniową, kafle piecowe oraz liczne przedmioty metalowe, m.in. elementy osprzętu budowlanego czy narzędzi rolniczych.

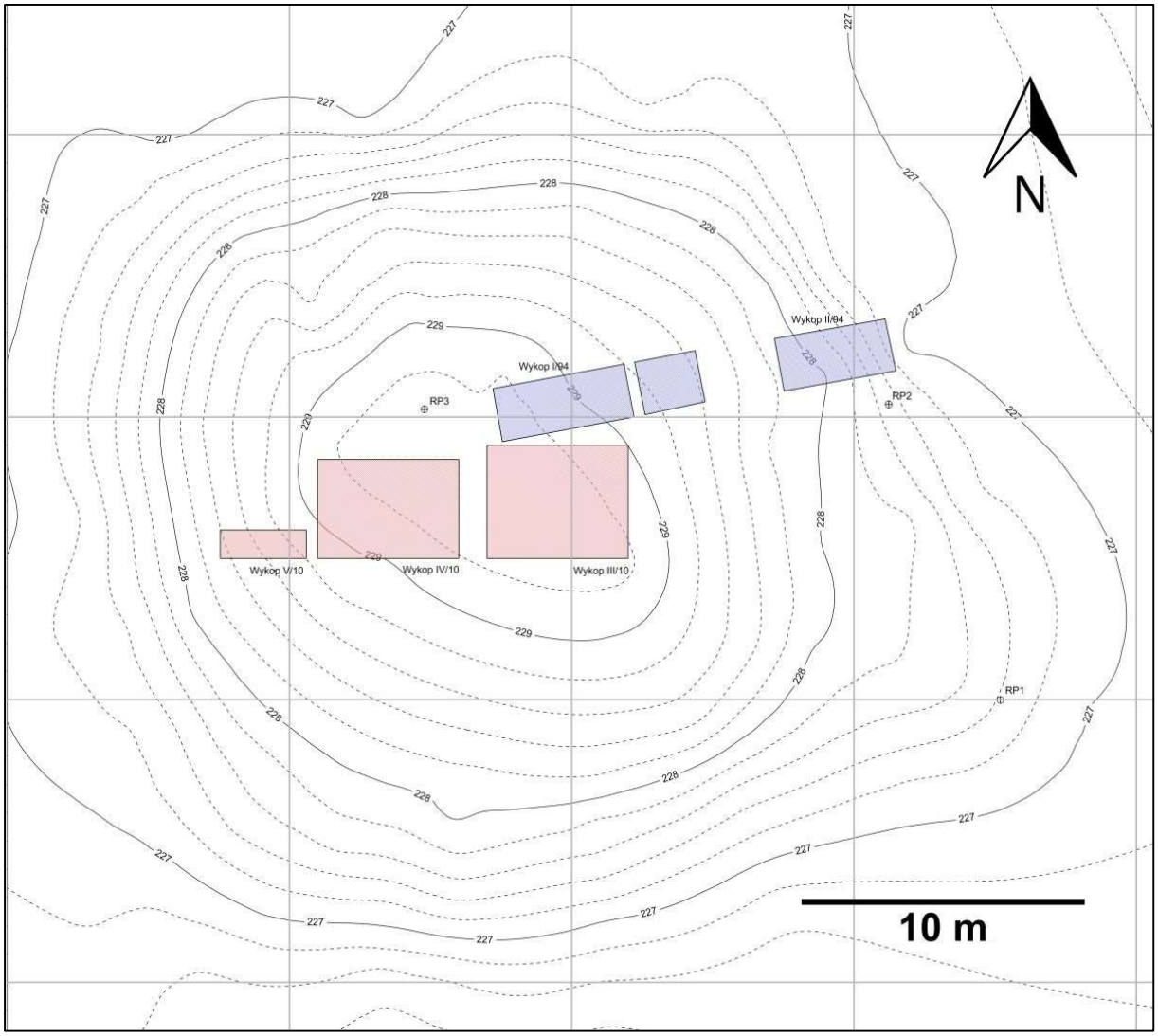

il. 224. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1994 i 2010 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

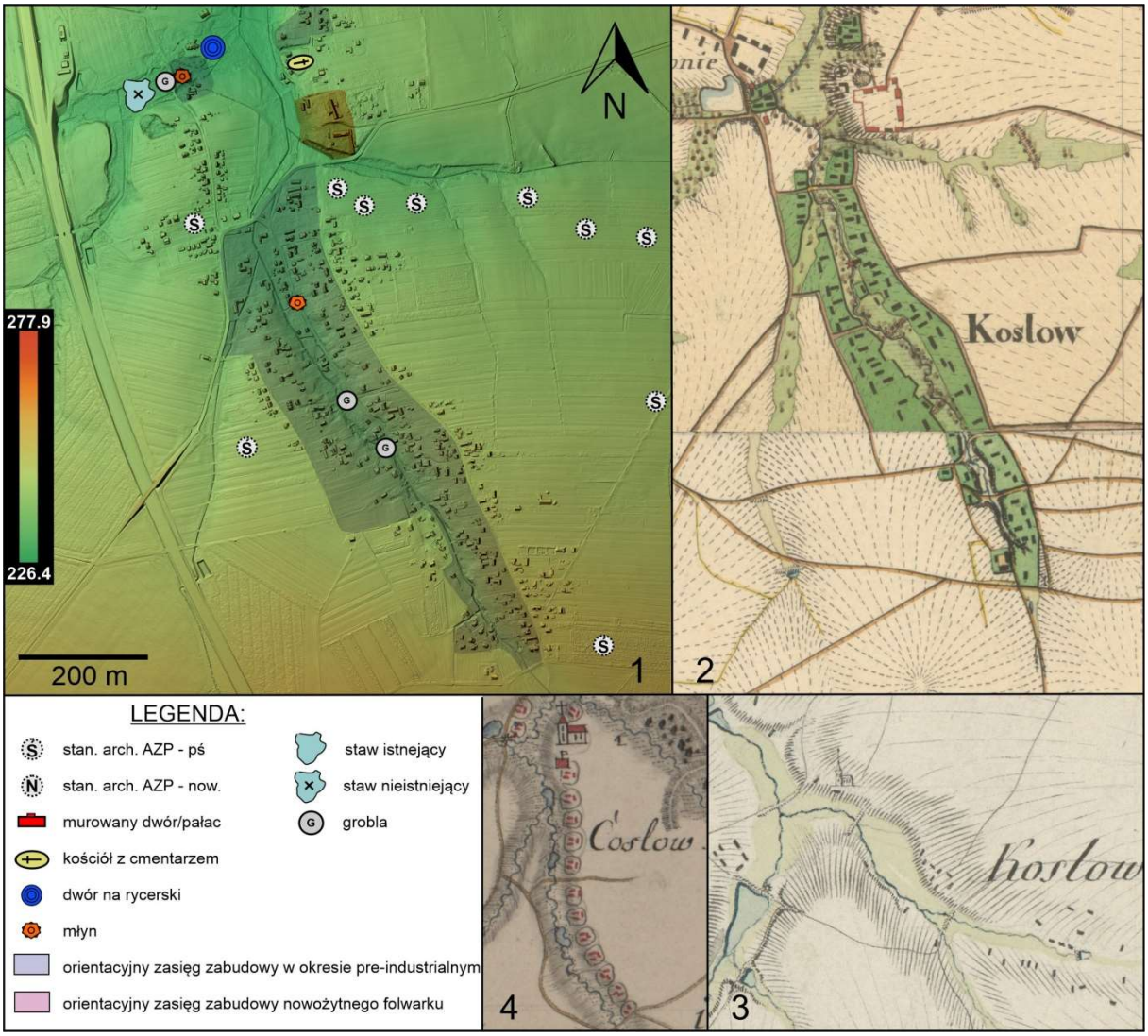

il. 225. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na NW krańcu współczesnych zabudowań wsi, niegdyś w obrębie osobnego przysiółka. Wieś w typie wielodrożnicy, na planie zbliżonym do prostokąta, o zabudowie częściowo rozproszonej, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż rzeki Kozłówki. Ok. 200 m na E od reliktów dworu znajduje się murowany, późnogotycki kościół pw. Św. Mikołaja z przełomu XV i XVI w., wzniesiony w miejscu starszej, zapewne XIII w. świątyni[1244]. Na S od niego pozostałości zabudowy nowożytnego folwarku. W przebiegu koryta lokalnego potoku czytelne stawy, groble oraz młyny o trudnej do ustalenia metryce. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 97-43/10, 14-16, 20-27– osady otwarte; AZP 97-43/11-13, 17-19, 28 – punkty osadnicze).

[1244]KZS 6, s. 32-3; Michnik, Zdaniewicz 2016, s. 249-250

G. Fotografie archiwalne:

il. 226. Grodzisko w Kozłowie, fot. od SW, lata 30-te XX w.

H. Fotografie współczesne:

il. 227. Grodzisko w Kozłowie, fot. od W

il. 228. Fragment doliny rzeki Kozłówki z zaznaczonym terenem stanowiska, fot. od N

I. Materiały zabytkowe (wybór):

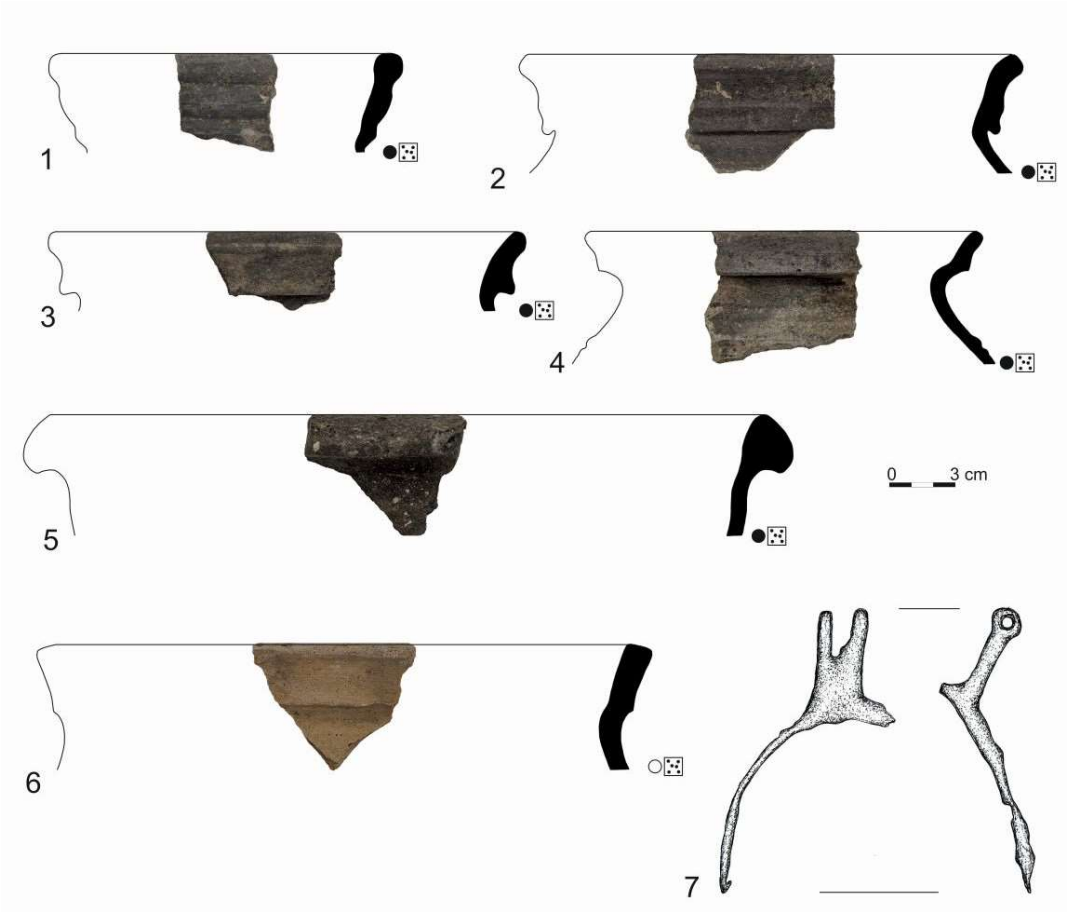

il. 229. Ceramika naczyniowa i przedmioty żelazne, I faza, Kozłów

il. 230. Ceramika naczyniowa, II faza, Kozłów

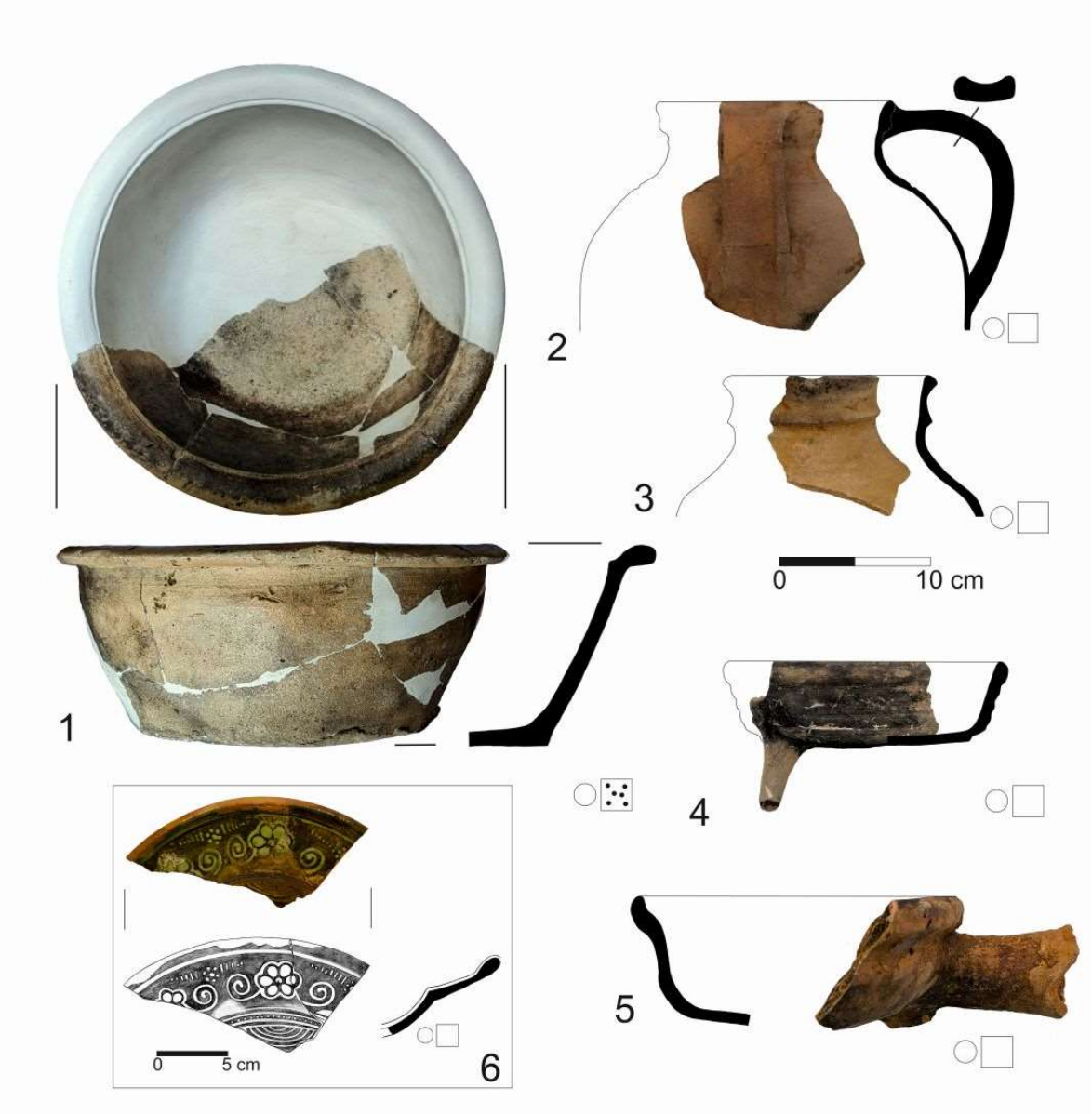

il. 231. Ceramika naczyniowa, II faza, Kozłów

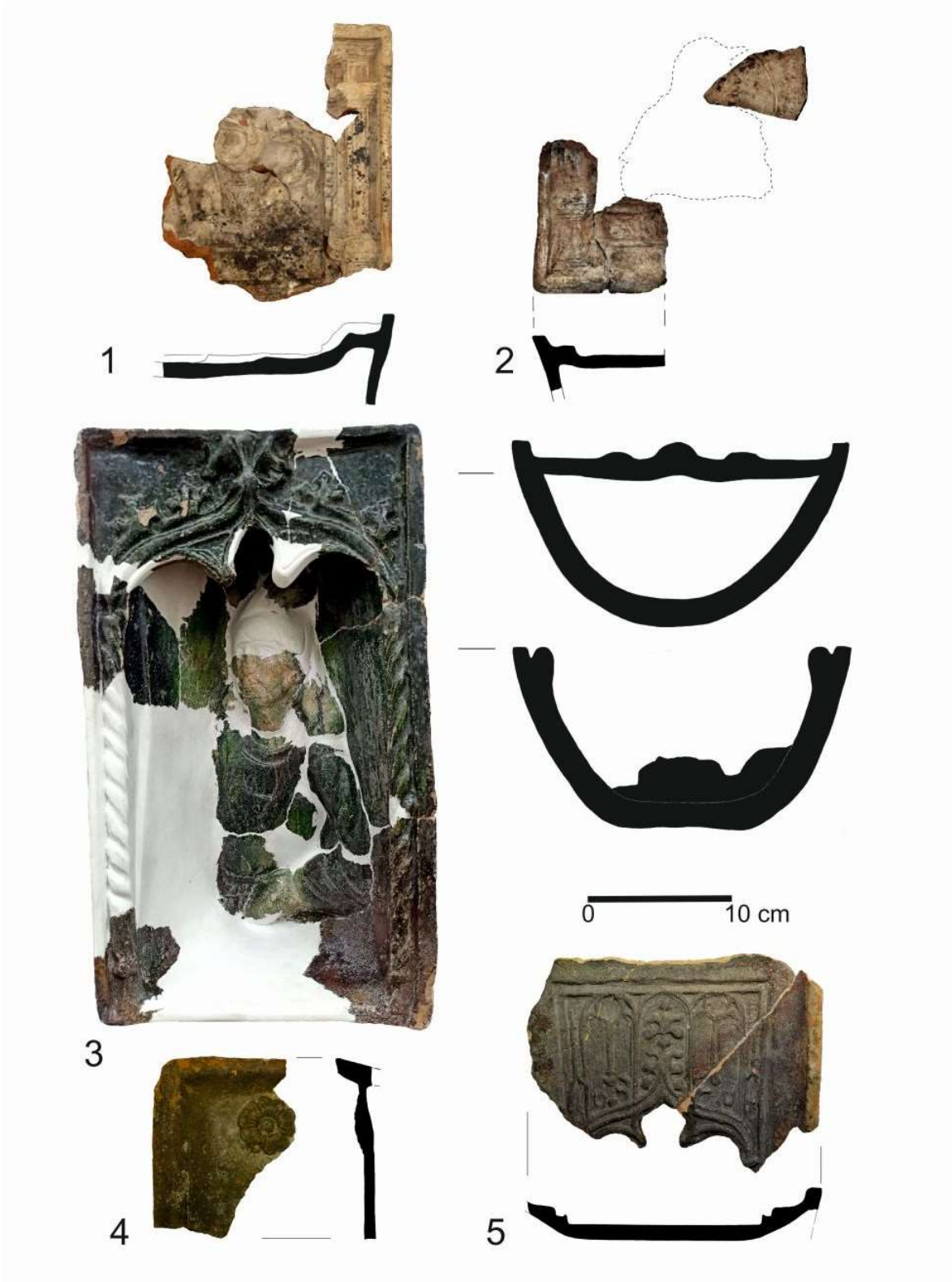

il. 232. Kafle piecowe, II faza, Kozłów

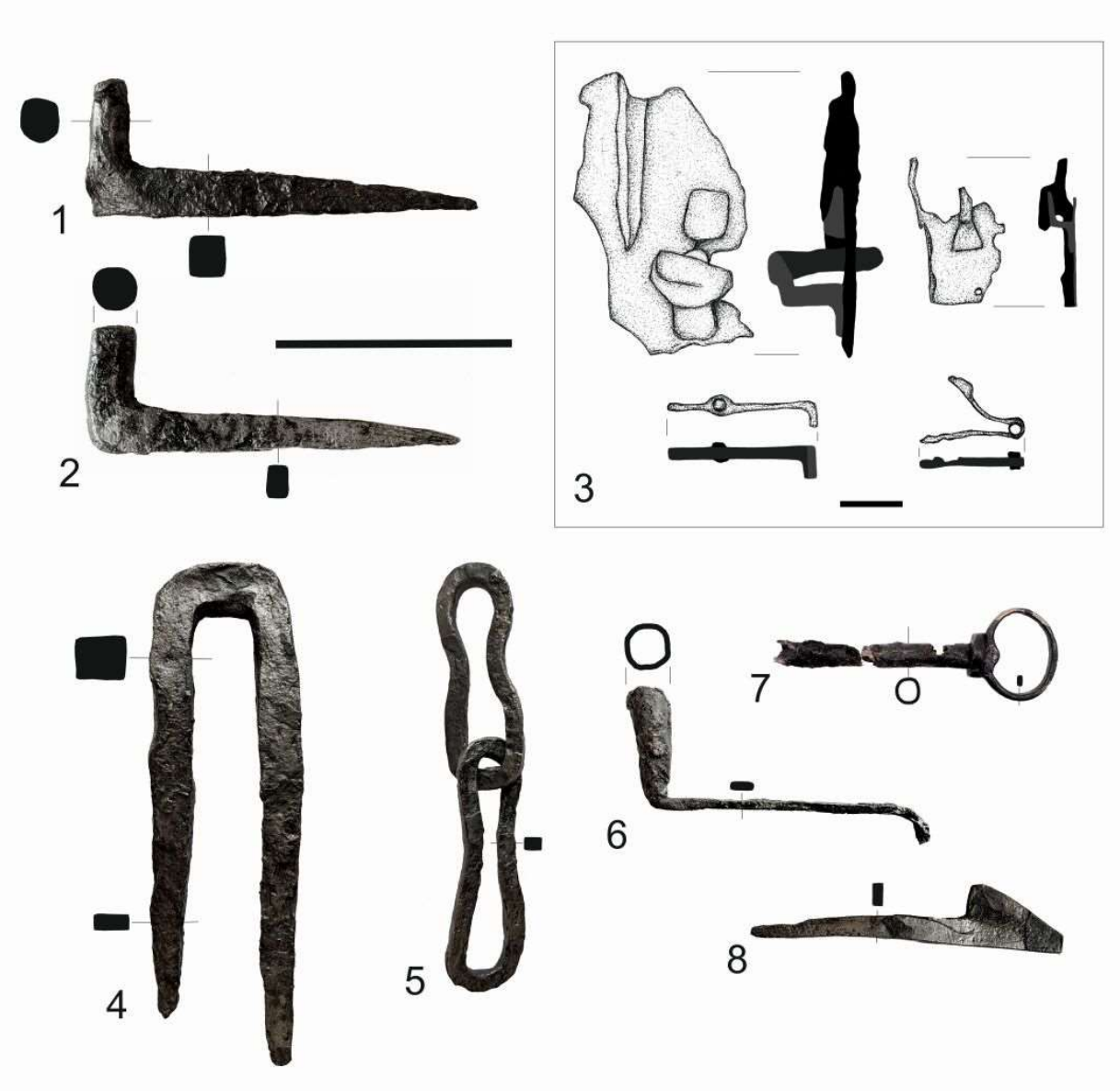

il. 233. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów

il. 234. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów

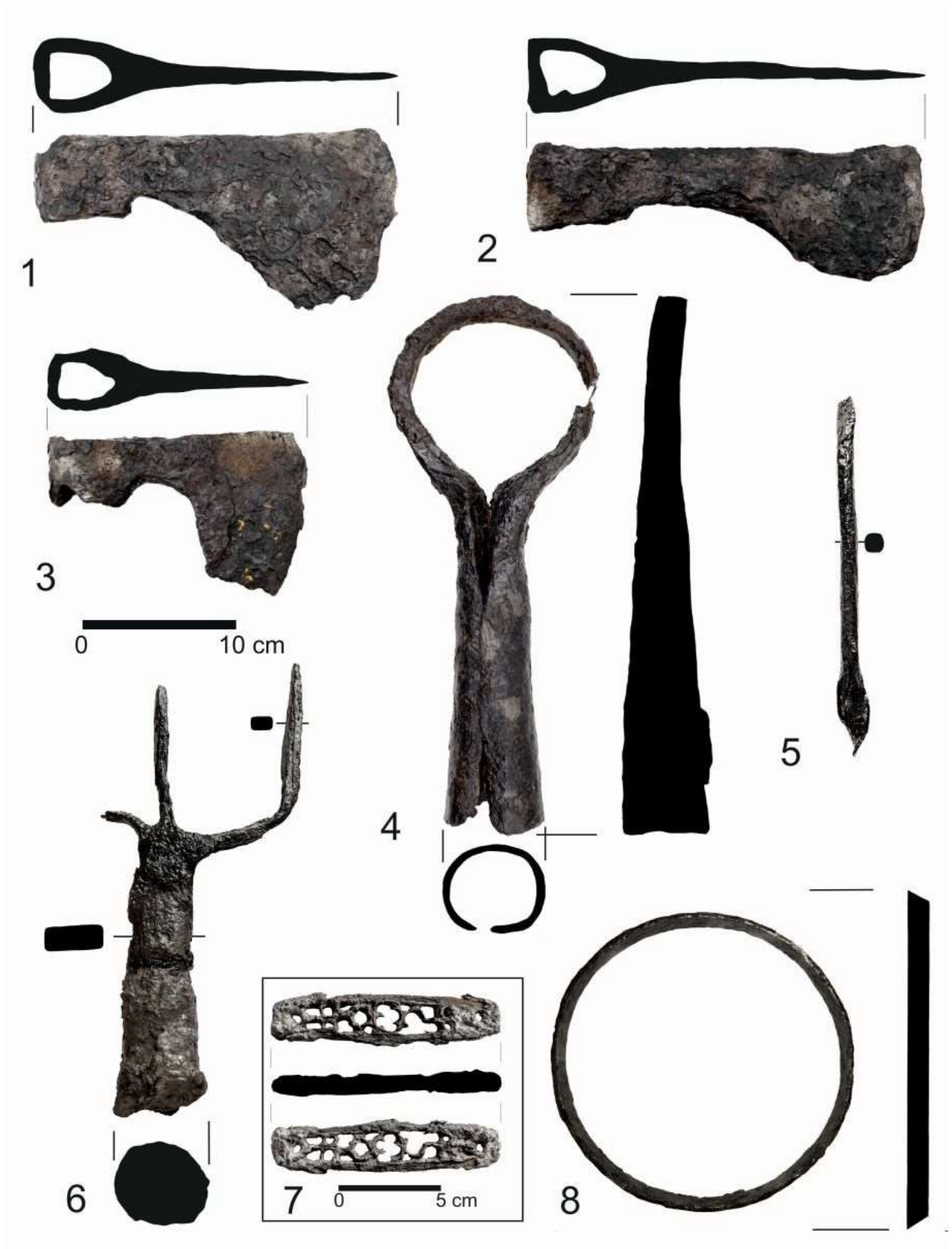

il. 235. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów

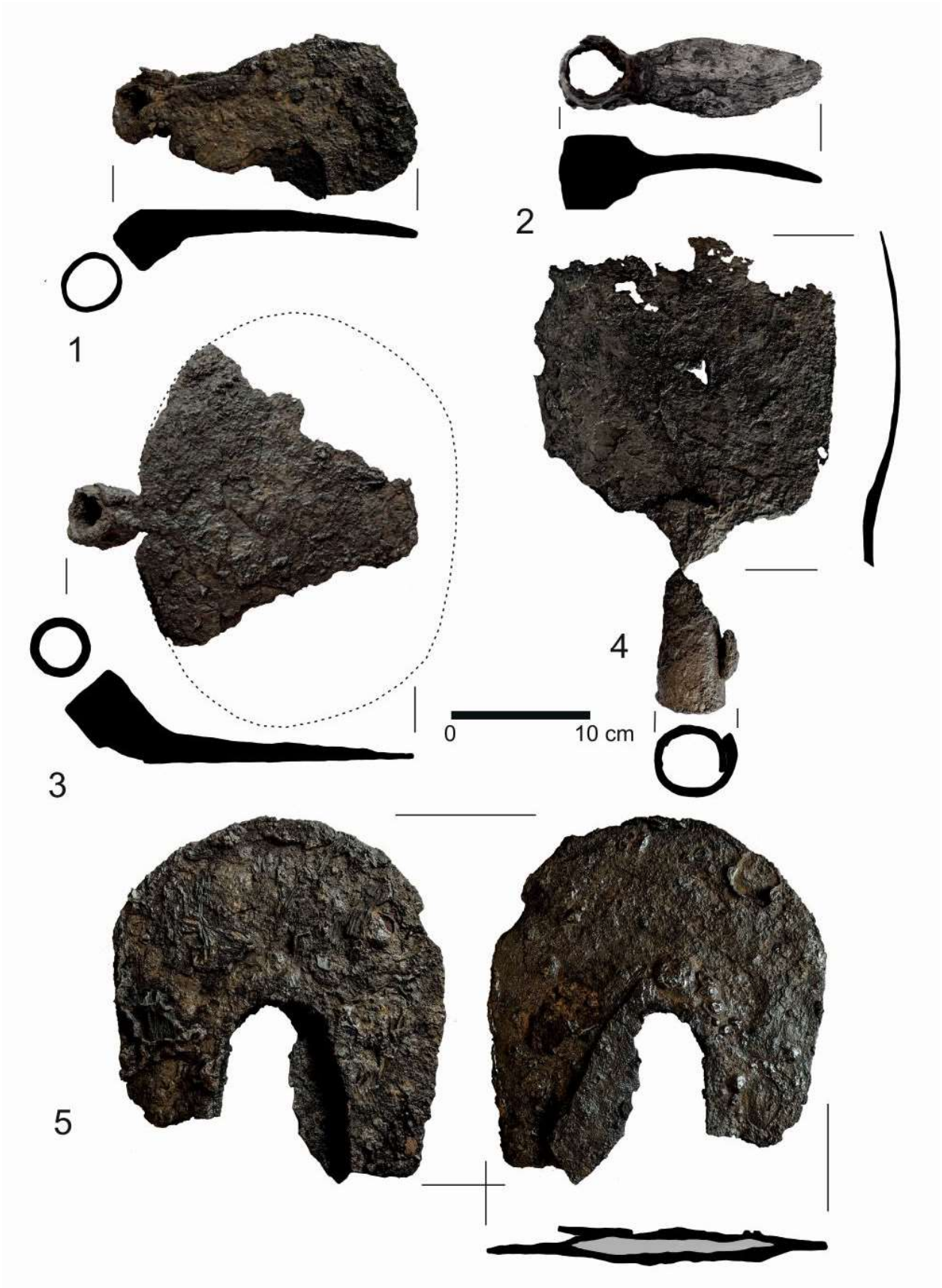

il. 236. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów

J. Literatura:

AB, 1930, Jg. 5, Nr. 7, s. 117; AB, 1933, Jg. 8, Nr. 3, s. 57; Scheitza P. (1931), *„Aus der Vergangenheit von Koslow”*, Oberschelesien im Bild nr 38 (27.11.1931); Galasińska-Hrebenda H. (1971), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 63-64; Bagniewski Z., E. Tomczak (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, s. 206-208; Pierzak J., Rozmus D. (1997), *Gródek rycerski w Kozłowie, gm. Sośnicowice*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XI-XII, Gliwice, s. 21-37; Błaszczyk J., Pierzak J. (2003), *Grodziska średniowieczne na ziemi gliwickiej. Najnowsze prace ewidencyjno-pomiarowe i weryfikacyjne*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 345; Michnik M., Zdaniewicz R. (2012), *Badania ratownicze na stanowisku 1 w Kozłowie, województwo śląskie, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010*, Katowice, s. 152-166; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 88-91; Zdaniewicz R. (2013), *Elementy uzbrojenia na kaflach renesansowych z założeń dworskich w Kozłowie*, „Acta Universistatis Lodziensis. Folia Archeologica”, 29, Łodź, s. 270–277; Michnik M., Zdaniewicz R. (2014), *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*, Gliwice, s. 66-69; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 337; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 374-376; Zdaniewicz R., Michnik M. (2022), *Archaeological Survey of the Relics of Early Modern Manor Complexes in Kozłów in the Region of Upper Silesia*, “Fasciculi Archaeologiae Historicae” t. 35, Łodź, s. 71-91.
;

Łabędy
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-43/47, AZP: 96-44/71;

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Labant*, 1286 r.[1245];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1286 r.[1246];

B. Stanowiska w kontekście mikrosadniczym

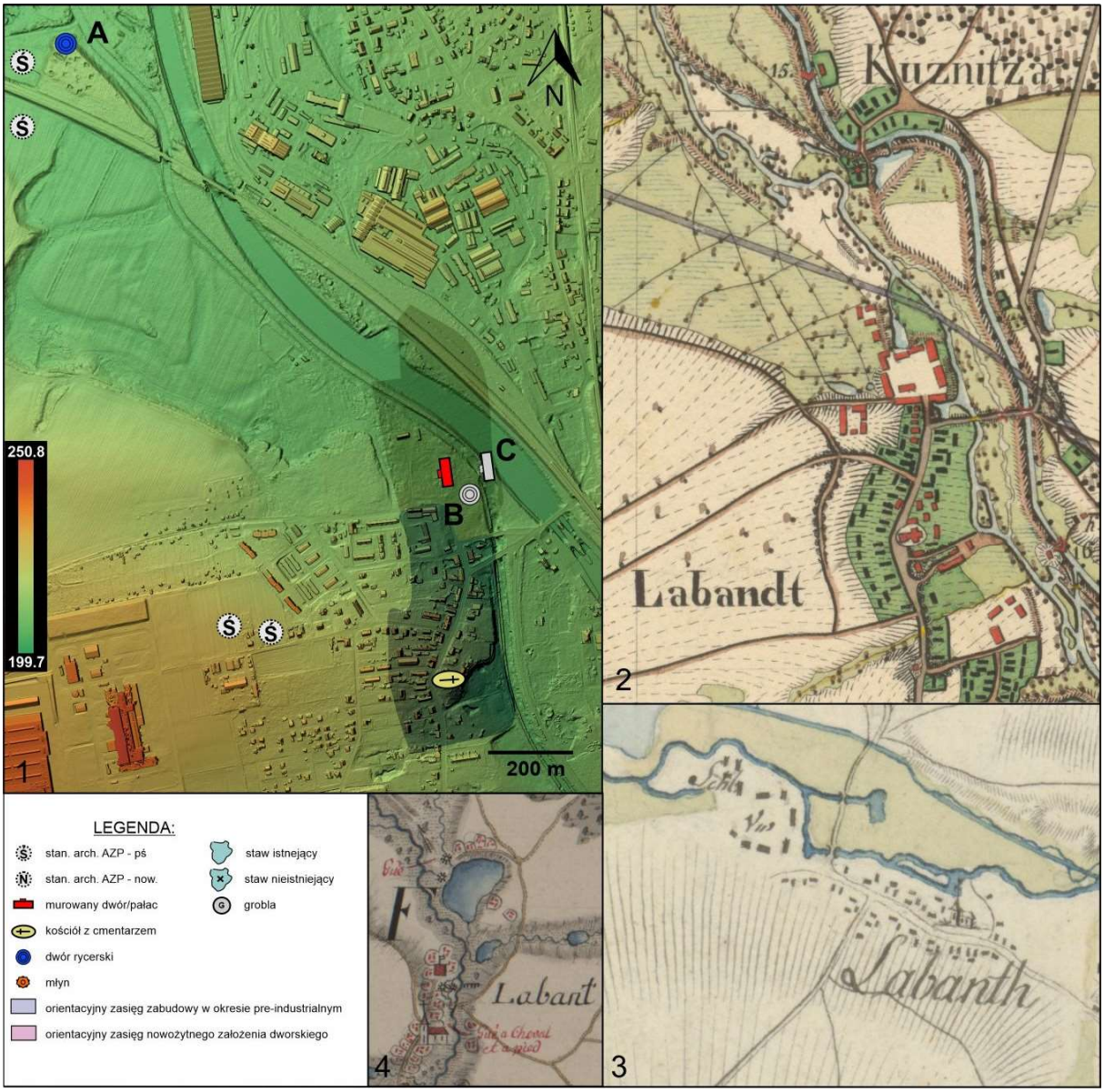

il. 237. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

[1245] DBU1, s. 52.
[1246] DBU1, s. 52.

W literaturze przedmiotu znane są trzy potencjalne lokalizacje średniowiecznych siedzib rycerskich, tj. relikty dworów na kopcu (stanowisko A i B) oraz relikty murowanego założenia mieszkalno - obronnego (zamku) – (stanowisko C).
Relikty pierwszego dworu rycerskiego (stanowisko A) położone ok. 1,5 km na NW od dzisiejszej zabudowy dzisiejszej dzielnicy Gliwic. Drugie, potencjalne stanowisko (stanowisko B) położone jest w N części osady, na terenie dawnego folwarku z pałacem. Trzeci obiekt to relikty nieistniejącego zamku/pałacu, wyburzonego w trakcie budowy Kanału gliwickiego w okresie przedwojennym.
Wieś w typie ulicówki, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż W krawędzi koryta rzeki Kłodnicy. W centralnej części wsi murowany kościół pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej, wzniesiony prawdopodobnie w XV w. r., a przebudowany w 1 poł. XVIII w.[1247]. W części N wsi ruiny nowożytnego folwarku z nieistniejących pałacem wzniesionym w 1870 r.[1248]. W obrębie dawnych rozłogów odkryto w trakcie AZP dwa stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 96-44/64-65 – osady otwarte).

C. Opis stanowisk

Stanowisko A
Relikty kopca, uznawanego za relikt grodziska są obecnie słabo czytelne terenowo, ze względu na silne przekształcenie terenu w okresie powojennym (budowa hałdy, przekop kanału odwadniającego, regulacja koryta rzeki Kłodnicy). Prawdopodobnie obiekt zniszczony w dużej mierze i obecnie przykryty pobliską hałdą zwałową. Na podstawie zdjęć archiwalnych i częściowych opisów można kopiec miał zapewne mniej więcej owalny w rzucie kształt i u postawy średnicę ok. 30 m, a części szczytowej ok. 13-15 m, a wysokość ok. 3-3,5 m powyżej poziomu u podstawy. Obecnie zachowany jest jedynie fragment pierwotnego założenia, w postaci niskiego, zerodowanego kopca o wymiarach ok. 10x15 m u podstawy i ok. 5x5 w obrębie kulminacji. Wysokość zachowana to ok. 1 m. Być może pierwotnie kopiec otaczał przekop (fosa) wydzielająca część terenu terasy rzeki z grodziskiem.

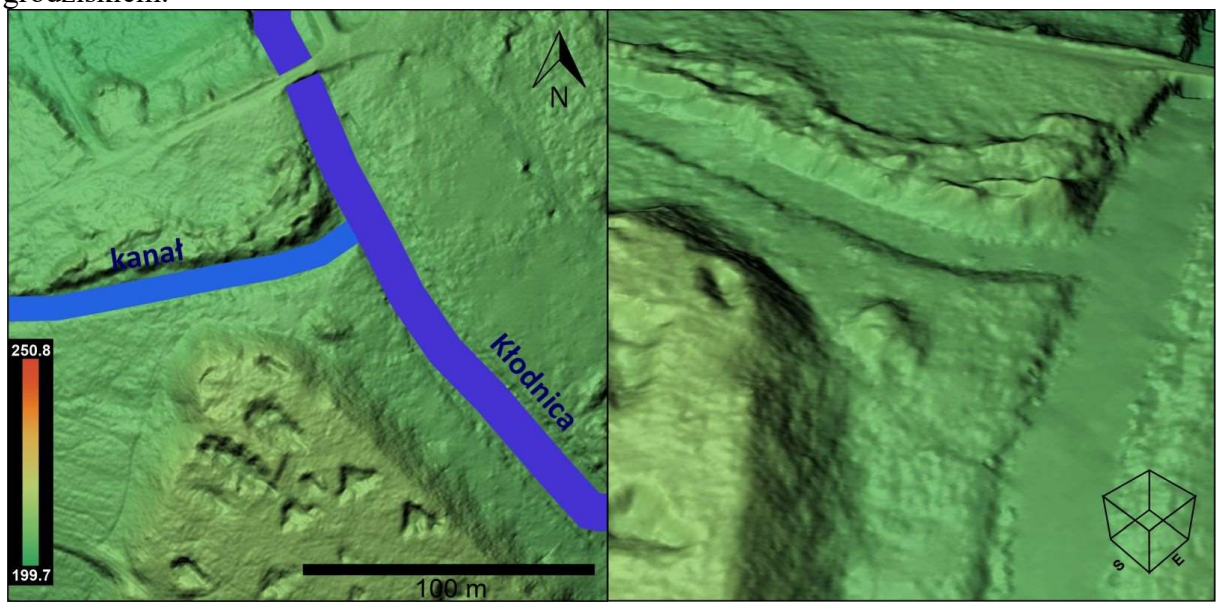

il. 238. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

[1247] KZS 6, s. 35-38
[1248] Siemko 2017, s. 47

Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XV w.(?);
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

Historia badań:

Powierzchniowe: Skalnik A., Pfützenreiter F, Raschke G., lata 20-30 te XX w.; Bagniewski Z., 1983 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: Bagniewski Z., Tomczak E, 1970 r., Michnik M., Zdaniewicz R., 2013 r.;
Inne: -;

Wyniki badań (zarys)

Podczas prac powierzchniowych przeprowadzonych w okresie przedwojennym w obrębie kopca i terasy rzecznej, na której był wzniesiony natrafiono na materiały ceramiczne. W 1934 r. w obrębie E części plateau zarejestrowano wkop rabunkowy, a w nim istnienie warstwy kulturowej z dodatkiem węgli drzewnych, co może stanowić dowód istnienia tu zabudowy. Prace wykopaliskowe przeprowadzono już w okresie powojennym, kiedy grodzisko uległo w dużej mierze zniszczeniu i zachowana była jedynie jego znikoma część. W trakcie badań w 1970 r. założono wykop sondażowy, w którym nie odkryto warstwy kulturowej, a jedynie pojedyncze fragmenty ceramiki. W trakcie prac sondażowych w 2013 r. założono 3 wykopy sondażowe w obrębie kulminacji oraz jego podstawy. Natrafiono na warstwy nasypowe, świadcząc o silnym przekształceniu terenu w czasach współczesnych. Odkryto pojedyncze ułamki naczyń, zalegające jednak we wtórnych nawarstwieniach.

Fotografie archiwalne:

il. 239. 1. Grodzisko w Łabędach, lata 30-te XX w., 1: fot. od N; 2: fot. od SE

Fotografie i ilustracje archiwalne:

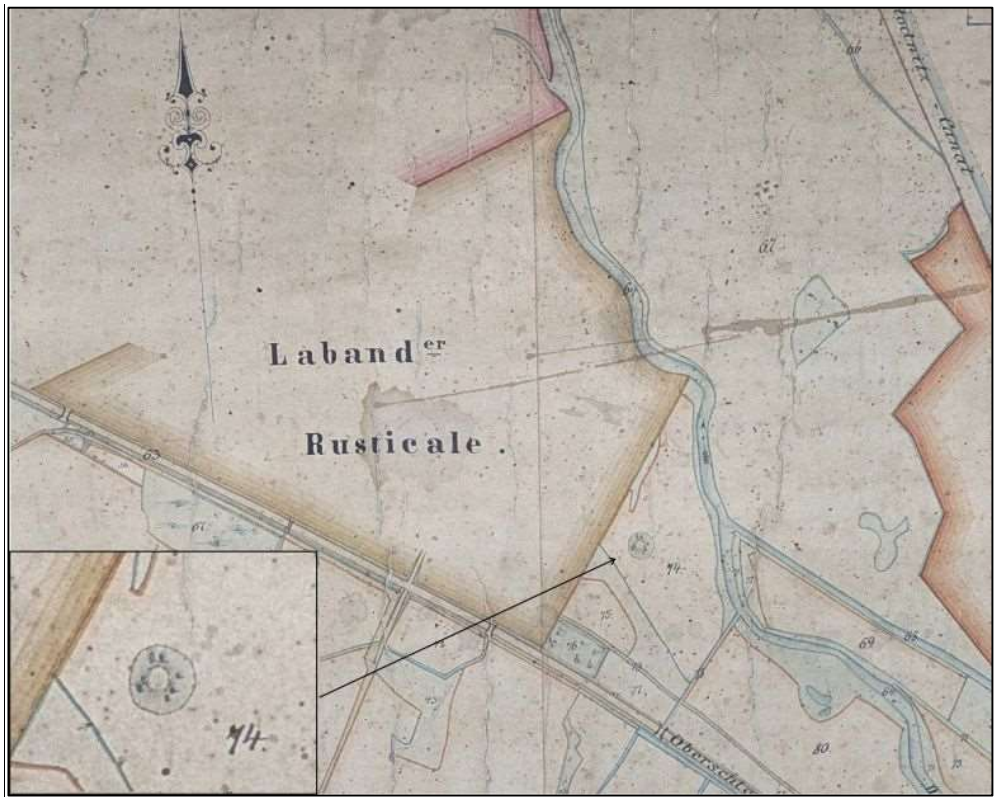

il. 240. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Łabęd z 1879 r., z zaznaczoną lokalizacją stanowiska A przed budową Kanału Gliwickiego

il. 241. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1970 r.

Fotografie współczesne:

il. 242. Stanowisko A w Łabędach, 1: fot. od S, 2: fot. od E

Materiały zabytkowe (wybór):

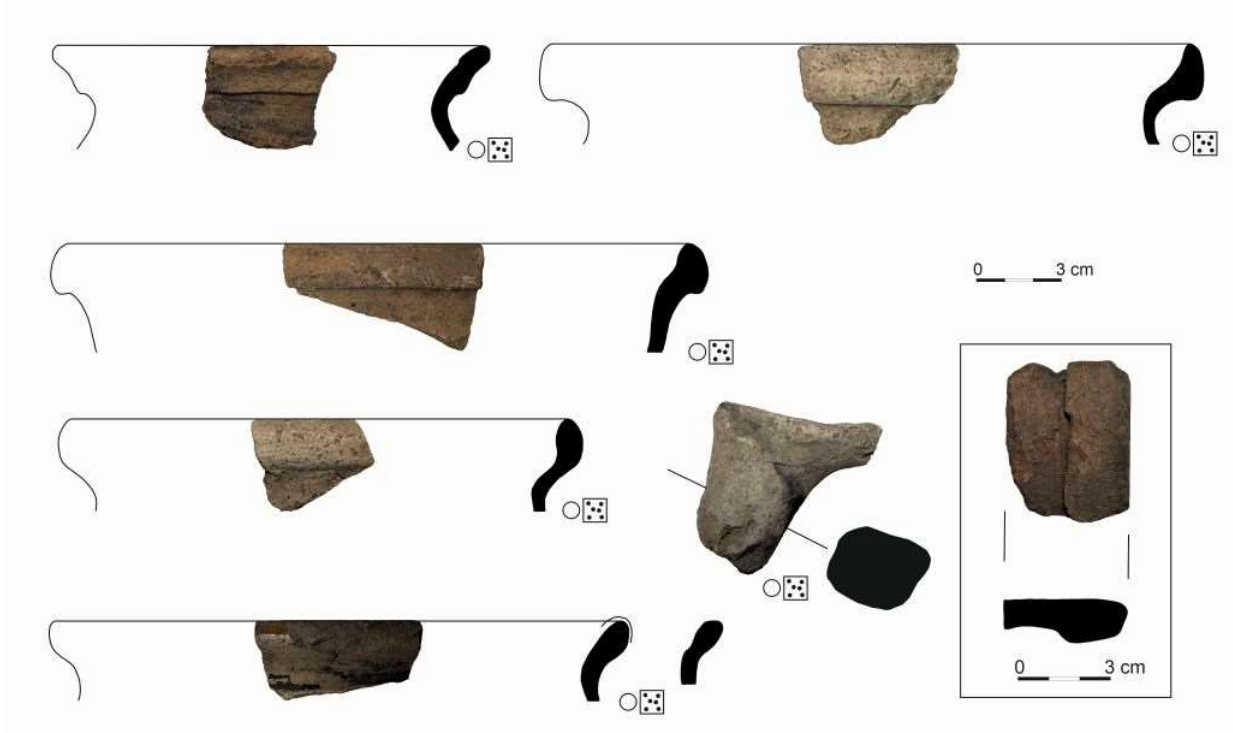

il. 243. Ceramika naczyniowa i fr. kafla, Łabędy, otoczenie st. A

Literatura:

AB, 1930, Jg. 5, Nr 6, s. 90; AB, 1936, Jg. 11, Nr 2, s. 65; Skalnik A. (1931), *Auf den Spuren der ältesten Bewohner unseres Kreises*, Haimatkalender für den Tost-Gleiwitz, s. 35-44; Galasińska-Hrebenda H. (1971), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 64; Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, Gliwice, s. 205-206; Michnik M., Zdaniewicz R. (2016), *Weryfikacja tzw. grodziska stożkowatego w Gliwicach-Łabędach (st.1), woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, Katowice, s. 106-111; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 353-354; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 378-379.

Stanowisko B

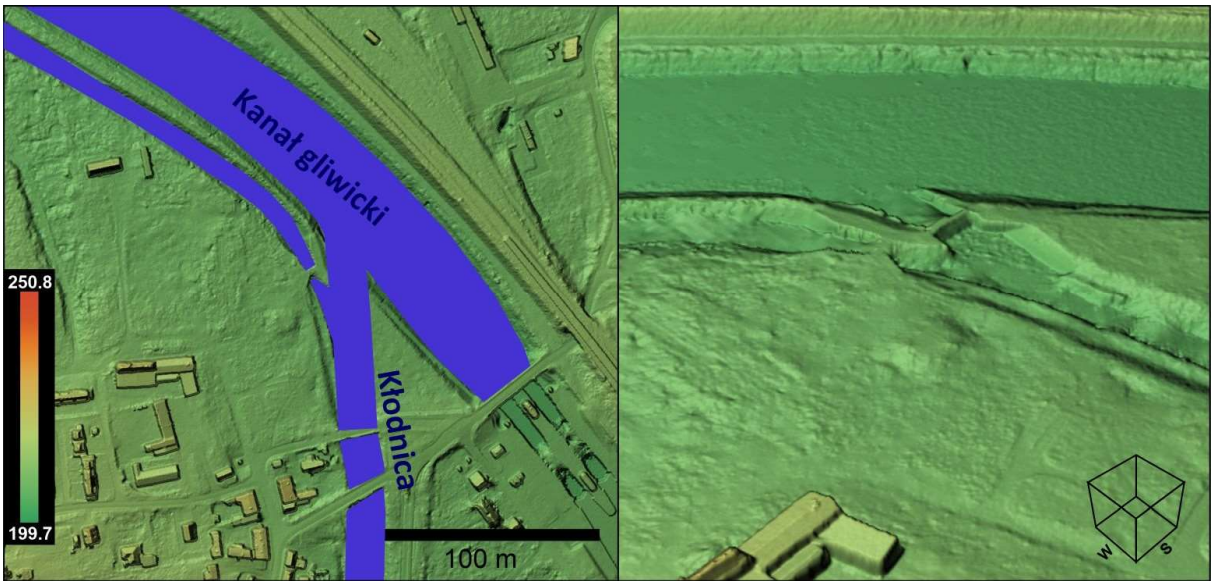

il. 244. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

Chronologia:

Chronologia (fazy): dwór na kopcu (?);
Chronologia na podstawie: -;

Historia badań:

Powierzchniowe: lata 20-30 te XX w.; Bagniewski Z., 1983 r.;
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: Bagniewski Z., Tomczak E, 1970 r.;
Inne: -;

Wyniki badań (zarys)

Relikt domniemanego kopca grodowego położony jest na terasie rzeki Kłodnicy, na terenie dawnego parku otaczającego wzniesiony w latach 30-tych XX w pałacu. W trakcie badań

weryfikacyjnych w 1970 r. nie natrafiono na warstwę kulturową. W zalegających płytko pod humusem przemieszanych nawarstwieniach odkryto nowożytny materiał ceramiczny oraz ułamki cegieł i zaprawy wapiennej (trudno bezpośrednio wiązać je z ewentualną zabudową kopca). Oprócz formy terenowej brak konkretnych podstaw merytorycznych, by uznać obiekt za pozostałość dworu rycerskiego. Jak dotąd nie natrafiono tu bowiem ani na żadne obiekty, ani zabytki archeologiczne, które mogłyby potwierdzić funkcję obiektu. Należy podkreślić, że teren został silnie przeobrażony przez liczne prace inwestycyjne w ostatnich dwustu latach, przede wszystkim budowę Kanału Gliwickiego. Nie wykluczone też, że obiekt stanowi naturalną, piaszczystą formę terenową, ukształtowaną np. w wyniku działalności koryta meandrującej rzeki, zachowaną w dawnym parku podworskim lub też sztuczny nasyp wzniesiony np. pod altanę (stanowisko B).

Fotografie współczesne:

il. 245. Stanowisko B w Łabędach, fot. od N

Literatura:

Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX , Gliwice, s. 205-206; Galasińska-Hrebenda H. (1971), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 64-65; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 354; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 380-381.

Stanowisko C

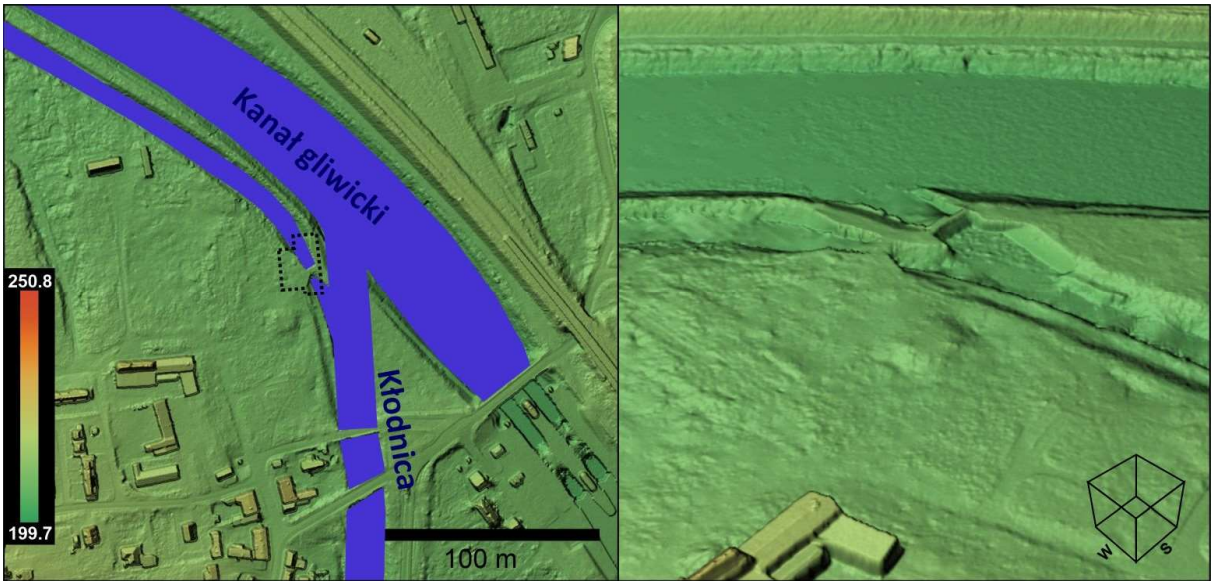

il. 246. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

Chronologia:

Chronologia (fazy): dwór murowany/zamek (?);
Chronologia na podstawie: źródła archiwalne, XV w.;

Historia badań:

Powierzchniowe: -;
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: -;
Inne: -;

Wyniki badań (zarys)

Nie jest znany pierwotny wygląd murowanego dworu/zamku w Łabędach. Prawdopodobnie część tego budynku wkomponowana została w bryłę pałacu rodziny Welczków wzniesionego ok. 1670 r.[1249]. Być może śladem po starszym założeniu była masywna przypora widoczna w jednym z narożników pałacu.

[1249] Siemko 2017, s. 46.

Fotografie i ilustracje archiwalne:

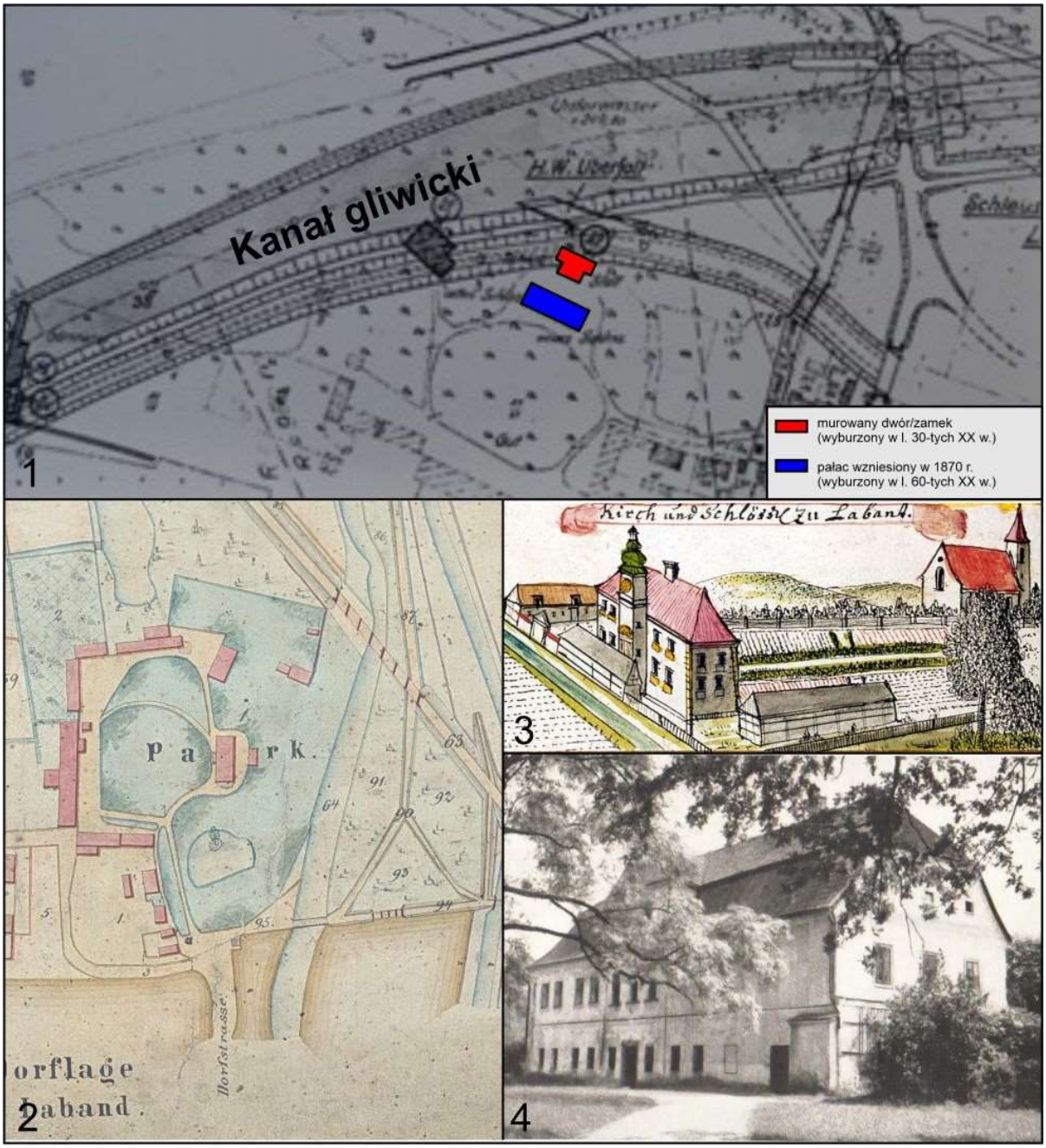

il. 247. Stanowisko C w Łabędach, 1: Fragment projektu kanału gliwickiego z zaznaczonym wyburzonym budynkiem murowanego dworu/zamku w Łabędach oraz nowym pałacem wzniesionym w 1870 r.; 2: Budynek dworu/zamku wraz z folwarkiem, z domniemanym kopcem po dworze rycerskim? (stanowisko B) na fragmencie mapy katastralnej Łabęd z 1879 r.; 3: Dwór/zamek w Łabędach na ilustracji F. B. Wernera z z ok. poł. XVIII w.; 4: Budynek dworu/zamku w Łabędach na fotografii z lat 30-tych XX w.

Literatura:

Siemko P. (2017), *Zamek rycerski w Łabędach*, (w:) Łabędy Dzieje miejscowości i parafii, Hanich A., Rosenbaum S.; Tracz B, Górecki P. (red.), Gliwice-Łabedy, s. 41-48; Siemko P. (2022), *Siedziby rycerskie na ziemi gliwickiej*, Katowice, s. 89-93.

Mikulczyce (Zabrze)
pow. zabrzański, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-45/26

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Miculczicz*, 1304 r.[1250];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1304 r.[1251];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie dobrze czytelny terenowo. W przybliżeniu owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 34-35 m, a części szczytowej ok. 13-15 m. Wysokość to obecnie ok. 6 m powyżej poziomu u podstawy. Kopiec powstał w wyniku odcięcia przekopem od rozległej terasy nadzalewowej górującej nad doliną Potoku Mikulczyckiego, a następnie zapewne dodatkowego pogłębienia terenu u jego podstawy w formę fosy. Kulminacja kopca jest obecnie wypłaszczona, lecz nierówna, z licznymi śladami po wkopach.

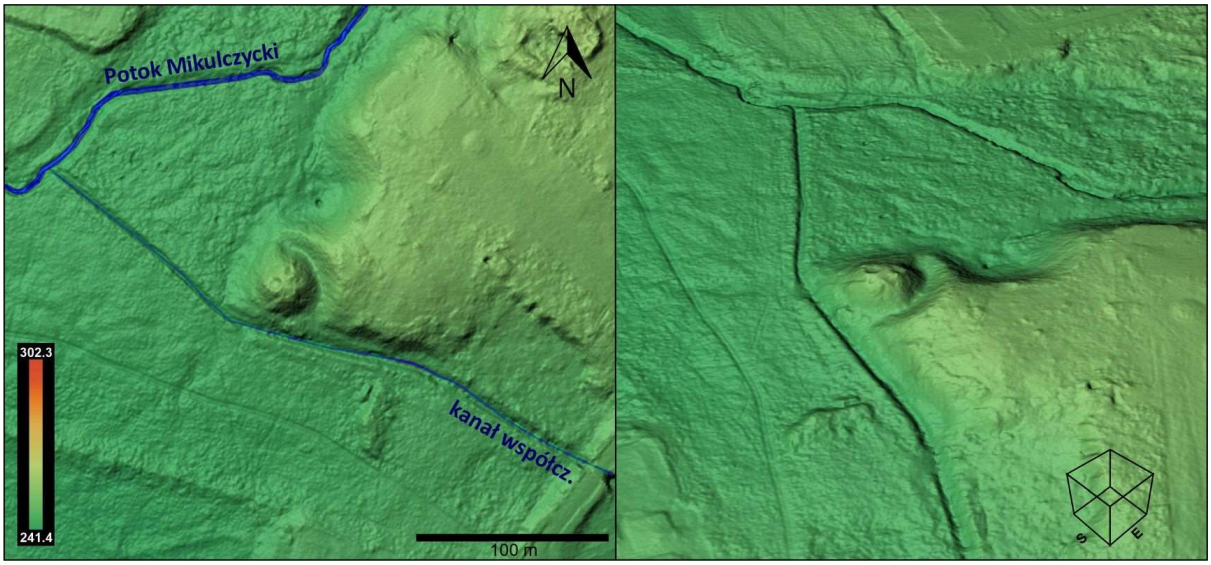

il. 248. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV- 1 poł. XV w.?; ślady osadnictwa XVII-XIX w;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie OSL grudy polepy konstrukcyjnej (próba: wykop 3/2004, ob. 2; wynik datowania: 1364+/-41[1252].

D. Historia badań:
Powierzchniowe: Raschke G., 1933 r.; Malinowska H r.., Wojciechowska H., 1984 r.;
Geofizyczne: Furmanek M., 2018 r.;
Wykopaliskowe: Pierzyna W., lata 1970-72; Ginter B., 1972 r., Kosmala T, 2004 r., Zdaniewicz R.,2018 r.;
Inne: Scheitza P., 1931 r.; znaleziska luźne z 1 poł. XX w.;

[1250] CDS 16, s. 54.
[1251] CDS 16, s. 54.
[1252] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. A. Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badawczych w latach 1970-72 i 2004 założono łącznie sześć wykopów sondażowych, dzięki którym przebadano dużą część górnego plateau grodziska oraz w niewielkim stopniu także stok kopca ziemnego i przekop u jego podnóża od strony E (fosę). Na *pleatau* kopca odkryto pozostałości spalonych belek, stanowiących wraz z polepą relikty budynku mieszkalnego na planie prostokąta, dół po słupie oraz warstwę kulturową, związaną z użytkowaniem obiektu. Odkryto ułamki ceramiki naczyniowej i kafli piecowych, przedmiotów żelaznych, m.in. grotów bełtów do kuszy, świadczących być może, że przyczyną zniszczenia był atak zbrojny.
W trakcie badań w latach 70-tych oraz 2018 r. badaniami objęto również przekop – fosę u podstawy kopca od strony N i E. Miała ona szerokość dochodzącą miejscami do 3,5 m i nieckowaty przekrój i głębokość dochodzącą do ok. 1 m poniżej dzisiejszego poziomu.
Druga fazę użytkowania wiązano z wykorzystaniem obiektu już w czasach nowożytnych. Wyznaczona ona została głownie na podstawie znalezisk materiałów ceramicznych. W tej fazie dokonano umocnienia zewnętrznego stoku fosy brukiem kamiennym, zabezpieczającym przed nadmierną jego erozją. *Pleteau* kopca nie było jednak wykorzystane pod zabudowę, a przekop służył jako miejsce utylizacji odpadów z dworu wzniesionego obok w XVII w. Badania nieinwazyjne przeprowadzone w celu potwierdzenia istnienia reliktów ewentualnej zabudowy średniowiecznej w otoczeniu gródka nie potwierdziły istnienia podgrodzia gospodarczego, a odkryte anomalie podpowierzchniowe wiązać można z nowożytnym zagospodarowaniem terenu.

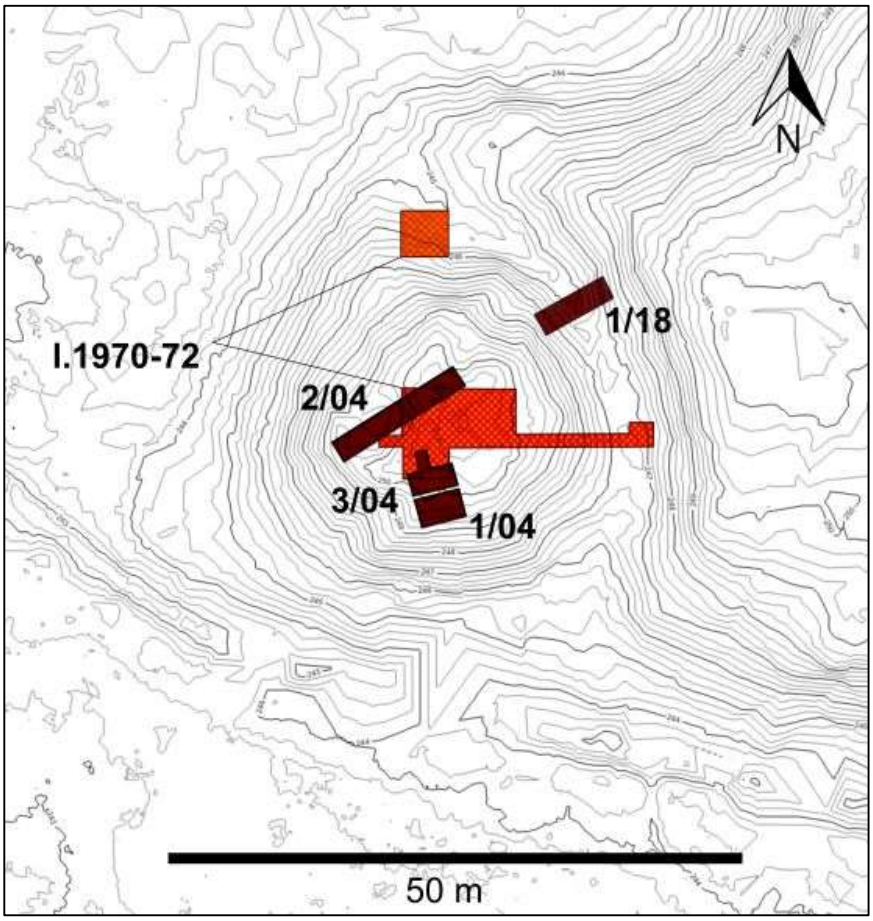

il. 249. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1970-72, 2004 i 2018

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

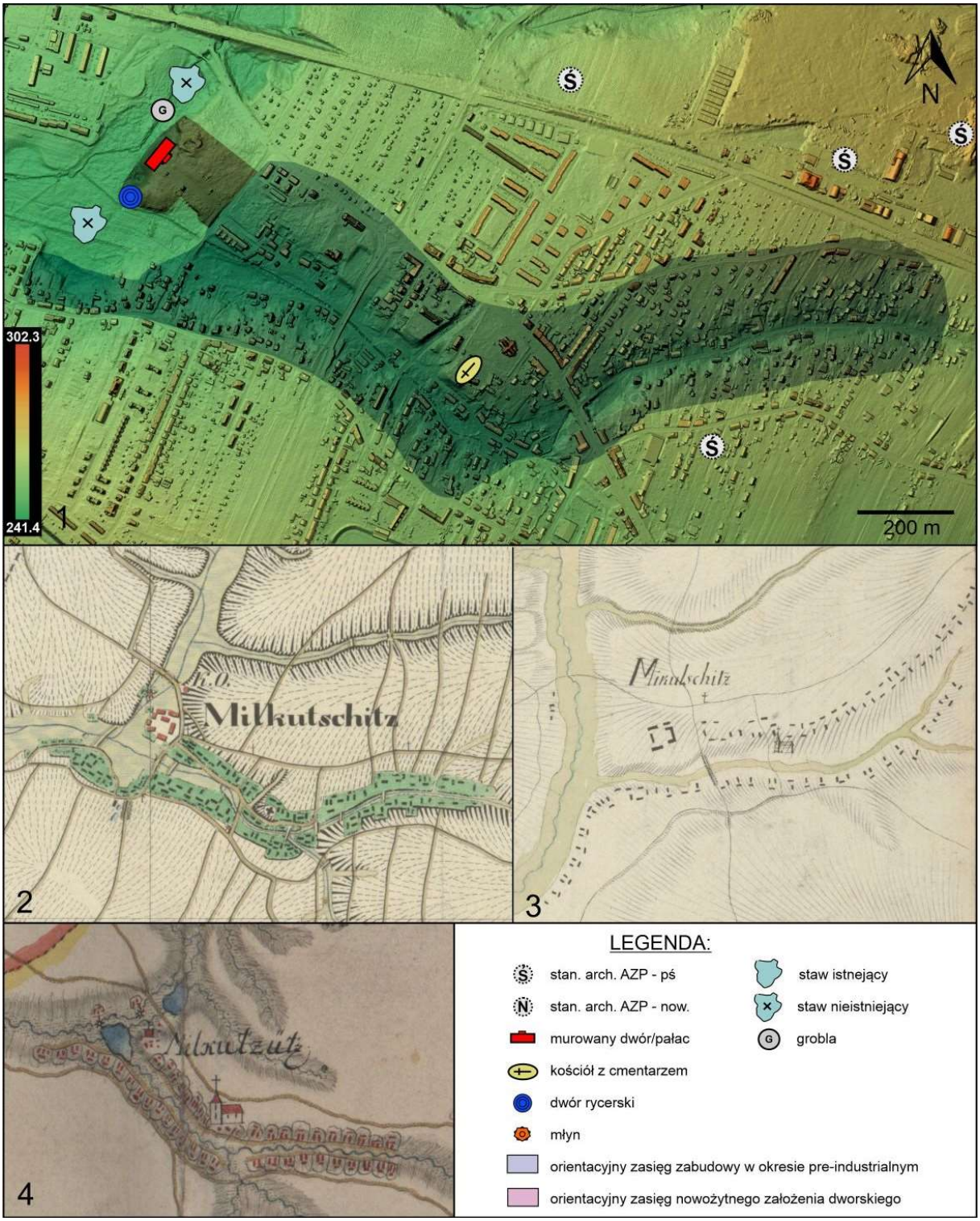

il. 250. 1.Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na NW krańcu dzisiejszej zabudowy dzielnicy miasta Zabrza. Wieś w planie zbliżonym do łańcuchówki (?), pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż lokalnego cieku wodnego. W odległości, ok. 1

km na SE znajdował się drewniany kościół pw. św. Wawrzyńca, wzniesiony prawdopodobnie w 1530 r., obecnie nieistniejący[1253]. W przebiegu koryta Potoku Mikulczyckiego czytelne stawy i groble, o trudnej do ustalenia metryce. W NW części wsi pozostałości nowożytnego folwarku z pałacem wzniesionym prawdopodobnie w latach 60-tych XVII w r.[1254]. W obrębie wsi i rozłogów, odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 96-45/23-25, 27 – punkty osadnicze).

G. Fotografie archiwalne:

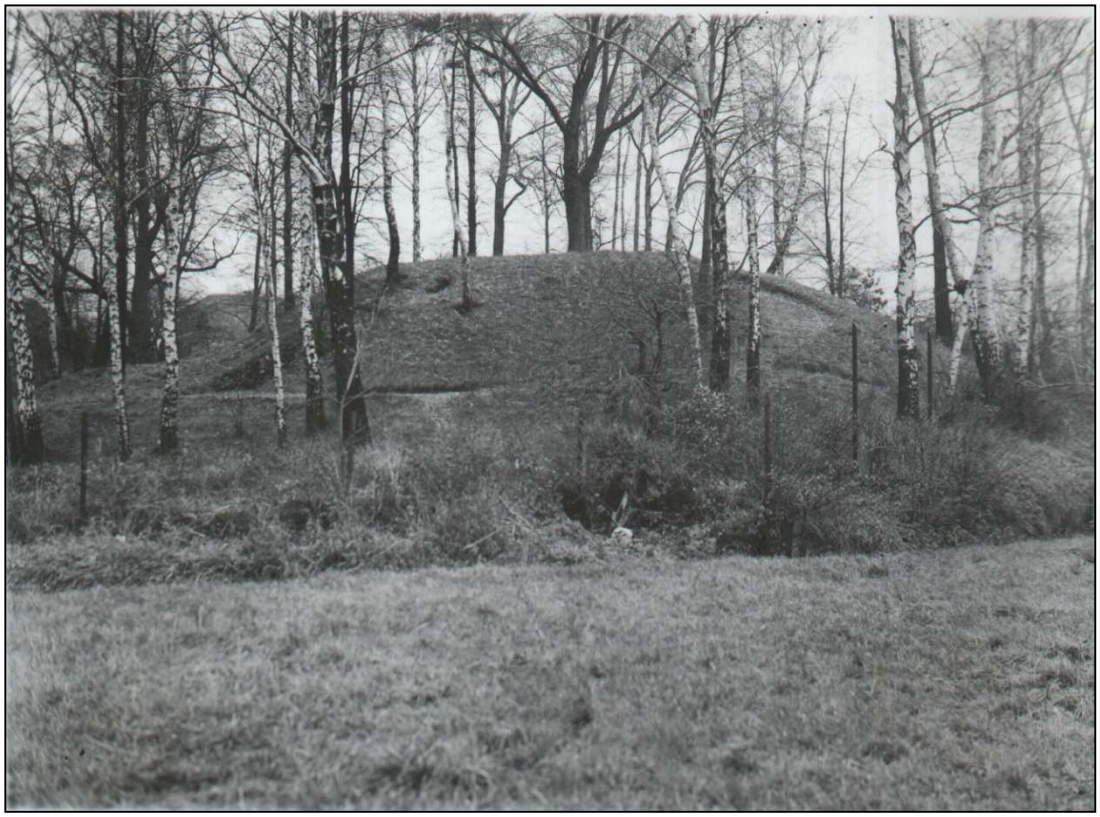

il. 251. Grodzisko w Mikulczycach, fot. od SW

[1253] Szczech 1995, s. 3.
[1254] Kostorz 1999, s. 92.

H. Fotografie współczesne:

il. 252. Grodzisko w Mikulczycach, fot. od S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

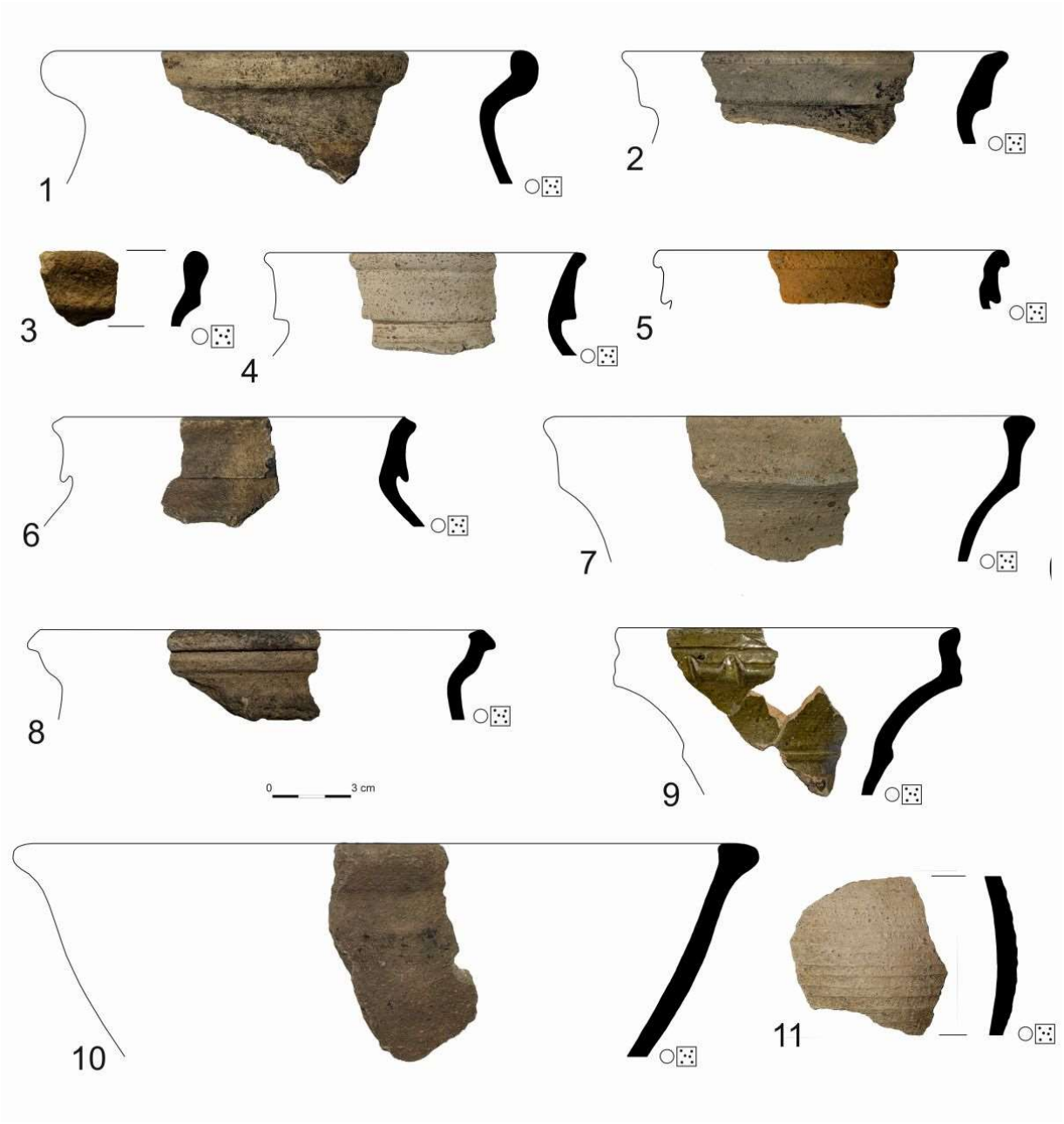

il. 253. Ceramika naczyniowa, Mikulczyce

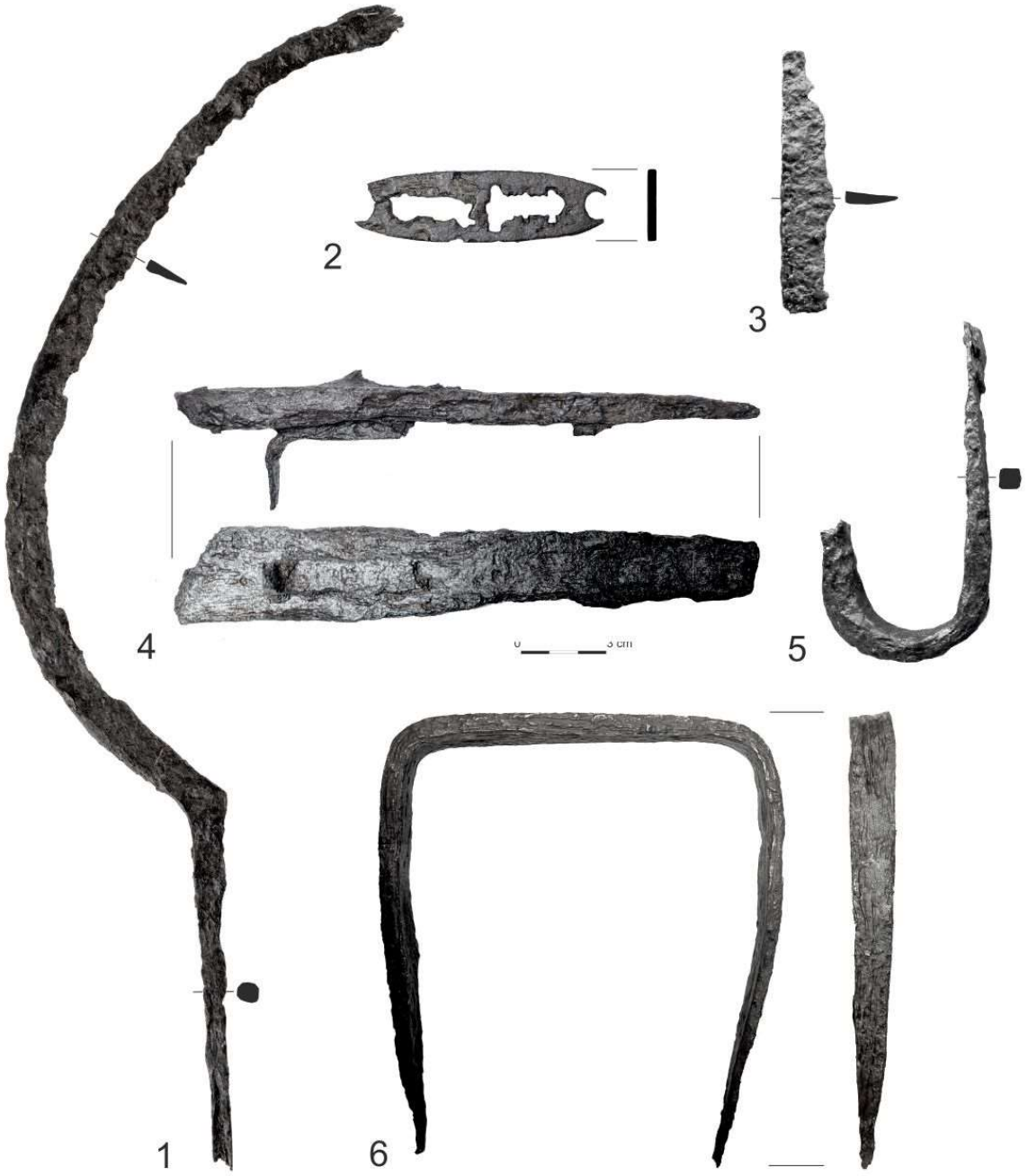

il. 254. Zabytki metalowe, Mikulczyce

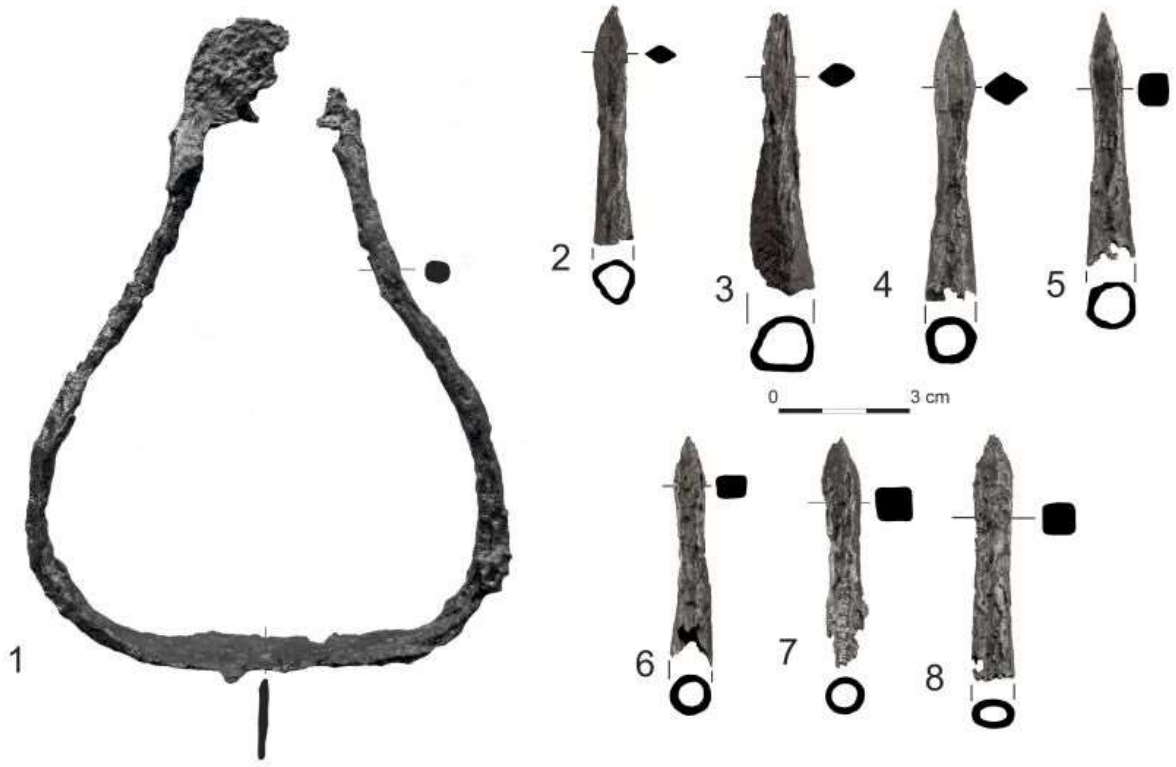

il. 255. Zabytki metalowe, Mikulczyce.

J. Literatura:

AB 1933, Jg. 8, Nr 4, s. 91; AB, 1935, Jg. 10, Nr 6, s. 151; Pierzyna W. (1971), *Średniowieczny gródek rycerski w Zabrzu-Mikulczycach (st. 6),* Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na woj. Katowickie za lata 1966-70, Katowice, s. 60-61; Pierzyna W. (1971), *Wyniki badań na grodzisku w Zabrzu Mikulczycach*, Kroniki Miasta Zabrze, nr 4, Zabrze, s. 147-158; Kosmala T. (1999), *Średniowieczne rezydencje możnowładcze z Zabrza, Rokitnicy i Mikulczyc*, „Orbis Interior. Pismo muzealno-humanistyczne", vol. 1, s. 236-244; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka, Katowice, s. 90; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice 2012, s. 90; Walkowski S. (2015), *Struktura, elementy i krajobraz historyczny Biskupic, Mikulczyc i Rokitnicy (dzisiejszych dzielnic Zabrza w średniowieczu). Przyczynek archeologiczno-historyczno-geograficzny*, Rocznik Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie, 3/2015, s. 40-46; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017, s. 364-365; Zdaniewicz R. (2022), *Od epoki kamienia po początki rewolucji przemysłowej. Archeologiczne dziedzictwo kulturowe Zabrza na tle regionu górnośląskiego*, (w:) Zabrze przez stulecia. Monografia, Barciak A. (red.), Zabrze 2022, s. 342-349.

Pławniowice
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 95-42/52

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Plawniowic*, 1317 r.[1255];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1364 r.[1256];

B. Opis stanowiska:

Stanowisko położone na eksponowanym fragmencie terasy nadzalewowej – cyplu, na krawędzi pradoliny rzeki Kłodnicy. Obecnie teren znacznie przekształcony ze względu na budowę Kanału Gliwickiego oraz zbiornika Pławniowice. Prawdopodobnie w czasie budowy częściowemu zniszczeniu uległa również wspomniana terasa. Obecnie ma ona kształt trójkątny i wznosi się nad teren otaczający na wysokość ok. 9-10 m. Powierzchna górna jest obecnie wypłaszczona, a jej cześć południowa zajęta przez współczesną zabudowę wsi.

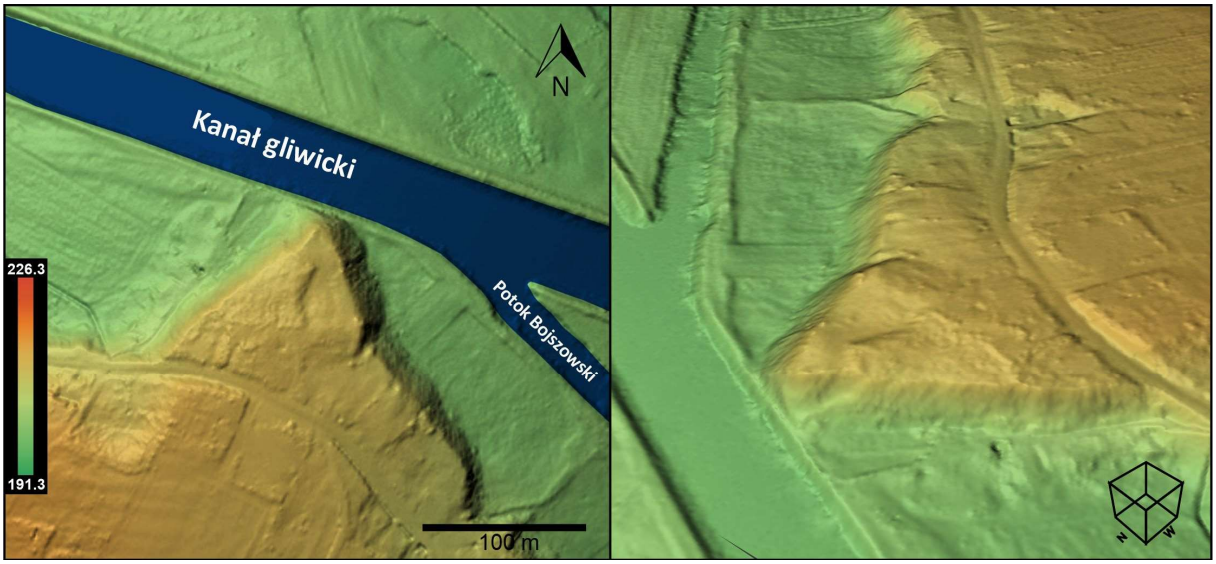

il. 256. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór rycerski XIV-XV w., dwór nowożytny XVI-XVII w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Pfützenreiter F., 1934 r.; Wojciechowska H, Wrzołek I., 1984 r.;
Geofizyczne: Wroniecki P., 2015 r.;
Wykopaliskowe: Wojciechowska H., lata 1968-69;
Inne: -;

[1255] Jungnitz 1904, s. 97.
[1256] CDS 2, s. 91.

E. Wyniki badań (zarys)

Pierwsze zabytki w obrębie stanowiska odkryto już w latach 30-tych XX w. W trakcie prac wykopaliskowych w latach 60-tych wykopami objęto zarówno sam cypel, jak też teren znajdujący się na południe (teren boiska szkolnego). Założono łącznie dwadzieścia wykopów badawczych (nr I-XX), przy czym w obrębie samej wysoczyzny jedynie jedenaście. W 1968 roku założono wykopy nr I-VI w części NW, na linii W-E, aż po skraj wysoczyzny od W. W 1969 r. wyznaczono wykopy nr VII-VIII w części wschodniej oraz wykopy XVIII-XX w części N, na końcu cypla.

W trakcie badań w centralnej części cypla natrafiono na relikty muru fundamentowego wykonanego z kamieni wapiennych na zaprawie wapiennej. Najpewniej wiązać go można z systemem obronnym założenia, na co wskazywał jego przebieg odkryty w wykopach, a także częściowo w podczas badań nieinwazyjnych przeprowadzonych we wschodniej części plateau. Bardzo duża ilość materiału zabytkowego z horyzontu XVI-XVII w. odkryta w trakcie badań wykopaliskowych skłania do tezy, że obiekt był wykorzystywany w tym czasie. W N części *plateau* natrafiono w trakcie badań wykopaliskowych na pozostałości fundamentów budynku, zapewne wieżowego, o owalnym kształcie. Na podstawie zachowanej częściowo dokumentacji polowej grubość muru w odsłoniętej części dochodziła do ok. 1m, a średnicę całego obiektu osiągała ok. 12-15 m. W jego otoczeniu zalegała duża ilość ułamków naczyń średniowiecznych, co wskazuje być może na jego metrykę.

W 2015 r. przeprowadzono badania geofizyczne terenu stanowiska i jego bezpośredniego otoczenia, odkrywając szereg anomalii podpowierzchniowych. Co ważne, prospekcja geofizyczna ujawniła w części SE wysoczyzny przypuszczalne relikty przejazdu bramnego, a w części E rozwalisko, zapewne omówionego muru kamiennego wieży, której relikty odkryto na krańcu cypla.

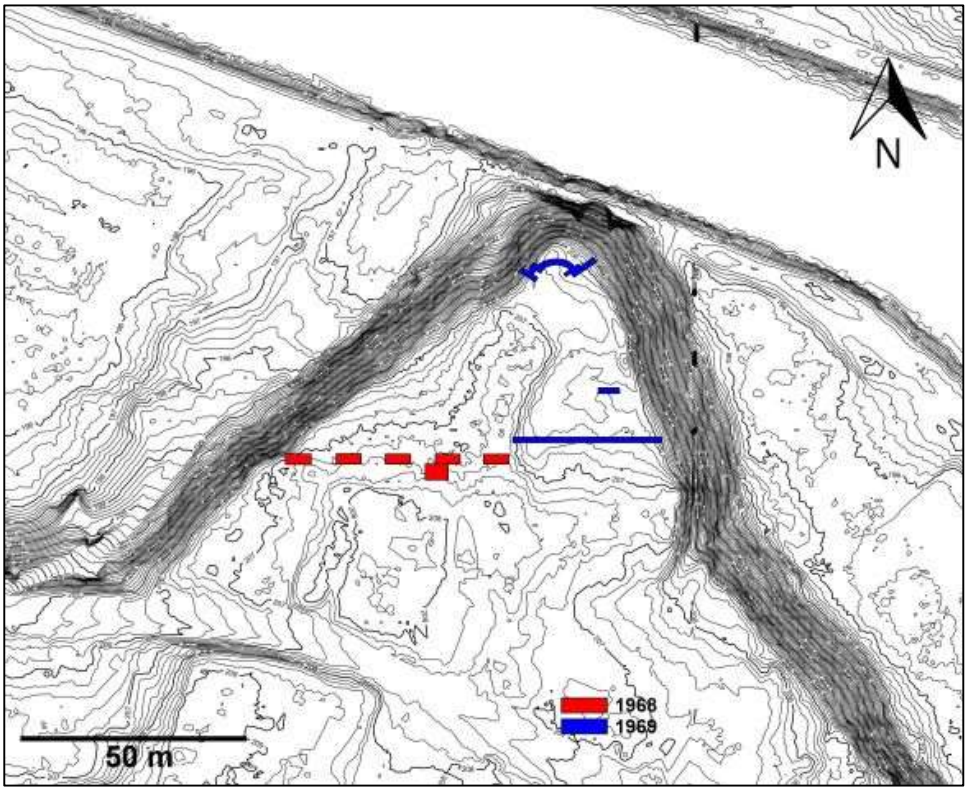

il. 257. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami w obrębie cypla z lat 1968-69

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

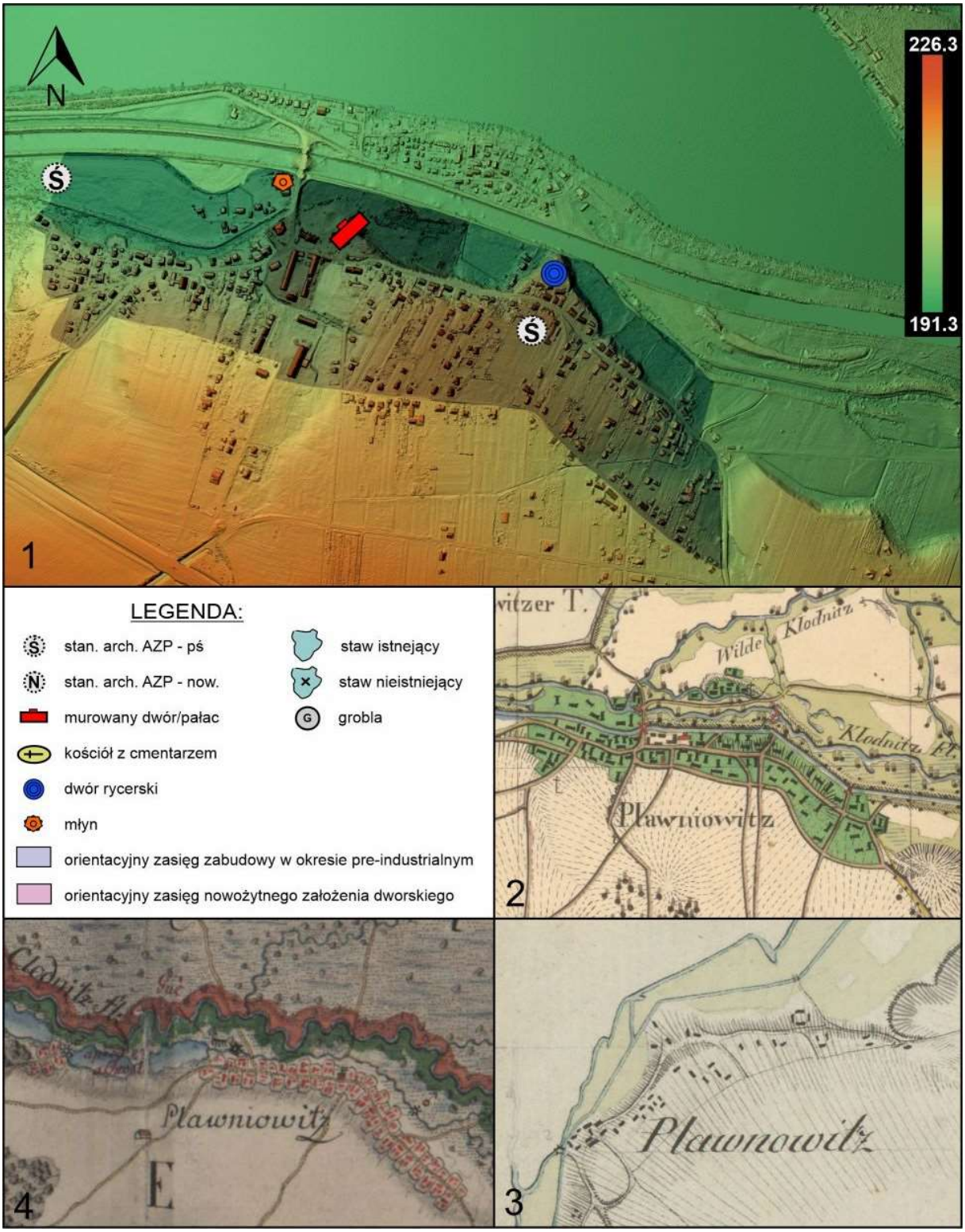

il. 258 1. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są w centralnej części od współczesnej zabudowy wsi. Wieś w typie wielodrożnicy, założona na planie nieregularnego prostokąta, pierwotnie

zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż terasy nadzalewowej doliny rzeki Kłodnicy. W przebiegu dawnego koryta rzeki w NW części wsi relikty dawnego młyna, o trudnej do ustalenia metryce. W części NW wsi pałac z kaplicą, zabudowaniami folwarcznymi, oficyną ze stajnią i wozownią oraz Domem Kawalera, wzniesionymi w latach 1884-85 r. w miejscu starszego założenia z XVIII w.[1257]. Brak wzmianek dotyczących istnienia we wsi kościoła.
W obrębie rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 95-42/50 i 51 – osady).

G. Fotografie archiwalne:

il. 259. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1981 r.

H. Fotografie współczesne:

il. 260. Teren stanowiska w Pławniowicach, fot. od góry

[1257] KZS 6, s. 55-56.

I. Materiały zabytkowe (wybór):

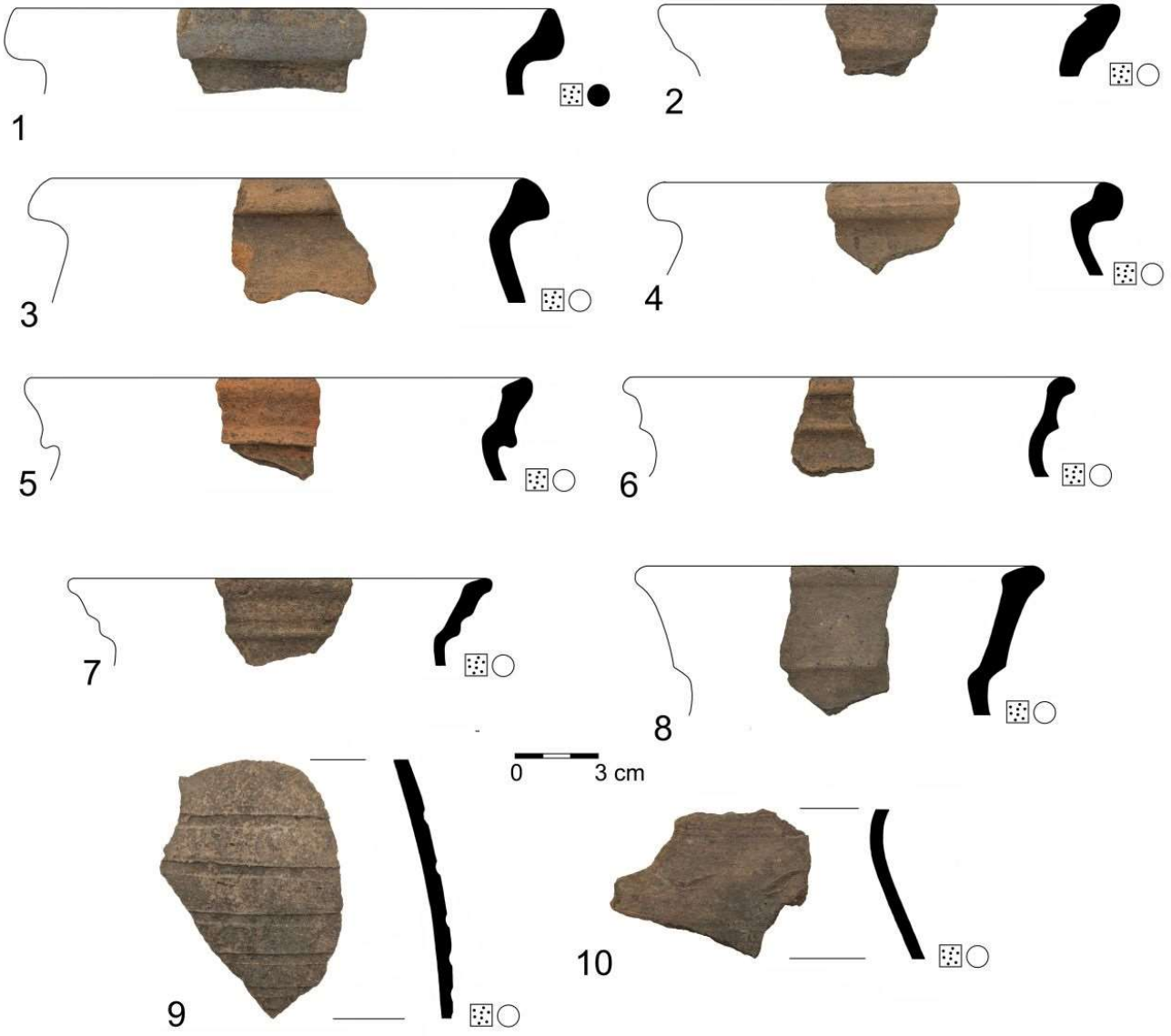

il. 261. Ceramika naczyniowa, Pławniowice, I faza

il. 262. Ceramika naczyniowa, Pławniowice, II faza

I. Literatura:

Wojciechowska H. (1696), *Badania wykopaliskowe w Pławniowicach w powiecie Gliwice w 1968 r.*, „Zeszyty Gliwickie" 7, Gliwice, s. 279–287; Wojciechowska H (1971), *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na stanowisku nr 6 w Pławniowicach w 1969 r.*, „Zeszyty Gliwickie" 8, Gliwice, s. 195–206; Michnik M., Zdaniewicz R. (2014), *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*, Gliwice, s. 74-75; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 390; Zdaniewicz R., Wroniecki P. (2018), *Zastosowanie metod geofizycznych w badaniach poszukiwawczych reliktów domniemanego średniowiecznego fortalicium w Pławniowicach, woj. śląskie*, Metody geofizyczne w archeologii polskiej, Spotkanie V, Toruń, s. 103-106; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 384-386; Zdaniewicz R. (2021), *W kwestii istnienia średniowiecznego „fortalicium" w Pławniowicach, pow. gliwicki*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 293-307.

Płużnica Wielka
pow. strzelecki, woj. opolskie
Obszar AZP: 94-42/2

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Plusniz*, 1299 r.; *Plusnitz majori*, 1302 r.[1258];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1417 r.[1259];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie bardzo dobrze czytelny terenowo. Mniej więcej owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 25-26 m, a części szczytowej ok. 21-22 m. Wysokość to obecnie ok. 1-1,5 m powyżej poziomu lustra wody w otaczającym kopiec rowie. Obiekt otacza od N, W i E okresowo mokra fosa, o szerokości dochodzącej do 6 m, a od S staw. Kopiec powstał zapewne w wyniku odcięcia przekopem od fragmentu krawędzi doliny bezimiennego potoku, będącego dopływem Potoku Toszeckiego.

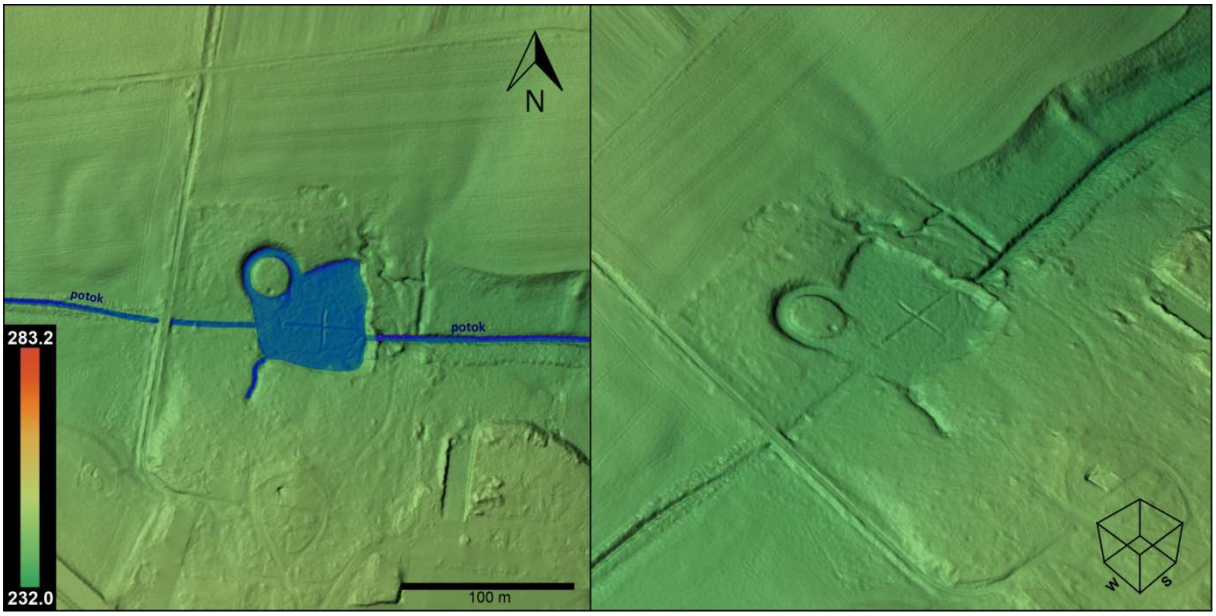

il. 263. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:
Powierzchniowe: Kaźmierczyk J., Macewicz K, 1957 r.; Bednarek M., 2007 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: Tomczak E., 1972 r.;
Inne: -;

[1258] CDS7/3, s. 278, CDS 16, s. 24.
[1259] SPPP, s. 220.

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań w 1972 r. założono wykop sondażowy, w którym odkryto warstwę kulturową o miąższości ok. 0,3-0,4 m. W trakcie eksploracji wykopu, a także na powierzchni *plateau* natrafiono na pojedyncze fragmenty ceramiki, fragmenty kafla oraz grudki polepy konstrukcyjnej.

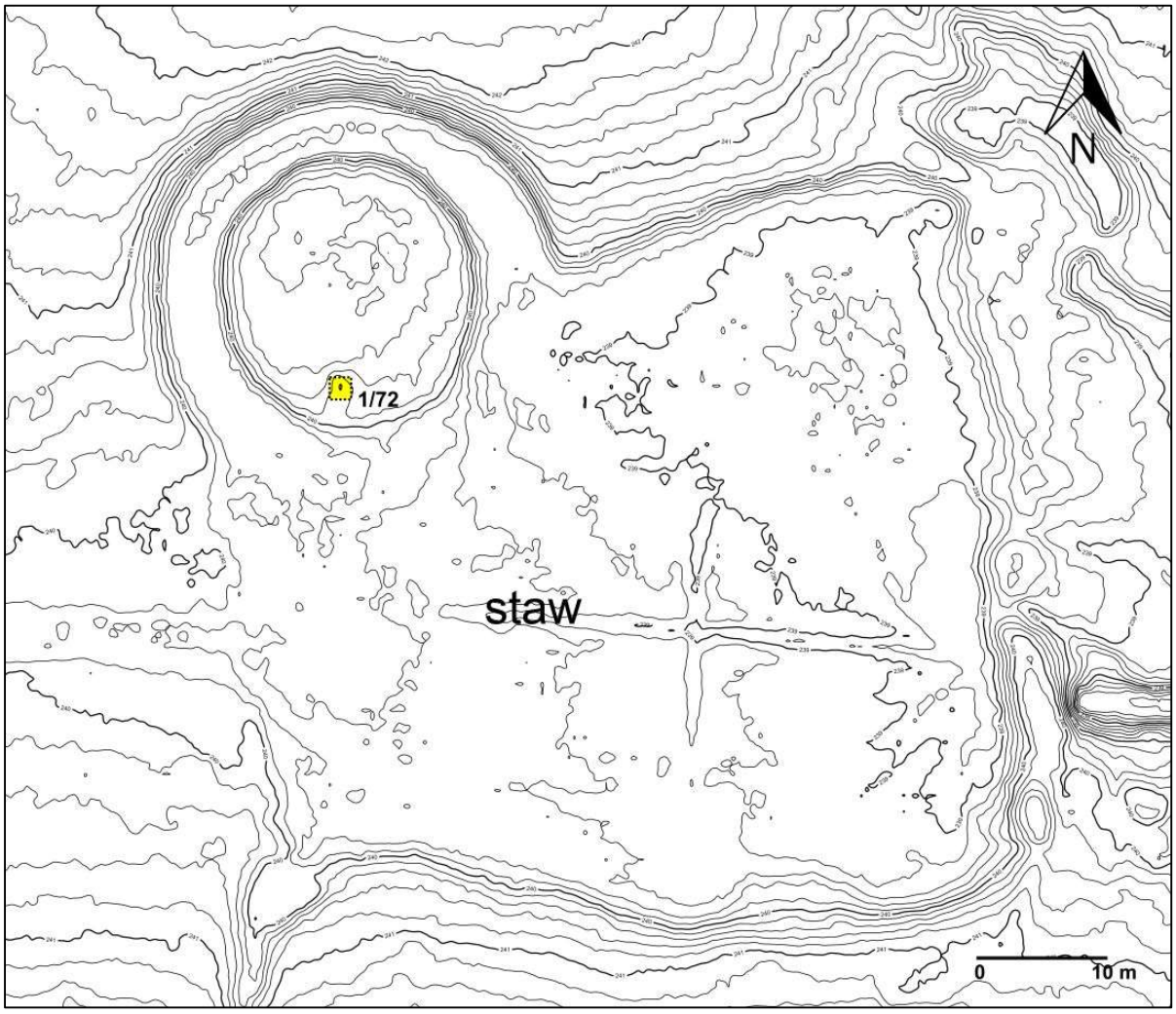

il. 264. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopu z 1972 roku

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

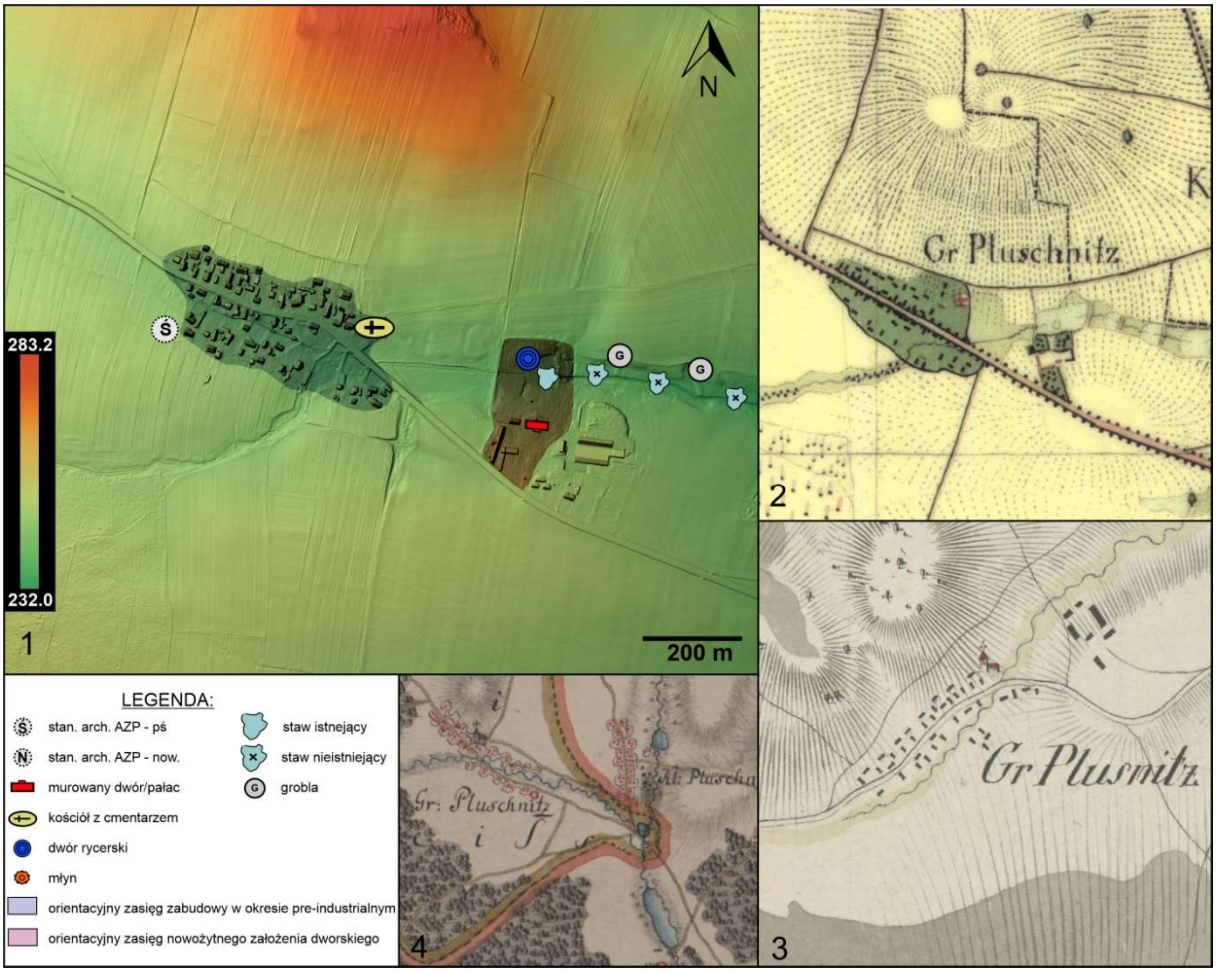

il. 265. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są w odległości ok. 400 na E od współczesnej zabudowy wsi. Wieś na planie niewielkiej ulicówki, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż drogi prowadzącej z Toszka do Błotnicy Strzeleckiej i dalej do Strzelec. Około 300 m na W od reliktów dworu znajduje się murowany kościół wzniesiony w XVI w.(?), w miejscu starszego, zapewne drewnianego pw. św. bp. Stanisława, który istniał we wsi już w 1335 r.[1260]. W przebiegu koryta rzeczki Potok Toszecki czytelne groble i stawy, o trudnej do ustalenia metryce. Na S od reliktów dworu ruiny nowożytnego folwarku z dworem wzniesionym w 1 poł. XX w. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 94-42/1 – osada otwarta).

[1260] KZS 7, s. 37.

G. Fotografie archiwalne:

-

H. Fotografie współczesne:

il. 266. Grodzisko w Płużnicy, fot. od W

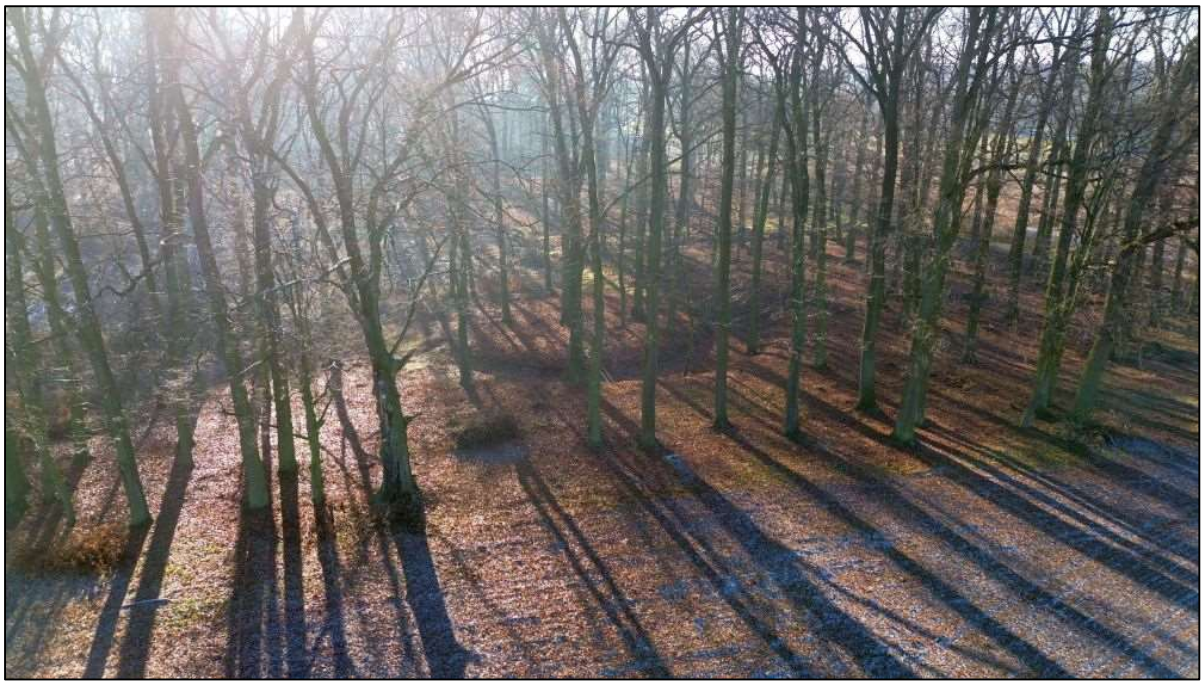

il. 267. Grodzisko w Płużnicy, fot. od SE

I. Materiały zabytkowe (wybór):

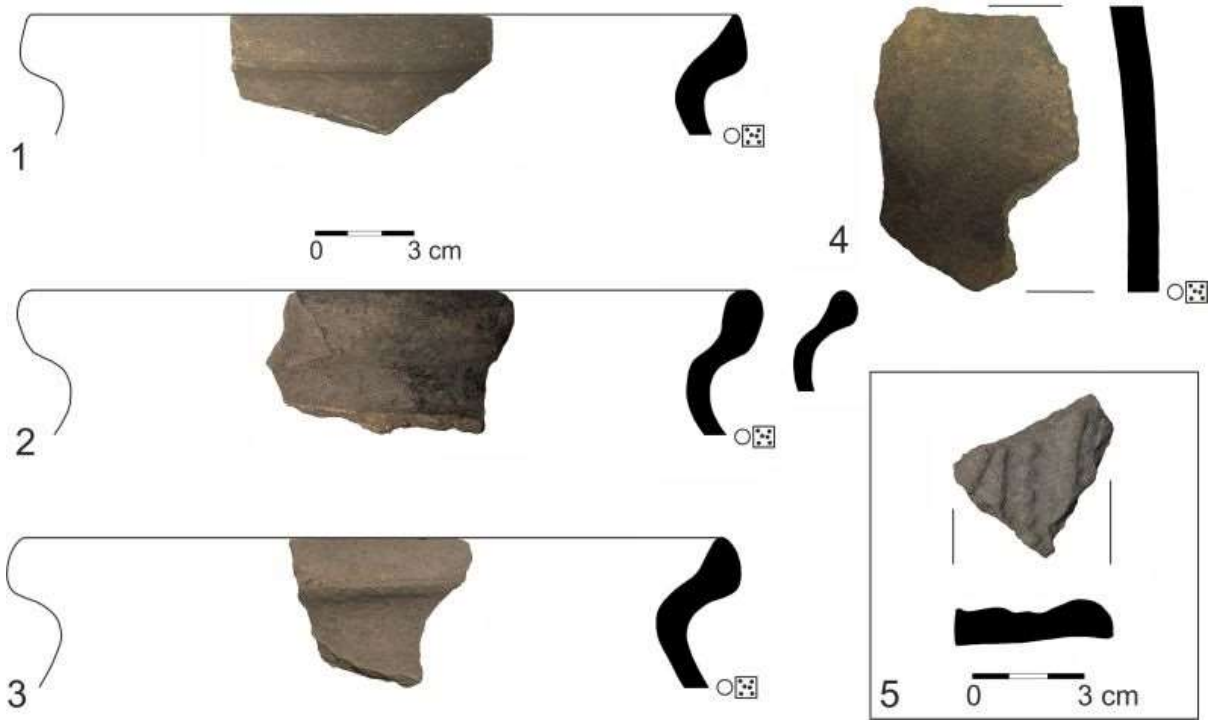

il.268. Ceramika naczyniowa i kafle, Płużnica Wielka

J. Literatura:

Söhnel H. (1896), *Die Burgwälle Schlesiens nach dem gegenwärtigen Stande der Forschung , Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, Bd. 6, s. 94; AB, 1935, Jg. 10, Nr. 4, s. 100; AB, 1935, Jg. 14, Nr 2, s. 81; Kozłowska W. (1956), *Wczesnośredniowieczne grody woj. opolskiego na tle warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Kwartalnik Opolski, r. 2, nr 1, Opole, poz. 149; Antoniewicz W., Wartołowska Z. (1964), *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław 1964, s. 40; Macewicz K., Wuszkan S. (1975), *Wykaz stanowisk badanych przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych na terenie woj. opolskiego w latach 1972-1973*, Silesia Antiqa, t. 17, Wrocław, s. 258; Kaźmierczyk. J., Macewicz K., Wuszkan S. (1977), *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole, s. 389-391; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), *Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka*, Katowice, s. 75; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 150-153; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017, s. 391-392; Zdaniewicz R. (2025a), *Bliżej Strzelec czy Toszka? Wieś Płużnica Wielka w dobie średniowiecza*, Rocznik Toszecki, nr 9, Toszek, s. 5-18.

Pniów

pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 95-43/2

A. Archiwalia:

Najstarsza informacja o osadzie: *Pnow*, pocz. XIV w.[1261];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1407 r. (?)[1262];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie bardzo dobrze czytelny terenowo. Mniej więcej owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 21-24 m, a części szczytowej ok. 8-9 m. Wysokość to obecnie ok. 6,5 - 7 m powyżej poziomu u podstawy. Od strony W, E i S obiekt otacza wyraźne obniżenie terenu, stanowiące relikt fosy otaczającej pierwotnie założenie. Od strony północnej teren jest wypłaszczony, aż do cieku wodnego. Kopiec powstał zapewne w wyniku odcięcia przekopem od terasy nadzalewowej górującej nad doliną wspomnianego cieku, a następnie pogłębienia terenu u jego podstawy w formę fosy. O ewidentnym pogłębianiu terenu otaczającego kopiec świadczyć może łukowaty nasyp czytelny szczególnie po W stronie założenia. Obiekt zniszczony częściowo wybieraniem pisaku w XX w.

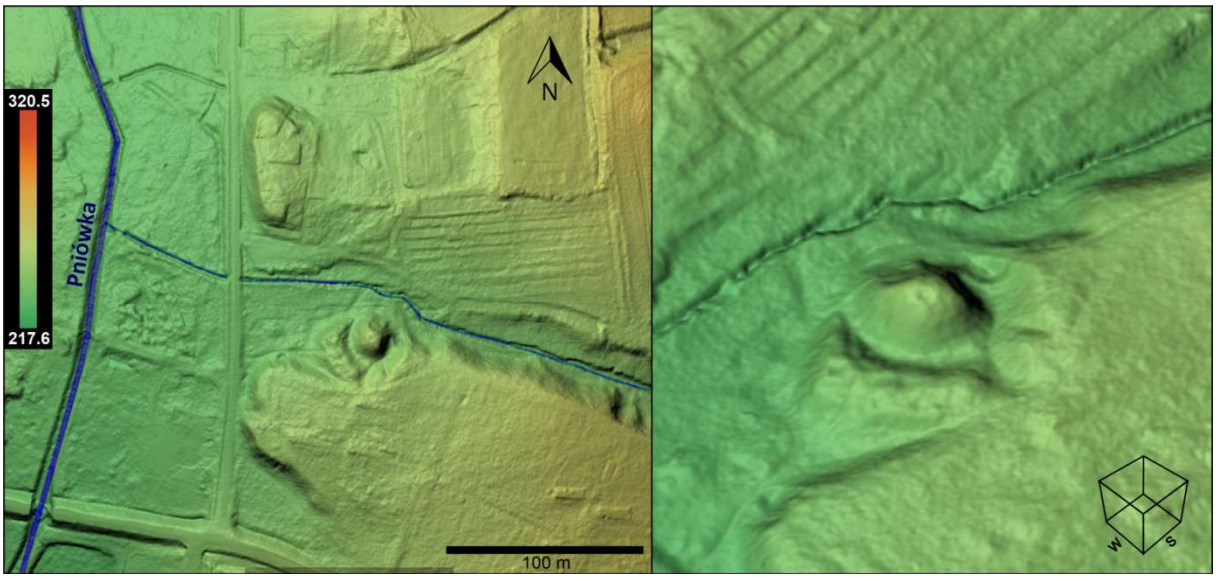

il. 269. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:

Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w.; ślady osadnictwa XVII-XVIII w;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r.;
Geofizyczne: Wroniecki P., 2015 r.;
Wykopaliskowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r., Michnik M., Zdaniewicz R., 2016 r., Zdaniewicz 2018 r.;
Inne: Scheitza P., 1931 r. ; znaleziska luźne z 1 poł. XX w.;

[1261] CDS 14, s. 95.
[1262] Woźny 2020, s. 258.

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań w 1970 r. założono wykop sondażowy, w którym odkryto warstwę kulturową o miąższości od 0,4-0,6 m, w której natrafiono na pojedyncze fragmenty ceramiki, grudki polepy i ułamek cegły gotyckiej. W 2015 r. wykonano badania geofizyczne, które ujawniły liczne anomalie w obrębie kulminacji kopca i jego bezpośrednim otoczeniu, w tym zarys wypełniska fosy. W trakcie badań w 2016 i 2018 rozpoznano wykopami sondażowymi niektóre z nich. W obrębie plateau kopca natrafiono na nikłe ślady zabudowy w postaci grud polepy konstrukcyjnej. Odciski belek obserwowane na części z nich świadczą iż mogła to być konstrukcja zrębowa, uzupełniona dodatkowo gliną. Jedynym uchwyconym podczas badań elementem obronnym grodziska była fosa, o szerokości dochodzącej miejscami do 6 m i nieckowatym przekroju, której dno sięgało ok. 1,2-1,5 m poniżej dzisiejszego poziomu. W jej wypełnisku znaleziono bardzo dużą ilość materiałów archeologicznych. Groty bełtów do kuszy odkryte zarówno w obrębie plateau, jak też stoków kopca i u jego podstawy świadczą być może, że przyczyną zniszczenia był atak zbrojny.

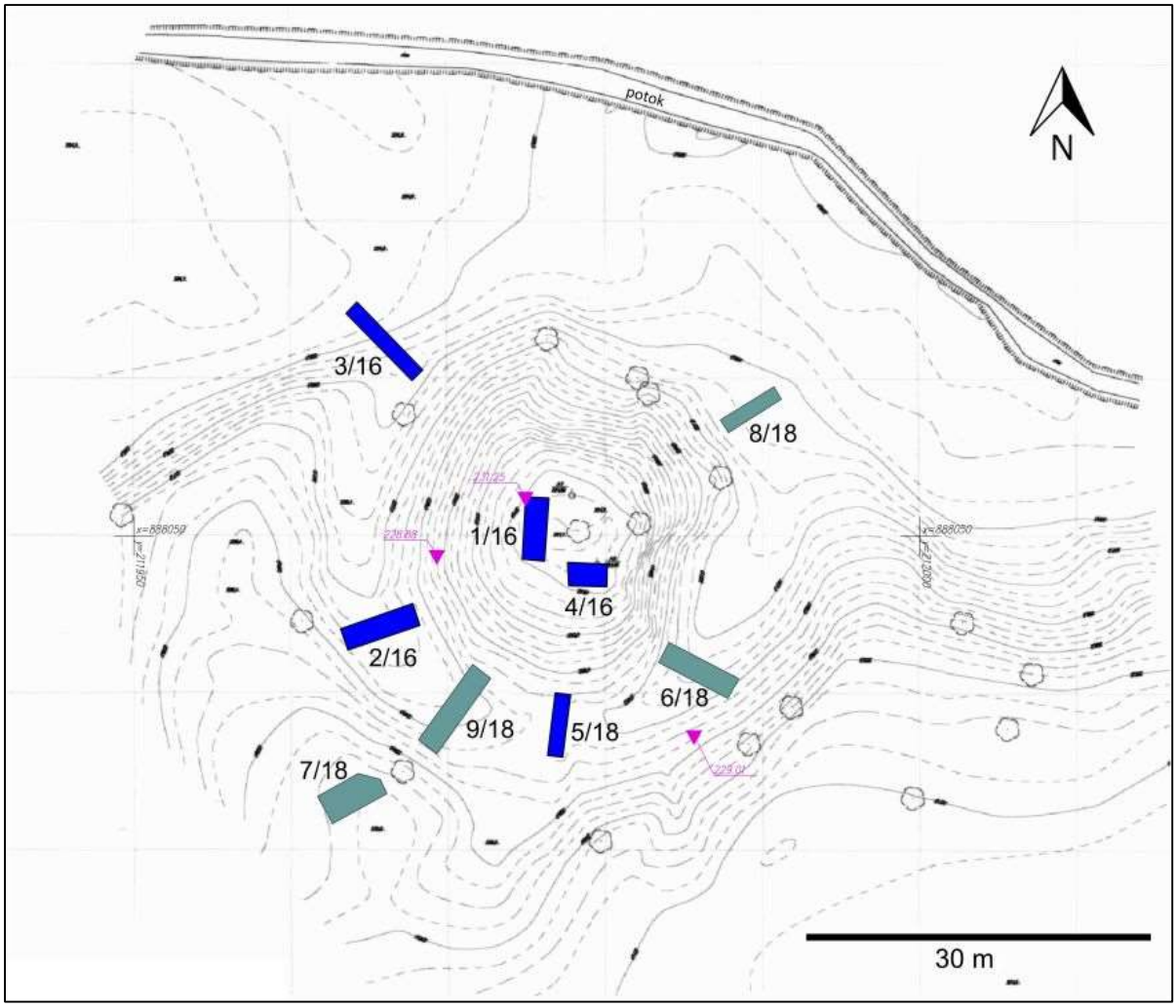

il. 270. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 2016 i 2018

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

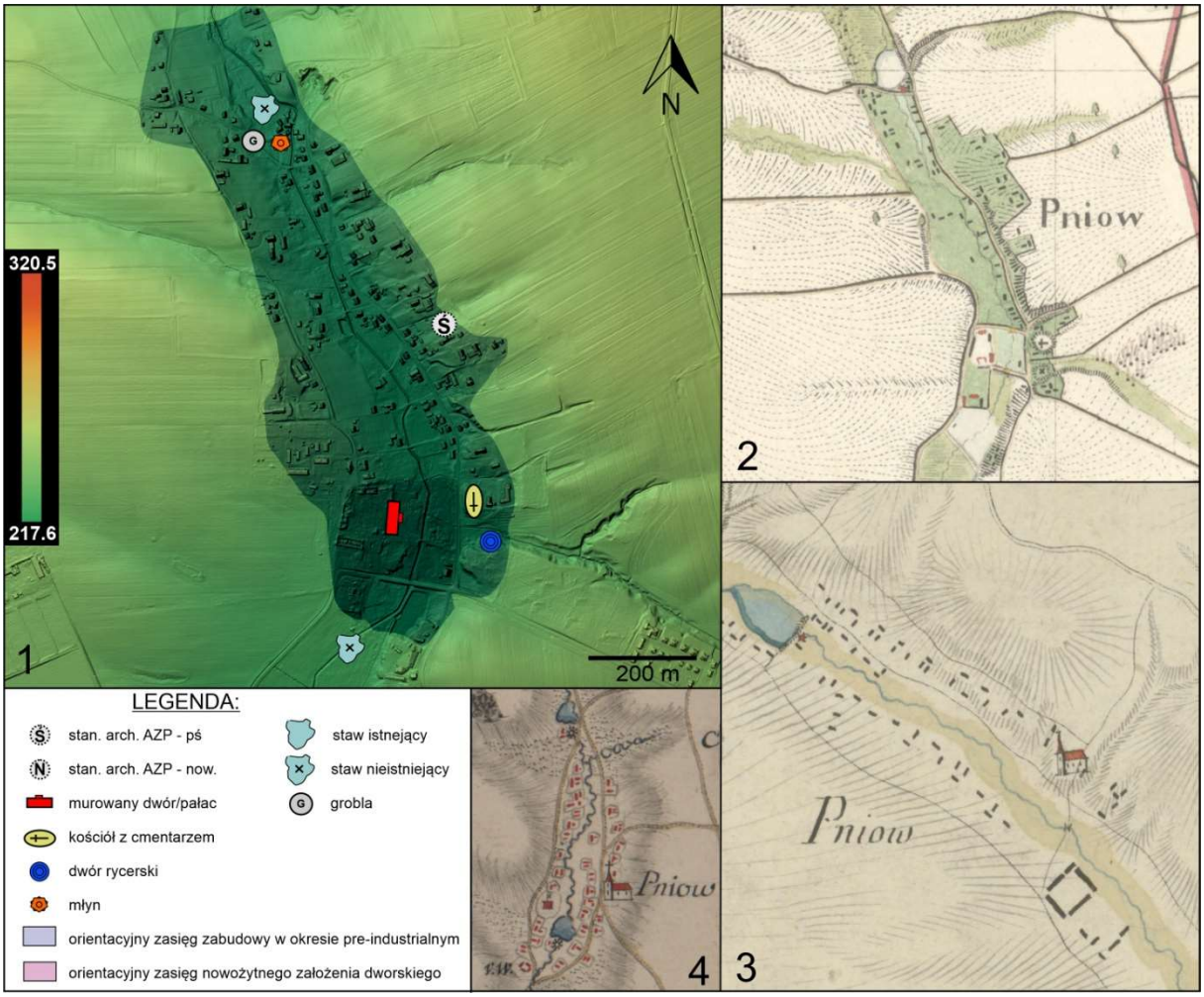

il. 271. 1. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na SE krańcu współczesnej zabudowy wsi. Wieś na planie ulicówki, rozciągniętej wzdłuż rzeki Pniówki, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 50 m na N znajdował się drewniany kościół pw. św. Wacława, wzniesiony prawdopodobnie w 1506 r., a zniszczony w 1956 r.[1263]. W przebiegu koryta rzeczki Pniówki czytelne stawy i groble, o trudnej do ustalenia metryce. W części S wsi ruiny nowożytnego folwarku z pałacem wzniesionym po 1770 r.[1264], a w N nowożytnego młyna. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 94-43/5 – osada otwarta).

[1263] DB, s. 197-203.
[1264] KZS 6, s. 56-57.

G. Fotografie archiwalne:

il. 272. Grodzisko w Pniowie, fot. od W, lata 30-te XX w.

il. 273. Grodzisko w Pniowie, fot. od NW

H. Fotografie współczesne:

il. 274. Grodzisko w Pniowie, fot. od N

il. 275. Grodzisko w Pniowie, fot. od S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

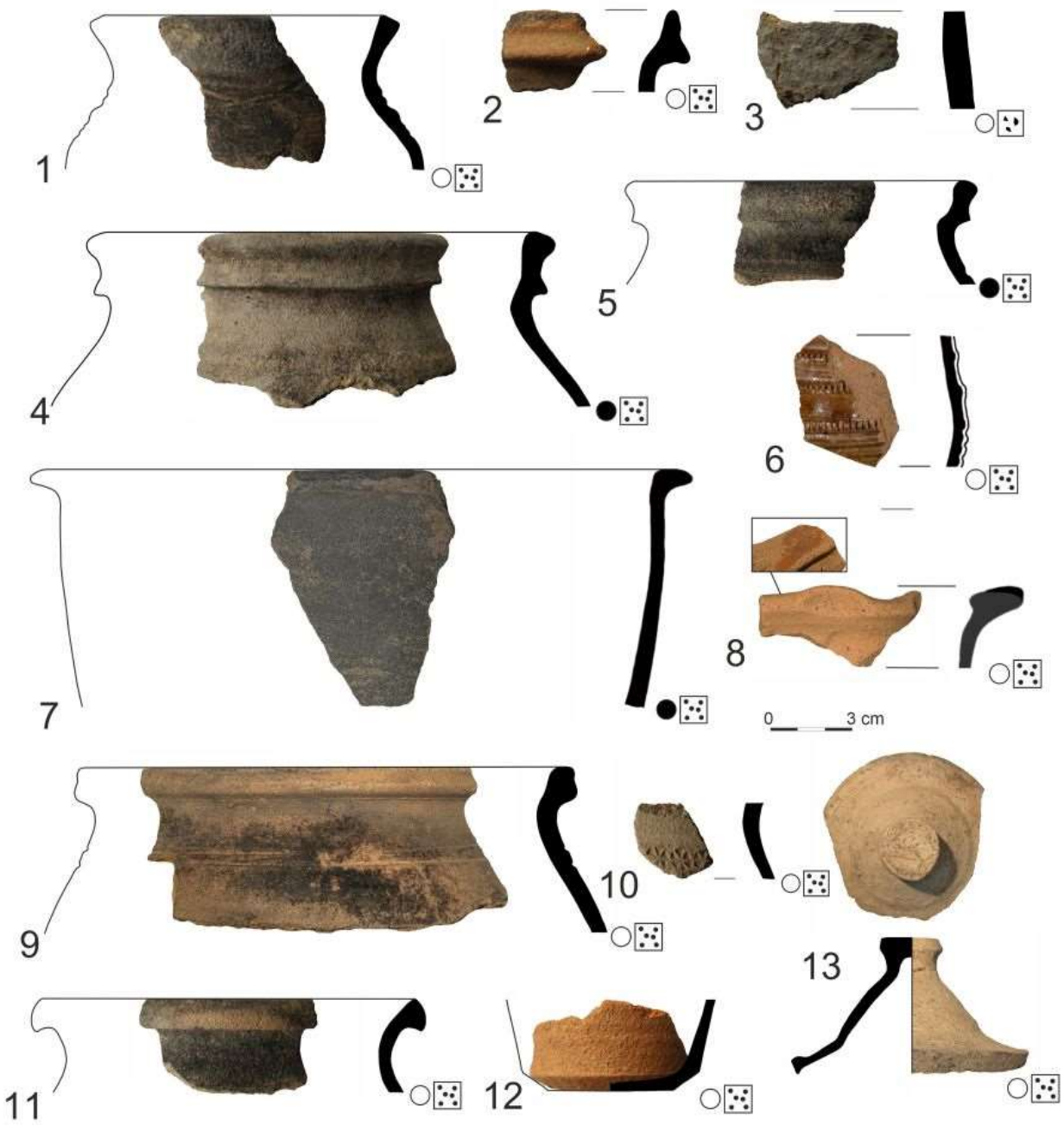

il. 276. Ceramika naczyniowa, Pniów

il. 277. Przedmioty metalowe, Pniów

J. Literatura:

Altschlesische Blätter, 1927, Jg. 2, Nr. 4, s. 62; Scheitza P. (1931), *Der Burghügel von Pniow,* Oberschlesischer Wanderer*,* nr 232 (04.10.1931); Schellhammer K. E. (1938), *Oberschlesischer Sagenspiegel. Ein Bild von der Geschichte und dem Volkstum der Heimat*, Peiskretscham, s. 46; Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, s. 208-209; Błaszczyk J., Pierzak J. (2003), *Grodziska średniowieczne na ziemi gliwickiej. Najnowsze prace ewidencyjno-pomiarowe i weryfikacyjne*, (w:) Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 348; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka, Katowice, s. 76; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 154-157; Michnik M., Wroniecki P., Zdaniewicz R. (2016), *Badania nieinwazyjne w obrębie grodzisk stożkowatych w Starych Tarnowicach, pow. tarnogórski oraz Pniowie, woj. gliwicki* (w:) Metody geofizyczne w archeologii polskiej, red. M. Furmanek, T. Herbich, M. Mackiewicz, Wrocław 2016, s. 85-88; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 392-393; Zdaniewicz R. (2020), *Badania archeologiczne późnośredniowiecznego grodziska typu motte w Pniowie pow. gliwicki w 2016 roku*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 1, Bytom-Katowice, s. 79-85; Zdaniewicz R. (2020), *O badaniach archeologicznych reliktów grodziska późnośredniowiecznego w Pniowie*, Rocznik Toszecki, nr 4, Toszek, s. 5-23; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 381-383.

Proboszczowice
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 94-42/49

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Probostenitz*, pocz. XIV w.[1265];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1463 r.[1266];

B. Opis stanowiska:

Pozostałość grodziska stożkowatego jest słabo czytelna terenowo, w postaci niskiego, wypłaszczonego kopca o wysokości ok. 0,5 m, zlokalizowanego w obrębie czasowo zalewanej łąki, w widłach potoku Dziedzina i mniejszego strumienia, będącego jego dopływem. Mniej więcej owalny kopiec ma u podstawy średnicę ok. 30x40 m. Plateau kopca ma podobne wymiary. Obiekt otoczony jest obniżeniem sugerującym istnienie fosy. Od strony W i E czytelne relikty linearnych wałów. Ich przebieg w części N zaburza przebieg drogi.

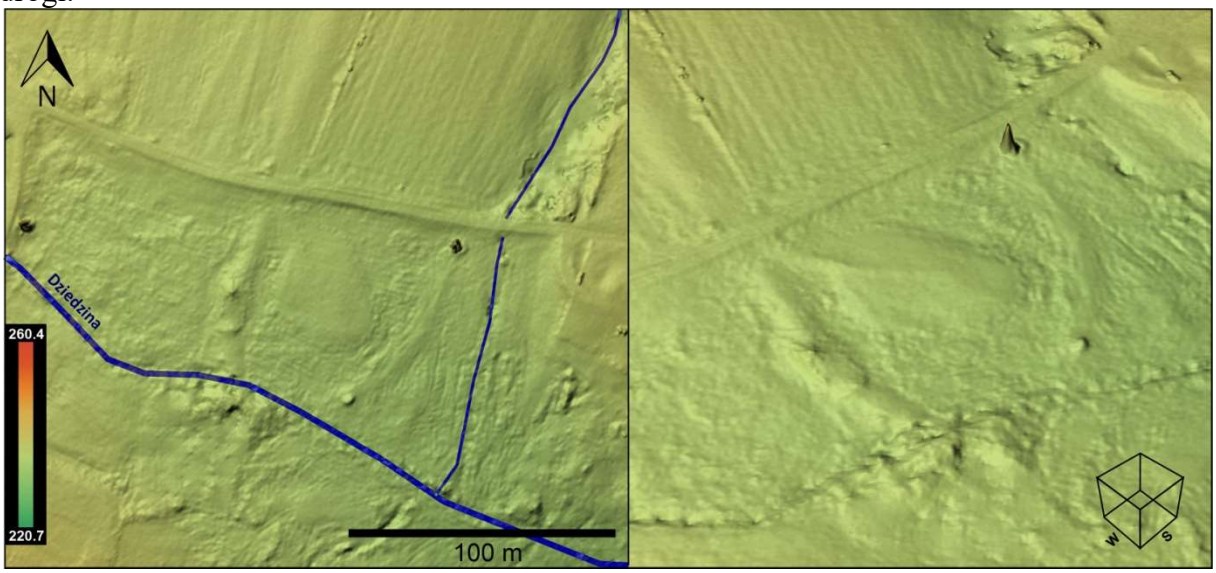

il. 278. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu? – XIV-XVI w.(?)
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Lewicki P, Zdaniewicz R., 2018 r.;
Geofizyczne: Wroniecki P., 2018 r.;
Wykopaliskowe: -;
Inne: -;

E. Wyniki badań (zarys)

[1265] CDS 14, s. 94.
[1266] CDS 6, s. 86.

Stanowisko odkryte w trakcie analizy LIDAR. W trakcie prac powierzchniowych w 2018 r natrafiono na pojedyncze ułamki naczyń o metryce pś-now. Wykonano także badania geofizyczne, które ujawniły pojedyncze anomalie antropomorficzne, świadczące o użytkowaniu plateau kopca w przeszłości. Być może wzniesiono tu obiekt wieżowy, którego konstrukcja oparta była na słupach.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

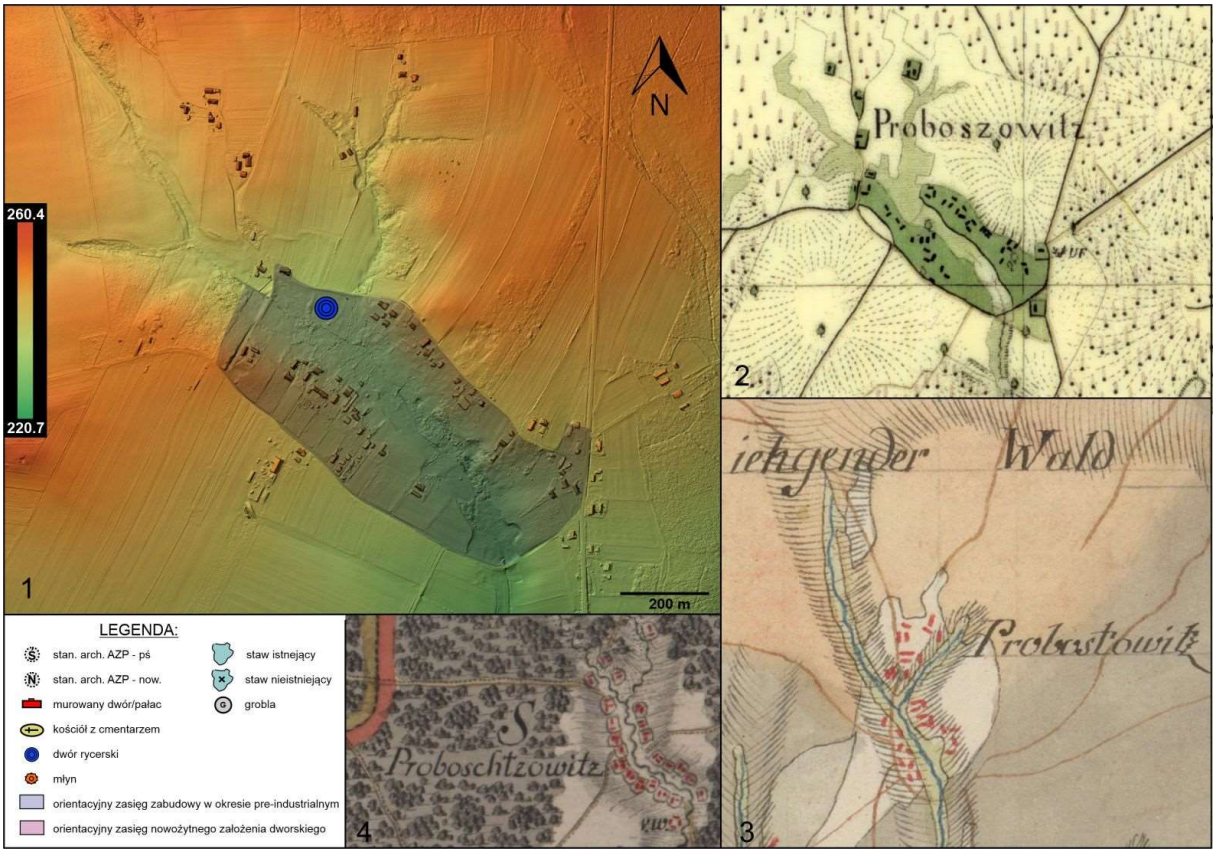

il. 279. 1:Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Schmettausches Kartenwerk z ok. 1767-1787; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na NE krańcu współczesnej zabudowy wsi. Wieś w formie ulicówki na planie nieregularnego prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż lokalnego cieku wodnego, potoku Dziedzina. Brak kościoła. W obrębie wsi i rozłogów w trakcie badań AZP nie odkryto stanowisk archeologicznych o metryce pś oraz now.

G. Fotografie archiwalne:

-;

H. Fotografie współczesne:

il. 280. Grodzisko w Proboszczowicach , fot. od SE

I. Materiały zabytkowe (wybór):

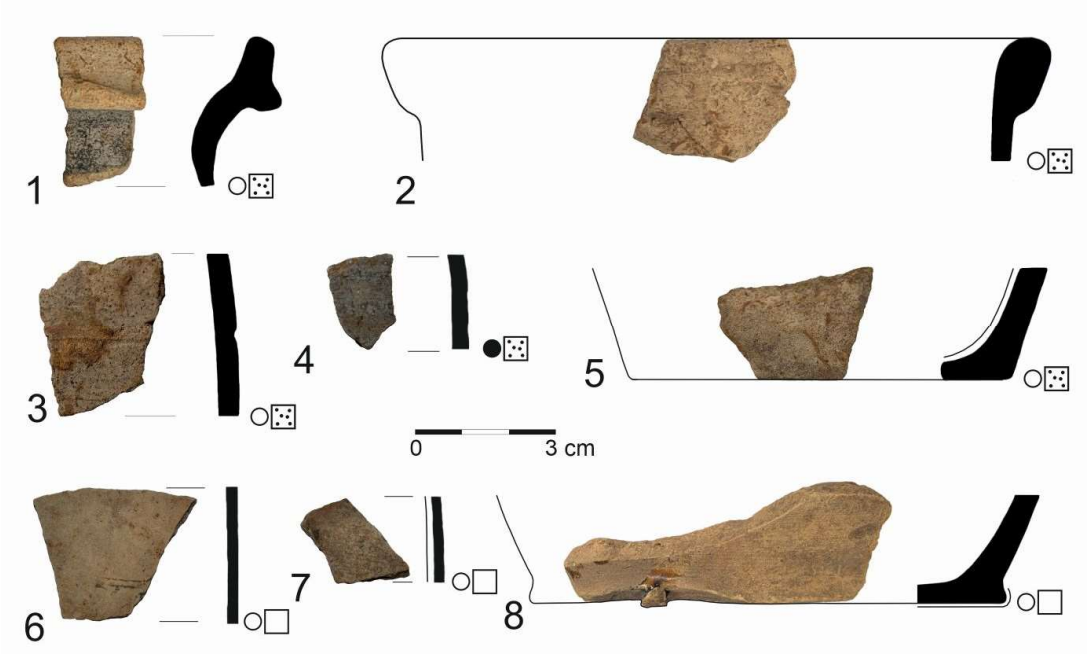

il. 281. Ceramika naczyniowa, Proboszczowice

K. Literatura:

Lewicki P., Wroniecki P., Zdaniewicz R. (2020), *Próba weryfikacji domniemanych reliktów dworu na kopcu w Proboszczowicach, woj. śląskie*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 1, Bytom-Katowice 2020, s. 151-153; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 384.

Rachowice
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 97-42/20

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Rachowitz*, pocz. XIV w.[1267] ;
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1475 r.[1268];

B. Opis stanowiska:
Relikty dworu położone na wydzielonej rynnami spływowymi fragmencie terasy nadzalewowej miejscowego strumienia. Ma ona u postawy średnicę na linii ok. 88x51 m, a jej krawędzie i stoki noszą ślady sztucznego modelowania. W partii szczytowej (*plateau*) wymiary ok. 85x49 m. Wysokość powyżej poziomu dna doliny cieku ograniczającego teren od S to obecnie ok. 5,5 m (jest to względne ze względu na nierówności znajdujące się na kulminacji kopca).
Plateau górne wyniesienia jest w części centralnej stosunkowo płaskie, lecz wyraźnie wyższe na krawędziach N i E. W XX w. ze względu na dostosowanie terenu dla potrzeb rolnictwa przez pobliski PGR było ono niwelowane i obniżane.

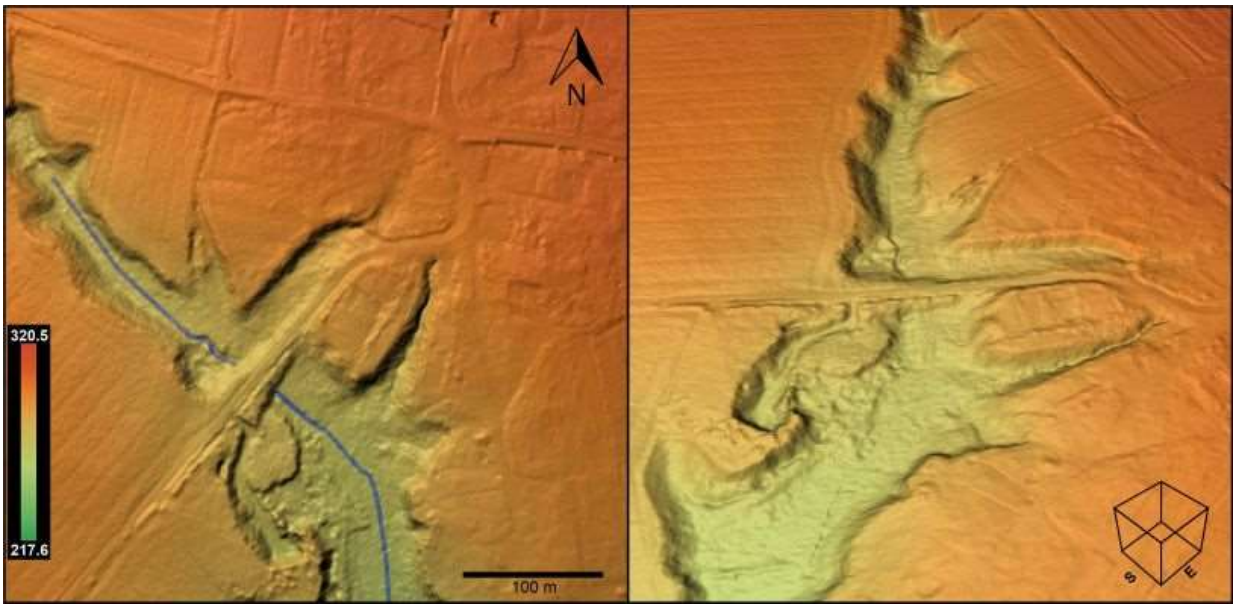

il. 282. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV w. (?); ślady XVIII-XIX w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie metodą 14C AMS - wykop 2/2024, j.s. 5 - ziarniak żyta (patrz: wykres kalibracyjny)[1269].

[1267] CDS 14, s. 97.
[1268] Chrząszcz 1904, s. 5
[1269] Badania metodą C14 AMS oraz dendrochronologii przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20 (Reimer et al. 2020).

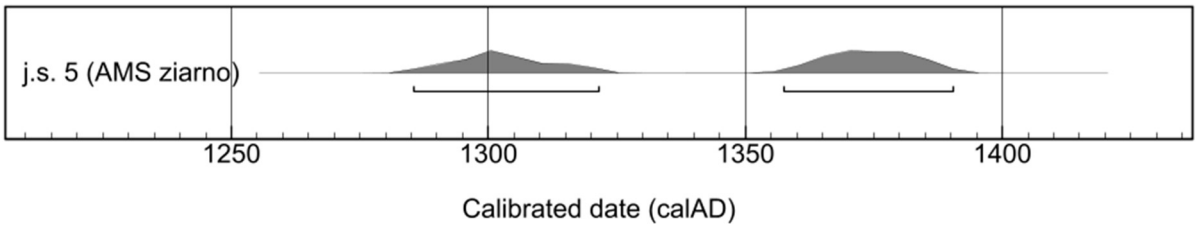

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Zdaniewicz R., 2024 r.;
Geofizyczne: Furmanek M., 2024 r.;
Wykopaliskowe: Zdaniewicz R. 2024 r.
Inne: -;

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań nieinwazyjnych przeprowadzonych w 2024 r. zarejestrowano liczne anomalie podpowierzchniowe, które potencjalnie stanowić mogą relikty użytkowania terenu w przeszłości, w tym w okresie późnego średniowiecza. Weryfikacja archeologiczna potwierdzała istnienie w części E *plateau* budynku naziemnego, wzniesionego z drewna, zapewne w konstrukcji zrębowej, o ścianach pierwotnie oblicowanych gliną(?) lub konstrukcji ramowej. Natrafiono na spąg konstrukcji ścian jednego z jego narożników oraz liczne materiały zabytkowe – ułamki naczyń ceramicznych, pojedyncze kafli piecowych oraz przedmiotów metalowych, datowanych na XIV w. Budynek miał zapewne funkcję mieszkalną, lecz ze względu na niwelację i zniszczenie tej części terenu w XX w. pierwotne wymiary budynku nie zostały ustalone. W okresie XVIII-XX w. teren stanowiska był wykorzystywany rolniczo i nie był zabudowany.

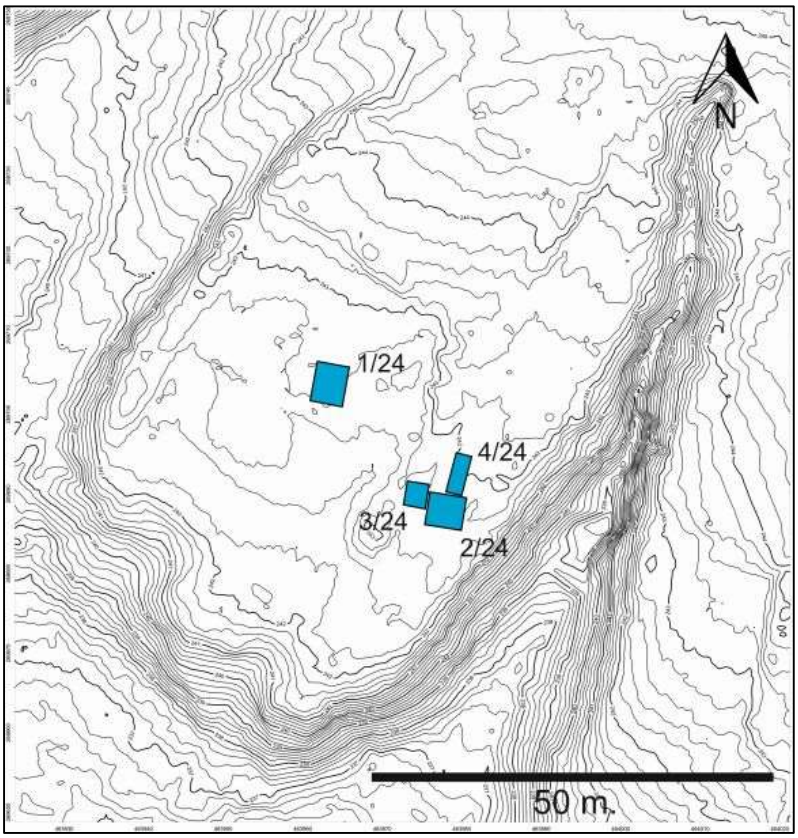

il. 283. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z 2024 roku

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

il. 284. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy katastralnej Rachowic z 1817/18 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na krańcu S współczesnej zabudowy wsi. Wieś ulicowa, na planie wydłużonego prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 50 m na N znajduje się drewniany kościół pw. Świętej Trójcy, z zmurowanym prezbiterium, z końca XV lub 1 poł. XVI w.[1270]. W przebiegu koryta niewielkiego, bezimiennego cieku wodnego czytelny dawny staw i grobla, o trudnej do ustalenia metryce. W części SE wsi ruiny nowożytnego folwarku z reliktami zabudowy i drewnianym spichlerzem dworskim z poł. XVIII w.[1271]. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 97-42/8 – punkt osadniczy).

G. Fotografie archiwalne:

[1270] KZS 6, s. 67-68
[1271] KZS 6, s. 69.

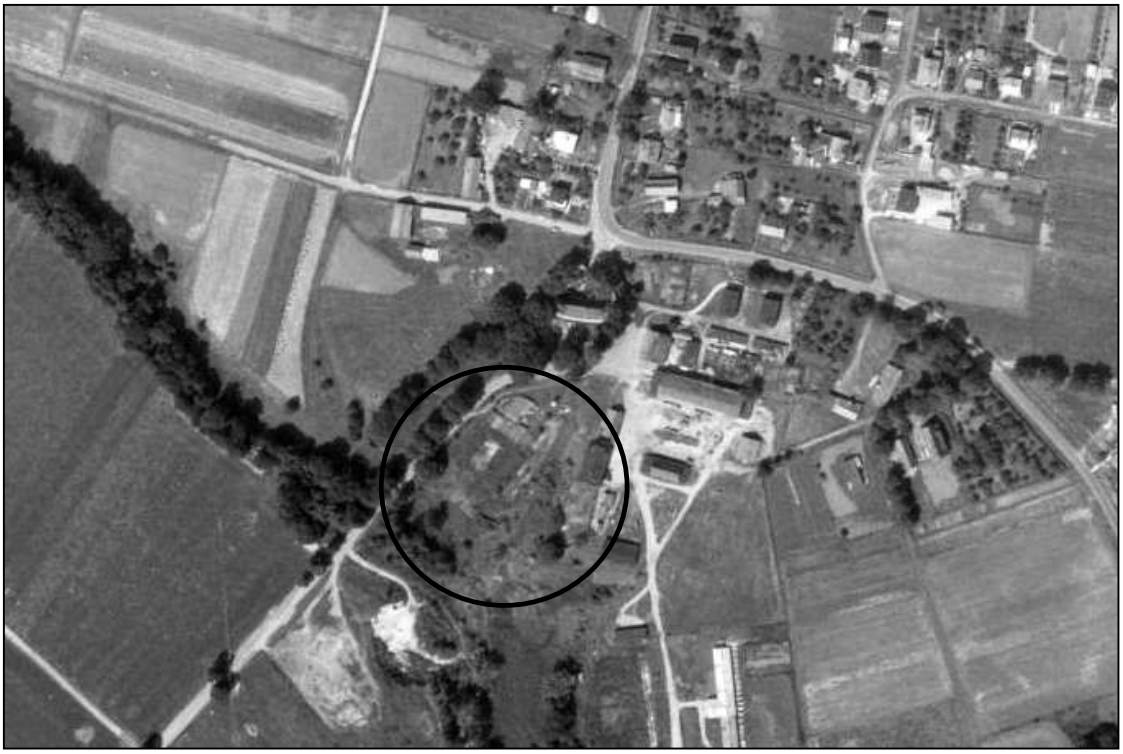

il. 285. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1981 r.

H. Fotografie współczesne:

il. 286. Teren stanowiska w Rachowicach, fot. S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

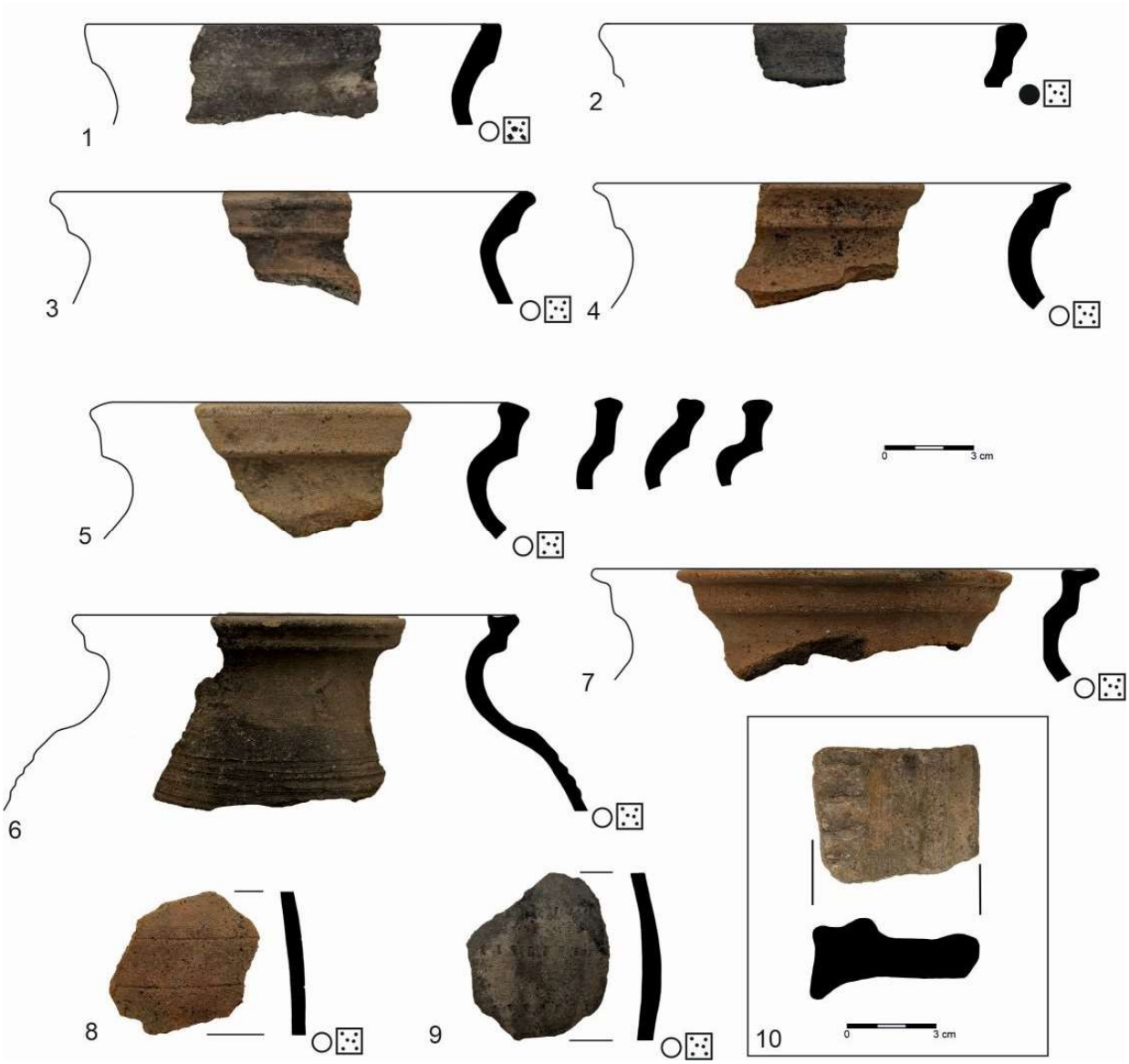

il. 287. Ceramika naczyniowa i kafle, Rachowice

J. Literatura:

Zdaniewicz R., *Odkrycie przypadkowe czy spodziewane? O reliktach dworu rycerskiego w Rachowicach*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 3, (w druku).

Rokitnica(Zabrze)
pow. zabrzański, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-45/14

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Rokytnicza*, pocz. XIV w.[1272];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1524 r.[1273];

B. Opis stanowiska:

Pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie czytelna terenowo. Mniej więcej czworoboczny w rzucie kopiec widoczny jest na krańcu krawędzi terasy nadzalewowej (cyplu) doliny Potoku Mikulczyckiego. Ma on u postawy średnicę ok. 17x25 m, a części szczytowej ok. 11x13 m. Wysokość to obecnie ok. 2,5-3 m powyżej poziomu u podstawy. Cały obiekt ma formę kopca, o stromych zboczach od strony N i W, a łagodnym od strony S i E. Kopiec powstał w wyniku częściowego nadsypania terenu Kulminacja kopca jest obecnie wypłaszczona, lecz nierówna, ze śladami po wkopach oraz płytą betonową w części centralnej.

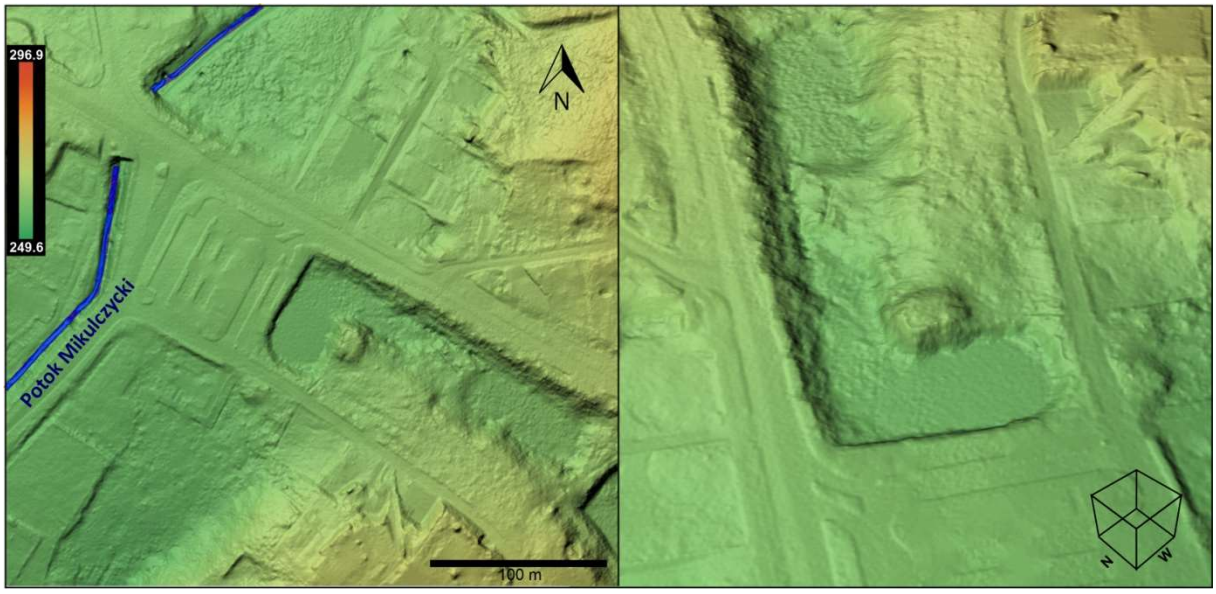

il. 288. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w. (?).; dwór murowany XVI-XIX w (?).
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:
Powierzchniowe: Matthes W., 1932 r.; Malinowska H., Wojciechowska H., 1984 r.;
Geofizyczne: Furmanek M., 2018 r.;
Wykopaliskowe: Pierzyna W., 1971 r.; Ginter B., 1972 r., Kosmala T., 2004 r.;
Inne: znaleziska luźne z 1 poł. XX w.;

[1272] CDS 14, s. 96.
[1273] Noparlik 2021, s. 214.

E. Wyniki badań (zarys)

Pierwsze badania archeologiczne przeprowadzono na stanowisku w 1971 r., a kolejne dopiero w 2004 r. W wykopach sondażowych odkryto tu pozostałości dwóch faz użyłkowania obiektu. W części NW *plateau* odkryto spalone deski/dranice, relikt słupa oraz dużą ilość polepy, będące pozostałościami ściany lub podłogi późnośredniowiecznego budynku. Towarzyszyła mu niewielka piwniczka, o kwadratowym przekroju, wypełniona spalonymi ziarnami zbóż. Szerokość całego budynku dochodziła do około 5,4 m. Przypuszczać można, że stanowił on główny człon założenia, o funkcjach mieszkalnych. Obiekt zapewne przestał funkcjonować jeszcze w XV w. Przylegały do niego też inne przybudówki gospodarcze, których relikty także odkryto w trakcie badań.
W XVI stuleciu w obrębie *plateau* wzniesiono kolejny dwór, tym razem murowany kamieni i cegły. Budynek był wzniesiony na planie prostokąta, o długości ścian dochodzących do 4,5 m i grubości do 1,6 m. Do niego dostawione były inne murowane przybudówki. Sam budynek dworu przetrwał być może aż do XIX w., kiedy z nieznanych przyczyn uległ zniszczeniu. Obok licznych ułamków ceramiki i kafli piecowych w zawalisku obydwu następujących po sobie budowli natrafiono też na drobne przedmioty żelazne stanowiące elementy osprzętu budowlanego czy też innych przedmiotów użytkowych. \

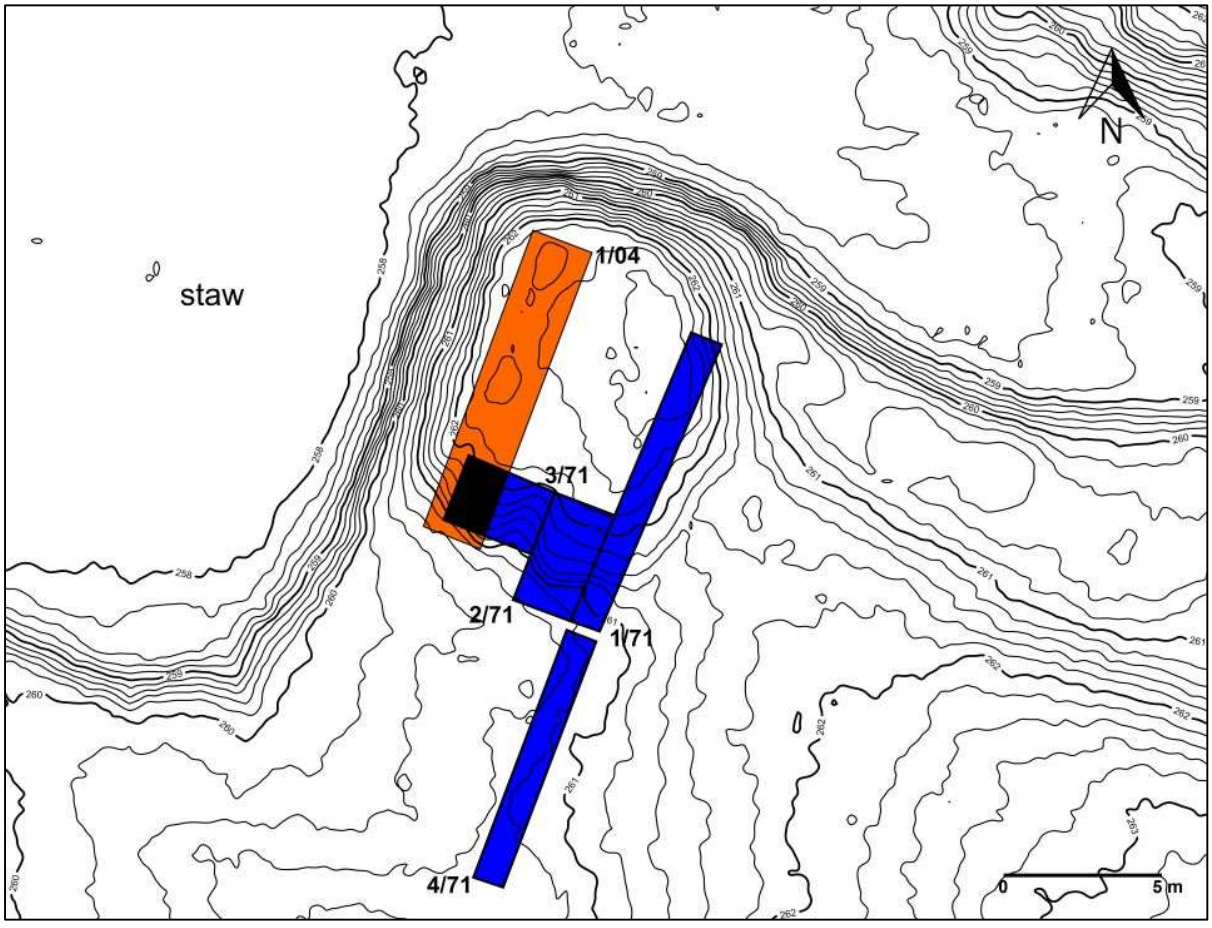

il. 289. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1972 i 2004

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

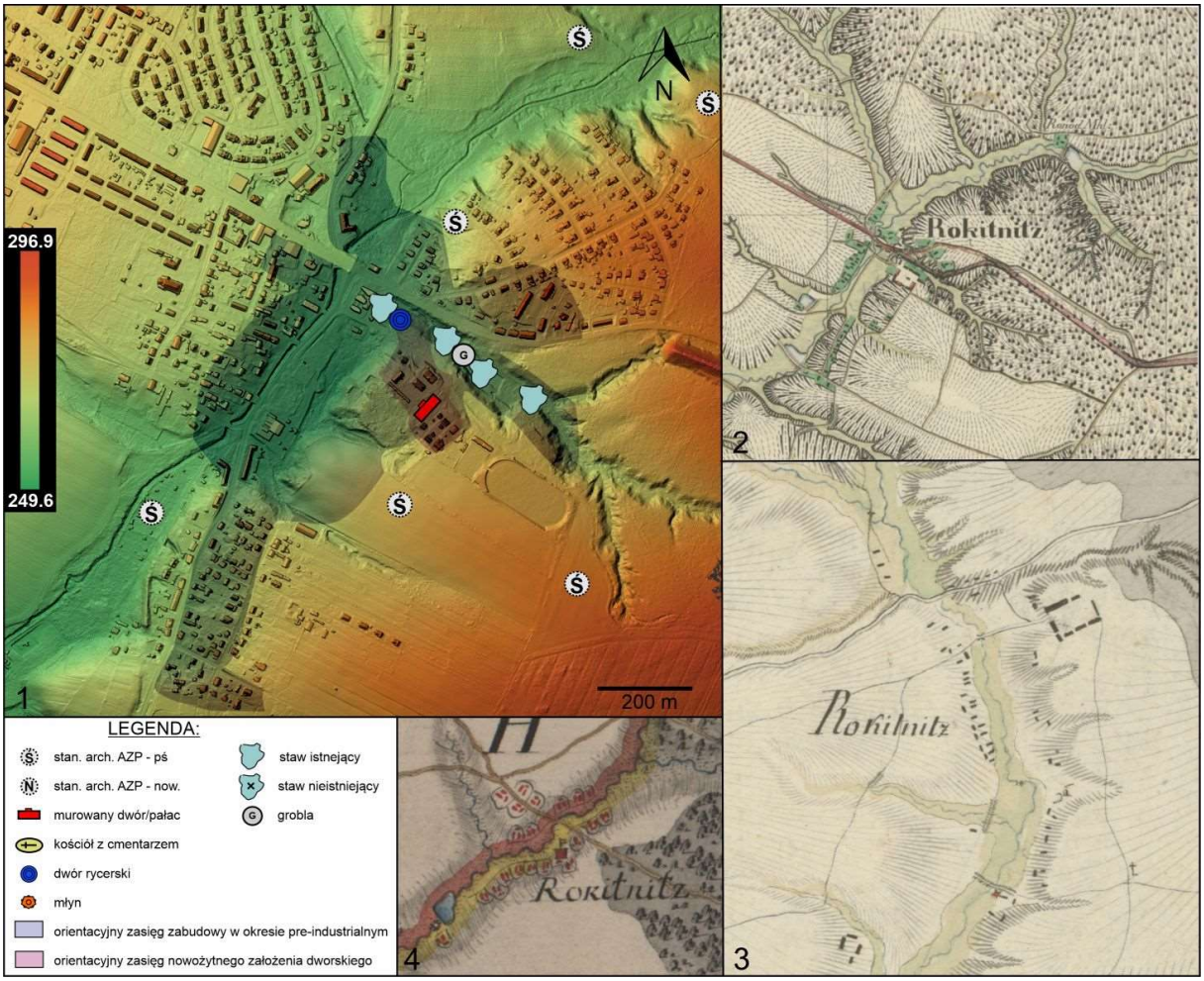

il. 290. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na NE krańcu współczesnej zabudowy dzielnicy miasta Zabrza, przy głównej drodze w kierunku Bytomia. Wieś w typie rzędówki(?) lub wielodrożnicy, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż Potoku Mikulczyckiego. Brak kościoła. Na bocznych, bezimiennych dopływach Potoku Mikulczyckiego w okolicach siedliska dworskiego czytelne stawy i groble, o trudnej do ustalenia metryce. W NE części wsi także pozostałości nowożytnego folwarku z pałacem wzniesionym w 2 poł. XIX w. W obrębie wsi i rozłogów, odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 96-45/9-10, 13, 16-18 – punkty osadnicze).

G. Fotografie archiwalne:

il. 291. Grodzisko w Rokitnicy, lata 30-te XX w., fot. od NE

il. 292. Grodzisko w Rokitnicy, lata 30-te XX w., fot. od NW

H. Fotografie współczesne:

il. 293. Grodzisko w Rokitnicy, fot. od SE

il. 294. Grodzisko w Rokitnicy, fot. od W

J. Materiały zabytkowe (wybór):

il. 295. Ceramika naczyniowa i przedmioty metalowe, Rokitnica, I i II faza.

J. Literatura:

AB, 1933, Jg. 8, Nr 1, s. 19; AB Blätter, 1935, Jg. 10, Nr. 3, s. 80; AB Blätter, 1935, Jg. 10, Nr 6, s. 151; Kosmala T. (1999), *Średniowieczne rezydencje możnowładcze z Zabrza, Rokitnicy i Mikulczyc*, „Orbis Interior. Pismo muzealno-humanistyczne", vol. 1, s. 236-244; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 206-207; Walkowski S. (2015), *Struktura, elementy i krajobraz historyczny Biskupic, Mikulczyc i Rokitnicy (dzisiejszych dzielnic Zabrza w średniowieczu). Przyczynek archeologiczno-historyczno-geograficzny*, Rocznik. Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie, 3/2015, s. 47-48; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 408-409; Zdaniewicz R. (2022), *Od epoki kamienia po początki rewolucji przemysłowej. Archeologiczne dziedzictwo kulturowe Zabrza na tle regionu górnośląskiego*, (w:) Zabrze przez stulecia. Monografia, Barciak A. (red.), Zabrze, s. 372-377; Kawka W., Zaręba P. (2022), *Arcyksiążę (ponownie) odkryty. Nowożytny kafel figuralny z Zabrza-Rokitnicy*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 23, Bytom, s. 293-318.

Ruda
pow. Ruda Śląska, woj. śląskie
Obszar AZP: 97-46

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Ruda,* pocz. XIV w.[1274];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1401 r.[1275];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość dworu na kopcu jest obecnie dobrze czytelny terenowo. Obiekt wzniesiono na dosyć dużych rozmiarów cyplu w dolinie strumienia stanowiącego dopływ rzeki Bytomki.
Kopiec w zarysie ma kształt zbliżony do czworoboku, w wyeksponowana, wysunięta w kierunku doliny część W ma wymiary ok. 45x70 m. W części szczytowej kopca znajdują się ruiny nowożytnego, podpiwniczonego, murowanego dworu, podczas budowy którego teren z pewnością uległ przekształceniu.

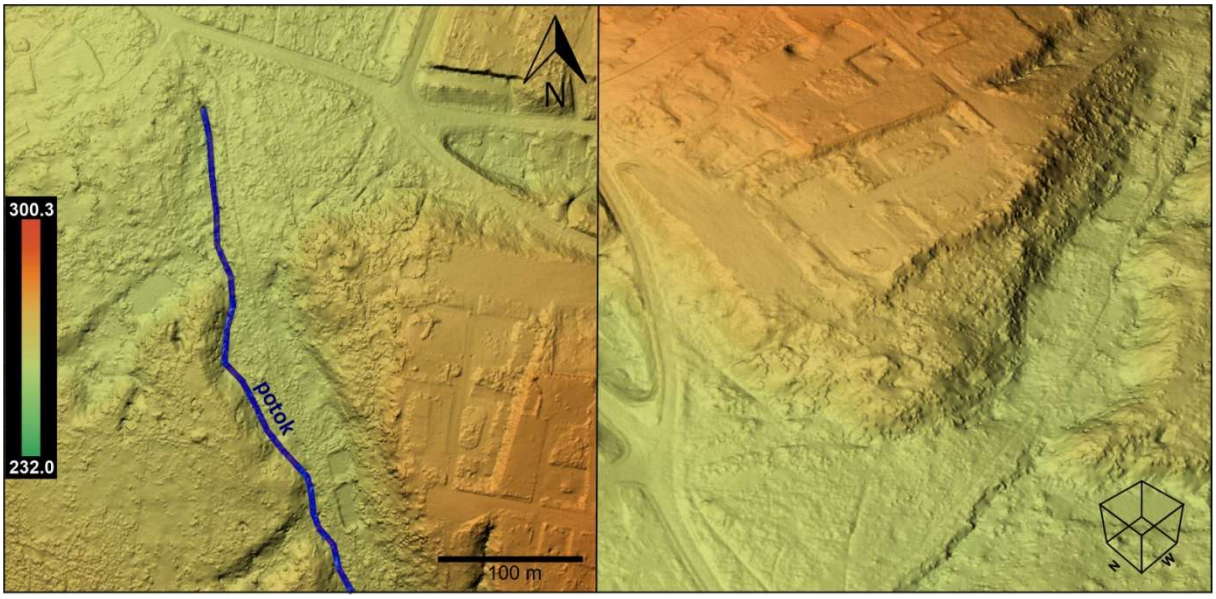

il. 296. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): 1 faza dwór na kopcu/zamek(?), XIV-XV w. (?); 2 faza: zamek/pałac, po lata 50-te XX w.(?);
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Wodarz J., Wodarz L. 2009 r.; Noparlik 2014 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: -;
Inne: -;

[1274] CDS 20, s. 65-66.
[1275] Drabina et alli 1985, s. 177, 181.

E. Wyniki badań (zarys)

Dotychczas nie prowadzono w obrębie kopca badań archeologicznych. Nie wiadomo czy w najstarszej, średniowiecznej fazie istniał tu najpierw dwór drewniany, który w ciągu XV w. zastąpiono obiektem murowanym w typie dworu obronnego/zamku. W piwnicach zachowały się relikty sklepień kolebkowych, jednak o trudnej do ustalenia metryce.
W 2009 r. na zachodnim stoku kopca natrafiono na pojedyncze ułamki naczyń o metryce późnośredniowiecznej.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

il. 297. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Stanowisko położone jest na W od zabudowań dzisiejszej dzielnicy miasta Ruda Śląska – Ruda. Wieś pierwotnie w typie owalnicy, z wrzecionowatym nawsiem w części centralnej, rozciągniętym wzdłuż niewielkiego cieku wodnego. Układ pól zapewne łanowo-niwowy.

Murowany dwór/zamek, wraz pobliskim folwarkiem użytkowany i przebudowywany był przez licznych właścicieli w czasach nowożytnych[1276]. Największa przebudowa miała miejsce w XIX w., kiedy to zamieniono jego bryłę w niewielki pałac w stylu neogotyckim[1277]. Pierwszy kościół wzniesiono we wsi dopiero w 2 poł. XIX w.
W otoczeniu kopca i wsi odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 97/46/5 – osada otwarta; AZP 97-46/4 – punkt osadniczy).

G. Fotografie i plany archiwalne:

il. 298. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Rudy z 1820 r., z zaznaczoną lokalizacją stanowiska

il. 299. Kopiec w Rudzie z nowożytnym pałacem w obrębie kulminacji, 2 poł XIX w., fot. od SW

[1276] Kopiec 2014, s. 14-16.
[1277] Kopiec 2014, s. 65-66.

H. Fotografie współczesne:

il. 300. Grodzisko w Rudzie, fot. od N

I. Materiały zabytkowe (wybór):

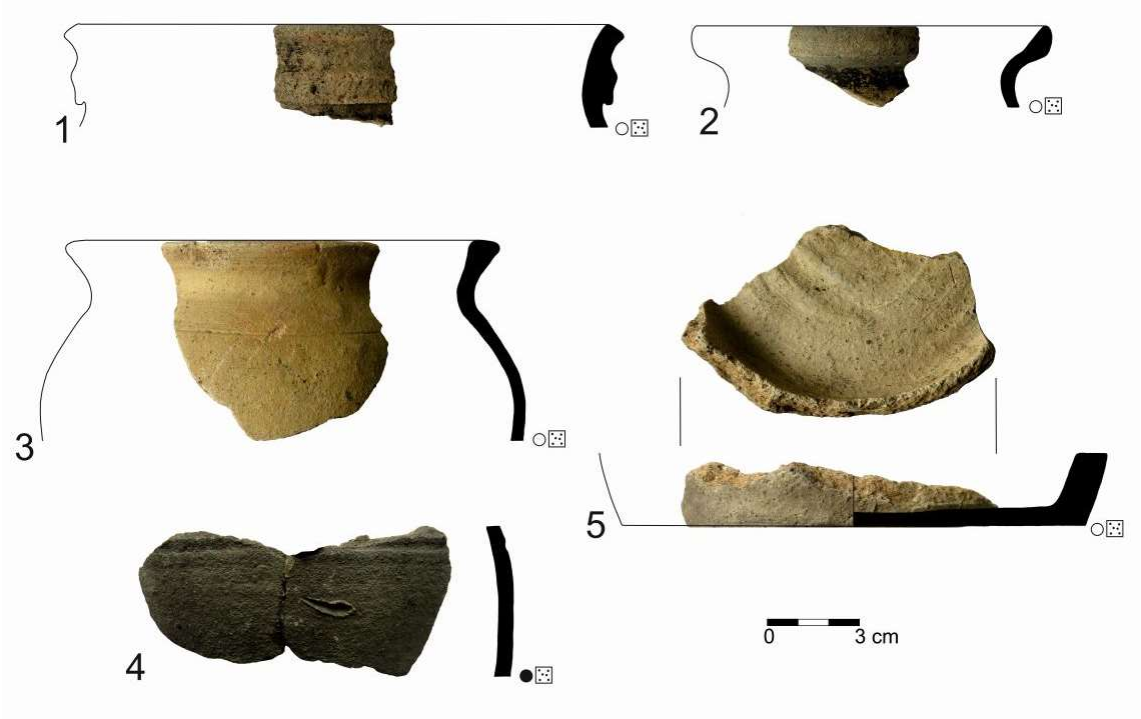

il. 301. Ceramika naczyniowa, Ruda

J. Literatura:

Noparlik P. (2014), *Dwór w Rudzie w średniowieczu*, (w:) Godulowe Silva Regnum, Podgórki A., Podgórska B. (red.), Ruda Śląska, s. 91-101; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 411-412; Noparlik P. (2021), *Ziemia bytomska w późnym średniowieczu. Próba rekonstrukcji krajobrazu kulturowego*, Chorzów, s. 218.

Rudno
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-42/34

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Rudno*, 1228 r.[1278];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1434 r.[1279]

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie słabo czytelny terenowo. Został usypany w dolinie lokalnego cieku wodnego. W rzucie ma on kształt owalny, u postawy średnicę ok. 24x29 m, a części szczytowej ok. 12x13 m. Wysokość to obecnie ok. 1,2 – 1,5 m powyżej poziomu u podstawy. Część SW kopca całkowicie zniszczona, a w części SE został on uszkodzony przez rów odwadniający. Od strony N, W i SE kopiec otacza nieznaczne obniżenie terenu – relikt fosy (?) oraz zniwelowany, słabo czytelny wał. Stanowisko zniszczone orką w XX w.

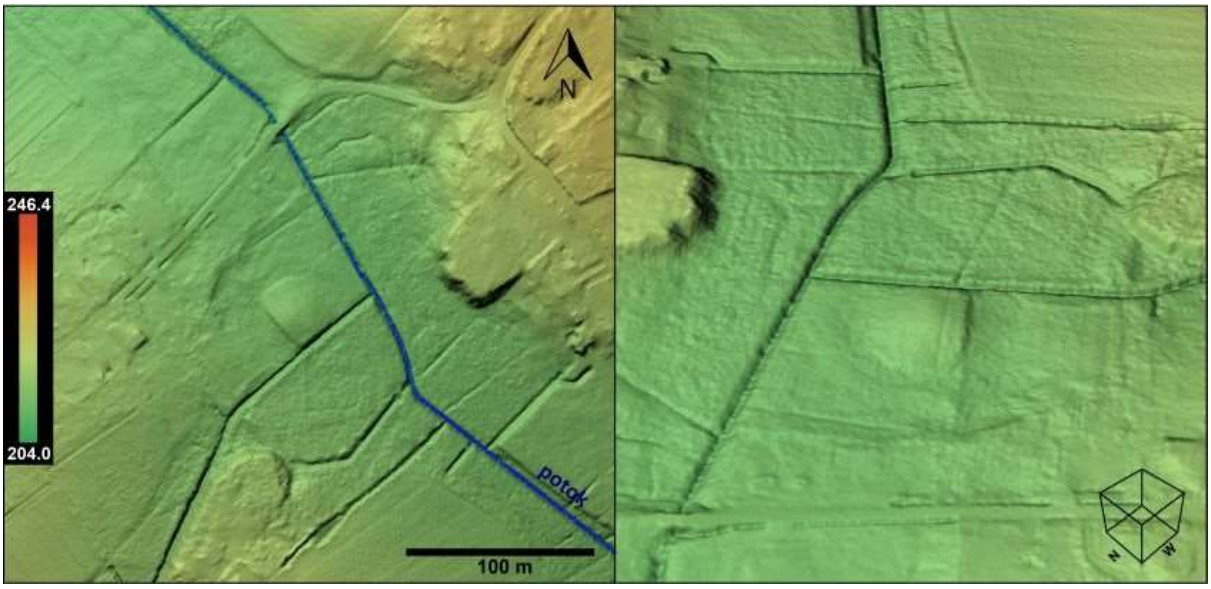

il. 302. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XV-XVI w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Skalnik A., 1931 r. ; Skalnik A, Scheitza P., 1930 r.; Łuszczyk J., 1983 r.;
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r.; Wojciechowska H, 1971 r.;
Inne: -;

[1278] CDS 1, s. 4.
[1279] ZDM, s. 198.

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań sondażowych w 1970 r. w obrębie majdanu zlokalizowano warstwę kulturową o miąższości do 50 cm. Prace ratownicze przeprowadzono w 1971 r. Dwa wykopy zlokalizowano w NE części kopca, w obrębie plateau oraz u jego podnóża. Natrafiono na pięć owalnych jam, doły posłupowe oraz grudki polepy konstrukcyjnej i fragmenty drewna, stanowiące relikty zabudowy. W wypełniskach obiektów odkryto dużą liczbę ułamków ceramiki naczyniowej, pojedyncze fragmenty kafli piecowych oraz szkła oraz przedmioty żelazne.

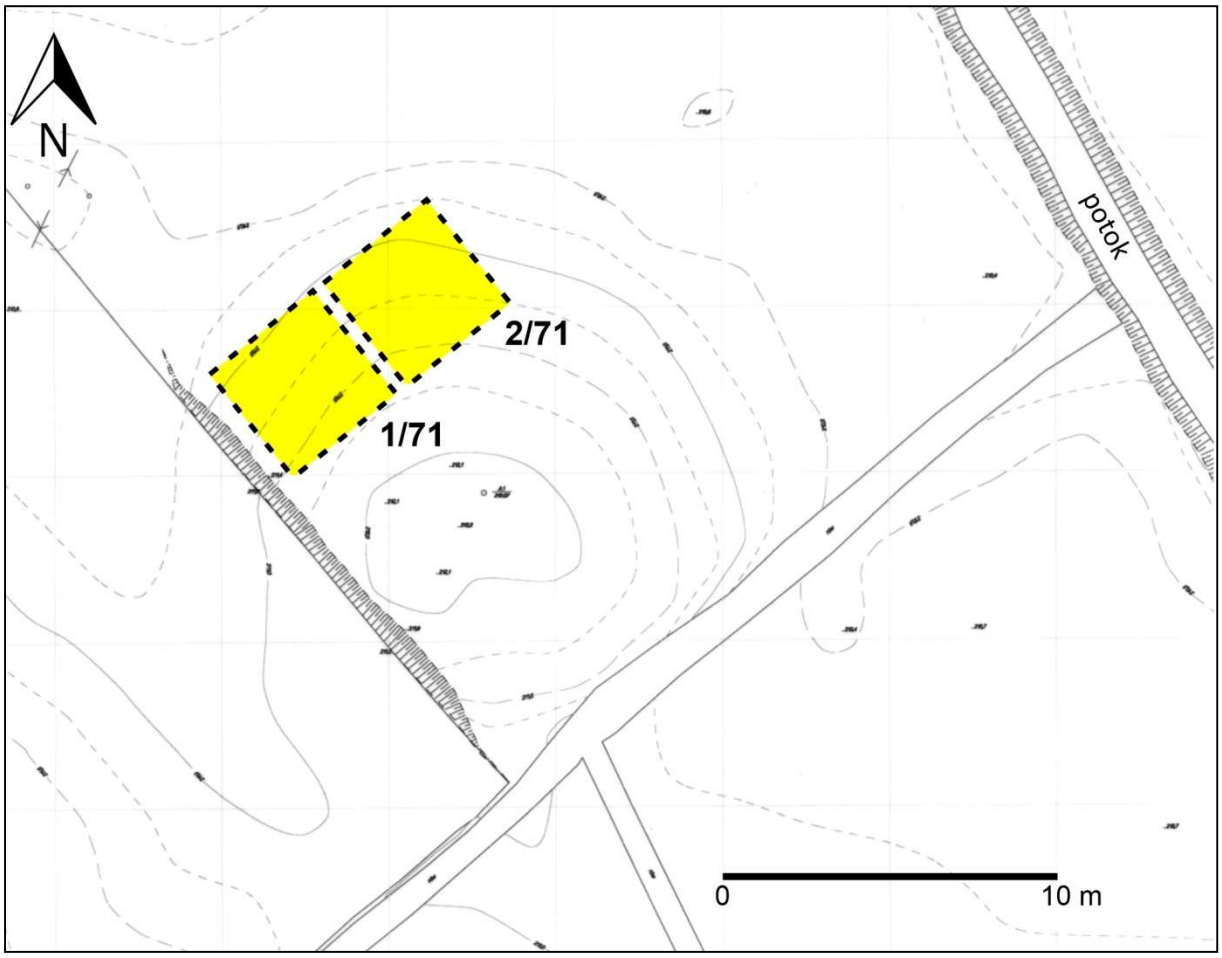

il. 303. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1971 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

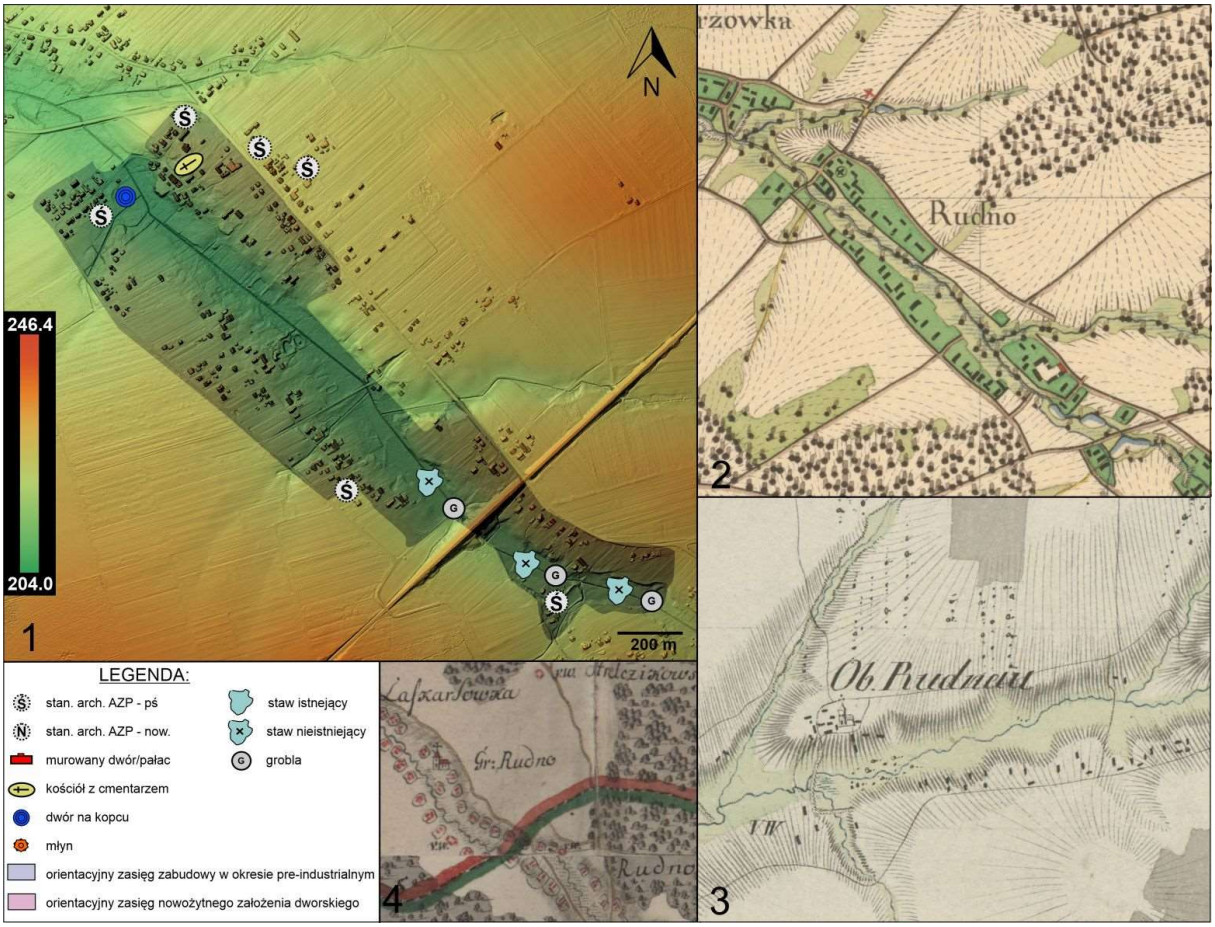

il. 304. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na krańcu NW współczesnych zabudowań wsi. Wieś w typie wielodrożnicy, na planie prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż lokalnego cieku wodnego. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 30 m na NE znajduje się murowany kościół z pocz. XX w., wzniesiony w miejscu starszej, zapewne XV-wiecznej świątyni[1280]. W przebiegu koryta lokalnego potoku czytelne stawy i groble, o trudnej do ustalenia metryce.. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce pś (AZP 96-42/33, 35 – osady otwarte; AZP 96-42/25, 36-38 – punkty osadnicze).

[1280] KZS 6, s. 70-71.

G. Fotografie archiwalne:

il. 305. Grodzisko w Rudnie, fot. od NW, lata 60-te XX w.

H. Fotografie współczesne:

il. 306. Grodzisko w Rudnie, fot. od NW

il. 307. Grodzisko w Rudnie, fot. od NW

I. Materiały zabytkowe (wybór):

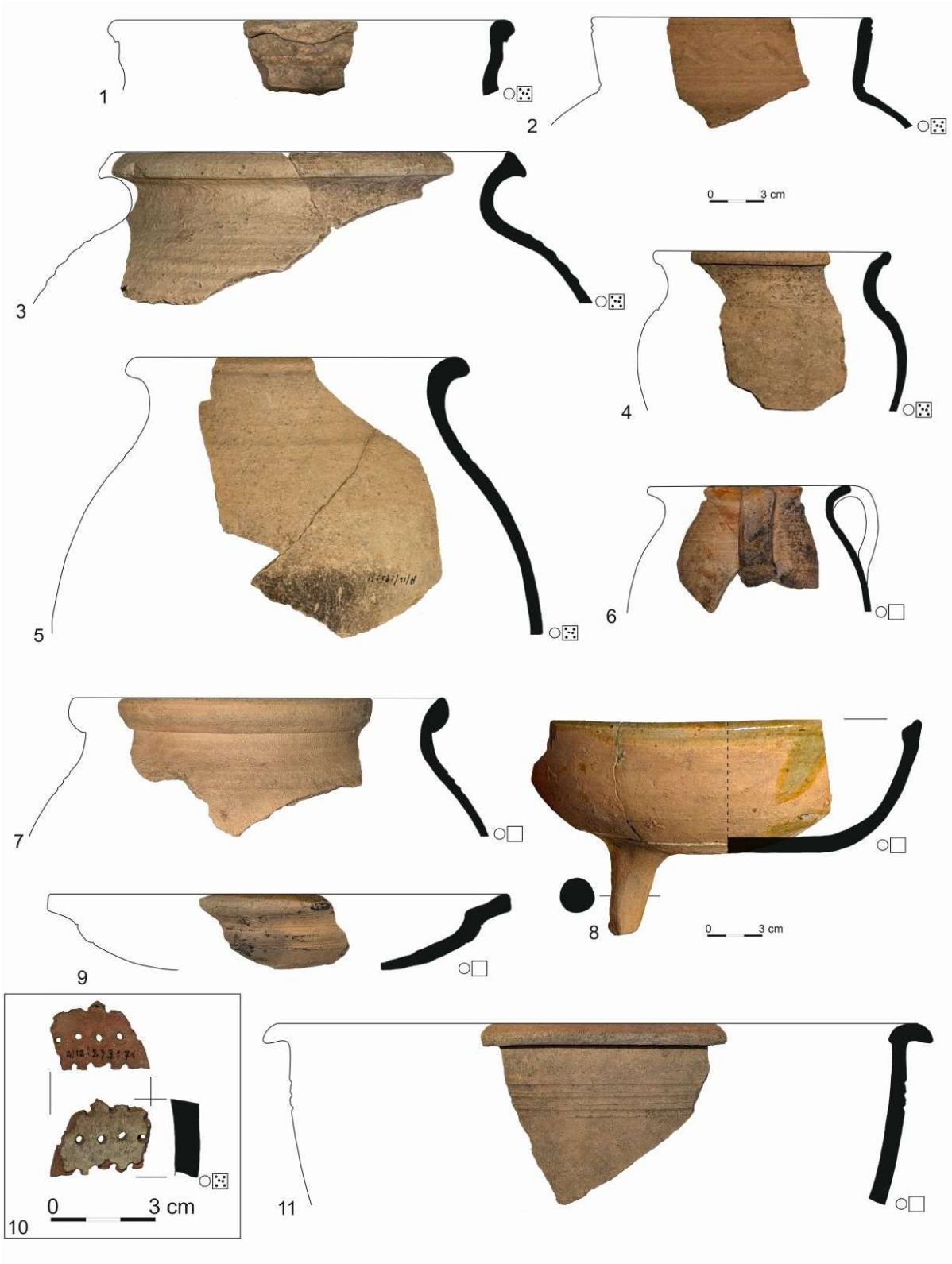

il. 308. Ceramika naczyniowa, Rudno

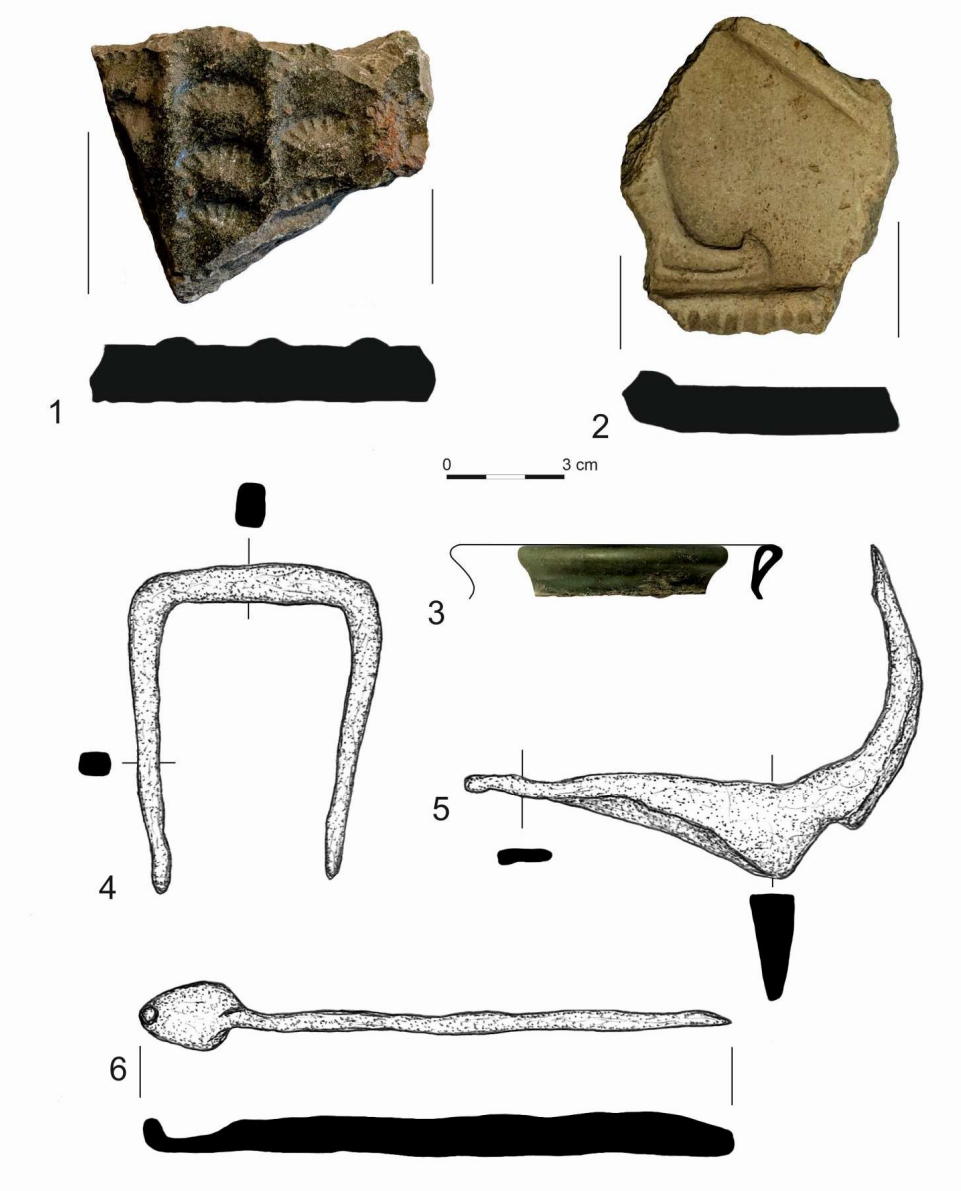

il. 309. Kafle piecowe; naczynie szklane przedmioty metalowe, Rudno

J. Literatura:

AB, 1930, Jg. 5, Nr. 3, s. 45, 90; Scheitza P. (1932), *Das versunkene Schloss in Rudnau*, OiB nr 37 (08.09.1932); Wojciechowska H. (1971), *Rudno, powiat Gliwice. Stanowisko A*, „Informator Archeologiczny", Katowice, s. 262; Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, Gliwice, s. 176-177; Błaszczyk J., Pierzak J. (2003), *Grodziska średniowieczne na ziemi gliwickiej. Najnowsze prace ewidencyjno-pomiarowe i weryfikacyjne*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 343, 352; Tomczak E. (2021), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 176-177; Zdaniewicz R. (2014), *W kwestii interpretacji i chronologii kopca ziemnego w Rudnie, pow. gliwicki,* Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXV, Gliwice, s. 363–372; Michnik M., Zdaniewicz R. (2014), *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*, Gliwice, s. 76-77; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 412-413; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 371-372.

Rudziniec
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-42/38

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Rudno Symonis*, pocz. XIV w.[1281];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1407 r.[1282];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie czytelny terenowo. Został usypany w dolinie lokalnego cieku wodnego. W rzucie ma on kształt owalny, u postawy średnicę ok. 31x33 m, a części szczytowej ok. 16x24 m. Wysokość to obecnie ok. 4,0– 4,2 m powyżej poziomu u podstawy. Kopiec usypano przy krawędzi terasy zalewowej doliny lokalnego potoku - Lisiego Potoku, być może wykorzystując istniejąca łachę piachu. Plateau górne kopca posiada wydatne, lejowate obniżenie w części W, o dnie na poziomie ok. 1,5 poniżej pozostałej części powierzchni kopca. Stanowisko powierzchniowo zanieczyszczone poprzez współczesne składowanie śmieci.

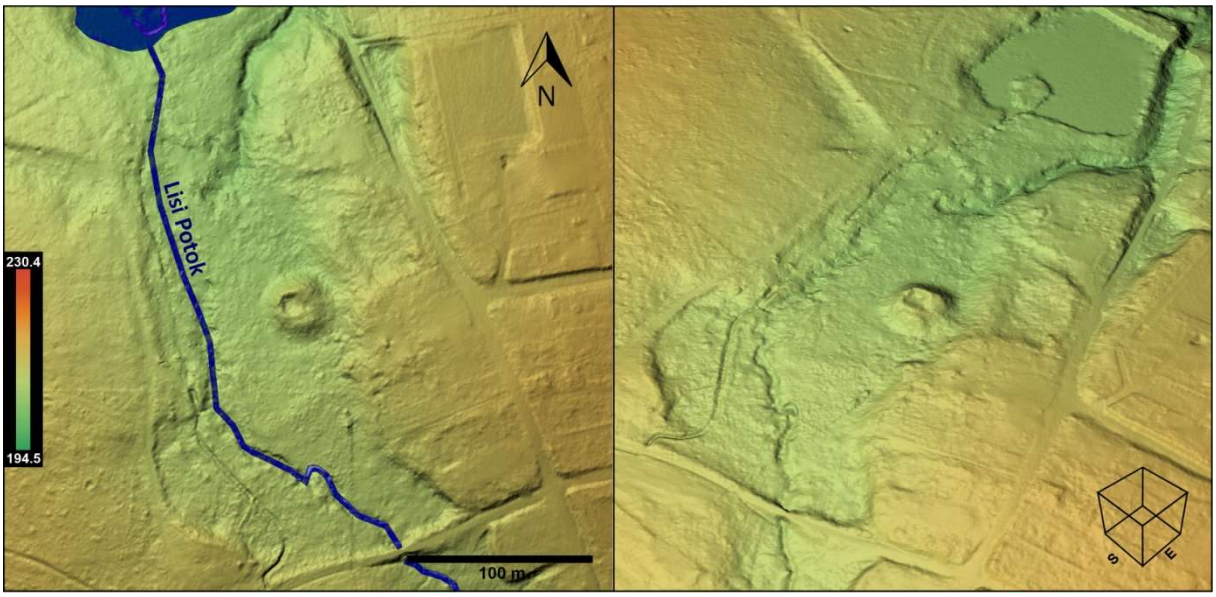

il. 310. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): 1 faza: dwór na kopcu XV w.-XVI w.(?); 2 faza - dwór murowany na kopcu 2 poł. XVI(?)/XVII-XIX w.
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; j.s. 20 (dwór późnonowożytny) - datowanie 14C LSC (patrz: wykres kalibracyjny)[1283].

[1281] CDS 14, s. 95.
[1282] Woźny 2020, s. 305-306.
[1283] Badania metodą OSL przeprowadził dr inż. Artur Ginter, Pracownia Datowania Luminescencyjnego i Konserwacji Zabytków Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Badania metodą C14 AMS i LSC przeprowadził prof. dr hab. Marek Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et al. 2020.

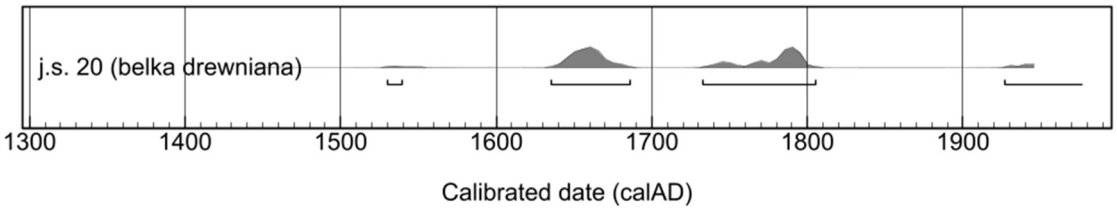

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Zdaniewicz R., 2018 r.;
Geofizyczne: Furmanek M, 2022 r.;
Wykopaliskowe: Zdaniewicz R. 2022 r.;
Inne: -;

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań sondażowych w 2022 r. założono dwa wykopy na *plateau* kopca. W obrębie obniżenia w części W natrafiono na relikty dolnej kondygnacji (piwnicy) murowanego dworu szlacheckiego. Był to budynek murowany, z kamienia i cegły palcówki na planie prostokąta o wymiarach na linii ok. 12 x 8 m. W trakcie prac natrafiono na relikty ceglanej klatki schodowej, kamiennych ościeży oraz schodów prowadzących do piwnicy dworu. Wejście znajdowało się od strony E dworu. Ściany i zapewne łukowaty, kolebkowy strop piwnicy wymurowano z cegły. Na dnie piwnicy odkryto drewniane belki, stanowiące fragmenty ościeży drzwi, na co wskazywać może znaleziona pomiędzy belkami żelazna klamka. Budynek wzniesiono już w czasach nowożytnych, być może już w 2 połowie XVI lub 1 poł. XVII w. Data 14C uzyskana z drewna ze wspomnianej belki nie dała na to jednak konkretnej odpowiedzi. Odkryta moneta z 1698 r. wskazuj na użytkowanie w końcu XVII w.
W trakcie badań odkryto również nieliczne materiały ceramiczne oraz dużą ilość kafli o późnośredniowiecznej/wczesnonowożytnej metryce. Kafle wykorzystane zostały wtórnie do budowy urządzenia grzewczego w późnonowożytnym dworze murowanym, o czym świadczy odkrycie ich w zawalisku jego piwnicy. Potencjalny, zapewne drewniany, średniowieczny obiekt rezydencjonalny zniszczony został w trakcie jego budowy.

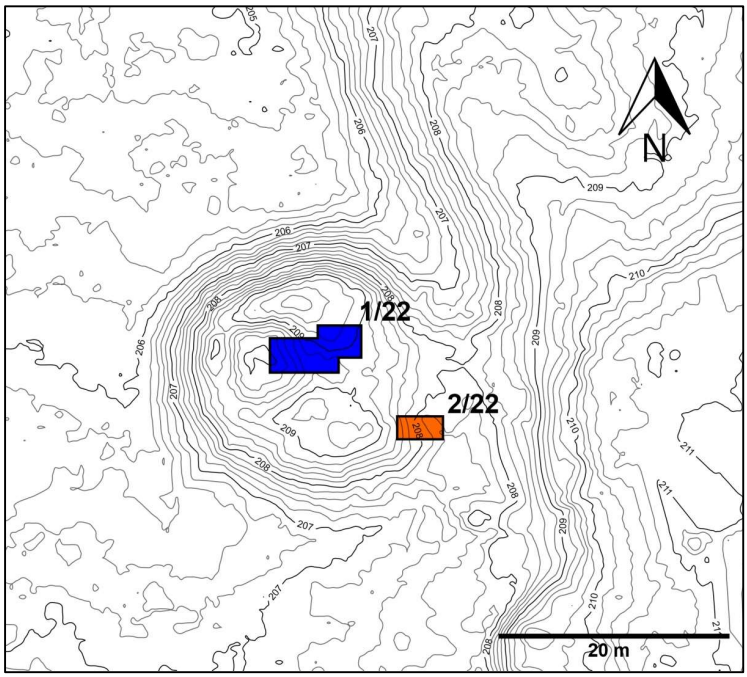

il. 311. Plan warstwicowy stanowiska z lokalizacją wykopów z 2022 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

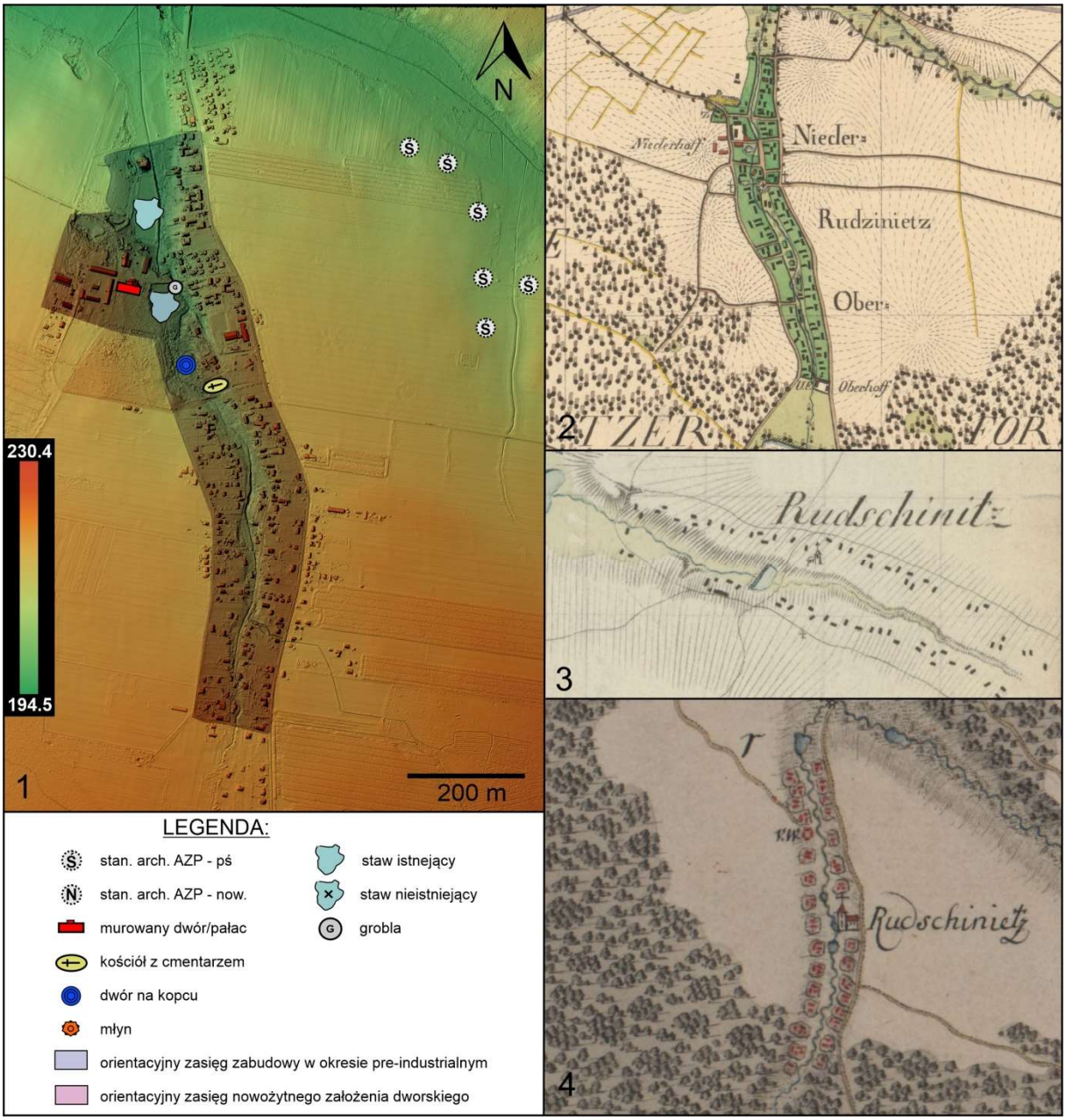

il. 312. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone w centralnej części współczesnej zabudowy wsi. Wieś w typie wielodrożnicy, na planie zbliżonym do prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż lokalnego cieku wodnego. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 30 m na SE znajduje się drewniany kościół pw. Św. Michała Archanioła z pocz. XVII w., wzniesiony w miejscu starszej średniowiecznej świątyni[1284]. W części N pałac z folwarkiem wzniesiony przed 1860 r.[1285]. W przebiegu koryta lokalnego potoku czytelne stawy i groble, zapewne o nowożytnej metryce. W obrębie rozłogów na E od wsi odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś, być może

[1284] KZS 6, s. 71-72.
[1285] Kozina 2001, s. 102–103.

związane z innym siedliskiem wiejskim (AZP 96-42/9 – osada otwarta; AZP 96-42/5-8, 10 – punkty osadnicze).

G.

-

H. Fotografie obecne:

il. 313. Grodzisko w Rudzińcu, fot. od N

I. Materiały zabytkowe (wybór):

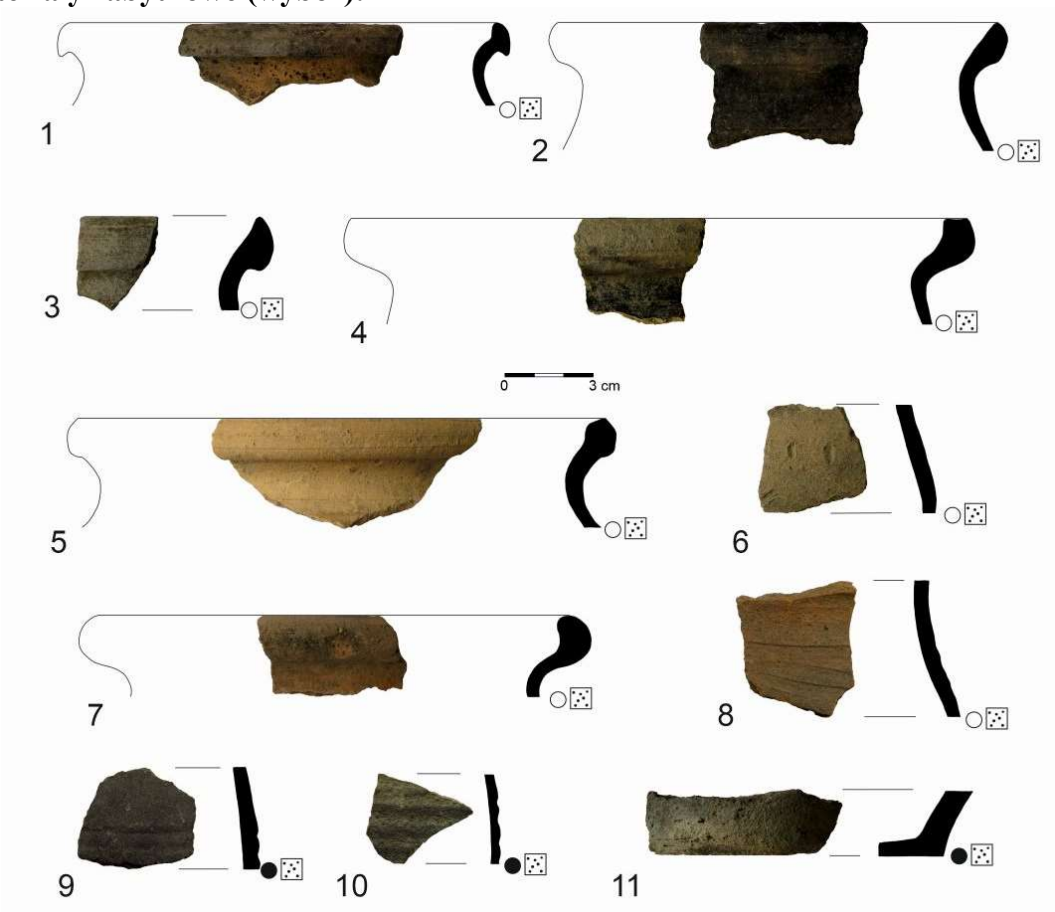

il. 314. Ceramika naczyniowa, Rudziniec, I faza

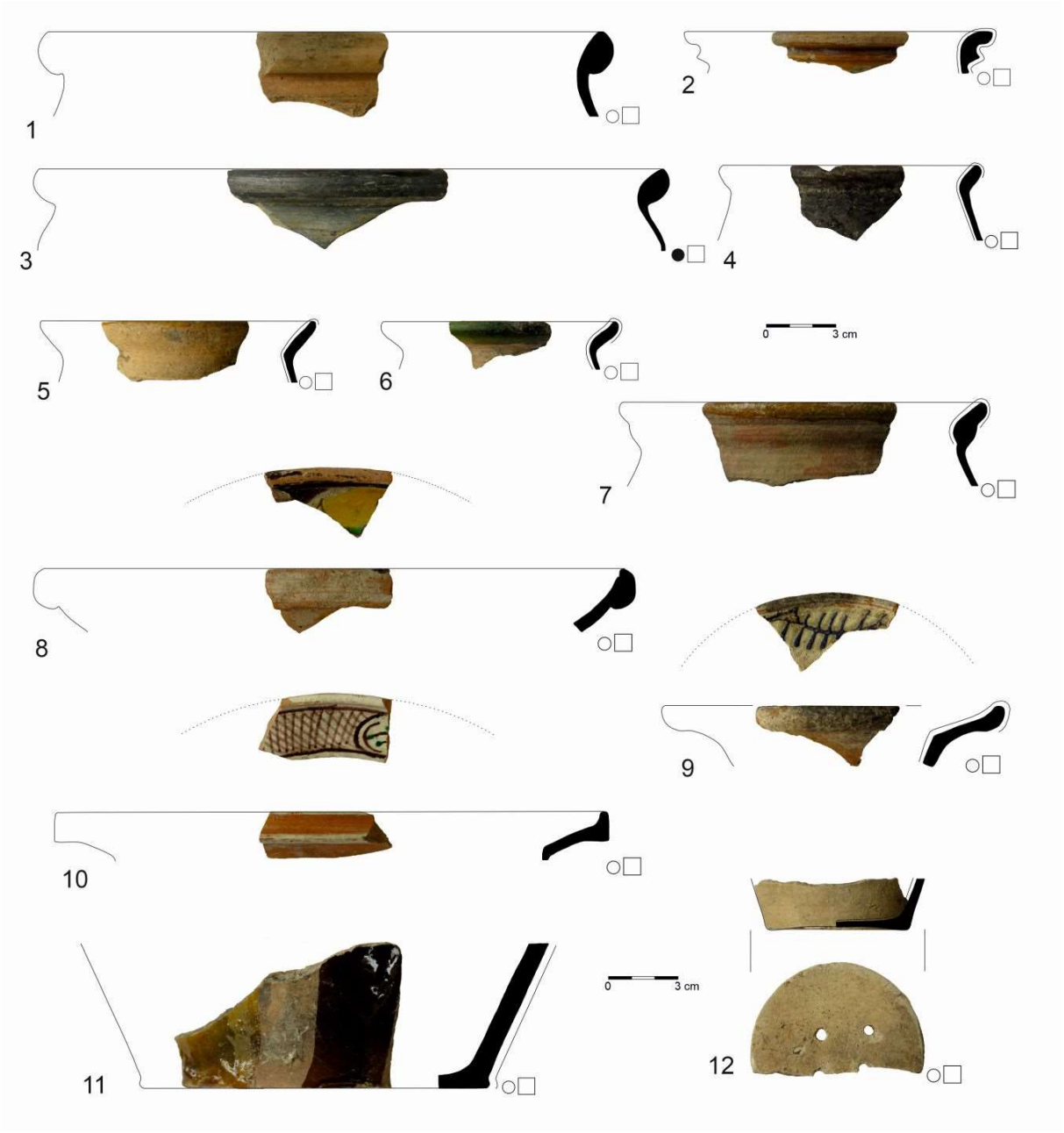

il. 315. Ceramika naczyniowa, Rudziniec, II faza

il. 316. Kafle piecowe, Rudziniec, I faza

il. 317. Przedmioty metalowe i szklane; Rudziniec, II faza

J. Literatura:

Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 389-391; Zdaniewicz, R. (2024), *Przejaw tradycji, nonkonformizmu czy kalkulacji? O reliktach pieca z dworu na kopcu w Rudzińcu*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 39, Łódź, s. 45–61.

Tarnowice Stare
pow. tarnogórski, woj. śląskie
Obszar AZP: 94-46/1

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Tharnovicz*, 1304 r.[1286];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1304 r.[1287];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie dobrze czytelny terenowo. Mniej więcej owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 14-17 m, a części szczytowej ok. 3,5-4,5 m. Wysokość to obecnie ok. 2 – 2,5 m powyżej poziomu u podstawy. Ze wszystkich stron obiekt otacza wyraźne obniżenie terenu, stanowiące relikt fosy otaczającej pierwotnie założenie, o szerokości ok. 7,5- 9,5 m.
Obiekt wzniesiono na mniej więcej płaskim terenie, w pradolinie rzeki Dramy, lecz nie w bezpośredniej bliskość żadnego cieku wodnego. Do budowy kopca wykorzystano materiał pozyskany z przekopu, który go otacza. Obiekt zniszczony częściowo zniszczony współczesną zabudową.

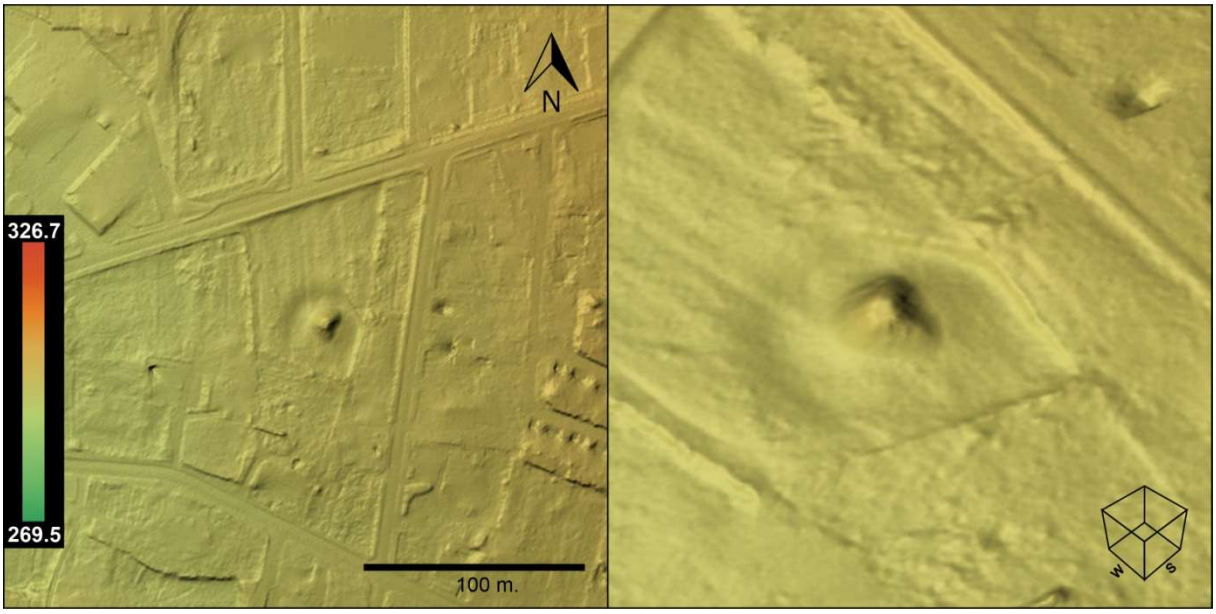

il. 318. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): dwór na kopcu XIV-XV w.;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Pfützenreuter F., lata 30-40 XX w.;
Geofizyczne: Wroniecki P., 2015 r.;
Wykopaliskowe: Malinowska H, Góral G., 1983 r.;

[1286] CDS 16, s. 12-13.
[1287] CDS 16, s. 12-13.

Inne:- ;

E. Wyniki badań (zarys)

W trakcie badań w 1983 r. założono dwa wykopy sondażowe. W wykopie w obrębie plateau natrafiono na relikty zniszczonej konstrukcji budynku, w postaci spalonej belki i grud polepy konstrukcyjnej. Stanowiły one zapewne pozostałość najniższej, wkopanej w nasyp kopca, kondygnacji wieży mieszkalnej, której drewniany lub drewniano-gliniany szkielet ścian, których podwalinę oparto o kamienny postument. Drugi z wykopów założono w obrębie fosy, u podnóża kopca. Wykazał on, że pierwotny poziom fosy sięgał ok. 2 m poniżej obecnego.
W trakcie eksploracji natrafiono na pojedyncze fragmenty ceramiki, wspomniane grudy polepy i pojedyncze przedmioty metalowe.
W 2015 r. wykonano badania geofizyczne, które ujawniły pojedyncze anomalie w obrębie kopca i jego bezpośrednim otoczeniu. Nie zostały one jednak dotychczas zweryfikowane badaniami archeologicznymi.

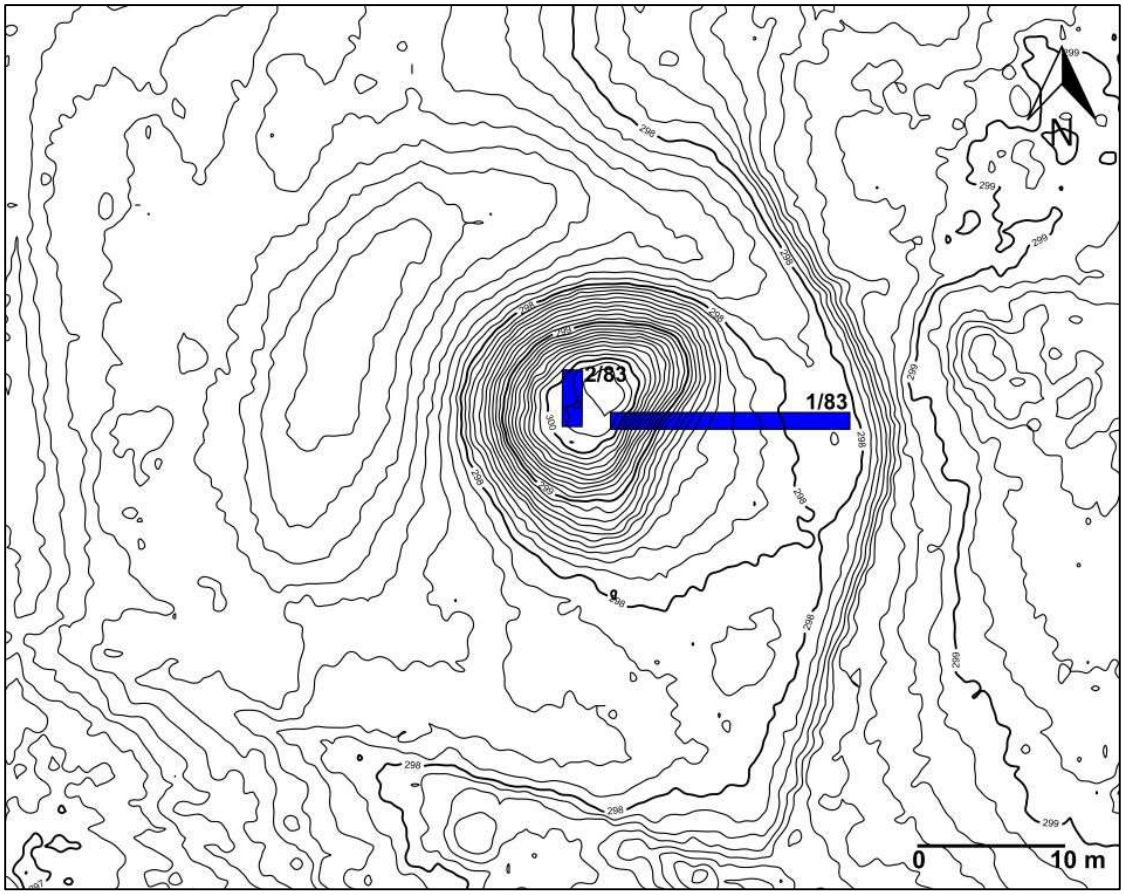

il. 319. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z 1983 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

il. 320. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są w S części zabudowań dzisiejszej dzielnicy miasta Tarnowskie Góry. Wieś w typie ulicówki, rozciągniętej wzdłuż drogi, pierwotnie zapewne o łanowo-niwowym układzie pól. W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 50 m na SW znajduje się murowany kościół pw. św. Marcina, wzniesiony prawdopodobnie przed 1400 r.[1288]. W części W wsi renesansowy zamek wzniesiony w pocz. XVI w. z folwarkiem[1289]. W obrębie rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 94-45/17 i 18 – osady otwarte; AZP 94-45/24 – ślad osadnictwa).

[1288] KZS6a, s. 16-18.
[1289] KZS6a, s. 18-19.

G. Fotografie archiwalne:

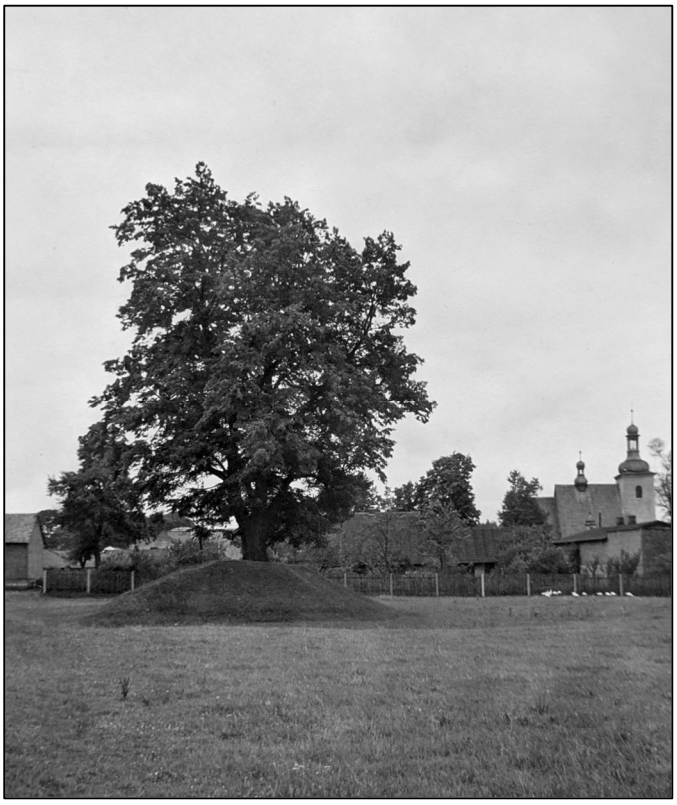

il. 321. Grodzisko w Tarnowicach Starych, fot. od NE

H. Fotografie współczesne:

il. 322. Grodzisko w Tarnowicach Starych, fot. od N

I. Materiały zabytkowe (wybór):

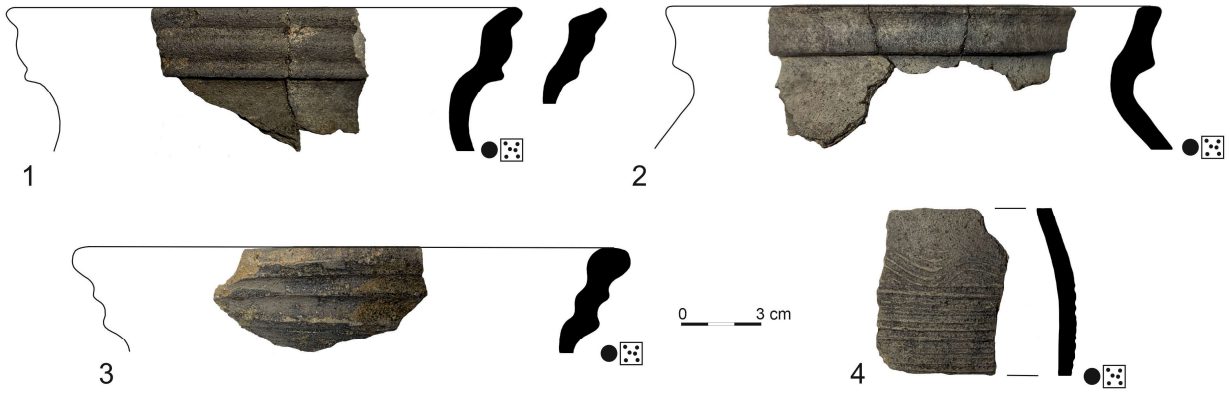

il. 323. Ceramika naczyniowa, Stare Tarnowice

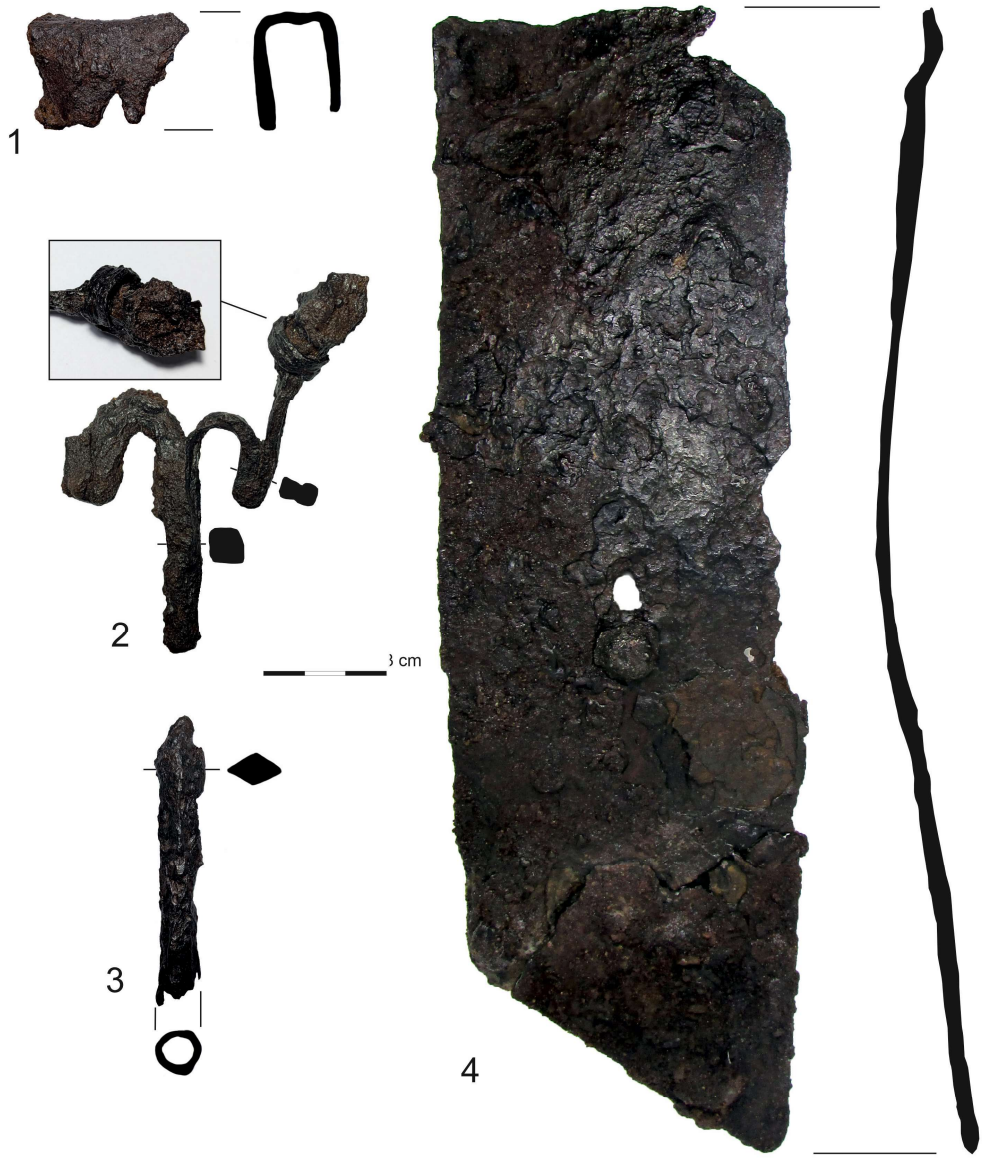

il. 324. Przedmioty metalowe, Stare Tarnowice

J. Literatura:

Pfützenreuter F. (1942), *Der Burghügel in Alt-Tarnowitz, ein Zeug alter deutscher Kultur, Tanowitzer Haimatkalender für den Landkreis Beuthen-Tarnowitz*, no 53, s. 53; Malinowska B. (1983), *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie od 9.VI. do 20.VI. 1983 na stanowisku 1 w Tarnowicach Starych*, m-pis Archiwum WUOZ w Katowicach; Wroński M. (1986), *Gródek rycerski czyli zagadkowy pagórek na polu organisty w Tarnowicach Starych*, Zeszyty Tarnogórskie, nr 1, Tarnowskie Góry, s. 5–14; Wroński M. (1986), *Z dziejów rycerstwa i szlachty regionu tarnogórskiego (właściciele wsi Tarnowice Stare na przestrzeni wieków)*, Zeszyty Tarnogórskie, nr 2, Tarnowskie Góry, s. 3–18; Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice, s. 188-189; Kawka W. (2015), *Materiały z grodzisk Stożkowatych w Tarnowicach Starych i Woźnikach z zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Seria Archeologia 20, Bytom, s. 87-122; Michnik M., Wroniecki P., Zdaniewicz R. (2016), *Badania nieinwazyjne w obrębie grodzisk stożkowatych w Starych Tarnowicach, pow. tarnogórski oraz Pniowie, woj. gliwicki*, (w:) Metody geofizyczne w archeologii polskiej, red. M. Furmanek, T. Herbich, M. Mackiewicz, Wrocław 2016, s. 85-88; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 444.

Widów
pow. gliwicki, woj. śląskie
Obszar AZP: 95-42/5

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Widowa*, pocz. XIV w.[1290];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1518 r.[1291];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest dobrze czytelny terenowo. Stanowisko położone jest na naturalnym wyniesieniu w obrębie tzw. Wzgórz Widowskich. W przybliżeniu owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 36x.47 m. W partii szczytowej (*plateau*) wymiary wyniesienia są nieco inne - ok. 13x20 m.. Wysokość to obecnie ok. 12-14 m powyżej poziomu krawędzi doliny u podstawy (jest to względne ze względu na nierówności znajdujące się na kulminacji kopca i różnice w poziomie po różnych stronach podstawy wyniesienia) .
W części szczytowej wyniesienie, na którym w przeszłości wzniesiono grodzisko jest obecnie zniszczone wybieraniem piasku, w XVIII w. i prawdopodobnie w latach 30-tych XX w. Dużych rozmiarów wybierzysko zlokalizowane jest w centralnej części wyniesienia, a jego dno jest obecnie zasypane współczesnymi śmieciami, zapewne pochodzącymi z pobliskich gospodarstw. Zasadnicza część stanowiska jest zatem obecnie zniszczona.

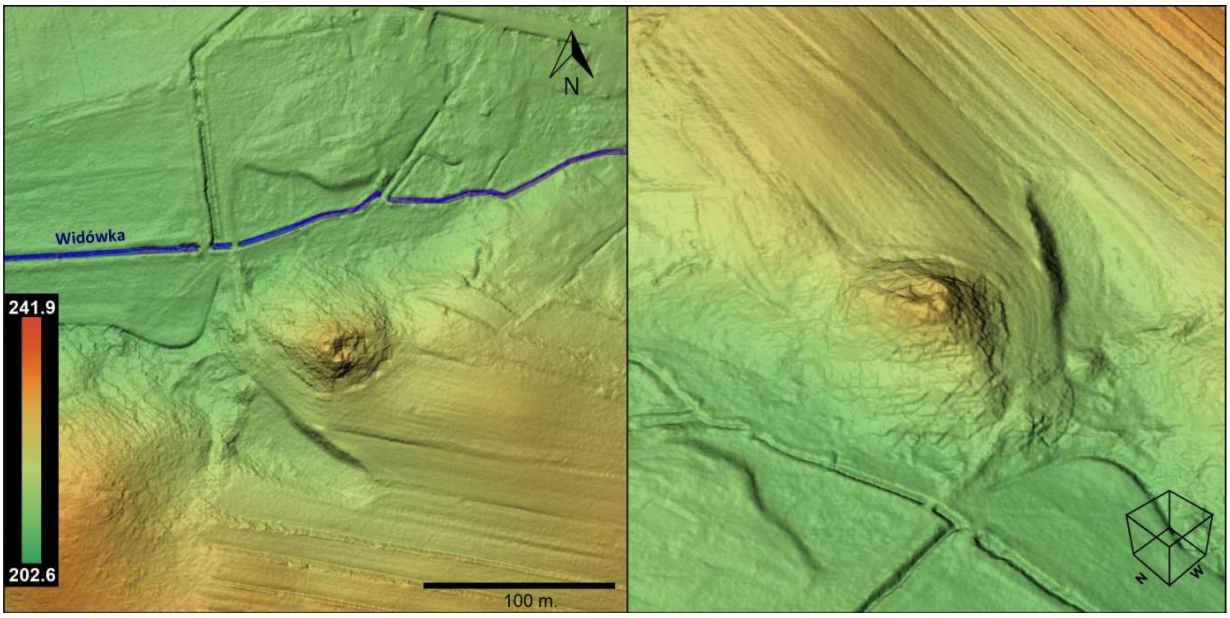

il. 325. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): 1 faza - dwór na kopcu? - schyłek XIII – 2poł. XIV w. (?); 2 faza - dwór na kopcu XV-XVI w.; 3 faza - XVIII-XIX – ślady osadnictwa;
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; datowanie dendrochronologiczne reliktów spalonych belek: próba 1: wykop 4/2023, j,s. 17 – jodła zwyczajna, datowanie sekwencji 1449-1507, data ścięcia po 1507 r.; próba 2: wykop 4/2023, j.s. 17- jodła zwyczajna,

[1290] CDS 14, s. 95
[1291] DB, s. 245

datowanie sekwencji 1450-1503, data ścięcia po 1503 r.; datowanie metodą 14C AMS - wykop 4/2023, j.s. 13 - ziarniaki żyta -2 próby (patrz: wykres kalibracyjny)[1292].

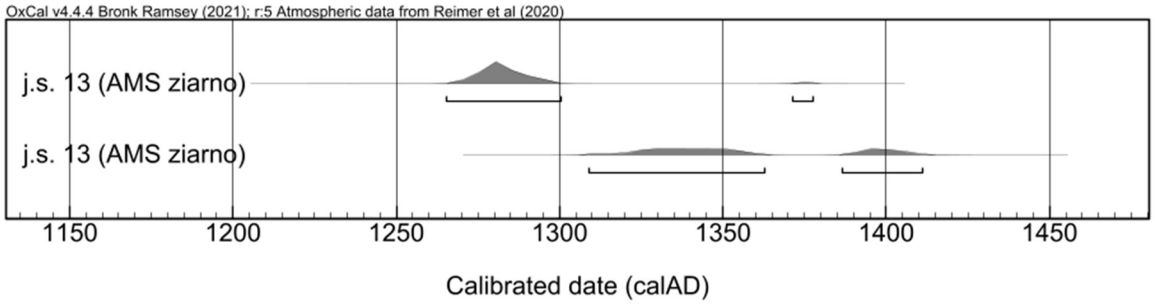

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Scheitza P., 1932 r.; Wojciechowska H., Wrzołek I., 1984 r.;
Geofizyczne: -;
Wykopaliskowe: Bagniewski Z, Tomczak E, 1970 r., Zdaniewicz R., 2023 r.,
Inne:; amatorskie wykopaliskowe, 1867 r.,

E. Wyniki badań (zarys)

Na pierwsze zabytki w obrębie stanowiska natrafiono w XIX w., w trakcie niszczenia obiektu wybieraniem piasku, a następnie podczas amatorskich prac wykopaliskowych.
W trakcie badań w 1970 r. dokonano pomiarów grodziska oraz założono dwa wykopy sondażowe- jeden zlokalizowano na *plateau*, a drugi u podstawy kopca od wschodu majdanu. Na kulminacji kopca dopatrywano się istnienia wału. Nie odkryto warstwy kulturowej, ale pojedyncze ułamki naczyń, które datowano na XIV w. W obrębie plateau grodziska istniały już wówczas doły o charakterze śmietnikowym..
W trakcie badań w 2023 r. założono wykopy w obrębie szczątkowo zachowanego *plateau* kopca oraz u jego podstawy. W trackie prac badawczych wydzielono trzy fazy funkcjonowania obiekty Faza I przypadająca na młodszą część okresu wczesnego średniowiecza lub początek późnego średniowiecza – tj. XIII/XIV w. W trakcie badań natrafiono warstwę kulturową, w której wypełnisku odkryto materiał ceramiczny z tego horyzontu czasowego. Ułamki naczyń, które wiązać można z tą fazą okryto również w obrębie innych jednostek stratygraficznych w obrębie wykopu 4 oraz wykopu 1 i 2. Być może już w tej fazie w obrębie plateau kopca istniał obiekt o funkcji mieszkalnej. Nie zachowały się jednak żadne ślady konstrukcji. O jego istnieniu można wnioskować dzięki wspominanym materiałom zabytkowym, ale także na podstawie analiz 14C ziaren wydzielonych z prób botanicznych. Faza II przypada na horyzont czasowy 2 poł. XV i 1 poł. XVI w. W tej fazie w obrębie *plateau* kopca istniał obiekt, o nieustalonych rozmiarach, prawdopodobnie o funkcji mieszkalnej, którego relikty zostały zniwelowane i zepchnięte w kierunku zachodniego stoku wyniesienia. W założonych w tej części wykopach 1 i 2 natrafiono na bardzo liczny materiał zabytkowy, obejmujący ułamki naczyń, przedmiotów użytkowych, ale także elementów konstrukcyjnych w postaci gwoździ żelaznych czy okucia/zawiasu drzwi. O tym, że wzniesiono tu budynek dworski świadczą zdobione kafle płytowe, pochodzące ze

[1292] Badania metodą C14 AMS oraz dendrochronologii przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20 patrz: Reimer et al. 2020.

zniszczonego pieca, który ogrzewał wnętrze niezachowanego budynku. Wyznacznikami chronologicznymi tej fazy są moneta srebrna z 2 poł. XV w. oraz węgle drzewne z belek odkryte w wypełnisku wykop 4, które poświadczają tu istnienie konstrukcji wykonanej z belek jodłowych (daty dendrochronologiczne). Trudno określić jednak czy odkryte relikty belek pochodzą z pierwotnej konstrukcji dworu czy np. późniejszych napraw. W III fazie w obrębie plateau kopca dokonały się pierwsze zniszczenia, za sprawą wybierania piasku, kontynuowane w XX w. Faza ta wydzielona została na podstawie znalezisk w wykopie 3, gdzie natrafiono na relikty kafli piecowych, ceramiki naczyniowej oraz monetę datowaną na 1775 r. W obrębie *plateau* kopca nie było już wówczas żadnej zabudowy, a ewentualna znajdowała się u jego podnóża.

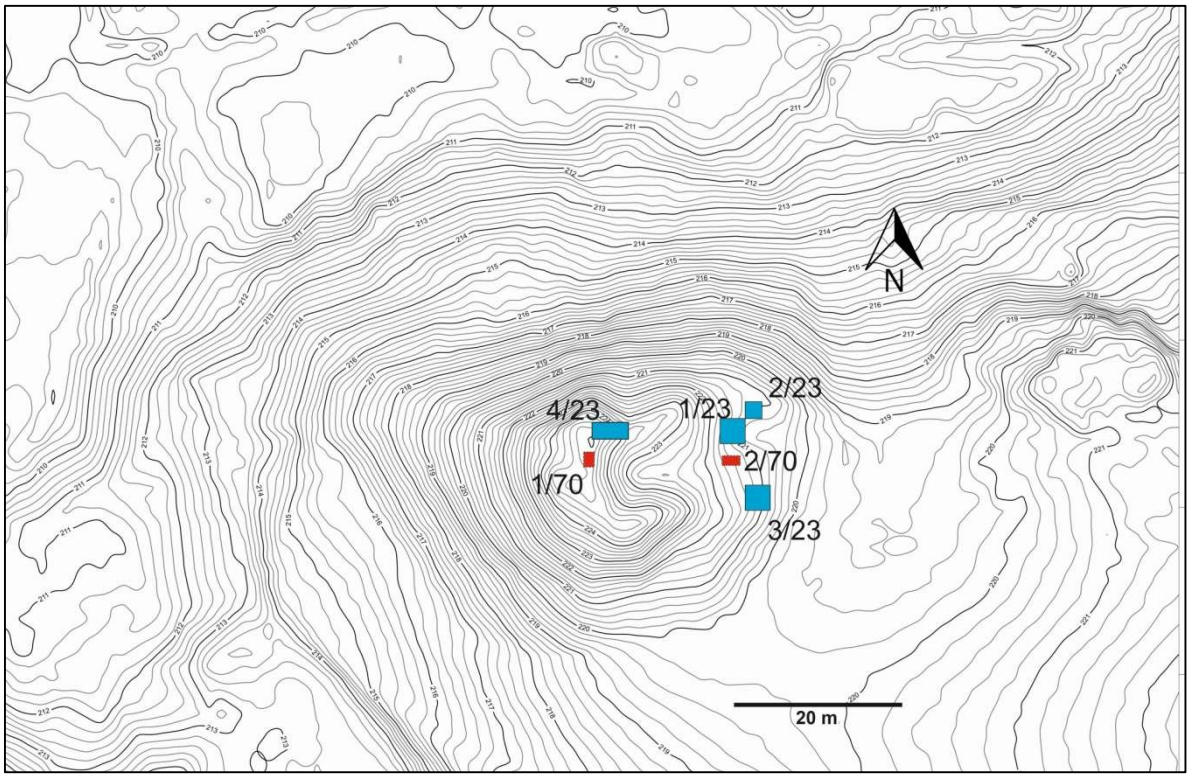

il. 326. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1970 i 2023 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

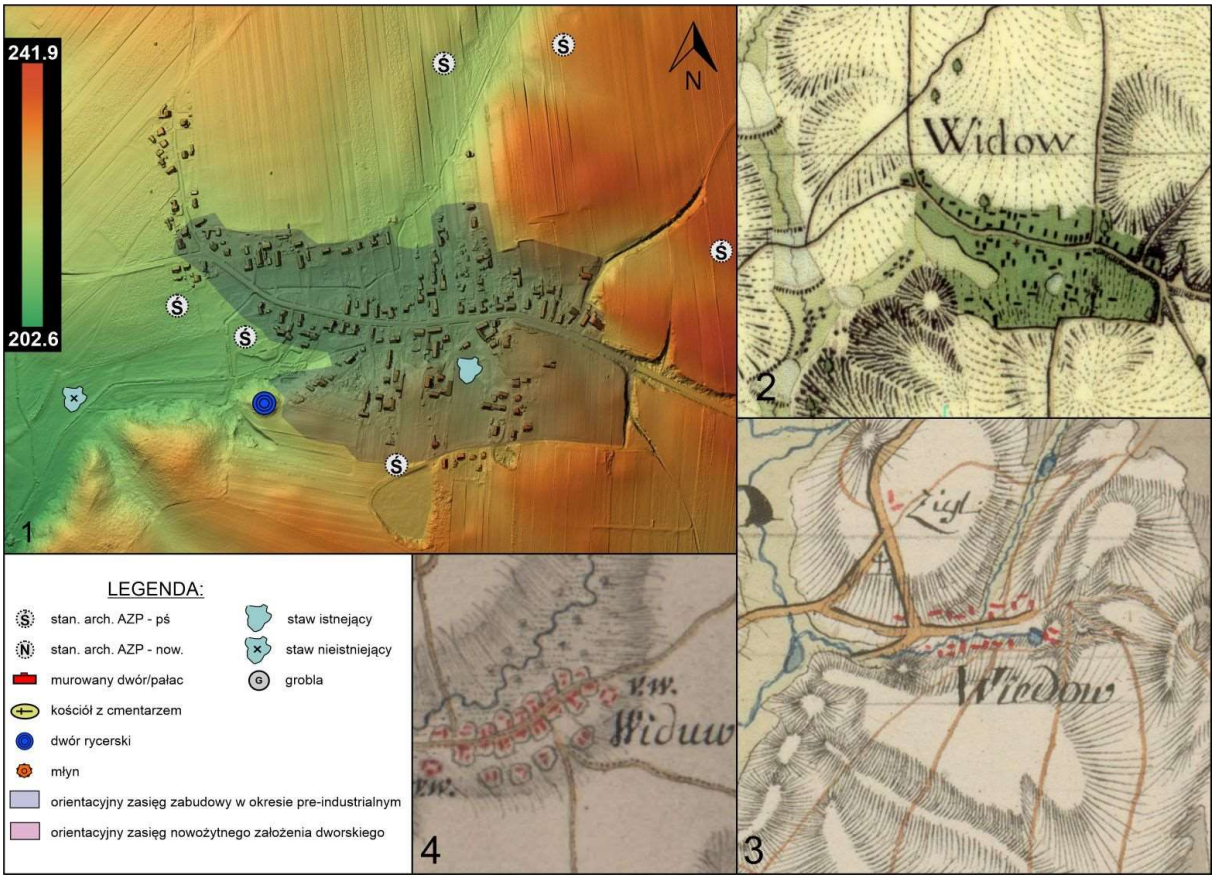

il. 327. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2. Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3: Fragment mapy Schmettausches Kartenwerk z ok. 1767-1787; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54

Relikty dworu rycerskiego położone są na SW krańcu dzisiejszych zabudowań wsi. Wieś w typie ulicówki, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągniętej wzdłuż lokalnego cieku wodnego, dopływu rzeki Widówki. W przebiegu jej koryta czytelne relikty stawów, o trudnej do ustalenia metryce. W XVIII w. we wsi istniały dwa folwarki, o trudnych do ustalenia granicach. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowisko archeologiczne o metryce wś i pś (AZP 95-42/3, 6, 9 – osady otwarte; AZP 95-43/7 – cmentarzysko płaskie; AZP 95-43/8 – punkt osadniczy).

G. Fotografie archiwalne:

il. 328. Grodzisko w Widowie, fot. od SW, lata 30-te XX w.

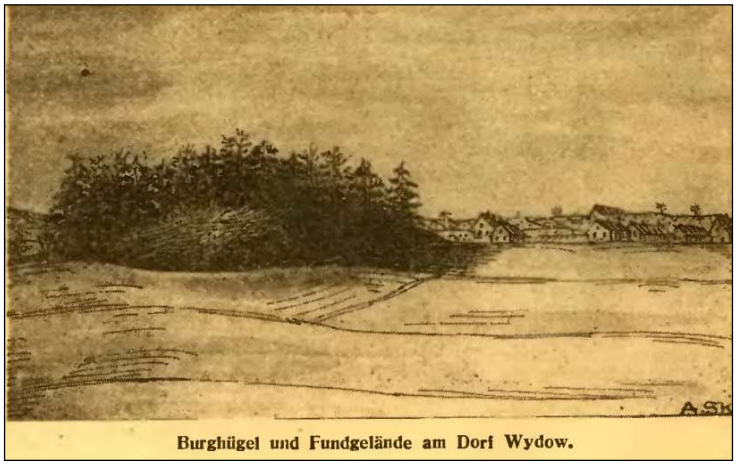

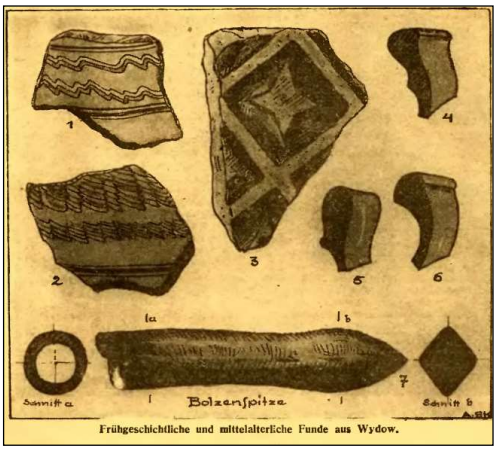

il. 329. Rysunek grodziska i wsi Widów oraz znalezisk z Widowa z lat 30-tych XX w.

H. Fotografie współczesne:

il. 330. Grodzisko w Widowie , fot. od S

il. 331. Grodzisko w Widowie, fot. od E

I. Materiały zabytkowe (wybór):

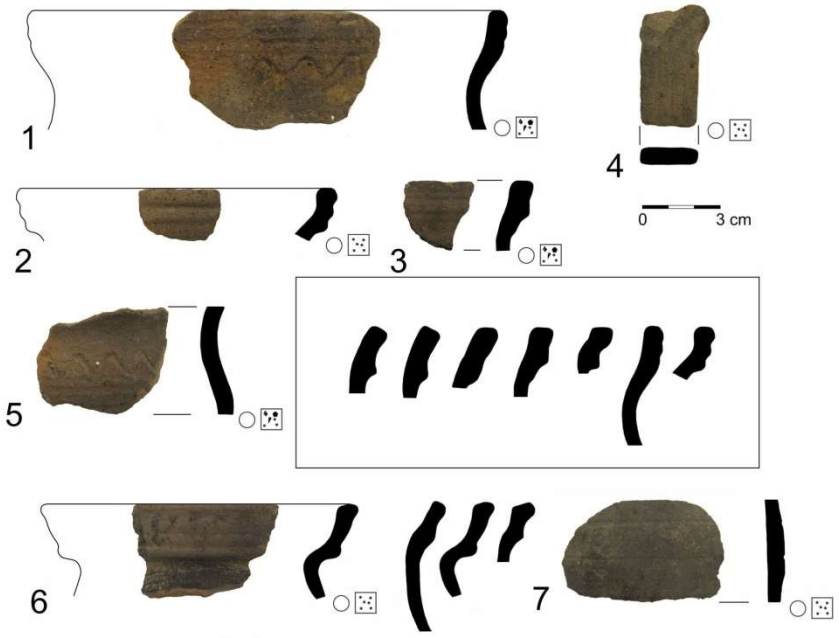

il. 332. Ceramika naczyniowa, Widów, I faza

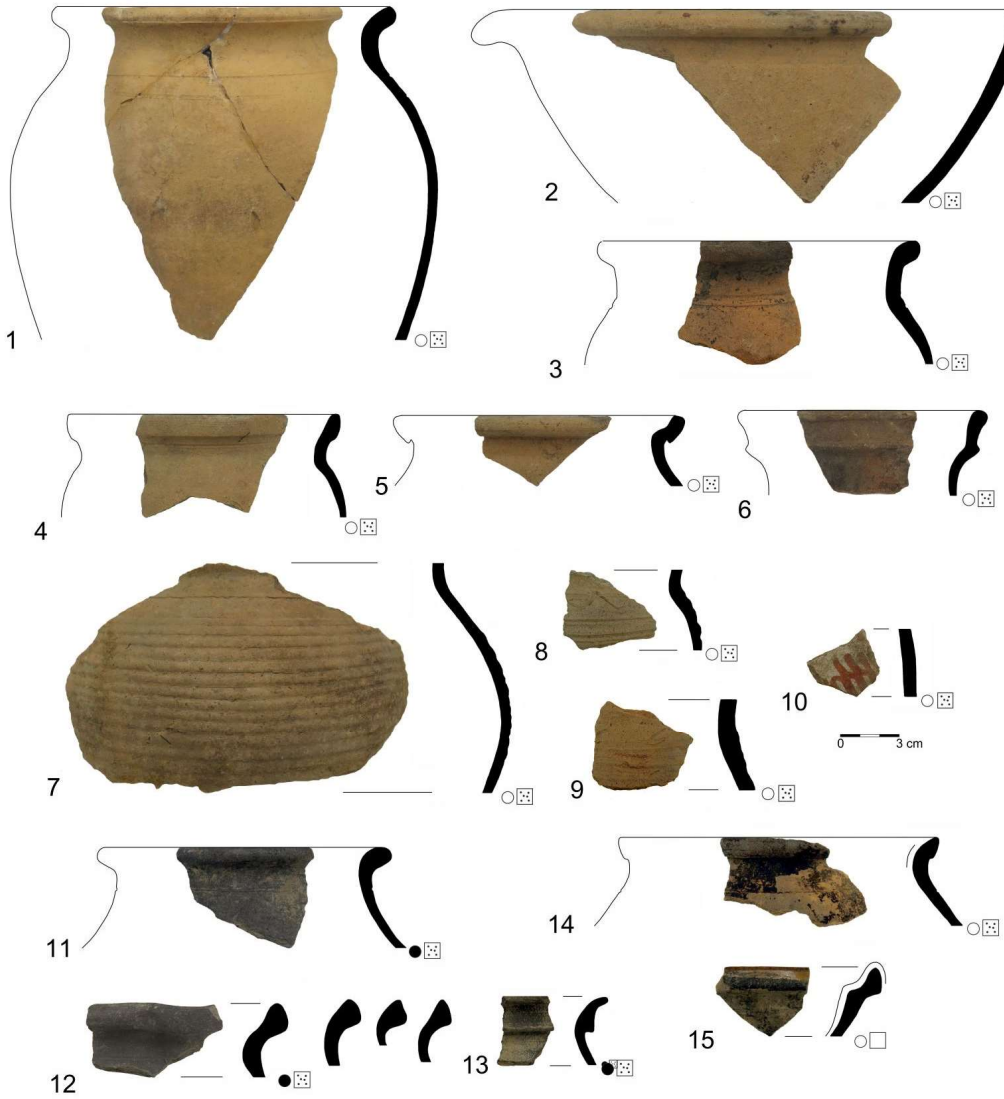

il. 333. Ceramika naczyniowa, Widów, II faza

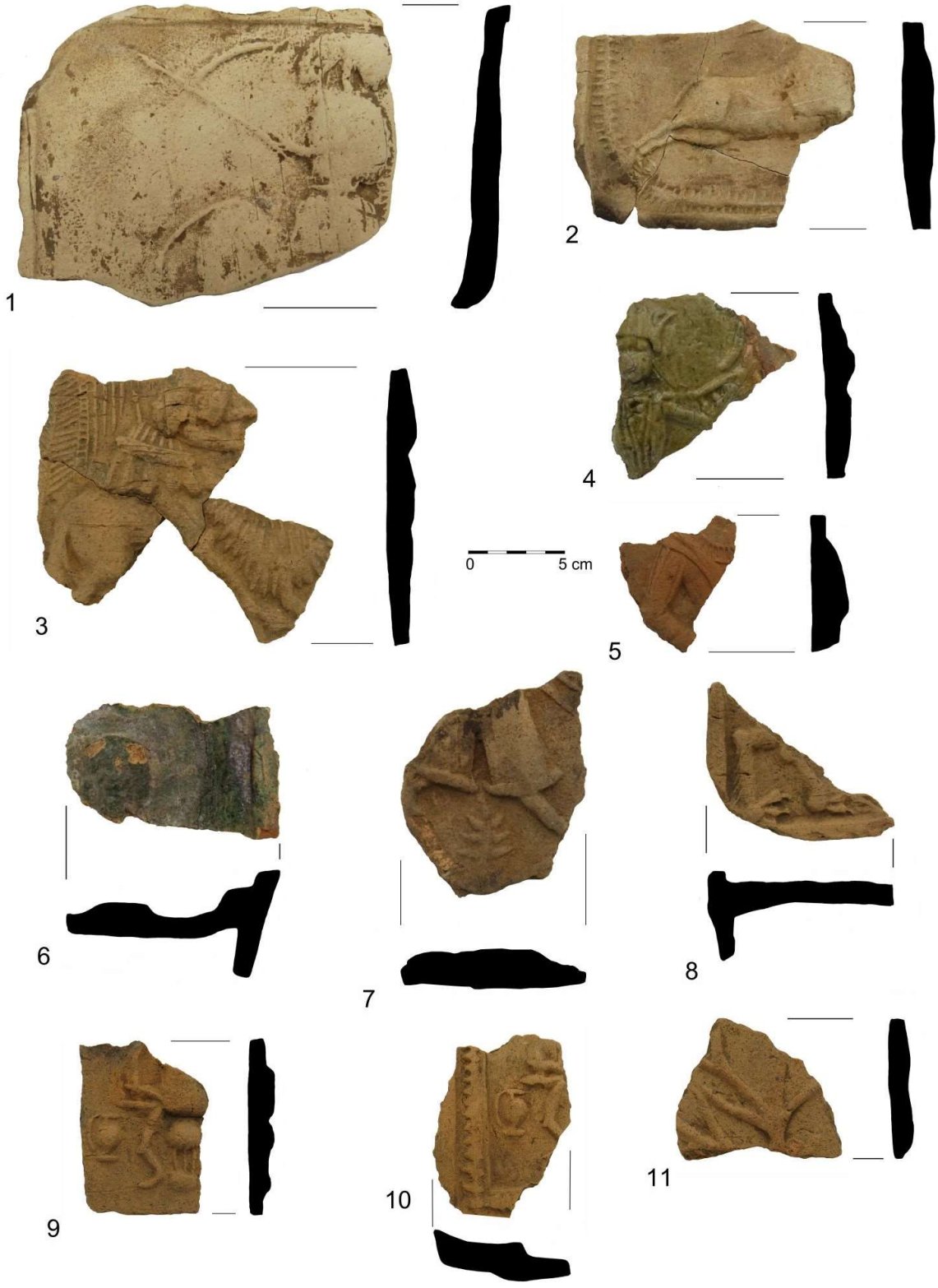

il. 334. Kafle piecowe, Widów, II faza

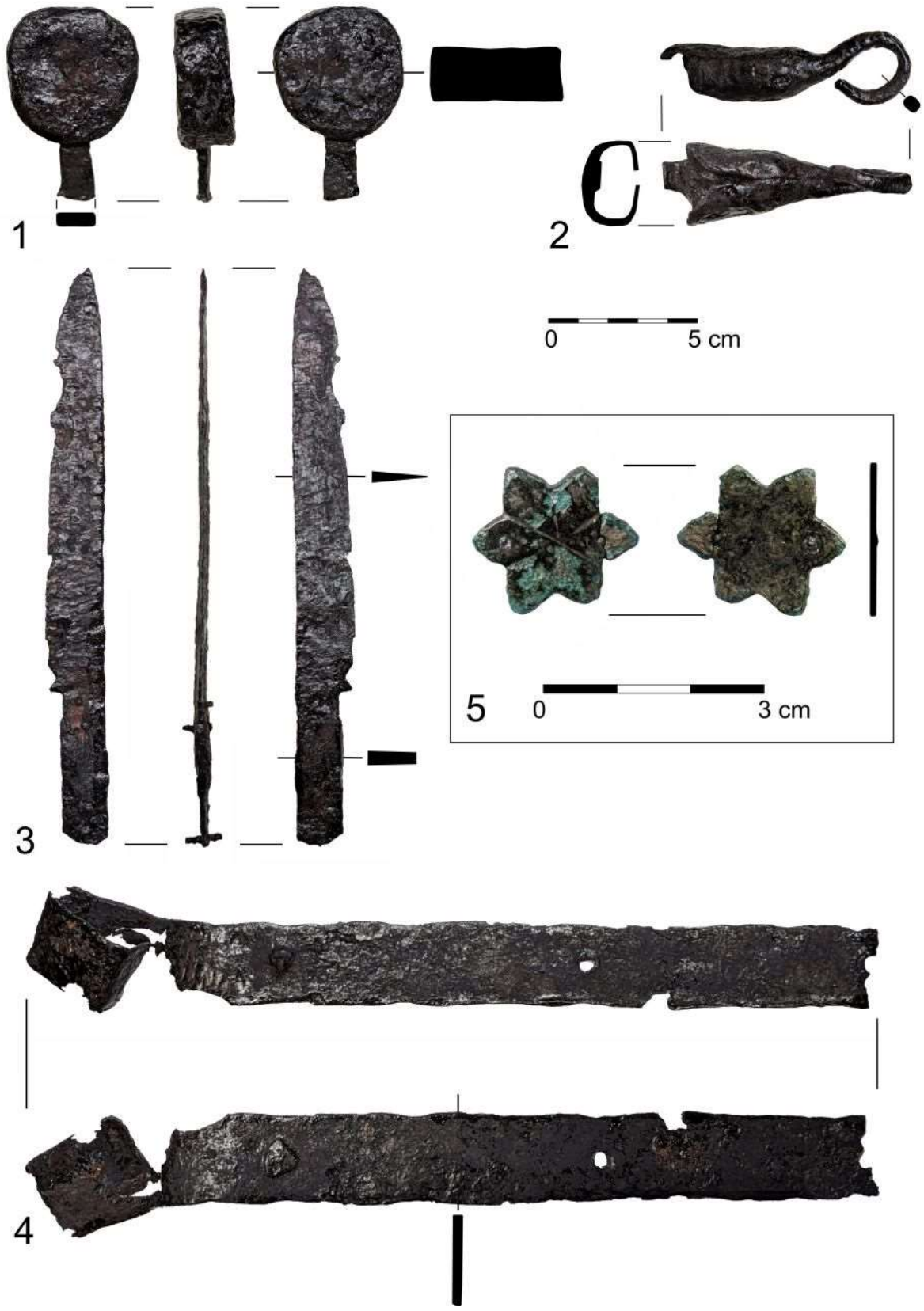

il. 335. Przedmioty metalowe, Widów, II faza

J. Literatura:

Hellmich M. (1930), *Schlesische Wehranlagen*, "Altschlesien", Bd. 3, Nr. 1, s. 47; Scheitza P., *Was ein alter Burghügel erzählt?*, „OiB", no. 17 (21.04.1932); Skalnik A. (1933), *Giefäßscherben und firmbrusibolzenspitze von Wydow*, Kreis Gleiwitz, „OiB", no. 7 (16.02.1933); AB, 1935, Jg. 10, Nr. 2, s. 48; AB, 1935, Jg. 10, Nr. 4, s. 100; AB, 1935, Jg. 10, Nr. 6, s. 152; Scheitza P. (1935), *Eine mittelalteriche Ofenkachel aus Wydów*, „Der Oberschlesier", Heft 1/1935 (17.01.1935), s. 53; Galasińska-Hrebenda H. (1971), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 66-67; Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, Gliwice, s. 210-211; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka, Katowice, s. 85; Błaszczyk J., Pierzak J. (2003), *Grodziska średniowieczne na ziemi gliwickiej. Najnowsze prace ewidencyjno-pomiarowe i weryfikacyjne*, (w:) Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 348; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 554-555; Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 387-389; Zdaniewicz R. (2024), *Between idea and reality. In search of archaeological traces of the identification of members of the knightly class based on the example of discoveries from the motte tower castle in Widów, Upper Silesia, Poland*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, t. 37, Łódź, s. 135-145.

Woźniki

pow. lubliniecki, woj. śląskie
Obszar AZP: 91-48/1

A. Archiwalia:

Najstarsza informacja o osadzie: *villa Uoznici*, 1206 r.[1293]
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1386 r.[1294].

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska jest obecnie dobrze czytelny terenowo. Został wzniesiony w podmokłej dolinie rzeki Łany, zapewne w obrębie naturalnej, piaszczystej wydmy/łachy terenu, którą następnie dodatkowo nadsypano. W rzucie ma on kształt czworoboczny, nieco niesymetryczny, o zaokrąglonych narożach. Obecnie obiekt ma u postawy średnicę ok. 35x48 m, a części szczytowej ok. 31x42 m. Wysokość to obecnie ok. 1,2– 1,6 m powyżej poziomu otaczającej doliny. Obiekt otacza fosa, o szerkości dochodzącej do 8-9 m, na przedpolu której czytelny jest zerodowany wał o szerokości do ok. 3,5-4 m.
Plateau górne kopca posiada liczne nierówności spowodowane wybieraniem ziemi i obniżaniem powierzchni grodziska od XIX w.

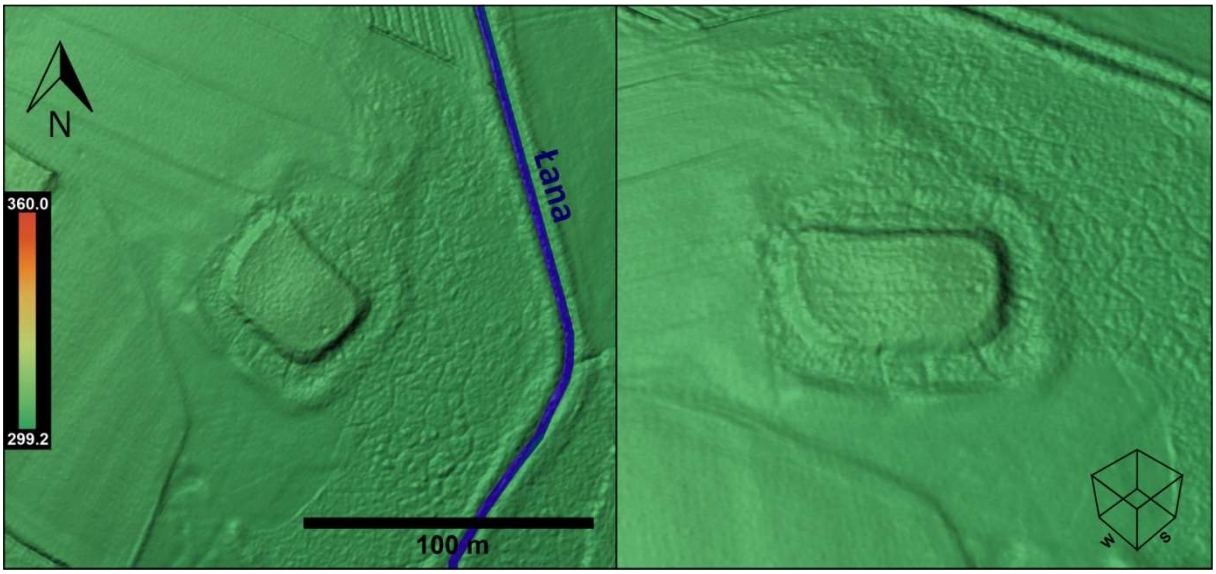

il. 336. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:

Chronologia (fazy): 1 faza – dwór książęcy, k. XIII- 1 poł. XIV w.; 2 faza: dwór rycerski, 2 poł. XIV – 2 poł. XV w.
Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe; j.s. 17, 23 (dwór książęcy) - datowanie 14C AMS – ziarno; j.s. 9, 15, 21 – datowanie 14C LSC – belki drewniane; j.s. 27 – 14C AMS – ziarno (patrz: wykres kalibracyjny)[1295].

[1293] Szczech 2016, s. 11-16.
[1294]CDS 6, s. 15-16.
[1295] Badania metodą C14 AMS i LSC przeprowadził prof. dr hab. M. Krąpiec w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie. Do analizy chronometrycznej dat oraz statystycznego modelowania wyników wykorzystano program Oxcal v.4.4.4 Ch. Bronk Ramseya z 2021 roku, z użyciem krzywej kalibracyjnej INTCAL20, patrz: Reimer et al. 2020.

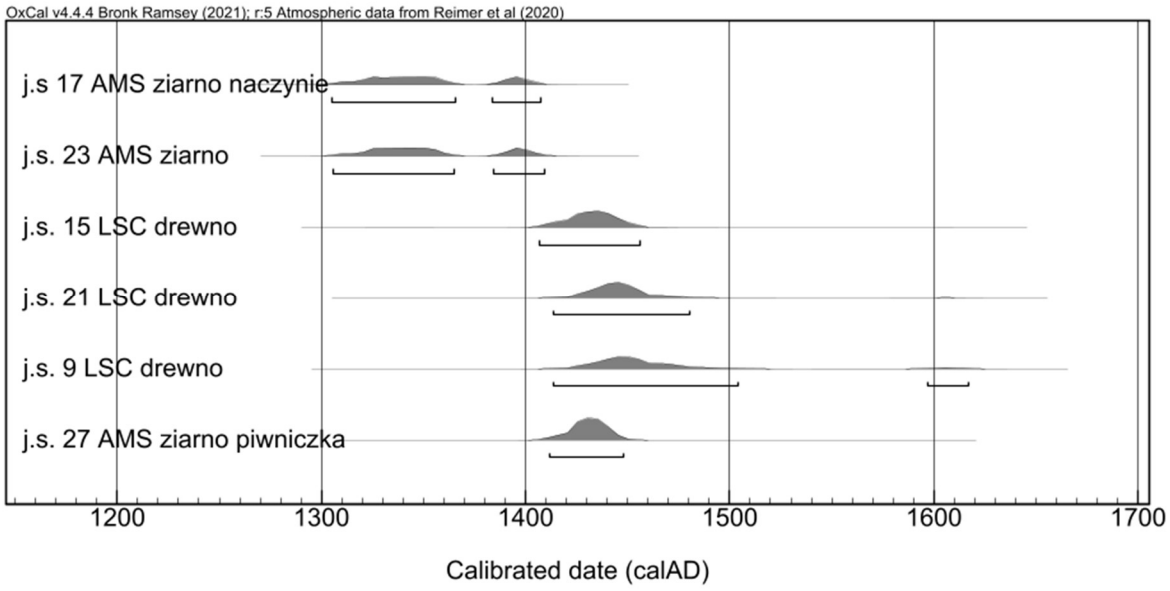

D. Historia badań:

Powierzchniowe: Hellmich M, 1911 r.; Jakimowicz R., Żurowski J., 1933 r.; Kostrzewski J, 1934 r.; Pfützenreiter F., 1942 r.; Hadamik C., Gliński W., Koj J., 1994 r.; Kawka W., Zdaniewicz R., 2023 r.;
Geofizyczne: Furmanek M., 2023;
Wykopaliskowe: Szydłowski J, 1957 r.; Strzyż P., Zdaniewicz R., 2023 r.;
Inne: odkrycia przypadkowe z 1860 r. i 1912 r.; Boidol E., lata 20-te XX w.

E. Wyniki badań (zarys)

W okresie przedwojennym prowadzono jedynie prospekcje powierzchniowe, odkrywając pojedyncze ułamki naczyń oraz przedmiotów żelaznych, co w wielu przypadkach związane było z niwelowaniem plateau grodziska. W dwóch wykopach sondażowych w założonych w 1957 r. w obrębie majdanu natrafiono m.in. na relikty pieca kopulastego oraz skupisko przepalonych kamieni wapiennych, a także pojedyncze zabytki.
W 2023 r. wykonano badania geofizyczne, które wykazały obecność reliktów dużego obiektu w E części majdanu. Przeprowadzone w tym samym roku prace wykopaliskowe ujawniły istnienie w tym miejscu pozostałości podpiwniczonego budynku wieżowego na planie kwadratu lub prostokąta o długości ścian dochodzącej do ok. 8 m. Od strony SW dworu znajdowała się pierwotnie konstrukcja schodów, prowadzących zapewne na poziom piętra wieży. W części NW dwór posiadał piec kopułowy o konstrukcji glinianej, wzniesionej na ruszcie wykonanym z drewna. Budynek wzniesiony został na śladzie po starszym obiekcie, powstałym tu już w końcu XIII lub początkach XIV stulecia. Nie wykluczone również, że dębowa konstrukcja starszej wieży była jedynie sukcesywnie naprawiana.
W wypełnisku odkryto bardzo dużą ilość ułamków naczyń ceramicznych oraz przedmiotów metalowych związanych z użytkowaniem dworu w różnych fazach jego funkcjonowania.

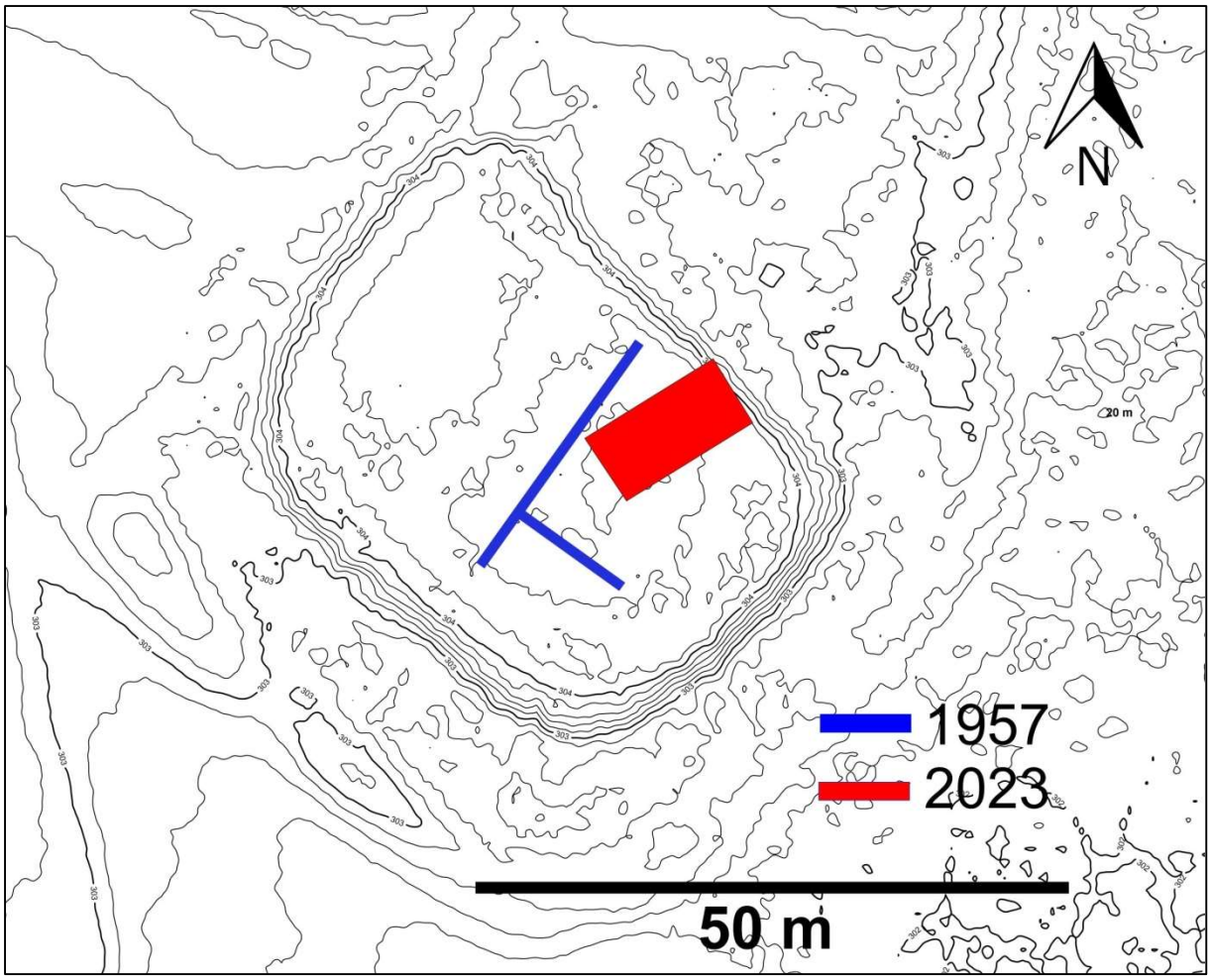

il. 337. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1957 i 2023 r.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

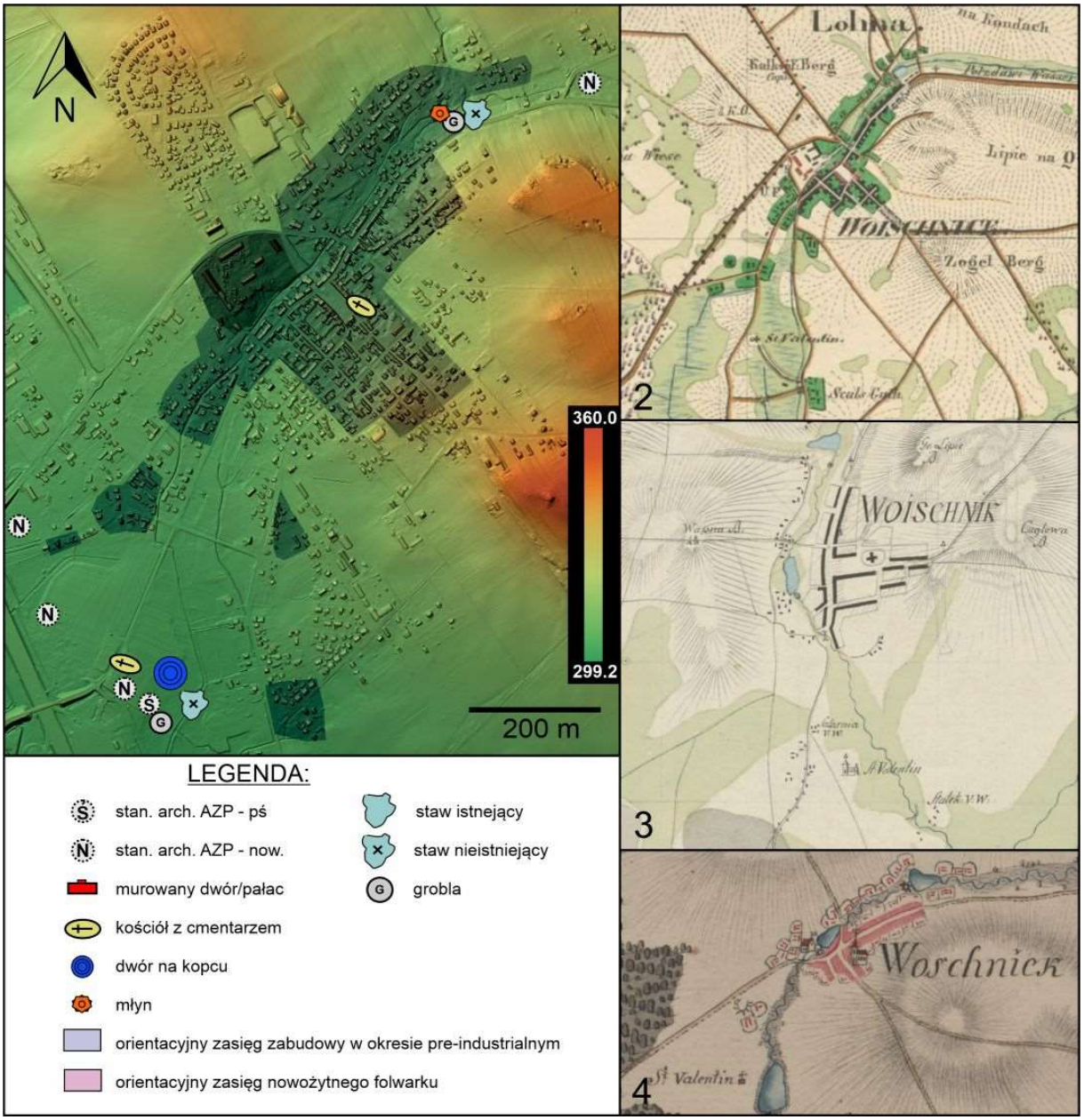

il. 338 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty obiektu położone są w odległości ok.. 1 km od centralnej części współczesnego miasta Woźniki. Miasto o średniowiecznym układzie urbanistycznym, z prostokątnym Rynkiem i prostopadle odbiegającymi od niego na N, S i E uliczkami, z kościołem pw. Św. Katarzyny w NE narożu[1296]. Kościół murowany, barkowy, wzniesiony w pocz. XVII w. z wykorzystaniem elementów konstrukcyjnych starszej, zapewne XV w. świątyni[1297].
Na NW od układu staromiejskiego relikty folwarku wzniesionego w XIX w. W przebiegu koryta rzeki Łany w otoczeniu układu staromiejskiego czytelne pozostałości stawu, grobli i młyna, zapewne o nowożytnej metryce. Wokół układu staromiejskiego istniały jeszcze w 1

[1296] KZS6c, s. 35.
[1297] KZS6c, s. 36.

poł. XIX w. pojedyncze przysiółki osadnicze, być może o starszej metryce, obecnie wchłonięte w zabudowę miasta Woźniki.
W bezpośredniej bliskości stanowiska, ok. 50 m na W znajduje się drewniany kościół Św. Walentego z 1696 r., wzniesiony na śladzie po starszym, wzmiankowanym w k. XV w.[1298]. Ok. 70 m na N od stanowiska relikty dawnej grobli, która w przeszłości (w średniowieczu?) mogła stanowić część traktu poprowadzonego w obrębie podmokłej doliny rzeki Łany w kierunku grodziska i miasta.
W obrębie rozłogów wsi odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś i now (AZP 91-48/3, 4, 6, 7, 9,11 – punkty osadnicze; AZP 91-48/2 – pozostałości układu komunikacyjnego – grobli).

G. Fotografie archiwalne:

il. 339. Grodzisko w Woźnikach, 1931 r., fot. od W

il. 340. Grodzisko w Woźnikach, 1933 r., fot. od E

[1298] KZS6c, s. 37-38.

H. Fotografie współczesne

il. 341. Grodzisko w Woźnikach, fot. od S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

il. 342. Ceramika naczyniowa, Woźniki, I faza

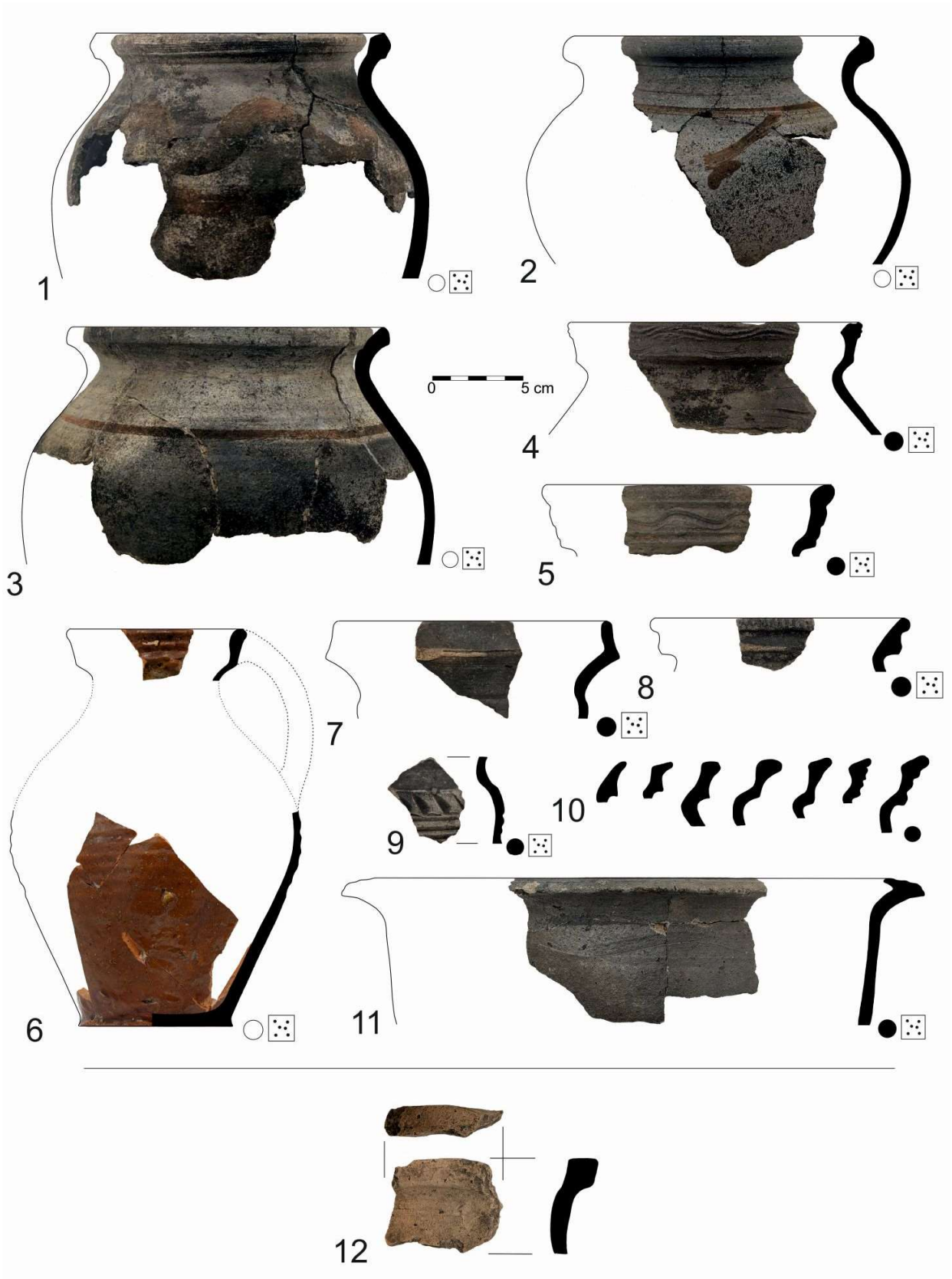

il. 343. Ceramika naczyniowa i kafle , Woźniki, II faza.

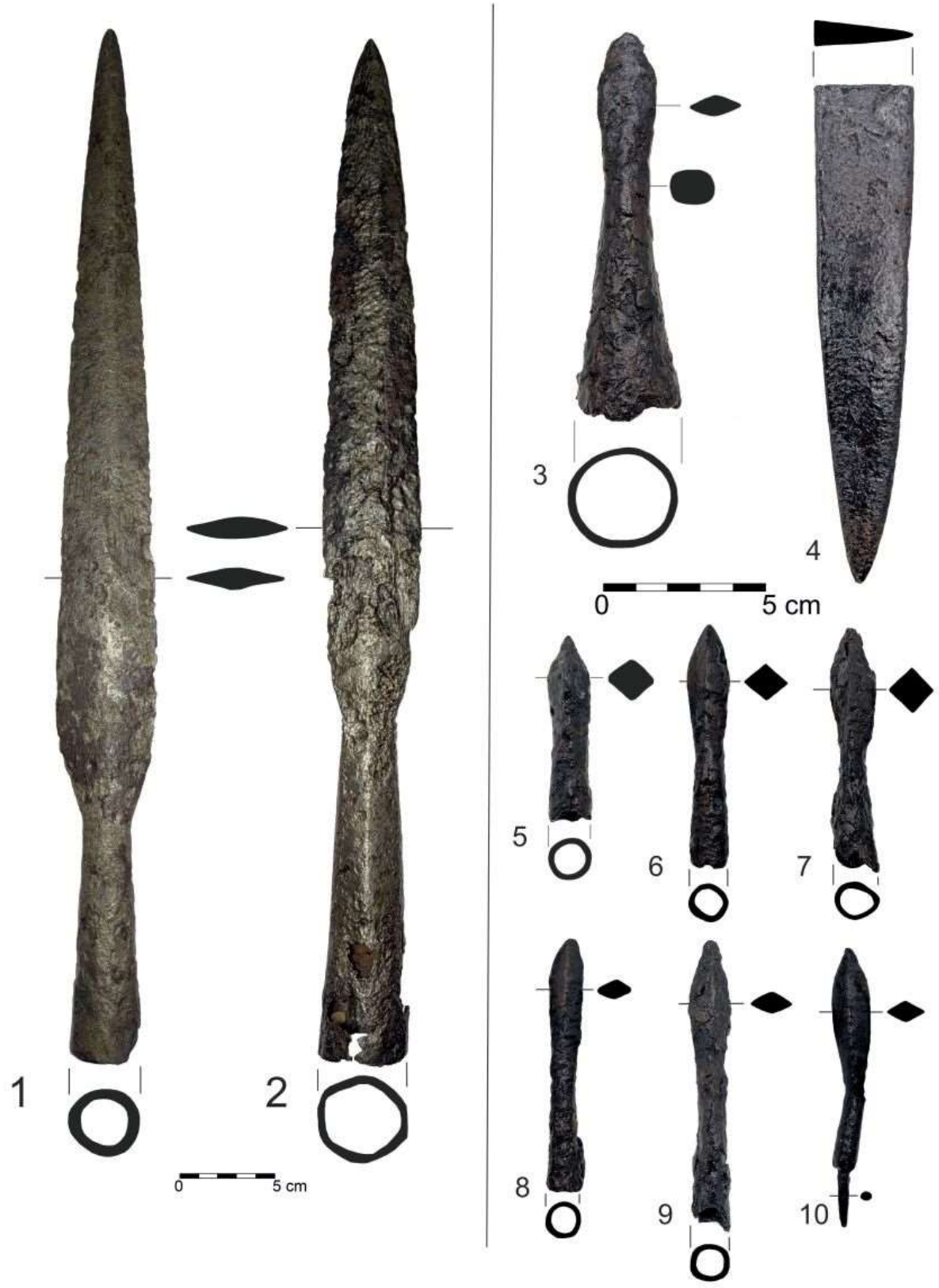

il. 344. Przedmioty metalowe, Woźniki

il. 345. Przedmioty metalowe, Woźniki

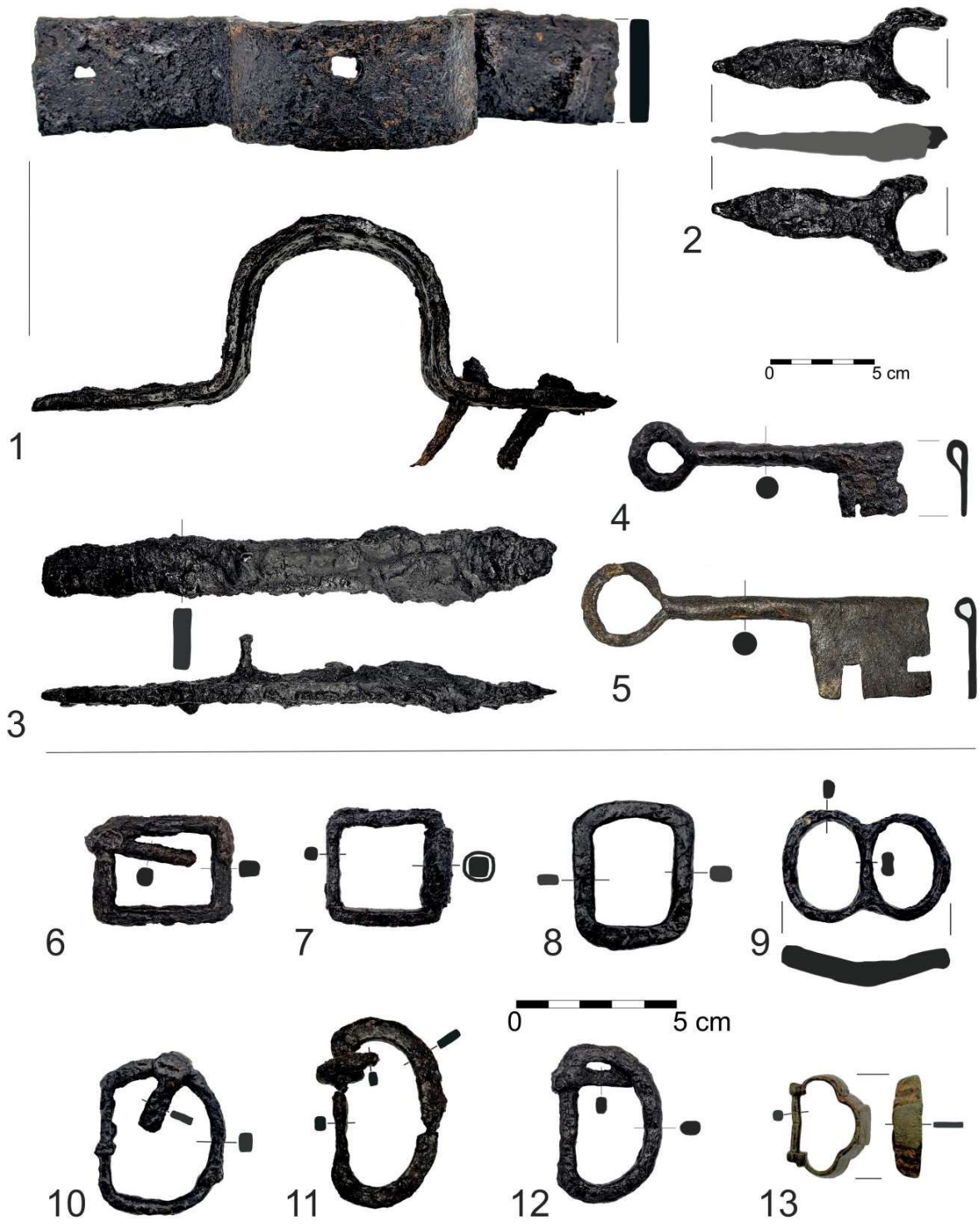

il. 346. Przedmioty metalowe, Woźniki

J. Literatura:

AB, 1927, Jg. 2, Nr. 4, s. 64; AB, 1931, Jg. 6, Nr. 5, s. 68; Kostrzewski J. (1935), *Nowe materiały do pradziejów Górnego Śląska*, Przegląd Archeologiczny, r. 1928/32, t. 4/1, s. 89; Żurowski J. (1935), *Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1933,* Badania prehistoryczne w województwie śląskiem w roku 1933, Kraków, s. 1-14; Żurowski J., Jakimowicz R. (1939), *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, Kraków, s. 27-28; Szydłowski J. (1958), Archeologiczne prace terenowe Muzeum Górnośląskiego w latach

1945-1957, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, 4, Katowice, s. 5–24; Mięsowicz L. (1958), *Woźniki, pow. Lubliniec*, Z otchłani Wieków, nr 24/1958, s. 200-201; Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka, Katowice, s. 88-89; Kawka W. (2015), *Materiały z grodzisk Stożkowatych w Tarnowicach Starych i Woźnikach z zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Seria Archeologia 20, Bytom, s. 87-122; Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław, s. 465-466; Zdaniewicz R., Kawka W. (2023), *Castrum Sive Fortalicium in Woźniki in the Light of the Latest Field Survey*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 38, s. 85–99.

Ziemięcice
pow. tarnogórski, woj. śląskie
Obszar AZP: 96-44/1

A. Archiwalia:
Najstarsza informacja o osadzie: *Ziemienczic*, 1286 r.[1299];
Najstarsza informacja o właścicielach prywatnych: 1286 r.[1300];

B. Opis stanowiska:

Kopiec stanowiący pozostałość grodziska stożkowatego jest obecnie dobrze czytelny terenowo. W przybliżeniu owalny w rzucie kopiec ma u postawy średnicę ok. 30-35 m, a części szczytowej ok. 23-25 m. Wysokość to obecnie ok. 3 m powyżej poziomu u podstawy. Powstał na krawędzi terasy nadzalewowej górującej nad doliną Potoku Świętoszowickiego. Być może pierwotnie otoczony przekopem/fosa. *Plateau* kopca obecnie przekształcone za sprawą budowy murowanego zamku/dworu być może już w XVI w. (obecnie ruiny spichlerza XIX w.) oraz dodatkowej piwnicy.

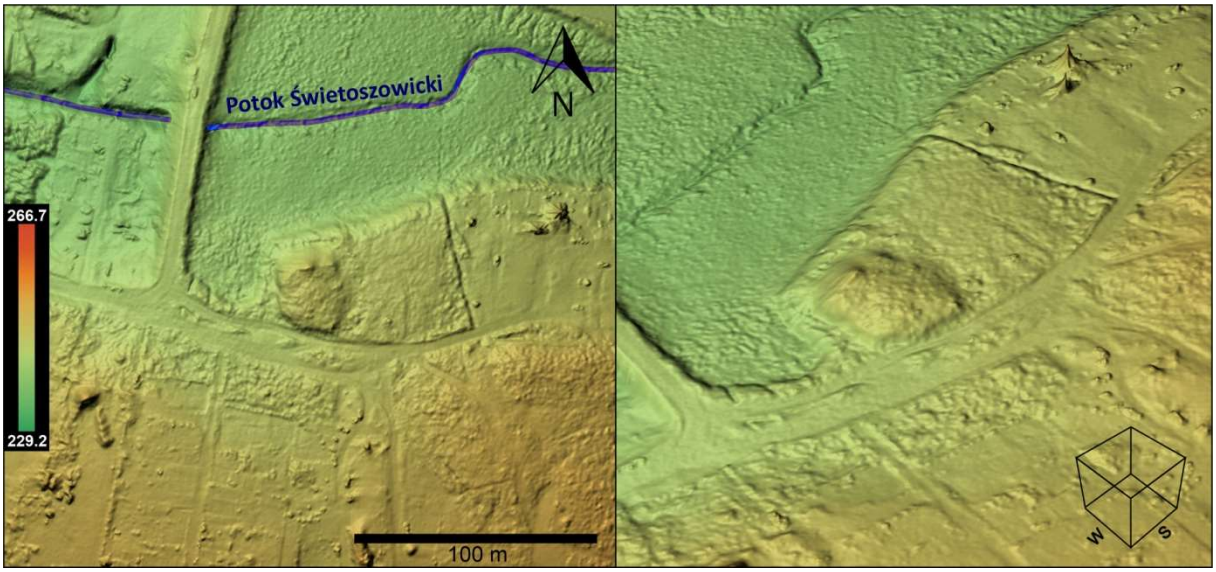

il. 347. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska

C. Chronologia:
Chronologia (fazy): 1 faza: dwór na kopcu XV w.?; 2 faza: murowany zamek/dwór XVI (?)-XVIII w; Chronologia na podstawie: materiały zabytkowe;

D. Historia badań:
Powierzchniowe: Scheitza P., 1933 r.;
Geofizyczne: -
Wykopaliskowe: -
Inne: Urbanek H., 1930 r.;

E. Wyniki badań (zarys)
W trakcie prac badawczych w latach 30-tych XX w. zebrano pojedyncze ułamki naczyń ceramicznych. Nie prowadzono badań wykopaliskowych.

[1299] DBU1, s. 52.
[1300] DBU1, s. 52.

F. Stanowisko w kontekście mikrosadniczym

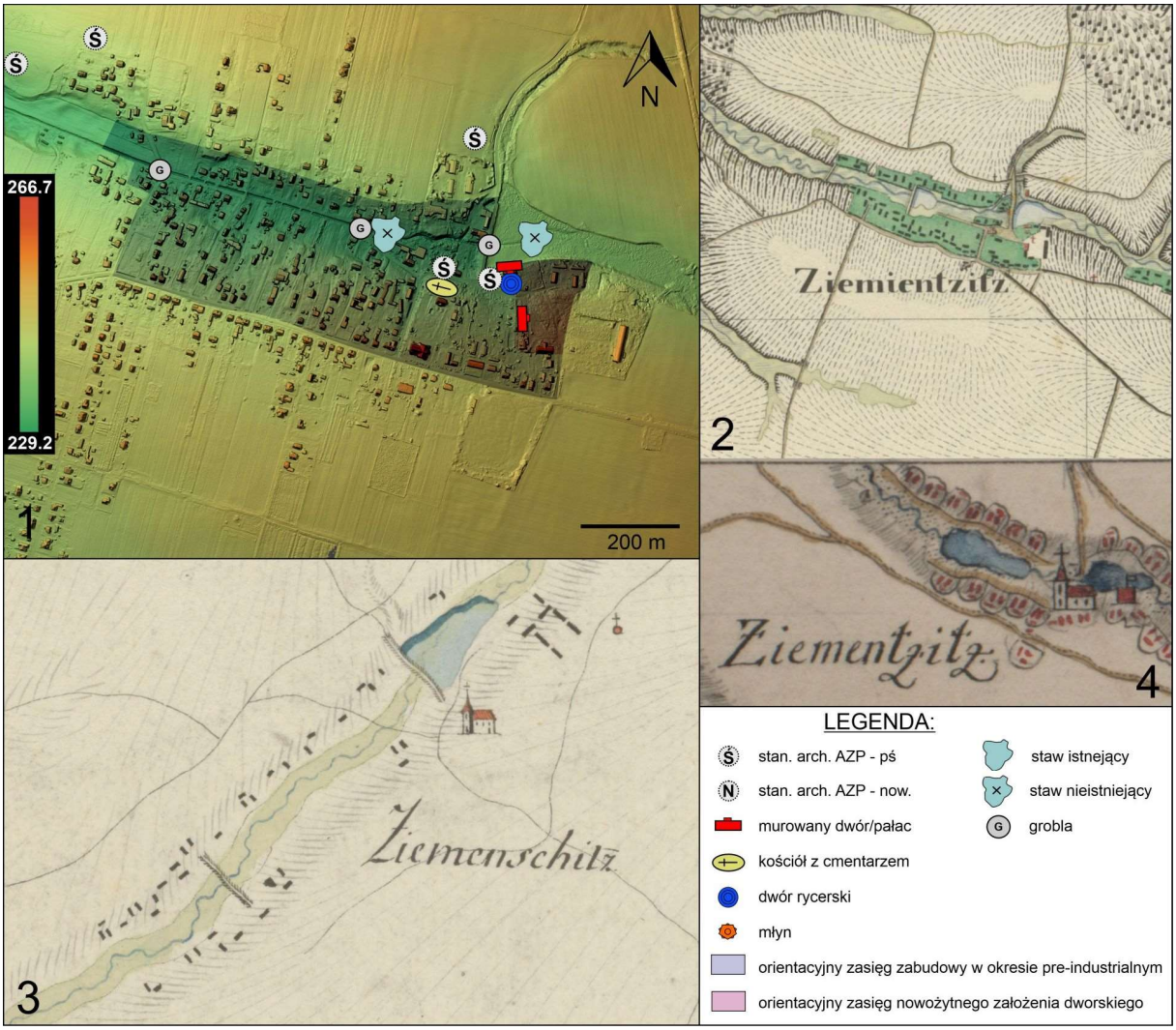

il. 348 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskiej wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r.; 3. Fragment mapy Ludwiga von Massenbacha z ok. 1796 r.; 4: Fragment mapy Wredego z ok. 1747-54.

Relikty dworu rycerskiego położone są na SE krańcu współczesnych zabudowań wsi. Wieś w typie wielodrożnicy, na planie zbliżonym do prostokąta, pierwotnie zapewne o niwowo-łanowym układzie pól, rozciągnięta wzdłuż lokalnego cieku wodnego. W części SE kościół pw. św. Jadwigi, wzniesionego ok. 1500 r., obecnie w ruinie[1301]. W przebiegu koryta Potoku Świętoszowickiego (Grzybowickiego) czytelne stawy i groble, o trudnej do ustalenia metryce. W SE części wsi ruiny murowanego zamku/dworu, wzniesionego ok. 1 poł. XVI w., przebudowanego w kolejnych wiekach, a w XIX w. zamienionego na spichlerz[1302]. W tej części wsi również pozostałości nowożytnego folwarku z dworem/pałacem wzniesionym w 1 poł. XIX w.[1303]. W obrębie wsi i rozłogów odkryto w trakcie AZP pojedyncze stanowiska archeologiczne o metryce pś (AZP 96-44/7,8 – ślady osadnicze; AZP 96-44/1,6 – osady; AZP 96-44/5 – cmentarzysko przykościelne).

[1301] KZS6, s. 112-113.
[1302] KZS6, s. 113; Siemko 2022, s. 142-145.
[1303] Koperwąs 2021, s. 124-125.

G. Fotografie archiwalne:

il. 349. Relikty dworu na kopcu i zamku/dworu w Ziemięcicach, fot. od SW

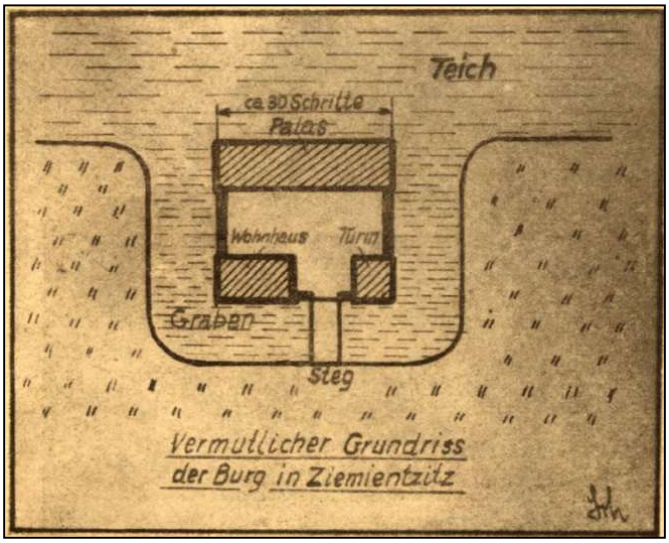

il. 350. Relikty zamku/dworu w Ziemięcicach na rycinie z lat 30-tych XX w.

H. Fotografie współczesne:

il. 351. Spichlerz (dawny zamek/dwór) w Ziemięcicach wzniesiony w miejscu dawnego dworu rycerskiego, fot. od S

I. Materiały zabytkowe (wybór):

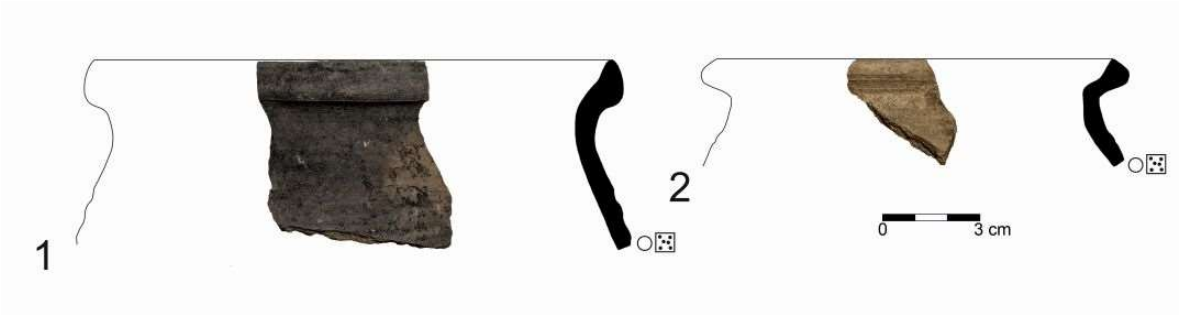

il. 352. Ceramika naczyniowa z badań powierzchniowych, Ziemięcice

J. Literatura:

AB, 1933, Jg. 8, Nr 3, s. 57; Scheitza P. (1933), *Die Wasserburg des Herrn Zementa von Ziemientzitz, Kreis Gleiwitz, Oberschlesien im Bild*, nr 12/1933; Siemko P. (2022), *Siedziby rycerskie na ziemi gliwickiej*, Katowice, s. 139-146; Koperwąs P. (2022), Przechlebie. *Świętoszowice. Ziemięcice. Niezwykłą historia pewnej trójwsi. Część pierwsza – do 1801 roku,*, Ziemięcice, s. 35-39

.

8. Bibliografia

Źródła, słowniki i katalogi specjalistyczne

CDS 1 - *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 1, Wattenbach W. (wyd.), Breslau 1857.
CDS 2 - *Urkunden des Klöster Rauden, Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinner in der Stadt Ratibor*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 2, Wattenbach W. (wyd.), Breslau 1859.
CDS 6 - Regestum *St. Wenceslai. Urkunden Vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johanns von Oppeln und Ratibor in Anzügen mitgetheilt*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 6, Wattenbach W., Grünchagen C, Breslau 1865.
CDS 7/1 - *Regesten zur schlesischen Geschichte. Erster Theil. Bis zum Jahre 1250*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd 7.1, Grünchagen C. (wyd.), Breslau 1884.
CDS 7/2 - *Regesten zur schlesischen Geschichte. Zweiter Theil. Bis zum Jahre 1280*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd 7.2, Grünchagen C (wyd.), Breslau 1875.
CDS7/3 - *Regesten zur schlesischen Geschichte. Dritter Theil. Bis zum Jahre 1300*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd 7.3, Grünchagen C. (wyd.), Breslau 1875.
CDS 9 - *Urkunden der Stadt Brieg, Urkundliche und Chronikalische Nachrichten über die Stad Brieg, die Dortigen Klöster, die Stadt- und Stiftsgüter*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 9, Grünchagen C. (wyd.), Breslau 1879.
CDS 14 - *Liber fundationis episcopatus vratislaviensis*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd 14, Markgraf H. (wyd.), Breslau 1889.
CDS 16 - *Regesten zur Schlesischen Geschichte. 1301—1315*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 16, Grünchagen C., Wutke K. (wyd.), Breslau 1892.
CDS 18 - *Regesten zur Schlesischen Geschichte. 1316—1326*. Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 18, Grünchagen C., Wutke K. (wyd.), Breslau 1898.
CDS 20 - *Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen. Urkunden (1136—1528),* Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 20, Wutke K. (wyd.), Breslau 1900.
CDS 22 - *Regesten zur Schlesischen Geschichte. 1327-1333*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 22, Grünchagen C., Wutke K. (wyd.), Breslau 1903.
CDS 30 - *Regesten zur schlesischen Geschichte 1338-1342*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 30, Randt E., Grünchagen C., Wutke K. (wyd.), Breslau 1925.
CDS 33 - *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Neustadt*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 33, Graber E. (wyd.), Breslau 1928.
CDS 34 - *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Neisse. H. 1*, Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 34, Graber E. (wyd.), Breslau 1933.
DB - Kloss E., Rode H., Stepf E., Eberle H., *Die Bau- und Kunstdenkmaler der Kreises Tost-Gleiwitz*, Breslau 1943.
DBU1 - Oelrichs, J.C.C., *Diplomatische Beyträge zur Untersuchung der Schlesischen Rechte und Geschichte,* t. 1, Berlin 1770, dostęp online z dn. 12.12.2022: https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/404268/edition/420029.
EB -Sachs H., *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, hoher und nidriger, geistlicher und weltlicher, aller Künsten, Handwercken und Händeln [et]c. vom grösten biß zum kleinesten, Auch von jarem Ursprung, Erfindung vnd gebreuchen*, Franckfurt am Mayn 1568, zb. Sächsische Landesbibliothek Staats und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB), Lit. Germ. rec. B.2039, dostęp online z dn 26.05.2024 http://digital.slub-dresden.de/id278811973.
KDKK 2 - *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, Piekosiński F. (opr.), Kraków 1883, dostęp online z dn. 14.07.2022: https://polona.pl/preview/ceb85522-02be-47d5-9a32-16e399750373.
KDŚ 5 - *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*, t. 5, 1366-1379, Stelmach R. (opr.), Wrocław 1991.
KP - Anonim tzw. Gall*, Kronika Polska*, Grodecki R. (tłum.), Wrocław 1982.
KZS 6 - *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VI, województwo katowickie, z. 5: powiat gliwicki, Gutowscy E. i M., Kutrzebianka K. (opr.), Rejduch-Samkowa I., Samek J. (red.), Warszawa 1966.

KZS6a - *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VI, województwo katowickie, z. 12: powiat tarnogórski, Płazak I., Przałą J. (opr.), Rejduch-Samkowa I.,. Samek J. (red.), Warszawa 1968.
KZS6b - *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VI, województwo katowickie, z. 6: powiat rybnicki, Rejduch-Samkowa I., Samek J. (red.), Warszawa 1964.
KZS6c - *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VI, województwo katowickie, z. 6: powiat lubliniecki, Rejduch-Samkowa I., Samek J. (red.), Warszawa 1960.
KZS7 - *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VII, województwo opolskie, z. 14: powiat strzelecki, Dwornik-Gutowska E. (opr.), Symbratowicz E., red. Chrzanowski T. i Samek J. (red.), Warszawa 1961.
KZS 7a - Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. VII: województwo opolskie, z. 5, powiat kozielski, Chrzanowski T., Kornecki M. (red.), Warszawa 1965.
KZS 7b - Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. VII: województwo opolskie, z. 12, powiat prudnicki, Chrzanowski T., Kornecki M. (red.), Warszawa 1960.
LB – Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, (w:), Opera omnia, A. Przezdziecki (wyd.), t. VII-IX, Kraków 1863-1864.
LuB 1 - *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthumer im Mittelalter*, th. 1, Grünhagen C., Markgraf, H. (red.), Leipzig 1881.
LuB 2 - *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthumer im Mittelalter*, th. 2, Grünhagen C., Markgraf, H. (red.), Leipzig 1883.
MPV1 - *Monumenta Poloniae Vaticana,* t.1 Acta Camerae Apostolicae. Vol. 1, 1207-1344. Ptaśnik J (red.), Cracoviae: Sumpt. Academiae Litterarum Cracoviensis, Kraków 1913.
RD - *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, Piekosiński F. (wyd.), Kraków 1896.
RPO - *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37 von seinem Ritt von Neuburg a. d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*; von Marsch A., Biller J. H., Jacob F. D., Konrad A. H. (wyd.), Weißenhorm 2001.
SoSL - *Sachsenspiegel oder Sächsisches Landrecht*, Sachβe C. R. (wyd.), Heidelberg 1848, (reprint: Verlag Leipzig 1998).
SG - *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.), Warszawa 1880.
Somm1 - Sommersberg F. W. von, *Silesiacarum Rerum Scriptores Aliquot Adhuc Inediti, Accedunt Codicis Silesiae Diplomatici Specimen Et Diplomatarium Bohemo-Silesiacum* [...]. t.1., Lipsiae 1729, dostęp online z dn 03.06.2023: https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/70663/edition/65261/content
SR - *Schlesische Regesten*, Korta R. (red.), dostęp online od dn. 15.12.2022: http://www.dokumentyslaska.pl/korta/index.html.
SK - *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters. Namens des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens,* Neuling H. (red.), Breslau 1902; dostęp online https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/145244/edition/135390
SPPP 2 - *Starodawne prawa polskiego pomniki : z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównej zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich Ziemi Krakowskiej*, t. II, Helcel A. Z. (wyd.), Kraków 1870; dostęp online z dn. 27.12.2024: .https://polona.pl/item-view/6ee77fed-d533-4bf0-adcb-8e5c99890704?page=4
SU2 - *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 2: 1231-1250, Irgang W. (wyd.), Graz - Köln 1977.
SU3 - *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 2: 1251-1266, Irgang W. (wyd.), Wien - Köln 1984.
SU5 - *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 5: 1282-1290, Appelt, H., Menzel, J., Irgang, W. (wyd.), Köln-Weimar-Wien 1993.
ZDM 2- *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 2, Dokumenty z lat 1421-1441, Kuraś S. (wyd.), Buczek K. (red.), Ossolineum 1963.
ZDM5- *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5, Dokumenty z lat 1401-1440, Kuraś S., Sułkowska-Kuraś I. (wyd.)., Buczek K. (red.), Ossolineum 1970.
ZAP1984 - *Zdjęcie archeologiczne Polski*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. LXVI, Warszawa 1981.

Źródła kartograficzne:

de Perthées K., *Mappa Szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego*, 1787 r., zb. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. AGAD, AK 92 (zb. SA 9).
Haas J. M., *Ducatus Silesiae tabula altera Superiorem Silesiam exhibens ex mappa Hasiana majore desumpta et excusa per Homannianos Heredes*, Norymberga 1746 r.; dostęp online z dn. 17.04.2022 https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/20881/edition/34156/content.
Harnisch J., *Situation Plan von einem Thiele Ober Schlesisander Oestereich und Neu Schlesischen Grentze, namentlich der Gedendan um Tarnowitz, Beuten, Gleiwitz, Nicolau, Plesse, Sohrau, Loslau, Rybnik, Rattibor, u: Hultschin mit angefertiget in den Jahre 1795 und 1795 von Harnisch*, zb. Archiwum Państwowe w Katowicach.
Helwig M., *Tabula geographia sive mappa Silesiae*, Nysa 1561 r., Atlas *Theatrum orbis terrarum* Ortelius A. (1527-1598), wyd. 1592, dostęp online z dn. 23.11.2023: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/30580/edition/41208.
Mapa glebowo-rolnicza, województwo katowickie, 1:100 000, Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa (wyd.), Puławy 1991.
Mapy i plany Katowic, Złoty A. (red.), Katowice 2005.
Polska: mapa fizyczna, Dmowski S. (opr.), Warszawa 2003.
Massenbach C.K.A.L., *Karte der Provinz Schlesien*, sygn. zesp. SBB_IIIC_Kart_N 16058, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung
Regler L. W., *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, opr. 1764–1770, zb.: Preuβischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15140.SBB_IIIC_Kart_N 15140.
Schmettau F. W., *Schmettausches Kartenwerk*, 1767-1787, sygn. zesp. SBB_IIIC_Kart_L 5420_7, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
SiC - *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...]*, Pars I, Werner F. B., ok. 1750-1800, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, sygn. zesp. IV F 113.
Wrede C. F., *Krieges-Carte von Schlesien*, ok. 1749-50; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. zesp. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2-3.

Literatura i prace niepublikowane:

AB - Altschesische Blatter.
Abłamowicz D. (2001), *Wyniki badań ratowniczych na stanowiskach zagrożonych zniszczeniem wskutek budowy autostrady A-4 w województwie śląskim w latach 1996-1999*, Ogólnopolski program ochrony archeologicznych dóbr kultury zagrożonych planowaną budową autostrad. Raport 1/2001 za lata 1996-99, Warszawa, s. 292-306.
Abłamowicz D. (2003), *Archeologiczne badania uzupełniające na trasie planowane autostrady A1 w województwie śląskim*, Ogólnopolski program ochrony archeologicznych dóbr kultury zagrożonych planowaną budową autostrad. Raport 2/2003 za rok 2000, Warszawa, s. 60-72.
Abłamowicz D., Śnieszko Z. (2001), *Osadnictwo kultur rolniczych w dorzeczu środkowej Kłodnicy a atrakcyjność krajobrazu*, Sprawozdania archeologiczne, t. 53, Warszawa, s. 35-83.
Abłamowicz D., Śnieszko Z. (2007), *Doliny a osadnictwo pradziejowe. Badania w dolinach Kłodnicy i Czarnej Przemszy*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 7, s. 167-176.
Abłamowicz R. (2023), *Zwierzęce szczątki kostne z grodziska w Ciochowicach, pow. gliwicki, woj. śląskie*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 2, Bytom-Katowice, s. 165-173.
Abłamowicz R. (2024), *Zwierzęce szczątki kostne ze stanowiska 1 w Kielczy, woj. opolskie*, Katowice, m-pis. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Śląskiego w Katowicach.
Abłamowicz R.,(2025), *Zwierzęce szczątki kostne z badań na grodzisku (stanowisko 1) w Woźnikach, województwo śląskie*, Katowice, m-pis. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Śląskiego w Katowicach.
Abłamowicz R., Makowiecki D. (2019), *Bliskie lecz z dalekiego świata*, Katowice.
Adamska D. (2025), *Winogrady i winne wzgórza. Uprawa i produkcja wina na średniowiecznym Śląsku*, Wrocław.

Andrzejewska A. (2000), *Rozplanowanie przestrzenne średniowiecznego i nowożytnego rynku bytomskiego w świetle najnowszych badań archeologicznych*, (w:) Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa, Piekalski J., Wachowski K. (red.), Wratislavia Antiqua, t. 2, Wrocław, s. 279-289.
Antoniewicz M. (1994), *Terytorium siewierskie w XIV i pierwszej połowie XV w.* (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia z dziejów księstwa siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 147-164.
Antoniewicz W., Wartołowska Z. (1964), *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław.
Augustowski B. (1965), *Wielkie regiony naturalne Europy*, (w:) Geografia powszechna, t. III, Europa (bez ZSRR), Wrzosek A. (red.), Warszawa.
Baczkowski K. (2015), *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju*, Oświęcim.
Badora K., Nita J. (2018), *Problemy regionalizacji fizycznogeograficznej pogranicza gór, wyżyn i nizin na przykładzie Płaskowyżu Głubczyckiego i Kotliny Raciborskiej* (w:) Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski, Węcławowicz G. (red.), Prace Geograficzne 266. Warszawa, s. 97-108.
Badura B. (2019), *Legendarne Sutuhali? Archeologia wzgórza Św. Małgorzaty*, Bytom.
Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, Gliwice, s. 201-217.
Bakala J. (1989), *Registrum Vyasdense - otázka datace*, „Časopis Slezkého Zemského Muzea", Série B, 38, Opava, s. 217-224.
Barber R. (2000), *Rycerze i rycerskość*. Warszawa.
Barciak. A. (2000), *Posiadłości biskupów wrocławskich w księstwie opolskim do początków XIV w. Przykład Ujazdu*, (w:) Tysiącletnie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej, Barciak A. (red.), Katowice, s. 66-74.
Barszczyńska M., Borzuchowski J., Kubacka D., Piórkowski P., Rataj C., Walczykiewicz T., Woźniak Ł. (2013), *Mapa podziału hydrograficznego Polski w skali 1:10000. Nowe hydrograficzne dane referencyjne,* Roczniki Geomatyki, t. XI, z. 3(60), Warszawa, s. 15-26.
Bartczak A. (2007), *Sprawozdanie z badań na osadzie wczesnośredniowiecznej (stanowisko 7) w Przeczycach, województwo śląskie*, Badania na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006, Katowice, s. 91-98.
Bartyś J. (1976), *Stan i potrzeby badań nad historią techniki rolnictwa w Polsce*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, r. 21, z. 3, Warszawa, s. 577-594.
Bąk-Pryc. G. (2023), *Pozostałości osadnictwa średniowiecznego przy ul. Armii Krajowej w Pyskowicach*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 2, Bytom-Katowice, s. 45-47.
Bąk-Pryc G., Zdaniewicz R. (2019), *Archeologia wzgórza zamkowego w Toszku*, Rocznik Toszecki, nr 3, Toszek, s. 5-21.
Bloch M. (1981), *Społeczeństwo feudalne*, Warszawa.
Błaszczyk W., Horwat J., Jedynak Z. (1988), *Urbarze gliwickie 1534 i 1580/1596*, Gliwice.
Błaszczyk J., Pierzak J.(2003), *Grodziska średniowieczne na ziemi gliwickiej. Najnowsze prace ewidencyjno-pomiarowe i weryfikacyjne*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 343-354.
Błaszczyk W. (1994), *W starożytności i średniowieczu*, (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia z dziejów księstwa siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 73-118.
Boehme J. E. (1770), *Diplomatische Beyträge zur Untersuchung der Schlesischen Rechte und Geschichte*, t. 1, Berlin; dostęp online z dn. 17.08.2022: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10000057?page=6,7.
Borusiewicz W. (1985), *Budownictwo murowane w Polsce. Zarys sztuki strukturalnego kształtowania do końca XIX w.*, Warszawa - Kraków.
Boroń P. (1988), *Znalezisko groszy praskich z Błażejowic gm. Wielowieś*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. IV, Gliwice, s. 159–166.
Boroń P. (2016), *Wczesnośredniowieczny Bytom w świetle nowych ustaleń*, „Acta Archaeologica Pultuskiensia", vol. 5: Meeting at the borders. Studies dedicated to Professor Władysław Duczko, s. 47-55.
Boroń P. (2019), *Burmistrzowie Gliwic (do 1808 roku)*, Gliwice.
Boroń P. (2020), *Dawne Gliwice. Studia z dziejów miasta i jego mieszkańców do końca XIX w. Wokół gliwickiego Rynku*, Seria monograficzna Muzeum w Gliwicach, t. 21, Gliwice.

Bosy G. (2015), *Atlas Krieges-Carte von Schelsien Christiana Friedricha von Wrede jako źródło do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska w połowie XVIII w.*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 29, Zielona Górna, s. 39-52.
Buko A. (1982), *Czytelność znaków garncarskich a zagadnienie ich funkcji* , (w:) Archeologia Polski, t. XXVII, z. 1, s. 79-109.
Butent-Stefaniak B., Malarczyk D. (2009), *Obieg pieniężny na Śląsku we wczesnym średniowieczu (od X do połowy XII wieku)*, Wrocław.
Cetwiński M. (1980), *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Pochodzenie-Gopsodarka-Polityka*, Wrocław.
Cetwiński M. (1981), *Pochodzenie etniczne i więzy krwi rycerstwa śląskiego*, (w:) Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów, t. 1, Kuczyński S.K. (red.), Warszawa, s. 40-85.
Cetwiński M. (1982), *Rycerstwo śląskie do końca XIII wieku. Biogramy i rodowody*, Wrocław.
Chmielowiec S, V. Kašpar V., Zdaniewicz R. (2013), *Sedláci a vojáci: nálezy militárií a železných nožů ze záchranného archeologického výzkumu dvou středověkých a novověkých hospodářských dvorů v Praze-Vokovicích*, Archeologie ve středních Čechách 17, s. 275–314.
Chorowska M. (2023), *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław.
Chrząszcz J. (1900), *Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Toster Kreises*, Peiskretscham.
Chrząszcz J. (1904), *Geschichte der unter Rachowitz vereinigten Pfarrein von Rachowitz, Schierakowitz, Boitschow und Latscha. Eine Festschrift zum goldenen Priester-Jubiläum des hochw. Geistlichen Rat Emanuel Russek am. 5. Juli 1904*, Gleiwitz; dostęp online: 26.09.2024 https://sbc.org.pl/dlibra/publication/9677/edition/9002/geschichte-der-unter-rachowitz-vereinigten-pfarrein-von-rachowitz-schierakowitz-boitschow-und-latscha-eine-festschrift-zum-goldenen-priester-jubilaum-des-hochw-geistlichen-rat-emanuel-russek-am-5-juli-1904-chrzaszcz-jan-1857-1928?language=pl.
Chrząszcz J. (1914), *Die Landbücher von Oppeln-Rattibor*, Landbuch II, dok. 122-200, „Oberschlesische Heimat", Bd 10, Oppeln, s. 174-182, dostęp online z dn. 26.10.2023: https://sbc.org.pl/dlibra/publication/74975/edition/78070/content.
Chrząszcz J. (1915), *Die Landbücher von Oppeln-Rattibor*, Landbuch II, dok. 201-277, „Oberschlesische Heimat", Bd 11, Oppeln, s. 76-108, dostęp online z dn. 26.10.2023 https://sbc.org.pl/dlibra/publication/74976/edition/78071/content.
Ciapa D. (2023), *Początki miasta Ujazd*, (w:) Na tropach historii, czyli losy Ujazdu w świetle badań naukowych, Ciapa D. (red.), Ujazd, s. 5-16.
Czapliński M., Kaszuba E, Wąs G, Żerelik R. (2007), *Historia Śląska,* Wrocław.
Ćmiel S. (1996), *Degradacja powierzchni terenów górniczych na przykładzie zlewni Rawy*, Problemy środowiska i jego ochrony, Katowice, s. 129-147.
Čapsky M. (2011), *Górny Śląsk w okresie późnego średniowiecza (1327-1526)* (w:) Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu, Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R. (red.), Gliwice, s. 117-137.
Dąbrowska M. (1987), *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII w.*, Studia i meteriały z histroii kultury materialnej, t. LVIII, Ossolineum.
Dąbrowska M., Nocuń P., Tarasiński A. (2006), *Kafle z zamku w Chudowie*, Chudów.
Dębińska M. (1963), *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
Dobrowolska M. (1961), *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.,* Warszawa.
Dola K. (1996), *Dzieje Kościoła na Śląsku*. *Średniowiecze*, cz. I, Opole.
Dominiak W. (2009), *Ostatni władca Górnego Śląska. Władysław I. Pan na Opolu i Raciborzu (1225-1281)*, Racibórz.
Dowgielewicz S. (1954), *Roślinne surowce włókiennicze*, Warszawa.
Drabina J. (2000a), *Historia Bytomia 1254 – 2000*, Bytom.
Drabina J. (2000b), *Okręg tarnogórski w średniowieczu w świetle badań historycznych i toponomastycznych*, (w:) Historia Tarnowskich Gór, Drabina J. (red.), Tarnowskie Góry 2000, s. 22-50.

Drabina J., Horwat J., Jedynak Z. (1985), *Bytom średniowieczny — przekazy źródłowe 1123—1492*, Opole.
Drnovský, P. (2022), *High Medieval Fortifications in Villages near Hradec Králové: Manorial Residences of Lower Nobility in East Bohemia*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, 35, s. 55-69. https://doi.org/10.23858/FAH35.2022.005
Dubiel L. (1967), *Wnętrza mieszkalne domu chłopskiego na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Bytom.
Dubiel L. (1971), *Zabytkowe i współczesne budownictwo na wsi gliwickiej*, Gliwice.
Duma P. (2018), *Plomby ołowiane*, (w:) Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu, Piekalski J., Wachowski K. (red.), Wratislavia Antiqua 23, s. 488-494.
Dulias R. (1999), *Województwo śląskie – obszar klęski ekologicznej, czy region turystyczny?* Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych, Katowice–Sosnowiec, s. 5-12.
Dulias R. (2018), *Geografia fizyczna Wyżyny Śląskiej*, Katowice.
Dymek K. (1995), *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*. Wrocław.
Dzieduszycki W. (2009), *Las w kulturze średniowiecza*, (w:) Człowiek i przyroda w średniowieczu, Brzostowicz M, Wrzesiński J. (red.), Poznań-Ląd, s. 19-28.
Ekhdal S. (2010), *Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411*, Köln.
Fingerin I. (1971), *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München.
Flori J. (2003), *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, Poznań.
Fokt K. (2012), *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle źródeł archeologicznych*, Kraków.
Furmanek M. (2004), *Gliwice w świetle badań archeologicznych*, (w:) Początki o rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne, Abłamowicz D., Furmanek M., Michnik M. (red.), Gliwice, s. 353-368.
Gabzdyl W., Gorol M. (2008), *Geologia i bogactwa mineralne Górnego Śląska i obszarów przyległych*, Gliwice.
Galasińska-Hrebenda H. (1971a), *Średniowieczne gródki stożkowate w powiecie gliwickim*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych za lata 1966-1970, Katowice, s. 66-67.
Galasińska-Hrebenda W. (1971b), *Gródek w Gorzyczkach, pow. Wodzisław Śląski,* Informator wojewódzkiego konserwatora zabytków archeologicznych na województwo katowickie za lata 1966-1970, Katowice, s. 56-57.
Galasińska-Hrebenda W. (1971c), *Gródek w Mikołowie,* Informator wojewódzkiego konserwatora zabytków archeologicznych na województwo katowickie za lata 1966-1970, Katowice, s. 58-60.
Gawęda S. (1966), *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV w.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, nr 18, Kraków.
Gediga B. (2022), *Średniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. Synteza*, Warszawa-Wrocław.
Gedl M. (1977), *Najdawniejsze dzieje ziemi głubczyckiej*, (w:) Ziemia Głubczycka, Wendt J. (red.), Opole, s. 12-17.
Gerlic H. (1997), *Regesty czeskojęzycznych dokumentów gliwickich przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XI/XII, Gliwice, s. 395-407.
Gerlic H. (1998), *Regesty łacińskich i niemieckich dokumentów gliwickich przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XIII, Gliwice, s. 333-346.
Ginter A. (2012), *Wyniki badań archeologicznych na Rynku w Siewierzu, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010, Katowice, s. 175-182.
Głosek M. (1984), *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.,* Warszawa.
Głosek M. (1996), *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.
Goiński D. (2016a), *Archeologiczne badania sondażowe w Kamieńcu, województwo śląskie,* Badania na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, Katowice, s. 88-91.
Goiński D. (2016b), *Badania archeologiczne na gródku średniowiecznym w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach przeprowadzone w latach 2013-2014, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, s. 92-105.

Goiński D., Sady-Bugajska A., Sudoł-Procyk M. (2020), *Badania archeologiczne oraz archeobotaniczne na terenie późnośredniowiecznego grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t I, Bytom-Katowice, s. 54-59.
Golasz-Szołomicka I. (2015). *Okna maswerkowe na Śląsku z XV do połowy XVI w.*, Architectus 4(44), Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, 3-20.
Gorgolewski W., Tomczak E. (1996), *Grodziska Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka,* Katowice.
Goš V. (2007), *Loštice: město středověkých hrnčířů*, Opava.
Gramer F. (1863), *Chronik der Stadt Beuthen in Ober-Schlesien*, Beuthen; dostęp online z dn. 23.11.2023: https://sbc.org.pl/dlibra/publication/974/edition/896/chronik-der-stadt-beuthen-in-ober-schlesien-gramer-franz.
Grodecki R. (2009), *Polityka pieniężna Piastów*, Kraków.
Gutkowska-Rychlewska M. (1968), *Historia ubiorów*. Ossolineum.
Hadamik C. (2010), *Wyniki badań sondażowych na średniowiecznej osadzie produkcyjnej w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach, województwo śląskie*, (w:) Badania na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008, Katowice, s. 113-124.
Heinzmann R. (1999), *Filozofia średniowiecza*, przeł. Domański P., Kęty.
Hejna A. (1974), *Bradlo u Hostinného nad Labem. Příspěvek k výzkumu opevněných sídelv severovýchodních Čechách*, Památky Archeologické, t. 65, s. 366–418.
Hellmich M. (1930), *Schlesische Wehranlagen*, Altschlesien, Bd. 3, nr 1, s. 37-47.
Heyne J. (1864), *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau : aus Urkunden, Altenstücken, älteren Chronisten und neueren Geschichtschreibern*, Bd. 2, Breslau.
Higham R, Barker P. (1992), *Timber castles*, London.
Horwat J. (1989), *Dzieje Gliwic do 1482 roku* (w:) Ziemia Gliwicka, t. 2, Szaraniec L. (red.), Katowice, s. 199-212.
Horwat J. (1993), *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV wieku*, Gliwice.
Horwat J. (1996), *Kształtowanie się miast księstwa opolsko-raciborskiego do połowy XIV w*., Gliwice.
Horwat J. (2002), *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r*., Rzeszów 2002.
Horwat J. (2003), *Gliwice i Świerklaniec. Dwa ośrodki władzy nad ziemią gliwicką w XV w.*, Zeszyty Gliwickie, t. 31, Gliwice, s. 309-310.
Hulme R. (2007), *Twelfth Century Great Towers - The Case for the Defence*, The Castle Studies Group Journal, no 21, s. 209-229.
Iwaniszewski S. (2012), *Archeologia krajobrazu*, (w:): Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji, Tabaczyński S., Marciniak A., Cyngot D., Zalewska A. (red.), Poznań, s. 284-291.
Janczak J. (1976), *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole.
Jasieńko J., Nowak T., Karolak A.(2014), *Historyczne złącza ciesielskie/Historical carpentry joints*, Wiadomości Konserwatorskie/Journal of Heritage Conservation, vol. 40, s. 58-82.
Jawor-Baranowska J. (2010), *Pierwotna lokalizacja Rudzińca — głos w dyskusji*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXII, Gliwice 2010, s. 19—25.
Jawor-Baranowska J. (2013), *Właściciele pałacu i dóbr Rudzinieckich w latach 1556-1945*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. XXIV, Gliwice 2013, s. 65-98.
Jungnitz J. (1902), *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Oppeln*, Bd. 1, Breslau.
Jungnitz J. (1904), *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Oppeln*, Bd. I, Breslau-Aderholz.
Jankuhn H. (2004), *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*, Poznań.
Jasiński K. (1977), *Rodowód Piastów Śląskich*, t. 3, Wrocław.
Jasiński K. (2007), *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy,* Kraków.
Jurek T. (1996), *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV w.*, Poznań.
Jurek T. (2007), *Geneza szlachty polskiej*, (w:) Colloquia mediaevalia Pragensia. Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, t. 9, Wihoda M. (red.), Praha, s. 63-140.
Kajzer L. (1993), *Zamki i społeczeństwo*, Łódź.
Kajzer L. (1996), *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź.
Kajzer L. (1997), *„Wąsko czy szeroko". Uwagi o datowaniu stanowisk archeologicznych z czasów historycznych*, Archaeologia Historica Polona, t. 6, Toruń, s. 23-43.

Kajzer L. (2014), *O „długim wieku XIII" uwagi archeologa*, Archaeologia Historica Polona, t. 22, s. 7-36.
Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J. (2001), *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.
Kalinowski P. (2015), *Zaginiony dokument lokacyjny Kuczowa*, Kalety.
Kamieński A. (2009), *Sprawa sukcesji Hohenzollernów brandenburskich na Górnym Śląsku w epoce wczesnonowożytnej (do 1740 r.)*, Czasy Nowożytne : periodyk poświęcony dziejom polskim i powszechnym od XV do XX wieku, t. 22, s. 63-78.
Kamińska J. (1968), *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr 15, s. 16-88.
Karnicki R. (2017), *Zawiasy pasowe i plakietowe na obszarze Dolnego Śląska od połowy XVI do początku XIX w. Rozważania na temat systematyki i rozwoju form rzemieślniczych okuć drzwiowych*, (w:) Dziedzictwa architektoniczne. Rekonstrukcji i badania obiektów zabytkowych, Łużyniecka E (red.), Wrocław, s. 197-206.
Kawka W. (2015), *Materiały z grodzisk Stożkowatych w Tarnowicach Starych i Woźnikach z zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Seria Archeologia 20, Bytom, s. 87-122.
Kawka W. (2020), *Średniowieczna kamienna piwnica z Księżej Wsi*, (w:) Wieś zaginiona. Wspólnota, samorządność, przestrzeń, Nocuń P., Przybyła-Dumin A., Fokt K. (red.), Chorzów, s. 183-210.
Kawka W. (2021), *Militaria późnośredniowieczne z badań na terenie Bytomia*, Acta Militaria Mediaevalia t. XVII, , Kraków-Sanok, s.125-138.
Kawka W. (2022), *Źródła do poznania średniowiecznego i nowożytnego Toszka w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, Rocznik Toszecki, nr 6, Toszek, s. 26-46.
Kawka W. (w druku), *Zabytki skórzane z grodziska w Ciochowicach, powiat gliwicki,* Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 3.
Kawka W., Zaręba P. (2022), *Arcyksiążę (ponownie) odkryty. Nowożytny kafel figuralny z Zabrza-Rokitnicy*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 23, Bytom, s. 293–318.
Kaźmierczyk J. (1978), *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku*, Ossolineum.
Kaźmierczyk. J., Macewicz K., Wuszkan S. (1977), *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole.
Kiersnowski R. (1962), *Początki pieniądza polskiego*, Warszawa.
Kiersnowski R. (2008), *W sprawie genezy kwartników śląskich*, (w:) Historia – Pieniądz – Herb. Opera selecta. Kuczyński S. K., Suchodolski S. (red.), Warszawa, s. 80-103.
Kiryk F, Rajman J. (1994), *Miasta ziemi siewierskiej*, (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy Studia z dziejów księstwa siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 297-380.
Kitliński B., Mruczek R. (2004), *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na Rynku w Toszku*, Wrocław, m-pis archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
Klemenski M. A. (2022), *Księstwo siewierskie za rządów księcia świdnicko-jaworskiego Bolka II Małego* w latach 1359–1368, Krakowski Rocznik Archiwalny, t. 22, Kraków, s. 31-42.
Kloch B. (2008), *Najstarsze parafie Górnego Śląska (Średniowieczna organizacja parafialna Górnego Śląska w diecezji wrocławskiej)*, Racibórz.
Kloss E, Rode H., Stepf W., Oberle H, (1943), *Die Haus und Kunstdenkmäler des Kreisses Tost – Gleiwitz*, Breslau.
Kmiecik P, Szwed P. (2022), *Wczesnośredniowieczne znaki garncarskie z wykopalisk przy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, Szkło i ceramika, nr 3/2022, s. 43-46.
Knie J. G. (1830), *Geographische Beschreibung von Schlesien preußischen Antheils, der Grafschaft Glatz und der preußischen Markgrafschaft Ober-Lausitz*, Abt.2. Th.3, Breslau.
Kofel D. (2016), *Wyniki analizy odcisków roślinnych zachowanych na polepie z miejscowości Pniów*, woj. śląskie, m-pis: Dział Archeologii Muzeum w Gliwicach.
Kofel D. (2019), *Na słód czy na chleb? Archeobotaniczne i etnograficzne studia zawartości naczynia z XVI-wiecznego dworu w Kozłowie, pow. gliwicki*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 21, Bytom, s. 95-111.
Kołodziejczyk A. (2013), *Ryby i rybołówstwo w świetle XVI-wiecznego gospodarczego piśmiennictwa polskiego*, Echa Przeszłości 14, s. 49-59.

Kołodziejski S. (1985), *Les esperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age*, (w:) Memoires archeologiąues, red. Kokowski A., Lublin, s. 161-180.
Kołodziejski S. (1994), *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków.
Konczewska M. (2012), *Animal bone finds – meterial evidence on games and play*, (w:) Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice., Michnik M., Piekalski J. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 16, Wrocław, s. 70-82.
Konczewska M., Wachowski K. (2010a), *Kultura materialna publicznej przestrzeni miasta w świetle zabytków ruchomych. Przedmioty związane z oświetleniem i nieceniem ognia*, (w:) Ulice średniowiecznego Wrocławia, Piekalski J., Wachowski K. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 11, Wrocław, s. 264-265.
Konczewska M., Wachowski K. (2010b), *Kultura materialna publicznej przestrzeni miasta w świetle zabytków ruchomych. Noże i pochwy*, (w:) Ulice średniowiecznego Wrocławia, Piekalski J., Wachowski K. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 11, Wrocław, s. 270-290.
Kondracki J. (2022), *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
Konias A. (1998), *Pierwsza mapa przeglądowa Górnego Śląska z 1746 roku*, Polski Przegląd Kartograficzny, t.30, nr 3, s. 185-194.
Konias A.(2009), *Cartograpfia Confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*(w:) Jaworski E., Skrycki R (red.), Gorzów Wielkopolski, s. 73-90.
Konias A. (2010), *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX w*., Słupsk.
Konopka M. (1984), *Instrukcja ewidencji stanowisk archeologicznych metodą badań powierzchniowych (Archeologiczne Zdjęcie Polski)*, Warszawa.
Koperwąs P. (2022), *Przechlebie. Świętoszowice. Ziemięcice. Niezwykłą historia pewnej trójwsi. Część pierwsza – do 1801 roku,*, Ziemięcice 2022.
Kopiec B. (2014), *Ruda Śląska : zarys dziejów*, Część 1: Ruda, Orzegów, Godula, Chebzie, Ruda Śląska 2014.
Kosmala T. (1999), *Średniowieczne rezydencje możnowładcze z Zabrza, Rokitnicy i Mikulczyc*, „Orbis Interior. Pismo muzealno-humanistyczne", vol. 1, s. 236-244.
Kosmala T. (2004), *Sprawozdanie z archeologicznych badań weryfikacyjno-sondażowych na gródku w Zabrzu Rokitnicy (stan 27)*, m-pis Archiwum WUOZ w Katowicach.
Kostorz R. (1999), *Z dziejów dawnych Mikulczyc*, Katowice.
Kostrzewski J. (1935), *Nowe materiały do pradziejów Górnego Śląska*, Przegląd Archeologiczny, r. 1928/32, t. 4/1, s. 81-89.
Kouřil P., Žaček P. (1986), *Drobná středověká opevnění v Pobeskydí a otázka jejich klasifikace – Kleine mittelalterliche Befestigungen und die Frage deren Klasifizierung*, Časopis slezského muzea. Série B, 35, Opava, s. 97-138.
Kouřil P., Žáček R. (1987), *Drobné středověké opevnění Lipina a jeho archeologický výzkum (okr. Frýdek-Místek)*, Archeologia Historica. vol 12, Brno, s. 375-382.
Kouřil P., Prix D. (2008), *Drobná středověká opevnění ve Skorošicích u Javorníku*, Archaeologia historica, vol. 33, iss. 1, Brno, s. 169-183.
Kováčik P., Veselá P. (2009), *Stove tiles from Starý Bohumín,* Studies in Post-Medieval Archaeology, vol. 3, Prague, s. 289-302.
Kozina I. (2001), *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850–1914*, Muzeum Śląskie, Katowice.
Kozłowska W. (1956), *Wczesnośredniowieczne grody woj. opolskiego na tle warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Kwartalnik Opolski, r. 2, nr 1, Opole 1956, s. 6-23
Krabath S. (2001), *Die hoch-und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen, Eine archäologische-kunsthisto- rische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, Band 1 – Text, Rahden.
Krajcarz M. T., Wiejacka M., Kaźmierczak R, Kocińska M. K., (2023), *Koń w magii i religii wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich w świetle analiz archeozoologicznych i archeoreligioznawczych*, (w:) Religia i wierzenia społeczeństw pradziejowych i wczesnego średniowiecza w świetle źródeł archeologicznych i sztuki, Gediga B., Przymorska-Sztuczka M. (red.), Biskupin-Wrocław, s. 157-192.

Krajíc R. (2003), *Sezimovo Ústí archeologie středověkého poddanského města 3 (Kovárna v Sezimově Ústí a anallýz a výrobků ze železa), Díl II*, Praha-Sezimovo Ústí-Tábor.
Krawczyk M., Spychała K. (1994), *Wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych w Koźlu przy ul. Limanowskiego 2, woj. opolskie w 1992 r.*, Badania na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992, Katowice, s. 271-274.
Krawczyk M. (2006), *Sprawozdanie z badań archeologicznych domniemanego grodziska średniowiecznego w Starym Koźlu, gm. Bierawa*, Nysa, m-pis: Archiwum WUOZ Opole, teczka nr A-326/71.
Krąpiec M. (2018), *Datowanie bezwzględne próbek drewna z wykopu gazociągowego na Starym Mieście w Kędzierzynie-Koźlu (parcela Rynek 12)*, Kraków; m-pis Archiwum WUOZ w Opolu.
Kubiak S. (1998), *Monety koronne z drugiej połowy XV w. (1447-1506)*, Wiadomości Numizmatyczne, 42 (3-4), s. 117-181.
Kumor B. (1998), *Dzieje diecezji krakowskiej do 1795 r.,* Kraków.
Kurnatowski S. (1965), *Najważniejsze założenia porównawczych badań osadniczych*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk , nr 1 (73), Poznań, s. 67-69.
Kurnatowski S. (1978), *Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prahistorii*, Przegląd Archeologiczny, t. 26, s. 147-187.
Kuś W. (2005), *Gródek rycerski z miejscowości Kowale, gm. Skoczów*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003-2004, Katowice, s. 196-201.
Kwak J. (1978), *Zarys dziejów politycznych księstwa opolsko-raciborskiego (od śmierci księcia Jana Dobrego do zaboru Śląska przez Prusy)*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, nr 33/4, Ossolineum, s. 485–498.
Kwaśniewski K. (1963), *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym. Studium na podstawie materiałów etnograficznych z drugiej połowy XIX oraz XX wieku*, Wrocław.
Kwaśny Z. (1968), *Hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX w*., Wrocław.
Laberschek J. (1994), *Z dziejów Siewierza i ziemi siewierskiej do końca XIII wieku* (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia z dziejów Księstwa Siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 119-146.
Lalik T. (1971), *Budowa dworu drewnianego w Jadownikach w roku 1394*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, r. 19, nr 3, s. 463-468.
Lalik T. (1985), *Społeczne gwarancje bytu* (w:) *Kultura Polski Średniowiecznej w X-XIII w.,* Dowiat J. (red.), Warszawa, s. 117-165.
Lazar J. (1962), *Gleby województwa katowickiego*, Warszawa.
Legendziewicz A. (2019), *Dwie Wieże − zamek książęcy w Koźlu od 2. połowy XIII do początków XX w.*, (w:) Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego, Bocheńska A., Mrozowski P. (red.), Warszawa, s. 253-271.
Legendziewicz A. (2023), *Zamek w Ujeździe (pow. Strzelce Opolskie). Wyniki badań architektonicznych* ,(w:) Na tropach historii, czyli losy Ujazdu w świetle badań naukowych, Ciapa D. (red.), Ujazd, s. 71-88.
Leś-Rogoż A. (1962), *Charakterystyka hydrograficzna Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*. Komitet dla Spraw Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, Biuletyn nr 64, Warszawa, b.s.
Lewicki P., Wroniecki P., Zdaniewicz R. (2020), *Próba weryfikacji domniemanych reliktów dworu na kopcu w Proboszczowicach, woj. śląskie*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne t. 1, Bytom-Katowice, s. 151-153.
Lipowicz M. (1966), *Przegląd źródeł historycznych i problematyki dotyczącej początków Toszka*, Zeszyty Gliwickie, z. 4, Gliwice, s. 19-28.
Lityńska-Zając M. (2005), *Chwasty w uprawach roślinnych w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Kraków.
Lochman Z. (1983), *Kovový inventář hradu Vizmburku,*Krkonoše-Podkrkonoši*,* Muzeum Podkrkonoší Trutnov, t. 7, s, 223-249.
Ładogórski T. (1958), *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV wieku*, Wrocław.
Ławrynowicz O. (2005), *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, Acta Archaeologica Lodziensia nr 51, Łódź.

Łojek A. (2021), *Książę Jan (Janusz) Dobry. Ostatni Piast opolski (ok. 1455/1460- 27 III 1532 r.*. m-pis :Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.
Łuczak A. (2015), *Archiwalne mapy jako źródło w badaniach nad dawnym krajobrazem kulturowym. Wykorzystanie narzędzi GIS w ocenie kartometryczności średnioskalowych map topograficznych Śląska z XVIII i XIX wieku*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 57, Wrocław, s. 271-290.
Łukomiak K. (2016), *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyń w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*, Łódź.
Macewicz K., Wuszkan S. (1975), *Wykaz stanowisk badanych przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych na terenie woj. opolskiego w latach 1972-1973*, Silesia Antiqa, t. 17, s. 250-258.
Mackiewicz M. (2008*), Walka o miejsce przy stole" – późnośredniowieczna ceramika luksusowa* (w:), Kultura materialna średniowiecza w Polsce, Kucypera P., Wadyl S. (red.), Toruń, s. 155-172.
Makowiecki D., Chudziak W., Szczepanik P., Baca M., Popović D., Janeczek M., Pasicka E., Krajcarz M., Wiejacka M., Kaźmierczak R. (2023), *Koń w magii i religii wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich w świetle analiz archeozoologicznych i archeoreligioznawczych*, (w☺ Religia i wierzenia społeczeństw pradziejowych i wczesnego średniowiecza w świetle źródeł archeologicznych i sztuki, Gediga B., Przymorska-Sztuczka M. (red.), Biskupińskie Prace Archeologiczne, nr 16, s. 157-192.
Malinowska B. (1983), *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie od 9.VI. do 20.VI. 1983 na stanowisku 1 w Tarnowicach Starych*, m-pis Archiwum WUOZ w Katowicach.
Maleczyński K. (1965), *Kilka nie drukowanych dokumentów śląskich z pierwszej połow y XIII w.*, Sobótka, 2/1, s. 217—223.
Małek Z., Król J. (2012), *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na rynku w Koziegłowach, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010, Katowice, s. 184-194.
Małusecki B. (2019), *Obraz rezydencji w okolicy Gliwic w świetle archiwaliów i materiałów drukowanych do 1945 roku*, (w:) Rezydencje, pałace i dwory epoki nowożytnej na obszarze obecnego województwa śląskiego. Studia z historii sztuki., Dudek-Bujarek T. (red.), Katowice, s. 273-288.
Marciniak A. (1991), *Budownictwo obronne w Liber beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne, Acta Universistatis Lodziensis*, Folia Archeologica 12, Łódź, s. 161-198.
Marciniak-Kajzer A. (2011), *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź.
Marciniak-Kajzer A. (2013), *Jak wyglądały późnośredniowieczne kuchnie*?, Vox Patrum vol. 59, Lublin, s. 449-461
Marciniak-Kajzer A. (2018), *Gródki stożkowate czy zamki typu motte,* Archaeologia Historica Polona t. 26, Toruń, s. 59-70.
Marciniak-Kajzer A.(2019a), *Średniowieczna kuchnia :siermiężna: czy „wymyślna". Uwagi o kulturze materialnej*,(w:) W kuchni. Kulturowe szkice o przestrzeni, Krupa-Ławrynowicz A., Orszulak-Dudkowska K. (red.), Łódź, s. 191-205.
Marciniak-Kajzer A. (2019b), *O archeologicznej fascynacji skansenami czyli o ginącym świecie przedmiotów*, Zeszyty Wiejskie, 19, s. 363–374. https://doi.org/10.18778/1506-6541.19.26
Marciniak-Kajzer A. (2020), *Archeological settlement research of late Middle Ages in Poland*, Archeologia Historica Polona, t. 28, Toruń, s. 61-77.
Marciniak-Kajzer A. (2022), *Canteens or Ampoules. A Few Words About the Equipment of Medieval Pilgrims*, Archaeologia Historica Polona, t. 30, s. 227–243; DOI 10.12775/AHP.2022.010.
Marciniak-Kajzer A. (2024), *Not Just the Kitchen. On Food Preparation in the Late Middle Ages and Early Modern Period*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, t. 37, s. 67-74.
Marek G. (1994), *Pałac pławniowicki i jego dawni dziedzice*, „Zeszyty Gliwickie", t. XXIII, Gliwice.
Marek L. (2008a), *Broń Biała na Śląski XIV-XVI w.*, Wratislavia Antiqa, t. 10, Wrocław.
Marek L. (2008b), *Medieval armour from Szczerba Castle*, Acta Militaria Mediaevalia IV Kraków - Sanok 2008, s. 87-124.
Marek L. (2009), *Boar- and bear-hunting in post-medieval Silesia. Archeological evidence*. Fasisculi Archeologiae Histroicae, t. XXII, Łódź, s. 101-107.
Matera R., Skodlarski J. (1988), *Gospodarka i handel dalekosiężny w starożytności*, Przegląd nauk historycznych, r. II, nr 1(3), s. 5-25.

Matusiak K. (1994), *Sprawozdanie z badań ratowniczych w Koźlu przy ul. Piramowicza 11, województwo opolskie w 1991 roku*, Badania na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992, Katowice, s. 111-113.
Mazurek K. (2015), *Data sources on landscape structure in a highly industrialized area,* Environmental & Socio-economic Studies, vol. 3, Katowice, s. 11-19.
Maleczyński K. (1953), *Z dziejów górnictwa śląskiego w epoce feudalnej* (w:) Szkice z dziejów Śląska, Maleczyńska E.(red.), Warszawa.
Menoušková D., Měřínský Z. (2008), *Krása, která hřeje: výběrový katalog gotických a renesančních kachlu Moravy a Sleska*, Uherské Hradiště.
Michalak S. (1977), *Środowisko naturalne ziemi głubczyckiej*, (w:) Ziemia Głubczycka, Wendt J. (red.), Opole, s. 8-12.
Michnik M. (2006)*, Badania archeologiczne na stanowisku 54 w Świbiu, woj. śląskie*, Badania na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003-2004, Katowice, s. 108-114.
Michnik M., Nastaszyc J., Piekalski J., Zdaniewicz R. (2012), *Changes in the Market Śauare and Town Hall, th 13th to the 18th century. A reconstruction based on the analyses of cultural deposits and remains of buildings,* (w:) Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice., Michnik M., Piekalski J. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 16, Wrocław
Michnik M., Wroniecki P., Zdaniewicz R. (2016), *Badania nieinwazyjne w obrębie grodzisk stożkowatych w Starych Tarnowicach, pow. tarnogórski oraz Pniowie, woj. gliwicki* (w:) Metody geofizyczne w archeologii polskiej, Furmanek M., Herbich T., Mackiewicz M., Wrocław 2016, s. 85-88.
Michnik M., Zdaniewicz R. (2012), *Badania ratownicze na stanowisku 1 w Kozłowie, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010. Katowice, s. 152-166.
Michnik M., Zdaniewicz R. (2014), *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*, Gliwice.
Michnik M., Zdaniewicz R. (2016a), *Weryfikacja tzw. grodziska stożkowatego w Gliwicach-Łabędach (st.1), woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, Katowice, s. 106-111.
Michnik M., Zdaniewicz R. (2016b), *Badania Archeologiczne przy kościele pw. Św. Mikołaja w Kozłowie, woj. śląskie*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXVI, Gliwice, s. 249-264.
Mięsowicz L. (1958), *Woźniki, pow. Lubliniec*, Z otchłani Wieków, nr 24/1958, s. 200-201.
Mika N. (2017), *Mieszko. Książę raciborski i Pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (1142-1211)*, Kraków.
Milejski P. (2017), *Skarb groszy praskich z Błażejowic, gm. Wielowieś – ponowna analiza*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXVII, Gliwice, s. 433-488.
Milejski P. (2021), *Znaleziska: Gliwice, m., pow. grodzki*, Wiadomości Numizmatyczne, R. LXV, 2021, z. 209, s. 274-275.
Mitkowska A. (2018), *Krajobrazy średniowiecznej Europy*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie, t. XLVI, Kraków, s. 673-690.
Młodkowska-Przepiórowska I. (2023), *Odkrycie drogi o drewnianej nawierzchni w miejscowości Święta Anna w pow. częstochowskim*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 2, Bytom-Katowice, s. 65-74.
Modzelewski K. (2000), *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X-XIII w.,* Poznań.
Molenda D. (1963), *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI w.*, (w:) Studia do dziejów górnictwa i hutnictwa, t. VIII, Pazdur J. (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków.
Molenda D. (2001), *Polski ołów na rynkach Europy Środkowej w XIII-XVII wieku*, Warszawa.
Morawska Ł. (2003), *Wielokulturowość Śląska: mniejszość żydowska na Górnym Śląsku,*Pisma Humanistyczne 5, Katowice, s. 245-254.
Moszyński K. (1929), *Kultura ludowa Słowian*. *Kultura materialna*, t.1, Kraków.
Mueller-Bieniek A. (2010), *Rośliny spożywane w średniowiecznym Krakowie na podstawie danych archeobotanicznych*, Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa 28/2, Kraków, s. 151-162.
Mularczyk J. (1977), *Dobór i rola świadków w dokumentach śląskich do końca XIII wieku*, Wrocław.
Musioł L. (1936), *Materiały do dziejów wielkich Katowic (1299-1799*), Katowice.

Musioł L. (1964), *Kochłowice: gmina i parafia*, rękopis, dostęp online z dn 23.03.2023: https://sbc.org.pl/publication/259293.
Musioł L. (1971), *Woźniki: dzieje miasta od czasów najdawniejszych do połączenia z Macierzą w roku 1922*, Opole.
Musioł L., Płuszczewski S. (1960), *Wykaz zakładów dawnego hutnictwa żelaza na Górnym Śląsku od XIV do połowy XIX wieku*, Pazdur J. (red.), Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa 5, Wrocław, s. 43-45.
Musioł L., Szymankiewicz H. (1993), *Paniowy*. *Monografia historyczna miejscowości, kościoła i parafii*, Katowice.
Nadolski A. (1954), *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łodź 1954.
Nekuda V., Unger J. (1981), *Hrádky a tvrze na Moravě*, Brno.
Nechay W., *Śląsk jako region geograficzny*, Katowice 1935.
Nekuda V. (1982), *Středověka vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad*, Archaeologia Historica 7, s. 33-66.
Niemczyk M., Zdaniewicz R. (2022), *Póty dzban wodę nosi, póki się ucho nie urwie…? Uwagi na marginesie znaleziska naczyń ceramicznych w późnośredniowiecznych studniach na pl. T. Kościuszki w Bytomiu*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu: Archeologia 23, Bytom, s. 265–294.
Nita J., Myga-Piątek U. (2018), *Mikroregiony i submikroregiony fizycznogeograficzne Progu Woźnickiego* (w:) Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski, Węcławowicz G. (red.), Prace Geograficzne 266, Warszawa, s. 199-209.
Noga Z. (1987), *Sprzedaż terytorium siewierskiego biskupowi i kapitule krakowskiej w 1443 r.*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, Prace Historyczne, R. 12, Kraków, s. 93-104.
Noga Z. (1994), *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia z dziejów księstwa siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 165-258.
Nocuń P. (2019), *Zamek w Chudowie do końca XVI w. – rozwój i przekształcenia prywatnej siedziby górnośląskiej w świetle dotychczasowych badań*, Architectus, nr 1 (57), s. 67-78. DOI: 10.5277/arc190105
Noparlik P. (2014), *Dwór w Rudzie w średniowieczu*, (w:) Godulowe *Silva Regnum*, Podgórki A., Podgórska B. (red.), Ruda Śląska, s. 91-101
Noparlik P. (2021), Ziemia *bytomska w późnym średniowieczu. Próba rekonstrukcji krajobrazu kulturowego*, Chorzów.
Nowakowa J. (1951), *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław.
Nowakowski A. (2005), *Wojskowość w średniowiecznej Polsce*, Malbork.
Nowakowski D. (2013), *Schlesische Ritterburgen des späten Mittelalters Und frühen Neuzeit im Lichte der archäologischen Quellen*, (w:) Biermann F., Kersting T. , Klamt A.(red.), Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70, Langenweissbach, s. 471-508.
Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte*. *Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław.
Nowakowski D. (2021), *Siedziby pańskie na Śląsku w świetle źródeł pisanych. Studium nad średniowieczną nomenklaturą*, Przegląd Archeologiczny, t. 69, s. 191-220
Nowakowski P. A. (2006), *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń.
Nowiński M. (1977), *Dzieje roślin i upraw ogrodniczych*, Warszawa 1977.
Novák D. (2019), Funkční klasifikace a vývoj vrchnostenských sídel ve středověkých a raně novověkých Čechách, Památky archeologické, nr CX/2019, s. 307–382
Nyrek A. (1975), *Gospodarka leśna na Górnym Śląsku od połowy XVII do połowy XIX w.*, Wrocław, s. 36-48.
OiB - Oberschlesien im Bild.
Ordutowski J., Ryndzewicz R. (2015), *Badania bezinwazyjne na terenie grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach, st. 1*, m-pis: Archiwum WUOZ w Katowicach.
Orzechowski K.(1952), *Postępowanie uwłaszczeniowe na Górnym Śląsku*, Przegląd Zachodni, nr 1/2, Poznań, s. 178-235.
Osiecka E. (2006), *Wapno w budownictwie. Tradycja i nowoczesność*, Kraków.
Ossowska M. (1973), *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa.

OW - Oberschelische Wanderer
Panic I. (1992), *Historia osadnictwa w księstwie opolskim*, Katowice.
Panic I. (2000), *Kształtowanie się organizacji parafialnej w regionie gliwickim w średniowieczu*. Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XV/1 Gliwice, s. 13-41.
Panic I. (2002), *Zamek książęcy – miasto na Górnym Śląsku w średniowieczu. Próba modelu przestrzeni fizycznej na przykładzie księstwa cieszyńskiego*, (w:) Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, Antoniewicz M. (red.), Warszawa, s. 168–181.
Panic I. (2005), *Z badań nad karierą rodu Rudzkich w księstwie cieszyńskim w czasach piastowskich*, „Wieki stare i nowe:, t. 4, Katowice, s. 91-112.
Panic I. (2024), *Książę cieszyński Przemysław Noszak* (*ok. 1332/1336, †1410). *Wielki pan małego księstwa*, Cieszyn.
Parczewski M. (1982), *Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu*, Prace Archeologiczne , z. 31, Warszawa - Kraków.
Paszkiewicz B. (1998), *Mennictwo śląskie wobec "rewolucji handlowej" XIII wieku*, (w:) Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. "Rewolucja" XIII wieku", Wachowski K. (red.), Wrocław, s. 35-49.
Paszkiewicz B. (2001), *Reforma monetarna Wacława II w Polsce*, Wiadomości Numizmatyczne, r. XLV, z. 1 (171), s.23-44.
Paszkiewicz B. (2009), *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus,* Wrocław.
Panic I. (2015), *Śląsk cieszyński w średniowieczu (do 1528 r.)*, Cieszyn.
Paszkiewicz B. (2000), *Pieniądz górnośląski w średniowieczu*, Lublin.
Paszkiewicz B. (2012), *Coins,* (w:) Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice., Michnik M., Piekalski J. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 16, Wrocław, s. 60-70.
Paszkiewicz B. (2021), *Silesiorum moneta, czyli mennictwo śląskie w późnym średniowieczu (1419-1526) z katalogiem monet śląskich, kłodzkich i łużyckich z lat 1317-1526*, Warszawa-Wrocław.
Paternoga M. (2019), *Najnowsze wyniki badań archeologicznych Starego Miasta w Gliwicach*, Zeszyty Gliwickie, t. 39, Gliwice, s. 25-48.
Pawliński M. (2012), *Sprawozdanie z badań ratowniczych na Placu T. Kościuszki w Bytomiu, woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010, Katowice, s. 60-65.
Pawliński M., Pierzak J. (2010), *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku w Ćwiklicach, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2008-2009, Katowice, s. 189-197.
Pfützenreuter F. (1942), *Der Burghügel in Alt-Tarnowitz, ein Zeug alter deutscher Kultur, Tanowitzer Haimatkalender für den Landkreis Beuthen-Tarnowitz*, no 53, b.s.
Pierszalik Z. (2008), *Dawne dzieje Rokitnicy*, cz. I, Rokitnica.
Pierzak J. (1987), *Średniowieczny gródek stożkowaty w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach*, Studnia i materiały z dziejów Śląska, t. 17, Katowice 1987, s. 388-405.
Pierzak J. (2001), *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo katowickie za rok 1997*, Silesia Antiqua, t. 42, Wrocław, s. 222.
Pierzak J., Rozmus D. (1994), *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 3, Katowice, s. 122–136.
Pierzak J., Rozmus D. (1997), *Gródek rycerski w Kozłowie, gm. Sośnicowice*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XI-XII, Gliwice, s. 21-37.
Pierzak. J. (2012), *Badania archeologiczne w* Czeladzi, (w:) Historia Czeladzi, Drabina J (red.), Czeladź, s. 19-38.
Pierzyna W. (1971a), *Średniowieczny gródek rycerski w Zabrzu – Mikulczycach (st. 6),* Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na woj. Katowickie za lata 1966-70, Katowice, s. 60-61.
Pierzyna W. (1971b), *Wyniki badań na grodzisku w Zabrzu Mikulczycach*, Kroniki Miasta Zabrze, nr 4, Zabrze 1971, s. 147-158;
Pierzyna W. (1971c), *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na gródku w Rokitnicy*, 1971, m-pis Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
Pietrzak J., Ginter A., Rok A. (2010), *Badania archeologiczne na zamku w Siewierzu*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008, Katowice, s. 162-177.

Pilnaček J. (1938), *Die älteste Genealogie der Welczek von Dubensko des Stammes Rassycz*, Breslau. dostęp online z dn. 14.11.2022:
https://sbc.org.pl/publication/105785?fbclid=IwAR1yW6Um8kwBgZyTxxgyOGvdmeG.fmKz1aRvqwGCyCASm8bnSTahmFTiN_Io.
Pilnaček J. (1991), *Rody Stareho Slazska*, Brno.
Piwowarczyk D. (2000), *Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV-XV w.)*. Warszawa.
Pobóg-Lenartowicz A., Dominiak W. (2003), *Rozwój akcji osadniczej w księstwie opolsko-raciborskim w I połowie XII wieku* (w:)„Sacra Silentii provincia". 800 lat powstania dziedzicznego księstwa opolskiego (1202-2002), Pobóg-Lenartowicz A. (red.), Opole, s. 145-156.
Podlejski Ł.(2005), *Milowice. Monografia historyczna*, Dąbrowa Górnicza, s. 9-17.
Podyma D. (2006), *Wstępne wyniki badań archeologicznych średniowiecznych reliktów miejskich na Placu Grunwaldzkim w Bytomiu, woj. śląskie*, Badania na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003-2004, Katowice, s. 193-195.
Podyma D. (2021), *Średniowieczne studnie z placu Kościuszki w Bytomiu*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 22, Bytom, s. 83-98.
Pokorska-Ożóg E. (2019), *Nowe życie w Starych Tarnowicach – rewitalizacja obiektu zabytkowego,* (w:) Rezydencje, pałace i dwory epoki nowożytnej na obszarze obecnego województwa śląskiego. Studia z historii sztuki., Dudek-Bujarek T. (red.), Katowice, s. 131-147.
Polczyński Ł. (2017), *Ołowiane plomby towarowe z Gdańska, Długich Ogrodów, stanowisko 86*, Gdańskie Studia Archeologiczne, nr 6, Gdańsk, s. 201-216.
Powińska Z. (1962), *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław.
Procházka R. (1990), *Kovové předměty z výbavy středověkého měšťana z výzkumu v Brně — Pekařské ulici,* Archaeologia historica, vol. 15, Brno, s. 99-109.
Przybyłok A. (2014), *Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu*, Łódź 2014, źródło: Repozytorium Uniwersytetu Łódzkiego, dostęp z dn. 12.05.2023:
https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/handle/11089/6866.
Puszet L. (1903), *Studya nad polskiem budownictwem drewnianem*, I. Chata, Kraków.
Rajman J. (1993), *Mieszko II Otyły książę opolsko – raciborski (1239-1246)*, Kwartalnik Historyczny, t. 100 (3), Kraków, s. 19-41.
Rajman Z. (1998a), *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków.
Rajman J. (1998b), *Średniowieczne Gliwice i ich związki z Krakowem. Rozwój miasta na tle osadnictwa dekanatu gliwickiego*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XIII, Gliwice, s. 29-64.
Rajman J. (1999), *Średniowieczny Toszek. Z dziejów małego miasta na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. XIV, Gliwice, s. 9-35.
Rajman J. (2000), *Koźle w średniowieczu*, Studia Śląskie, t. 59, Opole, s. 27-54.
Rajman J. (2001), *Dzieje Koźla na tle okolicznych osad w okresie średniowiecza,* (w:) Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta, Nycz E. i Senft S. (red.), Opole, s. 21-39.
Rajman J. (2012), *Czeladź do końca XVI wieku*, (w:) Historia Czeladzi, Drabina J. (red.), Czeladź, s. 75-200.
Reinfuss R. (1955), *Garncarstwo ludowe*, Warszawa.
Reimer P. J, Austin W . E. N. , Bard E. et al. (2020), *The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP)*, Radiocarbon, 62(4), s. 725-757. doi:10.1017/RDC.2020.41
Rogaczewska A. (2009), *Czeldź*, Wiadomości Numizmatyczne, t. 53, Numer 2 (188), Kraków, s. 260-261.
Rogaczewska A. (2010), *Wyniki badań wykopaliskowych na skarpie przy kościele św. Stanisława w Czeladzi*, *woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008, Katowice, s. 198-207.
Rolski M. (2014), *Początki polityki pieniężnej na ziemiach polskich*, Studia Ekonomiczne, vol. 176, Katowice, s. 122-132.
Romanow J. (2006), *Wyniki nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych na wschodnim podzamczu zamku w Kędzierzynie Koźlu, województwo opolskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003-2004, Katowice, s. 178-187.
Rosenbaum S., Tracz B. (2013), *Omnium Sanctorum. Kościół i parafia Wszystkich Świętych w Gliwicach*, Gliwice.

Rozmus D. (2014), *Wczesnośredniowieczne zagłębie hutnictwa srebra i ołowiu na obszarach obecnego pogranicza Śląska i Małopolski(druga połowa XI–XII/XIII wiek)*, Kraków.
Rzeźnik P. (1998), *Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej*, (w:) Wachowski K. (red.), Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja" XIII wieku., Wrocław, s. 121-154.
Rzeźnik P., Stosik H. (2004), *Ceramika grafitowa z Raciborza (XII-XIII w.) w świetle pierwszych analiz specjalistycznych* (w:) Początki o rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne, Abłamowicz D., Furmanek M., Michnik M. (red.), Gliwice s.171-186.
Rzeźnik P. (2005), *Ceramika naczyniowa z wykopu nr 1 na placu Nowy Targ*, (w:) Buśko C. (red.), Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII-XIV wieku, Wrocław, s. 94-110.
Rymut K. (1994), *Nazwy wsi i miast dawnego księstwa siewierskiego*, (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały i z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 45-71.
Sady-Bugajska A. (2017), *Zaczęło się od ziarna. Historia roślin uprawnych*, Katowice.
Sady-Bugajska A. (2021), *Wyniki analizy archeobotanicznej. Stanowisko: Czechowice, pow. gliwicki, woj. śląskie*, Katowice , m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2022a), *Wyniki analizy archeobotanicznej. Stanowisko: Ciochowice motte, gm. Toszek, pow. gliwicki, woj. śląskie*, Katowice, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2022b), *Wodzisław Śląski, ul. św. Jana. Wyniki analizy archeobotanicznej*, Katowice, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2023a), *Wyniki analizy archeobotanicznej prób ze stanowiska nr 1 w Kielczy, gm. Zawadzkie, woj. opolskie*, Katowice, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2023b), *Staromieście , gm. Lelów. Wyniki analizy archeobotanicznej*, Katowice, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2024a), *Wyniki analizy archeobotanicznej. Stanowisko: Kozłów, pow. gliwicki, woj. śląskie*, Siemianowice Śląskie, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2024b), *Wyniki analizy archeobotanicznej. Stanowisko: Widów, pow. gliwicki, woj. śląskie*, Siemianowice Śląskie, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2024c), *Wyniki analizy archeobotanicznej. Stanowisko: Rachowice, pow. gliwicki, woj. śląskie*, Siemianowice Śląskie, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2024d), *Wyniki analizy archeobotanicznej prób ze stanowiska nr 1 w Woźnikach, woj. śląskie*, Siemianowice Śląskie, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Sady-Bugajska A. (2025), *Siewierz. Wyniki analizy archeobotanicznej prób., woj. śląskie*, Siemianowice Śląskie, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Salque M., Bogucki P., Pyzel J. et alli (2013), *Earliest evidence for cheese making in the sixth millennium bc in northern Europe*, Nature 493 (2013), s. 522–525 https://doi.org/10.1038/nature11698.
Samsonowicz A. (1991), *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
Samsonowicz H. (1954), *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI w.*, Warszawa.
Samsonowicz H. (2004), *Miejski ruch lokacyjny w Europie Środkowej w XIII-XIV w.* (w:): Archeologia et Historia Urbana, Czaja R., Nawrolska G., Rębkowski M., Tandecki M. (red.), Elbląg, s. 53-57.
Sas-Zubrzycki J. (2016), *Polskie budownictwo drewniane jako pierwowzór dla stylu nadwiślańskiego i stylu zygmuntowskiego w utworze kształtu. Badania oparte na licznych rysunkach zabytkowych*, Kraków.
Sawicki J. (2022), *Medieval dress accesories from Nowy Targ Sqare in Wrocław. Catalogue of finds*, Wrocław.
Schabik K. (1928), *Deutschlands Städtebau*, Berlin-Halensee.
Scheitza P. (1935), *Eine mittelalteriche Ofenkachel aus Wydów*, „Der Oberschlesier", Heft 1/1935 (17.01.1935), s. 53 (materiał ilustracyjny we wkładce woluminu).
Scheitza P. (1931), *Der Burghügel von Pniow, Oberschlesischer Wanderer,* nr 232 (04.10.1931).
Scheitza P. (1932a), *Was ein alter Burghügel erzählt?*, Oberschlesien im Bild, nr. 17 (21.04.1932).
Scheitza P. (1932b), *Das versunkene Schloss in Rudnau*, Oberschelesien im Bild nr 37 (08.09.1932).
Scheitza P. (1932c), *Das versunkene Schloss in Rudnau*, Oberschelesien im Bild nr 38 (15.09.1932).

Scheitza P. (1933), *Die Wasserburg des Herrn Zementa von Ziemientzitz, Kreis Gleiwitz,* Oberschlesien im Bild, nr 12 (23.03.1933).
Schellhammer K. E. (1938), *Oberschlesischer Sagenspiegel. Ein Bild von der Geschichte und dem Volkstum der Heimat*, Peiskretscham.
Schmidt. J. (2007*), Dzieje Brzezinki (Birkenau) i Kozłowa (Lindenhain)*, Gliwice.
Semkowicz W. (1992), *Rycerstwo śląskie do końca XIV w. Uwagi o polskich rodach rodzimych*, Genealogia. Studia i Materiały Historyczne, t. 2, Poznań - Wrocław, s. 9-25.
Sękowski M. (2014), *Uwarunkowania produkcji roślinnej w kontekście zmian klimatycznych*, Radom.
Sękowski R. (2002), *Herbarz szlachty śląskiej*, t. I, Chudów-Katowice.
Sękowski R. (2003a), *Herbarz szlachty śląskiej*, t. II, Chudów-Katowice.
Sękowski R. (2003b), *Herbarz szlachty śląskiej*, t. III, Chudów-Katowice.
Sękowski R. (2005), *Herbarz szlachty śląskiej*, t. IV, Chudów-Katowice.
Sękowski R. (2007), *Herbarz szlachty śląskiej*, t. V, Chudów-Katowice.
Sękowski R. (2008),*Herbarz szlachty śląskiej*, t. VI, Chudów-Katowice.
Sękowski R. (2011), *Koniec średniowiecza i kształtowanie się podstaw ustrojowych księstw opolskiego i raciborskiego* (szkice i wypisy źródłowe), Opole.
Siemaszko J. (2018), *Ewolucja i rozwój metody AZP z punktu widzenia praktyka*, Kurier Konserwatorski, nr 15, Warszawa, s. 7-14.
Siemko P. (2003), *Identyfikacja niektórych osad średniowiecznych w kasztelani toszeckiej*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 9-30.
Siemko P. (2017), *Zamek rycerski w Łabędach* (w:) Łabędy Dzieje miejscowości i parafii, Hanich A., Rosenbaum S., Tracz B, Górecki P. (red.), Gliwice-Łabedy, s. 41-48.
Siemko P (2022)., *Siedziby rycerskie na ziemi gliwickiej*, Katowice.
Sikora J., Kittel P. (2017), *Problem nieco zapomniany? Zaplecza rezydencji rycerskich typu motte*,(w:) Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz, A. Różański (red.), Poznań, s. 561–590.
Siebmacher J. (1890), *Der abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien. Zweiter Theil*, Blażek C. (red.), Nürnberg, dostęp online z dn. 13.04.2023: https://sbc.org.pl/de/dlibra/publication/4337/edition/4028/der-abgestorbene-adel-der-preussischen-provinz-schlesien-zweiter-theil-siebmacher-johann-1561-1611.
Skalnik A. (1931), *Auf den Spuren der ältesten Bewohner unseres Kreises*, Haimatkalender für den Tost-Gleiwitz, 1931, s. 35-44.
Skalnik A (1933)*, Giefäßscherben und firmbrusibolzenspitze von Wydow*, Kreis Gleiwitz, „Oberschlesien im Bild", no. 7 (16.02.1933);
Skowron J. (2014), *Osada w działaniu. Osady kultury przeworskiej w Polsce Środkowej od młodszego okresu przedrzymskiego do okresu wędrówek ludów,* Poznań.
Smolorz R., Szczech B., Wyżgoł E. (2012), *Zamek w Tarnowicach Starych*, Tarnowskie Góry.
Snoch B. (1995), *Władysław*, (w:) Książęta i księżne Górnego Śląska, Barciak A. (red.), Katowice, s. 123–124.
Solisz I. (2009), *Dziedzictwo kulturowe wsi opolskiej – problematyka konserwatorska*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 12, Sosnowiec, s. 78-87.
Söhnel H. (1896), *Die Burgwälle Schlesiens nach dem gegenwärtigen Stande der Forschung , Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, Bd. 6, s. 86-106
Sperka J. (2003), *Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391-1396)*, Cieszyn.
Sperka J. (2006), *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*, Katowice.
Sperka J. (2011), *Dzieje gospodarcze Górnego Śląska w średniowieczu* (w:) Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu, Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R. (red.), Gliwice, s. 295-308.
Sperka J. (2022), *Książęta i księżne raciborscy (1290/1291-1521)*, Kraków.
Stachlewski W. (1978), *Klimat. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, Warszawa.
Stempin A. (2012), *Astragalussy- czyli dlaczego gramy sześciennymi kostkami*, (w:) Magia gry- sztuka rywalizacji, Stempin A. (red.), Poznań 2012, s. 17-26.
Strzyż P. (2014), *Broń palna w Europie Środkowej w XIV-XV w.,* Łodź.

Strzyż P. (2024), *Remains of Copper Alloy Vessels from the Medieval Knightly Residence in Mierzyn, Central Poland*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, 37, s. 33–46.
Suchodolski S. (2014), *Mennictwo Bolesława Kędzierzawego w świetle skarbu z miejscowości Dąbrowa Górnicza-Łosień*, (w:) Wczesnośredniowieczny „skarb hutnika" z Dąbrowy Górniczej-Łośnia. Monografia, cz. 1, Rozmus D., Suchodolski S., Tokaj J. (red.), Dąbrowa Górnicza, s. 27-33.
Szajt J. (2015), *Naczynia stołowe mieszczaństwa w XIII-XVI w. Przyczynek do studiów nad kulturą stołu późnośredniowiecznego Śląska,* (w:) Różne oblicza średniowiecza interdyscyplinarnych badań nad historią i kulturą wieków średnich, Kowalczyk E. J. (red.), t. 1, Wrocław, s. 45-66.
Szajt J. (2021), *Kultura stołu mieszczańskiego na Śląsku w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, Wratislavia Antiqua, t. 24, Wrocław.
Szczech B. (1995), *Kościół Św. Wawrzyńca w Mikulczycach w świetle zapisków parafialnych połowy XVIII w*., Zabrze.
Szczech B. (2012), *Z dawnych dziejów kościoła i parafii św. Katarzyny w Woźnikach do 1800 roku*, Woźniki.
Szczech B. (2016), *Źródła do dziejów Woźnik 1206–1857. (Część pierwsza)*, Woźniki.
Szulc H. (1968), *Typy wsi śląska opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Warszawa.
Szulc H. (1995), *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław.
Szwagrzyk F., Knapik S., Saładziak A. (1976), *2000 lat hutnictwa żelaza na ziemiach polskich*, Katowice.
Szydłowski J. (1958), *Archeologiczne prace terenowe Muzeum Górnośląskiego w latach 1945-1957*, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego, 4, Katowice, s. 5-24.
Szydłowski J. (1966), *Bytom: pradzieje i początki miasta*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia, 1966, z. 4, s. 9–151.
Szyller E. (1967), *Historia ubiorów*, Warszawa.
Szymczak J. (1998), *Ceny broni, koni i uzbrojenia jeździeckiego*, (w:) Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500, Nowakowski A. (red.), Toruń, s. 225-280.
Szymczak J. (2017), *Z kasztelu do obozu wojennego Konno, zbrojnie i z dobrze zaopatrzonym wozem*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, t. 99, Łódź, s. 57-81. http://dx.doi.org/10.18778/0208-6050.99.04.
Śliwiński B. (1994), *Dziedzice Koziegłów*, (w:) Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały i z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego, Kiryk F. (red.), Katowice, s. 259-278.
Świętosławski W. (1990), *Strzemiona średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1990.
Świętosławski W. (1996), *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 40, Łódź, s. 7-114.
SWŚ 2014 - Słownik wsi śląskich w średniowieczu. Tom 1. Powiat lubiński, opr. Adamska D., Lachota A., Nowakowski D., Paroń A., Siehankiewicz M., Sikorski R., Wrocław.
Tabaczyński S. (1978), *Archeologia Średniowieczna*, Wrocław.
Targaczewski B. (2020), *Odkrycie pozostałości Bramy Odrzańskiej w Koźlu (Kędzierzyn−Koźle) w rejonie ulicy Anny*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. I, Bytom-Katowice, s. 61-66.
Targaczewski B., Zdaniewicz R. (2022), *Słowo o średniowiecznych poziomach osadniczych miasta lokacyjnego w Koźlu na marginesie badań archeologicznych w obrębie rynku*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 24, Bytom, s. 113–132.
Tarasiński A., Nocuń P. (2000), *Sprawozdanie końcowe z badań archeologicznych obiektu z Mysią Wieżą w Kamieńcu, powiat tarnogórski*, część I i II, Paniówki, m-pis Archiwum WUOZ w Katowicach.
Tarasiński A., Nocuń P. (2004), *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Kamieńcu, woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001-2002, Katowice, s. 204-213.
Tarasiński A., Nocuń P. (2004), *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Chudowie, województwo śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001–2002, Katowice, s. 245–252.
Tarasiński A., Nocuń P. (2007), *Badania na zamku w Chudowie, woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006, Katowice 2007, s. 192-200.
Tomczak E. (2012), *Mało znane warownie Górnego Śląska*, Katowice.
Topolski J. (1984), *Metodologia historii*, Warszawa.

Trawkowski S. (1985), *Kultura bytowa* (w:) Kultura Polski Średniowiecznej w X-XIII w., Dowiat J. (red.), Warszawa, s. 112-117.
Trawkowski S. (1973), *Kultura bytowa* (w:) Polska w okresie rozbicia feudalnego, Łowmiański H.(red.), Wrocław, s. 29-165.
Triest F. (1865), *Topographisches handbuch von Oberschliesen*, Breslau.
Turska K. (1987), *Ubiór dworski w Polsce pierwszych Jagiellonów*, Ossolineum.
Tymonová M. (2020), *Medievální archeologie v českém Slezsku*, Archaeologia historica, vol. 45, iss. 2, s. 553-597.
Tyszkiewicz J. (2009), *Zwierzęta drapieżne w lasach średniowiecznej Polski*, (w:) Człowiek i przyroda w średniowieczu, Brzostowicz M, Wrzesiński J. (red.), Poznań-Ląd, s. 29-47.
Urbaniak M. (2015), *Dzieła hydrotechniki w Polsce. Kanał Górnośląski (Gliwicki)*, Łodź.
Unger J. (1996), *Motte u Popic*, Castellologica Bohemica, t. 5, Praha 1996, s. 217-226.
Wachowiak B. (1998), *Z dziejów uwłaszczenia i modernizacji gospodarki Prus w*
Wachowski K. (1982), *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, Archeologia Polski, t. 37, z. 1, s. 167-302.
Wachowski K. (1984), *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, (w:) Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola, B. Gediga (red.), Ossolineum, s. 11-112.
Wachowski J. (1999), *Okucia budowlane i urządzenia zabezpieczające*, (w:) Ze studiów nad życiem codziennym w średnowiecznym mieście. Parcele przy ulicy więziennej 10-11 we Wrocławiu, Buśko C., Piekalski J. (red.), Wratislawvia Antiqa, t 1. ,Wrocław, s. 53-58.
Wachowski K. (2005), *Ażurowe okucia pasa rycerskiego z Europy Środkowowschodniej*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 47, Wrocław, s. 145-160.
Wachowski K (2012)., *The uses of the Market Square in the light of the analysis of the metal finds* (w:) Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice., Michnik M., Piekalski J. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 16, Wrocław, s. 51-60.
Wachowski K. (2013), *Emblemata mediaevalia profana. Przykład Polski*, Wrocław.
Waga J.M., Szypuła B., Sendobry K., Fajer M. (2022), *Ślady działalności człowieka na terenach leśnych Parku Krajobrazowego „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich" odczytane z obrazów lidar oraz ich znaczenie w ochronie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego*, Czasopismo Geograficzne, 93(1), s. 107–138.
Walkowski S. (2015), *Struktura, elementy i krajobraz historyczny Biskupic, Mikulczyc i Rokitnicy (dzisiejszych dzielnic Zabrza w średniowieczu). Przyczynek archeologiczno-historyczno-geograficzny*, Rocznik. Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie, 3/2015, s. 29-51.
Wawrzeniuk J. (2016), *Magia ochronna Słowian we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Warszawa.
Wawrzonowska Z. (1976), *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów Śląskich od XII do XIV w*., Łódź.
Weigel J. A. V. (1804), *Geographische naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, Tl.8. Die Fürstenthümer Pless, Oppeln, der Leobschützer Kreis und die freie Standesherrschaft Beuthen, Berlin.
Weltzel A. (1866), *Geschichte der Stadt, Herrschaft und Festung Cosel*, Berlin.
Wiliński K. (1979), *Ceny koni w Polsce średniowiecznej*, Acta Universistatis Lodzienis. Folia Historica, nr 57, Łódź, s. 57-93.
Witkowski S. (2004), *Własność ziemska w kasztelani bytomskiej w średniowieczu*, Katowice.
Wiśniowski E. (1972), *Przepisy postne w średniowiecznej Polsce*, Roczniki Humanistyczne, t. XX, z.2, s. 51-63.
Włodarski B., *Udział książąt śląskich w wyprawie Karola IV po koronę cesarską do Rzymu w 1355 r.*, (w:) Prace Historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego, Lwów 1934.
Wojciechowska H. (1969), *Badania wykopaliskowe w Pławniowicach w powiecie Gliwice w 1968 r.*, Zeszyty Gliwickie 7, Gliwice, s. 279–287.
Wojciechowska H.(1971a), *Rudno, powiat Gliwice. Stanowisko A*, „Informator Archeologiczny", Katowice, s. 262.
Wojciechowska H. (1971b), *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na stanowisku nr 6 w Pławniowicach w 1969 r.*, „Zeszyty Gliwickie" 8, Gliwice, s. 195–206.

Wojtal I., Zdaniewicz R. (2005), *Sprawozdanie z uzupełniających, archeologicznych badań rozpoznawczo-sondażowych na stanowisku Woźniki st. 16, gm. Woźniki, pow. Lubliniec, woj. śląskie (autostrada A1)*, Częstochowa, m-pis: Archiwum WUOZ Katowice.
Wolski J. (2016), *Komunikacja i transport w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, (w:) Bojkowszczyzna Zachodnia - wczoraj, dziś i jutro, t. 1, Warszawa, s. 715-754.
Woś A.(1999), *Klimat Polski*, Warszawa, s. 16-31.
Woźny M. (2020), *Rycerstwo opolskie do połowy XV w.,* Katowice.
Woźny M. (2022), *Problem granic trzynastowiecznych kasztelanii górnośląskich na przykładzie księstwa opolskiego. Próba bilansu*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, nr 77, Wrocław, s. 5-32.
Woźny M. (2024), *Regesty zaginionych dokumentów Bernarda, księcia opolskiego*, Średniowiecze Polskie i Powszechne, t. 16 (20), Katowice, s. 321-350.
Wójcik. M. L. (2018), *Pieczęcie rycerstwa śląskiego w dobie przedhusyckiej*, t. 1 i 2, Kraków-Wrocław.
Wójcik-Kuehnel I. (2004), *Zagospodarowanie przestrzenne bytomskiego Rynku w świetle badań archeologicznych* [w:] Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne, red. D. Abłamowicz, M. Furmanek, M. Michnik, Gliwice, s. 221-233.
Wójcik M. L. (2006), *Dolny Śląsk w latach 1138-1326* (w:) Dolny Śląsk. Monografia historyczna, Wrzesiński W. (red.), Wrocław.
Wroński M. (1986a), *Gródek rycerski czyli zagadkowy pagórek na polu organisty w Tarnowicach Starych*, Zeszyty Tarnogórskie, nr 1, Tarnowskie Góry, s. 5–14;
Wroński M. (1986b), *Z dziejów rycerstwa i szlachty regionu tarnogórskiego (właściciele wsi Tarnowice Stare na przestrzeni wieków)*, Zeszyty Tarnogórskie, nr 2, Tarnowskie Góry, s. 3–18
Wydra W., Rzepka W. R. (2004), *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław.
Wyeth W. (2018), *Medieval Timber Motte Towers*, Medieval Archaeology 62:1, s. 135-156, doi 10.1080/00766097.2018.1451594.
Wyrost P., Chrzanowska W. (1985), *Ssaki średniowiecznej fauny Śląska w świetle badań archeozoologicznych*, (w:) Dawna fauna Śląska w świetle badań archeozoologicznych, Wyrost. P. (red.), Wrocław, s. 59-101.
Wyrozumski J. (1993), *Przejęcie księstwa cieszyńskiego pod panowanie czeskie*, Pamiętnik Cieszyński, t. 7, s. 80-86.
Zaborski B. (1926), *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków.
Zaglewski Z. (2000), *Las w świetle kroniki Anonima tzw. Galla*, (w:) Las w kulturze polskiej, Łysiak W. (red.), Poznań, s. 37-47.
Zajączkowski S.M. (1973), *O wojskowych powinnościach sołtysów w Polsce w okresie monarchii stanowej*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XIX, cz. 1, s. 23-59.
Zaręba R. (1981), *Puszcze, bory i lasy Polski*, Warszawa.
Zdaniewicz R. (2011a),*Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa z badań zamku w Toszku*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXIII, Gliwice, s. 569-580.
Zdaniewicz R. (2011b), *Żelazny topór z Gliwic-Czechowic ze zbiorów Muzeum w Gliwicach*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXIII, Gliwice, s. 581-583.
Zdaniewicz R. (2011c), *Dwie oktagonalne głowice mieczy z terenu Górnego Śląska* (w:) Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane prof. Marianowi Głoskowi w 70-tą rocznicę urodzin, Ławrynowicz O., Maik J., Nowakowski P. A. (red.), Łódź, s. 495-505.
Zdaniewicz R. (2012a), *The ceramic series from the Town Square in Gliwice* (w:) Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice., Michnik M., Piekalski J. (red.), Wratislavia Antiqa, t. 16, Wrocław, s. 82-100.
Zdaniewicz R. (2012b), *Wyniki badań archeologicznych przy ul. Armii Krajowej w Pyskowicach, woj. śląskie*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010, Katowice, s. 60-65.
Zdaniewicz R. (2013a), *Elementy uzbrojenia na kaflach renesansowych z założeń dworskich w Kozłowie*, Acta Universistatis Lodziensis. Folia Archeologica, 29, Łódź, s. 270-277.
Zdaniewicz R.(2013b), *Nowożytny depozyt przedmiotów metalowych z okolicy Gliwic-Czechowic*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXIV, Gliwice, s. 405-418.
Zdaniewicz R. (2014), *W kwestii interpretacji i chronologii kopca ziemnego w Rudnie, pow. gliwicki,* Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXV, Gliwice, s. 363–372.

Zdaniewicz R. (2016), *Wyniki prac archeologicznych przy ul. Poniatowskiego 13 w Pyskowicach*, woj. śląskie, Badania na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, Katowice, s. 112-116;
Zdaniewicz R. (2017), *Dwie spisy szydłowate z cmentarzyska przy ul. Dworcowej w Gliwicach*, Acta Militaria Mediaevalia, t. XIII, Kraków-Sanok-Wrocław, s. 190-194.
Zdaniewicz R. (2018), *Ceramika naczyniowa z badań archeologicznych na wzgórzu św. Małgorzaty w Bytomiu w 2018 r.*, m-pis: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
Zdaniewicz R. (2019a), *Tarczki boczne kordów lub puginałów nożowatych z Gliwic Czechowic*, Acta Militaria Medievalia, t. XV, Sanok, s. 168-172.
Zdaniewicz R. (2019b), *O badaniach archeologicznych reliktów grodziska późnośredniowiecznego w Pniowie*, Rocznik Toszecki, nr 4, Toszek, s. 5-23.
Zdaniewicz R. (2019c), *Ceramika naczyniowa z badań zamku w Toszku w 2014 r.,* Gliwice, m-pis: Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
Zdaniewicz R. (2020a), *Relikty zanikłego kościoła w Gliwicach-Czechowicach* (w:) Wieś zaginiona. Wspólnota, samorządność, przestrzeń, Nocuń P., Przybyła-Dumin A., Fokt K. (red.) Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie", Chorzów, s. 167-182.
Zdaniewicz R. (2020b), *Badania archeologiczne przy „starym" kościele pw. św. Bartłomieja w Gliwicach w latach 2016-17*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. I, Bytom-Katowice, s. 87-92.
Zdaniewicz R. (2020c), *Badania archeologiczne późnośredniowiecznego grodziska typu motte w Pniowie pow. gliwicki w 2016 roku*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 1, Bytom-Katowice , s. 79-85.
Zdaniewicz R. (2020d), *Czy w Gliwicach-Czechowicach istniało średniowieczne siedlisko dworskie? Uwagi wstępne po pierwszym sezonie badań rozpoznawczych*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia, 22, Bytom, s. 99–117.
Zdaniewicz R. (2020e), *Późnośredniowieczny antropomorficzny element pasa z Rachowic, woj. śląskie*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 1, Bytom, s. 145-147.
Zdaniewicz R. (2020f), *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych w obrębie działek nr 16, 291/3 i 291/5 przy ul. Szafirowej w Gliwicach*, Gliwice, m-pis archiwum WUOZ w Katowicach.
Zdaniewicz R. (2021a), *Materialne ślady osadnictwa średniowiecznego w rejonie wsi Świbie w powiecie gliwickim. Przyczynek do badań*, Rocznik Toszecki, nr 5, Toszek, s. 5-12.
Zdaniewicz R. (2021b), *W kwestii istnienia średniowiecznego „fortalicium" w Pławniowicach, pow. gliwicki*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVIII, Gliwice, s. 293-307.
Zdaniewicz R. (2021c), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 36, Łódź, s. 369-394.
Zdaniewicz R. (2022a), *Co wiemy o średniowiecznym Kotulinku? Przyczynek do badań historyczno-archeologicznych*, Rocznik Toszecki, nr 6, Toszek, s. 15-23.
Zdaniewicz R. (2022b), *Od epoki kamienia po początki rewolucji przemysłowej. Archeologiczne dziedzictwo kulturowe Zabrza na tle regionu górnośląskiego* (w:) Zabrze przez stulecia. Monografia, Barciak A. (red.), Zabrze, s. 303-359.
Zdaniewicz R. (2022c), *New Finds Offering Insights into the Knight's Manor in Chechło, Upper Silesia*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 37, Łódź, s. 285-301. https://doi.org/10.18778/0208-6034.37.12
Zdaniewicz R. (2024a), *Przejaw tradycji, nonkonformizmu czy kalkulacji? O reliktach pieca z dworu na kopcu w Rudzińcu*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 39, Łódź 2024, s. 45–61. https://doi.org/10.18778/0208-6034.39.03
Zdaniewicz R. (2024b), *Between idea and reality. In search of archaeological traces of the identification of members of the knightly class based on the example of discoveries from the motte tower castle in Widów, Upper Silesia, Poland*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, t. 37, Łódź, s. 135-145.
Zdaniewicz R. (2024c), *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych w związku z remontem kapliczki w Łanach Wielkich, pow. gliwicki przy ul. Wiejskiej*, m-pis Archiwum WUOZ w Katowicach.
Zdaniewicz R. (2024d), *Sprawozdanie z prac archeologicznych w związku z remontem ulic, Armii Krajowej i Rynek w Pyskowicach 2023 r.*, Gliwice, m-pis: Archiwum WUOZ w Katowicach.

Zdaniewicz R., (2024e), *Wyniki badań sondażowych przeprowadzonych w parku przypałacowym w Sławikowie, woj. śląskie*, Gliwice, m-pis: Archiwum WUOZ w Katowicach.
Zdaniewicz R. (2024f), *Sprawozdanie z prac archeologicznych z związku z budową gazociągu w Przeczycach, woj. śląskie*, Gliwice 2024, m-pis archiwum WUOZ w Katowicach.
Zdaniewicz R. (2025a), *Bliżej Strzelec czy Toszka? Wieś Płużnica Wielka w dobie średniowiecza*, Rocznik Toszecki, nr 9, Toszek, s. 5-18.
Zdaniewicz R. (2025b), *Wstępnie wyniki badań archeologicznych na podgrodziu zamku w Siewierzu*, Gliwice, m-pis archiwum WUOZ w Katowicach.
Zdaniewicz R. (2025c), *Water supply in a late medieval motte tower castle. Remarks concerning the discovery of a well within the motte-type manor in Ciochowice in Upper Silesia,* Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 40, s. 283-297.
Zdaniewicz R. (w druku b), *Odkrycie przypadkowe czy spodziewane? O reliktach dworu rycerskiego w Rachowicach*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 3.
Zdaniewicz R., Abłamowicz R. (2024), *Evidence of Food Preparation, Consumption and Storage in a Late Medieval Manor in Czechowice, Upper Silesia*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, 37, Łódź, s. 47-65.
Zdaniewicz R., Ciszek A (2023), *Ogień poskromiony. Codzienność w średniowiecznej osadzie w Staromieściu*, (w:) Dziedzictwo kulturowe ziemi lelowskiej, Leloviana, Prace o historii i kulturze ziemi lelowskiej, Krupa-Ławrynowicz A., Skrzypczyk M. (red.), Lelów, s. 11-20.
Zdaniewicz R., Michnik M. (2022), *Archaeological Survey of the Relics of Early Modern Manor Complexes in Kozłów, in the Region of Upper Silesia*, "Fasciculi Archaeologiae Historicae" t. 35, Łodź 2022, s. 71-91, DOI 10.23858/FAH35.2022.006
Zdaniewicz R., Kawka W. (2023), *Castrum Sive Fortalicium in Woźniki in the Light of the Latest Field Survey*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 38, s. 85–99. https://doi.org/10.18778/0208-6034.38.05.
Zdaniewicz, R., Postawka, H. (2021), *Disease, Cataclysm, or Industrialisation? A Comment on the Existence and Disappearance of a Modern Period Settlement in the Vicinity of Trachy in Upper Silesia*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, 34, s. 39–48.
Zdaniewicz R., Wroniecki P. (2018), *Zastosowanie metod geofizycznych w badaniach poszukiwawczych reliktów domniemanego średniowiecznego fortalicium w Pławniowicach, woj. śląskie*, Metody geofizyczne w archeologii polskiej, Spotkanie V, Toruń, s. 103-106.
Zdaniewicz R., Żabiński G. (2023), *Tłok pieczętny z okolic Żernicy na Górnym Śląsku*, Górnośląskie Raporty Archeologiczne, t. 2, Bytom-Katowice, s. 159-163.
Zientara B. (1975), *Walonowie na Śląsku w XII-XIII wieku*, Przegląd Historyczny, t. 66, s. 349-368.
Zientara B. (1988), *Wczesny feudalizm* (w:) dzieje gospodarcze Polski do 1939 r., Zientara B., Mączka A., Ihnatowicz I, Landaua Z. (red), Warszawa, s. 44-47.
Zientara B. (1997), *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa, s. 189-207.
Znamierowska-Prüfferowa M. (1988), *Tradycyjne rybołówstwo ludowe w Polsce na tle zbiorów i badań terenowych Muzeum Etnograficznego w Toruniu*, Toruń, s. 94-95.
Żabko- Potopowicz A. (1953), *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 15,Warszawa.
Żerelik R. (1995), *Gliwice w latach 1355-1532,* (w:) Historia Gliwic, Drabina J., (red.), Gliwice.
Żerelik R. (2002), *W okresie rozbicia dzielnicowego (1138-1335)*, (w:) Historia Śląska, Czapliński M. (red.), Wrocław, s. 14-114.
Żmuda S. (1973), *Antropogeniczne przeobrażenia środowiska przyrodniczego konurbacji górnośląskiej*, Katowice.
Żukowski A.(2006), *Sławne drzewa województwa śląskiego*, Czerwionka-Leszczyny.
Żurowski J. (1935), *Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1933,* Badania prehistoryczne w województwie śląskiem w roku 1933, Kraków, s. 1-14.
Żurowski J., Jakimowicz R. (1939), *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, Kraków.
Žaček R.(2011), *Górny Śląsk na progu historii,* (w:) Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu, Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R. (red.), Gliwice, s. 97-116.
Žákovský P. (2014), *Tesáky a problematika jednosečných zbraní středověku a raného novověku Katalog. Dizertační prace*, Brno.

Žegklitz J. (2012), *Prints and other artwork models for motifs on stole tiles from the Czech lands. Renaissance stove tiles as a means for disseminating ideas and culture during the age of Reformation*, (w:) Studies in Post-Medieval Archeology 4, Žegklitz J. (red.), Prague, s. 25-111.

Dostęp internetowy:

Encyklopedia PWN, dostęp online 18.11.2022, hasło: dwór; https://encyklopedia.pwn.pl/.

Indeks skrótów w pracy:

Indeks skrótów:

aut. - autor
b.s. - bez stron
dn. - dnia
dok. - dokumentacji
j.s. - jednostka stratygraficzna
ks. - książę
m-pis - maszynopis
nn - nieznany
ok. - około
opr. - opracowanie
on. - opracowanie niepublikowane
oryg. - oryginał
podst. - podstawie
pol. - polowej
red. - redakcja
sygn. - sygnatura
stan. - stanowisko
t. - tom
tłum. - tłumaczenie
w. - wiek
wyd. - wydawca
z. - zeszyt
zb. - zbiory
zesp. - zespół
źr. - żródło

9. Spis ilustracji

Rozdział 1.

il. 1. Mapa Śląska autorstwa Martina Halwiga z 1561 r., źr.: Helwig M., Tabula geographia sive mappa Silesiae, Nysa 1561 r., Atlas Theatrum orbis terrarum Ortelius A. (1527-1598), wyd. 1592, dostęp online z dn 23.11.2023: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/30580/edition/41208
il. 2. Mapa Śląska autorstwa Johann Matthiasa Haasa z 1746 r., źr.: Haas J. M., Ducatus Silesiae tabula altera Superiorem Silesiam exhibens ex mappa Hasiana majore desumpta et excusa per Homannianos Heredes, Norymberga 1746 r.; dostęp online z dn. 17.04.2022: https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/20881/edition/34156/content.
il. 3. Fragment mapy Wredego z ok. poł. XVIII w., źr.: Wrede C. W.., Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 31, ok. 1749-50; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 4. Zarys granic księstwa bytomskiego w początkach XIV w., opr. R. Zdaniewicz, źr.: arkusz mapy topograficznej Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, dostęp online z dn 22.03.2022: www.geoportal. gov.pl.
il. 5. Zarys terytorium księstwa bytomskiego na mapie fizycznej Polski, opr. R. Zdaniewicz; źr.: Polska: mapa fizyczna, opr. Dmowski S., Warszawa 2003.
il. 6. Fragment mapa Górnego Śląska Johannesa Harnischa z lat 1794-1795 (uzupełniana do lat 40-tych XIX w.) z zaznaczonymi miejscami wydobycia surowców mineralnych w okolicach Bytomia, źr.: Harnisch Johannes, Situation Plan von einem Thiele Ober Schlesisander Oestereich und Neu Schlesischen Grentze, namentlich der Gedendan um Tarnowitz, Beuten, Gleiwitz, Nicolau, Plesse, Sohrau, Loslau, Rybnik, Rattibor, u: Hultschin mit angefertiget in den Jahre 1795 und 1795 von Harnisch, zb. Archiwum Państwowe w Katowicach.
il. 7. opr. R. Zdaniewicz; podkłady mapowe: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26 i 18.
arkusz mapy topograficznej, Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, dostęp online z dn. 23.06.2022: www.geoportal. gov.pl.
il. 8. Rzeki i potoki Górnego Śląska. 1. Ujście Stoły do Małej Panwi w okolicach Krupskiego Młyna; 2. Nieuregulowany potok w okolicach Wójtowej Wsi (dzielnica Gliwic); 3. Nieuregulowane koryto rzeki Bierawki w okolicach Trachów; 4. Leśny potok w okolicach Pniowa, opr. i fot. R. Zdaniewicz.
il. 9. Fragment mapy archiwalnej z poł. XVIII w. ukazujący rozmieszczenie osadnictwa w dorzeczu rzeki Dramy z zaznaczonymi osadami wymienionymi w Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis, opr. R. Zdaniewicz; źr.: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23.
il. 10. Rzeka Kłodnica na wysokości Halemby (dziś Ruda Śląska - Halemba), karta pocztowa, k. XIX – pocz. XX w., zb. prywatne.
il. 11. Zarys terytorium księstwa bytomskiego w początkach XIV w. z naniesionym współczesnymi obrazem hydrologicznym, opr. R. Zdaniewicz; źr.: arkusz mapy topograficznej, Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, dostęp online z dn. 12.05.2022: www.geoportal. gov.pl.

Rozdział 2.

il. 12. Podział polityczny Górnego Śląska ok. 1390 r., opr. R. Zdaniewicz; źr.: Sperka 2003, wkładka nr 1 na końcu woluminu.
il. 13. Halerz bytomski przypisywany księżnej Eufemii lub jej synom, 1 poł. XV w. fot. R. Zdaniewicz, zb. prywatne.
il. 14. Niektóre miasta dawnego księstwa bytomskiego na kartach map autorstwa Christiana Friedricha von Wrede z ok. poł. XVIII w., opr. R. Zdaniewicz, źr. : Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Titelblatt.

il. 15. Panorama miasta i zamku w Toszku z 1537 r. źr.: *Die Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahr 1536/37 von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau*, Berlin, Wittenberg um Leipzig nach Neuburg, wyd.. Marsch A., Weißenhorm G. 2001, il. 27.
il. 16. Fragment ilustracji z tzw. Zwierciadła saskiego ukazujący zasadźcę, pocz. XIV w., źr.: Eike von Repgow, pocz. XIV w., zb. Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 164, Heidelberger Sachsenspiegel, dostęp online z dn. 23.08.2022: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164/0001/info,thumbs,image.
il. 17. Plany katastralne wsi z pocz. XVIII w.: 1: Fragment archiwalnej mapy katastralnej Kotulinka z 1818 r., zb. Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 531; 2: Fragment archiwalnej mapy katastralnej Widowa z 1818 r.; zb. Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 442.
il. 18. Miasta i osady dawnego księstwa bytomskiego, opr. R. Zdaniewicz.
il. 19. Obiekt osadowy odkryty w trakcie badań sondażowych osady późnośredniowiecznej w Woźnikach, fot. R. Zdaniewicz.
il. 20. Nieistniejąca chałupa farska z XVII w. we wsi Pniów, źr.: Kloss et alli 1943; Przerys rozplanowania chałupy opr. R. Zdaniewicz, za: Dubiel 1971, s. 32.
il. 21. Obiekt wczesnośredniowieczny związany z wytopem ołowiu odkryty nad rzeką Czarną Przemszą w okolicach Siewierza, fot. R. Zdaniewicz.
il. 22. Wczesnośredniowieczne odważniki oraz placki ołowiu z osady wczesnośredniowiecznej w Przeczycach, fot. R. Zdaniewicz.
il. 23. Główne szlaki handlowe dawnego księstwa bytomskiego, opr. R. Zdaniewicz, źr.: Nowakowa 1951, mapa w załączniku woluminu.
il. 24. Zabytki odkryte w pobliżu dawnych traktów na terenie Górnego Śląska: 1. Tłok pieczętny z Żernicy; 2. Element pasa z Rachowic; 3. Element pasa ze Świbia, rys. i fot. R. Zdaniewicz
il. 25. Plan Bytomia z poł. XVIII w. z zaznaczonym potencjalnym miejscem lokalizacji zamku
źr.: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Titelblatt.
il. 26. 1: Fotografia zamku w Świerklańcu z lat 20-30-tych XX w.; 2:Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Świerklańcu, źr.: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. nr 1-U-6148-2, dostęp online z dn. 23.07.2024: https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/144903:1/; 2.Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Świerklańcu, opr. R. Zdaniewicz.
il. 27. 1. Widok zamku w Siewierzu na karcie pocztowej z lat 60-tych XX w., źr.: zbiory prywatne; 2. Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Siewierzu, opr. R. Zdaniewicz
il. 28. 1. Fotografia lotnicza reliktów zamku w Koziegłowach z lat 70-tych XX w., źr.: https://pzgik.geoportal.gov.pl/imap/, licencja fot. R. Zdaniewicz; 2. Wizualizacja LIDAR reliktów zamku w Koziegłowach, opr. R. Zdaniewicz
il. 29. Plan Gliwic z poł. XVIII w. z zaznaczonym potencjalnym miejscem lokalizacji zamku, źr.: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Titelblatt.
il. 30. Plan Koźla z 2 poł. XVIII w. z zaznaczonym miejscem lokalizacji zamku, źr.: Regler L. W., Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz, opr. 1764–1770, zb.: Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15140.SBB_IIIC_Kart_N 15140_Blatt 95_Nord.
il. 31. Relikty wieży murowanej z 3. ćwierci XIII w. odkryte na zamku w Koźlu, widok od N; źr.: Legendziewicz 2019, s. 258, il. 3.
il.32. Zamek w Toszku na zdjęciu lotniczym, fot. R, Zdaniewicz.
il. 33. Panorama miasta i zamku w Ujeździe z 1537 r., źr.: RPO, il. 35.
il. 34. Wygląd zewnętrzny i malowidła w nieistniejącym kościele Św. Wacława w Pniowie, ok. 1918-44, źr.: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. nr 3/8/0/190; dostęp online: https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/9928502.
il. 35. Kościół Wszystkich Świętych w Gliwicach na zdjęciu lotniczym z lat 30-tych XX w., źr.: *Gleiwitz*, opr. Schabik 1928, s. 16. Śląska Biblioteka Cyfrowa, dostęp online z dn. 28.07.2024: https://sbc.org.pl/dlibra/publication/231270/edition/218603?language=pl.

il. 36. Relikty konstrukcji bryły kościoła Św. Jerzego w Czechowicach oraz pochówki odkryte w trakcie badań archeologicznych, opr. R. Zdaniewicz

Rozdział 3.

il. 37. Kafle herbowe z badań dworów rycerskich księstwa bytomskiego. 1. Zabrze-Mikulczyce; 2. Ruda Śląska – Kochłowice; 3-4. Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz

Rozdział 4.

il.38. Ciochowice, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi, opr. M. Furmanek, Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
il.39. Ciochowice, zarys budynku wieżowego odkryty w części SW plateau siedliska, fot. R. Zdaniewicz.
il. 40. Ciochowice, relikt podłogi najniższej kondygnacji wieży widoczny na profilu, fot. R. Zdaniewicz.
il. 41. Ciochowice, grudy polepy z odciskami drewnianych konstrukcji odkryte w części E plateau siedliska, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 42. Ruda Śląska-Kochłowice, relikty ściany budynku odkrytego w obrębie plateau grodziska. 1: rzut, 2: profil, fot. D. Goiński, źr.: Goiński 2016, s. 94, ryc. 3-4.
il. 43. Stare Tarnowice, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi potencjalnymi reliktami obiektów archeologicznych, opr. P. Wroniecki, źr.: Michnik et alli. 2016, s. 87, ryc. 3A.
il. 44. Pniów, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi potencjalnymi reliktami obiektów archeologicznych, opr. P. Wroniecki, źr.: Michnik et alli. 2016, s. 87, ryc. 3B.
il. 45. Pniów, grudy polepy z odciskami drewnianych konstrukcji odkryte na stoku kopca i w fosie go otaczającej, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 46. Woźniki, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionym wykopem archeologicznym z 2023 r., opr. M. Furmanek.
il. Woźniki, relikty wieży rycerskiej odkryte w trakcie badań w 2023 r. 1: Zarys budynku wieżowego widoczny na jednym z poziomów eksploracji wykopu 1/23; 2: Zarys ścian budynku wieżowego widoczny na jednym z nadcalcowych poziomów eksploracji wykopu 1/23, fot. R. Zdaniewicz.
il. 48. Kozłów, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi, opr. M. Furmanek, R. Zdaniewicz.
il. 49. Kozłów, relikty konstrukcji ścian dworu, podłogi oraz kamieni podwalinowych, fot. R. Zdaniewicz.
il. 50. Kozłów, negatywy po elementach drewnianej konstrukcji, fot. R. Zdaniewicz.
il. 51. Hipotetyczny zarys dworu w Kozłowie na podstawie odkrytych elementów architektury wraz z rozmieszczeniem niektórych zabytków we wnętrzu dworu, opr. R. Zdaniewicz.
il. 52. Kozłów, grudy polepy z odciskami elementami drewnianej konstrukcji, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 53. Kozłów, pozostałości jam gospodarczych odkryte w W części dworu, fot. R. Zdaniewicz.
il. 54. Kielcza, wyniki badań geofizycznych w obrębie plateau kopca i w jego otoczeniu, opr. M. Furmanek.
il. 55. il. 55. Kielcza, relikty wieży rycerskiej odkryte w trakcie badań w 2022 r. 1: Zarys ściany budynku wieżowego widoczny na jednym z poziomów eksploracji wykopu 1/22; 2: Profil E wykopu 1/22 z widocznym zawaliskiem budynku wieżowego, fot. R. Zdaniewicz.
il. 56. Kielcza, grudy polepy z odciskami elementami drewnianej konstrukcji, fot. i opr., R. Zdaniewicz.
il. 57. Rachowice, wyniki badań geofizycznych przy użyciu magnetometru w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi, opr. M. Furmanek, R. Zdaniewicz.
il. 58. Rachowice, relikty budynku naziemnego odkryte w trakcie badań w 2024 r., fot. R. Zdaniewicz.

il. 59. Proboszczowice, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi potencjalnymi reliktami obiektów archeologicznych, opr. P. Wroniecki, źr.: Lewicki et alli 2020, s. 153, ryc. 4.
il. 60. 60. Zamek w Chudowie. Plan założenia z uwzględnieniem terenu przebadanego archeologicz nie oraz odkrytych w toku badań struktur i obiektów: 1: teren przebadany archeologicznie; 2: skarb brakteatów; słupy i doły posłupowe wraz z hipotetycznym przebiegiem ścian budynków, palisady i cembrowiny; 4: mury XVI-wieczne (istniejące i domniemane); 5 mury XIX-wieczne (istniejące i domniemane), opr. P. Nocuń, za: Nocuń 2019, s. 70, il. 2.
il. 61. Rokitnica, relikty wieży rycerskiej odkryte w trakcie badań w 2004 r.;1: Relikty budynku wieżowego odsłonięte w wykopie 1/04; 2: Rzut wykopu 1/04 z widocznym zawaliskiem budynku wieżowego, fot. T. Kosmala, 2004 r., źr.: Kosmala 2004; opr. na podst. dok. pol. T. Kosmali z 2004 r. R. Zdaniewicz.
il. 62. Mikulczyce, grudy polepy ze śladami po sieczce i odciskami elementów drewnianej konstrukcji, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 63. Widów, profil E wykopu w obrębie zachowanej części plateau grodziska; 1: Fotografia profila E wykopu; 2: Rysunek profila E wykopu, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 64. Czechowice, rozplanowanie zabudowy siedliska na podstawie badań archeologicznych z lat 2018-21, opr. R. Zdaniewicz.
il. 65. Czechowice, relikty budynku mieszkalnego odkryte w SW części plateau, opr. R. Zdaniewicz.
il. 66. Czechowice, grudy polepy ze śladami po sieczce i odciskami elementów drewnianej konstrukcji**,** fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 67. Ruda, relikty nowożytnego dworu wzniesionego na plateau średniowiecznego założenia dworskiego, fot. R. Zdaniewicz.
il. 68. Rudziniec, wyniki badań geofizycznych przy użyciu magnetometru w obrębie reliktów siedliska z naniesionymi wykopami archeologicznymi, opr. M. Furmanek, R. Zdaniewicz.
il. 69. Rudziniec, relikty nowożytnego dworu wzniesionego na plateau kopca, fot. R. Zdaniewicz.
il. 70. Kamieniec, tzw. Mysia Wieża i budynek przylegający, w obrębie którego odkryto relikty architektoniczne najstarszego dworu, fot. R. Zdaniewicz.
il. 71. Pławniowice, wyniki badań georadarowych w obrębie *plateau* stanowiska; 1: anomalie obserwowane tuż pod powierzchnią; 2: anomalie na głęb. ok. 0,8 m, opr. P. Wroniecki, źr.: Zdaniewicz ,Wroniecki 2018, s. 104-105, ryc. 1-2.
il. 72. Pławniowice, relikty fundamentu kamiennego odkryte w części N plateau stanowiska w 1969 r., fot., autor nn, 1969 r., źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 73. Zamek w Starych Tarnowicach na grafice z 1863 r., autor nn, 1863 r., źr.: Śląska Biblioteka Cyfrowa, dostęp online z dn. 23.10.2023: https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/438596/edition/410247; 2: Dwór/młyn w Czekanowie w pocz. lat 30-tych XX w., fot. lata 30-te XX w., autor nn, źr.: KZS 6, fig. 52; 3:Dawny dwór/spichlerz w Starych Gliwicach w 1 poł. XX w., źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 74. Ciochowice, przekroje fosy odsłonięte w trakcie z badań w 2020 r.: 1. Profil W wykopu 1/2020;2: Profil W wykopu 2/2020; 3: Zestawienie profili fosy z elementami drewnianych konstrukcji odkryte w wykopie 1/2020 i 2/2020, fot. i opr., R. Zdaniewicz.
il. 75. Ciochowice, elementy drewnianych konstrukcji odkryte w wykopach 1/2019, 1/2020 i 2/2020 założonych w obrębie fosy; 1: Drewniane pozostałości mostka oraz umocnień krawędzi fosy: 2. Drewniany pal stabilizujący konstrukcję umocnienia krawędzi fosy; 3: Ślady obróbki na drewnianych elementach mostka odkrytych w wypełnisku wykopu w fosie; 4-5: Drewniane pozostałości mostka odkryte w wypełnisku wykopów w fosie, fot. i opr., R. Zdaniewicz.
il. 76. Kochłowice, elementy drewnianych konstrukcji i płaszcza kamiennego odkryte w wykopie w obrębie fosy w 2014 r., fot. D. Goiński, źr.: Goiński 2016, s. 97, ryc. 9.
il. 77. Kochłowice, elementy drewnianych konstrukcji odkryte w wykopie w obrębie fosy w 2014 r., fot. D. Goiński, źr.: Goiński 2016, s. 99, ryc. 12.
il. 78. Pniów, profile wypełniska fosy otaczającej kopiec: 1: wykop od W, profli N; 2: wykop od NW, profil S; 3: wykop od S, profil W; 4: wykop od NW, profil NW Pniów, profil wypełniska fosy otaczającej kopiec od W, opr. R. Zdaniewicz.

il. 80. Mikulczyce, obiekty odkryte w trakcie badań w 2018 r.; 1: profil wypełniska fosy otaczającej kopiec od E; 2: fragment płaszcza kamiennego na stoku zewnętrznym fosy; 3: profile N i S fosy otaczającej kopiec od E, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 81. Stare Tarnowice, profil N wypełniska fosy w wykopie 2/1983, opr. na podst. dok. pol. B. Malinowskiej z 1983 r. R. Zdaniewicz, źr.: Malinowska 1983, b.s.
il. 82. 82. Czechowice, pozostałości rowu odkrytego w E części plateau w wykopie 9/21: 1: Rzut na jednym z poziomów eksploracji; 2: Profil S wypełniska rowu; 3: Fragment czaszki konia odkryty na dnie wypełniska rowu, fot. R. Zdaniewicz.
il. 83. Kielcza, widok ogólny na położenie stanowiska, fot. R. Zdaniewicz.
il. 84. Balcarzowice/Sieronowice, profil E wykopu przez fosę i wał w wykopie 1/2025, fot. R. Zdaniewicz.
il. 85. Dzielawy, pozostałości kopca z podgrodziem i zachowanym fragmentem wału, fot. R. Zdaniewicz.
il. 86. Ciochowice, relikty umocnienia krawędzi fosy, pozostałości drewnianego mostka oraz słupa, fot. R. Zdaniewicz.
il. 87. il. 87. Kielcza, ślady ataku zbrojnego na dwór rycerski: 1: militaria odkryte na poziomie 0,2-0,7 m.; 2: militaria odkryte na poziomie 0,7-1,2 m; 3: militaria odkryte na poziomie 1,2-2,1 m, opr. R. Zdaniewicz.
il. 88. Czechowice, relikty budynków o funkcjach gospodarczych odkryte w SE części plateau w 2020 r.1-2, fot. R. Zdaniewicz.
il. 89. Czechowice, profil jamy o funkcjach gospodarczych odkrytej w SW części *plateau* w 2019 r., fot. R. Zdaniewicz.
il. 90. Woźniki, relikty jamy o funkcjach gospodarczych przy ścianie SE wieży mieszkalnej;1: rzut jamy w trakcie eksploracji; 2: przekrój jamy, fot. R. Zdaniewicz.
il. 91. Ciochowice, relikty budynku o funkcjach gospodarczych odkrytych w części NW;1: widok w trakcie eksploracji obiektu; 2: rzut obiektu, fot. R. Zdaniewicz.
il. 92. Mikulczyce, wyniki badań geofizycznych wykonanych magnetometrem w otoczeniu kopca z naniesionymi wykopami archeologicznymi, opr. M. Furmanek, Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
il. 93. Ciochowice, relikty drewnianej studni okryte po zewnętrznej krawędzi fosy grodziska, fot. R. Zdaniewicz.
il. 94. Czechowice, badania grobli w otoczeniu siedliska; 1: Widok ogólny wykopu w obrębie grobli w dolinie strumienia; 2: Profil wykopu w obrębie grobli; 3: Wizualizacja LIDAR doliny potoku w otoczeniu siedliska; 1-2: fot. R. Zdaniewicz; 3: Wizualizacja LIDAR, opr. R. Zdaniewicz.
il. 95. Woźniki, relikt pieca odkrytego w centralnej części plateau grodziska w latach 50-tych XX w., fot. autor nn, lata 50-te XX w., źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
il. 96. Kozłów, kopiec i relikty podgrodzia 1: Fotografia obiektu od SE z 1994 r., fot. E. Tomczak, źr.: Tomczak 2012, s. 90; 2: Szkic grodziska z lat 30-tych XX w., opr. P. Scheitza, 1933 r., źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
il. 97. Sławików, anomalia terenowa poddana weryfikacji w 2023 r.; 1-2: Wizualizacje LIDAR, opr. R. Zdaniewicz; 3: widok ogólny cypla od W; 4: Relikt podmurówki altany nowożytnej odkryty w wykopie sondażowym, fot. R. Zdaniewicz.
il. 98. Łany Wielkie, anomalia terenowa poddana weryfikacji w 2022 r.; 1-2: Wizualizacje LIDAR, opr. R. Zdaniewicz; 3: widok ogólny cypla od SW; 4: Wykop sondażowy po stronie NE kapliczki, fot. R. Zdaniewicz.
il. 99. Fragmenty map archiwalnych Sławikowa i Łanów Wielkich z zaznaczonymi miejscami prowadzenia badań weryfikacyjnych; 1,3: Fragmenty mapa Wredego z ok. 1747-54, źr.: 1: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 27; 2: Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1825 r., kart. N. 729, blatt 3387: Nendza, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 2,4: Fragmenty map Preußische Urmesstischblätter z 1825 r., źr.: Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1825 r., kart. N. 729, blatt 3351: Kieferstädtel, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.

il. 100. Naczęsławice, wizualizacja LIDAR; 1: Wieś Naczęsławice ze współczesną zabudową i lokalizacją potencjalnego stanowiska; 2-3: Wizualizacje LIDAR terenu potencjalnego stanowiska, opr. R. Zdaniewicz; 3-4. fot. R. Zdaniewicz.
il. 101. Fragmenty map archiwalnych Naczęsławic i Twardawy z zaznaczonym miejscem istnienia potencjalnych kopców po dworach, 1-2: Fragment mapy Reglera z ok. 1764-1770, źr.: Regler W. L., *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz,* ok. 1764-1770, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15140_Band 3_Blatt 90; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3-4: Fragmenty mapy Preußische Urmesstischblätter z 1825 r., źr.: Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1825 r., kart. N. 729, blatt 3303: Oberglogau, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 102. Twardawa, wizualizacjaLIDAR; 1: Wieś Naczęsławice ze współczesną zabudową i lokalizacją potencjalnego stanowiska; 2-3: Wizualizacje LIDAR terenu potencjalnego stanowiska 1-3, opr. R. Zdaniewicz.
il. 103. Szałsza, anomalia terenowa stanowiąca potencjalnie relikt średniowiecznego dworu na kopcu, widok ogólny od S, fot. R. Zdaniewicz; 2-3: Wizualizacje LIDAR terenu potencjalnego stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 104. Bierawa, nowożytny dwór z folwarkiem; 1: Fragment mapy archiwalnej Wredego z lat 1747-53, źr.: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 28; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1824 r., Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1824 r., kart. N. 729, Blatt 3349: Birawa, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment fotografii lotniczej z 1978 r. z zaznaczonym terenem po dworze z przylegającym folwarkiem,. fot., autor nn, 1986 r. źr.: Główny Urząd Geodezji i Kartografii w Warszawie, portal www.pgzik.gov.pl, licencja: Górnośląska Pracownia Archeologiczna.
il. 105. Błotnica strzelecka, potencjalne stanowisko na wyspie w parku dworskim; 1: fragment mapy archiwalnej Wredego z lat 1747-53, źr.: Wrede C. W., Krieges-Carte von Schlesien, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 19; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter z 1827 r., źr.: Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1824 r., kart. N. 729, blatt 3349: Blotnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fotografia lotnicza potencjalnego stanowiska, fot. R. Zdaniewicz.
il. 106. Błotnica Strzelecka, wyniki badań geofizycznych przy użyciu magnetometru w obrębie reliktów potencjalnego stanowiska, opr. M. Furmanek, Archiwum Górnośląska Pracownia Archeologiczna.

Rozdział 5.

il. 107. Aktywności związane z funkcjonowaniem gospodarczym dworów średniowiecznych w księstwie bytomskim na podstawie źródeł archeologicznych, opr. R. Zdaniewicz.
il. 108. Aleksander Kotsis, „Sieroca dola", lata 60-70 te XIX w., obraz, olej/papier naklejony na płótnie, źr.: https://desa.pl/pl/wyniki-aukcji-dziel-sztuki/sztuka-dawna-xix-wiek-modernizm-miedzywojnie-msk7/aleksander-kotsis/w-izbie/, dostęp online z dn. 23.04.2024 r.
il. 109. Dna naczyń ze znakami garncarskimi, 1: Rachowice; 2: Kielcza, opr. R. Zdaniewicz.
il. 110. Zakonnik przygotowujący posiłek na rycinie z 1475 r., źr.: The Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen, zb. Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg, nr il. Mendel I = Amb. 317.2, dostęp online z dn. 12.12.2024: https://online-service.nuernberg.de/viewer/fullscreen/5d64f831-7a9d-47b4-9a01-d6a28f29ad99/194/.
il. 111. Ślady zwęglonych substancji organicznych na powierzchniach wewnętrznych wybranych naczyń odkrytych w Czechowicach, powiększenie x10, fot. R. Zdaniewicz.
il. 112. Fragmenty dzbanków oraz pucharków z dworu w Ciochowicach, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 113. Rekonstrukcje tzw. pucharków loštickich na postawie odkryć z Ciochowic oraz zamku w Toszku, fot. i opr. R. Zdaniewicz

il. 114. 1. Fragmenty naczyń z dworów: 1: Fragment dwojaka z dworu w Czechowicach; 2. fragment naczynia sitowatego z dworu w Rudnie, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 115. Zestawienie zrekonstruowanych naczyń z badań dworu w Kozłowie, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 116. Patelnia ceramiczna z badań dworu w Kozłowie, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 117. Gotowanie w metalowych kociołkach na miniaturze z z 1 poł. XIV w., źr.: miniatura z tzw. Psałterza Luttrella, ok. 1 poł. XIV w., zb. British Library, Catalogue of Illuminated Manuscripts, cat. no. MS Additional 42130; licencja: domena publiczna.
il. 118. Fragmenty grapenów z badań dworu w Czechowicach, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 119. Fragment misy miedzianej z badań dworu w Kozłowie, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 120. Fragmenty szklanic, 1: Kochłowice; 2: Rudno; 3: Kozłów; 4. Fragment szklanej karafki w badań dworu w Widowie wraz z hipotetyczną rekonstrukcją, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 121. Odciski zbóż na polepie z badań dworu w Kielczy, 1: odcisk kłosa żyta; 2: odcisk ziarniaka żyta fot. A. Sady, opr. R. Zdaniewicz.
il. 122. Spalone ziarniaki żyta z naczynia odkrytego w zawalisku dworu w Kozłowie, fot. D. Kofel, źr. Kofel 2019, s. 98, ryc. 1.
il. 123. Zbiory zboża na ilustracji z tzw. Biblii Maciejowskiego z ok. 1250 r., źr.: Biblia Maciejowskiego, zb. Morgan Library&Musum Paryż, sygn. oryg.: M.638, f.17v, dostęp online z dn. 14.12.2024:https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Maciejowski_Bible#/media/File:Maciejowski_Bible_-_Morgan_Library_&_Museum_MS_M.638,_fol._17v.jpg ; Licencja: domena publiczna.
il. 124. Fragment wideł dwuzębnych odkrytych w obrębie grodziska w Woźnikach; 2. Próba rekonstrukcji narzędzia, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 125. Fragmenty kości ze śladami obróbki z grodziska w Woźnikach, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 126. 1-2. Fragment podkowy z badań dworu w Kozłowie, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 127. Relikty gwoździ z badań archeologicznych wybranych dworów z podziałem na typy; 1: Ciochowice; 2: Czechowice; 3: Kielcza; 4: Kochłowice;5: Widów; 6: Kozłów; 7: Pniów; 8: Woźnik, fot. i opr.. R. Zdaniewicz.
il. 128. Relikty kłódek i kluczy z badań archeologicznych wybranych dworów, 1: Chudów; 2, 8: Woźniki; 3: Kozłów; 4: Rachowice; 5-7: Czechowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 129. Relikty potencjalnych glinianych kaganków odkryte w trakcie badań dworu w Ciochowicach, fot i opr.R. Zdaniewicz.
il. 130. Relikty kafla odkrytego w okresie przedwojennym w Widowie: 1: przed rekonstrukcją; 2: po rekonstrukcji, źr.: Scheitza 1935, wkładka woluminu pomiędzy str. 40 i 41.
il. 131. 1: Relikty kafla gotyckiego odkrytego w trakcie badań dworu w Kozłowie, fot. i opr. R. Zdaniewicz; 2: Scena tańca na miniaturze z XIV w., źr.: Ilustracja z Theatrum sanitatis, Biblioteca Casanatense, Rzym, nr vol. MS. 4182, dostęp online z dn. 26.05.2024: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Tacuinum_sanitatis_-_Casanatense_4182
il. 132. Relikty kafla portretowego odkrytego w trakcie badań dworu w Kozłowie, fot i opr. R. Zdaniewicz
il. 133. Fragmenty różnych metali odkryte w trakcie badań grodziska w Woźnikach, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 134. Cieśla na drzeworycie z 2 poł. XVI w., źr.: EB, ryc. „Der Zimmerman", aut. Jost Amman, dostęp online z dn 26.05.2024: http://digital.slub-dresden.de/id278811973.
il. 135. Relikty osełek kamiennych oraz innych przedmiotów kamiennych z badań dworów, 1: Ciochowice; 4-5: Pniów; 6: Kielcza, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 136. Kwartnik przypisywany księciu bytomsko-kozielskiemu Władysławowi II, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 137. Numizmaty odkryte w trakcie z badań dworów rycerskich, 1-2: Woźniki; 3-7: Chudów; 8-10, 13: Czechowice; 11: Widów; 12: Ciochowice; 14: Kozłów, 1-2, 8-14, fot. i opr. Zdaniewicz; 3-7: źr.: Tarasiński, Nocuń 2007, s. 198, ryc. 6a-e.
il. 138. Ołowiana plomba tekstylna z badań dworu w Ciochowicach, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 139. 1. Żelazny odważnik (?) z badań dworu w Kozłowie; 2. Ołowiany odważnik z badań dworu w Woźnikach, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 140. Kafel z przedstawieniem zbrojnego z badań dworu w Chudowie, fot. W. Turkowski, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.

il. 141. Bojowy topór żelazny odkryty w Pławniowicach, fot. archiwalna, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
il. 142. Jedno ze strzemion odkrytych w trakcie badań w Woźnikach w 2023 r., fot., R. Zdaniewicz.
il. 143. Elementy stroju z badań dworu w Ciochowicach, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 144. Element ozdobny paska z badań dworu w Czechowicach, fot. i opr. R. Zdaniewicz.

Rozdział 6.

il. 145.Lokalizacje dworów w stosunku do układu przestrzennego pobliskich skupisk osadniczych, opr. R. Zdaniewicz
il. 146. Zestawienie lokalizacji dworów w stosunku do układu przestrzennego pobliskich skupisk osadniczych, kościołów oraz głównych szlaków handlowych (na podstawie podkładów mapowych z okresu przedindustrialnego), opr. R. Zdaniewicz
il. 147. Funkcjonowanie siedzib rycerskich w dawnym księstwie bytomskim w ujęciu chronologicznym, opr. R. Zdaniewicz

Rozdział 7.

il. 148. Balcarzowice/Sieronowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz
il. 149. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1972 i 2025 r., opr. R. Zdaniewicz.
il. 150. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band2_Blatt 22; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3255: Blottnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 151. Stanowisko na archiwalnym planie z 1926 r., źródło: Archiwum WUOZ w Opolu, teczka: Balcarzowice.
il. 152. Relikty grodziska w Balcarzowicach/Sieronowicach, fot. od góry, fot. R. Zdaniewicz.
il. 153. Relikty grodziska w Balcarzowicach/Sieronowicach, fot od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 154. Ceramika naczyniowa, Balcarzowice/Sieronowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 155. Chechło. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 156. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3255: Blotnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Schmettau F. W., Schmettausches Kartenwerk, 1:50 000, 1767-1787, sygn. SBB_IIIC_Kart_L 5420_7_Blatt 36(215), zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 157. Relikty grodziska w Chechle w latach 70-tych XX w., fot. od W, fot. aut. nn, lata 70-te XX w., źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 158. Relikty grodziska w Chechle w 2021 r., fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 159. Ceramika naczyniowa, Chechło, I faza, rys. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 160. Kafle piecowe i przedmioty metalowe, Chechło, I faza, rys. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 161. Ceramika naczyniowa i kafle piecowe, Chechło, II faza, rys. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 162. Chudów. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 163. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz ; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3252: Gleiwitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 34, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn.

SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 31; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 164. Relikty zamku w Chudowie (oryg. Burgruine im Chutow) na zdjęciu z 1911 r., fot. P. Albers, źr.: „Schlesien", 1910/11, Jg. 4, nr 12, dostęp online z dn. 23.11.2024 https://sbc.org.pl/dlibra/publication/313627.
il. 165. Relikty zamku w Chudowie od SW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 166. Wybór zabytków, Chudów, I faza, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 167. Wybór zabytków, Chudów, II faza, fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 168. Ciochowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 169. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1970, 2019-21, opr. R. Zdaniewicz.
il. 170. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3255: Blotnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 23, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 22; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 171. Relikty grodziska w Ciochowicach, fot. od SW, lata 70-te XX w., fot aut. nn, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 172. Relikty grodziska w Ciochowicach, fot. od góry, fot. W. Turkowski.
il. 173. Ceramika naczyniowa, Ciochowice, I faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 174. Ceramika naczyniowa, Ciochowice, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 175. Przedmioty metalowe, Ciochowice, II faza, rys., fot i opr. R. Zdaniewicz.
il. 176. Przedmioty metalowe, kamienne i drewniane Ciochowice, II faza, rys., fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 177. Przedmioty metalowe, Ciochowice, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 178. Przedmioty metalowe, Ciochowice, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 179. Przedmioty metalowe i skórzane, Ciochowice, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 180. Czechowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 181. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 2017-21, opr. R. Zdaniewicz.
il. 182. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3307: Peiskretscham, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 29, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 183. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Czechowic z 1817 r., z zaznaczoną lokalizacją stanowiska, zb. Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 513.
il. 184. Relikty stanowiska w Czechowicach, fot. od SW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 185. Relikty stanowiska w Czechowicach, fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 186. Ceramika naczyniowa, Czechowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 187. Ceramika naczyniowa, Czechowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 188. Ceramika naczyniowa i fragmenty naczyń metalowych, Czechowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 189. Kafle piecowe, Czechowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 190. Przedmioty metalowe, Czechowice, rys. i opr. R. Zdaniewicz
il. 191. Przedmioty metalowe, Czechowice, rys., fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 192. Dzielawy/Dzielów. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 193. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1825 r., kart. N. 729, blatt 3255: Polnische Krawarn, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von

Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 3_Blatt 27; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 194. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1973 r., źr.: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, identyf. zbioru: PL.PZGIK.2116, nr obsz. ZDJ_1973_B/W_7_4019_2431417, licencja: R. Zdaniewicz.
il. 195. Relikty grodziska w Dzielawach , fot. od NW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 196. Relikty grodziska w Dzielawach, fot. od NW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 197. Ceramika naczyniowa, Dzielawy, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 198. Kamieniec. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 199. Fragment rzutu architektonicznego Mysiej Wieży z zaznaczonymi reliktami najstarszego założenia, opr. R. Zdaniewicz, źr.: Tarasiński, Nocuń 2000, mapa z dokumentacji.
il. 200. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3257: Broslawitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 29, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 201. Tzw. Mysia Wieża w Kamieńcu, fot. od SE i SW, źr.: Kamienietz und seine Burg, OB, nr 17, 26.04.1934.
il. 202. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Kamieńca z 1818 r. z zaznaczoną tzw. Mysią wieżą źr.: Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 523.
il. 203. Tzw. Mysia Wieża w Kamieńcu, fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 204. Tzw. Mysia Wieża w Kamieńcu, fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 205. Ceramika naczyniowa, Kamieniec, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 206. Kielcza. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 207. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionym wykopem z 2022 r., opr. R. Zdaniewicz.
il. 208. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz ; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3201: Keltsch, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 23, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 18; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 209. Grodzisko w Kielczy, lata 30-te XX w., fot. od NE, fot. T. Kubitzek, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu, teczka Keltsch/Kielcza, Kr. Gross-Strehlitz, no. 1.
il. 210. Grodzisko w Kielczy, fot. od NE., fot. R. Zdaniewicz.
il. 211. Ceramika naczyniowa, Kielcza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 212. Ceramika naczyniowa, Kielcza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 213. Przedmioty metalowe, Kielcza, rys. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 214. Przedmioty metalowe, Kielcza, rys., fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 215. Kochłowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 216. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z 1980, 2013-15 r., opr. R. Zdaniewicz, źr.: Goiński 2016, s. 93, ryc. 2.
il. 217. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz ; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3353: Schwintochlowitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 34, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 31; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.

il. 218. Grodzisko w Kochłowicach, lata 30-te XX w., fot. od SE, fot. autor nn, źr.: Archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Kochlowitz (Kochłowice).
il. 219. Grodzisko w Kochłowicach, fot. od NW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 220. Grodzisko w Kochłowicach, fot. od NW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 221. Ceramika naczyniowa, Kochłowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 222. Przedmioty metalowe, Kochłowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 223. Kozłów. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 224. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1994 i 2010 r., opr. R. Zdaniewicz.
il. 225. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1828 r., kart. N. 729, blatt 3358: Kieferstädtel, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 30, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 27; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 226. Grodzisko w Kozłowie, fot. od SW, lata 30-te XX w., fot. aut. nn, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 227. Grodzisko w Kozłowie, fot. od W, fot. R. Zdaniewicz.
il. 228. Fragment doliny rzeki Kozłówki z zaznaczonym terenem stanowiska, fot. od N, fot. R. Zdaniewicz.
il. 229. Ceramika naczyniowa i przedmioty żelazne, I faza, Kozłów, rys., fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 230. Ceramika naczyniowa, II faza, Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 231. Ceramika naczyniowa, II faza, Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz, rys. R. Polaczkiewicz.
il. 232. Kafle piecowe, II faza, Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 233. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów, rys., fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 234. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 235. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 236. Przedmioty metalowe, II faza, Kozłów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 237. Łabędy. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3307: Peiskretscham, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 29, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 238. Łabędy stan. A. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska., opr. R. Zdaniewicz.
il. 239. il. 239. 1. Grodzisko w Łabędach, lata 30-te XX w., 1: fot. od N, fot. A. Skalnik, źr.: Skalnik 1931, s. 41; 2: fot. od SE,fot. G. Raschke, źr.: Archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Labant (Łabędy).
il. 240. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Łabęd z 1879 r., z zaznaczoną lokalizacją stanowiska A przed budową Kanału Gliwickiego, źr.: Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 546.
il. 241. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1970 r., źr.: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, identyf. zbioru: PL.PZGIK.2116, nr obsz. ZDJ_1970_B/W_6_3809_1602947., licencja: R. Zdaniewicz.
il. 242. Stanowisko A w Łabędach, 1: fot. od S, 2: fot. od E, fot. R. Zdaniewicz.
il. 243. Ceramika naczyniowa i fr. kafla, Łabędy, otoczenie st. A, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 244. Łabędy stan. B. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska., opr. R. Zdaniewicz.
il. 245. Stanowisko B w Łabędach, fot. od N, fot. R. Zdaniewicz.
il. 246. Łabędy stan. C. Wizualizacja LIDAR terenu stanowiska., opr. R. Zdaniewicz.
il. 247. Stanowisko C w Łabędach, 1: Fragment projektu kanału gliwickiego z zaznaczonym wyburzonym budynkiem murowanego dworu/zamku w Łabędach oraz nowym pałacem wzniesionym w 1870 r., źr.: Urbaniak 2015, s. 63, il. 30; 2: Budynek dworu/zamku wraz z folwarkiem, z

domniemanym kopcem po dworze rycerskim? (stanowisko B) na fragmencie mapy katastralnej Łabęd z 1879 r., źr.: Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 546; 3: Dwór/zamek w Łabędach na ilustracji F. B. Wernera z z ok. poł. XVIII w., źr.: SiC, s. 346; 4: Budynek dworu/zamku w Łabędach na fotografii z lat 30-tych XX w., źr.: Kloss E., et ally 1943.
il. 248. Mikulczyce. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 249. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1970-72, 2004 i 2018, opr. M. Furmanek, R. Zdaniewicz.
il. 250. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3308: Zabrze, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 29, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 251. Grodzisko w Mikulczycach, fot. od SW, fot. T. Kubitzek, źr.:: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Zabrze – Mikulczyce (Klausberg - Mikulczyce, Kr. Beuthen, Fundplatz no. 6.).
il. 252. Grodzisko w Mikulczycach, fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 253. Ceramika naczyniowa, Mikulczyce, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 254. Przedmioty metalowe, Mikulczyce, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 255. Przedmioty metalowe, Mikulczyce, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 256. Pławniowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 257. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami w obrębie cypla z lat 1968-69, opr. R. Zdaniewicz, źr.: plan z dokumentacji polowej, zb. Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 258. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3306: Ujest, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 22, 27, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 30; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 259. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1981 r., źr.: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, identyf. zbioru: PL.PZGIK.2116, nr obsz. ZDJ_1981_B/W_6_1921_2374739, licencja: R. Zdaniewicz
il. 260. Teren stanowiska w Pławniowicach na, fot. od góry, fot. R. Zdaniewicz.
il. 261. Ceramika naczyniowa, I faza, Pławniowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 262. Ceramika naczyniowa, I faza, Pławniowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 263. Płużnica Wielka. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 264. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopu z 1972 roku, opr. R. Zdaniewicz.
il. 265. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3255: Ujest, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 23, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 2; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 266. Grodzisko w Płużnicy, fot. od W, fot. R. Zdaniewicz
il. 267. Grodzisko w Płużnicy, fot. od SE, fot. R. Zdaniewicz
il. 268. Ceramika naczyniowa i kafle, Płużnica Wielka, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 269. Pniów. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 270. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z lat 2016 i 2018, opr. R. Zdaniewicz.

il. 271. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3256: Tost, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 23, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 272. Grodzisko w Pniowie, fot. od W, lata 30-te XX w., fot. P. Scheitza, źr.: OW, z dn. 3.10.1931 r.
il. 273. Grodzisko w Pniowie, fot. od NW , fot. aut. nn, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 274. Grodzisko w Pniowie, fot. od N, fot. R. Zdaniewicz.
il. 275. Grodzisko w Pniowie, fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 276. Ceramika naczyniowa, Pniów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 277. Przedmioty metalowe, Pniów, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 278. Proboszczowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 279. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3255: Blotnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Schmettau F. W., Schmettausches Kartenwerk, 1:50 000, 1767-1787, sygn. SBB_IIIC_Kart_L 5420_7_Blatt 36(215), zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 22; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 280. Grodzisko w Proboszczowicach , fot. od SE, fot. R. Zdaniewicz.
il. 281. Ceramika naczyniowa, Proboszczowice, fot. R. Zdaniewicz.
il. 282. Rachowice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 283. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z 2024 r., opr. R. Zdaniewicz.
il. 284. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3250: Jakobswalde, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy katastralnej Rachowic z lata 1817/18, źr.: Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 572; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 27; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 285. Teren stanowiska na fotografii lotniczej z 1981 r., źr.: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, identyf. zbioru: PL.PZGIK.2116, nr obsz. ZDJ_1981_B/W_2_8936_2376584.
il. 286. Teren stanowiska w Rachowicach, fot. S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 287. Ceramika naczyniowa i kafle, Rachowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 288. Rokitnica. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 289. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1972 i 2004, opr. R. Zdaniewicz, źr.: Kosmala 2004.
il. 290. Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3308: Blotnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 29, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 291. Grodzisko w Rokitnicy, lata 30-te XX w., fot. od NE, fot. T. Kubitzek, źr.:: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Zabrze – Rokitnica (Martinau - Rokitnica, Kr. Beuthen, Fundplatz no. 10.

il. 292. Grodzisko w Rokitnicy, lata 30-te XX w., fot. od NW, fot. T. Kubitzek, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Zabrze – Rokitnica (Martinau - Rokitnica, Kr. Beuthen, Fundplatz no. 10.
il. 293. Grodzisko w Rokitnicy, fot. od SE, fot. R. Zdaniewicz.
il. 294. Grodzisko w Rokitnicy, fot. od W, fot. R. Zdaniewicz.
il. 295. Ceramika naczyniowa i przedmioty metalowe, Rokitnica, I i II faza, rys., fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 296. Ruda. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 297. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3309: Ruda, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 34, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 298. Fragment archiwalnej mapy katastralnej Rudy z 1820 r., z zaznaczoną lokalizacją stanowiska, źr.: Archiwum Państwowe w Katowicach, Filia w Gliwicach; sygn. Kart. nr 574.
il. 299. Kopiec w Rudzie z nowożytnym pałacem w obrębie kulminacji, 2 poł XIX w., fot. od SW, fot. W. Beermann (?), źr.: Archiwum Działu Historii i Dokumentacji Mechanicznej Muzeum w Gliwicach, nr inw. MGI/F/4163.
il. 300. Grodzisko w Rudzie, fot. od N, fot. R. Zdaniewicz.
il. 301. Ceramika naczyniowa, Ruda, for. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 302. Rudno. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 303. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1971 r., opr. R. Zdaniewicz
il. 304. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3309: Ruda, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 22, 27, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 30; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 305. Grodzisko w Rudnie, fot. od NW, lata 60-te XX w., fot. H. Wojciechowska, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.
il. 306. Grodzisko w Rudnie, fot. od NW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 307. Grodzisko w Rudnie, fot. od NW, fot. R. Zdaniewicz.
il. 308. Ceramika naczyniowa, Rudno, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 309. Kafle piecowe; naczynie szklane przedmioty metalowe, Rudno, rys. , fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 310. Rudziniec. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 311. Plan warstwicowy stanowiska z lokalizacją wykopów z 2022 r., opr. R. Zdaniewicz.
il. 312. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3306: Ujest, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 24, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 30; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 313. Grodzisko w Rudzińcu, fot. od N, fot. R. Zdaniewicz.
il. 314. Ceramika naczyniowa, Rudziniec, I faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 315. Ceramika naczyniowa, Rudziniec, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 316. Kafle piecowe, Rudziniec, I faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 317. Przedmioty metalowe i szklane; Rudziniec, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.

il. 318. Tarnowice Stare. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 319. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z 1983 r., opr. R. Zdaniewicz, źr.: Malinowska 1983.
il. 320. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3257: Broslawitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L., Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 28, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 321. Grodzisko w Tarnowicach Starych, fot. od NE, fot. aut. Fotografia Fotohaus Germania, źr.:: Archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.
il. 322. Grodzisko w Tarnowicach Starych, fot. od N, fot. R. Zdaniewicz.
il. 323. Ceramika naczyniowa, Stare Tarnowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 324. Przedmioty metalowe, Stare Tarnowice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 325. Widów. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 326. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami z lat 1970 i 2023 r., opr. R. Zdaniewicz.
il. 327. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3255: Blotnitz, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Schmettau F. W., Schmettausches Kartenwerk, 1:50 000, 1767-1787, sygn. SBB_IIIC_Kart_L 5420_7_Blatt 36(215), zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 23; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 328. Grodzisko w Widowie, fot. od SW, lata 30-te XX w., fot. aut. nn, źr.:: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Wydow – Widów.
il. 329. Rysunek grodziska i wsi Widów oraz znalezisk z Widowa z lat 30-tych XX w., źr.: OB 7/1933.
il. 330. Grodzisko w Widowie , fot. od S, fot. R. Zdaniewicz
il. 331. Grodzisko w Widowie , fot. od E, fot. R. Zdaniewicz
il. 332. Ceramika naczyniowa, Widów, I faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 333. Ceramika naczyniowa, Widów, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 334. Kafle piecowe, Widów, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 335. Przedmioty metalowe, Widów, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz
il. 336. Woźniki. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 337. Plan warstwicowy stanowiska z orientacyjną lokalizacją wykopów z 1957 i 2023 r., opr. M. Furmanek, R. Zdaniewicz.
il. 338. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3304: Wojschnick, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L, Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 27, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 17; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 339. Grodzisko w Woźnikach, 1931 r., fot. od W, fot. E. Boidol, 1931 r., źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Woźniki.
il. 340. Grodzisko w Woźnikach, 1933 r., fot. od E, fot. J. Żurowski, 1933 r., źr.: Żurowski 1935, tabl. II (wkładka).
il. 341. Ceramika naczyniowa, Woźniki, I faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 342. Ceramika naczyniowa i kafle, Woźniki, II faza, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 343. Przedmioty metalowe, Woźniki, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 344. Przedmioty metalowe, Woźniki, fot. i opr. R. Zdaniewicz.

il. 345. Przedmioty metalowe, Woźniki, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 346. Przedmioty metalowe, Woźniki, fot. i opr. R. Zdaniewicz.
il. 347. Ziemiecice. Wizualizacje LIDAR terenu stanowiska, opr. R. Zdaniewicz.
il. 348. 1: Wizualizacja LIDAR okolic stanowiska i pobliskich wsi uwzględniająca współczesny i archiwalny zasięg zabudowy, opr. R. Zdaniewicz; 2: Fragment mapy Preußische Urmesstischblätter 1:25.000, 1827 r., kart. N. 729, blatt 3308: Zabrze, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 3: Fragment mapy Massenbach C.K.A.L, Karte der Provinz Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 16058_Blatt 29, zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung; 4: Fragment mapy Wrede C. F., ok. 1749-50, Krieges-Carte von Schlesien, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26; zb. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
il. 349. Relikty dworu na kopcu i zamku/dworu w Ziemięcicach, fot. od SW, fot. A. Skalnik, źr.: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, teczka Ziemiecice (Ackerfelde - Ziemiecice, Kr. Gleiwitz, Fundplatz no. 1).
il. 350. Relikty zamku/dworu w Ziemięcicach, rys. P. Scheitza, źr.: Scheitza 1933.
il. 351. Spichlerz (dawny zamek/dwór) w Ziemięcicach wzniesiony w miejscu dawnego dworu rycerskiego, fot. od S, fot. R. Zdaniewicz.
il. 352. Ceramika naczyniowa z badań powierzchniowych, Ziemięcice, fot. i opr. R. Zdaniewicz.